

TÁJ, TÁRSADALOM, KULTÚRA

Tiszteletkötet Frisnyák Sándor
kilencvenedik születésnapjára

SZERKESZTETTE: KÓKAI SÁNDOR— CSÜLLÖG GÁBOR

NYÍREGYHÁZA

2024

TÁJ, TÁRSADALOM, KULTÚRA

Tiszteletkötet Frisnyák Sándor kilencvenedik
születésnapjára

SZERKESZTETTE:

KÓKAI SÁNDOR – CSÜLLÖG GÁBOR

NYÍREGYHÁZA, 2024

KIADÓ:

Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete és az MTA
Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága

FELELŐS KIADÓ:

Kókai Sándor intézetigazgató, egyetemi magántanár
kokai.sandor@nye.hu

ISBN: 978-615-6032-68-3

<http://www.nye.hu/foldrajz/node/178>
<http://gistory.hu/g/hu/tfk>

A tanulmányok tartalmáért a szerzők felelősek

NYÍREGYHÁZA, 2024

Nyomdai munkák: Kapitális Kft, Debrecen
Felelős vezető: ifj. Kapusi József

TARTALOMJEGYZÉK

KÓKAI SÁNDOR

Frisnyák Sándor köszöntése kilencvenedik születésnapja alkalmából 1

HEVESI ATTILA

Köszöntő versek 5

BÁCSKAINÉ DR. PRISTYÁK ERIKA

Ipartelepek a bokortanyák térségében..... 13

BÁNYÁSZNÉ DR. KRISTÓF ANDREA

Adalékok a Torna vármegyei ruszinok nyelv- és identitásváltásához 27

BARANYI BÉLA

Új honfoglalás a Tiszántúlon – 1944/45-ben..... 37

BARÁZ CSABA

I. Rákóczi Ferenc és a könnyező Mária-képek
(adatok a Mária-tisztelet történeti földrajzához)..... 51

BARNA GÁBOR

Gondolatok az ünnepről és az ünneplésről..... 68

BORSOS ÁRPÁD

Falu a városszájelen – Sopronbánfalva..... 79

CSAPÓ TAMÁS – LENNER TIBOR – LENNER LUCA

Vác történeti kifejlődése és településmorfológiája..... 90

CSORBA PÉTER – BÁNÓCZKI KRISZTINA – KISS EMŐKE –

TÚRI ZOLTÁN

A Tiszazug tájkarakter-kutatásának földrajzi háttere..... 107

CSÜLLÖG GÁBOR – HORVÁTH GERGELY

Etnikai, nyelvi és kulturális átfedések a 10-19. század közötti
magyar állam politikai terében 130

DEMETER GÁBOR

Az északkelet-magyarországi görögkatolikus lakosság
társadalmi-gazdasági-demográfiai jellemzői a 19. század elején 140

DOBÁNY ZOLTÁN

Kereskedelem és közlekedés a 18-19. századi Taktaközben..... 157

DÖVÉNYI ZOLTÁN

Adalékok a szentendrei helyi érdekű vasút történetéhez
akezdetektől az I. világháborúig..... 168

GÁBRIS GYULA – ÁRVAI MÁTYÁS – VÉGH TAMÁS

A Duna menti síkság Solt és Kalocsa közötti szakaszának
folyóvízi fejlődéstörténete..... 181

GÁL ANDRÁS

A Somlyó-hegyek varázslatos világai a Kárpát-medencében 192

GÖÖZ LAJOS

Gondolatok a civilizációnkról 214

GULYÁS LÁSZLÓ

Közép-Európa nemzeti kisebbségei a 20. századi első
államszerkezetiváltás – Versailles 1919–1920 – után..... 222

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

Megjegyzések Nyírbátor árumegállító jogához és
1332. évi okleveleinek hitelességéhez 231

HAJDÚ ZOLTÁN

„A Kárpáti- vagy Magyar-medence a mi ezeréves hazánk”
Magyarország földrajza oktatásának nemzetpolitikai fordulata
a két világháború közötti középiskolai földrajzi tankönyvekben 253

HANUSZ ÁRPÁD

A „falusi turizmus” múltja és új dimenziói a XXI. század elején 262

HORVÁTH ISTVÁN

Szélsőséges időjárás események és éhínség a Barkóságban
1841-1842-ben..... 274

KOCSIS KÁROLY

A Kárpát-medence magyar népessége a tizenöt éves
háború előestéjén (1590)..... 282

KÓKAI SÁNDOR

Adalékok a magyarországi városodás dualizmuskori
értékéhez és mértékéhez..... 302

KOMÁROMI ISTVÁN

Iskola, élménypedagógia, honismeret és aktív turizmus..... 320

KONECSNY KÁROLY

Hét és fél évtized (1846-1920) műszaki megvalósításai a
Felső-Tisza-vidék vízviszonyainak átalakításában 349

KORMÁNY GYULA

A tájhasználat a Rétközben az I. és a II. katonai felmérés nyomán.....359

KOVÁCS ZOLTÁN

A határ menti térségek központhálózatának múltbeli
és jelenkori kihívásai 373

LENKEY GÁBOR

A Magyarországgal szomszédos országok világörökségei 383

LÓKI JÓZSEF

A felszínborítás változásai a Felső-Kapos vízgyűjtő területén..... 397

MEDGYESI S. NORBERT

Velem-Szentvid búcsújárárhely és vonzaskörzete a XII-XXI. században 415

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

A metodizmus hadtörténeti földrajzáról..... 430

NÉMETH GERGŐ – LÓCZY DÉNES – GYENIZSE PÉTER

A Dél-balatoni berkek tájtörténeti elemzése a 18. Századtól napjainkig 438

PALÁDI-KOVÁCS ATILLA

Vizek, erdők, kaszálók, legelők és a természeti táj átalakítása
(10-19. század) 448

RÁCZ LAJOS

Hogyan nem lettem Frisnyák Sándor szakdolgozója..... 457

SUBA JÁNOS

A határkijelölés szervezeti keretei a XX. században 459

SÜMEGI PÁL – SÜMEGI GYULA – SÜMEGI BALÁZS PÁL –**HERMANN ISTVÁN**

Pápai város középkor végi és oszmán kori fejlődéstörténete 474

SÜTŐ LÁSZLÓ – PAJTÓKNÉ TARI ILONA

Földrajztanári portfóliók értékelésének tanulságai az
Eszterházy Károly Katolikus Egyetemen..... 494

SZULOVSKY JÁNOS

A kisipar és a kiskereskedelem Máramaros megyében (1857-1910)..... 505

TAMÁS EDIT

A Bodroghöz népességszámának változása 1869-2022 között 523

TINER TIBOR

Az állami és önkormányzati közúthálózat kiépítettségi színvonala
és hatásai a települések alapellátására..... 541

TÖMÖRI MIHÁLY

Az áruházi kiskereskedelem kibontakozása a második világháború
előtti Magyarországon 560

VASS RÓBERT

A Rétköz vízszabályozásának története 568

VERESEGYHÁZI BÉLA

Tessedik Sámuel munkásságának történeti földrajzi vonatkozásai 575

VIGA GYULA

Útak a városba (Miskolc és a hozzá csatolt települések kapcsolatának
változásai a 18-20. században) 583

SZABÓNÉ DR. KOZMA KATALIN

Kiegészítő adatok Frisnyák Sándor műveinek 2019-ben megjelent
bibliográfiájához..... 595

FRISNYÁK SÁNDOR KÖSZÖNTÉSE KILENCVENEDIK SZÜLETÉSNAJJA ALKALMÁBÓL

KÓKAI SÁNDOR

Prof. Dr. Frisnyák Sándor ny. tanszékvezető egyetemi tanár, geográfus, a honi történeti földrajz megújítója elérkezett a kilencvenedik születésnapjához. Életműve szorosan összefügg a Nyíregyházi Egyetem (és az egyik jogelőd intézménye, az 1962-ben alapított Tanárképző Főiskola) Földrajztudományi Intézetével. Tudományos, tanszéképítő, oktató és tudományszervező tevékenységéről írt három könyv¹ és bibliográfiakötetnek² felhasználásával az

alábbiakban foglalom össze eddigi életművét.

Frisnyák Sándor 1968-ban, amikor Nyíregyházára került, már jelentős szakmai eredményekkel, kutatási és felsőoktatási tapasztalatokkal rendelkezett. Tevékenységének első korszaka: a tanszékalapítás és -fejlesztés, a földrajztanárképzés tárgyi és személyi feltételeinek megteremtése, az oktatás-, kutatásszervezés és -irányítás összességében jelentős teljesítményként

¹ *Boros László – Viga Gyula* szerk. Frisnyák Sándor munkássága. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság, Miskolc, 115 p., *Gál András – Hanusz Árpád* szerk.: A történeti földrajz megújítója – Dr. Frisnyák Sándor munkássága. Tanulmányok, interjúk, dokumentumok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, szerencsi Bocskai István Gimnázium. Szerencs-Nyíregyháza, 2010. 134 p., *Kókai Sándor* szerk.: A történeti földrajz professzora: Frisnyák Sándor. Nyíregyházi Egyetem Földrajztudományi Intézete, az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága és a Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztály, Nyíregyháza, 2020. 124 p.

² *Kozma Katalin* szerk.: Frisnyák Sándor műveinek bibliográfiája. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza, 2019. 109 p.

értékelhető. Nyíregyházi működésének első évtizede alatt tanszékét, nemzetközi érdeklődést is kiváltva, minden tekintetben *hazánk egyik legmodernebb intézetévé fejlesztette*³. Tanszékvezetői munkáját 1968-tól 2000-ig látta el, miközben öt ciklusban (1972-1987) főigazgató-helyettesként is kiemelkedő eredményeket ért el a természettudományi tanszékek fejlesztésében és a főiskola szellemi építkezésében. 1998-tól 2004-ig egyetemi tanár, majd professzor emeritusként folytatta tovább a földrajztanár- és idegenforgalmi szakemberképzést. Szegedi éveit is beszámítva, összesen négy- és félévtizeden át tanította a földrajz szakos tanárjelölteket. Tanítványai közül többen tudományos minősítést szereztek, és mint egyetemi, főiskolai tanárok, tudományos kutatók, múzeumvezetők, gimnáziumi igazgatók sikeresen folytatták mesterük értékfeltárási és -közvetítő tevékenységét.⁴

Frisnyák Sándor pályakezdő éveiben tantárgy- és tudománytörténeti kutatásokkal, majd – érdeklődésének megfelelően – Miskolc és a borsodi iparvidék társadalom- és gazdaságföldrajzával foglalkozott. Nyíregyházára kerülve, a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék gazdaságfejlesztését alapozó kutatásokat tekintette feladatának, de törekvéseit a hatóságok nem támogatták, így – elkerülendő a konfliktusokat – témát váltott. Az 1970-es évektől a régió történeti földrajzával (az emberi tevékenységek, létfenntartási rendszerek térben meghatározó folyamataival és ezekből eredő térstruktúrákkal) foglalkozott. A történeti földrajz az 1948-as hatalomváltást követően tiltott diszciplína volt, a mai országterület településeiről vagy történeti tájairól írt művekben a gazdasági elmaradottság történelmi gyökereire irányuló kutatások pedig a "megtúrt" kategóriába tartoztak.

Frisnyák Sándor kutatásainak térbeli keretét fokozatosan kiterjesztette a Kárpát-medence (a történelmi Magyarország) teljes területére, időhatárait pedig a honfoglalás korától 1920-ig. Szellemiségében nem követte a két világháború közötti elődöket, hangvétele kiegyensúlyozott, a legkényesebb kérdések elemzésekor is távol áll tőle minden szélsőség⁵.

Műveiben a földrajzi környezet elemeit és jelenségeit genetikus módszerekkel vizsgálja és abban az embert a legfontosabb hatótényezőként

³ A Magyar Földrajzi Társaság 101. rendes közgyűlése. Földrajzi Közlemények, 101. kötet, 1-3. szám, pp. 243-266.

⁴ *Kókai Sándor* szerk. A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964-2014). Tanulmánygyűjtemény, Nyíregyháza 2016, 176 p.

⁵ *Hajdú Zoltán*: A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése. In: Beluszky P. szerk.: Magyarország történeti földrajza I. kötet. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2005. pp. 25-39., *Hajdú Zoltán*: A Kárpát-medence földrajzi megismerése. In: Dövényi Z. főszerk.: A Kárpát-medence földrajza Akadémiai Kiadó, Budapest, 2012. pp. 29-43.

értelmezi. A kultúrtáj kialakulását és terjedését a Kárpát-medence népeinek közös alkotásaként, a fenntartható fejlődés alapja- és egyben kulturális örökségként fogja fel. Kutatási eredményeit az *egyetemi doktori* (1968), *kandidátusi* (1983) és *akadémiai doktori* (2000) fokozat megszerzésén és *habilitációján* (1997) kívül, tíz önálló könyv és megközelítően 500 tudományos közlemény és ismeretterjesztő írás is jelzi.

A "*Magyarország történeti földrajza*" c. könyve (1990) e témakörben az első tudományos szintézis, alapmű a felsőoktatásban és a hisztogeográfiai kutatásokban. Frisnyák Sándor több mint nyolcvan tudományos monográfia, tájföldrajzi lexikon, egyetemi és főiskolai tankönyv, konferencia-kötet és tanári segédkönyv szerkesztésében és írásában vett részt. Történeti földrajzi kutatásait a geográfus szakma nagyra értékeli: *tudományos iskolateremtő tudós- és a magyar történeti földrajz megújítójaként* tartják számon. A tájökölógusok értékelése szerint az 1980-as évektől reneszánszát élő tájtörténeti kutatások legeredményesebb művelője Frisnyák Sándor⁶. Kutatómunkája összekapcsolódik a tudományszervező tevékenységével. Ennek egyik, talán legjelentősebb eredménye a Kárpát-medence és egyes régióinak történeti földrajzával foglalkozó nemzetközi és egyben interdiszciplináris jellegű konferencia-sorozat, melyet a magyar honfoglalás 1100. és az államalapítás 1000. évfordulója tiszteletére rendezett, és amelynek anyagát megjelentette (összesen több mint 3600 oldal terjedelemben).

Professzor emeritusként – más intézményekkel és tudományos testületekkel együttműködve – tizenhét egymást követő évben tájföldrajzi konferenciákat rendezett Tokaj-Hegyalján és ezek előadásait Gál Andrással és e sorok írójával közösen szerkesztett könyvekben közreadta⁷. A Kárpát-medence történeti földrajza témaköréből a szomszédos országokban is tartott konferencia- és tanártovábbképző és tanfolyam-előadásokat (pl. Kassa, Királyhelmece, Rozsnyó, Beregszász, Ungvár, Csíkszereda, Déva, Nagybánya, Magyarkanizsa, Szabadka, Zenta stb.). Tudományos műhelyének kisugárzó hatását az is jelzi, hogy a rendszerváltás óta minden egyetemen, főiskolán és az akadémiai földrajzi kutatóintézetben is foglalkoznak hazánk történeti geográfiájával.

Frisnyák professzor a tanári, tudományos és tudományszervező tevékenysége mellett aktív szereplője a magyar tudományos közéletnek (pl. az MTA köztestületi tagja, 1984-től tagja az MTA különböző szakmai bizottságainak, tiszteleti tagja a Magyar Földrajzi Társaságnak, amelyben öt évtizeden keresztül vidéki osztálytitkár, majd elnöki feladatokat látott el, két

⁶ Csorba Péter – Kerényi Attila: Érintkezési pontok Pécsi Márton életműve és a táj kutatás között. Földrajzi Közlemények 137. évf. 3. sz. 2013, pp. 225-232.

⁷ Horváth Gergely szerk.: A magyar földrajz szerencsi műhelye. Szerencs Város Önkormányzata, Szerencs, 2018. 357 p.

ciklusban (2001-2009) országos alelnök, a Pécsi Egyetem Földrajztudományi Doktori Iskola külső alapító tagja, 2013-2015-ben a Doktori és Habilitációs Bizottság tagja, a Magyar Professzorok Világtanácsának tagja, a Sárospatakon és Királyhelmeceken működő Bodroghközi Kulturális Egyesület alelnöke, a Kazinczy Ferenc Társaság és a Magyar Néprajzi Társaság tiszteleti tagja stb.).

Külföldön is elismerik munkásságát, Pécsi Márton (1923-2003) akadémikus javaslatára a New York Academy of Sciences tagjává választotta, az American Biographical Institute (Raleigh, North Carolina) tanácsadó testületének tagja stb.

Frisnyák Sándor eddigi életművét – az akadémiai minősítések mellett – magas állami és szakmai kitüntetésekkel ismerték el (pl. Lóczy Lajos emlékérem 1997, Pro Universitate et Scientia 2002, Apáczai Csere János-díj 2004, Szent-Györgyi Albert-díj 2011, Teleki Sámuel érem 2012, Geofil-díj 2013, Prinz Gyula-díj 2014 stb.).

Frisnyák professzor tanári és tudományos tevékenysége szervesen beépült a honi földrajztanárképzés és a földrajztudomány történetébe, mindenek előtt azzal, hogy *szerteágazó munkásságával a történeti földrajzot az egyetemes nemzeti tudomány rangjára emelte*. 2007-től Isaszegen él, de nem elszigeteltségben, a Nyíregyházi Egyetem Földrajztudományi Intézetének "örökös tagja"-ként intenzív munkakapcsolatban áll egyetemünkkel, a hazai geográfusokkal és intézményekkel. Munkásságával a tudományos ismereteink gazdagítása mellett jelentősen hozzájárul népünk honszeretetének, nemzeti identitásának elmélyítéséhez. Értékteremtő – és egyben "élethosszabbító" – munkássága folytatásához sok sikert, s jó egészséget kívánok Isten áldásával!

KÖSZÖNTŐ VERSEK

HEVESI ATTILA

Sándor! Minthogy tanári pályádat a Bükkalja DK-i peremén, Mályiban kezdted (1955-1957), majd 1966 és 1968 között, mint az akkori Kilián (mn. Diósgyőri) Gimnáziumban folytattad, Peja Győző (1907-1983) mellett, akarva-akaratlanul számos szállal kötödsz a Bükkhöz. Már csak azért is, mert a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Borsodi Osztályának titkárhelyettese (1956-1963), a Borsodi Földrajzi Évkönyv és Borsodi Szemle szerkesztője is voltál. És természetesen, Peja Győzővel, a Borsodi Földrajzi Hetek során nem csak előadásokat tartottál, hanem megszervezésének része voltál. Mindezek mellett, szintén Peja Győzővel, remek tanulmányutakat vezettél Miskolc földrajz tanárainak a Bükkbe is. Kölyök-tanár koromban először Veletek láttam kaptárköveket Cserépváralja határában.

Ahogy Neked a Kárpátok és a Kárpát-medence történeti földrajza lett fő kutatási területed, úgy nekem a Bükk természetföldrajza. Szeretettel és tisztelettel ajánlom és mellékelem Neked bükki verseim néhány darabját... És kívánok Neked sok Erőt, Egészséget, már „csak” azért is, hogy megírhasd amit még szeretnél. A JóIsten éltesse!

Bükkábrány

„A fák állva hálnak meg...” (Alessandro Casona 1903-1965)

A sírhelyek bérleti ideje lejárt.
Kihantolták az erdőt.
Százados élet után
állva érte őket a halál,
lassan mélyülő tengerbe lomhán terjengő
folyótorkolatok homok szemfödőjében.
Hatalmas mocsárciprusok.
A rákok, halak, teknősök, krokodilusok,
tengeri tehének átúsztak közülük
az öblök még élő vizébe.

Most csudáljuk termetes törzsük
szenesedő csonkjait.
Nyughelyük megváltásához
nem vagyunk elég gazdagok...
Átlátszó műanyag- és üvegekoporsóban
lesznek az ábrányi pliocénből áttelepített,

álló, múzeumi matuzsálemek.
Mint a kiásott kínai agyagkatonák másolatai...

A fák többnyire valóban „állva halnak meg”...

Miskolc

...vagy mégse...

Erdősirató

Bukdácsolva kapaszkodok a halott fák között.
Némelyik egymásnak meg a földre zuhanva hosszában meghasadt.
Tetemük kiterítve sorjáznak a tisztásokon temetetlen.
A bükkök „földlabdás” lába kifordult.
Embernyi gyökérbroncsos talaj-málladék koloncok.
A sudarak többnyire párhuzamosan fekszenek,
csak helyenként egymást keresztezve.
Az ültetett lúcos derékba tört sudarai
frissen faragott fejfák.

Bánkúttól Szentlélekig végig viharzó forgószél volt.
Tömegsír nem lesz. És mi az újulattal?
Erdő! Beh megtépzott a vihar téged is!
Halottak napja van. Érted is ég a gyertya ablakomban.
Legyen számodra közeli föltámadás!

Bánkút, Miskolc, MMVIII, Szentandráshegynek első-második napján

Bükkü évszakok

Hógulyát⁸ terel a tél a lejtőn
leheletük a zúzmara.
Ha megráznám a Világ fáját,
akkor most csillag hullana...

Égkék boltozat ragyog
jégüveg ablakokon.

⁸ A lavina XVII-XIX. századi magyar neve.

Karcsú, csúcsíves
csarnoktemplom a fenyves,
tornyain naphimnusz
énekelnek a cinegék.

*

Nyalogatja a fény a hegyek hátát.
Merev kristályai cseppé mozdulnak a jégnek,
roggyan a hó, nyers vizek fakadnak belőle.
Tocsog a tisztás. Megcsordulnak a völgyek,
lábukat mossák a fák a patak partján,
s karjaikkal a szélbe törülköznek.
Kipólyálja újszülött tavaszát a hegyhát,
fürösztli friss forrásban,
hogyan sugárzóvá nevelje nyárra.

Aranyozott életpor hullik a fákra:
éger-, mogyoróbarka.
Kontyvirágzöld, gólyahírzöld,
gímpáfrányzöld. Smaragd virágzás.
Alkotó, nyugalmas béke.
Hanyatfekvő, fénytakarós pihenés.
Téltemető.

Erdei szellőrőzsát ringat a szél
a töbrök ölén,
ruganyos szőrfű-szőnyeg
borul a sziklára bőrnök,
simogatja a macskatalp,
s a szegfűgomba ernyőt tart
napszúrás ellen a fűnek.

Hortyognak részeg víznyelők,
az égre nyílik tátott szájuk,
kifehérlenek fogaik,
boróka bajusz borul reájuk.

A bérc alatt forrás fakad,
éled az ér, cseveg a csermely,
patakpart fényesül,
villan a víz, táncol a tükre,

s ahol megcsöndesül,
találkozik két friss patak,
s egymásnak tükröt tartanak:
a gyöngébb ajka forrásmésző,
finoman metszett kvarc az orra,
két csillogó barna opál
orra tövétől balra s jobbra
ragyog rajongva,
amíg a másik óvatosan
tenyerének medrébe fogja.

Kék csillagvirág. Szikkadó rétek.
Bimbós acsalapu. Sár,
nyújtózó fák. Villanó vizek.
Alkotó, nyugalmas béke.
Csönd. Csíráznak benne dalok magvai.
Csönd. Benne, mint vízből a buborékok,
fölszállni készülnek a hangok.
Csönd. Bimbódnak benne énekvirágok.

Pirosló hunyor. Kikelet:
kikel a keltike.
Ragyogás. Alkotó, nyugalmas béke.

A szarvastehenek borjakat szülnek.
A szél szárazra nyalja őket.
Sárga, som-sugarú bokrok,
csobogó hegyipatak. Fényzuhatag.
Felhők, hűvös árnyék.
A Nap a forrás partján virágozik:
martilapu.

Aranyat csorgatnak a kökőrcsinek
ezüstbársony szőrére a fények,
megborzolják a halványlila szirmok
gyöngye pihéit, s rokonaik,
a selyemszőrű barkák szárítkoznak
a nyurga ágakon, az ébredő év újszülöttei.

*

A fák fölött ülünk a sziklán,
a Föld napszitta bordacsontjain.
Zümmög a remegő levegő,
rezegteti a serkenő élet.

A hegy a völgyek kapuin át
csevegő vizű patakokat
üzen a messzi folyónak,
a zubogókon, mint megolvadt
oszlopú cseppköveken siklik a fény,
csobban a zátonyok alján
s villogva hátára fordul
lenn, a zöldellő tippanos tocsogóban.

Kikeleti gyermekeit ringatja ölén a Föld.
Kirákja az erdő alá csillogó, apró meséit,
melyeken süldő lányok,
kamaszok nevelődnek.

*

A fönnsíkról a hosszú gerincek
az alföld felé messze sietnek,
előtte megtorpannak, tarajukon
romvárak ülnek, majd eltűnnek hirtelen.

Reggel. Pókháló-párak
homálya kéklük a völgykanyarokban.
Fölöttük ferdén zuhan a fény
az ágsövényes irtásokra át.
Kaszára sárgul a fű a réteken,
beljebb boglya, körötte csönd-illatú rendek,
csillagpor-harmat szárad szálukon.
Szélesen, szabadon lendül a szél
a reggelt-néző bükkös oldaláig,
gyökérré csavarva a molyhos tölgyek
kígyó ágait.

Tölgy tönk a trónusom,
gyűszűvirág jogarom,
mohán csillog országalmám, a Nap.

Fölöttünk csak a sziklahomlokú „Kövek” ülnek,
és elnézünk a városok fölött...

*

Négy nap, négy éjjel
vörösen izzó boksa voltam.
Előállnak a szekerek immár,
s harminckét zsákot töltenek meg
a belőlem égetett mésszel.

Nyár lesz. Megbámulnak az őzek,
s üres ölembe erdei cickány
vackol kölykeivel.
Őszre, úgy mondják,
újra fejtik a követ a hegyből,
gyűjtik a fát is; hajnalra
tisztá, fehérre meszelt
házfalakra ömlik a fény,
s vörösen izzik,
mint a frissen befűtött boksa.

*

Halni hanyatló fáradt, ferde fények
mégegyszer mindent átsugárzó
szomorúan szép ragyogása
a szeptemberi délutánban.

Erdős sörényű hegyek nyakába
kapaszkodik a szél, ébresztgeti
az alvó árnyakat, s belőlük
lassan összeborul az alkony.

Az örökítő alkotás vágyától
nyugtalan gímbikák bögnek,
korog a völgyek gyomra.
A fényzuhatag pókhálók
küllőit hajtja,
kerékbe törnek a hajnal-izzású
sugárnyalábok, színek

csöppjei csüngenek róluk,
rájuk tapad a bikaszag.
Nagyfeszültségű ösztönvonalak
mentén darabjaira szakad a táj:
hegy, patak, erdő, szikla
zuhannak a beteljesülés forgatagába.

*

Kék orsóját bontva
még szirmát tárja a tárnics
a fáradó fénynek...
Utazni készül, fölveszi
színes átmeneti kabátját az erdő,
s az alkony harmadfű csikók
bársony orrához bújik melegedni.

Gazdának való az ősz.
Szorgalmas birtokosnak.
Ha van mit számba venni,
meg lehet pihenni.

Nekem Kisasszony havának
eleje három-négytucat éve
a kezdés, merész reménység,
s Szent Mihály havának vége
gímbika bögés, nem béke;
teremtés büszke éke!

*

Annyira otthon vagyok e tájban,
hogy bükké lehetnék erdejében,
forrássá, eljárnának a szarvasok
inni belőlem,
aggódó, gyereklányszemű özek
néznék magukat bennem.
Lehetnék út, hegygerinceket
tapogatva követő ösvény,
beszórna halódó sárga
levelekkel a szél, vagy patak is,

s partomon gólyahír
tavaszodnék az égre.

Hogy hazajöttem,
s először jártam útjait újra,
lehajoltam megsimogatni a földet.
Így érkeztem meg végérvényesen
idegen, messzi tájak
messzi idegen hegyeiből.

*

Az óvó csönd csak
boglyákba pólyált éjszakákban,
vizet hörpölő lovak illatában,
töbrök szakajtójában rejtezik.
És késő már, és elérhetetlen...

De mégis, mindenek ellenére
és minden túl,
ezt látom lehunyt szemhéjam
széles vetítőképernyőjén,
ezt, amiről mi nem tehetünk.

1962-198...

IPARTELEPEK A BOKORTANYÁK TÉRSÉGÉBEN¹

BÁCSKAINÉ DR. PRISTYÁK ERIKA

BEVEZETÉS

Az ezredfordulóra a Nyíregyháza környéki, nyugati fekvésű bokortanyás térséget is elérte a szuburbanizáció és az ipartelepek létesítése. A kézművesiparnak, céhek tevékenységének, piacainak, a közlekedési infrastruktúra fejlesztésének, és a stabil mezőgazdasági, élelmiszeripari háttérnek köszönhető és köszönheti mindenkor innovatív tevékenységének a város történelmi és napjainkban is megnyilvánuló fejlődését. 2006-ban érte el az autópálya a várost és azóta a fejlődés tekintetében is lépést tud tartani a szomszédos, nagymúltú megyeszékhelyekkel (Nyíregyháza megyeszékhelyi rangját 1876-ban kapta). Az autópálya nyomvonala terelte a déli, debreceni irányról át nyugat felé a fejlesztés fókuszát. Előrebocsátom, hogy a legnagyobb ipari vállalat, a LEGO a déli ipartelepről költözött át a város bokortanyás, nyugati ipari övezetébe, most is jelentős bővítést hajt végre. A földrajzi, közlekedésföldrajzi helyzetéből adódó nyugati oldali fejlesztés sajátos vonás ezen a területen.

A tanulmány címét szemléltető, leginkább emblemikus kép a LEGO óriási, bővülő gyártelepe Salamonbokor, Kovácsbokor, Istvánbokor, Gerhátbokor által határolt területen, az odavezető M3-as autópályához tartozó nyugati elkerülővel, körforgalmakkal és az ezekből elágazó, eredetileg XVIII. századi nyomvonalú, a tanyákra vezető földutakkal. Napjainkra a tanyák és a város közel kerültek egymáshoz, a városperemi tanyák, Salamon-, Szélső-, Zomboribokor kertvárosias jellegűvé alakultak.

A tanulmány célkitűzése, hogy ezt a sajátos városperemi helyzetet bemutassa. A tanyabokrok területén kialakított ipari és infrastrukturális létesítmények együtt élnek a külterületi és belterületi lakossággal. Rövid történelmi áttekintés, helyzetleírás és elemzés is szerepel e tanulmányban, adatokkal és térképekkel alátámasztva.

A VÁROSPEREM HELYZETE NYÍREGYHÁZA NYUGATI TERÜLETÉN

A városperem, mint a városi térforma része, jelentős szerepet játszik a város terjeszkedésében és átalakulásában. A területfejlesztés a városperemen is

¹ A tanulmány a Nyíregyházi Egyetem Tudományos Tanácsa támogatásával valósult meg.

meghatározó, Nyíregyháza esetében fejlődési lépcsőfokokat is ugrik a területhasználat.

A vidék-urbánus peremen az aktuális problémák és jövőbeli perspektívák egyaránt fellelhetőek. A vidék-urbán perem jelentős szerkezeti, fiziognómiai és funkcionális változásokon megy keresztül. A városmagból a periféria felé történő jelentős vásárlóerő-elszívás miatt a szuburbanizáció új formái terjednek el. A nagyszabású bevásárlóközpontok, szórakoztató komplexumok, üzleti és ipari parkok nemcsak a városközpontok és az új külvárosi vállalkozások, hanem a városok között is komoly versenyhez vezettek (Zsilincser, W. 2004). Nyíregyháza esetében a bevásárlóközpontok, az új típusú szórakoztató centrumok az északi határ és a városközpontban találhatóak meg.

A város öt ipari parkjából egy teljes egészében a bokortanyák területén található, barna és zöldmezős beruházásoknak köszönhetően egyre több céggel. A Nyugati Ipari Park a legnagyobb méretű, 23 hektáron terül el, 5 percre van az autópályától, jelenleg 2700 főt foglalkoztat, a LEGO mellett jelentős cégek a Révész Transz, a RealTherm (műanyag nyílászárók gyártása), illetve középvállalkozások is egyre nagyobb számban (pl: NyírWetland, IndustriualBau) találhatóak benne, emellett mezőgazdasági és kertészeti vonatkozású cégek is.

***1 kép. Néhány bokortanya és a Nyugati Ipari park,
Rókabokor és a bővülő LEGO gyár***
(Forrás: GoogleEarth, kiegészítéssel, Csutkai Csaba
drónfelvétele, keszgyarto.hu/lego)

Nyíregyháza 2015-ben relatív gazdasági pozíciója a magyar nagyvárosok körében Debrecen és Miskolc közelében volt (Kozma G.-Molnár E.-Deák A. 2020), azóta is jelentősen fejlődik. 2023-ra elmondható hogy hasonlóan magas befektetői szándékkal és megvalósítással rendelkezik, mint a két szomszédos megyeszékhely. Nyíregyháza a befektetések vonatkozásában már nincs olyan távol a nyugattól, mint más területeken.

A globalizációs folyamatoknak megfelelően a gyárak, a tanyák területén a kertgazdálkodás és a szántóföldi művelés területét érte el. A természetvédelmi területek, a kevés vízfolyás, nyírvízlaposok egyre nagyobb figyelmet igényelnek. A tanyák száma és a lakosság száma térségünkben nem csökken olyan drasztikusan, mint máshol az Alföldön: évtizedek óta 8000-8500 fő él itt, a város népességének 6-7%, azonban kicserélődött a külterületi népesség és jelentősen mértékben, néhol szélsőségesen differenciálódott. Az őstermelők száma lecsökkent, megmaradtak a helyi rövid ellátási láncok is, a városellátó és nagyüzemi gazdálkodás mellett a szolgáltatások is terjednek (pl: karosszéria üzem, kutya-panzió).

Az alföldi városaink viszonylag fiatalok. A két nagymúltú város Szeged és Debrecen kivételével a 18. században váltak vásárhellyel rendelkező óriásfalvakból várossá, többsége tanyás település. Közismert, hogy közigazgatási területén nemcsak a város foglal helyet, hanem a város vonzáskörzetének egy része is: az agrárjellegű tanyavilág (Lettrich E. 1973). Az 1960-as évekig működtek így jól az alföldi városok, az élelmiszertermelés, a városellátás övezet, a tanyákon történő termelés elegendő módon szolgálta a városi lakosságot. A fővárosi ipar decentralizációjának megvalósítását célozták meg azzal, hogy számos ipari üzemet létesítettek szerte az Alföldön, így Nyíregyházán is. Ekkor hozták létre a Taurus gumigyár nyíregyházi egységét a város akkori nyugati szélén. Tipikus alföldi vonás az is, hogy az iparosítás hatására a városiasodás erőteljesebbé vált, mely az 1970-es, 80-as években is jellemző maradt. A város növekedésével magába olvasztotta a szomszédos kistelepüléseket is, például Oros, Sóstó, Nyírszőlő, azonban a tanyák összevonásából 1952-ben létrehozott községek: Nyírtelek, Nagycserkesz éppen elegendő távolságra található Nyíregyházától.hogy nem lettek a város részei, megmaradtak önálló településnek, Nyírtelek 2005-ben lett városi rangú, Nagycserkesz község. Ebben a két évtizedben az alföldi városok, így Nyíregyháza is, még megtartották a tanyáikat és a tanyákon történő kiegészítő gazdálkodást. A városba beköltöző családok kiegészítő jövedelmeforrásként gazdálkodtak, mivel megoldott volt a felvevőpiac (konzervgyár, felvásárlók, zöldség és gyümölcs piac). A rendszerváltást követő földosztással egy újabb helyzet állt elő, melyet Szabó Szabolcs a tanyák kialakulásának történeti fejlődésében az ötödik fázisnak nevez (Szabó Sz. 2011). Ettől az időszaktól a mezőgazdasági vállalkozók a bokortanyákon is megerősödtek, árútermelő és félkész terméket előállító

gazdaságok alakultak ki, melyek többnyire napjainkban is működnek. A Nyíregyházi Nyugati és Délnyugati Ipari Park területe nem érintett ilyen prosperáló mezőgazdasági vállalkozást. Egy területhez ragaszkodtak a tulajdonosok a kisajátítás során, ez egy nagyobb gyümölcsös, baracktermő terület.

A rendszerváltással összefüggő pozitív fejlemények és új lehetőségek nem „Alföld-specifikusak” az ország többi térsége felé is hasonlóan rendelkezésre állnak- az Alföld korábbi relatív előnyeinek elvesztésére, leértékelődésére számos példa akad. A rendszerváltáskori kedvezőtlen helyzet minimális mértékben javult az Alföld peremén futó M3-as és M5-ös autópályák egy-egy új szakaszának megépülésével. 2000-re egyes alföldi régiók, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Hajdú-Bihar megye nagyvárosai váltak a vidéki Magyarország leginkább terciarizált térségeivé (a mezőgazdaság és a hagyományos ipar leértékelődése miatt) (*Kiss J. P. 2003*). Itt említem meg, hogy a rendszerváltás előtt már működő, nagy forgalmat lebonyolító ún. „KGST”-piac is megrősíti ezt, azóta is folyamatosan működik.

A 2010-es évektől a pályázatoknál figyelembe vették azt a sajátosságot is, hogy vegyes övezetből is lehetett pályázni, vagyis nem csak ipari besorolási területről fogadtak be jelentkezőket inkubátorfejlesztésre, ipari parkfejlesztésre. Az Új Széchenyi Terv Észak-alföldi Operatív programjában (Debrecen, Jászfényszaru, Jászberény, Nyíregyháza számára), ekkor is jelentős összegekhez jutott a város (*Mező F. 2011*). Az újraiparosodás kezdetben elsősorban Győr és Székesfehérvár (illetve részben Kecskemét) jellemzője volt, míg Debrecen, Miskolc és Nyíregyháza esetében jelentős időbeli késés figyelhető meg. Napjainkra a nyolc kiemelkedő magyar nagyváros között található Nyíregyháza is: Debrecen Győr Kecskemét Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szeged, Székesfehérvár (*Rechnitzer J.-Berkes J. 2021*).

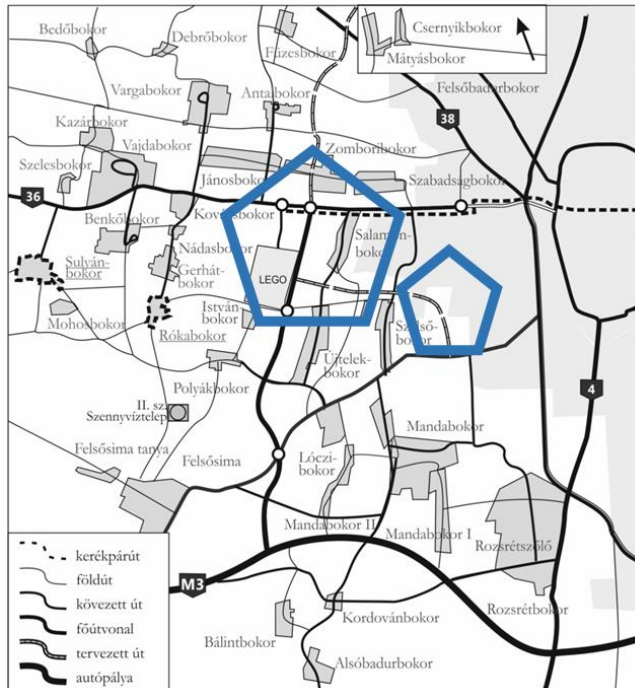
BOKORTANYÁK A SZUBURBANIZÁCIÓ HATÁSA

A paraszti társadalomból már a XIX. században kinőtt a kézműipar, mely a városi és környékbeli lakosságot látta el, emellett a heti és országos vásárokhöz is kapcsolódott, ezt az ipar felé való nyitottságot innovatívan őrzi a város napjainkban is. Az alföldi sajátosságok közül a városellátó gazdálkodás a kezdetektől napjainkig jellemzi a tanyabokrok területét is. Az kézműipari majd ipari fejlesztések történeti előzményei, a város folyamatos innovációs tevékenysége és az autópálya is hozzásegítette a térséget a nemzetközi vérkeringésbe való bakapcsolódáshoz. Az ipartelek létrejöttét kísérő kiegészítő építkezések és szolgáltatások, napjainkban a rekreációs és turisztikai lehetőségek is jelen vannak.

Az iparterületek, ami a tanyák térségében az elkerített, bekerített nagy, több hektáros földterületen felépített 2-5 szintes épületeket jelenti – egymás mellett találhatóak a szántóföldi gazdálkodás, zöldség- és gyümölcsstermelés, virágkertészetekkel. A legtöbb tanyán megtalálhatóak, helyben, helyi piacokon, nagybani

zöldégszpiacn, online törtéő kereskedéssel is, A helyi ellátási láncok, piacok természetesen megtalálhatóak (rövid ellátási lánc, több helyi piac, Foglalkoztatási Paktum: Made in Nyíregyháza termékei, a Kosár közösség), hagyományos piacokon, helyi boltokban, a turisztikai központokban, rendezvényeken és online is elérhetőek a tanyabokrokon gazdálkodók termékei. A nyugati iparterület mellett található helyi piac is, az egykori laktanyából korszerűen kialakítva.

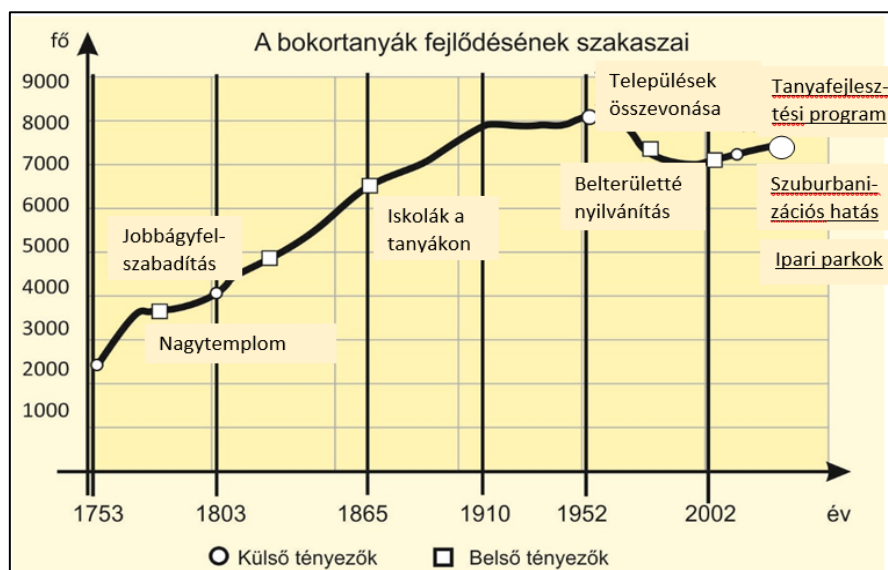
A tanyák többsége jó minőségű, szilárd burkolatú úton érhető el, azonban a sár és homoktenger még nem tűnt el teljesen (1. ábra.), nagyon vegyes szélsőséges az úthálózata a térségnek. A műutak több tanya belterületén a buszfordulóig érnek, előfordul, hogy magyarázat nélkül véget érnek. A tanyák autóval alig 10-20 perc alatt elérhetőek a városközponttól. A tanyákra rendszeres helyibuszjáratok közlekedik. A pormentes úton való megközelítés 28 tanya-központba biztosított. A többi esetben nagyrészt egy-másfél km-t kell megtenni földúton. Az infrastrukturális fejlesztések itt hamar elérték a tanyákat, 2010-2013 között kiépítésre került a szennyvízhálózat is, mely befolyásolta az ipari park elhelyezését is (2. ábra). A lakhatás és az életminőség szempontjából 2023-ban azonban még mindig a kövezett utakon törtéő megközelítés a meghatározó, úgy, mint ötven éve is.

1. ábra. A bokortanyák területének közlekedési térképe az itt található ipari parkokkal (III. Délnyugati és V. Nyugati Ipari Park)

Forrás: saját szerkesztés

A városon belüli szuburbán városrészek és a külső szuburbiák közötti kapcsolat is szoros. A Nyíregyházáról történő kiköltözések fokozódása miatt (2000-2004 között 1375 fős vándorlási veszteséggel rendelkezett a város) számottevő vándorlási nyereség alakult ki a környező településeken (pl. 2000-2004 között több mint 5,0%-os vándorlási nyeresége volt Nyírpazonynak és Nyírturának). A szuburbanizáció olyan kihívást jelentett a város gazdaságára, társadalmára és kapcsolatrendszerére, amelyekre viharos gyorsaságú válaszokat kellett volna adnia a várospolitikának. Nyíregyháza népességszáma, központi funkciógazdagsága, térszervező ereje tükrözi növekedését, napjainkig biztosítva a társadalmi-gazdasági fejlődés lehetőségét. A nyíregyházi agglomerációnak, mint gazdasági, foglalkoztatási, közszolgáltatási, turisztikai és kulturális centrumnak a fejlesztése folytonos (Bácskainé P.E.-Kókai S. 2012).

2. ábra. A bokortanyák fejlődési szakaszai, létrejöttüktől napjainkig.

Saját szerkesztés

A tanyabokrok 270 éves történetének a fejlődési szakaszait mutatom be a 2. ábrán. Az előrelépést meghatározó belső tényezők a tiryák lakosság elkötelezettségéből adódtak. A külső tényezők olykor lassabban máskor gyorsabban érték el a tanyabokrok területét és lakosságát. A tanyás térségek átfogó fejlesztési programjának és cselekvési tervének megvalósítása a Tanyafejlesztési Programban tetten érhető. A tanyák tevékenység diverzifikációjának segítése: az önellátást szolgáló termelés mellett a termékek és szolgáltatások piacán jelenésének támogatása, a „több lábbon állás” ösztönzése. A

2000-es évektől elérhető különböző pályázati lehetőségekből keveset preferálnak, a városperemi helyzet viszont bizonyos szempontból előnyt jelent. Nyíregyháza város településfejlesztési terveiben is kiemelt figyelmet fordít a bokortanyák területére.

A NYÍREGYHÁZI NYUGATI ÉS DÉLNYUGATI IPARI PARK HELYZETE

A Nyíregyházi Ipari Parkot az országos trendeknek megfelelően 1997-ben hozták létre, azzal a céllal, hogy kihasználva a helyi adottságokat új befektetőket vonzanak a térségbe. Az első befektető a Flextronics International Kft. majd ezt követve az Electrolux Lehel Kft. több mint 1000 főt foglalkoztat. Az első, úgynevezett déli iparterelepen található a LEGO Manufacturing Kft. régebbi gyártócsarnoka. Az ipari park területe fokozatosan bővült az elmúlt években, napjainkra meghaladta a 100 hektárt.

Az ipari parkokat a Nyíregyházi Ipari Park Nonprofit Kft. egyesíti szervezeti, stratégiai szinten. Székhelyük Nyíregyháza nyugati, a bokortanyák felé eső szélén, a Tiszavasvári úton található. Invest in Nyíregyháza nevű befektetésösztönzési szervezet koordinálja a tevékenységet, hasonlóan, mint több hazai nagyvárosban (Debrecen, Miskolc, Szeged). Küldetése, hogy a Nyíregyháza iránt potenciálisan érdeklődő befektetők részére minden igényt kielégítő információkat tudjon nyújtani és támogassa a befektetési folyamatot az első lépésétől az utolsóig. Ennek érdekében a város iránt érdeklődőknek többek között az alábbi szolgáltatásokat tudják nyújtani. Részletes információkat szolgáltat Nyíregyháza gazdaságáról, az elérhető szakképzett munkaerőről, támogatásokról. További feladatuk a helyi vállalkozók segítése: a Nyíregyházán jelenlevő vállalkozások támogatása, igényeik és problémáik megfelelő kezelése annak érdekében, hogy ezen cégek hosszú távon is itt tervezzék működésüket, fejlesztéseiket. A működő vállalkozások napi szintű tevékenységéhez többek között az alábbi szolgáltatások nyújtásával járulnak hozzá, helyi vállalkozásoknak: pályázati lehetőségek célzott eljuttatása a releváns vállalkozásoknak.

Nyíregyházán öt ipari park található. A bokortanyák és a város között a III. Délnyugati Ipari terület, a város nyugati peremén, a bokortanyák térségében a legnagyobb területű a V. Nyugati Iparterület (3. ábra).

- I. Első Nyíregyházi Ipari Park: 127 hektár összterület, 2800 fő foglalkoztatott
- II. Déli iparterület: 65 hektár összterület, 3200 fő foglalkoztatott
- III. Délnyugati iparterület: 75 hektár összterület, 3500 fő foglalkoztatott
- IV. Tokaji út menti iparterület: 40 hektár összterület, 500 fő foglalkoztatott
- V. Nyugati iparterület: 185 hektár összterület, emellett 22.8 hektár elérhető terület, 2700 fő foglalkoztatott. (Adatok forrása: Invest in Nyíregyháza.)

A gyárakban dolgoznak alkalmazottak a tanyákról érkező is, de leginkább távolabbról ingáznak a munkavállalók, céges buszjáratok is működnek, emellett az építkezések során az alvállalkozók száma is magas. Nyíregyháza vonzáskörzetéhez szorosabban kapcsolódó mintegy húsz település aktív keresőinek fele a megyeszékhelyen dolgozik, ez körülbelül 20.000 fős többlet munkanapokon a város számára, leginkább rurális területekről érkeznek az ipari parkokba dolgozók.

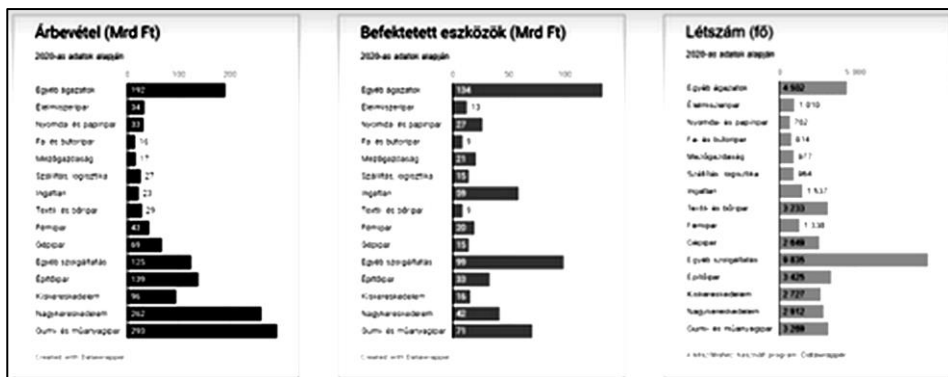
3. ábra. Ipari parkok Nyíregyháza területén. Az V. Nyugati Ipari Park található a bokortanyák területén

Forrás: Invest in Nyíregyháza

Az ipari parkok kiegészítő hatásai is jelentős mértékben hozzájárulnak az életminőség javításához. Ilyen a tanyák téregét is érintő külterületi utak fejlesztése: A városban élők és a nyugati részen működő vállalkozások érdekeit szem előtt tartva 2019-ben átadásra került a Nyugati elkerülő, amely közvetlen összeköttetést biztosít a város nyugati területei és az M3 autópálya között. Az elkerülőnek köszönhetően jelentősen csökkent a belvárost érintő teherforgalom is. A belterületi utak fejlesztéséből elsősorban korszerű közlekedési csomópontok, körforgalmak létesítése történt meg, Nyíregyháza nyugati felében. A kerékpárutak fejlesztésének köszönhetően a Nyugati Iparterületen található LEGO gyár területéig épült ki az út. A lakosság régóta várja, hogy a tanyabokros

külterület széléig, Nagycserkeszen túl is kiépüljön a kerékpárút. A munkavállalók a nyíregyházi LEGO gyárba a környező térség 18 településéről járnak (pl: Hajdúnánás, Hajdúhadház, Kállósején, Tiszalök, Demecser, Érpatak, Paszab), megyei és megyehatár közeli településekről, a három műszak munkaerő szükségletét ellátandó céllal. A több mint 2400 alkalmazott közül napi szinten mintegy 1100-an használják a gyár buszjáratait. 2018 nyarán 14 új gázüzemű autóbusz került forgalomba a munkavállalók szállítása céljából.

Az utóbbi években folyamatos a befektetésösztönzés, növekvő befektetői megkeresések száma alapján egyértelművé vált, hogy szüksége van Nyíregyházának egy olyan felelős szervezetre, amelynek kiemelt feladata a város befektetésösztönzési tevékenységeinek professzionális koordinálása. Ezt a tevékenységet a Nyíregyházi Ipari Park Nonprofit Kft. látja el szorosan együttműködve a Nemzeti Befektetési Ügynökséggel (HIPA), valamint más releváns helyi szervezetekkel, annak érdekében, hogy a város neve ismert legyen a potenciális befektetők körében. Kiemelt cél, hogy a Nyíregyházára települni kívánó vállalatok igényeit maximálisan kielégítse a befektetői folyamat első lépésétől az utolsóig. Ezek közé tartozik többek közt a már meglévő iparterületek folyamatos monitorozása, a befektetői igényekhez igazított legmegfelelőbb területek ajánlása és a beruházások megvalósításának segítése, szorosan együttműködve a helyi szervezetekkel, hatóságokkal. Kiemelt prioritás Nyíregyházán is a helyi vállalkozásfejlesztés, melyhez az új betelepülők támogatása mellett elengedhetetlen a már jelen lévő, betelepült helyi vállalkozások segítése, támogatása. Az 4. ábra Nyíregyháza iparági összetételét mutató adataiból látható, hogy a város árbevétele, létszám és befektetési eszközök tekintetében minden iparágban érintett. Árbevételnél magasan kiemelkedik a gumi és műanyagipar.

4. ábra. Nyíregyháza iparági összetétele (2020)

Forrás: Invest in Nyíregyháza

A magyar beruházástámogatási rendszer keretében 2023-tól a beruházási volumen maximum 50 százalékáig a kormány készpénztámogatást és fejlesztési adókedvezményben megnyilvánuló támogatást biztosít a beruházó vállalatok számára. Ezt többen is igénybe vették, akik Nyíregyházára hozták fejlesztéseiket. A támogatási rendszeren különböző változásokat vezettek be, így még kedvezőbbek a feltételek: a minimális beruházási értéket a megyeszékhelyeken 5, a járási székhelyeken szintén 5, minden más településen pedig 3 millió euróra csökkentette a kormány. Nem csak külföldi, hanem magyar vállalatokat is várnak még Nyíregyházára, a rendelkezésre álló 420 hektárnyi területre. Érdemes megjegyezni Pálné Kovács Ilona és szerzőtársai véleményét: ez sem nem jelenti azt, hogy a jó kormányzás elvei, intézményei nem differenciálódnak országspecifikus vagy térspecifikus sajátosságok mentén. A fejlődési központoktól távoli, vidéki térségek kormányzása az uralkodó irányzatokat csak részben és többnyire megkésve követi (*Pálné Kovács I. et. al. 2023*).

A LEGO további bővülése: 54 milliárd forintos fejlesztés, melyet az állam 4,3 milliárd forinttal támogat. További 300 új munkahely a végső cél. Az előkészítés már megkezdődött, magyarányú helyi cégek bevonásával. Az új épületek építése 2024-ben kezdődik, és a beruházással csaknem harmadával fog nőni az itt gyártott LEGO-készletek mennyisége. Jelenleg mintegy 232000 négyzetméternyi területen gyártják a LEGO-játékokat Nyíregyházán. A vállalat öt gyára közül háromban végzik a gyártás teljes folyamatát, ezek egyike a nyíregyházi. A 2014-ben átadott épület eredetileg egy 120 ezer négyzetméteres létesítmény volt, az évek során folyamatosan bővítették. Egy újabb fejlesztésnek köszönhetően további 30 000 négyzetméterrel nő a gyár területe. „A beruházás után a gyár akkora lesz, mint a budapesti Hősök tere tízszer, így már van mihez viszonyítani ezt a hatalmas számot” – nyilatkozta Chresten Bruun, a nyíregyházi LEGO gyár ügyvezető igazgatója. A beruházás részeként többek között 17 új csomagolósort telepítenek, 2 csomagolócsarnokot építenek, de manuális raktár, új adminisztrációs épület, parkolók és utak épülnek a fejlesztésnek köszönhetően. Így az itt gyártott polcra-kész LEGO-készletek mennyisége mintegy 30%-kal nő. A tervek szerint a beruházás 2025 közepére készül el. A fejlesztéssel újabb munkahelyek jönnek létre, így a jelenlegi 3300 helyett csaknem 3600-an dolgozhatnak majd a nyíregyházi LEGO gyárban. A munkahelyek teremtése mellett további tevékenység a fenntarthatóság és a zöldszemlélet. A nyíregyházi gyár a felhasznált energia egy részét újonnan épített és saját tulajdonú napelemparkok révén tervezi fedezni, illetve a közeljövőben megvizsgálja a geotermikus fűtési energia felhasználásának lehetőségét is.

2020 óta 192 milliárd forintnyi fejlesztési támogatásról döntött a kormány Nyíregyháza javára, így olyan fejlesztések valósulhattak meg, amelyek szükségesek voltak az ipari park működéséhez, illetve ahhoz, hogy vonzó legyen a beruházók számára a település és a régió (*Forrás: www.szon, 2023.09.28.*).

Elismeréseket is kiérdemelt a terület: az ipari park 2020 óta folyamatosan nyer el különböző rangos szakmai díjakat.

A VÁROSFEJLESZTÉSI KIHÍVÁSOK NYÍREGYHÁZA ESETÉBEN

A városfejlesztési kihívások Nyíregyháza esetében is komplex módon kezelendők. Elengedhetetlen a differenciált fejlesztés, az átgondolt területhasználat.

Egy innováció tekintetében nemcsak a végtermék/szolgáltatás/tevékenység /struktúra fontos, hanem az is, hogy hogyan jutunk el oda. Az innovációt sokan (vállalkozók, helyi önkormányzat, civil egyesületek, kutatócsoportok, felsőoktatási intézmények, kormányhivatalok) vagy ezek együttműködésével lehet létrehozni (*Nagy H. 2019*).

Nyíregyháza város településszerkezeti és szabályozási tervében meghatározásra kerültek a külterületi lakott helyek fejlesztési kategóriái, az ezekre vonatkozó építési előírások. A nyíregyházi külterületi lakott helyek kategóriái között találhatóak meg a gazdaságfejlesztési területek. A településszerkezetben elfoglalt új helyzetük miatt gazdaságfejlesztésre kijelölt településrészek: Zomboribokor, Szabadságbokor. (További kategóriák: Falusias jellegű településrészek, Üdülési fejlesztésre kijelölt településrészek támogatása, Mezőgazdasági nagytelkes településrészek, Műemléki védelemre kijelölt településrészek).

A foglalkoztatottság helyzete is meghatározó a város számára. Az iparterületek a munkanélküliségi ráta csökkenéséhez jelentősen hozzájárulnak: Nyíregyházán és a térségben jelenleg 3,0 és 3,5 százalék között van a munkanélküliség ráta, ehhez a jó eredményhez nagyban hozzájárul a LEGO is, mint a térség legnagyobb foglalkoztatója. A munkaerő helyzetéből kiemelem a fiatal korosztályt, hiszen elhelyezkedésüket biztosítani szükséges. A fiatalok munkanélküliségi ráta a 15 és 24 év közötti korosztályban méri a munkanélküliek arányát az aktív lakossághoz viszonyítva. Hazánkban a legkiemelkedőbb fejlődést az Észak-Magyarországi régió valósította meg, ahol a fiatalok munkanélküliségi ráta 6 év alatt 31,7 százalékról 2,2 százalékra csökkent. Nyíregyházán ez az arány 2022-ben 2%, tehát van hol elhelyezkedni a pályakezdő munkavállalóknak is. A rendszerváltás előtt meglévő Taurus gumiiipari óriáscég alapvetően meghatározta, hogy milyen területen hol fejlődjön tovább az ipari terület a városban, ez a napjainkban DNY-i ipartelepnek nevezett rész lassan a tanyavilág pereméig (Salamonbokor-Szélősbokor területéig) ér.

Az ipartelep további fejlődésében is a közlekedéscélrajzi tényezők a meghatározóak, azaz a nyugatra elterülés. A tanyai hálózatba helyzetüknél fogva beleépültek az elkerülő utak és így az új ipartelep: az úgynevezett nyugati ipartelep, elsősorban a LEGO új telephelye, napjainkban is a legnagyobb

beruházások egyike. A három akkumulátor gyártáshoz kötődő üzem (japán, 1200 főt foglalkoztató szeparátorfóliagyártó: W-Scope Hungary Plant, 400 új munkahelyet ígérő német, fém takaró-tartólemezt gyártó üzem, Boysen Battery, és a kínai Sunwoda akkumulátorgyár) a város a délkeleti részen épül.

A város egyik meghatározó régi cége, a konzervgyár is korszerűsödik és bővül, bár nem ipartelepen található, az agrártevékenység miatt fontos fejlesztés. 3 milliárd forintból, 1,6 milliárd forintos állami forrással fejleszt a nyíregyházi EKO Konzervipari Kft. A társaság célja a kapacitásbővítés, a gazdaságosabb termelés, valamint az, hogy erősítsék a cég és a beszállítók-termelők közötti gazdasági kapcsolatokat is. Innovatív mezőgazdasági alapú vállalkozás Nyíregyházán az Avena GoFit granola és müzli termékcsaládot előállító cég. Mindez a tanyagokronon gazdálkodó őstermelőknek és vállalkozásoknak felvevőpiacot jelenthet újra.

Összegzés

A bokortanyák területe elsősorban földrajzi helyzete révén lett az iparterületek színtere, lévén, hogy nyugatra található a várostól. Globalizált világunkban jól megférnek egymás mellett az esetenként óriási kontrasztban álló tevékenységek és emberek egyaránt. Ezt a természetvédők vitatják a leginkább, de a helyes ökoszemléletben közelít egymáshoz a XXI. század és a fenntartható csúcstechnológia.

Az alföldi lét alapvetően az agrártermelést szolgálja, a központi nagyvárosai azonban a mindenkori ipari fejlődés és a foglalkoztatás centrumai kell hogy legyenek, mint erre jó példa Nyíregyháza 270 éves története. A bokortanyák „kontra” ipartelep megállapítás nem helyes szemlélet, inkább a bokortanyák és az ipartelepek megfelelő együttélése vezet előre.

Az ipari fejlesztés mellett elgondolkodtató, hogy helyénvalóbb volna-e, ha a virágzó, innovatív mezőgazdasági cégek, élelmiszerfeldolgozó üzemek, készterméket előállító agrár-vállalkozások is virulnának a bokortanyák területén. A friss, ellenőrzött magyar nyersanyag, magyar tulajdonos és munkatársak szlogen milliárdos léptékben valósulna meg.

Az ipari terület, konkrétan a LEGO-gyár délnyugati részétől mintegy két kilométerre közelíti meg Rókabokor védett település-szerkezetét. Revitalizáció történt a rendszer-váltáshoz képest, életképesek a bokortanyák, a területi igényen túl, nem biztosítanak a különböző cégek meghatározó elemeket. A bokortanyák településmorfológiai sajátosságukkal is különböznek, ezt nem módosítja az ipari park jelenléte. A városszéli tanyák így még inkább beleolvadnak Nyíregyházába, továbbra is a szuburbanizáció fontos területei. Hozzájárulnak az ipartelepek külföldi cégei és hazai vállalkozások, hogy jelentős mértékben és szélsőségesen

differenciálódjon továbbra is a bokortanyák lakossága, életminősége, mely folyamat a rendszerváltással kezdődött el.

A sok helyen áhított turizmusfejlődés is elérte a település, évek óta hazai vonatkozásban az első húsz település között van a város a kereskedelmi és egyéb szállásadatok, valamint más vendégforgalmi mutatók tekintetében. A bokortanyák turizmusba integrálásában még további lehetőségek adóttak (szállás, ökoturizmus, helyi termékek)

Nyíregyháza külterületének társadalmi összetétele hasonló szerkezetű, mint az Alföld más külterületi népessége, itt azonban nagyon közel került egymáshoz a tanya és az ipar. Egy alföldi nagyvárost szegélyező területen, így a bokortanyák területén is az ipari létesítmények mellett a korszerű élelmiszerfeldolgozó üzemek, készterméket előállító agrár-vállalkozások jelentik a hosszútávú jövőt, melyre Nyíregyházanak minden esélye adott.

IRODALOM

- BÁCSKAINÉ PRISTYÁK ERIKA – KÓKAI SÁNDOR (2012): Az agglomerálódás és a szuburbanizáció jellemzői a nyíregyházi település együttesben/szuburbiában. In: Településföldrajzi tanulmányok, Szombathely 2012. pp. 135-152
- G. FEKETE ÉVA. (2011): A Nemzeti Vidékstratégia (2014–2020) hangsúlyai a vidéki népességmegélhetése, jövője szemszögéből [unpublished presentation], retrieved from.
- KISS JÁNOS PÉTER (2003): Az alföldi városok fejlődésének adottságai az 1990-es évek új feltételrendszerében In: Várossiker alföldi nézőpontból, Kiadja: MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Békéscsaba-Budapest 2003. pp. 39-54.
- KOZMA GÁBOR-MOLNÁR ERNŐ-DEÁK ATTILA (2020): A Debreceni nyugati ipari park és környezetének funkcionális átalakulása, In: Településföldrajzi tanulmányok 9. évfolyam 1. szám, Szombathely, 2020. pp.121-134.
- LETTRICH EDIT (1973) : Kecskemét a legnagyobb tanyás városunk. In: Földrajzi Közlemények 21. évfolyam, 1973. 1. szám. pp. 1-18.
- MEZŐ FERENC (2011): Ipari parkok az Észak-alföldi régióban, avagy a váltás anatómiája, In: Polgári Szemle, in: <https://polgariszemle.hu/archivum/130-2011-junius-7-evfolyam-3-szam/a-valtozasok-dinamikaja/443-ipari-parkok-az-eszak-alfoldi-regioban-avagy-a-valtas-anatomiaja>
- NAGY HENRIETTA. (2019): A helyi gazdaság- és vállalkozásfejlesztés szerepe és lehetőségei vidékbiztonság megteremtésében, Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem.
- PÁLNÉ KOVÁCS ILONA-FINTA ISTVÁN-BRUCKER BALÁZS-PÉNZÁR ÁRPÁD (2023): Tér hatalom nélkül, hatalom tér nélkül. A periférikus térségek

- kormányzása - empirikus tapasztalatok. In. Tér és Társadalom 37. évf., 3. szám, 2023 pp.120-147.
- RECHNITZER JÁNOS-BERKES JUDIT. (szerk.) (2021): Nagyvárosok Magyarországon. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest.
- SZABÓ SZABOLCS (2021): Vidéki térségek Magyarországon és azok főbb társadalmi gazdasági problémái. In. Vidéki térségek Magyarországon, Trefort Kiadó, ELTE Társadalom és Gazdaságföldrajzi Tanulmányok 5. pp. 11-64.
- WALTER ZSILINCSAR (2003): The rural-urban fringe: actual problems and future perspectives. In. [ichromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefind-mkaj/https://zgs.zrc-sazu.si/Portals/8/Geografski_vestnik/gv75-1-zsilincsar.pdf](http://chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefind-mkaj/https://zgs.zrc-sazu.si/Portals/8/Geografski_vestnik/gv75-1-zsilincsar.pdf)
- https://mtvsz.hu/dynamic/g_fekete_eva__videkstrat_a_videki_nepesseg_megelhetese_jovoje_szemszogebo_2011_03_10.pdf
- <https://nyirinvest.hu/hu/iparterulek>
www.szon.hu 2023 szeptember 28)
- <https://helyitermek.nyiregyhazipaktum.hu/>
- <https://www.nyiregyhaza.hu/post/bovul-a-lego-54-milliard-forintos-fejlesztes-300-uj-munkahely-2023-09-28>
- OFTK (2014): Az Országgyűlés 1/2014. (I. 3.) OGY határozata a Nemzeti Fejlesztés 2030 Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió, Magyar Közlöny 1. sz.

ADALÉKOK A TORNA VÁRMEGYEI RUSZINOK NYELV- ÉS IDENTITÁSVÁLTÁSÁHOZ¹

BÁNYÁSZNÉ DR. KRISTÓF ANDREA

BEVEZETÉS

Az Árpád-kor óta létező Torna vármegye a történelmi Magyarország legkisebb vármegyéje (618,02 km²) 1881-ig önálló közigazgatási egységként funkcionált, ekkor azonban felosztásra került (1881. évi LXIV. tc.) Gömör és Kishont (7 település), illetve Abaúj vármegyék (35 település) között. Az utóbbi vármegye nem csak nevében változott meg (Abaúj-Torna), hanem a járási beosztás is átstrukturálódott, s a tornai járás közigazgatásilag kapcsolta egybe a megosztott vármegye egykori településeinek nagy részét. Tanulmányomban Torna vármegye társadalmi-gazdasági sajátosságainak egy elemével, az itt élő ruszinság nyelv- és identitásváltásának folyamatával foglalkozom a 19-20. századra vonatkozóan. Mivel az etnikai viszonyokkal bizonyos szempontból szorosan összefüggnek a vallási viszonyok, ezért ennek alakulását is figyelemmel kísérem. A vallásnak olykor meghatározó szerepe van a nemzetiségi viszonyokat illetően is. A téma iránti kitüntetett figyelmet az indokolja, hogy a Torna vármegyei ruszinokat a 18. század elején a magyar-szlovák nyelvhatárra telepítették, mely alapvetően határozta meg a szórványban élő lokális közösségeik helyét, szerepét és jelentőségét a 19-20. században. Különösen fontos e szórványban élő ruszin népesség társadalmi-gazdasági folyamatainak feltárása, mert a 1880. évi népszámlálás idejére (ez volt az első népszámlálás, amely Magyarország népességének anyanyelvét is rögzítette) esetükben az asszimiláció és ennek egyik leképezése a nyelvváltás is igen előrehaladott stádiumba került. A ruszinság identitásában a 20. század sem hozott pozitív változást, mert Közép-Európa egyetlen olyan jelentős népcsoportjává váltak (a romák mellett), akiknél a nemzetté válás nem következett/következhetett be, s tartósan nem jött létre önálló államuk sem.

1. TORNA VÁRMEGYE LAKÓINAK ETNIKAI-NYELVI SAJÁTOSÁGAI

¹ A tanulmány a Nyíregyházi Egyetem Tudományos Tanácsa támogatásával valósult meg.

A 17. század utolsó harmadában elnéptelenedés és elszegényedés jellemezte Torna vármegyét is, s ez a folyamat a Rákóczi-szabadságharc leverését követő években érte el a mélypontját. A vármegyébe az első nagyobb ruszin beáramlás 1730-40 között történt (*Paládi-Kovács A. 1973, Sasvári L. 1984*). Ezzel közvetlen kapcsolat létesült a Borsod vármegye északkeleti szélén frissen telepített, s ott szinte összefüggő tömböt alkotó ruszin lakossággal, ahova folytatódott spontán migrációjuk is. A 18. századi betelepítések előzményeként megemlítendő, hogy Torna vármegyébe már a 15. században is létesült néhány vlach-rutén telep. Ilyen volt például – a magyar Áj község mellett fekvő – Falucska és [Jászó]Mindszent, amelyek a 18. századra szlovákká váltak (*Paládi-Kovács A. 1973*).

Az 1773-ban összeállított *Lexicon Universorum Regni Hungariae Locorum anno 1773 officiose confectum* nem említi ruszinokat a vizsgált területen. Vályi András sem tesz említést országleírásában a ruszinokról, az egyes településeknél tót faluként írt róluk (pl. Ájfalucska: „...tót falu, lakosai ó hitűek...”), illetve Tornahorvát lakosait katolikus oroszoknak említette (*Vályi A. 1796, 634. old.*). A vármegye etnikai-nyelvi összetételére vonatkozóan az első adatokkal a 19. század eleji országleírásokban, illetve a munkácsi görögkatolikus püspökség 1806. évi schematizmusában találkozunk. Ez utóbbi összeírást Udvari István (1990) dolgozta fel, melyből megtudhatjuk, hogy Torna vármegye népességének kb. 5-6%-a (1034 fő) görögkatolikus vallású volt (*1. táblázat*).

1. táblázat. Torna vármegye etnikai-nyelvi és vallási összetételének változása (1806-1880)

Év	Népesség szám	Anyanyelv				Vallás			
		magyar	szlovák	ruszin	egyéb	római	görög	ref.	egyéb
						katolikus			
1806	-	-	-	-	-	-	1 034	-	-
1837	28 954	27 084	350	1 193	327	12 467	1 193	14 717	577
1847	30 037	27 144	545	1 635	713	13 154	2 738	13 237	908
1870	23 176	-	-	862	-	11 687	1 062	9 249	1 178
1880	20 913	19 562	850	267	234	10 305	1 017	8 715	876
1910	21 363	20 573	610	-	180	10 299	1 198	8 847	1 019

Forrás: Udvari I. (1990), Fényes E. (1837, 1847) adatai, ill. népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

Az 1806. évi schematizmus alapján minden korábbinál árnyaltabb kép rajzolható a ruszin szórványok lakóhelyeiről és lélekszámáról. A munkácsi görögkatolikus egyházmegyéhez tartozó Torna vármegyei települések demográfiai-társadalmi adatait is tartalmazó összeírás statisztikailag is relevánsnak tekinthető, mely a görögkatolikus lakosság tanulmányozása szempontjából megkerülhetetlen forrásmű, mind az egyház- és kultúrtörténet, mind az oktatás, illetve az etnikai viszonyok feltárása szempontjából (*Demeter G. et. al. 2023*).

A vármegyében élő ruszinok (akkori elnevezéssel oroszok vagy kisoroszkok) számában és települési lokalitásában nincs konszenzus a 19. század első felének forrásai között, de az eltérések nem is drasztikusak. Például Magda Pál 1819-ben magyarul megjelent országleírásának az 1832. évi német nyelvű kiadásban közli, hogy 6 tornai faluban élnek ruszinok. Ugyanakkor 32 helység népe magyar, négyben laknak szlovákok és egyben németek is. Ugyanerre az időszakra releváns és fontos Fényes Elek hat kötetes munkájának harmadik kötetében (1837-ben jelent meg) Torna vármegye etnikai és nyelvi megoszlásáról az alábbi számokat közli: magyar 27 084 fő, orosz 1 193 fő, szlovák 350 fő, zsidó 327 fő. Ekkor a vármegye 41 falujából 36 magyar, 2 orosz, 1 orosz-magyar és 2 magyar-szlovák nyelvű, s egy mezővárosa (Torna) magyar anyanyelvű volt. Fényes Elek ruszin „orosz” falunak nevezte Tornabarakonyt és Ájfalucsát. Fényes Elek az 1847-ben megjelent Magyarország leírása II. kötetének 278. oldalán a következőket írta: „...Torna vármegye népessége 30 037 lakos, kik laknak 1 mezővárosban, 46 faluban és 5 népes pusztán. Nyelvükre nézve 27 144 magyar, 545 tót, 1 635 orosz, 713 zsidó. Vallásukat tekintve 13 154 római katolikus, 2 738 görögkatolikus 3 plébániával, 195 ágostai és 13 237 református...”

Fényes Elek statisztikáiban a görögkatolikusok és az oroszok lélekszáma 1837-ben még pontosan megegyezik, ami arra is utal, hogy a nyelvváltás ekkor még nem következett be. E folyamatban a magyar nyelv államnyelvé válása minden valószínűség szerint jelentős változás kiindulópontja volt. A ruszinság gyarapodását meghaladó volt a görögkatolikusok kiugróan magas értéke (2 738 fő), ami abból fakad, hogy Fényes Elek ekkor 47 települést sorolt Torna vármegyéhez. Sajnos e forrásmunkában már nem adta meg a települési szintű adatokat (*2. táblázat*), így azokat az 1851-ben megjelent Magyarország geographiai szótárának adataival tudjuk összehasonlítani, amelyek megegyeznek az 1837. évi adatokkal.

Mindezek ismeretében az 1840-es évekre elfogadható, hogy Torna vármegye területén 1400-1600 ruszin anyanyelvű élt, akik a görögkatolikus vallás követői voltak. Három településen (Ájfalucska, Tornabarakony, Tornahorváti) a lakosság többségét alkották (62,8-98,6%), ahol görögkatolikus templom és parókia is szolgálta a hívek lelki gondozását. Bódvarákó és Tornaszentandrás esetében meglepő, hogy a jól tájékozott statisztikus nem tüntetett fel görögkatolikusokat, sőt a reformátusok esetében a későbbi adatok sem igazolják – tornahorváti esetében sem - a Fényes Elek által leírt értékeket.

Az eddig leírtak ellenére is meglepő, hogy a Torna vármegyei ruszinoknál milyen gyorsan bekövetkezett a nyelvváltás, gyakorlatilag egy generáció alatt. A 19. század közepétől kezdve alakult ki a kétnyelvűség, majd fokozatosan terjedt. Ennek a szórvány ruszinságnak a lélekszáma azonban már ekkor is stagnált, vagy inkább fogyott. 1870-re a ruszin anyanyelvűek száma megfeleződött, míg az 1881

elején végrehajtott népszámlálás időpontjára ennek az értéknek is a harmadára csökkent (267 fő).

Mindössze három faluban mutattak ki ruszin csoportot Torna vármegye területén. E falvak szláv lakossága maga is bizonytalan volt nyelvi hovatartozását illetően, s korábban ruszinnak jelzett csoportok 1880-ban szlováknak vallották magukat (2. táblázat). Egy újabb emberöltő elteltével, azaz 1910-ben már senki nem vallotta magát Torna vármegyében ruszin anyanyelvűnek (1-2. táblázat). A ruszin anyanyelvűek hiánya nem a megmagyarosodás miatt következett be, hanem azért mert szlováknak vették fel őket. A ruszinság tényleges számát a görögkatolikus vallásúak adatai tükrözik reálisan, akik között magyar és ruszin (helytelenül. szlovák) nyelvet beszélők egyaránt megtalálhatóak voltak.

Nem minden ruszin vált magyar anyanyelvűvé. A történelmi szlovák-magyar nyelvhatáron található Ajfalucska község alapítása óta ruszin nyelvszigetet alkotott, ruszin lakossága a 18-19. században szlovákká vált. Az itt élő ruszinok szlovák anyanyelvű görögkatolikusok lettek. E folyamat kisebb mértékben, de Tornabarakony és Tornahorváti esetében is megfigyelhető (2. táblázat). A többség magyar anyanyelvűvé vált, de vallásilag nagyrészt görögkatolikusok maradtak. A nyelvváltás a 19. század második felében egyértelműen megtörtént, a vármegyében a görögkatolikusok száma 1000-1200 fő között stagnált, s e tény a települések adatai is alátámasztják. A nyelvváltás részletes elemzésétől eltekintünk, Bodnár Mónika tanulmányában mindezt részletesen bemutatta Tornahorváti ruszin népességének nyelvváltását tekintve:

„...Az 1806-ból származó egyházmegyei összeírás, mely a görögkatolikus közösség prédikációs nyelvét ruszinnak mondja (Udvari 1990, 87). Az 1830-as évek elején is tisztán orosz, vagyis Slavo-Ruthenica nyelvhasználat volt jellemző, legalábbis az egyházban. A lakosság azonban kétnyelvű volt, erre egyrészt egy 1833-as híradás utal, mely szerint a horváthiak magyarul, oroszul egyenlően értenek, másrészt az, hogy Szamovolszky András – aki 1833–37 között volt parókus a faluban – volt az első, ki a horváti egyház szószékéről az Isten ígéjét magyar nyelven is hirdetni megkezdte. Ha Ő magyar nyelven is szolgált a híveket, ez arra utal, hogy hívei bírták ezt a nyelvet. A nyelvhasználatra vonatkozó következő adat 1877-ből való, amikor még egy országos napilap is foglalkozott az ügygel. Az ügy előzménye, hogy egy országos statisztikai felmérés készült, mely az iskolaköteles gyermekek anyanyelve iránt érdeklődött. Tirpák János, a falu parókusa ösmervén a történelemből Horváthinak s lakóinak eredetét is megmutatva az itteni nép nyelve nem a Kassa vidéki tót nyelv, hanem a csereháti – ruthén – a gyermekek anyanyelvét „orosz“nak jelölte...“ Hosszas huzavona után Tirpákot utasították, hogy a félreértések előkerülése végett ezután a „ruthén“ megjelölést használja ilyen esetekben. Ebben az időben az iskolai oktatás már magyar nyelven folyt. A templomban a liturgia és a pap által elmondott áldozás előtti ima nyelve ószláv volt, ám a nép magyarul énekelt, az áldozási verset, az

Üdvözlégyet és az oltári szentséget is magyarul mondta. Az evangéliumot a pap ószlávul énekelte, de magyarul megismételte és a szentírást is mindkét nyelven olvasta....” Bodnár M. (1992) 372. old.

2. táblázat. Torna vármegye ruszin népességgel rendelkező települései

Település	Év	Népesség szám	Anyanyelv				Vallás			
			magyar	szlovák	ruszin	egyéb	római katolikus	görög	ref.	egyéb
Ájfalucska	1806	486*	-	-	-	-	-	478	-	-
	1837	654	-	-	-	-	9	645	-	-
	1870	578	-	-	-	-	41	529	-	8
	1880	557	37	487	3	28	36	517	-	4
	1910	661	37	601	-	23	15	633	4	9
	1921	658	5	356	249	48	14	614	5	25
	2021	203	-	171	27	5	5	161	-	37
Bódvarákó	1806	298*	-	-	-	-	-	27	-	-
	1837	453	-	-	-	-	366	?	84	3
	1870	414	-	-	-	-	350	49	3	12
	1880	361	347	12	-	2	310	38	3	10
	1910	337	337	-	-	-	290	36	3	8
	1920	332	330	2	-	-	289	33	6	4
	2011	87	67	-	-	20**	45	4	3	35**
Torna-barakony	1806	164*	-	-	-	-	-	144	-	-
	1837	385	-	-	-	-	123	254	-	8
	1870	298	-	-	-	-	126	156	4	12
	1880	272	197	59	3	13	116	151	2	3
	1910	266	265	-	-	1	103	150	7	6
	1920	240	240	-	-	-	97	132	1	10
	2011	13	13	-	-	-	4	8	-	1**
Torna-horvát	1806	314*	-	-	-	-	-	270	-	-
	1837	468	-	-	-	-	101	294	73	-
	1870	306	-	-	-	-	61	226	-	19
	1880	282	241	32	-	9	64	205	-	13
	1910	259	254	-	-	5	91	168	-	-
	1921	232	227	-	-	5	106	126	-	-
	2011	102	76	26	-	-	47	52	3	-
Torna-szentandrás	1806	527*	-	-	-	-	-	15	-	-
	1837	667	-	-	-	-	542	?	125	-
	1870	520	-	-	-	-	479	9	27	5
	1880	495	480	15	-	-	450	12	31	2
	1910	488	488	-	-	-	425	22	36	5
	1920	421	418	-	-	3	367	19	20	15
	2011	187	187	-	-	-	173	7	6	1**

* 1784. évi adat, ** nem nyilatkoztak az anyanyelvi, illetve a vallási kötődésről

Forrás: Udvari I. (1990), Fényes E. (1837, 1847) adatai, ill. népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

2. A KULTURÁLIS-VALLÁSI IDENTITÁSVÁLTÁS FOLYAMATA

A 20. század társadalmi-politikai kihívásai identitás-válságok sorozatát eredményezték a Torna vármegyei ruszinoknak is. A trianoni békediktátum

gyakorlatilag megfelezte a vármegyét (Cseh)Szlovákia és Magyarország között (21-21 település). A nagypolitika helyi leképeződései kedvezőtlenül érvényesültek, s mindazok ellenére, hogy az 1920. évi népszámlálás váratlanul több ruszint mutatott ki, mint az előzőek. Például Ájfalucskán 1921-ben a lakosság 37,8 %-a ruszinnak (orosznak) vallotta magát, s 93,3%-a görögkatolikusnak. A településen 2021-re a lakosság 15%-a ruszin anyanyelvűnek vallotta magát, viszont a lakosság 79,4 %-a görögkatolikus, 2,6 %-a római katolikus vallású volt, 14,0 %-a pedig nem nyilatkozott felekezeti hovatartozásáról. Ilyen mértékű nyelvi transzformáció a többi általunk vizsgált településen nem következett be – még a szintén (Cseh)Szlovákiához került Tornahorvátiban sem –, a vallási identitás azonban továbbra is jelzi kötődésüket. Bodnár Mónika kutatásaiból is ismert, hogy az ájfalucskaiak tudatában vannak másságuknak, valamint annak is, hogy a közeli Tornahorvátiban is ugyanolyan görögkatolikusok élnek mint ők, csak azok magyarok. Legtöbbször a papjuk is közös, napjainkban is a Horvátiban élő parókus látja el az itteni egyházi teendőket is, csak míg ott magyarul, itt szlovákul prédikál, miközben a liturgiát ósláv nyelven végzi (Bodnár M. 2002).

Sajnálatos tény, hogy az 1930-as évektől 1989-ig a ruszinok nem szerepeltek a magyarországi népszámlálásokban. Ami a statisztikai adatok áttanulmányozása után a legszembeütőbb, az a lakosság számának óriási mértékű csökkenése. Az anyanyelv és a nemzetiségi adatok alapján sem sok információval rendelkezünk, csak a görögkatolikus vallás mutatta és mutatja indirekt módon a ruszinok jelenlétét a vizsgált településeken. A megfogalmazásban a jelen idő használata két aspektus miatt is releváns, egyrészt a ruszinságnak a nyelvcserehez is mintegy 150–200 évre volt szüksége, s ez a vallási-kulturális identitásváltásnál is realitás. Másrészt a kompakt, egynyelvű etnikai-nyelvi közegbe ékelten is századokon át fennmaradhattak apró etnikai szórványok, a nyelvhatárok mentén ez fokozottan érvényes lehet. A ruszin identitást olyan épített környezeti elemek őrzik, amelyek napjainkig szervesen hozzá tartoznak az emberi élet és a mindennapos cselekvés lokális tereéhez.

3. A TORNA VÁRMEGYEI RUSZIN ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEK

Az építészeti emlékek napjainkig őrzik a ruszin hagyományokat, mind az egyházi, mind a világi építészet vonatkozásában. A görög rítusú új telepések mindhárom Torna vármegyei faluban saját vagyonukból illetve földbirtokosaik segítségével építették fel a fából készült templomokat. A ruszin eredetű görögkatolikus templomok általában a faluban, a dombon vagy hegyoldalban állnak, harmóniában a környező tájjal, ahol napjainkban is emlékeztetnek a ruszinok lakta felvidéki és kárpátaljai tájakra. A három Torna vármegyei ruszin faluban a templomok igen szép ikonosztázokkal is rendelkeznek. Minden egyházközségben a parókus mellett kántor is szolgált. A szakrális kisemlékek (pl.

templomkerti és út menti keresztek, képoszlopok stb.) szintén a ruszinság emlékét és hitvilágát idézik.

Tornabarakonyban 1648-ban alapították a görögkatolikus egyházközséget. A jelenlegi kőtemplom 1870-ben épült, helyén eredetileg fatemplom állt, amelyet az 1720-as években ideérkező ortodox ruszin jobbágytelepesek építettek. A fatemplom azonban a benne levő ikonosztázzal együtt 1770 táján teljes berendezésével együtt leégett. Az eredeti királyi ajtót, ami csodával határos módon menekült meg a tűzvészből, később kalandos körülmények között megtalálták, restaurálták, és beépítették a ma is látogatható kőtemplom ikonosztázába. Tornabarakony címerében látható az „orosz kereszt” is, amely jelzi a lakosság ruszin eredetét és kötődését.

Tornahorvátiba 1730 után telepítettek ruszinokat. A falu fatemploma már 1648-ban állt, ennek helyére építették a Szeplőtelen Szűzanya tiszteletére szentelt, görögkatolikus templom 1761–65 között épült Ternei Mihály parókus idején. Az eklézsia krónikájából tudjuk, hogy a kőtemplom előtt patices és sövényből összetakolt szegény kis templomocska már volt a faluban, amely szintén görögkatolikus volt. Egy 1764-ben készült egyházi összeírás szerint 233 lakos élt a faluban, nagy részük görögkatolikus vallású volt, 32 lélek, vagyis az összlakosság 14%-a római katolikus (*Bodnár M. 2002*). Az 1806. évi egyházmegyei összeírás adatai szerint, amikor az egyházközség parókusa Paulovits János volt, az itt élő görögkatolikusok száma 270 fő. Ekkor 33 tiszta görögkatolikus házaspár élt a faluban és 11 vegyes, ahol az egyik fél római katolikus volt. A községben található a görögkatolikus egyház plébániája. A település kataszterében összesen tíz, szabadban álló szakrális kisemléket vettek számba (pl. Mária képoszlop, öt kereszt /templomkerti, temetői, két út menti és egy sírkereszt/ stb.).

Ájfalucska a munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása szerint Falucsán vagy Hacsaván, ahol ekkor Csiszárík János parókus szolgált, 478 görögkatolikus lelket számláltak. A települést tiszta görögkatolikus faluként jelölik. Ugyan két olyan házaspárt tartanak nyilván, ahol az egyik fél római katolikus, ám ez a 84 tiszta görögkatolikus család mellett elenyésző kisebbség volt. A közösség prédikációs nyelve ebben az időben a ruszin volt. Kisboldogasszony tiszteletére szentelt görögkatolikus temploma 1760 körül épült barokk-klasszicista stílusban. Eredetileg boronatemplom volt, mai alakját 1832-ben és 1890-ben történt újraépítései során nyerte el, ikonosztáza 1890-ben készült. A község gazdag szakrális kisemlékekben is. A napjainkban egyre inkább üdülőfaluvá váló Ájfalucska történelmi településképi egységét megőrizte, házainak háromnegyede 1945 előtt épült. Elsősorban fából készült lakóházaival egyedi, a Kárpátok magasabban fekvő vidékeit felidéző építészeti-néprajzi szigetet alkot a környező települések között.

A kontyolt tetejű, füstlyukas, deszkaoromzatú tornácos lakóházak (1-3. kép), amelyekben a fából, vályogból vagy téglából készített füstlyuk deszkaborításánál illetve az utcára néző házfalánál is látható a lakó görögkatolikus vallási hovatartozásának jelölésére szolgáló orosz kereszt, kettős kereszt és/vagy orosz kettős kereszt. Mindezekon túlmenően a lakóházak egy részének az oromzatán szoborfülke is megtalálható volt.

1. kép. Ruszin népi lakóházak Ájfalucsán (a szerző felvétele)

2. kép. Ruszin népi lakóházak Tornabarakonyban (a szerző felvételei)

3. kép. Ruszin népi lakóházak Tornaszentandrás (a szerző felvételei)

ÖSSZEZÉS

A Torna vármegyében élő magyarok is évszázadokon keresztül együtt, illetve egymás mellett éltek más népekkel (pl. németek, szlovákok, ruszinok stb.). Az évszázados együtt-, illetve egymás mellett élés alapjaiban határozta meg az interetnikus kapcsolatokat. E kapcsolatok sokszínűsége és sokrétűsége visszatükröződik a vizsgált települések etnikai képének dokumentálásától, a népi kultúra egyes részterületein rögzíthető interetnikus kölcsönhatások bemutatásán át egészen a nemzeti tudat, az identitásváltozás-vizsgálatokig bezárólag. A görögkatolikus falvak napjainkra elveszítették ruszin jellegüket. Tornabarakony és Tornahorváti lakossága a 19. századra ruszin-magyarrá, majd a 20. századra magyarrá vált. Ájfalucska lakói a szlovákosodás útjára léptek. A ruszinok nyelvváltása a 19. század második felében egyértelműen megtörtént, a kulturális-vallási identitásváltás ekkor még nem következett be, az a 20. századra maradt, de napjainkig sem fejeződött be a teljes nyelvi és kulturális hasonulás. A ruszin kultúra utolsó elemei azok az épületek, amelyek nagyrésze néma mementóként őrzi az elmúlt évszázadok interetnikus kapcsolatait.

IRODALOM

- BODNÁR M. (1992): Adatok egy megmagyarosodott ukrán (ruszin) telepítésű falu történetéhez és néprajzához. In: Kultúra és tradíció. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére. Szerk. Viga Gy. Miskolc, pp. 369-379.
- BODNÁR M. (2002): Etnikai és felekezeti viszonyok a Felső-Bódva völgyében a 20. században. *Interethnica* 1. Komárom-Dunaszerdahely, 136 p.
- DEMETER G.-KÓNYA P.-BOTTLIK ZS. (2023): A munkácsi görögkatolikus püspökség 1806-os összeírásának történeti statisztikai atlasza. Budapest-Presov, 56 p.

- FÉNYES E. (1837): Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben. 3. köt. Trattner-Károlyi Nyomda, Pest. pp. 335-347.
- FÉNYES E. (1847): Magyarország leírása II. köt. Pest, pp. 277-281.
- MAGDA P. (1819): Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékének legújabb statistikai és geographiai leírása. Pest, 1819
- MAGDA P. (1832): Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militärgrenze. Leipzig, 1832.
- SASVÁRI L. (1984): Ortodoxok és görögkatolikusok együttélése Észak-Magyarországon a 18–19. században. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Szerk.: Kunt E. – Szabadfalvi J. – Viga Gy.. Miskolc, 1984. pp. 14-29.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1973): Ukrán szórványok a 18 – 19. században Magyarország északkeleti részén. In: Népi kultúra – népi társadalom VII. Budapest, pp. 332-333.
- UDVARI I. (szerk.): A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása. Nyíregyháza, 1990. 102 p.
- UDVARI I. (1992): Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. Vasvári Pál Társaság Füzetei 9. Nyíregyháza.
- VÁLYI A. (1796-1799): Magyar országnak leírása. Mellyben minden hazánkbéli vármegyék, városok, faluk, puszták, uradalmak, fábrikák, kutak, hámorok, savanyú és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, földes urok, fekvések, történettyek, külömbféle termésbeli tulajdonságaik, a betűknek rendgyek szerént feltaláltatnak I-III. köt. Buda, 702 p., 736 p., 688 p.
- Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populosorum anno 1773 officiose confectum.* Magyarország helységeknek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Budapest.
- A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. Bp. 1912. Népszámlálás 1870, 1880, 1920, 2011. évi kötetei*

ÚJ HONFOGLALÁS A TIZSÁNTÚLON – 1944/45-BEN

BARANYI BÉLA

A tanulmány Frisnyák Sándor professzor úrnak, a hazai történeti földrajz megújítójának kilencvenedik születésnapja alkalmából szervezett tudományos konferencia és tiszteletkötet számára készült köszöntés. A regionális tudományi és a történeti földrajzi módszertanon alapuló írás abból indul ki, hogy 1944 ősze és 1945 tavasza között, földrajzilag a Tisza folyótól keletre eső öt jelenlegi megyét magában foglaló országrész regionális szerepkörén messze túllépve, a háború befejezését követő hetekben és hónapokban megkülönböztetett szerepet játszott a történelmének új fejezete előtt álló Magyarország életében. A nemzeti és a demokratikus újjászületés folyamatában történelmi jelentőséggel bírtak azok az események, amelyek a Tiszántúlon, valamint az 1944. október 19-én szabaddá vált Debrecenben, 1944 decemberétől immár az ország ideiglenes fővárosában, zajlottak. Az 1945 áprilisáig Debrecenben székelő Ideiglenes Nemzeti Kormány által hozott törvények és rendeletek az ország későbbi fejlődésére sorsdöntő hatást gyakoroltak. Közülük nem egy nemzetközi jelentőséggel bírt (fegyverszünet, hadüzenet Németországnak etc.). A társadalmi-gazdasági viszonyok egészét érintő legnagyobb horderejű változást azonban az 1945 márciusában, a földbirtokreformról hozott törvényerejű rendelet és a nyomában elindult társadalmi átrétegződési folyamat jelentette. A demokratikus földreform egyben a vidék népe számára az „új honfoglalás” mély élményét adta, szimbolikusan és valóságosan is.

TÉMAFELVEZETÉS SZEMÉLYES MEGKÖZELÍTÉSBN

Örömmel és némi szorongással bólintottam rá a szervezők megtisztelő felkérésére, hogy vegyek részt az általam nagyra becsült *Frisnyák Sándor* professzor úr, a Nyíregyházi Egyetem Professor Emeritusa, a széles körben elismert földrajztudós, a magyar történeti földrajz megújítója és „legkiválóbb hazai művelője”, 90. születésnapja alkalmából rendezendő ünnepségen és a hozzá kapcsolódó tudományos konferencián, kérve egyben, hogy készítsek egy rövid tanulmányt a tervezett tiszteletkötetbe. Örömöm elsősorban azzal az ilyenkor természetes emberi reakcióval függött össze, hogy személyesen köszönhetem a

fizikailag és szellemileg örökifjú professzort, a szeretetre méltó tanárt és embert, a tudós kollégát, a pályatársat.

A rendkívüli helyzet szülte szorongásom viszont abból a dilemmából adódott, hogy az ilyenkor megszokott köszöntő fordulatokon túl, egy szűkre szabott terjedelmű írás „műfaji keretei” mihez nyújtanak elégséges alapot? A klasszikus módszertant nagyvonalúan kezelő rövid tanulmány, akárcsak tézisszerű megközelítésben ugyanis tartalmilag kevés lehetőséget kínál egy elmélyültebb elemzéshez. Az utóbbi megfontolásból döntöttem úgy, hogy a jeles esemény ünnepi jellegére tekintettel, tisztelgő tanulmányom témáját egyszerre állítom a tudomány és a köszöntés szolgálatába. A kettős cél megvalósítása érdekében, egyfelől arra törekszem, hogy regionális társadalomtörténeti kutatásaimat összegző első könyvem (*Baranyi* 1985) néhány fontosnak ítélt eredményét megidézzem, szakmai szempontok mentén részben átdolgozzam és közreadjam. Másfelől viszont a konferencia célkitűzéseire igazított írással szeretném kifejezni az ünnepelet iránti tiszteletemet a születésnapjára évforduló kapcsán, jelzésszerűen érzékeltetve, hogy számomra mennyiben jelentett releváns tapasztalást Frisnyák Sándornak, a történeti földrajz újszerű értelmezését, kvázi szakmai paradigmaváltását eredményező felfogása a rendszerváltás hajnalán. Túl azon, hogy Frisnyák professzor *Magyarország történeti földrajza* (1990) című szintézise tudományos pályám alakulása szempontjából eleve nagy hatással volt rám, a máig nélkülözhetetlen alapmű meghatározó tudományos élményt jelentett számomra a történeti földrajz iránti fokozott érdeklődés felkeltésében, amely joggal érdemelte ki a szaktudományunk *első rendszerváltó könyve* elismerést.

Hogy miként jutottam el a regionális tudománytól a történeti földrajz műveléséig, abban Frisnyák professzor úrnak, valamint a köréje szerveződő tanítványi és kutatói közösségnek meghatározó szerepe volt, amit talán rendhagyó módon, az személyes emlékeim felidézésével is bizonyítani próbálok. Fiatal útkereső történészként, a tértudományok iránt tájékozódó társadalomtörténészként, szeretve tisztelt tanárom, aspiráns témavezetőm és feledhetetlen szakmai mentorom *Ránki György* akadémikus terelte elsőként érdeklődésemet a földrajztudományon belül formálódó és önállóodó részdiszciplína, a regionális (területi) tudomány irányába. Az új tudományterületet önálló tudományággá és a magyar területi tudományok bázisintézményévé fejlesztő *Enyedi György* akadémikus neve által fémjelzett intézményben, majd az *Illés Iván* és *Horváth Gyula* főigazgatók tevékenysége nyomán nemzetközi tekintélyre szert tett *MTA*

Regionális Kutatások Intézetében (RKK, ma KRTK), és a jeles Alföld-kutató Csatári Bálint vezette MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet (ATI) főállású tudományos kutatójaként szegődtem hosszú évtizedekre a regionális tudomány elkötelezett hívévé és művelőjévé. A regionális tudománytól a történeti földrajzig vezető utamon komoly támogatást kaptam még Süli-Zakar István professzortól, egykori évfolyamtársamtól, kitűnő történeti földrajzos kollégámtól, a nyíregyházi földrajzi tanszék egykori tanárától is ahhoz, hogy regionális tudomány művelőjeként, a Frisnyák Sándor professzor úr vezette, egykor közös tőről sarjadt rokon tudományterületet képviselő történeti földrajzos közösség tagja lehessen. Már kissé megöregedve, de lelkesedésem nem megkopva, jelenleg is ebben a kis „többszólamú” tudományos műhelyben igyekszem kamatoztatni a regionális tudomány művelése során korábban szerzett ismereteket és az interdiszciplináris módszertant.

A fenti, nem szokványos, ám legjobb szándékaim szerint az ünnepi alkalomhoz szorosan kapcsolódó, személyes jellegű gondolatok után, kedves professzor úr fogadd tőlem szeretettel a köszöntés szándékával készült szerény írásomat. Szeretném hinni, hogy a földrajzi kereteit tekintve mindkettőnk szívéhez közeli kelet-magyarországi térségre vonatkozó regionális tudományi és történeti földrajzi jellegű elemzés célba talál. Élve a kivételes alkalommal, sok boldogságot, további töretlen alkotó kedvet, hozzá erőt és jó egészséget kívánok Neked és szeretteidnek egyaránt.

RÉGIÓ ORSZÁGOS SZEREPBEN 1944 ŐSZÉN – 1945 TAVASZÁN

Történelmi evidencia, mondhatni közhely ma már, hogy Magyarország legújabb kori történelmében a második világháborút követően rendkívül radikális és intenzív politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás vette kezdetét, függetlenül annak – különösen a rendszerváltás óta erőteljesebben vitatott – ideológiai tartalmától, politikai jellegétől és egyéb összefüggéseitől. A mélyreható változások általános feltételeit és közegét kétségkívül világháború magyarországi eseményeinek a befejezése, ahogy akkor kezdetben megélték és hitték az emberek, maga a felszabadulás, a demokratikus irányú politikai fejlődés kibontakozása, a politikai-hatalmi viszonyok és egyáltalán a társadalmi rendszer jellegének a változásai, a tulajdonviszonyok, köztük a korábbi igazságtalan földbirtokstruktúra radikális átalakítása teremtette meg, önkényesen kiemelve néhány fontos tényezőt a sok közül. Ezek nélkül aligha következhetek volna be azok a gyökeres strukturális változások, amelyek az elkövetkező évtizedekben

játszódtak le országosan és regionálisan egyaránt. Regionális szempontból különösen fontos, az egész ország későbbi életét sorsdöntően befolyásoló események földrajzi keretét 1944 őszen és 1945 tavaszán éppen a Tiszántúl régió adta. Magyarország jelenlegi területének egyharmadát kitevő, földrajzilag a Tiszától keletre eső, öt mai megye területét keretező országrész, regionális szerepkörén túllépve, hónapokon át valóságos történelmi színtere volt az új utakat és megoldásokat kereső, de még nagyobb részt hadban álló országban. Erre a helyzetre utal szimbolikusan a címválasztás is.

A Tiszántúlnak a rendkívüli időkben játszott történelmi jelentőségén mit sem változtat az, hogy önálló régióként való értelmezése a fogalom regionális tudományban használt mai jelentésében sok szempontból vitatható. A szorosabban vett természetföldrajzi, társadalmi-gazdasági, kulturális, történelmi és regionális jellemzők tekintetében ugyan számos eltérő sajátosság ellenére összességében mégis több hasonlóság jellemezte és jellemzi az általunk a Tiszántúl fogalmába sorolható területeket. Ám a többségben lévő rokonjegyek ellenére modern regionális tudományi, területfejlesztési megközelítésben így is csak kellő óvatossággal értelmezhető egységes régióként a térség. Történelmi földrajzi szempontból viszont a magyar történelemben, többek között például a reformáció, a török hódoltság, a Habsburg-ellenes szabadsághüzdelmek, különösen az 1848/49-es forradalom és szabadság harc idején játszott szerepe révén a földrajzi térség vitathatatlanul kiemelkedő jelentőséggel bírt a magyarság életében. Különösen érvényes ez a megállapítás a második világháborút követően, a nemzeti újjászületésben vállalt történelmi szerepre, amikor a Tiszántúl 1944/45 fordulóján nemcsak regionális, hanem országos tényezővé vált.

A szakirodalom által már kellően dokumentált tény, hogy a régióért vívott harcok befejezését követő hetekben és hónapokban a Tiszántúl, mint a legkorábban felszabadult magyarországi terület, kiemelkedő szerepet töltött be a történelmének új fejezete elé tekintő ország életében. A politikai hatalom meghódítása és a demokratizálódás útján is az első erőteljes lépéseket a Tiszántúl lakossága, falvai és városai tették meg. Ki tagadhatná, hogy 1944 őszen és 1945 tavaszán a nemzeti és a demokratikus újjászületés nagy történelmi művében kiemelkedő jelentőséggel bírtak azok az események, amelyek a Tiszántúlon, valamint az 1944. október 19-én szabaddá vált Debrecenben, az ország ideiglenes fővárosában zajlottak. Az ősi Református Nagykollégium Oratóriumában ülésezett 1944. december 21–22-én az Ideiglenes Nemzetgyűlés, amely

megválasztotta az Ideiglenes Nemzeti Kormányt. Ezzel történelme során immár másodszor lett a cívisváros a végveszélybe sodródott ország fővárosa, ha csak átmenetileg is a megújulni vágyó nemzet központja. Az itt hozott törvények, rendeletek és intézkedések az ország későbbi fejlődésére sorsformáló hatást gyakoroltak, sőt nemzetközi jelentőséggel is bírtak (fegyverszünet kötése, hadüzenet Németországnak, a háborús bűnök elleni fellépés stb.). Az ország nagy része még hadszíntér volt, amikor 1944. november 1-jén Polgár településnél a menekülő utolsó német és a szövetséges katonai egységek is átkeltek a Tiszán. Ezzel a régió teljes területe szabaddá vált, elhárult az utolsó akadálya is annak, hogy az erős, mindenekelőtt a viharsarki és a közép-tiszántúli mozgalmi hagyományok szellemében, többnyire spontán politikai aktivitás eredményeként, rövid idő alatt kezdetét vegye a demokratikus átalakulás, a helyreállítás, az élet és a mindennapok megszervezése. Földrajzi kereteit tekintve a demokratikus tömegmozgalom szíve a Dél-Tiszántúlon, a Viharsarok megyéiben lüktetett, de heves volt a spontán mozgalmak dinamikája a Nagykunság mezővárosaiban és a Hajdúság nagyvárosaiban is. A teljes felszabadulásig a Tiszántúl szerepe nyilvánvalóan jóval túlnőtt az országrész határain. Nemcsak azért, mert itt bontakoztak ki a elementáris erővel elsőként a demokratikus tömegmozgalmak, és mert itt teremtődött meg az új független magyar államiság alapjai és 1945 áprilisáig Debrecen volt az ország ideiglenes fővárosa, a nemzet szíve, ahol több száz történelmi jelentőségű törvény és rendelet jelent meg, hanem azért is, mert sokáig jórészt a Tiszántúl biztosította a sokat szenvedett Budapestnek és az északi ipari körzetek éhező városainak az ellátását. Közel fél év után, 1945 áprilisától a Tiszántúl kiemelkedő politikai szerepének és tevékenységének viszonylagos különállása, sajátos területi jegyei fokozatosan elhalványultak, országalapító történelmi küldetése befejeződött, megszűnt „az ország az országban” szerepe. Ettől kezdve a tájegység politikai-történelmi fejlődése szervesen összeforrott az országos fejlődés menetével (*Balogh–Jakab szerk. 1978; Baranyi 1985; 2017; Paál – Radó 1957; Dombrády szerk. 1969; Korom 1981a; 1981b etc.*).

A társadalmi folyamatok alakulásában mindenekelőtt két tényezőnek tulajdonítunk olyan konkrét szerepet, amelyek számszerűen is jelentős társadalmi mozgás eredményezhettek már a felszabadulást követő hónapokban, még ha azok akkoriban még nem is jelentettek tömeges foglalkozáscserét, hanem sokkal inkább a lakosság politikai-hatalmi helyzetének az újragondolását. Az *egyik tényezőnek* a régi közigazgatási intézményrendszer, illetve az államapparátus széthullását, egyidejűleg pedig az új intézményi-hatalmi szervek létrejöttét, míg

az előbbiekkal szorosan összefüggő *második tényezőnek* a Tiszántúl-szerte elementáris erővel kibontakozó, a spontán nemzeti összefogás eredményeként kialakult demokratikus tömegmozgalmat, jelesül a népi-nemzeti bizottságok szerepét tekinthetjük. Újszerűen hatott a társadalmi átrétegződésre az a körülmény, hogy a front közeledtével a Tiszántúlon volt a legszervezettebb és tömegességében legnagyobb méretű az uralkodó osztály tagjainak, a közigazgatás egykori, különböző rendű-rangú vezetőinek, hivatalnokainak és jelentős értelmiségi csoportoknak a menekülése. A hatóságok ekkor még minden eszközt felhasználva igyekeztek érvényt szerezni a kiürítési rendeleteknek. „Urak nem futottak még úgy Magyarországon, ahogy 1944 őszén futottak a Tiszántúlról” - jellemezte a pánikszerű menekülést a korabeli tudósítás (*Márkus 1945, 38*).

A menekülés nagyságrendjét érzékelteti az alábbi rövid és általános helyzetelemzés is. Miután 1944. szeptember 23-án a 2. Ukrán Front csapatai Battonya határában magyar földre léptek, az akkori Csanád vármegyéből és székhelyéről, Makóról elindultak a szervezett és spontán menekülők első hullámai. Eltávozott a megye fő- és alispánja egész hivatalával együtt. A vármegye öt járása közül négyből, főszolgabírójukkal az élen elmenekült minden tisztviselő, akárcsak a megye egyetlen és elsőként felszabadult városának, Makónak a polgármestere, a vezető tisztségviselők és hivatalnokok többsége. A városi és megyei apparátussal együtt távozott a csendőri és a rendőri karhatalom. Az államapparátus helyi, községi hálózatában minél lejjebb haladunk a hivatali beosztásokban, egyre többen maradtak a helyükön, ám közülük igen sokan katonai szolgálatot teljesítettek, így az ő tartós hiányuk ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a települések sokaságában megbénuljon a hivatali gépezet. A kistisztviselők nem kis része pedig, aki nem tudott hová menni és helyben maradt, irányítás nélkül, passzivitásba húzódva, tétlenül várakozott sorsuk jobbra fordulásában.

Hasonló menekülési hullám jellemezte a Tiszántúl többi közigazgatási egységét, Békést, Csanád és Csongrád vármegyét, a megyeszékhelyeket, a nagyobb városokat és településeket. A szinte teljesen magára hagyott települések lakossága közönyösen és ellenszenvvel figyelte a tömeges exodust. Többé-kevésbé az előbbiekhöz hasonló helyzet alakult ki a később felszabaduló tiszántúli területeken, a mai Hajdú-Biharban, Szabolcs-Szatmárban és Szolnok megyékben is. Mindez azzal járt együtt, hogy az államigazgatás újjászervezését, a kiürítések és a menekülések miatt elvégzésre váró hivatali, közbiztonsági

teendőket a szovjet katonai hatóságok támogatásával és a körülményeknek kiszolgáltatott lakosság rokonszenvét élvező baloldali és demokratikus érzelmű erők vállalták egyre inkább magukra (*Korom 1981a*).

A háború végóráiban zajló tömeges menekülés *két fontos következménnyel járt. Egyfelől* az uralkodó elit, a középosztály, illetve középrétegek képviselőinek és más antidemokratikus, népellenes elemeknek a távozásával a demokratikus kibontakozás útjában álló akadályok egyike hárult el, legalábbis részben. Érzékeny veszteséget jelentett ugyanakkor eleinte a tisztviselői kar nagy részének, a rendőrségnek, a tűzoltóságnak, a vasutasoknak, a postásoknak, az orvosoknak, a tanítóknak és egyéb értelmiségieknek az eltávóása. A közigazgatás teljes széthullása azonban serkentőleg is hatott a társadalmi mobilitásra. Az újjászerveződés, az élet minimális feltételeinek a biztosítása ugyanis kezdetben úgy ment végbe, hogy az új közigazgatás fölött, illetve mögött nem állt hatalmi apparátus, eltűntek háta mögül és feje fölül azok a politikai-társadalmi erők még ott is, ahol helyén maradt a közigazgatás, - amelyek a korábbi hatalmát adták, és a hatalom tudatát biztosították. A megváltozott politikai légkörben, az új demokratikus élmény hatására, a hatalomból addig kiszorult emberek tömegesen jöttek rá, hogy a közigazgatásnak nemcsak szolgálói, hanem az urai is lehetnek (*Bibó 1946*).

Másfelől viszont a háború okozta, az államigazgatás széthullása nyomán keletkezett vákuumhelyzetben a termelés megindítása, a közlekedés megszervezése, az új közigazgatási apparátus létrehozása, az utak, a közlekedési hálózat rendbehozatala, a napirenden levő földosztás, a közélet demokratizálódása, a fasiszta maradványok elleni harc stb. mind olyan feladatok voltak, amelyeket csak a néptömegek tevékeny, kezdeményező részvételével lehetett csak végrehajtani. A demokratikus megújulás tömegbázisát ebben a helyzetben jórészt a spontán népi kezdeményezés, a kommunista vezetés alatt tevékenykedő és a szovjet hadsereg támogatását élvező, különféle elnevezésű helyi népi-hatalmi szervek biztosították. Irányításukkal kezdődött meg az ország társadalmi, politikai és gazdasági életének radikális átalakítása. Évtizedek óta elodázódott demokratikus reformok kerültek napirendre, de ezekkel úgyszólván egy időben jelentkeztek azok az új törekvések is, amelyek a tőkés viszonyok korlátozását, a szocialista átalakulás megvalósítását célozták." (*Berend – Ránki, 1972, 227*).

Ilyen körülmények között alakultak meg 1944 végén és 1945 tavaszán a tiszántúli városok és falvak nemzeti bizottságai, amelyek tulajdonképpen

folytatói és örökösei voltak a felszabadulást követő órákban és napokban életre kelt különféle elnevezésű népi-hatalmi szerveknek, önkormányzati testületeknek, városi-községi munkás- és paraszttanácsoknak, ötös, tízes bizottságoknak, a helyi demokratikus népfrontok, pártközi blokkok létrejöttének és működésének. De nagy jelentőségre tettek szert a főleg a tulajdonosaik által átmenetileg vagy végleg magukra hagyott gyárakban, ipari üzemekben, gazdasági-kereskedelmi vállalatoknál a munkásság kezdeményezésére és részvételével alakult, a termelés munkásirányítását, illetve ellenőrzését célzó úgynevezett üzemi bizottságok, amelyek lényegében az ipari üzemek és egyéb gazdálkodó egységek későbbi kisajátításának a lehetőségét vetítették előre. Ugyancsak fontos szerephez jutottak a főként speciális feladatok elvégzésére alakult különböző népi szervek és társadalmi bizottságok is (pl. igazoló, földigénylő és termelési bizottságok, üzemi bizottságok, népbíróságok etc.). (*Baranyi 1976; Korom 1981a; Ságvári 1962; Sárközi 1960; M. Somlyai 1969; Strassenreiter 1963 etc.*)

A közigazgatás széthullása, majd a népi-forradalmi erők közreműködésével történő újjászervezése, a demokratikus tömegmozgalmak és a gomba módra szaporodó népi-hatalmi szervek, amelyek nagyobb számban és elementárisabb erővel születtek a Tiszántúlon, mint a később felszabaduló Dunántúlon, sokak politikai aktivizálódását, különböző közéleti feladatok, igen gyakran pedig hivatali funkciók és vezető tisztségek vállalását eredményezte az alföldi nagyrégióban. Ha számszerűen nem is határozható meg pontosan az ilyen jellegű társadalmi helyváltoztatás nagysága, a történelmi források alapján ma ár könnyen valószínűsíthető, hogy a Tiszántúlon sok egyszerű paraszt- és munkásembernek jelentette ez az időszak a „politika-csinálás” és a vezetés első iskoláját, lehetővé téve számukra a társadalmi felemelkedés, más szóval az átrétegződés lehetőségét. Sokan indultak el ekkoriban a társadalmi helyváltoztatás útján, s még több emberben fogant meg az azonnali vagy a későbbi mobilitási szándék és igény. A szakirodalom bizonyossága szerint magas volt azok száma, akik ekkor kezdték meg, jórészt még képzés nélkül politikai, hivatali pályafutásukat, lettek politikai, társadalmi és gazdasági vezetők, mások viszont, főleg az egykori uralkodó elit, illetve a középosztály tagjai, a társadalmi struktúra alsóbb szintjeire szorultak vissza (*Baranyi 1985*).

AZ 1945. ÉVI FÖLDREFORM ÉS TÁRSADALMI HATÁSAI

A Tiszántúl régióinak és Debrecennek a szabaddá váló ország életében betöltött kiemelkedő történelmi szerepét bizonyítja, hogy a társadalmi

dimenziókat tekintve valóságos forradalom vette kezdetét a háború utáni újrakezdéssel egy időben. Joggal állítható, hogy a folyamat korszakos jelentőségű, egyik legnagyobb horderejű állomását a demokratikus földbirtokreform és az általa indukált társadalmi-gazdasági változások jelentették 1945 tavaszán (*Kulcsár 1969*).

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány által Debrecenben kibocsátott, „A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról” szóló 600/1945. ME. sz. törvényerejű rendelete radikális földbirtokreformot valósított meg. A földosztást akkoriban a közvélekedés valóságos *új, második honfoglalásnak* tartotta és így is élte meg a falvak népe, miután sor került a száz katasztrális holdnál (kh) nagyobb úri birtokok teljes, illetve a parasztbirtokok kétszáz hold feletti részének kisajátítására, majd az arra jogosultak közötti szétosztására. A földbirtokrendelet 1945 és 1947 között Magyarországon 75,5 ezer földbirtokot vett igénybe 5,6 millió hold föld erejéig, ami a 16,1 millió holdnyi összes földterület 34,8 százalékának a kisajátítását jelentette. A 642 ezer egyéni igénylő 3,3 millió kh földhöz jutott, ami a kisajátított terület nem egészen 60%-át tette ki. A megmaradt több mint 40%-ot az egyénileg nem juttatható legelők, erdők, nádasok, egyéb terméketlen területek és tartalékföldek tették ki. A juttatások átlaga 5,1 katasztrális hold volt. A 642 ezer újjgazda közül a reform előtt 340 ezer volt föld nélküli agrárproletár, míg földhöz jutottak közül 250 ezer igénylő azelőtt is kisebb-nagyobb földterülettel rendelkező egyéni gazdálkodó volt, 30 ezren pedig korábban valamilyen foglalkozással és földdel is rendelkeztek (*Baranyi 1985; Donáth 1969; Orbán 1972*).

Az 1. számú táblázat szerint az 1945. évi földreform igen jelentős területeket érintett a Tiszántúl megyéiben. Az országosan kisajátított mintegy 5,6 millió katasztrális hold 25,99%-a (1,455 millió kh) esett a tiszántúli megyékre, az egyéni juttatások az országosan kiosztott 3,258 millió kat. holdnyi föld 32,66%-át (1,064 millió kat. hold) tették ki. A Tiszántúlon az összes igénybe vett föld 73,14%-át kapták természetes személyek, a Dunántúlon ezzel szemben az összes juttatásoknak csak 52,9%-át, az északi megyékben 47,65%-át, országosan pedig 58,2%-át. A hatalmas művelhető területekkel, szántóföldekkel rendelkező, kevés erdővel borított alföldi síksági táj esetében a 73,14%-os arány természetesnek, egyszersmind viszonylag magasnak tűnik. Ennek ellenére a tiszántúli megyékben az egy főre jutó átlagos juttatások nagysága nem volt különösen magas (a Tiszántúlon 5,1, a Dunántúlon 5,4, Északon 3,7, országosan pedig 5,1 kat. hold). A rendelet szerint felosztható föld mennyisége és a jogos igények között ugyanis

igen erős disszonancia alakult ki, nem utolsósorban a relatív túlnépesedés, illetőleg a kifejezetten mezőgazdasági jellegű alföldi területeken a nagy mezőgazdasági népsűrűség, az agrárproletárok, illetőleg a földigénylők magas száma miatt. Ez pedig az alföldi-tiszántúli, valamint a hegyvidéki adottságok miatt hasonló helyzetbe került északi területeken komoly feszültségforrást jelentett, s az átlagosnál is nagyobb rendeletellenes igénybevételekhez, vagyis a 100 kat. holdnál kisebb ingatlanok tömeges felosztásához, a reform korrekciójához vezetett (Donáth 1969).

1. táblázat.
Az 1945. évi földbirtokreform összesítő adatai régiók szerint
(kat. hold)

Terület	Természetes személyek részére kiosztott terület	Egyéb terület (egyházi, javadalmi, állami, községi, házhely, közterület, tartalékterület stb.)	Juttatott terület összesen	Átlagos juttatás
Békés vármegye	120 923	51 180	172 103	7,0
Bihar vármegye	104 864	34 206	139 070	4,3
Csanád vármegye	78 649	16 201	94 850	4,7
Csongrád vármegye	117 892	57 387	175 279	4,5
Hajdú vármegye	92 831	45 038	137 869	4,9
Jász-Nagykun-Szolnok vármegye	207 609	62 107	269 716	7,5
Szabolcs vármegye	261 947	91 987	353 934	5,0
Szatmár vármegye	79 641	32 803	112 444	3,0
Tiszántúl összesen	1 064 356	390 909	1 455 265	5,1
Dunántúl	1 365 594	1 215 931	2 581 525	5,4
Észak	414 345	455 161	869 506	3,7
Magyarország összesen	3 258 738	2 340 907	5 599 645	5,1

Forrás: Donáth 1969, 127-128. adatai alapján saját számítás.

A társadalmi mozgásfolyamatok későbbi esélyeit és lehetőségeit tekintve, a földosztás bizonyos fogyatékosai, regionális aránytalanságai abból a szempontból is figyelmet érdemlőek, hogy az alföldi-tiszántúli és az északi területeken igen magas maradt a nincstelen és/vagy kicsiny, életképtelen parcellával rendelkező félproletár paraszti népesség száma, akiknek aránya a

regionális átlaghoz viszonyítottan mérsékeltebben csökkent. Az 1949. évi népszámlálás szerint a korábbi előfordulásukhoz képest a Dunántúlon a nincstelen, földnélküli agrárnépesség aránya mindössze három vármegyében (Baranya, Komárom és Tolna), a szerényebb juttatásban részesülő úgynevezett félproletároké pedig egyedül Zalában mutatott az országosnál magasabb előfordulást, míg az Alföldön és Északon, Szabolcs-Szatmár és részben Nógrád és Zemplén vármegye kivételével, változatlan, sőt a félproletárok számában még valamelyest növekvő arányban voltak jelen. „És ehhez a nagyobb arányhoz, ha északon nem is, de az Alföldön, az egyetlen Pest megye kivételével, következetesen társult a 25 kat. holdon felüli gazdasággal rendelkező agrárnépesség országos átlagon felüli részesedése is.” (Donáth 1969, 44).

Azáltal tehát, hogy a hárommillió agrárszegénységből csak közel egymillió igénylőt (keresők és eltartottak együtt) lehetett földhöz juttatni, hozzászámítva a földosztás országreszenkénti egyenlőtlenségeit, tegyük hozzá valamelyest kedvezőtlenül módosult a fennmaradó kétmillió agrárszegénység területi megoszlása is. A földreform előtt ugyanis nagyobb volt az agrárszegénység szóródása. Most viszont a korábbi 45-46% helyett az ország keleti részében, Szabolcs-Szatmár kivételével, az alföldi megyékben és a mai Borsod-Abaúj-Zemplén területén helyezkedett el az agrárszegénység 52-53 százaléka, miközben az Alföldön, a 25 holdon felüli gazdaságoknak az országos átlagot meghaladó aránya alakult ki. Mindez azt is jelzi, hogy a földreform viszonylagos nivelláló hatása itt érvényesült a legkevésbé, és az ebből származó korábbi feszültségek ezt követően is itt maradtak fenn legtovább. Az agrárszegénység magas száma ugyanakkor olyan jellegű következtetésre is alkalmat nyújt, hogy az Alföldön és ezen belül a Tiszántúlon az úgynevezett népi demokratikus átalakulás időszakában is nagy tömegben állt rendelkezésre szabad munkaerőforrás, amely az erőteljesebben csak később kibontakozó társadalmi átrétegződésnek és mobilitási folyamatoknak jelentős tartalékát adta (Donáth 1969).

Az 1945. évi földosztásnak a társadalmi folyamatokra gyakorolt hatását értékelve, a Tiszántúl régió példája is azt bizonyítja, hogy az elmaradott viszonyokat konzerváló közép- és nagybirtok gazdasági és politikai uralmát korlátozó intézkedések hatására gyökeresen megváltozott a parasztság társadalmi-gazdasági szerepe, súlya és strukturális összetétele. Megszűnt a földbirtokos osztály, nagymértékben csökkent az agrárproletariátus és jelentősen nőtt a kistulajdonosok, valamint a törpe- és középbirtokosok száma és aránya, miközben valamelyest emelkedett a paraszti népesség száma. A földreformot

követően az önálló kis- és középparasztság vált a mezőgazdasági népesség fő rétegévé (Erdei 1964). Más megközelítésben az 1945. évi földbirtokreform „az ország kispolgári-paraszti jellegét még jobban megerősítette, de a szocializmus felé fejlődő népi demokrácia viszonyai között egyben nagy horderejű kiindulópont is volt egy egységesebb társadalmi struktúra irányába” (Lackó 1964, 77–78).

A földreform közvetlen politikai-társadalmi szerepet játszott a demokratikus átalakulásban is azzal, hogy politikailag öntudatra ébresztette, aktivizálta és mozgósította a parasztság tömegeit. Megszüntette az egykori földtelen és törpebirtokos parasztság kiszolgáltatottságát, illetőleg a legszegényebb néprétegek társadalmi és emberi alárendeltségét. Szétzúzta az évszázadok hosszú során át megmerevedett társadalmi válaszfalak gazdasági alapját, s forradalmian megváltoztatta a falu belső struktúráját. A korábbiakhoz képest összehasonlíthatatlanul igazságosabb földbirtokmegosztással létrehozta, legalábbis átmenetileg a kisparasztságok új, a réginél fejlődőképesebb típusát. Nem utolsósorban pedig fölborította a tekintélynek a falvakban uralkodó régi rendjét, amely szerint társadalmi rangot és presztízst főleg csak a föld- vagy a közeposztályhoz tartozás jelentett (Balázs 1958; Márkus 1946; Seres 1947).

Az 1945. évi földosztás legszembetűnőbb és legnyilvánvalóbb politikai-társadalmi következménye mindenképpen az volt, hogy a feudális eredetű birtokos rétegeket és azok intézményeit végérvényesen megfosztotta hatalmuk anyagi alapjától és gyökeresen átalakította az agrárnépesség és a falvak belső struktúráját, forradalmian megváltoztatta a parasztság társadalmi-gazdasági szerepét. A földreform közvetlen társadalmi hatásait tehát joggal tekinti a szakirodalom valóságos agrárforradalomnak, de a mennyiségi és a minőségi változásokat illetően legalábbis rendkívül mélyreható reformnak és átalakulásnak. A földreform igen jelentős, közvetlen politikai-társadalmi szerepet játszott az úgynevezett népi demokratikus átalakulásban, a Második Köztársaság létrejöttében és megerősödésében is azzal, hogy politikailag öntudatra ébresztette, aktivizálta és mozgósította a parasztság tömegeit. Megszüntette az egykori földtelen és törpebirtokos parasztság szociális kiszolgáltatottságát, társadalmi és emberi alárendeltségét, érzékelhetően javítva a falusi családok százazreinek életkörülményeit és a jövőbe vetett bizalmát (Baranyi 2013; Donáth 1969; Orbán 1972). Könnyen belátható tehát azoknak az eseményeknek a történelmi jelentősége, amelyek a Tiszántúlon és Debrecenben 1944 ősze és 1945 tavasza között zajlottak. Kiváltképpen igaz ez a földért vívott „ezer éves per”

lezárását eredményező és radikális társadalmi átalakulást elindító 1945. évi földbirtokreformra. A történeti léptékben rövid, mindössze féléves időszakot a felszabaduló ország és a falvak népe akkoriban *új honfoglalásként* élte meg. Nem véletlenül fogalmazott úgy 1945. április 12-én az ország ideiglenes fővárosától búcsúzónak dr. Zsedényi Béla, az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke, hogy „Debrecen város és népe az Ideiglenes Nemzetgyűlést örök hálára kötelezte el, mert méltóbb keretet az új demokratikus országépítés alapkövetelésére a debreceni ősi Kollégium és az ősi debreceni civitásnál sehol sem találhatott volna. De a város is büszke lehet, hogy bölcsője volt a 'Debreceni Gondolat'-nak, amely a magyar népnek végre új honfoglalással új hazát fog építeni.” (Idézi: Baranyi 2017, 219).

IRODALOM

- BALÁZS B. (1958): A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. Kossuth Kiadó, Budapest.
- BALOGH S.–JAKAB S. (szerk.) (1978): A magyar népi demokrácia története 1944–1962. Kossuth Kiadó, Budapest. 387 p.
- BARANYI B. (1976): Az ipari termelés megindítása Debrecenben a felszabadulás után. A munkásellenőrzés, az üzemi bizottságok és munkaszövetkezetek szerepe az ipar helyreállításában. – In. SERFLEK I. (szerk.): Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának történetéből. Debrecen. pp. 5–40.
- BARANYI B. (1985): A Tiszántúl átalakuló társadalmi (1945–1978). A társadalmi átrétegződés fő folyamatai és történeti összefüggései a Tiszántúlon. Akadémiai Kiadó, Budapest. 201 p.
- BARANYI B. (2013): A földreform és társadalmi hatásai. Az 1945. évi földreform. – In. Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára. (FEITL I., SIPOS B., VARGA ZS. szerk.) ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 231–238.
- BARANYI B. (2017): Debreceni újjászületés. – In. Compendium. Válogatott tanulmányok a regionális tudomány köréből. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. pp. 217–220.
- BEREND T. I.–RÁNKI GY. (1972): A magyar gazdaság száz éve. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest. 227. p.
- BIBÓ I. (1946): A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások. Válasz, VI. évf. 118. p.

- DONÁTH F. (1969): Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947. Akadémiai Kiadó, Budapest. 421 p.
- DOMBRÁDY L. szerk. (1969): A Tiszántúl felszabadítása. Budapest. 1969.
- ERDEI F. (1964): A magyar mezőgazdaság fejlődésének 20 éve. – In. LACKÓ M.–SZABÓ B. (szerk.): Húsz év. (Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből). Kossuth Kiadó, Budapest. pp. 110–111.
- KOROM M. (1981a): Népi demokráciánk születése. Népi bizottságok és nemzeti összefogás Kelet-Magyarországon 1944 őszén. Debrecen. 383 p.
- KOROM M. (1981b): Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet (1944–1945). Akadémiai Kiadó, Budapest. 522 p.
- KULCSÁR K. (1969): Az ember és társadalmi környezete. Gondolat Kiadó, Budapest. pp. 108–109.
- LACKÓ M. (1964): Szerkezeti változások a magyar munkásosztály összetételében 1945–1962. In. LACKÓ M. – SZABÓ B. (szerk.): i. m. pp.77–78.
- M. SOMLYAI M. (1955): Az 1945-ös földreform néhány kérdése. In: LACKÓ M. (szerk.): Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MÁRKUS I. (1945): Urak futása. Valóság, szept. 38. p.
- MÁRKUS I. (1946): Földosztás Gebén. Válasz, VI. évf. 26. p.
- ORBÁN S. (1972): Két agrárforradalom Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp. pp. 11–45.
- PAÁL J.–RADÓ A. (1957): A debreceni feltámadás. Debrecen. 384 p.
- SÁGVÁRI Á. (1962): Az üzemi bizottságok megalakulása. Századok, 5–6. sz. pp. 795–822.
- SÁRKÖZI Z. (1960): Az üzemi bizottságok szerepe az ipari termelés megindításában a felszabadulás után. Levéltári Közlemények, pp. 87–120.
- SERES J. (1947): Földreform Kunágótán. Válasz, 10. sz. 10. p.
- STRASSENREITER E. (1963): Az üzemi bizottsági rendszer kialakulása és a munkásellenőrzés megvalósulásának kezdete (1944. október–1945 május). Párttörténeti Közlemények, 4. sz. pp. 3–28.

I. RÁKÓCZI FERENC ÉS A KÖNNYEZŐ MÁRIA-KÉPEK (ADATOK A MÁRIA-TISZTELET TÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁHOZ)

BARÁZ CSABA

*Növeld hitemet, hogy többet gyönyörködjek azokban,
amiket hiszek, mint azokban, amiket látok.”*

(II. Rákóczi Ferenc fohászai)

BEVEZETÉS

A szent helyek, kegyhelyek, búcsújáróhelyek mind a művelődéstörténet, mind pedig a történeti földrajz (ezen belül a vallásföldrajz) fontos elemei. A hazai búcsújárás történeti, néprajzi vonatkozásainak gazdag irodalma van. Az alábbi tanulmányvázlatban (szinopszisban) a búcsújáróhelyek sajátos csoportját – a könnyező Mária-képek kegyhelyeit ráhelyezem a Kárpát-medence térképére, a szent helyeken történt „Mária-könnyezéseket” pedig beillesztem a történelem sodrába. A tér-időpontokat megvizsgálva pedig kimutatom, hogy az egyházi hatóságok által kivizsgált és hitelesített összes 17–18. századi (és az egyetlen 20. századi) „Máriakép-könnyezés” kapcsolatba hozható II. Rákóczi Ferenc személyével, a vezérlő fejedelem életével, államszervező tevékenységével, a szécsényi konföderáció történeti előzményeivel és következményeivel.¹

MÁRIA-TISZTELET

„Az egyházban régtől fogva meglévő Mária-tisztelet, amelynek részben a reformáció volt az előidézője, egyfajta apologetikus színezetet nyert. Ez az állandó török veszedelem, és a hódoltság hatására a törökellenes harcok szimbólumává is vált. Mária tisztelete más oldalról alátámasztást nyert a tridentin zsinatnak a szentek és Mária képeinek tiszteletéről szóló tanításban.”² Barna

¹ II. Rákóczi Ferenc fejedelem életrajzával, államszervező politikai, katonai, történetírói, filozófiai munkásságával és a korszak történelmi eseményeivel kapcsolatban az Archivum Rákócianum köteteire, valamint Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes tanulmányaira, és a két szerző Rákóczi-monográfiájára (Köpeczi B. – R. Várkonyi Á. 2004), továbbá Rákóczi 1739-ben Hágában megjelent kétkötetes államelméleti tanulmányára támaszkodtam (Rákóczi F. 1739), amelynek felületes magyar fordítása és félrevezető elemzése itt olvasható: Brenner D. 2003

² Barna G. 2014. 40.

Gábor ezen leegyszerűsítő megállapítását igyekszem tehát az alább bemutatott történeti földrajzi kontextus által árnyalni és a valóság egy rejtett aspektusával gazdagítani.

A magyarországi Mária-tisztelet eredete Szent Istvánra vezethető vissza: a *Regnum Marianum eszmeköre* abból a hagyományból származik, miszerint Szent István király halála előtti napon felajánlotta Magyarországot és a Szent Koronát Máriának, a magyarok Nagyasszonyaként tisztelt Szűzanyának. A Szűz Máriával kapcsolatba hozható jelenések, kultuszok, csodás események pedig messze túlmutatnak a török hódoltság eseményhorizontján – nem annyira a hitvédelemhez kapcsolódnak, hanem inkább a Habsburg-ellenes törekvésekhez, harcokhoz, amelyeket a patrimoniális jellegű Habsburg-ház magyarországi expanziója, a magánjogi természetű császári adminisztráció törvényszerűségeinek sorozata (a magyar közjog elfojtásának kísérlet-sorozata) váltott ki – amint azt az alábbiakban érzékeltetni igyekszem.

Az első hat Mária-könyvezés I. Lipót (megkoronázása 1655; magyar király: 1657–1705.; német-római császár: 1658–1705.) uralkodása idején (a Habsburgok által uralt országrészben) történt, amelyről Rákóczi így vélekedik: „*I. Lipót uralma alatt játszotta a magyar szabadság (állami önállóság) utolsó szerepét, de ez hosszú és véres volt.*”³

A Mária-képek, a Máriát és a kis Jézust ábrázoló Madonna-típusú és a keresztről levett halott Jézust az ölében tartó Máriát megjelenítő Piéta-típusú kegyképek egy sajátos csoportját alkotják a 17–18. század folyamán regisztrált és dokumentált (legtöbb esetben egyházi vonatkozásban megvizsgált és hitelesített) *könyvező Mária-képek*. Ebben a korban Magyarországot sajátosan és egyedi módon jellemző csodás események, a Mária-képek könyvezésének okai – a korabeli nyugati, Habsburg-szemponturnak értelmezések és a jelenkori vallástörténeti és néprajzi szakirodalom szerint – a bántalmazás, a háborúk és a járványok voltak, melyeket egyrészt a törökökhöz, másrészt pedig a protestánsokhoz kötöttek.

„*A történeti Magyarország számos kegyhelyén a búcsújárás kezdete, a zarándoklatok megindulása összefüggésben áll szobrok, képek csodatevő hírbe kerülésével, csodás gyógyulásokkal és imameghallgatásokkal, csodás jelenségekkel és jelenésekkel. E csodák, csodás jelenések nem valami idő és tér fölött állók, hanem nyilvánvalóan szoros kapcsolódást mutatnak az adott történelmi korszakkal, nem függetlenek az egyház és az emberiség történetének korabeli problémáitól, s összefüggésben lehetnek teológiai vitákkal, előmozdítva*

³ Rákóczi F. 1739. I. 67. (Erről az állapotról a leghitelesebb, átfogó-elemző értékelést II. Rákóczi Ferenc adta az 1739-ben Hágában megjelent *Histoire des Revolutions de Hongrie..* című jogtörténeti és államelméleti munkájában, amely műre a dolgozatban többször hivatkozok.)

*ezek letisztulását, elősegítve egy-egy hitigazság, tanítás jobb megismerését és kifejtését.”*⁴

Mindez kétségtelen: minden ilyen jelenség, jelenés a szent és a profán világ közti metafizikai kommunikációs viszony kifejeződése. De ezeket a katolikus egyház és a protestánsok ellentétére, a törökellenes küzdelmekre és a háborúk okozta pusztító járványokra szűkíteni, mint fentebb jeleztem, téves következtetésekre adhat alkalmat.

A magánkinyilatkoztatások körébe tartozó Mária-jelenések mellett ebben az esetben egy sokkal misztikusabb kapcsolatról, a magyarság és Mária bensőséges viszonyáról (Regnum Mariánum), a szenvedő magyar nemzet (rendi magyar társadalom, gens hungarica közössége, „*populus Werbőczyanus*”) iránt Mária által tanúsított együttérzésről van szó. A közvélekedés szerint Mária a magyarság mennyei édesanyja, oltalmazója és közbenjárója.⁵

A Mária-képek könnyezését (a továbbiakban: *Mária-könnyezés*) – bár kétségtelen, hogy az élet profán eseményei váltották ki ezen jelenségeket, a jelenséget detektáló érzékenységet, illetve a korabeli értelmezéseket – a világot, az emberiséget vagy annak egy körül határolható csoportját, közösségét elárasztó kegyelem jelének kell felfogni – függetlenül attól, hogy ezeket az isteni öröm, a bánat vagy éppen a harag kifejeződésének vélték. De mindenképpen azon öt jótétemény megnyilvánulásaként, amelyek a MARIA név betűivel fejezhetők ki: Mediatrix a közvetítő, Advocata a közbenjáró, Reparatrix a helyreállító, Illuminatrix a megvilágosító, Auxiliatrix a segítő.⁶

A különböző források eltérő számú könnyező Mária-képet (illetve települést) tartanak számon a történelmi Magyarország területén (legtöbbet Felső-Magyarországon, néhányat Erdélyben és az Alföldön, egyet pedig a Dunántúlon). Barna Gábor 9 kegyhelyet ismertet összefoglaló tanulmányában.⁷ Egy közelmúltban megjelent ismeretterjesztő könyv 12 könnyező Mária-képet mutat be.⁸

Az alábbiakban 11 helyszín, 12 kegykép, 14 könnyezését igyekszem belehelyezni a történelmi eseményekbe, kimutatva a közvetett vagy közvetlen

⁴ Barna G. 2001. 157.

⁵ Bálint S. 1943

⁶ Bálint S. 1998. 3. 303–305.

⁷ Barna G. 2001 (A Pozsony környéki Máriavölgy kegyszobrának 1644-es könnyezését bizonytalannak ítéli.)

⁸ Papp Faber E. 2008 (A Baja–Máriakönyve kápolnájában található kegykép könnyezéséről nincs adat, csupán a búcsújáráhely elnevezése utal a csodás eseményre. A máriapócsit kettőnek veszi, ugyanis az eredeti és a másolat is könnyezett.)

kapcsolódást II. Rákóczi Ferenc személyével – a történeti földrajz szakrális horizontján tájékozódva (*1. táblázat*).

A KLOKOCSÓI MÁRIA-KÉP KÖNNYEZÉSE ÉS HOSSZÚ VÁNDORLÁSA

Az első magyarországi Mária-könnyezés 1670-ben a Vihorlát alján meghúzódó Klokočsó (Klátóc, Hajagos) görögkatolikus templomában történt. A könnyeket hullató hodigitria típusú ikont II. Rákóczi Ferenc nagyanyja, Báthory Zsófia munkácsi várának kápolnájába helyezte el (lévén a falu birtokosa). A kegyképet Rákóczi édesanyja, Zrínyi Ilona a Thökölyvel együttes száműzetésekor elvitte magával a törökországi Nicomédiába (ma: Izmit), amit a fejedelem édesanyja halálát követően visszahozatott Munkácsra – és amely a szabadságharc után az elkobzott Rákóczi-vagyonnal Bécsbe került, majd eltűnt.⁹

1. táblázat. A könnyező Mária-képek és Mária-könnyezések

	Névváltozatok		Vármegye	Időpont
1.	Klokočsó, Hajagos (Klokočov, SL) (Klátóc)	Gk	Ung	1670. körül (1672. október – november)
2.	Királyfa (Kráľova pri Senci, SL)	Rk	Pozsony	1683. augusztus 14.
3.	Husztköz (Нахково UK)	Gk	Máramaros	1690. augusztus
4.	Máriapócs első könnyezés	Gk	Szabolcs	1696. november 14 – december 8.
5.	Győr	Rk	Győr	1697. március 17.
6.	Füzesmikola (Nicula, RO) – Kolozsvár	Ro	Szolnok–Doboka	1699. február 15 – március 12.
7.	Nagyszombat (Trnava, SL) első könnyezés	Rk	Pozsony	1708. július 5.
8.	Nagyszombat (Trnava, SL) második könnyezés	Rk	Pozsony	1708. augusztus 10–11.
9.	Varannó (Vranov nad Topľou, SL)	Rk	Zemplén	1708. augusztus 27., szeptember 2.
10.	Rafajóc, Máriakút (Rafajovce, SL)	Gk	Zemplén	1708. szeptember 14–21.
11.	Bacsfa, Bacsfalva–Szentantal (Báč, SL)	Rk	Pozsony	1715. június 19–21., június 23.
12.	Máriapócs második könnyezés, másolat	Gk	Szabolcs	1715. augusztus 1.
13.	Sajópálfala	Gk	Borsod	1717. január 6 – február 16.
14.	Máriapócs harmadik könnyezés, másolat	Gk	Szabolcs	1905. december 3–19.
Egyház, rítus: Gk – görögkatolikus, Rk – római katolikus, Ro – román ortodox				

⁹ Barna G. 2001. 160–161. (A Szlovákiához tartozó Klokočov templomában jelenleg az eredeti kegyképről készült egyik másolat látható.)

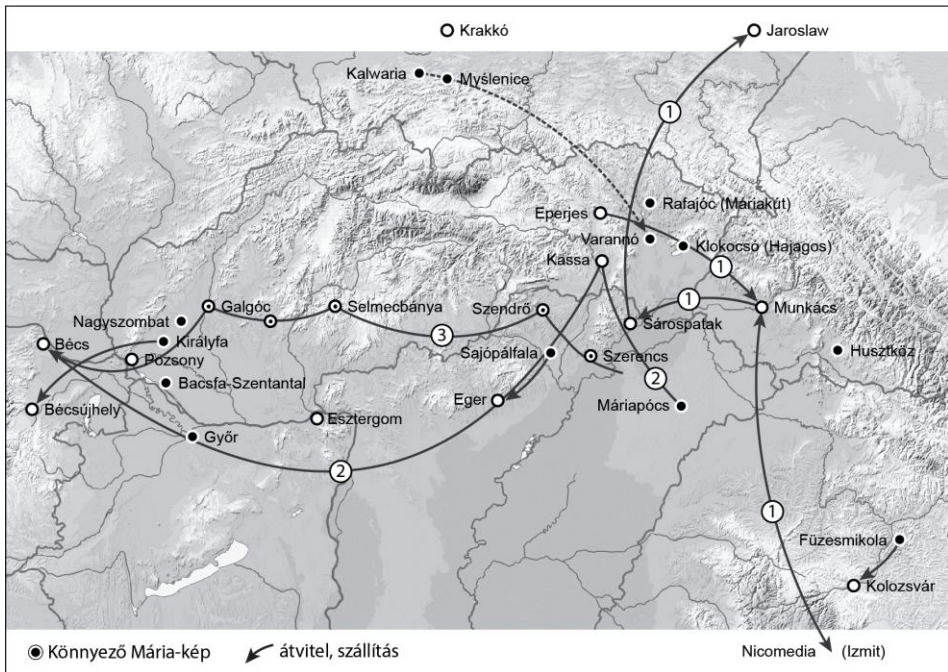
Az újabb kutatások alapján azonban kimondhatjuk, hogy a kegykép egy jóval izgalmasabb utat járt be: az elveszettnek hitt klockocói könnyező Mária-kép minden bizonnyal azonos a lengyelországi Jarosławban 1716 tájékán felbukkanó Irgalmasság Kapuja („*Brama Miłosierdzia*” / „*Miłosierdia Dweri*”) nevű ikonnal, ami jelenleg az ősi városka görögkatolikus templomában található¹⁰. Jarosław a Rákóczi-szabadságharc leverése után a kuruc emigráció központja volt. II. Rákóczi Ferenc 1711-ben itt folytatott tárgyalásokat I. Péter orosz cárral és Erős Ágost lengyel királlyal, mielőtt XIV. Lajos francia király udvarába indult.

A klockocói kegykép történetének nemcsak a befejezése vet fel kérdéseket, hanem a kezdete – a csodás esemény történeti háttere és az ezzel összefüggő üzenete – is tisztázásra vár. Ugyanis a könnyezés idejét csupán hozzávetőlegesen határozzák meg 1670-et a források. A magyar történelem legnagyobb sokkhatásának tartott eseménye zajlik ekkor: az ún. Wesselényi-féle „összeesküvés” – ami egy nyílt szerveződés, a Habsburg-párti főurak kooperációja volt, nem pedig titkos szervezkedés, törvénytelen lázadás – amint azt a Habsburg-házhoz lojális (később pedig a pozitivisták, majd marxisták) történetírás beállítani igyekezett. Illetve annak megtorlása, Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc bécsújhelyi kivégzése történik ekkor (1671. április 2-án).

A kegykép-könnyezés – mint jelenés és üzenet – akár ennek a végzetes eseménynek az előjele is lehetett. A források azonban a könnyezést konkrét eseményhez kötik: „*A felvidéki felkelés idején, 1670-ben, Nagymihály környékén erdélyi csapatok állomásoztak. A klátóci fatemplomban a Márai-kép előtt ájtatoskodott a nép, amikor egy fanatikus református katona a képet lándzsájával átdöfte. A kép ekkor véres könnyeket hullott*”¹¹ A Habsburg-kormányzat abszolutisztikus és autoriter politikája ellen felkelő köznemesek, jobbágyok és városi polgárok, egykori végvári katonák és erdélyi protestáns önkéntesek, az úgynevezett *kurucok* seregének első támadása 1672-ben történt. A Teleki Mihály vezérletével és I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem támogatásával Erdélyből a Habsburg-fennhatóság alatt álló Magyarországra benyomuló seregek elfoglalták Kálló, Ónod, Tokaj és Szendrő várát, majd 1672. szeptember 14-én Kassa mellett, Enyicke közelében vereséget mértek a császári seregekre. Október 26-án Györkénél azonban döntő vereséget szenvedtek Spankau és Cobb tábornokok egyesített csapataitól. A császáriak kíméletlenül üldözni kezdték különösen a protestáns bujdosókat, akik a katolikus valláson lévőkön töltötték ki haragjukat. A klockocói eset tehát a legnagyobb valószínűség szerint 1672. októberére-novemberére tehető.

¹⁰ Prach, B. 1996; Fučko, Richard 2020

¹¹ Barna G. 2001. 161.

1. térkép. A könnyező Mária-képekkel rendelkező helyiségek, a kegyképek átviteléi, valamint II. Rákóczi Ferenc „menekülése”.

1 – a klokocsoi kegykép vándorlása; 2 – a máriapócsi kegykép bécsbe szállítása (1697. március 1-től július 4-ig); 3 – II. Rákóczi Ferenc „menekülése” (1697. július 1-től július 12-ig)

A klokocsoi könnyezés tehát valóban szoros kapcsolatot mutat az adott történelmi eseményekkel, de az üzenet-értékű történet és jelenség nem a törökök (Oszmán Birodalom) kárpát-medencei jelenlétével függ össze, mint azt a vallástörténeti irodalomban olvashatjuk – hanem inkább a Habsburg-ház magyarországi expanziójával, az illegitim(nek tartott) Habsburg-jelenléttel, a magyar rendi társadalom és a jobbágyság-paraszság ebből fakadó osztrák-, illetve német-ellenességével.¹² Ezt az állítást persze tovább árnyalják a korabeli Európában fel-fellobbanó vallási, felekezeti (különösen a katolikus–protestáns) ellentétek – de nem cáfolják azt.

A klokocsoi kegykép csodás könnyezése ugyan II. Rákóczi Ferenc születése előtt történt, de magával a kegyképpel a fejedelem kétszer is közvetlen kapcsolatba került. Először gyermekkorában, munkácsi tartózkodása során,

¹² Erről az állapotról a leghitelesebb, átfogó-elemző értékelést II. Rákóczi Ferenc adta az 1769-ben Hágában megjelent *Histoire des Revolutions de Hongrie...* című munkájában, amely műre a dolgozat végén még kitérek. (Rákóczi F. 1769)

főképp az 1685–1688-as ostrom idején, amikor édesanyja, Zrínyi Ilona védte a várat a császári sereggel szemben. Ekkor a vár kápolnájában lévő Mária-kép kisugárzása adott lelki-szellemi erőt a várvédőknek.¹³ Másodszor pedig a magyar konföderáció szervezése idején, amikor édesanyja halálát követően (1703. február 18.) a vezérlő fejedelem visszahozatta Törökországból Zrínyi Ilona személyes tárgyait, köztük a kegyképet, amit újfent a munkácsi várkápolnában helyezett el.¹⁴ (*I. térkép*).

A KIRÁLYFAI KÖNNYEZÉS ÉS BÉCS TÖRÖK OSTROMA

A magyar vallástörténetben jegyzett második dokumentált Mária-könnyezés idején és helyszínén a gyermek Rákóczi már személyesen is jelen volt. Pontosabban fogalmazva a királyfai csodás jelenség „*vérrrel verejtékezés*” volt, amely Bécs török ostroma idején történt, 1683. augusztus 14-én – a Pálffyak kastélyában, illetve kápolnájában. A településen és a kastélyban tartózkodó főnemeselek, köztük az itt állomásozó katonaság főparancsnoka, Czobor Ádám szemtanúja volt a csodás eseménynek, miszerint nem Mária arcáról, hanem az ölében fekvő Jézus alakjáról származott a véres verejték. A csodás Piéta-képet Kollonich Lipót¹⁵ utasítására a török sereg visszaverését követően Bécsújhelyre szállították¹⁶. Az eredeti kegykép jelenleg Bécsújhely (Wiener Neustadt) székesegyházában található. Elgondolkodtató egybeesés, hogy az itteni börtönben tartották fogva a Wesselényi-szervezkedés résztvevőit, majd később, 1701-ben II. Rákóczi Ferencet is elfogatását követően.¹⁷

¹³ Rákóczi F. 1979. 21–24.

¹⁴ Barna G. 2001. 161.

¹⁵ Kollonich Lipót (1631–1707) ekkor győri püspök, a Habsburg abszolutizmus legfőbb híve, a magyar történeti alkotmányt, a közjogi természetű rendi társadalmat, a Szentkorona-tant támadó és romboló Einrichtungswerk című államszervezési tervet szerzője, 1691-től kalocsai majd esztergomi érsek, 1692-től császári államminiszter. 1688-tól a gyermek Rákóczi és nővérének gyámja.

¹⁶ Barna G. 2001. 167–168.

¹⁷ Rákóczi kétkötetes munkájában részletesen foglalkozik a magyar nemesek letartóztatásaival, az ausztriai törvények szerinti ítélethirdetésekkel (a saját 1701. évi elfogatása és elítélése okán is), amelyeket az Aranybulla azon szabadságjogai megsértésének tart: amelyek kimondják egyrészt, hogy a nemesek felett egyedül a törvényesen megválasztott király bíraskodhat, másrészt amely biztosítja a személyes szabadságot, miszerint a király csak szabályos bírói eljárás során elítél nemest fogathat el. „*Kezdődött azzal, hogy az ausztriai tanács Magyarország önálló kormányát egészen mellőzte és az Ausztria-ház korlátlan hatalmának vetette alá... és végződött az Ausztria-ház örökösödési jogának fenyegetéssel és*

Az Oszmán Birodalom utolsó Bécs ellen indított hadjáratához (bár kelleetlenül és taktikázva) két magyarországi haderő csatlakozott: a Dunántúlon, Alsó-Magyarország területén I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem, a Duna bal partján pedig Thököly Imre Felső-Magyarország fejedelme. Thököly táborában a gyermek Rákóczi Ferenc is jelen volt, amiről később a *Vallomások (Confessio)* első részében részletesen is beszámol.

Bécs török ostroma 1683. július 14-től szeptember 12-ig tartott. Thököly seregével és a gyermek Rákóczival Verebély, Sempte és Cseklész érintésével július 22-én érkezik meg Pozsonyba, ahol a Bécszet ostromló törökök részére kell a hídfőt biztosítani a pozsonyi vár lövetésével. A kis Rákóczi sátrát a szőlőhegyen állítják fel. Miután Károly lotaringiai herceg visszafoglalta a várost, Thököly hadaival július 29-én kivonul Pozsonyból, majd szeptember 13-ig a nagyszombati, cseklézi és királyfai táborból támogatja a török hadműveleteket. Nagyszombattól augusztus 7-én teszi át székhelyét Királyfára, ahol augusztus 24-én intézkedett arról, hogy feleségének és mostohafiának kényelmes szállást alakítsanak ki a semptei várban.¹⁸ Ez alatt az idő alatt történt a királyfai Mária-kép könnyezése, aminek a gyermek Rákóczi akár közvetlen tanúja is lehetett, de a mostoha körülmények, az éhség és a betegség ennek emlékét kitörölte a fejéből. Mindenesetre a tér- és időbeli egyezés abszolút bizonyossá teszi a csodás esemény és Rákóczi személye közti lelki kapcsolatot.

Az 1683. évi Mária-könnyezés tehát nem annyira Bécs török ostromát, a város felmentését, majd az oszmán haderő és adminisztráció fokozatos kiszorítását szakralizálja, hanem a hadi események nyomán kialakult politikai, gazdasági helyzetet vetíti előre. Ez a csodás jelenség tehát a Habsburg-ház általi, a Szent Liga támogatásával történt totális anektálás (Magyarország török alóli „felszabadítása”), azaz a végeletekig fokozódó abszolutizmus előjelének tekinthető.

A MÁRIAPÓCSI KÖNNYEZÉSEK ÉS A BACSFAI TANULSÁGA

A következő – Rákóczi személyével több szálon összefonódó – ikon-könnyezés (pontosabban könnyezés-sorozat) a főleg „görög hitű” ruszin családok lakta Pócson (később: Máriapócs) történt. A legismertebb és a leghíresebb görögkatolikus kegyképünk első könnyezése 1696. november 14-től december 8-ig történt. Ezt követően, az egyházi kivizsgálás hatására, Eleonóra császárnő kérésére I. Lipót Bécsbe vitette a kegyképet, amit a Szent István-

erőszakkal kikényszerített törvényben való kimondásával és az Arany Bulla ellenállási záradékának eltörlésével.” (utalás az 1687. évi pozsonyi országgyűlésre) Rákóczi többször kifejti azt is, hogy „*az örökös királyság nem jelentheti az abszolút királyságot*”. Rákóczi F. 1739. I. 110–113.

¹⁸ Márki S. 1907. 67-70.

székesegyházban helyezték el. A máriapócsi kegytemplomban jelenleg a kegykép másolata látható, ami 1715. augusztusában, majd 1905 decemberében újra könnyezett.¹⁹

A Rákóczi-birtokok súlypontjában lévő Pócs (később Máriapócs) könnyező kegyképe – az eredeti és a másolat, sőt a másolatok története és II. Rákóczi Ferenc életrajzi eseményei közti korreláció, összefüggés a legbensőségesebb és legmisztikusabb az összes könnyező Mária-kép közül. Tekintsük át vázlatosan a kapcsolódási pontokat.

1696. telén, az első könnyezéskor az ifjú házas Rákóczi Sárospatakon és Munkácson tartózkodik, miközben tetőfokra hág a Habsburg berendezkedés: a tizenhárom felső-magyarországi vármegye panaszja ellenére I. Lipót létrehozza a főhadbiztosságot és kétmillió forint adót vet ki az országra. Ráadásul Rákóczi május 28-án megszületett Lipót György nevű fia pedig súlyos beteg, aki 1699. szeptemberében meghal.

1697. tavaszán Rákóczi Szerencsen és Sárospatakon tartózkodik: a nagybőjt és húsvét után vadászattal és birtokügyekkel foglalkozik, mialatt a pócsi kegyképet császári utasításra levették az ikonosztárról (1697. március 1-én), hogy császári parancsra Bécsbe szállítsák. A kegykép megkezdte hosszú vándorlását: Kassa, Eger, Pest, Buda, Győr érintésével vitték Bécsbe, ahová július 4-én érkezett meg (2. *térkép*).

A kegykép Bécsbe történő szállításával mintegy párhuzamosan, azt néhány földrajzi ponton keresztezve egy másik szakrális nyomvonal is kirajzolódik a történettudomány adatai és Rákóczi életrajza alapján.²⁰ Ugyanis a pócsi kegykép átvitele közben kirobban a hegyaljai felkelés (1697. június 30.) és Thököly egyik jobbágy származású ezredese, Tokaji Ferenc által vezetett felkelők elfoglalnak két Rákóczi birtokában lévő várat (Sárospatakot és Tokajt, amelyekben osztrák helyőrség tartózkodott) és kapcsolatba kívántak lépni Rákóczival. Aki ez időben a balsai erdőben vadászott, készülve Sárlos Boldogasszony ünnepére, de észlelve a történéseket, július 2-án Bécsbe indul, hogy a császár előtt tisztázza magát (Rákóczi „menekülése”). Szendrő, Selmecebánya, Kistapolcsány és Galgóc érintésével néhány nappal azután, hogy a pócsi Szűzanya képe megérkezik a császárvárosba, Rákóczi is a Habsburg-udvarban van (3. *térkép*).

Rákóczi bécsi tartózkodásai alatt nagy valószínűséggel részt vesz a pócsi kegykép ünnepélyes fogadtatásán. A városban ugyanis öt hónapon keresztül nagymiséket és ünnepségeket tartottak, az ikont Bécs összes plébániatemplomában bemutatták, majd december 1-én ünnepélyes körmenettel a Stephansdom-ba vitték, ahol a főoltáron helyezték el. Eközben Savoyai Jenő

¹⁹ Gánicz T. – Legeza L. – Terdik Sz. 2009

²⁰ Márki S. 1907. I. 141–158.; Köpeczi B. – R. Várkonyi Á. 2004. 115–123.

herceg 1697. szeptember 11-én, Zentánál győzelmet aratott a török sereg fölött: e diadalt Ausztria-szerte a pócsi Mária közbenjárásának tulajdonítottak²¹

Ezzel nem ér véget Rákóczi és a pócsi Mária kapcsolata, mert a kegykép elrablását a nép igen sérelmezte és azt visszakövetelte. Ennek következtében Rákóczi 1703-ban, a *Recrudescunt* kezdetű kiáltványához készített „*Centum gravamina*”-ja (azaz „*A magyaroknak a németek ellen való száz sérelme*”) 90. pontjában, az ún. Mária-gravamen-ben megnevezi ezt a jogtalanságot: a pócsi kegykép Bécsbe történt elvitelét és vissza nem hozatalát.²² A kegykép császárvárosba érkezését követően I. Lipót 1697. július 31-én készíttetett egy pócsiaknak ígért másolatot, de az sosem érkezett meg a rendeltetési helyére.²³ 1699-ben Telekessy István későbbi egri püspök készített egy másolatot Imrelelaki Péterrel, amit magával visz Egerbe és a középkori templomban kialakított Mária-kápolnájában helyezte el.

Érdekesség, hogy 1703. szeptember 8-án, éppen „*a pócsi Szűz Mária szentképe alatt*” zajló ünnepi körmenet idején érkezik meg Egerbe a vetési pátéssal Rákóczi és Bercsényi követsége Pap János kálvinista kapitány vezetésével, aki felszólítja Telekessy püspököt a felkeléshez történő csatlakozásra.²⁴

A pócsi görögkatolikusok kicsiny fatemplomában a Mária-ikon helye évekig üresen állt, mígnem az Egerben tartózkodó és a kormányzás ügyeit intéző fejedelem közbenjárására Telekessy püspök a birtokában lévő, az eredetihez érintett bécsi másolatról egy újabb másolatot készíttetett, amit 1707-ben küldött Pócsra.²⁵

Ez a kép még kétszer könnyezett és mindkét esemény összefüggésbe hozható Rákóczival, a Rákóczi-szabadságharc és államszervezés utóéletével. Első könnyezése 1715. augusztus 1-én, 2-án és 5-én történt, éppen akkor, amikor a Franciaországban tartózkodó Rákóczi visszavonul a közélettől és a Grosboisban lévő kamalduli kolostor lakója lesz: 1715. augusztus 28-tól 1717.

²¹ Földvári K. 2020

²² „*XC. Miraculosae B. matris Mariae V. patronae Hungariae, Imaginis (Potsensis) ex regno Viennam Austriae ablatio, et nulla ejusdem restitutio.*” Leskó J. 1908. 366–369.

²³ A pócsi kegyképről a Bécsbe szállításakor, útközben két hiteles másolat készült a Kassa melletti Bárcán. Az egyik a kassai Szent Erzsébet dómban lévő Meltercia-kápolna oltárán látható, a másik a hajdani Sároskifalu (ma Hernádszentiván / Druzstevná pri Hornade) templomában. A bécsben készült másolat nagy valószínűséggel az esztergomi Bakócz-kápolnában lévő kegyképpel azonos, amit 1732-ben a várhegy romjai között találtak.

²⁴ Leskó J. 1906. 533.

²⁵ Gánicz T. – Legeza L. – Terdik Sz. 2009. 11–12.

szeptemberéig tart szerzetesi élete, ezalatt kezdi írni Emlékiratait (*Memoires*) és Vallomásai első könyvét (*Confessio*).

Ez az év politikai szempontból mélypont Rákóczi vonatkozásában. Az 1712–1715. évi Pozsonyban összeült országgyűlés törvényei révén – a szatmári békekötés hatására – ugyan olyan politikai berendezkedést hoztak létre, amely a rendi dualizmusban visszaállította a központi hatalom és a rendek hatalmának váltakozó egyensúlyát a közügyek irányításában. Viszont ekkor hirdetik ki a Rákóczit és társait megbélyegző 1715. évi XLIX. törvénycikket is: „*mint törvényes királyuknak s a hazának nyilvános ellenségeit, és mint árulókat s az igaz szabadság felforgatóit, a jelen határozat erejével összesen és egyenként törvényesen száműzötteknek... nyilvánítják s jelentik ki.*” (2. §) „*A kikkel való minden érintkezést... felségsértés büntetése alatt, egyszerűen és kereken eltiltják*” (3. §).

Ugyanebben az időben (1715. júniusában) hullat véres könnyeket a Csallóközben lévő – az 1683-as Mária-könnyezés helyszínéhez, Királyfához közeli – Szentantal (Bacsfa) ferences templomában lévő Segítő Szűzanya (Mária-hilfe) képe. A Vág és Duna összefolyásánál kialakult szigetvilág, a nagyszombati síkvidék Mária-könnyezéseit zárja le ez az esemény, amelynek hírére sokszáz fős zarándokcsoportok érkeznek Pozsonyból és Nagyszombatból. Ezek a barokk pompájú körmenetek igazi theatrum sacrum-ok²⁶, amelyek mélyén ott parázslik a Rákóczi által gerjesztett magyar szabadságvágy tüze.

A pócsi kegyképmásolat – a könnyező Mária-képek történetének végső lezárásaképpen – 1905. decemberében másodszor és utoljára könnyezik, de ezek már örömkönnyek. Ugyanis 1904. márciusában a parlamentben Tisza István miniszterelnök és az ellenzéki Függetlenségi Párt elnöke, Thaly Kálmán ünnepélyesen megegyezik a vezérlő fejedelem hamvainak hazahozataláról. 1906. október 29-én pedig Kassán megtörténik II. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona újratemetése. Előtte, október 23-án az országgyűlés eltörölte a Rákóczit és a társait elítélő 1715-ös törvénycikket, s ezt a döntést Ferenc József Ausztria császára, Csehország királya és Magyarország apostoli királya másnap szentesítette.

Mindezekből érzékelhető, hogy a profán, politikai történések és a vallási, szakrális jelenségek még ha rejtetten, alig érzékelhetően, de összeszövődnek. Ennek tükrében lépünk vissza Rákóczi államszervező tevékenységének idejére.

AZ 1708. ÉVI MÁRIA-KÖNNYEZÉSEK: NAGYSZOMBAT, VARANNÓ, RAFAJÓC

Nagyszombat városa különös jelentőségű a Rákóczi-féle konföderáció történetében. Nyomdájában sokszorosítják Rákóczi Recrudescunt kezdetű és

²⁶ Barna G. 2001. 165–166.

című kiáltványát, itt zajlanak a Rákóczi és a Habsburg császár közti béketárgyalások és a környéken két jelentős ütközetet is vív a vezérlő fejedelem hadserege a császári hadakkal (1704. december 26-án a nagyszombati, 1505. augusztus 11-én a pudmerici csatát). 1708-ban pedig erről a területről, a Vág völgyében indul a fejedelem tizenötezer főnyi haderejével a sziléziai hadjáratra, amely a vesztes trencsényi ütközetbe torkolt. 1708. augusztus 3-án Heister tábornok csaknem megsemmisítette Rákóczi seregét. A szabadságharc fordulópontja ez az esemény, innen egyre inkább aláhanyatlak a konföderáció ügye, mígnem 1711. május 1-én a majtényi síkon megtörténik a fegyverletétel.

Ennek a végzetes eseménynek előjele a nagyszombati Szent Miklós katolikus templom Mária Advocata képeinek 1708-ik évi július 5-ei könnyezése. Ugyanez a kép másodszor is könnyezik: augusztus 10–11-én, amikor a megsebesült Rákóczi a súlyos vereséget követően visszatért Egerbe, ahol szenátusi ülést tartott.

Rákóczi trencsényi csatavesztését követően még két Mária-képpel kapcsolatban jegyezték fel a szemtanúk csodás eseményt – amelyek az időpont és a történesek jelentőségét, a történelem szakrális kontextusát érzékeltetik.

A második helyszín Varannó. Az itteni kegykép a szövetségessé rendek főgenerálisa, Bercsényi Miklós kastélyának kápolnájában kezdett könnyezni augusztus 27-én és szeptember 2-án.

Ez a kegykép lengyelországi előzményekkel rendelkezik. A Szűz Máriát és a gyermek Jézust ábrázoló másolatot Bercsényi Miklós megbízásából titkára, Goleczky Ferenc az 1700-as évek elején vásárolta Lengyelországban. Az eleusza típusú ikon a Krakótól nem messze lévő Kalwaria Zebrzydowska (a lengyel Jeruzsálem) csodatévő Istenanya-képeinek másolata – amely már 1641-ben véres könnyeket hullatott. A kalwariai ikon pedig a közeli Myslenice kegyképeinek a másolata, amelyen a Szűzanya arca 1633. májusában verejtékezett. A kegykép kultuszát tovább erősítették a hozzá fűződő csodás gyógyulások és az az esemény, amikor 1658. októberében a templom leégett, a Máriakép pedig sértetlen maradt. Érdekes egybeesés, hogy a varannói kegykép is csodával határos módon átvészelt egy a várost sújtó 1718. évi tűzvészt, ezért tisztelete még inkább kiteljesedett. (Az 1749. évi canonica visitatio már a pálos templom díszeként említi.)

A harmadik 1708-ban könnyező Mária-képet rejtő helyiség szintén Zemplén vármegyében található: a ruszinok lakta Rafajócon (Máriakút, Rafajovce) bekövetkezett Mária-könnyezés az eddigi szakrális néprajzi irodalomban nem szerepelt. Erről – és az előzőleg bemutatott varannói könnyezésről – egy 1708. október 8-án kelt levél tudósít. Ebben „*Barkoczi Ferencz Uram ő Nagysága Méltóságos Főgenerális ő Excellentiája varannói udvarbíró házánál Boldogságos Szűznek valóságos sírását jelenti*”, mely augusztus 27-én történt. Majd beszámol egy másik ikonkönnyezésről is: Rafajóc nevű „orosz” falu

fatemplomában szeptember 14-től nyolc napon „8 napig és öt éjcekáig való Boldogságos Szűznek sirása continuálódott”.²⁷ Ezt a levelet gróf Barkóczy Ferenc, Zemplén vármegye főispánja, a szécsényi konföderáció tábornoka, a nemesi felkelők vezére, szenátor küldte II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek – miután hazatért a trencsényi ütközet után összehívott (szeptember 5–25. között zajló) egri szenátusi ülésről.

Nagyon elgondolkodtató a szenátor levelét lezáró felvetés: „Ezek bizonyoson így lévő[n], ha Felsőgednek úgy tetszenék, parancsolna az országba bizonyos devociókat instituálni, hadd engesztelnők Istennek ő szent Felsőgének ellenök való felgerjedt haragját! Maradván Felsőged Igaz, vén szolgája, G. Barkoczy Ferencz.” A Rákóczi államára, a Szécsényi-konföderáció területére kiterjedő országos áhítat indításának javaslata azt jelzi, hogy a fejedelem és a szenátus tagjai nagy jelentőséget tulajdonítottak a Szűz Máriához kötődő jelenéseknek és jelenségeknek, a Mária-tiszteletnek, valamint azt, hogy az összeszövetkezett karok és rendek képviselőiben elevenen él a Regnum Marianum eszméjének közjogi tartalma. Továbbá azt, hogy a Mária-könnyezéseket Mária apostoli országának, a *Regnum Mariano-Apostolicum* megsértésének jeleként értelmezték, melyeket engesztelő szertartásokkal és a dicső múltat helyreállító áldozatos cselekedetekkel lehet és kell feloldani. Hiszen – amint azt a sorozatos penetrációt elkövető pozitivistá történéssz, Szekfű Gyula is kénytelen volt észrevenni és megállapítani – „Magyarország kezdettől fogva nem egyszerű világi, profán állam, hanem sacrosancta respublica”²⁸.

Bálint Sándor a vallási néphagyományok neves kutatója *Sacra Hungaria* című tanulmánykötetében így fogalmaz: „A Szent István korabeli magyarságot a társadalmi osztálykülönbségek ellenére is egységes és azonos, a mai népkultúrára emlékeztető műveltség fűzte össze és tette erőssé, magabizóvá.”²⁹ Ne feledjük: Rákóczi felkelésében a magyar nemzetet alkotó rendek (a „klérus”, a főurak, a nemesség és katonaság, valamint a királyi városok polgársága) mellett a Dózsa-féle „parasztfelkelés” óta a „nemtelenség” állapotába süllyedt

²⁷ A levelet ismerteti: Mészáros K. 2017. (MNL OL G 19. A Rákóczi-szabadságharc levéltára, Fejedelmi kancellária. II. 2. e/A. Levelek és fölterjesztések a fejedelemhez. Tisztázatok és másolatok. 1708. okt. pag. 40–41.)

²⁸ Hóman B. – Szekfű Gy. 1935. IV. 373 – 377. (Szekfű a magyarság Mária-tiszteletét persze barokk-köntössel ruházza fel, a Regnum Marianumot a barokk államfelfogásként értelmezi, a Mária-kongreganisták államfilozófiájából és a jezsuita egyetemek jogfejlődés-értelmezéséből vezeti le. Kétségtelen, hogy például II. Rákóczi Ferenc is jezsuita nevelésben részesült a neuhausi jezsuita kollégiumban és a prágai egyetemen, ahol is a Mária-kongregáció tagja lesz – de Rákóczi vallásossága és Mária-tisztelete mélyebbről fakad.)

²⁹ Bálint S. 1942. 9.

jobbágyság (parasztok és köztük a szabadosok és a hajdúvárosok lakói) is részt vettek, sőt ők voltak a szabadságharc kezdeményezői és letéteményesei!³⁰

ÖSSZEGZÉS

Tehát a magyarországi Mária-könnyezések³¹ az ausztriai Habsburg-ház uralkodói (magyar apostoli királyok és a Német-Római Birodalom császárai) és a magyar rendi társadalom (a középkorban kialakult nemesi köztársaság) relációjában értelmezhető jelenségek – a könnyező Mária-képek Ausztria (mögötte a Német-Római Birodalom) és Magyarország (mellette Erdély) között zajló politikai, katonai történéseket, államszervezési törekvéseket árnyaló szakrális üzenetek rekvizitumainak tekinthetők.

A magyar rendi társadalom és a Habsburg abszolutizmust a mohácsi csatát követően a Magyar királyságra erőltető bécsi adminisztráció politikai, jogi és katonai küzdelmekben megnyilvánuló viszonyrendszerének „mélyrepülése” a 17. század második fele, I. Lipót uralkodása. A szentgotthárdi ütközettől – pontosabban a Habsburg és Oszmán adminisztráció között, a magyar rendek részvétele nélkül megkötött csúfos vaskői békétől – a Zrínyiek, Nádasdyak, Frangepánok és Rákócziak úgynevezett Wesselényi-féle „összeesküvésén” a Thököly és a Rákóczi féle felkelésekig tartott. A Habsburg expanzió csúcsát az 1687-es pozsonyi országgyűlés jelenti, ahol a Magyar királyság területén 150 éve zajló hadakozások (mai terminológiával: „proxy-háború”) révén meggyengült, gazdaságilag kivéreztetett, megfélemlített (pl. eperjesi véstörvényszék) rendek önmaguk ellen szavaztak: feladták a szabad királyválasztás jogát és eltörölték az Aranybullában lefektetett ellenállási jogot.

A mohácsi csatavesztést – pontosabban Szapolyai megkoronázását és Ferdinánd ellenkirályválasztását és a Magyar királyság Habsburgok általi megtámadását követően százötven éven át zajlottak a közjogi küzdelmek, amelyek a Rákóczi-féle „revolutio” (nem pedig „rebellió”) révén teljeseztek ki. A Rákóczi-szabadságharc és államszervezés jogi célzata az ország, a magyar

³⁰ Rákóczi F. 1979. 239–248.

³¹ Dolgozatomban az 1690. évi husztközi (Máramaros ekkor kerül Habsburg közigazgatás alá), az 1697. évi győri (A pócsi kegykép Bécsbe szállításának ideje és egyik állomása), az 1699. évi füzesmikolai (a karlócai békét követően ebben az évben kerül Erdély Habsburg uralom alá és az év végén írják alá Bécsben a Diploma Leopoldinumot) és az 1717. évi sajpóalfalai (II. Rákóczi Ferenc hosszas vívódás után, a török szultán hívására elhagyja Franciaországot és Törökországba utazik, miközben Savoyai Jenő elfoglalja a török fennhatóság alatt álló Belgrádot) Mária-könnyezésekre nem tértem ki, mivel azok áttételesen illeszthetők be Rákóczi Ferenc élet- és üdvtörténetébe.

rendi társadalom Habsburg uralkodók által többszörösen megsértett alkotmányos rendjének a helyreállítása volt. Az ellenállás jogi eszközei közül a legfontosabb (a fegyveres felkelés, a béketárgyalások és a diplomáciai tevékenység, szövetségépítés mellett) a szécsényi országos gyűlésen megalkotott szövetség, a konföderáció révén megkezdett államszervezés volt, valamint az ónodi országgyűlésen az „Ausztia-ház” úgynevezett abbrenuntatio-ja, azaz az interregnum kimondása (a Habsburg-ház trónfosztása).

Mіндеzen tettek természetjogi érvrendszerét II. Rákóczi Ferenc a *Histoire* című rendkívüli jelentőségű, a Habsburgok által betiltott, a modern történettudomány által félreértelmezett és elhallgatott könyvében fejtette ki.³²

A mű első egységének teljes címe: *Histoire des Revolutions de Hongrie, où l'on donne Une idée juste de son légitime Gouvernemen*. Magyar fordítása röviden: *A magyar fordulatok története és a törvényes kormányzás ismertetése*. A könyvcím magyarázó értelmezése: *A magyar fordulatok (pl. trónbetöltések, közjogi változások, magánjogi aktusok) története, amelyben igaz (helyes) képet adunk a törvényes kormányzásról (azaz: az ősi szokásjogról, a trónöröklés ősi rendjéről, a választással vegyes öröklési rendről)*.

Ezt a francia és latin nyelven megírt, alapvetően jogtörténeti és államtudományi témájú művet azonban az a néhány kutató, aki kézbe vette, abszolút félreértelmezte és tévesen interpretálta. Sőt a könyv címét is félrefordították, a szerző kilétét pedig eltagadták, a könyv valódi tartalmát eltorzították.³³

Akik pedig felfogták üzenetét és jelentőségét, azok betiltották (Habsburg abszolútizmus és dualizmus) vagy negligálták (szocializmus) a könyvet. Egy valaki értékelte helyesen a Rákóczi művét, aki munkássága során igen nagy mértékben támaszkodott a benne megfogalmazott jogi és történeti tényekre és érvekre: ez a valaki a kortárs Montesquieu volt (Charles-Louis de Secondat, La Brède és Montesquieu bárója, 1689–1755). Aki a közismert államelméleti munkájában kifejtett, az alkotmányok megtervezéséhez világszerte használt hatalmi ágak megosztásának elméletéről vált ismertté. Híres könyve, *A törvények szelleméről* (De l'esprit des lois), Rákóczi *Histoire*-jának megjelenése után egy szűk évtizeddel, 1748-ban látott napvilágot.

Az *Histoire* évtizedeken át formálódó szövegének elkészítésében természetesen sokan közreműködtek Rákóczi környezetéből – Ráday Páltól Brenner Domokosig –, de a végső formába öntés a száműzött fejedelem érdeme.

Rákóczi abszolút birtokában volt a tanulmány megírásához szükséges kormányzási ismereteknek, képességeknek és jártasságoknak (ma úgy mondjuk: szakképzettségnek), lévén a szécsényi konföderáció első embere, aki foglalkozott

³² Rákóczi F. 1739; Baráz Cs. 2024

³³ Brenner D. 2003. 7–22.

a jogalkotással, politikával, az állami mechanizmus szervezésével, különböző jogesetek jogtételek alapján történő megítélésével, azok jogtételekből történő kifejtésével. Mindezek fölött Rákóczi rendelkezett azzal a hittel – vallási, filozófiai érzékenységgel –, ami lehetővé tette a szinte makulátlan életpálya kiteljesedését – köszönhetően az általa Gondviselésnek nevezett szakrális erőtérnek³⁴ –, amit a könnyező Mária-képek története, a csodás jelenségek Rákóczi egzisztenciájával való összeszövődése hűen dokumentál.

IRODALOM

- BÁLINT S. (1943): *Sacra Hungaria*. Szeged – Kassa
- BÁLINT S. (1998): *Ünnepi kalendárium I-II-III*. Szeged
- BARÁZ Cs. (2024): Rákóczi könyve a magyar közjogi küzdelmekről. *Lithosphaera.hu* (2024. 01. 28.) <https://lithosphaera.hu/temak/rakoczi/>
- BARNA G. (1988): A könnyező Mária-képek kegyhelyei Magyarországon a XVII-XVIII. században. *Vigilia* 1988/5. 347–352.
- BARNA G. (2001): A könnyező Mária-képek kegyhelyei a XVII-XVIII. századi Magyarországon. A katolikus restauráció és az egyházi unió ideológiai eszköze. In: *Búcsújárók. Kölcsönhatások a magyar és más európai vallási kultúrákban*. Budapest, 2001. 157–172.
- BARNA G. (2014): A barokk szakrális térszerkezet kialakulása. *Zarándoklatok, kegyhelyek a 18. század első évtizedeiben*. In: (Szerk.: Barna Gábor) *Vallási néprajzi tanulmányok. Szegedi vallási néprajzi Könyvtár 46. A vallási kultúrakutatás könyvei 14*. Szeged, 2014. 39–50.
- BRENNER D. (2003): *A magyar fordulatok története. Fordította és az előszót írta: Köpeczi Béla*. Budapest
- FÖLDEVÁRI K. (2020): A pócsi kegykép kultusza Bécsben. In: *Orcád világossága. Görögkatolikusok Magyarországon. Magyarországi Sajtójogú Metropolitai Egyház, Debrecen*
- FUČKO, R. (2020): *Osud klokočovskej ikony*. *Casopisslovo.hu* (2020. 03. 25.) <https://casopisslovo.sk/2020/03/25/osud-klokočovskej-ikony/>
- GÁNICZ T. – LEGEZA L. – TERDIK Sz. (2009): *Nemzeti szentélyünk, Máriapócs*. Budapest
- HÓMAN B. – SZEKFŰ Gy. (1935): *Magyar történet IV*. Budapest
- KÖPECZI B. – R. VÁRKONYI Á. (2004): *II. Rákóczi Ferenc*. Budapest
- LESKÓ J. (szerk.) (1908): *Adatok az Egri Egyházmegye Történelméhez. IV. Adatok Telekessy István egri püspök korához. 1703*. Eger

³⁴ Rákóczi F. 1979. 9–18., 93–94., 107–125., 189–192. stb.

- MÁRKI S. (1907): II. Rákóczi Ferenc. I. kötet. Budapest
- MÉSZÁROS K. (2017): A kálvinista prédikátor esete a könnyező Máriával. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Archívum. https://reformacio.mnl.gov.hu/a_kalvinista_predikator_esete_a_konnyezo_mariaival
- RÁKÓCZI F. (1739): Histoire des Revolutions de Hongrie, où l'on donne Une idée juste de son légitime Gouvernement. Avec les Memoires du Prince François Rakoczy sur la Guerre de Hongrie. Depuis 1703, jusqu'à sa fin. Et ceux du Comte Betlem Niklos sur les Affaires de Transilvanie. A la Haye
- RÁKÓCZI F. (1979): Vallomások – Emlékiratok. Szerkesztette Hopp Lajos. A Vallomásokat Szepesi Erika, az Emlékiratokat Vas István fordította. Az utószót írta: Hopp Lajos, Szepes Erika, Vass István. Budapest
- PRACH, B. (1996): Miłoserdia Dweri. Sanctuarium Maryjne w Jarosławiu. Warsawa

GONDOLATOK AZ ÜNNEPRŐL ÉS AZ ÜNNEPLÉSRŐL

A 90 éves Frisnyák Sándornak!

BARNA GÁBOR

Ünnepei rendünk összetett, rétegzett, eltérő eredetű alkalmakat rendez és foglal egységbe. Egy ünnepstruktúra – legyen az egyéni vagy közösségi – nyilván akkor hatékony, ha elemei, összetevői nagyjából egységes világvélelet alapján szerveződnek, köztük minél kisebb diszkrépancia van, illetőleg a társadalom egésze vagy széles rétegei elfogadják, magukénak érzik. Éppen ezért tanulságos, hogy napjaink ünnepi kalendáriumában a legrangosabb helyet keresztény ünnepek foglalják el akkor, amikor a társadalom egyre nagyobb rétegei válnak vallástalanná, azaz egyre kevésbé vannak tisztában azzal, hogy mit is ünnepelnek az adott napon? De mit is jelent az ünnep és az ünneplés általában? Miért jó, ha megtartjuk ünnepeinket, és miért kell ünnepeznünk?

AZ ÜNNEPRŐL ÁLTALÁBAN: FOGALMA ÉS JELLEMZŐI

Ünnepeknek nevezzük azokat a kitüntetett alkalmakat, napokat, amelyek kiemelkednek a „csendben folydogáló” hétköznapoktól. Az ünnep az idő egészéből kiemelt, rendkívüli idő.¹ Az ünnepen az emberek másként viselkednek, mint a hétköznapokon. Az ünnep jellemzői a rendkívüliséget jelzik, alkotóelemei a pozitív rítusok és tilalmak, és sokak szerint a természetfölötti jelenléte.² Az ünnep maga tabu, legtöbbször szigorú dologtiltással.³ A Tízparancsolatban a 4. helyen szerepel: *az Úr napját szenteld meg!* Nagyapáink, dédapáink korosztálya bizony nem is dolgozott sem vasárnapon, sem más egyházi ünnepen! A vallásos ember szemében az ünnepek ideje szent idő⁴, mondja Eliade, amikor az ember az istenek kortársává válik.⁵ Az ünnepnek tágabb értelemben rendkívüliségét, s kvázi-szagrális jellegét is említhetjük.

¹ Van der Leeuw 2001.338.

² Hubert–Mauss 2000. 62–63.

³ Van der Leeuw 2001. 339.

⁴ Eliade 1996. 61–64.

⁵ Eliade 1996. 79-87. Eliade-t az ünnep tartalma, a szent idő érdekelte, s arról írt. Rövid vázlatunkban pedig pontosan fordítva, az ünnep jellemzőiről szeretnénk vázlatosan szólni, ám az időszemlélet tükrében.

Az ünnep egyik legátfogóbb elméletét egy francia kultúrfilozófus, Roger Caillois fejtette ki.⁶ Elfogadja a sokak által képviselt, Platontól Mircea Eliade-ig⁷ jelen lévő álláspontot, miszerint az ünnep „szent idő” (*kronosz hierosz*), amely az istenek hatalmas jelenléte által felfüggeszti az emberi időt. Az ünneplő ember felülemelkedik a hétköznapiakon, kilép a megszokott időből, meghaladja a tér-időbeli egzisztencia korlátait. Az ünnep tágabb összefüggéseket nyit meg, relativizálja a munka- és a hétköznapi világát.⁸ Ám az ünnep csak a hétköznapiok függvényében érthető meg.

Az ünnephez hozzátartozhat a bőség, az életigenlés és a kivételesség. Az ünnep feltétele az, hogy kivételes, a megszokottól különböző, nevezetes alkalom.⁹ Az ünnep nem korlátozható csak a kivételességre, de kell, hogy valami más legyen, mint a mindennapok világa. Az ünneppen valami mással találkozunk.¹⁰ „Az ünnep önmagáért végzett tevékenység, önmagában nyugvó értelmesség kifejezése” – mondja Nyíri Tamás.

Az ünnepre leginkább az *exces*, a bőség, a szertelenség, a túlzott elhasználódás, bizonyos tekintetben a zürzavar jellemző. Ünnepi étrendről beszélünk, ami nemcsak azt jelenti, hogy többet eszünk, hanem jobbat is. Egy háziasszony hétköznapi ritkán készít háromfogásos ebédet, de vasárnapra kijár a sütemény! Ünneplő ruhát hordunk ünnepi alkalmakon. Talán éppen itt, az ünnepi étrendnél és az öltözködéskor érezzük leginkább, hogy a mai ember nem tud mit kezdeni az ünneppel. Freud ehhez még hozzáteszi, hogy a megszokott tilalmak alóli felmentés hozza létre az ünnepi hangulatot.¹¹ Egy lakodalomban illik, „kell” sokat enni, nem bűn kicsit spiccesnek lenni, hangosan nótázni, rogyásig táncolni, ám mindezért „a túlzott elhasználódásért” egy hétköznapi bizony megszólánának minket!

Az ember valamilyen alkalomból ünnepel. Azaz megemlékezik valamiről vagy remél valamit. „Kezdet és vég, elmúlás és születés, élet és halál ad okot az ünnepre”, de az ünnep szembenéz a világ borzalmaival is.¹² Az ünnep a világ helyeslése, hogy minden, ami van, jó és hogy lenni, létezni jó.¹³ Az ünnep ugyanakkor „összhang a világgal”, mert aki ünnepel, az elfogadja az ünnep által kifejezett rendet, világot, világképet.¹⁴

⁶ Idézi őt Nyíri 1975. 139.

⁷ Eliade 1996.

⁸ Nyíri 1975. 140.

⁹ Nyíri 1975. 140.

¹⁰ Nyíri 1975. 141.

¹¹ Idézi Nyíri 1975. 139–140.

¹² Nyíri 1975. 140–141.

¹³ Nyíri 1975. 139.

¹⁴ Pieper 1963.

Az ünnep fontos alkotóeleme még a csönd is. Ám ez a „nyugalom, a szemlélődés, a csönd [...] az élet fokozása, a bőség forrása.”¹⁵ Találkozás a magasabb valóságokkal, mondja Kerényi Károly,¹⁶ az ember lényegéből fakadó törekvése, hogy megtapasztalja egyesülését a létezők totalitásával. Vágy, a másra, az istenivel való találkozásra.¹⁷ Napjaink ünnepléséből talán ez, a csönd hiányzik leginkább.

Az ünnepek a rend és a stabilitás érzését hozzák életünkbe és világunkba, hiszen évről évre ismétlődnek.¹⁸ S ez nemcsak a nagy egyházi és ünnepekkel van így, de ismétlődnek egyéni és társadalmi/közösségi életünk ünnepi alkalmai is: születés- és névnapok, szeretteink halálozási évfordulóí, osztálytalálkozók, helyi búcsúk és falunapok, tanévnyitás és ballagás, állami és nemzeti ünnepek – és a sor folytatható. Az ünnep legfontosabb társadalmi és kulturális funkciója sok kutató szerint éppen ez: az *időrendező*, a rendet biztosító szerepe.

Jellemző még az ünnepre, hogy nemcsak egyszerűen kivételes idő, hanem *ritualizált*, azaz megszerkesztett idő. *Szertartásos* magatartásformák alkalmá, olyan magatartásformáké, amelyekre a rituális viselkedés általános jegyei (tudatosan választott, kezdettel és véggel rendelkező cselekmény, valamilyen értéket fejez ki, formalitás, alkalmanként álarc viselése, szerepcseré, kicsapongás, stb.) jellemzők.¹⁹ Példaként említhetjük a karácsonyi időből a betlehemezés szokását kötött szövegű, jelmezt is használó játékként, vagy – inkább már csak a múltból – a disznótorba érkező „cigánynak” öltözött, olykor nemi szerepcserét is mutató „hívatlanok” szertelen mulattató játékát.

ÜNNEP AZ IDŐBEN

Az idő az emberi létezés külsődleges dimenziója, a folytonosság jellemzi. Az időbeli egymásutániság az „előtt” és „után” rendje.²⁰ Az idő fizikai szemlélete mellett azonban jelen van a *szociális idő* problémája, azaz a kollektív emberi létezés viszonya az időhöz. Az ünnep fogalma ebbe illeszthető bele.²¹ Az ünnepek és nyilvános szertartások periodikusan ismétlődnek és megbontják az idő folyamatosságát. Nem mennyiségek szerint, mint a naptár és az óra, hanem minőség szerint. Mégis a naptár mérföldkövei.²² Az ünnepek ideje megszakítja

¹⁵ Nyíri 1975. 144.

¹⁶ Idézi Nyíri 1975. 144.

¹⁷ Nyíri 1975. 144.

¹⁸ Bálint 1943.

¹⁹ Leach 2000. 101. A szerepcseréről lásd még: van der Leeuw 2001. 340.

²⁰ Ricoeur 1985. 24. Idézi Veress 1999. 172. Lásd még Ricoeur 1999.

²¹ Fejős 2000. 8–9.

²² Hubert–Mauss 2000. 63.

az idő előrehaladását, bennük az idő megszakított, s nem folyamat jellegű.²³ „Az ünnep felfüggeszti a mindennapok időstruktúráját: saját időmértéke van, s ez nem azonos a hétköznapokéval. [...] kiragad az itt és most korlátaiból.”²⁴ Szükségképpen kapcsolatot teremt a múlttal és a jövővel, hiszen ünnepi megemlékezésünkkel általában valamilyen múltbeli eseményt hozunk a jelenbe, ami megerősíthet bennünket a jövőre nézve is. Húsvétkor Jézus feltámadására emlékezve megerősödünk hitünkben, reménységünkben. De nem kell sok érvelés amellet sem, hogy a házassági évfordulók megünneplése a családban a házastársi kapcsolatok megerősítője lehet.

Az emberi létezés időkorlátokhoz kötött: születünk és meghalunk. A születésnap megülése kezdetben csak a „nagyembereknek” járt ki: az uralkodó születés- (és név)napja állami ünnep volt még az Osztrák-Magyar Monarchia idején is. A „köznép” körében a nagykorúság évét tartották számon. A születésnap megünneplése újabb időkben és inkább a protestáns kultúrákban vált gyakorlattá, amelyekből a szentek tisztelete hiányzott. A születésnapra emlékezést lehet úgyis értelmezni, hogy az ember örül az ajándékba kapott időnek, az életnek. A megemlékezésben benne rejlik az idő kvázi-birtokba vétele, uralom az idő felett. A névnap megtartása (a névadó szent = mennyei patrónus, patróna) ezzel szemben egyfajta időn-kívüliséget, az üdvtörténetbe, az örökkévalóságba kapcsolódást jelképezheti.²⁵

Az idő tehát az ember számára nemcsak természeti adottság, hanem szociális-kulturális intézmény is, azaz *időintézmény*, amelynek szimbólumjellege is van.²⁶ Az idő alapegysége a jelen, ez köti össze a múltat és a jövőt. Szent Ágoston szerint ezért helyesebb a három idősíkot úgy megnevezni, mint „jelen a múlttól”, „jelen a jelenről” és „jelen a jövőről”.²⁷ A múlttól és a jövőről emlékképekkel rendelkezünk, amelyek mindig csak a jelenben élők számára adottak.²⁸ A múlt és a jövő a jelen erőterében él tovább, illetve formálódik, de kihatással van a jelenre, azaz együtt él a jelennel. Ez az *egyidejű különidejűség*, illetve a *különidejű egyidejűség* fogalma.²⁹

²³ Fejős 2000. 13–14.

²⁴ Nyíri 143.

²⁵ A korai kereszténység Jézus halálának és feltámadásának napját tartotta számon, csak a 4. századtól alakult ki Jézus születésnapjának, karácsonynak a kultusza. A szentek ünnepei is mind haláluk, vértanúságuk napját emelik ki, ami az értelmezés szerint ugyan mennyei születésnapjuk.

²⁶ Veress 1999. 175–176.

²⁷ Augustinus 1987. 365.

²⁸ Veress 1999. 184.

²⁹ Veress 1999. 187.

ÜNNEP ÉS EMLÉKEZET, ÜNNEP ÉS HATALOM

Ünnepeink túlnyomó többsége „emlékezet-ünnep”. Így van ez a keresztény ünnepek esetében is, amelyek az üdvtörténet, más szóval Jézus életének, megváltásunk történetének, valamint a szentek tiszteletének alkalmait jelenítik meg, s a róluk szóló történetek újra elbeszélésének lehetőségét adják. A ciklikus és nem-ciklikus ünnepek sora fedi le az egyházi évet.

Az ünnepek és a rítusok szabályszerű visszatérése kezeskedik az identitásbiztosító tudás közvetítéséért és tovább örökítéséért, a rituális ismétlés pedig garantálja a csoport tér- és időbeli összetartozását. Az ünnep³⁰, a *kulturális emlékezet*³¹ elsődleges szervező formája a társadalmakban, s az időt köz- és ünnepnapokra, mindennapi és ünnepi emlékezésre tagolja. Az ünnepek rendet visznek a mi életünkbe is, struktúrát, ritmust kölcsönöznek neki.³²

A naptár lényegében az ünnepnapok tára. Az ünnepek egymással összefügghetnek, ciklusokat alkotnak, szimbolikus tartalmakat fejezhetnek ki. A ciklikus idő rendszeresen ismétlődő eseményekből áll, amelyekre számítani lehet, ezért körük tevékenységek tervezhetők. Az ünnepeknek a modern világban, a posztmodernnek nevezett társadalmakban is fontos szerepe van: az ünnepek biztosítják a formatív (szabályozó, alakító) tudás áramlását a csoporton, a társadalmon belül. Az ismétlődés az ünnepekben feloldja a „volt” és a „van” különbségét.³³ Az ünnep az egyén számára lehetővé teszi a belső azonosulást. Az ünnep egyszerre két idősíkon létezését egyesíti: az ünnep vertikális idejét és a mindennapok horizontális idejét.³⁴

Az ünnep sajátos időszemlélete tehát összekapcsolja a múltat, a jelent és a jövőt, s ezzel értelmet ad az emberi életnek. Aki ünnepel, az vállalja a múltat és a jövőt, elfogadja az időnek azokat a dimenzióit is, amelyek rejtve vannak az ember előtt. Az ünnep ezáltal felfüggeszti a mindennapok időstruktúráját: saját időmértéke van. Megszabadít a mindennapi kötelességek terhétől, kiragad az itt és most korlátaiból. „Akit magával ragad az ünnep, az nem egy kronológiából egy másikba lép át, mondja Nyíri Tamás, hanem az időből az örökkévalóságba.”³⁵

³⁰ Assmann 1999. 57.

³¹ A kulturális emlékezet (Assmann lényegében szinonimaként használja, inkább említi a hagyomány fogalmát.) az intézményesített mnemotechnika ügye. a múlt szilárd pontjaira irányul. A kulturális emlékezet szempontjából csak az emlékezetes, s nem a tényleges történelem számít. A kulturális emlékezet a tényszerű múltat emlékezés-múlttá változtatja, azaz "mitosszá" alakítja. Assmann 1999. 53.

³² Bálint 1943., Assmann 1999. 58.

³³ Assmann 2000. 193.

³⁴ Assmann 2000. 194.

³⁵ Nyíri 1975. 143.

A KRONOSZBÓL A KAIROSZBA.

Az archaikus vallások szimbólumai az időtlenhez kötötték az embert. A kereszténységben az idő Isten működési területe, amelyben Isten cselekszik, tartalmát Isten (Atya, Fiú, Szentlélek) üdvözítő tettei adják meg. Az idő tehát mint történelem jelenik meg.³⁶ A történelem pedig *teophaniává* változik, üdvőtörténet lesz.³⁷ A kereszténységnek ez a szemlélete tanította meg az európai embert a történelmi gondolkodásra és látásmódra. Ez az egyik oka, hogy az európai kultúrkör ünnepi – vallásosak és világiak egyaránt – általában történelmi eseményekre emlékeznek: Jézus születése - karácsony, Jézus kereszthalála – Nagypéntek, Jézus föltámadása – húsvét, a Szentlélek eljövetele és kiáradása – pünkösd, a chicagói véres munkástüntetés – május 1., a pesti vértelen forradalom napja – 1848. március 15., az 1956-os forradalom napja – október 23. Az a körülmény, hogy a vallás által megjelenített történelem megnövelte ez utóbbi fontosságát, megteremtette ezáltal a szekularizáció alapját, amelyben „elveszett a vallás, s megmaradt a történelem”.³⁸

ÜNNEP ÉS HATALOM, ÜNNEP ÉS EMLÉKEZET

A múltjához ragaszkodó közösség gyakorlati célja az, hogy egyfajta időbeli keretben szervezze és orientálja magát, és hogy megőrizze identitását a fenyegető szétzilálódás ellenében, amelynek minden közösség kitéve érzi magát. Ezt nevezzük ma a globalizálódó világban identitásvesztésnek. A közösség ily módon hagyományokban, legendákban, emlékművekben tartja elevenen a múltat.³⁹ Azaz a tér és az idő összekapcsolódik az emlékezésben és emlékezetben, az emlékezés rítusaiban.⁴⁰ Az emlékművekben a múlt emlékezete – jórészt a hatalom által képviselt nagy hagyomány – a tér állandó jelen idejében mutatkozik meg. Ezért az emlékezet „átírásának” egyik eszköze az emlékművek megsemmisítése – ezt látjuk most az USA-ban –, de ez történt a Trianonban elszakított országrészek magyar emlékműveivel, amikor az új impériumok a magyar múlt emlékeztetőit törölték el. Ezt tette hazánkban a szocialista időszak is. S lényegében ez történt a rendszerváltás után is, bár ekkor a szocialista múlt emlékműveit múzeumba gyűjtötték.⁴¹

³⁶ Eliade 1996. 103–105., Várnagy 1993. 356.

³⁷ Eliade 1996. 94, 104.

³⁸ Nyíri 1975. 145.

³⁹ Carr 1999. 78.

⁴⁰ Candau 1996. 107–113.

⁴¹ De lényegében ezt fejezik ki a közttereink, utcáink elnevezései is. Amíg kb. 1900 előtt a használat vagy a forma adott nevet a tereknek, pl. Templom utca, Széna tér, Görbe utca, stb. a századfordulótól megjelentek nemzeti hőseink

A kulturális emlékezet azonban nem magától terjed, hanem tervezés és irányítás alatt.

Ünnepstruktúránk összetett, rétegzett, különböző eredetű emlékezés-alkalmakat rendez és foglal egységbe. Egy ünnepstruktúra nyilván akkor hatékony, ha összetevői nagyjából egységes világnép alapján szerveződnek egységgé, köztük minél kevesebb eltérés van, s az ünnepi rendet a társadalom minél szélesebb rétegei vagy egésze elfogadják, magukénak érzik.

Az ünnepi rendben, amely az emlékezet időbeli rögzítése, jól kirajzolódnak a mindenkori hatalom érdekei, törekvései. Az emlékezés egyik serkentője maga a hatalom.

A felvilágosodás idején a hasznosság jegyében az ünnepek számát korlátozták. Mária Terézia XIV. Benedek pápa hozzájárulásával 1754-ben csak tizenhárom nagy ünnepet engedélyezett Magyarországon, amelyekhez még a települések védőszentjeinek ünnepei járultak.⁴² 1948, a kommunista fordulat után egy szűk társadalmi csoport saját történelmi emlékezetének alkalmaira próbálta felcserélni a vele szembenálló keresztény világnézet ünnepeit. Az 1950-es évek első felében bizony karácsony, húsvét és pünkösd egynapos ünnepek voltak. A kommunista/szocialista hatalom végkép nem tolerálta a hétköznapokra eső keresztény egyházi ünnepek megtartását (pl. nagypéntek, áldozócsütörtök, úrnapja), azok munkanapok voltak.

Az állam és egyház napjainkra alkotmányban is rögzített szétválasztása miatt az állam nem tolerálja a keresztény egyházi ünnepeket, de az évezredek keresztény európai hagyomány (!) alapján elfogadja karácsonyt, húsvétot, pünkösdöt és mindenszentek napját munkaszüneti napnak, és újabban Nagypénteket is. Napjainkban az állam, azaz egy külső, semleges vagy más esetben éppen ellenséges erő mondja meg, hogy mely egyházi ünnepeket ismer el munkaszüneti napnak és melyeket nem.

Az elvilágiasodással és az individualizálódás/laicizálódás folyamatával párhuzamosan a vallás centrális szervező erőként vesztett tehát erejéből és hátrább szorult a társadalmat összetartó erők között. Ezzel párhuzamosan az általa képviselt és elbeszélte, jövőre irányuló „üdv történet” ismerete is visszaszorult: mind kevesebben tudják, mit és miért ünnepelünk karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor vagy más keresztény ünnepen. Úgy tűnik, a mának egyre kevésbé van szüksége a keresztény ünnepekre, mint emlékezet-alkalmakra.

(Kossuth, Petőfi stb.), amely hivatása a múltra való emlékezést egységesítése volt. De ezért törölték el az elcsatolt területeinken az új hatalmak a magyar utcaneveket is, s adtak a román, szerb, stb. történelemből vett neveket, hogy a történelmi emlékezetet átszerkesszék. Egyúttal pedig a terület fölötti hatalomátvételüket szimbolikusan is jelezzék. Vö: Barna 2000.

⁴² Szántó 1985. II. 306–307.

A 19–20 század fordulóján a vallás helyébe részben a nemzeti gondolat került, s az ennek megfelelő ünnep-struktúra. Ekkortájt formálódott ki állami/nemzeti ünnepeink szerkezete. Jól tükrözi ezt a folyamatot a magyar állami és nemzeti ünnepek kialakulása. Legnagyobbak tartott nemzeti ünnepünk, március 15. pl. csak 1927-től nemzeti ünnep, előtte április 11-én emlékezett meg a hivatalosság 1848 forradalmáról. Régibb múltja van augusztus 20., Szent István király megünneplésének, ezt – hivatalosan – 1771-től tartjuk meg nemzeti ünnepünként. Azaz részben a polgári nemzetközösség, részben a keresztény vallás ünnepei szerveződtek egységge állami/nemzeti ünnepeink keretében.

A szocializmusban, az internacionalizmus gondolatának hatalomra jutásával és a polgári közösségek, egyáltalán a közösségek (köztük az egyházak) szétverésével nemcsak az egyházi/vallási, hanem a nemzeti ünnepek is sokat veszítettek centrális szervező erejükből. Az új hatalom a nemzeti ünnepeket ugyanis viszonylagossá tette: március 15. nevében megmaradt „nemzeti ünnepnek”, de munkanap lett, s csak a szocializmus utolsó időszakában tették tanítási szüneti, de kötelező iskolalátogatási nappá. Szent István király emléknapját a szocialista alkotmány napjává alakították, az ország szovjet megszállásának kitűzött napját (április4.) pedig a „felszabadulás” ünnepévé. A társadalom többsége ezt az új „rendet” azonban nehezen fogadta el. Hatalmas erejű közösségi ünnepét, 1956. október 23-át viszont a szocialista rendszer tiltotta, hiszen az az alternatív emlékezet alkalma volt. Az ünnepek relativizálásával azonban elveszett az ünnepek humanista tartalma is (szabadság, egyenlőség, testvériség), kiüresedtek és kiüresednek a nemzeti ünnepek is.⁴³ Ezért tapasztaljuk évről évre, hogy nálunk nem tűzik ki a nemzeti lobogót a nemzeti és állami ünnepeken, nem hordanak kokárdát az emberek március 15-én, mert azt „magyarkodásnak” tartjuk, nem pedig egy öntudatos, büszke patriotizmus kifejeződésének.

Kevésbé jellemzi ez a kiüresedés az országhatárokon kívülre szorult kisebbségi magyar közösségek életét, akik máig nem a többségi/állami ünnepeket tartják, hiszen ezek elnyomóik, megszállóik ünnepei, hanem saját ünnepeiket teszik tradícióikkal együtt orientációs pontokká, az emlékezet lehorgonyzásának alkalmává és tereivé. A magyar nemzeti közösségi ünnepekhez ragaszkodás egy alternatív ünnepi renchez való ragaszkodást fejez ki, amely az önfeladás, az asszimiláció folyamatát lassíthatja.

A későmodernitásban tehát – ahogy egyesek napjainkat nevezik – az ünnepek mind a nyilvános, mind a privát szférában veszítenek értelmező, emlékező és emlékeztető dimenziójukból. A társadalmi folyamatoknak megfelelően a rítusok és az ünnepek individualizációja és széttöredezése játszódik le. Ez ugyanakkor keretet adhat számos rítus és rituálé kiformalódására

⁴³ Bieritz 2012. 13.

és megtartására. Az alkalmak vallási/keresztény jellege háttérbe szorul, új formájú és tartalmú, deszakralizált ünnepek alakulnak ki. Ezeket pedig az jellemzi, hogy nem az ünnep maga, hanem az ünneplés a fontos. A későmodern ünnep mint esemény tehát csak önmagára vonatkozik.⁴⁴ Egy állapotot ünnepel az ember, amelyben éppen léteznek, s mind kevesebb a szerepe az emlékezésnek, valamint a múltra alapozó jövőre utalásnak. Ennek tipikus helyei és formái napjainkban a vásárok, a szabadidő parkok és a bevásárló központok.⁴⁵

Ebben a helyzetben a karácsony nemcsak a Megváltó születésének gondolatát veszítette el, hanem egyre inkább a „szeretet ünnep” jellegét is. Napjainkban a karácsony inkább az ünnepet megelőző hetek vásárlási alkalmait, a *fogyasztás ünnepét* jelenti. Így vált húsvét, Krisztus feltámadásának emléknapja az elmúlt évtizedekben egyfajta tavaszünneppé.⁴⁶ pünkösöd vallási tartalma pedig teljesen kikopott. Azaz azok az ünnepek kerültek tehát veszélybe napjainkban, amelyeknek a profán életben nincs jelentőségük.⁴⁷

A társadalom minden szintjén jelentkező differenciálódás során azonban új integrációs lehetőségek is nyíltak, amelyek mentén új ünnepi alkalmak jelenhettek meg. Mögöttük erős gazdasági és kereskedelmi szempontok és egy jól szervezett kommunikációs stratégia húzódik meg. Ilyen a Valentin-nap, a Halloween, de ilyenné vált a régebbi gyökerű anyák-napja, vagy az adventi vásár. Újabban az egyházi év, a kalendáriumi, a nemzeti/állami és az egyéni ünnepek mellett – vagy akár hozzájuk kapcsolódva – megjelentek, jelen vannak az olyan lokális ünnepek, amelyek egy kisebb-nagyobb közösség (település, városrész, réteg, foglalkozási csoport – ezek voltak korábban is) sajátos alkalmi. Tartalmi vonatkozásait, szimbolikus eszközeit a lokális kultúrából veszik. Ám ezeknek az emlékezet-alkalmakhoz nincs közük, hanem gyakran a paraszti kultúra, a mindenkori jelen gasztronómiai hagyományaira építenek, abból emelnek ki ökológiai, turisztikai és gazdasági érdekek mentén egy-egy elemet, felértékelve bizonyos, akár már rég elfeledett, sajátosnak vélt helyi hagyományokat. Tanulságos megvizsgálni, hogy az újraszerkesztés során a kulturális örökségből mit emelnek ki, s mit tesznek szimbólummá: csaknem kizárólag a gasztronómiai kultúra lokálisan jellemző elemeit, amelyek az eltűnt – az erőszakos tétesítés révén felszámolt – történeti osztály, a parasztság szorosán térhez (ökológiai viszonyok) kötött kultúráját jellemezték. Azaz erősen fogyasztási jellegű elemeket. Ezek között említhetjük a halászléfőző versenyeket, ünnepeket Baján és Szegeden, vagy a csabai kolbász ünnepét Békéscsabán. A múltjához, örökségéhez ragaszkodó közösség gyakorlati célja az, hogy egyfajta

⁴⁴ Bieritz 2012. 5–6.

⁴⁵ Bieritz 2012. 10–11.

⁴⁶ Barna 2014., Join-Lambert 2012. 62.

⁴⁷ Join-Lambert 2012. 59.

időbeli keretben szervezze és orientálja magát, és hogy megőrizze identitását a fenyegető szétzilálódás ellenében, amelynek minden csoport kitéve érzi magát.⁴⁸ Így többletjelentés hordozóivá teheti a csoport kultúrájának egészét vagy kitüntetett részét. Ezt a stratégiát követik a többség által veszélyeztetett nyelvi, vallási, kulturális kisebbségek napjainkban is. Az elszakított magyar nemzetrészek is.

Ezek az újabb, főleg gasztronómiai rendezvények a demokratizálódás jeleként is értékelhetők természetesen, de látni kell, hogy nem a közös emlékezet alapján formálnak csoportokat, hanem egy esemény erejéig hoznak össze élményközösségeket, inkább a jelenre összpontosítanak.⁴⁹

Más ünnepképző erőkre, folyamatokra is lehet utalni: az erősödő ökológiai gondolkodás mentén az ünnepek közé így került be már a 20. század elején a madarak és fák napja, újabban a víz napja, s a példák bizonyára még folytathatók. A sport, a tudomány, a művészetek világa, sőt maga a politika is ünnepi alkalmakat formált, az oktatás már rég, amely a maga (szekuláris, elvállaltalanodott) rítusaival, ritualizált eseményeivel színezi az ünnepi kalendáriumot (ballagás, konferenciák, olimpia, pl. Oscar Gála, stb.). Ez utóbbi példák már napjaink fesztiváljaihoz vezetnek át bennünket.

Áttekintésünk egyik tanulsága az lehet, hogy az ünnepre minden emberi közösségnek szüksége van. Szüksége azért, hogy emlékezetét ápolhassa, a múlthoz és a jövőhöz, embertársaihoz és az Istenhez való viszonyát kifejezze. Ennek egyik legfontosabb és legkifejezőbb megjelenítése az egyházi év.

IRODALOM

- ASSMANN, J. (1999): A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz Kiadó, Budapest.
2000 Religion und kulturelles Gedächtnis. Zehn Studien. Verlag C.H.Beck, München.
- AUGUSTINUS, A. (1987): Vallomások. Gondolat, Budapest.
- BÁLINT S. (1943): A parasztlelet rendje. In: BARTUCZ L. (szerk.) A magyar nép. Budapest, pp. 201–248.
- BARNA G. (2000): Mentális határok–megduplázott világok. In: BALÁZS G. et al (szerk.) Folklorisztika 2000-ben. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára. ELTE BTK, Budapest, pp. 689–701.

⁴⁸ Carr 1999. 78.

⁴⁹ Donald Getz: The Nature and Scope of Festival Studies. *International Journal of Event Management Research* Volume 5. Number 1, 2010. <http://www.ijemr.org/docs/Vol5-1/Getz.pdf>

- BARNA G. (2014): Culture of Feast today: Differences of Interpretations. In: BARNA, Gábor: Saints, Feasts, Pilgrimages, Confraternities. Selected Papers. /Heilige, Feste, Wallfahrten, Bruderschaften. Ausgewählte Schriften. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, pp. 127–136.
- BIERITZ, K.-H. (2012) Ressourcen der Identität. Christliche Feste in der Eventkultur. In: Benedikt KRANEMANN – Thomas STERNBERG (Hrsg.) Christliches Fest und kulturelle Identität Europas. Aschendorff Verlag, Münster, 2012. pp. 5–30.
- CANDAU, J. (1993): Anthropologie de la mémoire. Presses Universitaires de France. Paris.
- CARR, D. (1999): A történelem realitása. In: THOMKA Beáta (szerk.) Narratívák 3. A kultúra narratívái. Kijárat Kiadó, Budapest, pp. 69–84.
- ELIADE, M. (1996): A szent és a profán. Európa, Budapest.
- FEJŐS Z. (2000): Az idő antropológiája. Osiris, Budapest.
- HUBERT, H. – MAUSS, M. (2000) Rövid tanulmány az idő képzetéről a vallásban és a mágiában. In: FEJŐS Zoltán (szerk.) Az idő antropológiája. Osiris, Budapest, pp. 35–67.
- JOIN-LAMBERT, A. (2012): Die Bedeutung christlicher Feste für das leizistische Frankreich der Gegenwart. In: Benedikt KRANEMANN – Thomas STERNBERG (Hrsg.) Christliches Fest und kulturelle Identität Europas. Aschendorff Verlag, Münster, 2012. pp. 51–66.
- LEACH, E. (2000): Két tanulmány az idő ábrázolásához. In: FEJŐS Zoltán (szerk.) Az idő antropológiája. Osiris, Budapest.
- NYÍRI T. (1975): Homo festivus. In: SZENNAY András (szerk.) Régi és új a liturgia világából. Prof. Radó Polikárp OSB 1899-1974 emlékének. Szent István Társulat, Budapest, pp. 138–163.
- PIEPER, J. (1963): Zustimmung der Welt. Eine Theorie des Festes. Kösel, München.
- RICOEUR, P. (1999): Emlékezet - felejtés – történelem. In THOMKA B.(szerk.): Narratívák 3. A kultúra narratívái, pp.51–68.
- SZÁNTÓ K. (1985): A katolikus egyház története II. Ecclesia, Budapest.
- VAN DER LEEUW, G. (2001): A vallás fenomenológiája. Osiris, Budapest.
- VÁRNAGY A. (1993): Liturgika. Lämpás Kiadó, Budapest.
- VERESS K. (1999): A nemzedékváltás szerepe a kultúrában. Preo Philosophia – Polis, Kolozsvár.

FALU A VÁROSSZÉLEN – SOPRONBÁNFALVA

BORSOS ÁRPÁD

BEVEZETÉS

Sopronbánfalvát (Bánfalva, németül Wandorf) elmúlt háromnegyed évszázados történelme alapján a városfejlődés klasszikus sémába illeszteni aligha lehet. Az egykor önálló nagyközség önállóságát a belügyminiszter 1950. évi hatállyal szüntette meg, s csatolta településrészként Sopronhoz. Története napjainkig ellentmondásokkal, kedvező és kedvezőtlen változásokkal terhelt.

A városhoz csatolás kérdése már az 1930-as években felmerült. Gazdasági, politikai, etnikai, kulturális okait Rozsondai Károly és Sümeghy József monográfiája részletesen taglalja.¹ A háború a kérdést érthetően nyugvóponttra helyezte. A község előljárósága 1945-ben, a fegyvernyugvás beálltát követően fordult a belügyminiszterhez a falu Sopronhoz csatolása érdekében. Még ebben az esztendőben az Országos Építésügyi Kormánybiztos a döntést a város és a hozzá tartozó Brennbérg közé ékelődött település integrálásáról csak a bányatelep rendezési tervének elkészülte utánra javasolta. A döntés 1949-ig váratott magára. Bánfalva közigazgatási státuszának, ezzel nevének változása a magyarországi településszám növekedésének legintenzívebb időszakára, az 1940-es évek végére, az 1950-es évek elejére esik. Ekkor több, mint 200 új település keletkezett 190 megszűnése mellett. A fogyás oka a települések összevonása, illetve más, általában nagyobb településekhez való csatolása.²

Jelen tanulmány nem foglalkozik részletesen a település politikai életével, legfeljebb – ha elkerülhetetlen – jelzésszerűen utal rá.

¹ Rozsondai K. – Sümeghy J. (1937): Sopronbánfalva. Falukutató Intézet – Röttig-Romwalter nyomda, Sopron, 180 p.

² Bajmócy P. - Makra Zs. - Vasárus G. A közigazgatásilag önálló települések számának változása és a változások tipizálása Magyarországon. Településföldrajzi Tanulmányok, 3. évf. 1. sz. 36-49. p.

SOPRONBÁNFALVA AZ 1930-AS ÉVEKBEN³

Az 1930-as népszámlálás szerint a lakosság száma 3273. A gazdaságilag aktív lakosság foglalkozása zömmel ipari szakmunka és alkalmi napszám. A falu határa a lélekszámhoz viszonyítva kicsi, a földművelés önállóan csak keveseknek ad munkát és kenyeret, ezért a lakosság jelentős része Sopronba jár be dolgozni. Az önálló vállalkozók száma közel 40 volt, a vidékre jellemző ellátó-foglalkoztató szektor elég széles körét képviselték. Az eltartottak száma a lakosság 59%-át tette ki.⁴

A hitéletnek két helyszíne van: az iskolával egy épülettömbben található evangélikus templom, a katolikusokat a karmelita zárda temploma szolgálja. A település legrégebb építménye, a fallal körülvett XIV. századi Mária Magdolna templom nincs egyházi szolgálatban, leromlott, elhanyagolt állapotban vár sorára. A községben két iskola van. Az egyik állami elemi iskola, evangélikus jellegű. Diákjainak többsége evangélikus vallású, pedagógusai kizárólag e hitvallói. A másik az egyházközség által fenntartott, lényegesen kisebb, római katolikus elemi nappali, sokkal kevesebb tanulóval.

A kulturált szórakozásnak számtalan lehetősége adódik. A tekintélyes forgalmú községi népkönyvtár mellett mindkét iskolának van ifjúsági könyvtára, de a Tűzoltó Egyesület, a Harmónia Dalegyesület, a Természetbarátok Csoportja, a Szociáldemokrata Párt szintén tart fenn ilyen intézményt. Mozi is működik rendszeres repertoárral.

A községben három zenekar működik. A „Gritsch” rézfúvós, fúvós-vonós zenekar, a „Degendorfer” zenekar és a Levente Egyesület fúvószenekara. A két előbbi táncmulatságok, ünnepek alkalmával szórakoztatja a nagyerdeműt.

Rendszeresen szerveznek népművelési előadásokat a 15-20 éves korosztálynak. Visszaszorulóban vannak a színi előadások és a szórakoztató – nem egyszer dévaj – népszokások. Élénk viszont az egyesületi élet. A község monográfiájának írói 14 különböző, kulturális, sport, érdekközösségi egyesületet sorolnak fel.

A társasági élet színhelyei még a kocsmák és vendéglők. A legkülönbözőbb kártyajátékoknak, rádió- és gramofon hallgatásnak, „Rex”- billiárdnak, sakkpartiknak a helyszínei, az egyikben a nagy népszerűségnek örvendő kuglizásnak is. Szinte a faluközpontban, a Brennbergi úton, bérlő által működtetett községi kocsmának bálók, színi előadások tartására egyaránt alkalmas, színpaddal rendelkező nagyterme van.

Számottevő a kulturális kapcsolat a várossal. Templomba (a reformátusok), színházba, iskolába, moziba, kiállításokra, sportrendezvényekre – a gyatra útviszonyok ellenére – egyaránt járnak a falu lakói. A település leginkább falusias

³ Zömmel Rozsondai K. – Sümeghy J. (1937) nyomán

⁴ Magyar népszámlálások adatai. <https://library.hungaricana.hu>. 1930. Letöltés 2023. 09. 03.

eleme, gyengesége az úthálózata volt. Sopron várost a hozzá tartozó Brennbergbányával összekötő szilárd burkolatú út (hol Brennbergi, hol Fő út) kivételével, használati gyakorisága és földrajzi helyzete függvényében a legkülönbözőbb minőségű földutak, terek tagolták. Közös vonásuk: száraz időben por-, csapadékos időszakokban sártenger, kocsi vájta keréknyomokban pocsolyákkal.

Az 1938-as esztendő a község társadalmi életében fordulatot jelentett Ausztria anektálása, a Volksbund magyarországi vezető szervének megalakulása. Ettől kezdve a Volksbund helyi szervezetének befolyása Bánfalva társadalmi életére, történelmének további alakulására ugrásszerűen megerősödött.⁵

SOPRONBÁNfalva AZ 1940-ES ÉVEKBEN

Az 1941. évi népszámlálás szerint a lakosok száma 3391 fő, a foglalkozási szerkezet némiképp átalakult, az eltartottak aránya 53%-ra csökkent.⁶

Az 1940-es évek a település és lakossága számára tragikus eseményekkel teli. A társadalmi élet infrastruktúrája érdemben nem változott, a közösségi, kulturális élet aktivitása csökkent, a fegyveres konfliktusok, majd a Szovjetunó elleni hadba lépés következtében a lakosság politikai aktivitása nőtt. A falu lakosságának háborús vesztesége 189 fő volt. Emléküket – név szerinti felsorolásban – a Hajnal tér sarkán álló emlékmű őrzi.⁷

A második és harmadik megpróbáltatást a német megszállás, majd a szovjet csapatok bevonulása jelentette. A betolakodók gátlástalan viselkedése, a közintézmények – közöttük az iskolák, a templomok – hadi célú felhasználása komoly traumát jelentett. A nyilasok által nyugatra terelt munkaszolgálatosok, zsidók, a szovjet csapatok előre nyomulása elől menekülő polgári lakosok megjelenése a falu állandó népességének többszörösét tette ki. A velük való bánásmód megosztotta a törzslakosságot. Gyilkosságokba torkolló brutalitást, részvétet egyaránt kiváltott belőlük. Az eseményeket Sümeghy József naplója és Pröhle Károly munkája őrzi.⁸

⁵ Vö.1. sz. lábjegyzet

⁶ Magyar népszámlálások adatai. <https://library.hungaricana.hu>. 1941. Letöltés 2023. 09. 03.

⁷ A magyar hadsereg kötelékében 25, a Wehrmacht és a Waffen SS tagjaként 144, légítámadás áldozata 8, bevonulásuk után az oroszok lötték le 4, tífusz áldozataként 5, nem tért vissza a koncentrációs táborból 3 fő. Forrás: Oedenburgerland.de – Wandorf – Geschichte – 2. Weltkrieg. Letöltés: 2023. 09. 29.

⁸ H. Elek M. (1990): Sopronbánfalva 1944–1945. Sümeghy József tanító naplója tükrében I-II rész. Soproni Szemle XLIV. évfolyam 3. és 4. szám; Prof. Pröhle

A legnagyobb megrázkódtatás, a falu életét mindörökre meghatározó esemény a német nemzetiségű lakosság 1946-os kitelepítése volt. A kitelepítés alapja az 1941. évi népszámlálás alkalmával magukat németnek vallók, a Volksbund, az SS, a nyilaspart tagjai. 1946. április első napjaiban egy teljes népességösszeírást követően 2500 személyt tartalmazó listát állítottak össze, tettek közzé a kitelepítésre szántakról. Mentésítést csak a pótolhatatlan állami alkalmazásban lévők, a vasutasok, bányászok és postások kaphattak. Végül 2060 személy lett kénytelen elhagyni lakhelyét, hazáját.⁹

A kitelepítések előtt Bánfalván több mint 40 önálló vállalkozó tevékenykedett a szolgáltató szektor legkülönbözőbb területén: pékek, kereskedők, szatócsok és alkalmazottjaik, zöldség- és gyümölcsáros, hentes- és mészáros, trafikos, fa- töle független szénkereskedő, vendéglősök, rajtuk kívül a falu kocsmájának bérlője, lófogatos fuvarozók, cséplő- és tűzifaaprítógép-kölesző, fafűrészüzem tulajdonos és működtető, moziműködtető és szakvizsgázott szülésznő (nem bába!)¹⁰, az itthon maradottakkal molnárok, fodrászok, asztalos, kovács, bádogos egészítette ki a listát. Az eredeti lakosság kétharmadának kicserélődése a tulajdonosi-és foglalkoztatási szerkezetet alaposan átrajzolta.

A kitelepítettek ingatlanjaiba kisalföldi falvak (Árpás, Csepreg, Csapod, Iván, Mihályi, Peresztég, Simaság stb.) lakóiból, illetve az ország egyéb településeiről (pl. Balatonalmádi, Okány) megbízható jelentkezőket, a Felvidékről (Párkány, Nána, Rimaszombat, Ipolyság, Vágsellye) elűzötteket telepítettek. Került ide „ritka hollóként” Erdélyből egykori táblabíró, Sopronból, a Lóverekből kiköltöztetett, „B”-listázott hivatásos honvéd tiszthelyettes is.

A település infrastruktúrájának fejlesztése az egyesítésig szóba sem kerülhetett. Az anyagi és humán erőforrásokat felemészttette a háború, a kitelepítések következményeinek kezelése, az intézmények, középületek eredeti funkciójának helyreállítása. A társadalmi élet, a mindennapok legnagyobb feladata a sok helyről verbuválódott, eltérő szociokulturális környezetből származó telepesek (az őslakók által Tolapuschn-nak titulált új lakosok) és a megmaradt őslakosság szokásrendszernek, életmódjának közös nevezőre hozása.

Nyilván a falu és a város között az életminőségben már korábban is tapasztalt különbség készítette a falu vezetését, hogy kezdeményezze Bánfalva Sopronhoz csatolását. E szándékon mit sem változtatott a város által elszenvedett

(1950): Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde in Wandorf. <https://oedenburgerlad.de> – Startseite – Stadtdörfer – Wandorf. Legutolsó letöltés 2023. 09.07.

⁹ Lásd 7. lábjegyzet

¹⁰ Oedenburgerland.de/Geschichte – Einwohner. Utolsó letöltés: 2023. szeptember 11.

mérhetetlen rombolás. Mint arról a korábbiakban már szó esett, a belügyminiszter döntésére fél évtized múltán, 1950-ben – nem kis viták eredményeként – került sor.

SOPRONBÁNFALVA AZ 1950-ES ÉVEKBEN

A településegysítés a két fél vezető testületeinek egyetértése ellenére nem volt problémátlan. A város közgyűlése már márciusban kénytelen volt pótköltségvetést előterjeszteni „Sopronbánfalva 1950. évi szükségletei miatt”. Egyben 826.372,- forintos államsegélyért folyamodott a belügyminiszterhez a keletkezett költségvetési hiány miatt. Májusban – a helyiek rosszallását kiváltva – az egységesítés érdekében több utca és egy tér nevét is megváltoztatták, ugyanis a „befogadó” városban is voltak ilyen nevű közterületek.¹¹

Az államhatár megerősítésével, a határsávzárlat bevezetésével a város – így az egykori Bánfalva – kapcsolatrendszerének akciórádiusza valamennyi égtáj irányában jelentősen lecsökkent. A kijelölt zóna határait csak külön belügyminiszteri engedéllyel lehetett átlépni. Hatása mind a gazdasági, mind a társadalmi életre komoly következményekkel járt.

A gazdasági, termelői szerkezetet az 1948-49-ben megkezdett, 1950-ben felerősített szovjet mintájú kollektivizálás átrendezte nemcsak a tulajdonviszonyokat, velük együtt a foglalkoztatási szerkezetet is. 1951-ben megalakult az Új Élet Mezőgazdasági Termelőszövetkezet, az lett a település legnagyobb foglalkoztató üzeme, az éves zárszámadás szerint 64 fő taglétszámmal.¹² Ezzel együtt a város iparának fejlesztése következtében nőtt Sopron üzemeinek elszívó hatása. Fejlődésként értékelhető a Bánfalvi úti vegyesbolt keretében az '50-es évek végén megnyílt, innováció értékű háztartásigép-kölcsönzés.

A településrész komplex infrastrukturális fejlesztése a város vezető testületei előtt egyelőre szóba sem került. „Az igazi újjáépítési munka az ötvenes évekre maradt, de a városban a helyreállítási munkák még a hetvenes évek elején is tovább folytak. A városnak a kilencvenes évek elejéig kellett várnia, hogy az

¹¹ A Templom utca Lomb, a Kőfejtő Szikla, a Turista Avar utca lett, a Szög utca Tölgyes közzé, a Fő tér Hajnal térré változott. A Soproni utat pedig az Ady Endre út folytatásaként kezelték, s nevezték át. Ma már kideríthetetlen okok miatt a határozat végrehajtása majd egy évtizedet váratott magára. Addig a Bánfalva, Sopronbánfalva címzés segítette a postások munkáját.

¹² GYMSV Soproni Levéltára XXX. 309 Sopronbánfalvi „Új Élet” Mg. Termelőszövetkezet iratai.

utolsó, a bombázások által keletkezett romhalmaz helyén egy új épület nőjön ki a földből.”¹³

A demográfiai robbanás kényszerítette ki az évtized második felében új épület igénybevételével az iskola bővítését, a felső tagozat átvett épületbe költöztetésével. Addig is ideiglenes megoldásokkal enyhítették a feszültséget: teljeskörű váltott tanítás, egyéb helyiségek oktatási célú használatba vétele (még az éppen nem működő Nika-féle vendéglő zárt terasza is).

Az egykori jegyzőség helyén létesített anya- és csecsemőgondozóval bővült az egészségügyi ellátás. A karmelita rend feloszlásával üresen álló kolostorban elmebetegek szociális otthonát létesítettek.

A településrészé avansált Bánfalva speciális problémája volt a mesterségesen kialakított lakosság társadalmi kulturális életének kialakítása, az őslakosság átmentésre ítélt szokásainak ébren tartása, és az új elemek, igények összehangolása. Alappillérré vált az 1949/50-es tanévre összevont általános iskola, a kulturális élet központjává átszervezett egykori községi kocsmá.¹⁴ Ez utóbbi új funkciójában színjátszókört és néptáncgyűttest működtetett, filmvetítések, tudományos ismeretterjesztő előadások mellett vándorcirkusz, ördögmotoros kápráztatta el a publikumot, a felnőtt lakosság szüreti és álarcos báljának, az iskola műsoros előadásainak, diákbáljainak biztosított helyszínt. A városi zeneoktatói munkaközösségének kihelyezett tagozataként zongora- és hegedűoktatás is folyt. A nagyteremben heti két alkalommal hatalmas pingpong csaták folytak. 1955-ben a városi könyvtár fiókkönyvtára kezdte meg működését. Fenntartási kiadásainak támogatásáról először 1959-ben döntött a város végrehajtó bizottsága.

Ugyanezen évben a városi tanács nyugtázta, hogy a KPM a kezelésében lévő, Bánfalván át vezető, Brennberget a városmaggal összekötő utat felújítja. A vele járó, de a várost terhelő kiadásokra a megyei tanácstól póthitelt kér.¹⁵ Fejlesztési programjában mellékesen elhatározza a Soproni úton járda építését. Az út teljes rendbetétele ugyanis tekintélyes földmunkával, előzetesen a csatorna, a víz-és gázvezeték kiépítésével járna, amit költségvonzata miatt kivitelezhetetlennek minősítettek.

¹³ Keizler K. (2003): Sopron II. világháború utáni újjáépítésének szervezése, pénzügyi háttere és lépései. Soproni Szemle LVII. évfolyam 1. szám. 40-58. p. Ugyanott: mintegy 600 ezer köbméter romhalmazt kellett eltakarítani. Hárs J. szerint 3000 köbméter lakásromot.

¹⁴ A kocsmának 250-300 befogadóképességű színpaddal rendelkező nagyterme, egy kisterme, egy kocsmapultos kiszolgáló helyisége, a színpad mellett öltözője, vezetői irodája, szolgálati lakása, raktára, a telek végén pincéje volt.

¹⁵ 10-212/1959/T.sz.

SOPRONBÁNFALVA AZ 1960-AS ÉVEKTŐL A RENDSZERVÁLTÁSIG

A '60-as években városi funkciókkal bővül a településrész: bölcsőde kezdi meg működését az anya- és csecsemőgondozó helyén (az odavezető földút borzalmas állapota panaszlevelek témája). Bevezetik a rendszeres, intézményesített szemétszállítást.

1962-ben a 43 családot érintő, 46-os taglétszámból 39 aktív tagot, 4 nyugdíjast, 3 járadékost számláló szövetkezet anyagi gondjai, szakemberhiánya (agronómus, főkönyvelő), a nagyüzemi termelés lehetetlensége miatt tehetősebb tsz-hez csatlakozással kénytelen foglalkozni.¹⁶ Az egyesülés az ágfalvi Béke Tsz-szel létre is jön.

A hitéletet érintő kedvezőtlen esemény, hogy az evangélikus egyházközség 1887-ben épített, templomot, iskolát és tanítólakást tartalmazó ingatlanát – a felújításhoz szükséges anyagi lehetőségének, az állami támogatás hiánya miatt – kénytelen elcserélni az egykori, jóval kisebb katolikus iskolára, ahová az eredeti templom tornyát társadalmi munkában helyezik át.

Megkezdődött a szennyvízgyűjtő funkciót is ellátó, áradásaival számtalan problémát okozó Rák-patak befedése a Hajnal tértől a lakott terület egy részén. A '70-es évekre – megszabadulván a határsáv szorításától – a város lakosságának ugrásszerű növekedésével okszerűen emelkedett a lakásigények száma.¹⁷ Az anyavárosban lakótelepek létesítésével, Bánfalván a magánérés építésekhez további beépíthető területek kialakításával igyekeztek enyhíteni a feszültségeket. Alapul szolgált, hogy az 1960-as városi beépítési terv az Ady Endre úti művelt területeket, kerteket már lakóterületként kezelte. Csak a Bánfalvi út mentén hagyott meg szántókat és zöldterületeket.

Bánfalván a kiskereskedelmi ellátás javulását eredményezte egy új, modern igényeknek megfelelő ABC áruház átadása (1972). Ezzel egyidőben – a felesleges konkurencia és szétaprózottság felszámolása érdekében – megszűnt az önálló hentesüzlet és három élelmiszer- és vegyeskereskedés, a háztartási gépkölcsönzés.

A növekvő gyermeklétszám nevelési feltételeinek biztosítása az óvoda bővítésével oldódott meg. Az intézményhálózat palettáját színesítette az egykori településhatáron a Lippai János Kertészeti Szakiskola és Kollégium megnyitása. Az intézmény Bánfalva mindennapi, szellemi, kulturális életében periférián létesített helyzetéből fakadóan szerepet nem játszott, nem játszik.

¹⁶ GYMSV Soproni Levéltára XXX. 309 Sopronbánfalvi „Új Élet” Mg. Termelőszövetkezet iratai

¹⁷ A város állandó lakossága 1960-ban 41981, 1970-ben 47952, 1980-ban 54836 fő volt.

Az anyaváros és a településrész¹⁸ közötti kapcsolatot erősítette a városi autóbuszjárat útvonalának kibővítése a belterület nyugati határvonaláig, Hosszú-Bánfalváig (a menetrendben Kertváros Külső).

Elvi, hangulati presztízsnövekedést jelentett, perspektívát adott az ott élőknek Bánfalva első, az évtized utolsó esztendejében jóváhagyott rendezési terve. Annak ellenére, hogy a célkitűzések zöme irreális volt, természetesen soha nem valósult meg.¹⁹

Az 1980-as években tovább folyt a mezőgazdasági művelésű területek belterületté minősítése újabb építési telkek kialakítása érdekében. Ez alapozta meg a Bánfalvi út szabályozatlanságot sugalló, rendkívül vegyes képet a szintek számában, az orommagasságban, a tetőgerinc útvonalhoz viszonyított pozíciójában.

A kultúra intézményrendszerének vesztesége az évtized elején bezárt mozi. A szociális ellátórendszerben előrelépést jelentett az évtized derekán átadott Öregek Napközi Otthona a Gesztenyés körúton az egykori jegyzőség, majd anya- és csecsemőgondozó (Zöldkereszt) épületében. Ez utóbbi hálózatának egész városra kiterjedő átszervezésével megszűnt a bölcsődei ellátás.

Az általános iskolai oktatás feltételrendszerében ugrásszerű fejlődést jelentett az 1980-as évek derekán átadott új épületrész a Fenyő téren. Az intézmény addigi szórtságát, a váltott tanítás kényszerét oldotta meg. Addig ugyanis a tanulólétszám függvényében még mindig tanítottak a Hajnal téren, a régi katolikus iskolában és még a könyvtárban is.

A korszakot záró évtized végén a városi végrehajtó bizottság új bánfalvi általános rendezési tervet hagyott jóvá, hatálytalanította az egyébként is teljesíthetetlen célokat megfogalmazó 1979. évi. Az illúziók lerombolása ellenére jelentősége, hogy korlátozta építési telkek parttalan kialakítását, és a közművek kiépítésének feltételéhez kötötte.²⁰

SOPRONBÁNfalva A RENDSZERVÁLTOZTATÁS UTÁN

Az 1990-es évek első felében – jórészt a belföldi bevándorlásnak köszönhetően – jelentősen növekedett a város lakossága. A folyamatot követte a lakásépítés a mezőgazdasági hasznosítású és a zöld területek rovására, ami Bánfalvát sem hagyta érintetlenül. Első ütemben öt utca megnyitásával az Új Élet

¹⁸ A névhasználatban a mai napig is következtelenség tapasztalható. Hol Bánfalva, hol Sopronbánfalva, hol Kertváros néven említik, az utóbbi időben a kétnyelvű használat miatt Wandorf-ként, még a hivatalos dokumentumokban is.

¹⁹ Pl. Kereskedelem 3000², vendéglátás 2400 m², orvosi rendelő 13 munkahelyes, könyvtár 1000 m², "C" kategóriájú szálloda 120 férőhelyes, étterem 150 férőhelyes. 119/1979. (XII. 28.) VB. sz. rendelet

²⁰ 110/1987. (XII. 22.) VB. sz. rendelet

Tsz egykori város- és faluhátáron fekvő „Czé-földek” (másutt Céh-földek) szántója esett áldozatul.

A lakásépítések üteme mit sem változott. 2000-ig mintegy 20 utcával épült ki az Ágfalvi úti lakótelep, az egykori „Czé-földektől” nyugatra, az ún. „Hosszúszántók” részen. Hasonló nagyságrendű bővülése két évtizeden át tartott. Ez utóbbival egyidőben a gesztenyések és szőlők felszámolásával a Kutya-hegyi lakótelep jött létre, valamennyivel kevesebb utcával. Így az egykori falu belterülete az 1930-as évek végi 90 hektárról 150 hektárra növekedett. Az ott lakók ellátására az elemi szolgáltató, intézményi infrastrukturális fejlesztés azonban elmaradt.

A városiasodásban előrelépést eredményezett a tulajdonosok tehervállalása a víz-, szennyvíz- és gázvezeték (pl. Ady Endre út, Szikla utca, Malom utca), illetve az útépítő lakóközösségek (pl. a Kutya-hegy) létrejötte, aktivizálódása. A város irányító testülete előtt változatlanul mapirenden lévő probléma a Rák-patak befedetlen medrének tisztítása, tulajdonviszonyainak rendezése és a járdák építése.

A rendszerváltozás után megszüntették a településrész egyetlen regionális feladatot ellátó intézményét, az Elmebetegek Szociális Otthonát. Az ingatlant, a műemlék karmelita zárdát a rend visszakapta ugyan, ám felújítására megfelelő anyagiakkal nem rendelkeztek, így az épületegyüttes 2004-ben egyéni befektető tulajdonába került. A zárdától a Kolostor-domb északra eső lejtőjére – az Ady Endre útra is kiterjedően – tervezett reprezentatív szálloda és rekreációs központ programnak csak az első üteme valósult meg. A felújított és átalakított épületben 2011-ben adták át a luxusigényeket is kielégítő elvonulási, oktatási és meditációs központot. A létesítmény 2015-ben állami tulajdonba került, jelenleg szálloda és étterem működik benne. Ma kormányülések színhelye. Az eredeti megalomán program megvalósításához kiszemelt Ady Endre úti lakóházas ingatlanok egy részét lebontották, további részeit magára hagyta az új tulajdonos, sorsát a természet erőire bízták. A helyszín – beleértve az önkormányzat által időközben helyi védelem alá helyezett épületeket is – a háborús rombolás képével vetekedve ott éktelenkedik a kialakított Pálos tér és a barokk lépcső, a kicsinosított, felújított épületek szomszédságában.

Az 1990-es évek végére az egykori kultúrház átépítésével orvosi rendelővé és könyvtárrá két ellátás infrastruktúrája is rendeződött. Az Öregek Napközi Otthonában befogadó állomást szerveztek. Az érintettek bánatára rövidesen megszüntették, óvodává alakították át. A tovább fennálló igények kielégítésére a központi óvodát újabb két foglalkoztatóteremmel bővítették (2015).

A 2000-es évek végén nyílt meg, vonzza napjainkig a néhány fő befogadó képességű, nyitott kerthelyiséggel rendelkező Hajnal-téri Lángosház, az egyetlen étkezési alkalmat nyújtó létesítmény. Az ellátás kritikájaként az élelmiszerkereskedelem választékbővülését eredményezte a Hajnal téren az alig

néhány négyzetméter nagyságú Parola üzlet megnyitása (2012). A szolgáltató szektor, az ellátást igénylők vesztesége az ezrendfordulón megszűnt fodrászat.

A 2020-as évekre Bánfalva településstruktúrája teljesen átalakult. A korábbi, viszonylag egységes szerkezet – számottevő termő-, illetve zöldterület elvesztése árán – ma három, jellegében, stílusában három eltérő egység képét mutatja. Az eredeti Bánfalva felújított, átépített ingatlanai, szilárd burkolatú utcái ellenére megőrizte falusias jellegét. Központja, a Hajnal tér (korábban Fő tér) és szűkebb környezete mini élelmiszer boltok, virágüzletnek, asztalosműhelynek, bezárt postának ad helyet a hentesüzlet, két vegyeskereskedés, tejátvevő és elárusító, vendéglő, ABC áruház, több szervezet irodaházának megszűnése után. Az Ágfalvi úti és a Kutya-hegyi lakótelep építészetileg tipikus kertvárosias egység, minden alapellátás híján, több termelői borkiméréssel, szinte kizárólag alvó funkcióval. Szinte ellenpólusuk a Bánfalva és Sopron történelmi határát képező Besenyő utca a társas- illetve sorházas beépítésével. Épületeinek földszinti portálja apró üzletekkel, szolgáltató egységekkel, humán- és kisállat kozmetikával, büfével, állateledel kereskedéssel, lottózóval, dohányárudával. E két szenvedély hódolóit az egész településrészről ide kénytelenek utazgatni.

A településrész lakóinak tekintélyes aránya – akár csak Ágfalváéénak – ingázik ausztriai munkahelye és lakása között. Helyzetüket a schattendorfi átkelés osztrákok általi megszüntetése ellehetetlenítette, jelentős kitérőre kényszerítve az érintetteket, a 84-es úti átlépő jelentős terhelését eredményezi.

A két új lakótelep a városrész lakónépességében is jelentős változást hozott. Az 5274 főre gyarapodott Bánfalva történelmi településmagjának 2205 lakójával szemben az Ágfalvi úti lakótelepen 2746-an, a Kutya-hegyen 323-an éltek.²¹ Valamennyiük közös jellemzője a történelmi településmagban működő gyógyszertár, az orvosi rendelő, a mindössze heti nyolc órát nyitva tartó fiókkönyvtár, az óvoda, tőlük a legtávolabbi ponton működő általános iskola kivételével – mint arról szó volt – a teljes humán infrastruktúra hiánya.

ÖSSZEGZÉS - LELTÁR

A városhoz csatolás hozama a szilárd burkolatú úthálózat, a közművek (víz-gázvezeték, részleges szennyvízcsatorna hálózat), a kommunális hulladékgyűjtés, jóllehet ma már egyik sem kimondottan városi jelenség²². Veszteségek: A 2020-as évek Bánfalva életének mélypontja. Részben a pandémia, részben a gazdasági válság miatt szűnik meg a posta, ettől kezdve a Hajnal tértől nyugatra lakóknak érdekesebb Brennberebe, az Ágfalvi úti lakótelepieknek

²¹ A Győr-Moson-Sopron Megyei Kormányhivatal tájékoztatása

²² A 2020-as évek elején a magyar települések 91,2 %-ban (a falvak 90%-ban) van vezetékes gáz, 68%-ban szennyvíz csatorna (a falvak 57%-ban), a falvak 91,8%-ban vezetékes ivóvíz. Forrás: KSH Statdat. Letöltés: 2023. 11. 19.

Ágfalvára járni, mint a városi főpostára. A szerencsejátékok kedvelői a településrész legtávolabbi, keleti pontján lévő lottózóban hódolhatnak szenvedélyüknek; az ABC bezárása után itt található a legközelebbi dohányüzlet, sőt az általános iskola is, már az 1950 előtti Sopronhoz tartozó részen a három bevásárló központ. Egyes buszjáratokat megszüntettek, a megmaradó járatokat ritkították, így ezeknek a szolgáltatásoknak elérhetősége nehézkes, időigényes. Takarékoság címén a könyvtári ellátást egy időre megszüntették, újra nyitás után heti kétszer négy órás lehetőséget biztosítanak az olvasni, kölcsönözni vágyóknak. Bánfalván nincs már étterem, vendéglő, nincs közösségi tér, ahol legalább 50-60 ember összejöhetne, nincs egy megfelelő élelmiszerbolt, hentesüzlet, pékség, posta, bölcsőde, a legelemibb háztartási eszközöket árusító vegyeskereskedés, dohányáruda, cipész, fodrász, hírlapárusító hely. A településrész nyugati traktusából tömegközlekedéssel, a vele járó gyaloglással fél órán belül, vagy azt meghaladóan e megszünt szolgáltatásokhoz hozzá sem juthatnak.

Bánfalva lakosságának érdekérvényesítő képessége, potenciálja messze alulmúlja Sopron többi területi egységéét. Nem képez önálló, egységes egyéni önkormányzati választóközteret. A nagyjából az Ady Endre út - Hajnal tér – Brennerbergi út mentén kettéosztott településrész északi és nyugati fele Brennerbergbányával, déli és keleti oldala a Lőverekkel közösködik. Ez utóbbi történelmileg mindig a város kiváltságos, elit területének számított, számít ma is. Az itt koncentráldott anyagi, szellemi, potenciállal, kapcsolati tőkével legfeljebb a Várkerülettel kibővülve a történelmi belváros vetekedhet. Amíg a város peremrészeinek, Brennerbergbányának és az egykori önálló falvaknak, Balfnak, Sopronkőhidának, hozzákapcsolódva Tómalomnak, mellettük még a Jereván városrésznak is van településrészi önkormányzata, Bánfalvának nincs. Ennek éppen az említett szétszakítottság lehet az egyik oka. A város vezetésében azzal a csekélyke hanggal, jelenléttel, önálló anyagi kerettel sem rendelkezik, mint társai. Ez a pozíció meg sem közelíti az összevonás előtti döntési, gazdálkodási lehetőséget, a hivatali ügyintézésék kézközeli voltát.

Bánfalva lakosai a tipikusan városi szolgáltatások elérésében térben nem kerültek kedvezőbb helyzetbe, mivel azok ott helyben nem épültek ki, sőt a megszüntetésekkel falusi színvonal alá csökkentek. Felerősíti a lakosság érzetét, hogy az anyavárosba jutás a tömegközlekedés szervezettsége, járatgyakorisága okán inkább helyközi, mint helyi jellegzetességet mutat.

Mindezeket figyelembe véve 2020 körül Bánfalva legfeljebb jogi értelemben vett város (városrész), hátrányos helyzete aligha vitatható.

VÁC TÖRTÉNETI KIFEJLŐDÉSE ÉS TELEPÜLÉSMORFOLÓGIÁJA

CSAPÓ TAMÁS – LENNER TIBOR – LENNER LUCA

1. VÁC TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA

1.1. Vác középkora

A település a honfoglalást követően, fekvéséből, a magyar szívtérülethez (Esztergom, Buda) való közelségéből fakadóan, fejedelmi birtok volt, az egyik vezér szálláshelye. Első említése 1074-ben „*Watzenburg*” néven az alsó-szászországi Yburg város évkönyvében történt. 1075-ben a Garamszentbenedeki apátság alapítólevelében már városként: „*Wac civitas*” említették. Szent István 1009 és 1038 között püspökséget alapított Vácott, utolsóként az általa létrehozott püspökségek közül. Minden bizonnyal az egyházmegye kialakítását követően – még 1074 előtt - épült fel a Püspökvár, melyet a település neve: *Watzenburg* is igazol. A vár a mai ferences templom dombján épült fel a Dunához közel, hasonlóan, mint Győrben. A váci vár négyszögletes alakú volt, amely egy belső- és a Duna vonalát követő, szabálytalan alakú külső várból állt. A várat várfal vette körül, mely földből és rőzséből épült. A belső várban építtette fel I. Géza az első székesegyházat és a püspöki palotát, néhány más épülettel együtt 1074 és 1077 között. Szent László király idejében (1077-1095) káptalan létesült a városban és a 12. század első felében (1135-1139) Vác hiteles- és ítélkező helyévé vált. Ekkor a település a püspök, egyben földesúr is volt, birtokát képezte. A városban a 12. században települt meg a domonkos rend, amely hamarosan iskolát alapított. 1225-ben már a káptalan is iskolát működtetett. A vár északi kapuja előtt alakult ki a piactér és körülötte a feudális, szabálytalan utcahálózattal rendelkező kicsiny város (későbbi magyar város), ahol a 12. század elején már állt a Szent Margit templom. Maga a település tehát a kétpólusú települések tipikus példája, ahol a legősibb városmag (vár) alatt/mellett alakult ki váralja településként a város, csakúgy, mint Győrben vagy Egerben (*Granasztói Gy. 1980*). A kicsiny települést a 11. század végétől palánkból épült városfal vette körül. Területét 2,8 hektárra becsülik (*Kubinyi A. 1983*)

A tatárjárás (1241) szinte teljesen elpusztította a várost. Lerombolták a várat a püspöki épületekkel együtt, szétdúlták a lakosok épületeit, elnéptelenedett a település. A tatárjárást követően IV. Béla új, erősebb várat építtetett kőből, s újjáépíttette a székesegyházat a püspöki palotával együtt. A király az

elpusztult/elmenekült jobbágyok helyére délnémet telepéseket telepített le, akik hamarosan kialakították a vártól északra, a mai főtér környékén a német várost, s 1319-re felépítették templomukat, a Szent Mihály plébániatemplomot.

Vác a 14. és 15. században élte első virágkorát, különösen a humanista püspöke, Báthory Miklós (1474-1506) idején, aki reneszánsz várossá tette. A település három részből állt: központja a megerősített és falakkal körülvett vár, benne a székesegyházzal, püspöki palotával kanonok házakkal, káptalannal és iskolával, tőle északra volt a német város, a kettő között pedig a váralja településből a 13/14. század fordulójától kialakult magyar város (*Csapó T. – Lenner T. 2016*). Az egyes városrészeket palánk és árok választott el egymástól. A város egészét tornyokkal megerősített városfal vette körül. A gazdaságon belül a szőlőtermesztés és borászat volt a fő ágazat, a kevés földterület miatt a szántóföldi gazdálkodás és az állattenyésztés súlya kicsi volt. Jelentős volt a kézműipar, a 15. században sok céh működött (ötvösök, mészárosok, szücsök, szabók, vargák, molnárok), a lakosság közel ötöde a kézműiparban dolgozott. A vásárvonalon való fekvés magával hozta a kereskedelem, a vám és rév adta bevételek növekedését. A 14. század elején már heti három vásár volt, de országos vásár még nem. A 15. században püspöki vámház létesült a német városban. Vác ebben az időszakban a magyar városok rangsorában közvetlenül a királyi székhelyek után következett.

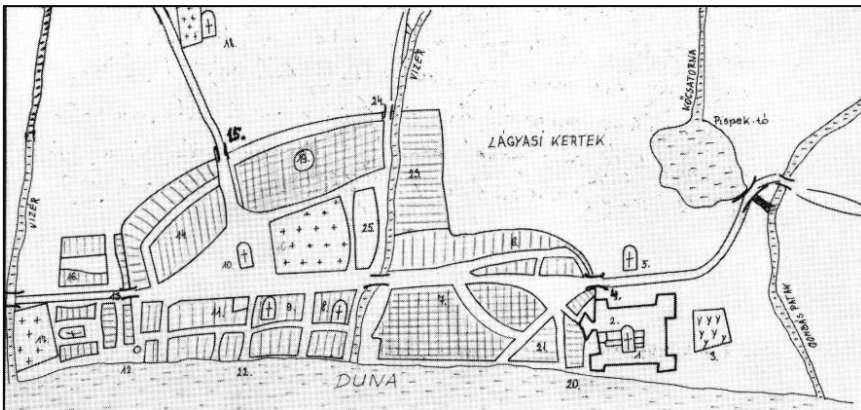
A város lakossága a 16. század elején mintegy 1150 fő volt, ebből 210-en a várban, 364-en a magyar városban, míg a legtöbben, 582-en a német városban éltek. A településen 249 ház, ebből a várban 35, a magyar városban 87, a német városban pedig 127 db volt. A házak 8,4 százaléka (21 db) emeletes volt, melyek túlnyomó többsége a német város főterén és a várban épült. A város területe 34 hektárra nőtt, mely az adott korban viszonylag nagyinak számított (*Kubinyi A. 1983*). A települést a németeken és magyarokon kívül zsidók is lakták (Zsidó utca). A vár élén a várnagy állott, a két várost (külön-külön) a bíró és a tanács vezette. A német város a püspöké, a magyar város megosztva, a püspökség és a káptalan tulajdona volt. Vác a tatárjárás és a török hódítás közötti nagyjából 300 évben virágkorát élte erős városias funkciókkal és urbánus morfológiával rendelkező magánföldesúri városként.

1.2. A török hódítás időszaka

A török veszély közeledtével a város királyi uralom alá került 1529-ben, majd nemsokára elűzték a települést felvirágoztató németeket. A török 1541-ben elfoglalta Budát, majd néhány éven belül a környező várakat (Esztergom, Visegrád, Nógrád), s 1543-ban Vácot is, először. A püspök és az elöljárók Nógrád várába, majd Nagyszombatba menekültek. A város az ezt követő ötven évben a török végvári rendszer része lett. A gazdag püspöki székhely félig kiürült, szegény határvidéki török várossá vált, mégis megindult a harc a város

birtoklásáért. 1594-től tíz éven át hol magyar, hol török kézen volt, közben többször kifosztották, lerombolták és felégették. 1604 és 1619 között magyar kézen volt, a püspök visszajött, de a lakók állandó fenyegetettségben éltek, a viszonyok nem konszolidálódtak.

A törökök 1619-ben ismét tartósan uralomra jutottak, egészen a kiűzésükig, 1685-ig török város volt Vác. A püspök, az egyházi előjárók ismét Nagyszombatba menekültek. A törökök az 1620-as években megerősítették a várat, a várost részben újjáépítették. A törökök alatt a város gazdasága működött, lakossága és társadalma kevert és vegyes lett, szerkezete és arculata viszonylag kevésbé változott.

1. ábra. Vác a török korban

Jelmagyarázat: 1. Nagyboldogasszony székesegyház, 1544-től Szultán Szulejmán dzsámi. 2. A vár. 3. Török temető. 4. Pesti kapu. 5. Szent Margit templom a külvárossal. 6. Kászim bej mecset és mahalle. 7. Nagy utca mahalle. 8. Szent Jakab templom és kolostor. 9. Szent Domonkos templom és kolostor, 1570-től Hasszán vajda mecset és mahalle, 10. Szent Mihály templom és temető, 1626-tól Murtéza pasa dzsámi. 11. Török fürdő. 12. Hegyes torony. 13. Bécsi kapu. 14. Kis utca mahalle. 15. Hatvani kapu. 16. Lökös utca mahalle, későbbi Tabán. 17. Szent Lélek templom, kórház és temető, 1610-től református templom. 18. Szent Péter templom. 19. Sáros utca mahalle. 20. Martalóc mahalle. 21. Zsidó utca mahalle. 22. Rév kapu. 23. Kosdi utca mahalle. 24. Kosdi kapu. 25. Városi mézsárszékek. Forrás: Vass E. 1983

A lakó többfelé adóztak: szedett adót a püspök, a káptalan, a törökök, s olykor a király is. A lakosok többsége a mezőgazdaságból, szőlészetből és borászatból, növénytermesztésből (gabona, zöldség, gyümölcs), állattenyésztésből (sertés, marha), halászatból és méhészetből élt. A városban négy vágóhíd, féltucatnyi malom és több tucat magyar (mészáros, varga, molnár) és közel annyi török

iparos (fazekas, tímár, mészáros) volt. Jelentős volt a város vám- és rév bevétele. Élénk volt a kereskedelem, a heti vásárok mellett négy országos vásár is volt, magyar és török piac is működött. Mintegy 70 kereskedő (török, magyar, szerb, zsidó) és közel 30 bolt volt a városban (*Vass E. 1983*).

A település folyamatosan lakott volt, nem néptelenedett el, sok más megszállt településhez hasonlóan. Az első török uralom alatt (1544-1594) folyamatosan 2-3 ezer fő lakott Vácon, melynek a fele magyar volt. Az 1570-es összeírás szerint Vácon 374 ház volt a lakosok száma nagyjából 2500 fő lehetett. A város 11 negyedre (mahalle) oszlott, ebből egy volt a várban, négy a magyar városban, hat pedig a régi német városban. A várban a török helyőrség és az előljárók többsége lakott 37 épületben (3-400 fő). A magyar város 173 házában, melyből 49 kőház volt, zömében magyarok, törökök és szerbek éltek, mintegy 1200 fő. Az egykori német városban 165 ház volt, ebből 29 kőház. A magyarok 86, a törökök 76, a szerbek pedig 3 házban éltek összesen mintegy 1100 fővel.

Vácnak a török időkben is megmaradt a hármas szerkezete. Délen a Duna parton volt a kettős osztatú vár, amelyet a törökök megerősítettek. A várban 54 épület volt, itt laktak a helyőrség tagjai és több török előljáró. A vár területén török temető, imaház és fürdő is volt. A várban lévő korábbi püspöki épületek nagy részét lerombolták, a többit átalakították. A várat erős tömésfal vette körül. A régi váralja település névleg magyar város maradt, de vegyes lakossággal, dzsámival és sok üzlettel. Északon volt az egykori német város, a mai főtér körül. A fő tér közepén még állt a Szent Mihály templom, melyet 1626-tól dzsámivá alakítottak át, itt volt a temető, a s téren volt a középületek zöme, sok magyar és török üzlettel. A német városban mecset és török fürdő is állt, szélén négy vágóhíd működött. 1610 után alakult ki a református magyarok külvárosa, a Tabán a Duna part és a német város között, attól északnyugatra. A várostól északra öt szőlőhegyen folyt a szőlőtermesztés. 1684-ben a császári csapatok kiűzték a törököket, majd azok rövid időre visszafoglalták. A törökök 1685-ben vonultak ki végleg, s amit lehetett felgyújtottak, felrobbantottak és leromboltak a városban.

1.3. Újjáépítés és fejlődés a 19. század közepéig

A török csapatokat követően Vác romokban állt, állandó lakosa alig volt, földjei parlagon heverték. Az újjáépítést nehezen indult, hiszen 1709-ben a rácok kirabolták és felgyújtották, 1731-ben az óriási tűzvészben a 229 lakóházból 198 leégett, s 1741/42-ben nagy pestisjárvány tizedelte meg a betelepülő lakosságot.

A püspök 1711-ben visszatért, vele a szakrális funkció is. 1712-ben az ellenreformáció következtében a reformátusokat kiűzték, s ők felépítették a városok kívül, északon Kisvác nevű jobbágyfalut, amely 1769-ig önálló település volt. Vác 1714-től püspöki mezőváros lett. A püspök visszatérését követően megkezdődött a város újjáépítése, elsősorban a püspök/hűbérúr elképzelései szerint. Az 1720-as években lebontották a romos egyházi épületeket, 1734-re

eltűntek a sáncok, kapuk és a megmaradt vár- és városfalak, így a város túlléphetett középkori területén. A püspök katolikus telepeseket hívott, elsősorban magyarokat és németeket, de jöttek morva-, cseh-, tót-, szerb-, horvát-, sőt francia- és olasz családok is. Ezzel az 1715. évi 960 fős lakosság 1784-re 8334 főre növekedett. A püspökség kezdeményezésére sorra jelentek meg és települtek le a különböző katolikus rendek a településen (domonkos 1699-ben, piarista 1715-ben, ferences 1719-ben, irgalmas 1763-ban, angolkisasszony 1777-ben). A rendek sorra felépítették rendházukat és templomaikat: először a piarista templomot 1745-ben, majd a domonkosok templomát, az un. Fehérek templomát 1755-ben, a romos Szent Mihály templom helyén, és 1766-ban pedig a ferences templomot a lebontott vár helyére. Az irgalmas rendi kórház 1763-ban épült a főtéren.

A 18. század második felében, különösen Migazzi püspöksége alatt (1756-1757, illetve 1762-1786) kiépült Vác máig meghatározó barokk városképe, a püspök elképzelései szerint. A fentiekén túl 1722-ben épült fel a püspöki palota, 1761 és 1777 között a székesegyház, a Siketnémák Intézete, Mária Terézia 1777. évi látogatásának a tiszteletére a nemesi ifjak nevelőintézete, a Theresianum (későbbi katonai iskola, majd börtön), hazánk egyetlen Diadalíve, de kialakították a városkapun túl az un. Vörösházat, a váci uradalom központját. A Szent Mihály templom lebontásával és a középkori temető felszámolásával 1760-ra felvette a főtér a mai alakját. Itt voltak a heti vásárok, ez piactér is volt egyben. Ezekén túl új városháza, több egyházi iskola, nyomda, kanonok házak, szegényház és igen sok igényes emeletes polgárház épült, meghatározva egészen napjainkig a belváros barokk arculatát.

Vác a 18. században megerősítette központi funkcióit. Egyértelmű és erős egyházi szerepkörén túl jelentős kereskedelemmel, kézműiparral és oktatással rendelkezett, agrár szerepköre valamelyest gyengült. A II. József által elrendelt népszámlálás szerint a városban 1188 lakóházban 1835 család lakott. A 8334 fős lakosság a nemek szerint nagyjából fele/fele arányban oszlott meg (49,1% férfi, 50,9% nő). Erős városi szerepköre visszaköszönt a népesség (férfiak) foglalkozási szerkezetében, hiszen a parasztok és a zsellérek, azaz a mezőgazdaságban dolgozók aránya (65,3%) elmarad a városokétól, ezzel szemben a polgárok, zömmel kézművesek (16,5%) és az egyéb, nevezzük tercier szektorban tevékenykedők (18,2%) aránya jóval magasabb volt annál. A 18. század közepén 145 iparos volt a városban 37 szakmában és 17 céhben, s megkezdődött a mészkőbányászat is a közeli Naszály hegycsúcson.

A két földesúr közötti hatalmi harcra utal, hogy 1742-ben két részre osztódott Vác. Az ikervároson belül Püspök-Vác földesura a püspök, míg Káptalan-Vác földesura a Káptalan volt, mindkettő mezővárosi rangban. Ez a felosztás egészen 1859-ig fennmaradt. 1769-ben Migazzi püspök Kisvácot a Püspök-Váchoz csatolta. Kisvác és Tabán az árkon kívül volt. A belváros északi részén volt a

német város, amit a század közepétől Felsővárosnak, a tőle délre fekvő magyar várost pedig Alsóvárosnak neveztek, a kettőt együtt pedig Nagyvácnak. A település jelentős mértékben megnyúlt észak-déli irányban, a belváros a Duna partjához simul. Kiterjedése északon a mai Csaba utcáig, keleten a mai 2-es főútig, délen pedig az Avar utcáig terjedt. Az uradalom központja, az un. Vörösház már kívül esett a városon. Mintegy három tucatnyi utcát lehet felfedezni az első katonai felmérésen. A 18. század végére befejeződött a püspök által irányított első nagy városrendezési időszak, melynek során a régi német- és magyar város összeépülésével egy egységes barokk belváros jött létre, melynek során két tucat egyházi- és tíz nagyobb világi épületet építettek.

A 19. század első felében a növénytermesztésen belül tovább növekedett a szőlőtermesztés súlya, a határ harmadán szőlők voltak. Az állattenyésztés súlya nem változott, továbbra is kevés volt a legelőterület, melyek egy részét bérelték a környező uradalmaktól. Az agrártermeléssel szemben növekedett az ipar, kézműipar aránya. 1828-ban már 310 iparos volt Vácon, 22 cégbe tömörülve. Az iparosok aránya elérte a lakosság 20 százalékát, ami magasnak számított. A településen négy országos vásárt tartottak, hétfőről és csütörtökről 1800-tól a heti piacokat kedden és pénteken tartották a piactéren (főtér) 8-900 áruval. 1828-ban a városban 21 zömmel német, görög és zsidó kereskedőnek volt boltja, emellett nyolc kocsmá, hét pálinkafőző és hét mézárászék működött. Bővültek a település oktatási és egészségügyi funkciói is. A 19. század első felében kisdudóvó, három elemi iskola, egy gimnázium, a papnevelde, Katonai Akadémia a volt Theresianum épületében és papnevelde működött. 1840-ben az irgalmas rendiek kórházában négy orvos, öt szülésznő, 18 kiegészítő személyzet dolgozott, s már két gyógyszertár volt a városban. 1802-ben megnyílt az ország első siketnéma intézete.

Jelentős változás történt a közlekedésben a 19. század első felében. 1817-ben megindult a gőzhajózás a Dunán, 1845-ben megépült a gőzhajóállomás a Duna soron a Püspökkert alatt, a kikötő mellett rév is volt. 1846-ban átadták az ország első vasútvonalát Pest és Vác között. a Pályát és a vasútállomást a városok kívül, attól keletre alakították ki, kijelölve ezzel a város további terjeszkedésének az irányát. A 19. századtól megindult a városrendezés második szakasza, melyet már nem a nagy egyházi és világi épületek emelése jellemzett, hanem sokkal inkább új városi területek parcellázása, polgári lakóházak építése és a városi infrastruktúra kiépítése. Ez utóbbi jegyében az 1830-as évek végétől megkezdődött a városi közvilágítás kiépítése, s a belvárosi főbb utak portalánítása. Az igazgatásban és a település jogállásában is változások indultak. Káptalan-Vác 1841-ben megváltotta úrbéri tartozásait, s 1846-ban mindkét Vácon megszűnt a földesúri joghatóság, de az önkormányzati jogokat csak 1867 után gyakorolhatták.

A település népessége 1840-re csaknem 50 százalékkal nőtt, elérte a 12,5 ezer főt. A Felsővárosban 7089 fő, inkább iparosok, az Alsóvárosban 5390 fő, inkább földművesek laktak. A 19. század közepére Vác elveszítette földműves jellegét, ami a lakosság foglalkozási szerkezetében is megmutatkozott. Az adózók közül 75 tisztviselő, 431 polgár, kézműves, 249 jobbágy és 1517 zsellér volt 1841-ben.

1.4. Polgárosodás és kapitalizálódás a 1848-tól a 20. század közepéig

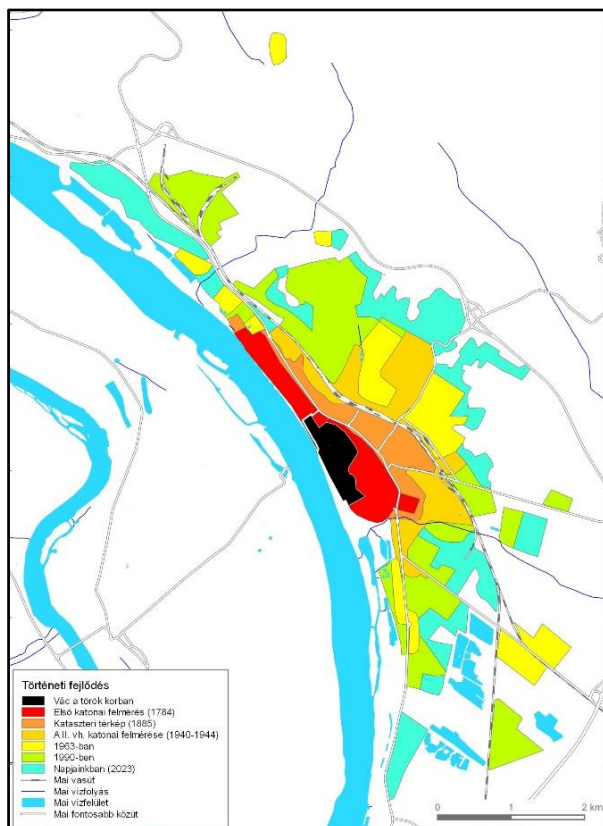
1859-ben, hosszú különállást követően egyesült a két Vác, egységes igazgatás és irányítás lett, s 1872-ben rendezett tanácsú város lett, miután korábban többször sikertelenül próbálta a szabad királyi városi címet megszerezni. 1867-ben megszületett az úrbéri egyezség a földesúr/püspök és a jobbágyok között, ezzel kialakult a szabad paraszti földtulajdon, véglegesen megszűnt a jobbágytság, utat nyitva a kapitalista fejlődés előtt.

Az 1880-as évek filoxéra járványa megszüntette a város több évszázada híres és jelentős szőlészetét és borászatát, amely a település agrárgazdaságában vezető szerepet játszott korábban. Ezzel egyidejűleg, már a század közepétől erőteljes iparosodás kezdődött. Már az 1850-es évek végétől több manufaktúra, majd gyár működött (Ritter kocsigyár, ecetgyár, gőzmalom, bútorgyár, szalmahüvelygyár). Az ipari fejlődés a filoxéra járványt követően fokozódott, s a felszabadult munkaerő nagy része ipari munkásnak állt. Az évszázad utolsó negyedében több új gyár települt Vácra: kötszövő gyár, hengermalom, horganyhengermű, Kobrak cipőgyár, mérőeszköz- és szerszámgyár, és új irányt adott a helyi agrárgazdaságnak a magyar-belga kertgazdaság. A katonai akadémia épületeiben 1855-től a Váci Fegyház és Börtön kezdte meg működését.

Tovább javult a város műszaki, kommunális infrastruktúrája. Folytatódott az utcák portalanítása a szilárd burkolat megépítésével. Megkezdődött a vezetékes víz- és csatornahálózat kiépítése. Járdák épültek, s egyre több területen valósult meg a városi közvilágítás. A Duna mentén megépült a dunai védfal, a városi korzó és a városi strand. Mindezek is voltak szükségesek, mert az időszakban jelentősen növekedett Vác lakossága. 1880-ban 13199 lakosa volt, akik közül már a magyarok voltak döntő többségben (84,3%). A népesség 1910-ig dinamikusan emelkedett (1910-ben 18857 fő), majd a két világháború között a növekedés lelassult, 1941-ben 22076 fő volt a település népessége. 1870-es évtizedtől felgyorsult a polgárosodás, sok civil szervezet alakult: legény-, dal-, múzeumi-, tűzoltó-, sport-, betegsegélyező egyesület, gazdakörök jöttek létre. Hírlapok kezdték meg működésüket, ezen kívül színházterem, magánkórház, kaszinó és zeneiskola létesült.

A 19. század végén új városrendezési tervet fogadtak el, melyben előírták a belváros egészében a zárt sorú beépítést, melynek következtében napjainkban Vác-on az egyik legnagyobb arányú a zárt sorú földszintes beépítés aránya. Ebben az időszakban, a népességnövekedésből és az ipari övezet kialakulásából

fakadóan jelentősen kiterjedt a város területe. A település elsősorban kelet felé, a vasút irányába, és részben délre terjeszkedett. Két laktanya létesült: a lovaslaktanya a vasúthoz közel, míg a gyalogsági laktanya Burgundia városrészben, délen. A 20. század elején a város már átlépett a vasúton, megindult a deákvári városrész kialakítása. Az I. világháborút követően megszűnt a Vörösház előtti vásártér, a területet felparcellázták, s rövid időn belül beépült. A két háború között több új intézmény épült a városban: polgári- és kereskedelmi iskola, hadiárvák szakiskolája, kultúrház és több elemi iskola. Bővült a város ipara is, hiszen 1922-ben megkezdte a termelést a Kodak gyár. Felépülésével egyre jobban körvonalazódott a város déli/délkeleti ipari övezete. Az 1941-es IV. katonai felmérés már egy észak-déli irányban erősen megnyúlt várost mutat, ami azonban még mindig alapvetően a Duna és a vasút között helyezkedik el, bár több helyen már túlnőtt a vasútvonalon (2. ábra).

2. ábra. A várostest növekedése

Forrás: a szerzők szerkesztése

1.5. Vác az államszocializmus idején

A második világháború után a város központi funkcióinak súlya, azok belső arányai változtak. Ideológiai okok következtében szakrális szerepköre háttérbe került, ezzel szemben a központi iparfejlesztések jegyében több, jelentősebb ipari beruházás történt a városban. Az időszak elején 1963-ban kezdte a termelést a város új „büszkesége” a Dunai Cement és Mészmű (DCM). Megindult a Naszály hegy letermelése és a város északnyugati részére telepített cementgyár ontotta a mészsport, amely az uralkodó széljárás miatt többször szürkésfehér porral lepte be a város nagy részét. A DCM mellett kibővült a korábbi szövőgyár, s felvette a Váci Kötőtáru gyár nevet, a Kodak gyárból Forte lett. A fentiekén kívül gumigyár (Taurus), híradástechnikai gyár, hajógyár és házgyár létesült. Kialakult Vác északi és déli ipari területe.

Az erős iparosítás együtt járt a népesség növekedésével. Az 1949-es 21 ezer főről 1990-re 34 ezer főre nőtt a lakosság száma. Mindez pedig magával hozta a többszintes tömbös lakótelepek építését. Vácon négy lakótelep épült az államszocialista időszakban. Először a DCM sorházas lakótelepe épült fel az 1950-es évek elején a Naszály lábánál. Ezt követte az 1960-as években a KISZ lakótelep Deákváron, ma Radnóti Miklós lakótelep a neve. A legtöbb lakótelepi lakás az 1970-es évtizedben épült, amikor megkezdte működését a házgyár. Négy- és tíz emeletes panelházakból épült fel Vác két legnagyobb lakótelepe, a Petőfi lakótelep Deákváron és a Földváry lakótelep Alsóvárosban. A többszintes tömbös beépítés mellett nagyon sok családi ház is épült a város külső részein. Szerencsére a város történelmi városmagja megmenekült, nem rombolták le és építették át a barokk épületeket, így megmaradt a belváros polgári hangulata. A nagyobb népesség megkövetelte új oktatási-, egészségügyi- és kulturális közintézmények létrehozását is, így új művelődési központ, városi könyvtár, levéltár, kórház, rendelőintézet, tüdőgondozó, zeneiskola és több alap- és középfokú iskola épült.

Jelentősen megnövekedett Vác beépített területe az államszocialista időszakban. A település egyre jobban keletre és részben délre, valamint északra terjeszkedett. Teljesen beépült Deákvár és Lajostelep, új ipari területek jöttek létre északon és délen, megindult a Törökhegyen, Václigetén, Máriaudvaron és Bácskadúlón a hétvégi házak építése.

1.6. A város fejlődése az elmúlt 33 évben

Négy jelentős változás történt 1990 óta, melyek egyértelműen befolyásolták a település életét, fejlődését. Az egyik, hogy a rendszerváltoztatást követően a váci püspökség visszakapta egykori ingatlanjainak jó részét, megbecsülését, ezzel a város szakrális szerepköre ismét megerősödött. A régi papi szeminárium épületében új felsőoktatási intézménye lett, az Apor Vilmos Katolikus Főiskola, a Hittudományi Főiskola mellett. Megújult a legtöbb egyházmegyei épület, több

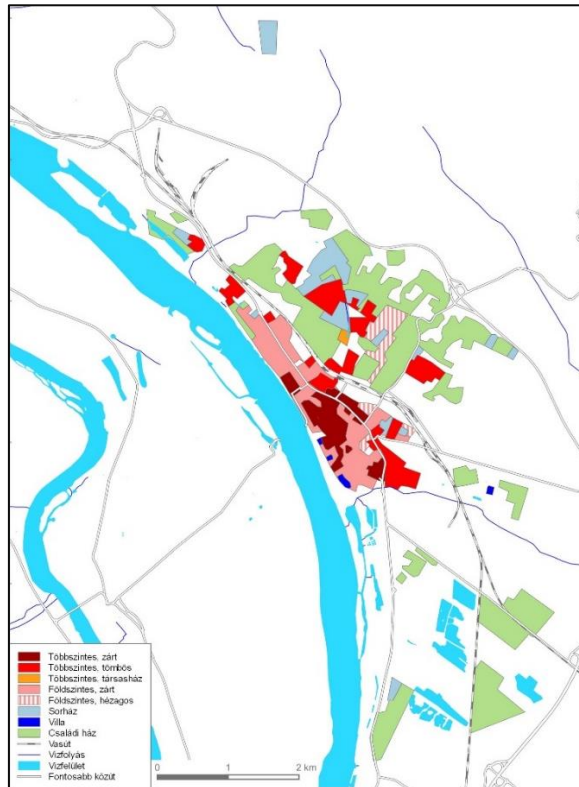
városi oktatási intézmény egyházi irányítás alá került. A második befolyásoló tényező a várost keletről elkerülő M2-es gyorsforgalmi út több szakaszban történő megépítése volt 1996-tól 2017-ig, amely egyrészt segítette a hazai- és külföldi új befektetőket a telephely választásban, másrészt a város beépített területét egyre inkább keletre tolta. A harmadik változás, mely az előzővel összefügg, a gazdaság területén történt, ugyanis a régi cégek magánosításával, illetve bezárásával, valamint új vállalkozások megjelenésével gazdasági szerkezetváltás történt. A Forte először visszakapta régi nevét, ismét Kodak lett, de a céget 2007-ben felszámolták. Ugyanígy járt a régi Kötszövőgyár, amely 1998-ban csödközeli helyzetbe került, végül 2000-ben felszámolták. A Taurus gumigyárat és a cementgyárat privatizálták, az előbbit a német Henkel, utóbbit egy szintén német, heidelbergi cég vette meg, ma Duna-Dráva Cement Kft. néven működik. A régi vállalatok közül továbbra is termel a Naszálytej Zrt. és a Váci Malom. Az elmúlt bő három évtizedben sok új hazai, de inkább külföldi vállalkozás települt meg Vácon. Közülük a Zollner és az IBM elektronikai, a Uniontech csomagolóstechnológiai, cégeket, valamint a Blum Hungária Kft-t kell megemlíteni. Az ezredfordulón alakult meg a Toperini Ipari, Logisztikai és Üzleti Park, melybe eddig 10 cég települt. Végül a negyedik változás, a város történelmi városmagjának a szinte teljes megújulása volt.

A kétségtelen társadalmi-gazdasági fejlődés ellenére nem növekedett, hanem lényegében stagnált a város népessége. Az ezredfordulóig kissé növekedett, csaknem elérte a 35 ezer főt (34951), azóta valamelyest csökkent, s 34 ezer fő körül van. Az állandó lakosok száma 2023. január elsején 33819 fő. Az M2-es gyorsforgalmi út, új ipari területek létrehozása, valamint az eddigi zártkertek fokozatos beépülése következtében a város beépített területe növekedett, és sok helyen már a gyorsforgalmi útig tart.

2. A VÁROS BEÉPÍTÉSE

Ismerve a település történetét és a településtest kifejlődését, megállapíthatjuk, hogy Vác a beépítés, az arculat tekintetében a korábbi évszázadokban bizonyosan városiasabb volt, mint napjainkban. Ennek egyrészt oka volt a sokáig álló városfal (palánk), amely beszorította a települést, másrészt a városnak a 18. század végéig kicsiny volt a beépített területe, harmadrészt a 19. század közepén előírták a zártosurú beépítést. A 20. század közepétől ugyanakkor területileg nagyon megnövekedett a település, és bár többszintes tömbházak is épültek, de a külső városrészek meghatározók lettek a különálló földszintes családi házak, így csökkent az arculat városiasága. A beépítésnek két aspektusát lehet értelmezni: a horizontális zártaságot és a vertikális tagoltságot (*Becsei J. 1983*). Vác az arculat tekintetében nem marad el a megyei jogú városok átlagától, sőt a horizontális zártaság vonatkozásában meg is haladja azt, vertikális tagoltsága pedig megegyezik az átlaggal (*Csapó T. – Lenner T. – Kovács G. 2023*).

Vác elsősorban a beépítés horizontális zártságát tekintve mondható városiasabbnak, aminek elsődleges oka a 19. század közepén elfogadott szigorú városépítészeti rendelkezés, amely a belvárosban zárt sorú beépítést írt elő. Ennek következtében a vasúton belüli városrészben ez a jellemző. A beépítés vertikális tagozódása, azaz az emeletes épületek arányának tekintetében Vác a megyei jogú városok átlagát hozza a 13,4%-os aránnyal (2011), mellyel egyébként a 23 megyei jogú város között a 11. helyen lenne. A statisztika az emeletes lakóházakat méri fel, mi az emeletes közcélú épületeket is felmértük, melyek további 112 épületet jelentenek. Ezekkel együtt az arány 14,9 százalékos. Emeletes épületek döntő része a belvárosban, illetve a lakótelepeken található. Vác beépítése változatos, a városban a fésűs kivételével minden beépítési típus megtalálható, melyek közül igazából egyet sem lehet kiemelni (3. ábra). Arányuk, a hézagos földszintes és a többszintes társasház kivételével, közel hasonló.

3. ábra. Vác beépítése

Forrás: a szerzők szerkesztése

A városias beépítési típusok közül a *többszintes zárt* beépítés a város történelmi magjában meghatározó, de foltokban megtalálható a várost átszelő 2-es főút több szakaszán. Az épületeknek fele lakóház, fele középület, közülük kerül ki a Vácon található 70 műemlék épületnek mintegy kétharmada. A *földszintes zárt* beépítés jelentős területen jellemző, döntően a belvárosban. Aránya nagyobb, mint a legtöbb megyei jogú városban. Ez a beépítés csaknem körbeveszi a történelmi városmagot, ugyanakkor északi és déli irányban jelentős területekre terjed ki. Meg kell jegyezni, hogy a város szerencsésnek mondható a tekintetben, hogy az államszocializmusban nem építettek új városközpontot, vagy rendezésre hivatkozva nem bontották le ezeket a polgári miliőt idéző épületeket úgy, mint sok más városban (Csapó T. 2005). A *többszintes tömbös* beépítés döntően a lakótelepekhez kötődik. Vácon négy lakótelep épült az államszocializmusban, közülük a DCM lakótelepe sorházas. A három lakótelep közül kettő (Radnóti és Petőfi) a Deákvárosban épült, míg a Földvály az Alsóvárosban. Az épületek többsége négy-, kisebb része tízeemeletes, zömmel panel technológiával épült. A lakótelepeken kívül több helyen található még többszintes tömbös beépítés elszórtan. Ezek többsége középület, mint a városi kórház, a legtöbb oktatási-, kulturális- és igazgatási intézmény, valamint a volt híradó laktanya épületei. A többszintes tömbös beépítésű épületek, területek mértéke nem nagy, jóval elmarad a megyei jogú városokétól. Sajátos típus az önálló, saját telken álló, körülkerített, zömmel új építésű *többszintes társasházak*. Ilyen Vácon csak egy helyen fordul elő, Deákváron a Bimbó utca északi részén. Ezeket a három-négyemeletes házakat lakóparkként nevezik meg, de ez nem azok.

A többi beépítési típus inkább kertvárosias, a sorházak kivételével nem zárt és többnyire nem emeletes. Közülük a *hézagos földszintes* beépítés a legtöbb hazai városban már nagyon visszaszorult vagy eltűnt. Vácon még előfordul Deákvár keleti részén és Bácskadúlón, nem nagy mértékben. Ezek az épületek az utcafrontra épültek, azzal párhuzamos tengellyel, a házak között csupán pár méter van. Sorházak több helyen jellemzőek a városban, elsősorban a Deákvárosban a két lakótelep peremén. A legrégebben épült *sorházak* a Naszály mészkőbányájához vezető úton épültek az 1950-es évek elején a DCM Sejce lakótelepeként. A sorházak többsége egyemeletes és az épületek az utcával párhuzamosak. De Vácon is kezdenek elterjedni az utcára merőlegesen, a hosszú telkekre befelé épült sorházak, mint pl. a Törökhegyen.

A beépített terület nagyságát tekintve a *családi házas* beépítés a legnagyobb Vácon is, de jóval kisebb az aránya, mint a legtöbb hasonló nagyságú városban. A legtöbb családi ház az államszocialista időszakban épült a Harangligeten, a Radnóti lakóteleptől délre és a Deákvár keleti részén. A Deákvár északi részén és Bácskadúlón lévő családi házak zömmel a rendszerváltoztatást követően épültek csakúgy, mint Vác déli lakóterületén és a Csendes réti lakókertben lévők. Ma már

családi házas területnek nevezzük a város korábbi zártkertjei közül a máriaudvari, a václigeti és a szérúskerti, egykori hétvégi házas üdülő területet, mivel a házak lakói már állandó jelleggel ott élnek. Végül van néhány régi *villa* Burgundia városrész déli részén a Dunához közeli utcákban. De ide soroljuk a Máriaudvaron, a Csendesréti lakókert mellett lévő Piufsich-Marx kastélyt is.

3. A VÁROS FUNKCIONÁLIS SZERKEZETE

A középkortól kezdve egészen a polgárosodásig hármass szerkezete volt a városnak. A középkorban volt a vár, mint központ, a váralja település és az önálló kis központtal rendelkező Németváros, utóbbi kettő alapvetően lakóterület volt. A török alatt hasonló maradt a település szerkezete. A 18. században kettős városmag alakult ki, a történelmi magtól északra létrejött az egyházi központ, tőle északra a Főtér körül pedig a polgári központ, s a vár elveszítette funkcióját. Körülöttük volt a lakóövezet, egyre jobban megnyúlva észak- és déli irányban. A 19. század közepétől fokozatosan összenőtt a két szerepkörű városmag, egységes és nagyobb városközpontot alkotva. Jelentősen megnövekedett a város lakóterülete és harmadik övezetként megindult, különösen délen az ipari terület kialakulása. Az államszocializmusban létrejöttek a külső lakóövhöz tartozó területek a város északi és déli peremén, kialakultak a zártkertek hétvégi házakkal, az erőteljes iparosítás miatt jelentősen megnövekedett az ipari terület (már északon is), így öt, a zöldterületekkel együtt már hat funkcionális övezet volt Vácon.

Napjainkra a szubcentrumok kialakulásával a város funkcionális szerkezete már hét övezetre tagolható, azaz minden, a közép- és a nagyvárosokra jellemző övezet megtalálható a városban. Vác azon kevés városok közé tartozik, ahol a lakóterület jóval kisebb a nem lakóterületnek minősülő városrészeknél (*Csapó T. 2005*). Ez egyrészt a Duna és a Cserháti erdőknél köszönhető nagy zöldterületnek, valamint a jelentős ipari területnek köszönhető, különösen a város északi- és déli részein.

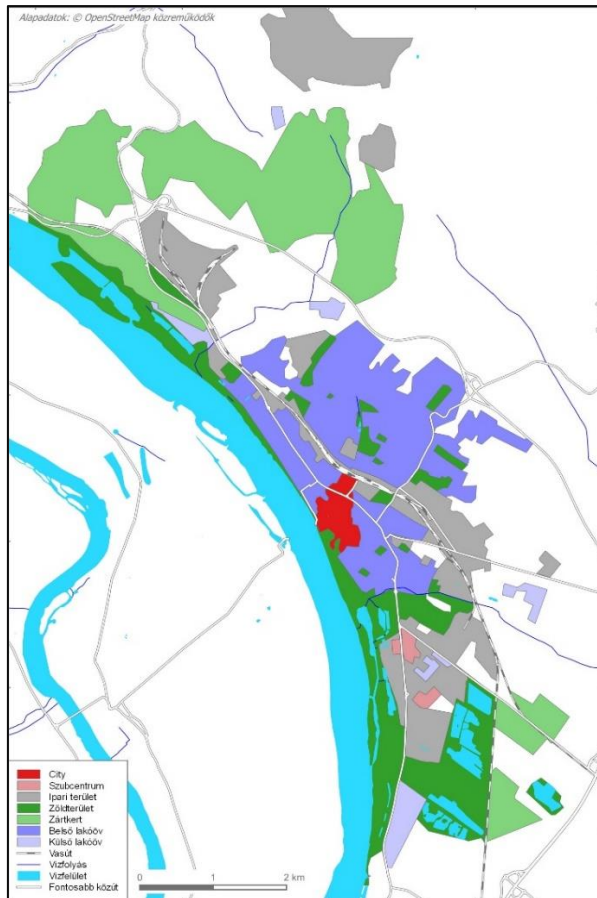
3.1. City

Viszonylag kicsi, ám nagyon markáns városközpontja van Vácnak, melyet ma már nyugodtan nevezhetünk citynek, ugyanis a területéről a lakófunkciók jórészt kiszorultak. Érdekes, hogy a city nem esik egybe a történelmi városmaggal, hanem attól kissé északra, az egykori váralja településen található, melynek oka egyrészt a vár szerepkörének megszűnése és a szakrális központ új helyen történő kiépítése. A city magában foglalja a régi németváros központját, az egykori piacér (mai Főtér) és környékét, valamint a Széchenyi utca mentén napjainkban már elér a vasútállomásig. Ez utóbbi jelzi, hogy a city területe az elmúlt fél évszázadban jelentősen megnövekedett. A citynek erős a szakrális-,

igazgatási-, oktatási-és kereskedelmi funkciója. Beépítése többszintes zárt, s nagy arányban található benne műemlék épületek.

3.2. Szubcentrum

A város nagyságához képest csupán két kisebb, egymáshoz nagyon közel lévő szubcentrum alakult ki Vácon a rendszerváltoztatást követően. Mindkettő a város déli, ipari övezetében jött létre a 2 főút kivezető szakaszán (4. ábra). Az egyik a Gödöllői út és a 2 főút találkozásánál alakult ki, ahol két szupermarket Diego és UNIX áruházak vannak. A másik ettől délre található, ahol a Tesco hipermarket mellett JYSK és Pepco, valamint egy gyorsétterem van. Több nagyobb áruház van még Vácon, de azok a cityben helyezkednek el.

4. ábra. Vác funkcionális szerkezete
Forrás: a szerzők szerkesztése

3.3. Ipari terület

Az első ipari üzemek a vasút kiépítését követő évtizedekben jöttek létre a vasútvonal, mint szállítási útvonal mentén, elsősorban a vasútállomás környékén. Közülük a legmeghatározóbb a Tungsram fényforrás gyár volt, amely a század legvégén létesült. A 20. század húszas éveiben épült fel a Kodak gyár, kijelölve a város újabb, déli ipari területét. Az ipari területek legnagyobb mértékben az államszocializmus évtizedeihez kötődik. Egyrészt tovább bővült a vasútvonal menti és a déli ipari öv, másrészt a cementgyár felépítésével új ipari terület alakult ki északon, melybe a Naszály mészkőbányái is beletartoznak. A rendszerváltoztatást követő magánosítás, a nagy cégek külföldi kézbe adása alapvetően megváltoztatta a város iparát. Több patinás cégnek új tulajdonosa lett, s közülük jónéhány csődöt jelentett és bezárt, mint például a korábban meghatározó Tungsram (2021), a Kötszövőgyár (2000) és a Kodak/Forte (2007). Ma mindkettő rozsdaovezet, csakúgy, mint az egykori, 1961-ben létrehozott Esze Tamás híradólakत्या Deákvár északi részén, amely 2001-ben zárta be kapuit. Egyébként a régi gyalogos laktanya helyén lovarda sportcentrum, a lovaslaktanya helyén pedig ipari cégek vannak.

A régi cégek bezárása mellett új, korszerű, többnyire elektronikai és szolgáltató, külföldi érdekeltségű cégek telepedtek le a városban. Mindezt egyértelműen segítette az M2-es autópálya megépítése, amely jelentős vonzerőnek bizonyult új ipari és szolgáltató cégek megjelenéséhez. Közülük ki kell emelni a Zollner, az IBM elektronikai és a Uniontech csomagolótechnológiai cégeket. Az ezredfordulón alakult meg a 29 hektáros Toperini Ipari-, Logisztikai- és Üzleti Park, ahová eddig négy cég települt le, köztük a Blum Hungaria Kft. Az új ipari cégek a város déli, délkeleti részén vannak, s jelentősen bővítették az ipari övezetet.

3.4. Zöldterületek

Vácon a zöldterületek aránya jóval nagyobb, mint általában a hazai nagy- és középvárosokban (*Baranyai G. – Csapó T. 2011*). Ennek alapvető oka a természetes zöldterületek (erdő, víz) nagy kiterjedése. Vác a Duna mentén fekszik, a folyó nyugatról határolja a települést, s a folyó mellett északon és délen jelentős erdőségek vannak. Emellett Václiget és a déli lakóterület között van a Csendestó, a Csukás-tó és két horgásztó. Hatalmas természetes zöldterületet jelentenek a város északi külterületén lévő dél-cserhádi erdőségek, melyek a Naszálytól északra szegélyezik a települést.

Az ember által kialakított, mesterséges zöldterületek nagysága és aránya jóval kisebb. A városban nyolc park/liget és tucatnyi játszótér található, közülük a jelentősebbek: Kálvária-, Ligeti-, Munkácsy-, Posta park és a Püspökkert. A sportintézmények közül ki kell emelni a Városi Stadiont, a Vanyek Béla Sportcentrumot, az Uszodát, a Baseball- és a Pumpapályát, valamint a Duna

menti evezős klubokat. Két nagyobb keresztény temető van a városban, a Kisváci és az Avar utcai, ezen kívül van a Szovjet-, az Izraelita- és a Rabtemető.

3.5. Lakóterületek

Mint korábban említettük, a lakóterületek aránya Vácon jóval kisebb a nem lakóterületeknél. Két lakóövet különíthetünk el, de egyik sem valódi övként veszi körbe a városközpontot, mivel a település ún. „*genua*” város, azaz a város magja egy nagy folyó mentén alakult ki, s a város nem vált kétparti településsé (Prinz Gy. 1922). A két lakóöv közül a belső a nagyobb, három irányból veszi körbe a cityt, hosszan elnyúlik északnyugat felé a Duna mentén. A belső lakóöv nagyobb része ma már Deákváron található, több helyen már kiér az M2-es gyorsforgalmi útig is. Funkciója lakóövezet, de sok közintézmény található benne, különösen a cityhez közeli részeken. A belső lakóövnek a Duna és a vasútvonal közötti része döntően földszintes zárt-, kisebb részben többszintes zárt, néhány helyen pedig többszintes tömbös beépítésű, tehát alapvetően városias arculatú. A vasútvonalon túli részein a beépítés igen változatos. Közel fele családi házas, a többi többszintes tömbös, sorházas, illetve hézagos földszintes. Arculata a beépítés szerint változik, városias vagy kertvárosias.

A külső lakóöv egyrészt jóval kisebb, másrészt széttagolt és mozaikszerűen helyezkedik el a város külsőbb részein, főleg északon és délen. Ide soroljuk északon a Szérűskert északi részét, a Deákvár északi részén a Gombási utca környékét, délen a Csendestér lakókertet és Vác déli, Göddel egybeépült lakóterületét. A külső lakóöv tisztán lakófunkciójú, beépítése döntően családi házas, arculata kertvárosias.

3.6. Zártkertek

Vác külterületén több zártkert található. Északon a dombok és hegyek déli lejtőin korábban gyümölcs- és szőlőtermesztés folyt, ezek alakultak át lazán, hétvégi házakkal beépített zártkertekké. Ide soroljuk Sármány, Nyulas, Kecskéshegy, Spingér és Gombás területeket. Délen kevesebb zártkert található, s ezek jóval később jöttek létre mesterségesen, hiszen szabályos utcahálózatúak. Ezek, Máriaudvar és Václiget eleve hétvégi házas övezetnek épültek, de egyre több állandóan lakott ház található már itt.

ÖSSZEZÉS

Vác, hosszú története során folyamatosan a kiemelt szerepkörű települések közé tartozott, ahol a középkorban az egyházi és védelmi, később az egyházi-, kereskedelmi- agrár- és a kulturális funkciók voltak a kiemelkedők, melyekhez az utóbbi száz évben az ipar is csatlakozott. A város szerkezete és igazgatása az évszázadok alatt sokat változott, mely mögött – a történelmi események mellett – a püspökség és a káptalan közötti hatalmi harc is állt.

Arculata városias, különösen a horizontális zártság tekintetében. Beépítése változatos, az egyes beépítési típusok közül egyik sem domináns. A hármas tagoltságú város a 19. század közepétől egységesült. Szerkezetében napjainkban a nem lakófunkciójú területek vannak túlsúlyban. Funkcionális szerkezetének a jellemzői: az excentrikus, markáns, ám kicsiny city nem esik egybe a történelmi városmaggal, az ipari- és különösen a zöldterületek igen nagy hányadát adják a városi területnek, végül a belső lakóöve jóval nagyobb, mint a széttagolt külső lakóöv.

IRODALOM

- BARANYAI G. – CSAPÓ T. (2011): Zöldterületek a hazai városokban, hatásuk az életminőségre, különös tekintettel a városklímára. In: Kókai Sándor (szerk.): Geográfiai folyamatok térben és időben. Nyíregyháza, pp. 63-75.
- BECSEI J. (1983): Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának település-morfológiája. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 208 p.
- CSAPÓ T. (2005): A magyar városok településmorfológiája. Savaria University Press, Szombathely, 204 p.
- CSAPÓ T. – KOCSIS ZS. (2009): A közép- és nagyvárosok településföldrajza. Savaria University Press, Szombathely, 357 p.
- CSAPÓ T. – LENNER T. (2016): Egyházi központjaink településmorfológiája. In: Gál A. – Frisnyák S. – Kókai S. (szerk.), A Kárpát-medence történelmi vallásföldrajza, első kötet. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 211-223.
- CSAPÓ T. – LENNER T. – Kovács G. (2023): A megyei jogú városok történelmi fejlődése és településmorfológiája. Településföldrajzi Tudományos Egyesület, Szombathely, 630 p.
- GRANASZTÓI GY. (1980): (1980): A középkori magyar város. Gondolat Kiadó, Budapest, 271 p.
- KUBINYI A. (1983): Gondolatok a középkor végi alföldi és Alföld-széli mezővárosaink alaprajzi és építészeti fejlődéséről. Építés-Építészettudomány, 15 (1-4). pp. 283-291
- PRINZ GY. (1922): Magyarország településformái. Magyar Földrajzi Értekezések III. Budapest. 201 p.
- VASS E. (1983): Vác a török korban. In: Sági V. (szerk): Vác története I-II. Studia Cimitatensia 13-14. Szentendre, pp. 77-119.

A TISZAZUG TÁJKARAKTER-KUTATÁSÁNAK FÖLDRAJZI HÁTTERE

CSORBA PÉTER – BÁNÓCZKI KRISZTINA – KISS EMŐKE –
TÚRI ZOLTÁN

BEVEZETÉS

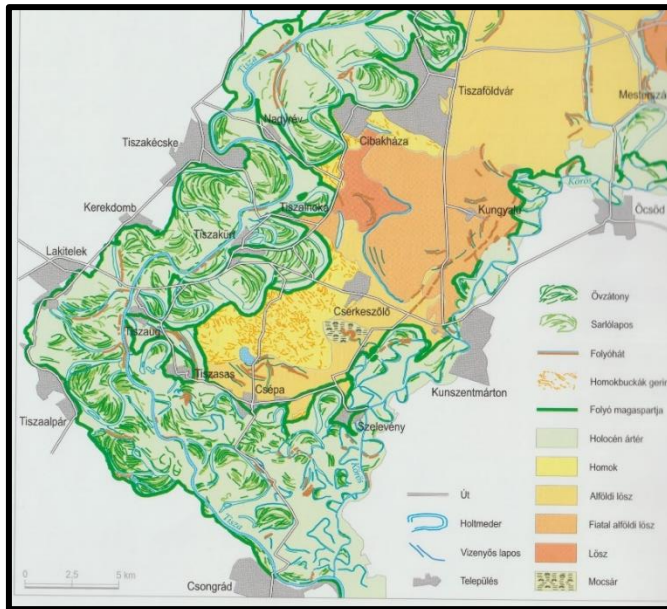
2016 és 2022 között Magyarországon először, országos és kistáji léptékű tájkarakter kutatásra került sor (*Csorba P. 2021/a, Konkoly-Gyuró É. et al. 2021/a*). A tudományos program része volt az Agrárminisztérium által kezelt „A közösségi jelentőségű természeti értékek hosszú távú megőrzését és fejlesztését, valamint az EU Biológiai Sokféleség Stratégia 2020 célkitűzéseinek hazai szintű megvalósítását megalapozó stratégiai vizsgálatok” című, KEHOP-4.3.0-VEKOP-15-2016-00001 azonosítási számú projektnek. Mivel a kutatási program célja a tájkarakter vizsgálata volt, a földrajzi háttér áttekintése is elsősorban azokra a tényezőkre irányult, amelyeknek fontos szerepe van a táj vizuális arculatának alakításában. Kisebb figyelmet fordítottunk a klasszikus tájföldrajzi elemzés részét képező geológiai, domborzattörténeti, ösvízrajzi, talajtani adottságok feltárására, viszont többet foglalkoztunk az utóbbi 100-150 év földhasználatának történetével, annak jelenlegi és várható jövőbeli tendenciáival, valamint bizonyos társadalomföldrajzi tényezőkkel, pl. népességföldrajzi, infrastrukturális kérdésekkel.

Az országos lefedettségű tájkarakter térképezés mellett 4 mintaterületen; Fertő-Hanság és Sopron környékén, Magas-Gerecse hegyvidékén, a Tápíóvidéken, valamint a Tiszazugban pontosítottuk, kiegészítettük a megállapított tájkarakter kategóriákat (*Konkoly-Gyuró É. et al. 2021/b*). A kutatás egyik tudományos célja annak megállapítása volt, hogy a földrajzi kistájbeosztás és az általunk megrajzolt tájkarakter alapú tájbeosztás mennyiben fedí egymást. Emiatt nem ragaszkodtunk szigorúan Magyarország Nemzeti Atlaszában (Természeti környezet) 2017-ben közzétett hierarchikus rendszertani kistáj térkép tájhatáraihoz, hanem törekedtünk az adott mintaterületek arculatának, vizuális képének, valamint a helyben lakók identitás-megnyilvánulásaiából kikövetkeztethető táji karakteregységek leírására, térbeli lehatárolására.

Jelen tanulmányban a tiszazugi mintaterület vizsgálata során összegyűjtött földrajzi vonatkozású ismereteket foglaljuk össze.

A GENETIKUS ÉS A STATISZTIKAI KUTATÁSI MINTATERÜLET

A Tiszazug topográfiai értelemben a Tisza és a Hármas-Körös alsó szakasza közötti terület. A tájkarakter kutatásnak is ezt a keretet választottuk, annak ellenére, hogy a két folyó közé eső térség tájféldrajzilag több részre osztható (*1. ábra*). Központi magját egy erodált hordalékkúp maradvány képezi, amelyet alacsonyabb folyómenti ártéri síkok vesznek körül (*Dövényi Z. 2010, Csorba P. 2021/b*). Ennek megfelelően a természeti tájak rendszertani felosztása, a folyótól folyóig terjedő területet 3 kistájba sorolja (*MNA 2018*). Szűkebb értelemben Tiszazugnak csak a magasabb hordalékkúp szigetét nevezi, annak Ny-i és D-i ártéri előtere a Csongrád–Szegedi-síkhöz, a K-i része pedig a Körösszöghöz tartozik.

1. ábra. A Tiszazug topográfiai helyzete és geomorfológiája (MNA, 2018)

A tiszazugi települések közül Tiszaföldvár, Cibakháza, Tiszainoka, Tiszasas és Csépa a hordalékkúp ármentes peremén helyezkedik el és történelmileg gazdálkodásuk súlypontja a hordalékkúp 10-12 m-el az ártér fölé magasodó felszínén volt (*1. ábra*). Közigazgatási határuk azonban mindenütt magába foglal egy szeletet az alacsony ártéri síkból is. Ettől eltérő módon Nagyrév, Tiszakürt, Tiszaug és Szelevény a hordalékkúp elszakadt, lealacsonyodott, az ártéri szint fölé már csak 4-5 méterrel magasodó foltjaira települt, és a községhatár túlnyomó része az alacsony ártéren van (*1. ábra*). Tiszaug és Nagyrév településszerkezetén ma is jól látszik, hogy e falvak magja az ún. folyóhátan (levee) van. Csupán

Cserkeszölő és Kungyalu külterülete van teljes egészében az egykori hordalékkúp magasabb felszínén.

A tájtörténet legrészletesebben a földhasználat változását elemzi, ennek demográfiai, gazdasági, politikai okaival foglalkozik. Esetünkben a községsoros adatok használata nem minden esetben ad pontos képet a Tiszazug földhasználatáról. Tiszaug pl. csak a folyószabályozások óta került a Tisza főágától K-re lévő kistájba, közigazgatási területének fele ma a Duna–Tisza között van. Kungyalut 1966-ban csatolták Kunszentmártonhoz, emiatt attól kezdve földhasználati adatai beolvadtak a kunszentmártoni adatsorba. Az egyértelműen tiszazugi identitású Tiszaföldvárnak ugyan csak déli része tartozik a földrajzi értelemben vett kistájhoz, – külterületének É-i része már a Nagykunság (Mezőtúr–Karcagi-hát) részét képezi, – a tájtörténetben betöltött szerepe miatt azonban ezt a várost mindenképp indokolt a mintaterülethez sorolni. Az is nehezíti az adatgyűjtést, hogy Csépatól D-re, közvetlenül a két folyó találkozásánál lévő néhány négyzetkilométernyi terület Csongrádhoz tartozik, tehát a kutatási terület legdélibb csücskének földhasználati adatai a szomszéd város regiszterében „rejtőznek” (1. ábra).

A fentieket mérlegelve a Tisza és a Körös közti, topográfiai értelemben vett Tiszazug demográfiai jellemzőinek és a földhasználatának elemzésekor az alábbi települések adatait vettük figyelembe: Tiszaföldvár, Cibakháza, Nagyrév, Tiszainoka, Tizsakürt, Tiszaug, Tizsasas, Csépa, Szelevény, Cserkeszölő és Kungyalu. Az utóbbi 30 év úrfelvételeire alapozott földhasználati értékelés természetesen jóval könnyebb, a folyótól-folyóig tartó Tiszazug CORINE lehatárolása egyszerű technikai feladat.

A tiszazugi hordalékkúp homokját az utolsó jégkorszaki lehülések idején a szél buckákba rendezte, a finomabb porfrakcióból pedig lösztakaró képződött (1. fénykép). A Cserkeszölő–Csépa–Szelevény közötti homokbuckák mozgása még a történelmi korokban is minden bizonnyal aktív lehetett (Gábris Gy. 2003), (2. fénykép). A legfiatalabbak a folyók menti síkságok, amelyek a 19. század közepéig természetközeli módon fejlődtek, folytatódott az övzátonyok, sarlólaposok kialakulása (3. fénykép). A középső pleisztocénban a Tisza is a Körösök mai nyomvonalán érte el a Szegedi mélyedés felé igyekvő Dunát. A Duna kalocsai süllyedék felé történő irányváltása miatt elhagyott erodált hordalékkúp peremet az óholocénban birtokba vevő Tisza elvágta az ÉNy-i, kiskunsági folytatásától (Bulla B. 1964, Mezősi G. 2011). A Körösök vizének nagyobb részét Szentes és Szegvár határában sokáig a mai Kurca-ér vezette le a Tiszába. Maga a torkolat természetes folyamat eredményeként a 18. századra tolódott a jelenlegi helyére. A mai Kettős- ill. Hármaskörös medre 1830-1930

között kialakított, többnyire mesterséges nyomvonal, korábban Nagy-Körösnek nevezett széles „ösvölgy” összeszűkített formája.

1. fénykép. A lösztáblán létrejött mezőgazdasági táj Kungyalu határában

2. fénykép. Homoki szőlők Cserkeszőlő ún. bogarasi határrészén

3. fénykép. A Tisza mentesített alacsony ártere Tiszainoka határában

A fenti litológiai-geomorfológiai egységeket eltérő talajtípusok fedik: humuszos homok, réti csernozjom, valamint réti- és öntés réti talajok a leggyakoribbak (Dövényi Z. 2010, Csorba P. 2021/b). Tiszaug és Szelevény határában nagyobb kiterjedésű szikes talaj, réti szolonyc is előfordul.

A vízrajzi adottságok szintén igazodnak a három litológiai-geomorfológiai egységhez. A homokterületen nincs állandó felszíni víz és a talajvíz is mélyen, 4-6 m között van. A löszablán is csupán időszakos vízerek alakultak ki, a talaj vízellátottsága viszont lényegesen jobb, mert a csernozjomnak kiváló vízmegtartó képessége van. Az egykori ártér vízhálózatát a folyószabályozás teljesen átalakította (Lászlóffy W. 1982). A levágott folyókanyarulatoknak, a belvizeket levezető csatornáknak, vizenyős mélyedéseknek, néhány mesterséges víztározónak jelentős tájkarakter alakító hatása van. Az 1960-80-as évtizedekben létesített belvízelvezető csatornák jó része nincs karbantartva, feltöltődött, benövényesedett. Az egykori ártéri területen a holtágak révén a vízfelület nagysága viszonylag nagy; 6%, de az egész mintaterületre nézve a vízzel fedett és mocsaras terület csak 3%-ot tesz ki (Csorba P. 2021). A vízrajzi adottságok új eleme, hogy 1943-ban Cserkeszőlön tört fel az Alföld legmelegebb, akkor 95 °C, ma 83 °C-osnak megadott termálvize. Gyógyhatású fürdő Tiszaföldváron is működik.

A természetes klímazonális vegetáció homoki- és tatárjuharos tölgyeseinek, sziki erdőssztyepeinek élővilágából mára már erdei élőközösség nem maradt.

Csupán néhány cserjefaj és főleg az egykori sztyeprétek lágyszárúai igazolják a kiskunsági praematricum flórajáráshoz tartozást (MNA 2018). Természetvédelmi szempontból a gyepek és vizenyős foltok, valamint a földművelésre kevésbé alkalmas szikések számítanak értékesnek, de többnyire csak helyi védettséggel bírnak. Az egész szóban forgó területen igen erős a vegetáció bolygatottsága, magas az özönfajok általi fertőzöttség (MNA 2018). A tiszakürti arborétum egy tölgy–szil–magaskőrís fajösszetételű természetes ártéri keményfás ligeterdő maradványt megőrizni szándékozó, de jelentős betelepítésekkel bővített kastélykertből alakult ki (J.N.Sz.2009).

A Tiszazug éghajlata meleg és száraz. A hőmérsékletet és a levegő ariditását némileg befolyásolja a Tisza és a Körös közelsége, a vizenyős térségek, morotvák víztömege. A sokéves átlagos csapadékmennyiség épp meghaladja az 500 mm-t tehát az Alföldnek nem a legszárazabb területe és nem itt regisztrálták a legszélsőségebb hőmérsékleti adatokat sem (Mersich I. 2003). Az éghajlatváltozási modellek a tájat, – főleg a homokkal fedett részeket – az ország legkritikusabb helyzetben lévő területei közé sorolják (Lakatos M. et al. 2014, MNA 2018).

A TISZAZUG TÁRSADALOM- ÉS GAZDASÁGFÖLDRAJZI JELLEMZÉSE

Mint már említettük, a településhálózat kirajzolja az egykori árvízi és ármentes térség körvonalait. Ez a domborzatilag markánsan kiemelkedő, jól védhető, ármentes, de mégis vízközeli, mozaikos erdőssztyep tájegység kiváló feltételeket kínált az emberi megtelepedésre (J.N.Sz.2023). A Tiszazug az újkőkori óta lakott terület, Cserkeszölő határában kunhalmok (kurgánok) vannak. Nagyrév és Csépa területén kelta, szkíta, szarmata, avar telepeket tártak fel. Tiszakürt, Tiszasas jelentős árpádkori települések voltak. Szelevényre kun, Cserkeszölőre valószínűleg a tatárjárás után cserkesz betelepülők érkeztek ((Szlankó, I. 1967). A települések kezdetben szabályozatlan halmazos elrendezésűek voltak, később kezdték az utcásfalú formát felvenni. A török időben Tiszakürt kivételével, amely közvetlenül a szultánnak adózó, ún. hász birtok volt, a többi település hosszabb-rövidebb időre elnéptelenedett. Tiszaföldvár névadó, szinte nyom nélkül eltűnt erődítménye valószínűleg török végvárnak épült. Az 1571-es török adófeljegyzések a Tiszazugban 225 házat írtak össze, ami alapján a táj lakosságszámát kb. 1500 főre becsülhetjük (I. táblázat). A török hódoltság utáni újjáépítés ezen a vidéken csak az 1720-as évektől vett lendületet. Az Alföldön viszonylag ritka eset, hogy a Tiszazugba túlnyomó részt magyar betelepülők jöttek a Jászságból, Békésből, Csépara pedig nógrádi palócok költöztek. A csépai betelepülők a település szerkezetét az ún. hadas típus

szerint alakították ki, azaz a rokonságban lévő családok, a „nemzeti hadak” szabálytalanul elrendeződő épülecsoportokat készítettek. Halesz 1881-ben a Szelevénytől kiköltözők új falurésze lett, Kungyalu pedig 1945-ben alakult ki egy korábbi tanyacsoportból. Kungyalu csak 1966-ig volt önálló község. Cserkeszölő Tiszakürt Kisasszonyszőlőnek nevezett külterületéből 1952-ben önállósodott. Tiszaföldvár 1886 és 1950 között járási székhely volt, azóta az adminisztratív, (pl. járási) szerepkörök Kunszentmártonba koncentrálnak. Tiszaug 1999-től tartozik Bács-Kiskun vármegyéhez.

1. táblázat. A Tiszazug lakosságának alakulása

16. század	kb. 1500
18. század	kb. 6-7000
1835 körül	kb. 14 000
1890-ben	22 000
1910-ben	31 200
1949-ben	32 000
1965-ben	29 000
1990-ben	27 600
2023-ban	22 800

Forrás: Történeti és népszámlálási adatok alapján a szerzők szerkesztése

Az 1. táblázat adatai szerint a mintaterület a legnépesebb 1949-ben volt, azóta közel 30%-os csökkenés következett be. A lakosságát legjobban Tiszaföldvár, Cibakháza, Cserkeszölő, valamennyire Tiszaug, Tiszakürt és Tiszasas tudta megtartani, viszont 1910-hez képest felére csökkent Nagyrév, Tiszainoka, Csépa lakóinak száma. Nagyrév és Tiszainoka 2023-ban 610 fő, ill. 393 számontartott lakosával az elnéptelenedés nehezen visszafordítható szakaszába jutott. A mezőgazdasági szövetkezetesítés idején, 1960-65 között összesen 43 tanyát szüntettek meg, ami jelentősen megváltoztatta a külterületek vizuális képét. Cserkeszölő demográfiai adatai valamivel kedvezőbben alakultak, lakosságszáma 1990-ben 2192 fő volt, s ez 2023-ra csak minimális mértékben csökkent 2112 főre. Tiszaföldvár népességmozgása is enyhén negatív irányt vett, a városnak 30 évvel ezelőtt 11 840 fő, 2023-ban 10 039 lakója volt. Az utóbbi 250 év tipikus demográfiai történetét Szelevény adatsora is jól illusztrálja (2. táblázat):

Magyarország 174 járásának demográfiai adatsora szerint a szóban forgó Kunszentmártoni Járás népességfogyásának mértéke már csak 10-15 más járás esetében nagyobb. Összességében tehát a Tiszazug a leg súlyosabb helyzetben lévő járások utolsó 10%-ban van.

2. táblázat. Szelevény lakóinak száma 1760 és 2023 között

év	lakosságszám
1760	438
1835	1000
1894	1336
1920	3087
1935	2501
1965	1961
1990	1310
2023	951

Forrás: Történeti és népszámlálási adatok alapján a szerzők szerkesztése

A településsűrűség alföldi viszonylatban közepes, különlegessége, hogy még ma is magas, 20% körüli a külterületi lakosság száma. Ez nem az elterjedt alföldi tanyasi szórvány településtípust és lakosságot jelenti, hanem elsősorban Cibakháza és Cserkeszölő külterületén a szőlőskertekben kialakult ún. tanyaautcákat (*J.N.Sz.2023*). A 19. század vége óta a településről kivezető dűlőutak mentén a szőlőskertek között viszonylag sűrűn sorakozó, állandóan lakott tanyaházak alakultak ki. Ezek lakosságszáma stagnál, sokakban erős a ragaszkodás a kertéségi életmódhoz, környezethez. A külterületi lakosságtömörödés másik típusa, a falutól távolabbi, de ugyancsak szőlőtermelő tanyahalmazok lakossága, pl. a Bogaras, vagy a Halesz, ahol viszont az utóbbi években erős csökkenésnek indult az állandóan helyben lakók létszáma.

A mintaterületre általánosan jellemző népességcsökkenésből, néhány falu visszafordíthatatlannak tűnő elöregedéséből és elnéptelenedéséből egyenesen következik, hogy itt legtöbb helyen nincs szó a beépített terület növekedéséről, új telekosztásokról, de még új építkezésekről is alig. Ez a megállapítás csak Tiszaföldvárra és Cserkeszölőre nem vonatkozik. Tiszaföldvár, ha nem is látványos mértékben, de modernizálódik, Cserkeszölőn pedig az utóbbi 20 évben a gyógyturizmus igen feltűnő épületállomány bővülést, gyarapodást eredményezett (*4. fénykép*). A beépítettség és annak világszerte megfigyelhető növekedése a tájkarakter egyik legerősebb meghatározója, de ez a tényező a Tiszazug esetében alig jön számításba.

4. fénykép. Radikálisan új településkép megjelenése Cserkeszőlőn

A belső fejlődési potenciál gyengeségét jelzi, hogy a sokféle rendelkezésre álló vízparti területek kihasználtsága még az 1980-as évekhez képest is csökkent. A többnyire horgászat céljára szolgáló morotvpartokon, vagy a két folyó mellett 20-30 éve épült üdülőlázak állaga leromlott. Cibakháza, Csépa, Tiszaug határában többnyire elhanyagolt épületeket és gondozatlan környezetet látni (5. fénykép).

5. fénykép. Alig használt üdülőláz a csépai Holt-Tiszánál

A TISZAZUG KÖZLEKEDÉSFÖLDRAJZI HELYZETE

A Tiszazugban a legfontosabb közlekedési kérdés a két folyón történő átkelés volt (*Szlankó I. 1967*). Mivel Tiszakürt hász települési rangjából is következően a lösztábla gazdasági potenciálja jelentős volt, bizonyos szállítási, közlekedési lehetőségre mindig szükség volt. A folyószabályozás után a tiszai révek szerepe a 19. század végén és a 20. század első felében felértékelődött, nagy forgalmat bonyolítottak le. A kompok működtetésének mára már csak lokális jelentősége van. Érdekesség, hogy D-felé, Csépa és Csongrád között a jégmentes időszakban ma is pontonhíd biztosítja az átkelést a Tiszán (*6. fénykép*).

6. fénykép. A csongrádi pontonhíd (2021. szeptember)

A közúti összeköttetés az 1929-ben átadott Lakitelek-Tiszazug közti Tiszahíddal vált stabilá. A Tiszazug 4 déli települését is felfűző Kunszentmárton-Lakitelek vasúti összeköttetés csak 1952-ben jött létre, jókora késéssel a táj K-i részén Tiszaföldvárnál elhaladó, már 1885-ben átadott Szolnok-Kunszentmárton vasútvonalhoz képest. A Kunszentmárton-Lakitelek vasúti szárnyvonal személyszállítási funkciója 2023-ban megszűnt. A közlekedési hálózat legújabb eleme a kistáj területén már 2021-ben elkészült M44-es, (Kecskemét és Békéscsaba közötti) gyorsforgalmi autópályát. Az autópályának Tiszakürt/Tiszazugnál lévő csomópontja alkalmas lehet egy logisztikai központ kialakítására, amelytől gazdaságélénkítő hatást várnak.

A TISZAZUGI FÖLDHASZNÁLAT TÖRTÉNETÉNEK KORAI SZAKASZA

A csupán 300 km² kiterjedésű Tiszazug természeti adottságai igen változatos földhasználatot tesznek lehetővé. Van szántóföldi művelésre alkalmas igen jó termőképességű síkság, legeltetésre, ill. kert, szőlő, gyümölcsös telepítésre megfelelő homokfelszín és jelentős terület áll rendelkezésre az ártéri gazdálkodás számára is. Az ártéri erdők évszázadokig értékes faanyagot, ill. a vizenyős részek nagy mennyiségű nádat, sást, gyékényt biztosítottak. A hagyományos kiegészítő ártéri jövedelemforrások, a halászat, az ártéri gyümölcsösök, méhészet, gyógynövények gyűjtésének haszonvételére is sokáig lehetett számítani (*A nagy folyó...*). A települések többsége az ártértől a löszplatóig változatos gazdasági célra alkalmas területet birtokolt, így meg volt a lehetőség a teljes körű önellátásra.

Az ártéri irtványok nedves és a homokvidék száraz gyepeit főleg az állattartás hasznosította. Az alacsonyabb ártéri rétek sok embernek adtak megélhetést, külön szakma volt a rákász, a csikász, a pákász. A 18. század közepén rendeleti úton igyekeztek korlátozni az ilyen életmódot, mert a földművelőket, állattenyésztőket sokkal hatékonyabban lehetett adóztatni. *„A halászat, tsikászat, nádvágás meg nem engedetik, azon okon, hogy sokan restségnek adván magokat, sem szollgálatra nem állnak, magokat a közös terhek hordozásától is elvonván tsak a rétségeket bujják” (1772)*

A földhasználat minőségére a régmúltból egyedül Tiszakürt hász települési rangjából lehet következtetni, itt bizonyosan volt némi önellátáson felüli terméktöbblet, gabona, hal, marhahús, stb. Azt is tudjuk, hogy Tiszazug a halászat mellett a környék ismert szövő-fonó termékeket előállító helye volt. Kenderföld elnevezésű határrész több helyen előfordul, jelezve, hogy a kendertermelés és feldolgozás a 19. század végéig élő gazdasági ágazat volt.

A földhasználati sokoldalúság Fényes Elek 1830-as évekre vonatkozó jellemzéséből is kitűnik:

„Tiszainoka: Gabonája, marhája, juha szőleje nádja bősséggel van; fizesse is van.”

„Tiszakürt: Határa néhol homokos de azért termékeny; nagy juh- és marhatartás szőlőskert.”

„Nagyrev: Határát a Tisza félhold formára bekeríti. Gabonája, bora, fizesse elég.”

„Tiszasas: Határa szép búzát terem, szőlőskertet mivel.”

A 18. század közepétől a legjobb helyzetbe azok a községek kerültek, amelyek határában a homokbuckás vidéket szőlő és gyümölcsstermelésre is lehetett használni. Korábban a homoki gyepeket inkább csak legeltették. Mezőgazdasági célra a szikes talajú ártéri síkok a legkevésbé alkalmasak. A 19. század második felétől a települések gazdasági potenciálját egyre erősebben

befolyásolta a közlekedésföldrajzi helyzetet. A piacra szánt termények helyi gyűjtőhelyévé fejlődött a tiszaugi folyami átkelőhely, később a Tiszán a közelben épült közúti híd, majd a falnak vasúti megállóhelye is volt. Nagyrév és Tiszaföldvár a 19-20. században a folyami áruszállítás lehetőségét is kihasználta, a csépai és a szelevényi árusok a csongrádi, és a szentesi piacot vízi úton érték el (*Botka J. 1965*). Cserkeszölő duplán profitált a természeti adottságokból. Korábban a szőlő-gyümölcs-kertgazdálkodás, az 1960-as évektől pedig a termálfürdő idegenforgalmának előnyeit élvezheti. A lakosság szám és az adminisztratív ügyintézés lehetőségéből adódó potenciál a középkorban a hász település Tiszakürtnek, később a járási székhely Tiszaföldvárnak, ma pedig idegenfogalma miatt Cserkeszölőnek kedvez.

A FÖLDHASZNÁLAT ÚJABB KORI TÖRTÉNETE MŰVELÉSI ÁGAK SZERINT

A folyószabályozások következtében a halászat gazdasági súlya visszaesett, nőtt viszont a szántók és főleg az állattenyésztés jövedelmezősége (*Szlankó I. 1967*). Az ínséges idők átvészelésére Tiszaföldváron már 1837-ben ún. Szükség Hombárt, azaz tartalék gabonakészlet őrző raktárat hoztak létre. (A raktár szükségességét az 1811-17 közötti hűvös, csapadékos nyarak, éhínségig fokozódó termés kiesése sürgette.) A Tiszazug talajtani és klimatikus adottságai elsősorban a búzának és árpnak kedvez, de jó a kukorica és a lucerna terméshozama is. A cukorrépa és a napraforgó kevésbé jellemző termék. Tiszaug, Tiszainoka és Szelevény szikes földjein 1950-ben rizsföldeket alakítottak ki. Mivel csak minden második-harmadik évben volt szűken elfogadható termésmennyiség, a kísérlettel 1961-ben felhagytak (*Szlankó I. 1967*). A lösztábla kiváló szántóterületén ma az országos ütemhez képest lassabban csökken a művelésben tartott földek nagysága.

A viszontagságos török- és a Rákóczi szabadságharc (a császári zsoldban álló rácok az egész Nagykunságot felégették, kirabolták) időszak utáni betelepülések nyomán az 1730-as évektől az állattartás növekvő felfutása mellett a földhasználati paletta jelentős bővülését jelentette a szőlőművelés megjelenése. Erre első szórványos adataink az 1720-as évekből vannak, Tiszakürt (ma cserkeszölői) részére és Csépara vonatkozóan. A Csépara 1721-22-során beköltöző nógrádi palócok döntését, pl. bizonyára elősegítette az itt felajánlott szőlőművelési lehetőség. A jelentős gazdaságtörténeti fordulatot igazolja az I. katonai felvételezés térképe is, amelyen Cibakháza, Cserkeszölő és Csépa határában látható a szőlőművelésre utaló jel. A földhasználat stabilitását érezhetően növelte, hogy a nagy 19. századi folyószabályozás előhírmökeként 1754-ben a Tiszazug fölötti folyószakaszon, Abádszalóknál eltömték az ún.

Mirhó-fokot, megakadályozva a tiszai árvíz lefolyását a Nagykunság irányába. Ez a pozitív példa nem kis szerepet játszott a következő évszázad vízrendezéseinek elfogadásában. Tény, hogy a lakosságszám dinamikus növekedése miatt az ármentesített földekre a 18-19. század fordulóján már nagy igény volt, de a tiszazugi részen a felaprózott kis- és középbirtokosi szerkezet huzamosan hátráltatta a tervek megvalósítását. A folyókanyarulatok átvágásának ui. sem csak haszonélvezői, hanem károsultjai is voltak. Nemegyszer egész falvak, kisvárosok kerültek az élővíz lefolyásának áthelyezése miatt periférikus helyzetbe. Cibakháza pl. kifejezetten rosszul jött ki ebből az átalakulásból, az 1853-as folyószabályozást követően az 1870-es évekre elvesztette mezővárosi rangját is (*A nagy folyó...*).

A földhasználat szerkezetének átalakulását lényegesen befolyásolta, hogy a filoxéravész után ugrásszerűen megnőtt a homoki szőlőtelepítések területe, a javuló közlekedési lehetőségek segítségével pedig egyre messzebb lévő piacokat lehetett elérni (*Botka J. 1965*). Ez a jól jövedelmező művelési ág a két világháború között néhol már monokulturális méreteket öltött; a homokfelszíneket szinte teljesen elfoglalta a szőlő és a gyümölcsös. Az 1920-as években a kunszentmártoni szlovák lakosság tekintélyes része, kb. 800 fő költözött Cserkeszölőre, főleg olyanok, akik korábban rendszeresen itt dolgozó bér munkások voltak és ekkor sikerült az új parcellázásokból saját tulajdont szerezni. A szőlővel hasznosított terület a szövetkezetesítés után meredeken csökkenő tendenciára váltott, s mára nagyjából visszatért a filoxéravész előtti szintre (3. táblázat).

3. táblázat. A Tiszazug szőlőterületeinek nagysága 1851 és 2018 között

1851	1313 ha
1895	1957 ha
1935	4564 ha
1959	5345 ha
1965	3130 ha
2000	1560 ha
2018	1290 ha

Forrás: Történeti és népszámlálási adatok alapján a szerzők szerkesztése

A trianoni békekötés miatt elvesztett kárpátaljai, érmelléki és Arad környéki szőlővidékek borának pótlása az 1920-as években nagy lendületet adott a tiszazugi szőlőművelésnek. Elsősorban a középső és a dél-tiszántúli városokba irányuló borszállítás volt jelentős. Mezőtúr, Szarvas, Békéscsaba, Szentes volt a fő felvevőpiac. Novemberben borshordókkal megrakott szekerek indultak a

Kunmadarastól Makóig terjedő térségbe, ahol közvetlenül a szekerekről árulták a bort. 1914 előtt általánosan, majd a gazdasági világválság idején 1930-33 között, végül utoljára 1944-45-46-os években a cserekereskedelem is működött. A bort a katasztrofális mértékű infláció miatt is célszerű volt rögtön búzára, lisztre, kukoricára cserélni (*Botka J. 1965*).

A 19. század legvégén egyre jövedelmezőbb lett gyümölcsrel is foglalkozni (*Szlankó I. 1967*). A szőlő és a gyümölcs termelése szorosan együtt élt, hiszen a gyümölcsfák 90%-a a tanyák mellett, a szőlő között nőtt, ez volt az ún. többszintű földhasználati mód (*7. fénykép*). A gyümölcs előállításában is Cserkeszölő, Tiszakürt és Csépa állt az élen. A gyümölcsben hiányt szenvedő Dél-Tiszántúl volt a kiszállítás fő iránya, de az áru romlandósága miatt azt a borkereskedelem hatósugaránál kisebb körben terítették. A Nagykunságot, a Körös-vidéket, kisebb mértékben Kecskemét környékét látták el szilvával, almával meggyel, őszibarackkal. A tiszazugi gyümölcsstermelés profiljában mindig a szilva vezetett, a faállománynak kb. fele szilva volt. A két világháború közötti években egy-egy kosár gyümölcsrel megérte elmenni a csongrádi, szentesi, szarvasi piacig. Szolnokra a Tiszán menetrendszerűen közlekedő hajókkal utaztak az árusok. A vízi szállításból főleg Tiszaug, Tiszakürt, Nagyrév és Tiszaföldvár profitált. A gyümölcsstermelés az 1960-as évektől már stagnált, 1990 óta pedig az ágazat rohamos hanyatlásnak indult. Ma Tiszaföldvár DK-i, ún. „Homok” városrészének egykor jelentős kertsegeiben végnapjait éli a gyümölcskultúra. A város közösség fejlesztési stratégiájában (*Tiszazug Északi Kapuja 2017*) azt írják, mióta megszűnt a mezőőri szolgálat, nincs vagyonsbiztonság, „a termést más szedi le”. A szilvatermés nagy része mindig is a pálinkafőző üstökbe került, de jellemző, hogy az ország egyik jelentős üzemének számító tiszaföldvári Szicsek Pálinkafőzde nem helyi alapanyagot dolgoz fel, bár néhány éve elkezdődött egy saját ültetvény telepítése.

A Tiszazug mezőgazdasági sokszínűségét már a 19. században tovább fokozta a kertészeti zöldségtermelés. A legismertebb termék a zöldbab volt, ezt csakúgy, mint a gyümölcsöt a közeli városok piacain értékesítették. Fényes Elek már az 1830-as években ezt írja:

„Csépa: Gazdag róna határa néhol lapos és csincsáros; különben szép búzát, ázaléket s kerti veteményt terem” (az ázalék = bab- és borsófőzeléket jelentett)

**7. fénykép. Szüret idején egy tiszaföldvári tanyán, az 1930-as években
(Tiszazugi Földrajzi Múzeum)**

A nagykőrösi konzervgyár 1891, a kecskeméti 1900-tól fogadta a tiszazugi zöldséget. A nagyüzemi zöldségtermelés egyik legismert központja a Sárköznek nevezett cibakházi határrész volt. Az 1950-es évektől a termelés súlypontja fokozatosan áttevődött Cserkeszözlőre, ahol a termálvizet a fóliasátrak fűtésére kezdték használni. Az ágazat virágkora az 1960-as években volt, a melegházakban termelt paradicsom és zöldpaprika néhány éven keresztül vasúti hűtőkocsikban Dániába, Svédországba is eljutott. A téli hónapokban viszont a forró víz még az 1960-as évek második felében is hasznosítatlanul elfolyt. A termálvíz hatékony felhasználásának komoly akadálya, hogy a víznek igen magas az oldott kalcium- és magnéziumkarbonát tartalma, amely a hőmérséklet csökkenésekor kicsapódik. A vezetékeket néhol havonta (!) kellett tisztítani, kicserélni, a kutakat újra fűrni. A zöldségeskertek művelése, a fóliasátrak alatti termelés intenzitása az utóbbi 10-15 évben nagymértékben visszaesett (8. fénykép).

A Tiszazugban az ártéri erdőktől eltekintve soha nem volt nagyobb fás növényzet. A faállomány utolsó foltjait – pl. a Tiszaföldvártól K-re lévő „Sziget” határrészt – még az 1870-es években is „Erdő-sziget”-ként tüntették fel a térképeken. A fátlanságot ezúttal is a vesztes és a kárpáti erdők elcsatolását

eredményező politikai változások fokozták szélsőséges mértékig. Az erdőtelepítés az 1950-es években volt a legintenzívebb, de az erdő a Tiszazug kistájnak ma is csak kevesebb, mint 5%-át fedi és a Tisza menti (Csongrád–Szegei-sík) kistájban sem haladja meg a 10%-ot. Az 1950-es évek voluntarista gazdaságpolitikája a szikesek fásítását is erőltette, de az eredmény gazdaságilag veszteséges volt. Ma a táj telepített papírnárasai játszanak növekvő szerepet a táj vizuális megjelenésében.

8. fénykép. Felhagyott zöldségtermelő telep Cserkeszőlőn

A homokgyepek szőlő és gyümölcsstermelésbe vonása után a legeltetés visszaszorult a szikesekre és a nedves árterekre. Szelevényen, Tizasason, Tiszainokán és Cibakházán tartották a legnagyobb marhacsordákat, juhnyájukat. A 19. század végén híres volt a Podmaniczky uradalom tiszaföldvári ménese. A gyepek aránya az utóbbi évtizedekben mérsékeltten növekvő tendenciát mutat, jelenleg 11% (Csorba P. 2021/b).

Az utóbbi csaknem 30 év földhasználati arányainak változását az alábbi táblázatba foglaltuk össze (4. táblázat). A táj karakterében bekövetkezett

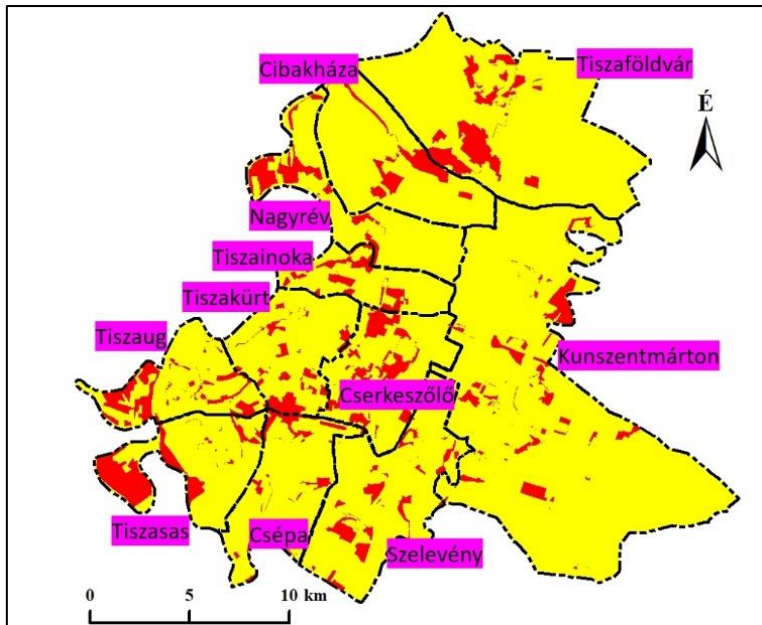
változást a táblázat utolsó oszlopának adatai fejezik ki a legjobban. Az utóbbi 3 évtized alatt a táj megjelenésére leginkább a növekvő erdő és gyepterületnek, valamint a kertek-szőlők által felszínnek csökkenésének volt hatása. Az űrfelvétel 22%-al nagyobb beépített területet mutat 2018-ban, mint 1990-ben, de látható, hogy a változás döntően az utolsó két adat különbsége okozza (4,9 és 5,9). Az ugrásszerűen megemelkedő „beépített felszín” oka, hogy bele tartozik a 2018-ban megkezdett autóútépítéskor a használatba vett területsáv, amelynek egy része az építkezés végén visszakerült mezőgazdasági használatba. A szántók területének 6%-os fogyatkozása a táj karakterét kevésbé befolyásolja.

4. táblázat. A mintaterület földhasználata és változása 1990 és 2018 között (%)

	1990	2000	2006	2018	a változás mértéke % az adott kategórián belül
beépített	4,6	4,7	4,9	5,9	+22
szántó	68,3	69,6	68,9	65,5	- 6
kert-szőlő	8,4	7,1	6,5	6,0	-29
gyep	8,6	8,6	9,0	10,3	+20
erdő	6,1	6,5	7,1	8,8	+44
mocsár és vízfelület	3,0	3,0	3,0	3,1	+3
egyéb = cserjés, vegyes mg.-i terület	1,0	1,0	1,0	0,0	-

Forrás: CORINE 1990, 2000, 2006, 2018 adatok alapján

A Tiszazug földhasználat állandósága meglehetősen erős (Szilassi P. 2017). Az űrfelvételek segítségével vizsgált közel 30 év alatt a változások az összterületnek csupán 5%-át érintették. A változások súlypontja a 2. ábrán jól látható módon a kistáj Ny-i részén van, Nagyrév, Tiszazug, Tiszásas folyóhoz közeli külterületén, ahol az ártéri kisparcellás szántóföldi művelést felhagyták, helyükön réteket, legelőket találunk, vagy erdősítésre került sor. É-on, Tiszaföldvár és Cibakháza határán látható két nagy földhasználati váltást jelző folt az említett felhagyott szőlők és gyümölcsösök helye. Ettől D-re, a homokvidéken is sűrűsödik a művelésváltást jelző foltok száma. Az ábra azt is igazolja, hogy a mintaterület É-i, ÉK-i részén, Kungyalu (Kunszentmárton) Tiszaföldvár és Cibakháza határában a lösztábla tartósan szántóföldi hasznosítás alatt áll.

2. ábra. A felszínborítás változásának helyei (piros színnel) 1990 és 2018 között

(A térkép DK-en tartalmazza Kunszentmárton Tiszaúgon kívül eső közigazgatási területét is.)

A TISZAZUG JELLEGZETES TÁJTÍPUSAINAK VIZUÁLIS KARAKTERE

A bevezetőben megállapítottuk, hogy a mintaterület kialakulását, területhasználatát, ezáltal tájképi arculatát is 3 fő tájtypus jellemzi:

1.

A löszablán szinte mindenütt nagyparcellás szántóföldek vannak, kevés beépítéssel és fás vegetációval. Nyílt, alacsony diverzitású térség, alacsony tájmetriai foltsűrűséggel. A települések kevés kivétellel a lösztábla peremén sorakoznak. Védett természeti érték csak néhány kunhalom területe.

Ennek a tájtypusnak működését és látványát évszázadok óta a szántóföldi művelés szabja meg, változást leginkább a parcellaméretnek növekedése jelentett. A nyílt szántóföldi arculat belátható időn belül valószínűleg az éghajlatváltozás hatására sem fog számottevően megváltozni. Az itt lévő talaj elég jó víztartó képességű és termékeny ahhoz, hogy szárazságtűrőbb fajtákkal, a szárazgazdálkodási (dry-farming) technikák segítségével továbbra is eredményesen

lehesen művelni. Az általános tőkehiány következtében nem várható, hogy a gazdák jelentős nagyságú területen öntözéssel terveznék ellensúlyozni a csökkenő csapadékmennyiséget. Az ún. precíziós vetési, műtrágyázási eljárásokban, a feltalaj kiszáradását fékező minimális talajművelésben (minimum tillage) azonban még van növekedési lehetőség. A tájrészlet alacsony beépítettsége szintén nem fog változni, a táj habitusában legfeljebb a fasorok, erdősávok telepítése, parlagcsíkok kialakítása hozhat kisebb módosulást. Az EU agrárpolitika zöldítést, a mozaikosabb használati szerkezetet, a monokulturális tendencia csökkentését célzó támogatási rendszere itt a táj karakterében valószínűleg nem fog érzékelhető változást okozni.

2.

A homokvidéket vegyes földhasználat jellemzi, de a vizuálisan legfeltűnőbb használati mód a szőlőtermelés. Ezen kívül egyre gyarapodnak a telepített erdőfoltok. A tájrészlet egyedi vonása a szórványos, tanyaszerű beépítés. A táj félig nyílt, aprólékosan mozaikos, magas diverzitású térség. A természetvédelem által kezelt terület minimális; egy homoki tölgyerdő maradvány Cserkeszölő határában.

A homokbuckás tájfoltokat kezdetben a legeltető állattartás hasznosította, főleg a juhtenyésztés számára volt alkalmas. Az intenzív, jóval nagyobb értéket teremtő kertgazdálkodásnak, a szőlő és a gyümölcs telepítésnek 300 éves múltja van. Az ágazat történetét számos esemény befolyásolta a filoxeravészttől a Trianon utáni gyümölcsshiányon át a szövetkezetesítésig. A munkaigényes szőlő, zöldség- és gyümölcstermelést a lakosság szám csökkenése, az előregedés különösen érzékenyen érinti.

A térségben tőkeerős intenzív kertészet nincs, a felhagyott parcellák kiterjedése meghaladja az új telepítések nagyságát. A speciális tudást igénylő ágazatból egyre jobban hiányzik a szakértő ember is. A Tiszazug lakosságának több mint harmada általános iskolai végzettséggel sem rendelkezik (*Dövényi Z. 2010*). Az ágazat jövőjét a klímaváltozás jelentősen befolyásolhatja, de kisebb művelési területről lévén szó az öntözés könnyebben megoldható. A növekvő szélerősség okozta defláció elleni védekezés viszont újabb kihívás lehet (*Mezősi G. 2011*).

Nincs reális esély, hogy az itteni homoki borok magas igényt támasztó piacokra bekerüljenek. A gyümölcspálinka főzés lehet sikerágazat, a jelentősebb új telepítéseknek volna tájképet is formáló hatása. A homokterület hasznosításának új lehetősége a fokozódó erdősítés; ld. pl. Cserkeszölő Halesz határrészét. Az éghajlatváltozás itt is ki fogja kényszeríteni a szárazságtűrő

fafajok telepítését és a táj arculatát a telepített erdőfoltok egyre erősebben befolyásolják. A beépítések aránya a homokvidéken nem fog nőni, egyelőre nincs jele annak, hogy a településektől távolabb lévő szőlőskertek átalakulnának hétvégi üdülőkké.

Összességében ennek a tájrészletnek a karaktere valamivel jobban meg fog változni, mint a lösztablái. Csökkenőben van a mozaikosság, csökken a tájmetriai foltűrűség és az erdőtelepítések miatt nő a tájképi zárttság.

3.

Az alacsony ártéri síkokat kisparcellás szántóföldek, nagy legelőterületek és bokros-fás részletek jellemzik. Félig nyílt, jelenleg még magas, de már csökkenő diverzitású terület. A Tisza és a Körös gátjain belül az összefüggő ártéri ligeterdő markáns keretbe foglalja a táj vizuális arculatát. A természetvédelem szerény reliktumfoltokat kezel, néhány nedves élőhely tartozik a Körös-Maros NP Igazgatóságához, ill. a Közép-tiszai Tájvédelmi Körzethez. A Natura 2000 területek kiterjedése is csekély.

Az ártereken a folyószabályozások előtt főként szarvasmarha legeltetés folyt. A rövidebb ideig víz alatt álló részeken fontos volt a kendertermelés. Az árterek építő- és tüzelőanyagot biztosítottak. A 19. század második felétől megjelentek a kisparcellás szántók, takarmányt, pl. lucernát termő rétek, kaszálók. Ezzel a korábbi ártéri bokros, erdőfolt-mozaikos dominanciát némileg változatosabb tájszerkezetet váltotta fel. A szikes laposok gyepterületein megmaradt a legeltetés is. Az összefüggő ártéri erdők visszahúzódtak a gátak mögé, a keskeny folyómenti sávba. A mozaikosságot növelte a levágott folyókanyarulatok kezelésbe vonása, helyenként rekreációs célokra történő hasznosítása.

A falvak elnéptelenedésével ez a tájtípus tűnik a legsérülékenyebbnek. Látványosan nő a parlagon hagyott szántóföldek aránya, alig van legeltetés, az állattenyésztő telepek aktivitása stagnál, bár néhol szürkemarha tartással kísérleteznek (9. fénykép). Elvileg az éghajlat melegedése, szárazodása ezt a térséget kevésbé érintheti, öntözésre itt volna potenciális lehetőség. A lakók számának erős csökkenése miatt a 19-20. századi tájképre jellemző nagyfokú mozaikosság korszaka lejárt. Egy-egy nagyobb szántó vagy legelőfolt hasznosítása továbbra is valószínű, de a táj karaktere a mainál zártabb és kevésbé mozaikos lesz.

A beépítettség növekedése nem várható, a meglévő vízparti üdülőházak jövője kétséges, de középtávon néhány helyen elképzelhető a rekreációs feléléde.

9. fénykép. Szőrkemarha csorda Tiszaug, Bokros-pusztai

ZÁRÓ GONDOLATOK

A bevezetőben szó volt arról, hogy a tiszazugi mintaterület három megye határán helyezkedik el. A tapasztalatok szerint ez a társadalmi-gazdasági fejlődés szempontjából általában nem előnyös, mert ún. „belső perifériaként” minden megyeközponttól távolabb van, nem élvezzi a fejlettebb központok kisugárzó hatását. A Tiszazug ráadásul szó szerint két folyó zugában, kedvezőtlen közlekedésföldrajzi adottságokkal rendelkezik – ld. a pontonhíd Csongrád felé, a vasúti szárnyvonal megszűnése stb.

A termálvízre alapozott idegenforgalom mellett szinte teljesen hiányzik az ipari, vagy logisztikai ágazat, ami tőkét és foglalkoztatottságot generálhatna. Halvány reményt kelthet a tájon áthaladó új, Kecskemét és Békéscsaba között épülő gyorsforgalmi autótűt. Az ilyen beruházásoknak általában van új ipari létesítmény, logisztikai központot vonzó hatása.

A vizsgált terület természetvédelmi potenciálja sem kiemelkedő, a folyópartok, morotvák rekreációra alkalmas területei elhanyagoltak, infrastrukturálisan leromlottak. A kereskedelmi szálláshelyek tekintetében pl. Cserkeszőlő 40-50 ajánlatával szemben Tizsakürt, Tiszaug, Tizsasas és Nagyrév 1-2 szálláshelyet tud felkínálni, a többi faluban, pl. Cibakházán, Szelevényen, Csépán vagy Tizsainokán a szállás.hu, vagy a booking.com portál egyáltalán nem hirdet kiadó szálláshelyet. Rendkívül szerények a tiszaföldvári lehetőségek is.

2024 februárjában 2 helyszínen, összesen 16 vendég elhelyezését lehet megoldani, annak ellenére, hogy termálvizes strandfürdő is van a településen.

A természeti adottságok a klímaváltozás fenyegető tendenciái ellenére alapvetően jók a szántóföldi és a szőlő-gyümölcs-zöldség ágazat számára. A jövőkép a termálvíz hasznosítás mellett erre alapozódhat. A vízparti rekreáció több településnek jelenthetne fejlődési lehetőséget, vagy legalább az elnéptelenedés megállítását. Erre utaló jelek azonban alig vannak.

Meglepő, hogy mennyire borús hangulatú stratégiai anyag Tiszaföldvár, a térség „fővárosának” nevezett település 2014-2020-ra vonatkozó helyi közösségi fejlesztési programja (*Tiszazug Északi Kapuja*, 2017). Egy 12 fős, ún. Helyi Akciócsoport által 2017-ben TOP-felhívásra készített tanulmány a szántóföldi monokultúra rögzülését nem tartja előnyös fejlődési irányynak, a gyümölcsösök tömeges felhagyását pedig egyértelműen a vagyonbiztonság hiányának tulajdonítja. A szegregáció, a bünözés, az elhanyagolt lakatlan épületek nagy száma, a rossz közutak (a város útjainak 30%-a burkolatlan földút!), a közterületek állapota igen messze áll a célként megfogalmazott „Biztonságos, nyugodt, zöld város” szlogennel hirdetett jövőképtől. A stratégia egészen ritka okként egyfajta „betegség-kultúra tudatot” említ, ami szerintük jellemzi a város lakosságát. Ezt a tömegpszichikai (?) jelenséget tekinti a reménytelenül elakadni látszó fejlődés végső okának, mintha egy kilátástalan, apátia felé sodródó térség központjának vergődését sugalmazná a tanulmány. Így végül is az összkép ma sem optimistább, mint amit József Attila 1929-ben, Tiszazug c. versében leírt:

*„És lágy a tanya, langy az ól.
Csillagra akasztott homály.
Kemény a menny. A gally alól
bicegő cinege sirdogál”*

IRODALOM

- BOTKA J. (1965): A csépai szőlőművelés. Csépa, 22 p.
- BULLA B. (1964): Magyarország természeti földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest. 423 p.
- CSORBA, P. (2021/a): Present tendencies in landscape planning and recognition of the opinion of local citizens on the example of the Tiszazug. *Landscape and Environment* 15 (1) pp. 1-9.

- CSORBA P. (2021/b): Magyarország kistájai. Debrecen, meridian Táj- és Környezetföldrajzi Alapítvány, 409 p.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.) (2010): Magyarország kistájainak katasztere. MTA FKI, Budapest, 876 p.
- GÁBRIS GY. (2003): A földtörténet utolsó 30 ezer évének szakaszai és a futóhomok mozgásának főbb periódusai Magyarországon. Földrajzi Közlemények, 127 (51). pp. 1–14.
- KONKOLY-GYURÓ É. – VASZÓCSIK V. – CSORBA P. – SCHNELLER K. – JOMBACH S. – BOROMISZA ZS. – ERDEI T. – KESZTHELYI Á. – BALÁZS P. – KISS D. – TELEKI M. – BÁNHIDAI A. (2021/a): Az országos tájkarakter-elemzés kezdetei Magyarországon. Földrajzi Közlemények 145. 3. pp. 193-208.
- KONKOLY-GYURÓ É. – VASZÓCSIK V. - SAIN M. - CSORBA P. - CSÓSZI M. (2021/b): Tájkarakter-elemzés Magyarországon. Szakmai összefoglaló és módszertani útmutató. Agrárminisztérium, Budapest. 48 p.
- LAKATOS M. – BIHARI Z. – SZENTIMREY T. (2014): A klímaváltozás magyarországi jelei. Légkör 59. 4. pp. 158-163.
- LÁSZLÓFFY W. (1982): A Tisza: vízi munkálatok és vízgazdálkodás a tiszai vízrendszerben. Akadémiai Kiadó, Budapest. 609 p.
- MERSICH I. (2003): Magyarország éghajlati atlasza. OMSZ, Budapest. 107 p.
- MEZŐSI G. (2011): Magyarország természetföldrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest. 393 p.
- MNA (2018): Magyarország Nemzeti Atlasza. Kocsis K. (főszerk.) Természeti környezet, Tájak fejezet. pp.112-129.
- SZILASSI P. (2017): A felszínfedettség változásai. IN: MNA 2018, pp. 118-119.
- SZLANKÓ I. (1967): A Tiszazug település és gazdasági földrajza. Kézirat 18 p.
- J.N.SZ.(2009): Jász-Nagykun-Szolnok Megye Környezetvédelmi Programja (2009-2014).*
- J.N.SZ.(2023): Jász-Nagykun-Szolnok Megye Területfejlesztési Koncepciója*
- TISZAZUG ÉSZAKI KAPUJA (2017): Tiszaföldvár helyi közösségfejlesztési stratégiája 2014-2020 TOP 7.1.1. – 16, 81 p.*
- A NAGY FOLYÓ ÁRNYÉKÁBAN/ CIBAKHÁZA/ Arcanum adatbázis*
<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFaluszas-magyar-falu-1/cibakhaza-1CAF/a-nagy-folyo-arnyekaban-1D72/>

ETNIKAI, NYELVI ÉS KULTURÁLIS ÁTFEDÉSEK A 10-19. SZÁZAD KÖZÖTTI MAGYAR ÁLLAM POLITIKAI TERÉBEN

CSÜLLÖG GÁBOR – HORVÁTH GERGELY

BEVEZETÉS

A földrajzi térben koronként megjelenő területi tagolódást folyamatosan jelenlévő térbeli áramlások által alakított kultúr-, vallási és etnikai és az ezekből építkező állami terek (birodalmi, tartományi, kisállami) határai a legtöbb esetben nem illeszkedtek.

1. KÖZÉP-EURÓPAI DUNA VÖLGY - KÖZÖS FÖLDRAJZI TÉR

Közép-Európa sajátos földrajzi térsége a Duna által összefűzött tájak sora. A különböző jellegű tájak, síkságok, a tagolt dombságok, a kisebb nagyobb medencék és a zártabb belső hegységek elkülönülése önmagában nem jelent olyan természeti határokat, amelyek a társadalom térbeli folyamatainak gátlói lennének. Inkább a földrajzi adottságbeli különbségek azok, amelyek eltérő lehetőségeket biztosítanak a társadalmaknak a letelepedésre, gazdálkodásra, elkülönülésre, térbeli migrációra. A lépcsővidékek, hegyvidékek, hegységi előterek között kanyargó és a Kárpát-medencén átfolyó folyam önmagában is jellegzetes földrajzi egység, fontos összekötőkapocs Közép-Európa nyugati és délkeleti fele között. Talán ennél is fontosabb, hogy a különböző irányokból beleömlő mellékfolyók eltérő jellegű nagytájakat fűznek fel a Duna völgyére. A Duna mentén az Alpok északi előtere, a Sváb- és a Frank-Alb, valamint a Bajor-Erdő között elterülő tagolt Sváb–Bajor-medence az első nagyobb elkülönülő földrajzi egység, amelyhez tágabb teret kapcsolnak a délről és észak felől érkező mellékfolyók. Folyásirányában tovább haladva a folyó a Cseh- és Morva-medence, valamint a Keleti-Alpok között az előbbinél szűkebb térségben kanyarog, a mellékfolyókon keresztül szoros kötődésben a hegységek völgyeivel, belsőbb területeivel. A Bécsi-medencénél kitágul a tér, majd a Dévényi-kapu után a Duna Közép-Európa legösszetettebb földrajzi térségébe a Kárpát-medencébe érkezik. Az eddigi térségek kevésbé élesen elhatárolódó voltak miatt szorosan kapcsolódnak a velük szomszédos földrajzi térségekkel és vonják be azokat a Duna vonzáskörébe, így kötődik az Keleti-Alpok nagy része, a Morva-medence

és áttételesen a Cseh-medence a Duna menti folyamatokhoz (Hardi T. 2012). A Kárpát-medence már sokkal határozottabban elkülönülő földrajzi egység. Sajátossága a szabályos medence szerkezet, mivel peremét magasabb tagolt peremhegységek, míg belsejét alacsonyabb köztes hegységekkel elválasztott - főleg síkságokból, részben dombságokból álló - kiterjedt belső medencék alkotják. Lényeges eleme a medence jellegét jól kifejező centrális vízhalózati, amelynek vizeit a medencén átfolyó folyam a Duna gyűjti egybe. Az Alpokból eredő és a Kárpát-medencében a Dunába ömlő jobboldali mellékfolyói a medence déli részét is az Alpokhoz, illetve áttételesen Észak-Itáliához kapcsolják. A medence déli része már a Balkán-félszigettel érintkezik, a két nagytér határát is a folyó, illetve annak az Alpokból eredő mellékfolyója a Száva adja.

2. ELKÜLÖNÍTŐ ÉS ÖSSZEFŰZŐ TÉRÁRAMLÁSOK

A folyók völgyei önmagukban eltérő adottságokkal rendelkeztek, de érintkezésük a Dunához való kapcsolódásuk megsokszorozták az adottságokat, így nem véletlenül lett már a korai korszakokban is a Duna tágabb közép-európai környezete különböző kultúrák kialakulásának fontos térsége (Kovács P. 2012). A Duna menti tágabb térségben már az államiség előtti korszakokban is jelentős vaskori kultúrák jöttek létre. Kiemelhetők közülük a korai Hallstatt, és a késő vaskori La Tène kultúrák. Ez utóbbi már a kelta népesség jól szervezett, fejlett gazdasággal és sok helyen erődített településeket létrehozó kultúrája volt, amelynek fontos eleme volt a közép-európai térségből kiinduló térbeli terjeszkedés és az egymástól távoli kelta területek közötti folyamatos kapcsolat. Nem csak a kultúra kialakulása köthető a Duna és mellékfolyóinak mai svájci, bajorországi és ausztriai térségéhez, hanem a kelta népesség keleti irányú vándorlása a Duna, Rába, Dráva és a Száva mentén zajlott a Balkán irányába. Ezek a nyugatról érkező áramlások a Kárpát-medencében találtak a Kelet-Európa felől érkező vaskori preszkíta, majd szkíta népességgel, de itt a Duna mentén nem csak kelet és nyugat találkozott, mivel déli irányból, mind a Balkán, mid Itália felől is komoly áramlások jelentek meg a térségben (Csüllög G. 2008) Az áramlások irányában nem, de szervezettségükben, ellenőrzésükben komoly változást hozott a Római Birodalom megjelenése, amely az időszámítás utáni első század elejétől összefüggő állami térbe, a római provinciák rendszerébe foglalta a Dunát és annak jobboldali mellékfolyóit. Kiépítette a folyó mentén a dunai limest, amely nem csak katonai táborokkal, erődökkel ellenőrzött határ volt, hanem fontos útvonal, városokkal, amelyek egyben az Itáliából érkező útvonalak és a limes út csomópontjai is voltak. De a Duna nem csak a provinciák belseje felé bírt jelentős vonzással, hanem a folyó bal partján elterülő barbarikum felé is,

mivel ezekből a csomópontokból indultak ki a római kereskedelmi utak a különböző birodalmon kívüli törzsek területei felé. Ennek következtében mind a Duna menti, mind a folyót keresztező áramlások igen élénkek voltak a római időszakban, így elmondhatjuk, hogy a Duna völgy különböző részeit és azok háttérterületeit folyamatos térbeli kapcsolat és összefüggő fejlődés jellemezte ezekben az évszázadokban. Bár a Duna a kiépített limes révén jelentős katonai védvonal volt és birodalom határa, de ez a határ többfunkciós volt: frontier szerepe mellett jelentős kontaktus zóna is egyben

A negyedik századtól az európai népesség migráció felerősödésével a szárazföldi áramlási zónák egész Európában fontosabbá váltak, így megerősödtek a Rajna és a Duna vonala előtti barbár népmozgások, amelyek egyre inkább a provinciák belseje felé irányultak. A Duna felső szakaszán a nyugati germán népek áramlása vált erőteljessé, míg a Kárpát-medencében a keletről érkező hun, keleti gót, gepida népek szállták meg a Duna völgy szakaszait. A hatodik századtól pedig a Kárpát-medencében a Duna mentén megjelentek az avarok és egyre erőteljesebbé vált a szláv népek migrációja és területi szerveződése. Ekkortól válik meghatározóvá a térségben a hármas kulturális tagolódás: germán, szláv és a keleti, türk jellegű szerveződés (az avarok, majd a magyarok révén). Ez a korai elkülönülés már létre hozott különböző jellegű (megtelepedési, vallási, hatalmi terek közötti) kevésbé éles és változékony határokat. Érdekes módon a Frank Birodalomig ezt folyamatot elsősorban a különböző áramlási célok és kevésbé az ütközések alakították. Erőteljes különbségek voltak a különböző kultúrák által használt földrajzi terekben. Az avarok a medencesíkságos ártereihez és a mellékfolyók torkolatához, míg a szláv népek elsősorban a főbb áramlási útvonalakból kieső erdős hegy és dombvidékekhez, mocsarakhoz kötődtek. Ezzel szemben a germán népek a fontosabb áramlási útvonalakat, csomópontokat, kedvező tagoltságú jól hasznosítható és főleg romanizált területeket szállták meg. Így sokszor mozaikosan, egymást kiegészítve helyezkedtek el és mozogtak a Duna tágabb környezetében.

Sajátos, kevésbé feltárt probléma a térségben a római kort túlélő kelta törzsek sorsa, Arra nincsenek források, hogy az ideérkező kelet felől érkező népek kiirtották, vagy elűzték volna őket, valószínűnek tűnik a szláv és a germán népességbe való nyelvi beolvadás, amely elsősorban a kereszténység felvételével és az így alakuló és lekülönülő szláv és német nyelvek terjedésével függhetett össze.

A Frank Birodalom lelassította a szlávok és megállította az avarok nyugati irányú mozgását. Nagy szerepe volt a különböző népek területi rögzülésének és így a korai középkori államszerveződési formák kialakulásának a Duna mentén.

A frank államiság a Karolingok alatt a 8. századtól jelenik meg a térségben. I. Lajos a 9. századba létrehozta Regio Pannoniát. A 10. századtól pedig a létrejövő Német-római Birodalomba tagozódó állami szerveződések (bajor, osztrák, cseh) közvetlen egyházi, politikai, katonai és gazdasági hatásai a Duna mint közvetítő földrajzi közeg mentén terjedtek kelet felé.

A 10 századtól vált meghatározóvá a kárpát-medencei megjelenésük után gyorsan hatalmi területet kialakító magyar törzsek nyugati irányú, elsősorban katonai hadjáratokban megnyilvánuló migrációja. Bár ezt 955-ben sikerült az egyesített német seregeknek megállítani, de a Kárpát-medencében kialakuló keresztény magyar államiság hosszú időre útját állta a germán-német területi terjeszkedésnek a Duna mentén a Bécsi-medencétől keletre. Ezzel Közép-Európa egyik legtartósabb nyelvi, etnikai és államhatárát teremtette meg. Egy másik fontos következménye is volt a térségre a magyar jelenlétnek, Beékelődött a szláv népek közé és elvágtta az északi, cseh-morva szlávságot a horvát – szlovén szlávságtól, ez pedig felgyorsította a különbségek kialakulását az északi és a déli szlávok között.

Az első ezredfordulón megalakuló Magyar Királyság területi egységének kulcsa a Duna által közvetített áramlási útvonal két medencei bejáratának – északon a Morva- délen a Morava-kapu – uralma volt, mivel ezek hosszú időn keresztül a Kárpát-medencébe irányuló áramlások és külső területi törekvések (Német-Római Császárság, Bizánc, majd Oszmán Birodalom) legfontosabb gyűjtőpontjait jelentették. Területi és védelmi rendszerének kiépítésével lényegében lezárta a Duna menti áramlásokat a Kárpát-medencén keresztül. Mindezt azonban nem az áramlások teljes elgátolásaként valósította meg, hanem ellenőrizte és szabályozta azokat, elsősorban a nyugatról érkezők bizonyos elemeit hatásként és befogadott migrációként építette be térszerkezetébe. Ez a szabályozott áramlás még Luxemburgi Zsigmond alatt – amikor, ha lazább szerveződésben, de egységbe foglalódott a Duna menti térség – is érvényesülni tudott a magyar állam szilárd területi felépítése következtében.

A 15. század végétől gyengülő és dinasztiai között bizonytalankodó Magyarország már nem volt képes irányítani a Duna felső folyása és a Balkán felől érkező áramlásokat. A 16. század közepére a Kárpát-medencében megjelenő Habsburg és Oszmán birodalmak révén a Duna mentén megszűnt a magyar állam által korábban kialakított nyugati és déli elzárás. De nem az átjárhatóság újult meg, hanem a két irány ütközése jött létre a Kárpát-medencében, mivel a Habsburg Birodalom a közép-európai áramlásokba kapcsolta be a királyi országrészt, míg az Oszmán Birodalom a Balkáni áramlásokat húzta be a Kárpát-medence belsejébe, így jelentős európai szerepű, frontális áramlási csomópont

jött létre. A két áramlási rendszer területi törekvéseiben folyamatosan ütközött, mégis sajátos módon ez nem jelentette az áramlások éles elzárását. Egyrészt egy nagyon aktív frontier és pusztulási elnéptelenedési tereket is létrehozó ütköző zóna jelent meg határként a két birodalom között, de egyben ez is igen aktív kontakt zónaként működött, nem volt gátja a nyugati irányból érkező kulturális és vallási folyamatok terjedésének, ennek legjobb példája a reformáció terjedése a hódoltsági területek magyar népessége között. Másrészt jelentős volt az kereskedelmi kapcsolat, amely a hódoltsági mezővárosok és a Habsburg területek között alakul ki a 16. század második felétől.

3. ÖSSZEFONODÓ KULTÚR-, NYELVI ÉS ETNIKAI TEREK

3.1. Kultúrterek

Az erőteljes 5-10. századi európai népességmozgások fontos eleme és a korai feudális államok rögzülésének meghatározó tényezője volt a kereszténység és a hozzá kötődő jogrend terjedése. A Duna menti térségben a bizánci és az észak-itáliai hatások egyaránt érvényesültek, de a frank birodalmi rekonstrukciók folyamatában a hűbéri területi jogrend kiépülésével az utóbbi vált meghatározóvá. Bár megjelentek bizánci, bolgár hatások a Duna mentén a Kárpát-medencei szlávok körében, de a Német-római Birodalom jogrendi megszilárdulása és a magyar állam nyugati elkötelezettsége folytán a bizánci egyház gyorsan háttérbe szorult és a térség teljes egészében a nyugati keresztény kultúrkör része lett. Ennek következményeként a magyar állam déli, dunai és keleti, kárpáti határa igen tartós választóvonalá vált a keleti és a nyugati kereszténység között (migrációs folyamatok és a kevésbé tartós államhatárok időnként alakították ezt a választóvonalat a Kárpátok és a Baltikum közötti térségben).

3.2. Nyelvterületek

A következő évszázadokban az átfogó nyugati keresztény kultúrkörön belül elkülönültek a térséget meghatározó nyelvek nagytérségei. Alapvetően három, részben elkülönülő nyelvi tér jött létre: a német, a szláv és a magyar. A germán népek számos eltérő nyelvhasználatból és a korai foglalási terek elkülönüléséből adódó széttagolt kultúráját elsősorban a Német-római birodalom gazdasági folyamatai, erőteljes hűbéri és városi jogrendszere és az ebből adódó politikai érdekazonosság foglalta egybe. A tartós birodalmi struktúra, a folyamatok állandósága, gazdasági bővülés migrációs kényszerrel is járt. Ebből fakadóan a német kulturális és nyelvi hatás hosszasan és erőteljesen érvényesült a velük érintkező szlávok és bizonyos formában a magyarok kultúráiban. Nem csak az

összefüggő (bár nyelvileg tagolt) nyelvterület alakult ki, hanem a német nyelv valamilyen formája különböző sűrűségű szórványokban az egész térségben jelen volt. A szláv nyelvterület magyarok miatti kettéválása több következménnyel is járt. Egyrészt elkülönült egymástól a nyugati cseh és morva, valamint a déli horvát, szlovén nyelv. Másrészt a szláv nyelvek erőteljes külső migrációs és kulturális nyomás alá kerültek. A nyugatiaknál a német hatást tovább erősítette a politikai függés, míg a szlovén nyelvterületre erőteljesen ráépült a frank- majd a német birodalom karintiai és stájer hercegségeinek német nyelvterülete. Ugyanakkor a horvát nyelv számára a magyar államba való beépülés az önálló nyelvi fejlődést hozta magával. A katolikus kultúra, a latin egyházi nyelv használata segítette a többi balkáni szláv nyelvtől – elsősorban a szerbtől – való elkülönülést és a 16. századig az önálló kultúraépítést. A magyar nyelvterület az előbbi nyelvektől való erőteljes különbsége mellett igen sajátos megjelenésű volt. Az állami és egyházi nyelv az írott nyelvvel együtt latin volt, ugyanakkor a vegyesházi királyok alatt a politikai nyelv a német nyelv valamilyen változata volt. A középkor folyamán a betelepülések révén főleg a városokban vált jelentőssé a német, főleg a szászok nyelvhasználata, bár ezek a városok a Felvidéken és Erdélyben nem igazán a magyar, hanem főleg szláv és román nyelvi közegben jöttek létre. A vegyes nyelvhasználat következtében nem alakultak ki olyan konfliktusok, mint a cseh-német és a szlovén-német érintkező területeken. A magyar nyelvi kultúra a 19. századig nem volt asszimiláló célú az államban található nem magyar nyelvekkel szemben. A keletről betelepülő jász és kun népesség inkább hosszú idő alatt és önállóan, adta fel saját nyelvét. A különböző nyelveknek a német nyelvi hegemonia elleni küzdelme a reformáció korszakában erősödött meg jelentősen, mivel a lati szertartás felváltása a saját beszélt nyelvvel ilyen irányban is erős hatással volt. Természetesen a Habsburg birodalom ismét a német nyelvi túlsúlyt hozta a térség politikai, gazdasági és kulturális folyamataiban egészen a 19. század nyelvi mozgalmainak megerősödéséig.

3.3. Etnikai terek

Már a nyelvek térbeliségének jellege is mutatja, hogy a térségnek igen összetett etnikai képe volt az eltelt évszázadokban. A középkor kezdetén is igen nagyszámú romanizált és „barbár” etnikum élt és jelent meg a térségben. A valamilyen formában fennmaradó, majd más népekbe asszimilálódó kelták, jazigok és germán népek mellett, keleti germánok szlávok, avarok, bolgárok és magyarok, besenyők, jászok és kunok, románok, majd szerbek telepedtek meg a Duna mentén. A 11-12. századtól pedig a nyugat érkező szász, flamand etnikumok színesítették a képet. Ugyanakkor sok etnikum elveszítette korábbi

nyelvét és asszimilálódott az adott térség meghatározó, többségi nyelvéhez. Még kevesebb etnikum tudta az államiság valamelyik szintjét kialakítani. (Hatházi G.–Szende K. 2003): Tehát identitásban a nyugati keresztény kultúrán, a két meghatározó állami tér és tagozódásain, valamint a három fő nyelvterületen belül számos etnikai törésvonal alakult ki. Ezek azonban nem voltak állandóak, hiszen a migrációk és az államtér, államhatár változások folyamatosan alakították területi kiterjedéseiket és arányaikat. Lényegében a térséget hármas etnikai struktúra jellemzi évszázadok óta:

- Jelentős kiterjedésű tömbszerűen megjelenő etnikai és kulturális terek (német, szláv és részben magyar), amelyek földrajzi, vallási jellemzőkkel tagolódnak.
- Az előbbiekből kiinduló, illetve ezekbe beépülő migrációs etnikai terek (szász, sváb, szerb, román).
- Mozaikos, befogadó etnikai tér – a magyar etnikai terület jó része – ahol az etnikai határok képlékenyek, átfedőek, a magyarság mellett szász, sváb, román, horvát, ruszin, szerb, majd szlovák etnikumok jelennek meg mozaikosan.

Az etnikai törésvonalak problémája nem minden korszakban és nem mindenhol jelentkezett. (Kocsis, K. 2004). Elsősorban az államtér változások, másrészt a kulturális önállósodás időszakában élesedtek ki az etnikai törésvonalak, amelyek komoly szerepet játszottak a különböző birodalmak politikai érdekérvényesítésében.

4. POLITIKAI TEREK

4.1. Birodalmak és tartományok

A fent tárgyalt téráramlási rendszerekkel összefüggésben Közép-Európában az elmúlt évezredekben különböző típusú és Európára komoly hatást gyakorló állami terek jöttek létre. Ezek közül a római, majd a középkorban a frank, a német-római, az oszmán és a Habsburg állam elfogadottan birodalom volt, de a térszerkezeti jellemzők alapján ebbe a sorba illeszthetjük a középkori magyar államot is. A birodalmi típusú állami terek történeti földrajzi vizsgálata részben eltér a történettudományi megközelítéstől és elsősorban a térbeliségre koncentrálna közelíti meg a problémát, ezért eltekint a politikai struktúrák adott korszakbeli önmeghatározásától, uralmi rendszerének felépítésétől és az egyszerű történeti megközelítésben használt nagy területi kiterjedés fogalmától. A birodalmak térbeliségének jellemzője volt, hogy a nagyobb európai áramlási zónákra épültek és a jelentősebb áramlási csomópontokat tartósan uralták, azokat összekapcsolták. Lényegében az áramlási zónákon kialakult helyi állami terek

beépítéséből szerveződött összetett területi rendszerük. Folyamatos érdekük volt az áramlási terek aktivitásának ellenőrzött fenntartása, azaz áramlási zónák átfogó uralása. Terjeszkedésük következtében elsősorban peremeken kialakult ütközőterek jellemezték, belső határaikat a tartományá váló helyi állami terek feletti uralom érdekei alapján szabályozták (Csüllög G. 2010). A középkorban a Duna menti áramlási tér kezdő szakasza már a 7-8. század óta birodalmi térként működött, változó jellegű struktúrákkal és hatékonysággal a következő évszázadokban. Az itt kialakult germán-német politikai tér minden korszakban meghatározó tényezője volt egész Európának. Ennek a térségnek a keleti peremén alakult meg a Magyar Királyság részben hasonló, de központosítottabb térstruktúrával, amely a beérkező áramlásokat sikeresen szűrő, ellenőrző és tartós határokkal részben lezáró nagyhatalmi térként működött a 15. század végéig.

4.2. Kis államok

Az önálló szerveződésű helyi államok az áramlási zónák egyes szakaszain, vagy azoktól részben elkülönülve általában kisebb magterületekre szerveződtek. Területük gyakran változott az áramlási zónák folyamataitól és növekedési lehetőségeiktől függően. Amikor a birodalmi hatások gyengültek, a helyi állami terek igyekeztek minél nagyobb részt uralni az áramlási terekből és határokkal lezárni azok különböző szakaszait. Azonban hosszasan nem tudták kiegyensúlyozni a nagytérségi áramlásokat és az érdekeik szerint alakított helyi áramlásokat. Önállóságuk a záródó áramlási terekhez kötődött, ez pedig a határaik megerősítésére készítette őket, mindez pedig a térségen belüli elkülönülésekhez, erős ütközésekhez vezetett. Az ütközések következménye sokszor nem csak határ menti területeket, hanem az egész állami teret is érintette, ez pedig a határok gyakori változásával járt. A helyi szerveződésű államok a birodalmak árnyékában csak elvétve és rövid időre, a nagyhatalmi hanyatlások, átalakulások korszakaiban kaptak jelentősebb szerepet.

A helyi és birodalmi államok megjelenési aránya és az európai politikát meghatározó szerepe az eltelt történeti korszakokban változó volt. Míg az európai államiság kiterjedése elsősorban a birodalmakhoz kötődött, voltak időszakok, amikor egyes helyi állami terek váltak fontossá, vagy számuk a jelen időszakhoz hasonlóan jelentősen megnőtt. Ugyanakkor a változás dinamikáját mutatja, hogy a 16-17. században és a 19-20. század fordulóján a birodalmak uralták Európát. (Csüllög, G. 2015) Ezek a változások azt mutatják, hogy a birodalmiság politikai és területi struktúrái mindig életképesek.

4.3. Ütközőterek

A térség ezeréves múltjában meghatározó volt a birodalmi rendszerek dominanciája. Több száz éven keresztül a Német-római, időlegesen a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom határozta meg a politikai folyamatokat. A 18. századtól a Habsburg Birodalom, illetve Ausztria és Magyarország uralta, hol önállóan, hol megosztva. a Duna menti térséget Közép-Európában (Nagy M. M. 2008). A birodalmi és migrációs hatás következtében kialakuló német kulturális dominancia árnyékában a 18. század végéig elsősorban politikai ütközések zajlottak. A 19. század elején kibontakozott különböző népek előbb önálló kulturális identitásra való törekvése, majd pedig az önálló politikai tér igényének egyre erőteljesebb képviselője. Megindult a cseh, magyar, szlovák, horvát, szlovén, román, szerb etnikai elkülönülés folyamata, amelyekhez már határokkal elkülönített területi, sőt állami önállóság igénye is társult. Ez államtér szempontjából elsősorban a Habsburg Birodalmat, majd Ausztria és Magyarországot érintette, de a német kultúrtér változására is komolyan kihatott, sőt a 19. század végére a Német Császárság politikájában is megjelent az erre adott válasz. A 20. század eleje már teljes szembefordulást hozott az eddig önálló államiság nélküli, vagy attól elzárt nemzetek és Ausztria-Magyarország között. 1918 után megindult az elkülönülő nemzetállamok kialakítása. Az önálló kultúra – önálló állam – saját földrajzi tér elve komoly töréseket hozott a számos szállal összefüggő dunai térben, tartós nyelvi, etnikai, államnemzeti és államtéri ütköző felületet alakítva ki az eddig egysége kultúr téren belül. Súlyos problémát hozott, hogy elkülönítő, bezáró nemzeti határokat hoztak létre a két legkevésbé sem homogén területiséget hordozó tényező alapján, egyrészt a nehezen igazolható és folytonosan változó etnikai tér kiterjedés, valamint a sajátosan értelmezett korai történeti határok alapján. Az eredmény teljesen ellentmond a térbeli migráció, az áramlási zónák és a rugalmas többfunkciós határok és határzónák történeti szükségszerűségének. Ez a több mint száz éves helyzet sok tekintetben szembe megy a térség ezer év alatt kialakult értékeivel: az összefűző áramlási rendszerrel, a mozaikos befogadó etnikai struktúrával, az összefonódó kulturális, vallási térrel és a közös történetiséggel. A történeti tanulság szerint a migrációs tér csak időlegesen fojtható le, nem lehet éles, lezáró politikai határokkal tartósan szétbontani, mivel csak összekapcsolódóan életképes.

5. AZ EGYSÉGES POLITIKAI TÉR ÉS HATÁSA

A térség középkorban kialakult struktúráit a 18. századtól jelentősen átformálta a Habsburg állam sajátos politikai rendszere, amelyben a bajor területeket kivéve közös politikai térbe foglalódott a tágabb Duna menti térség. Ennek jellegét

erősen meghatározta a Habsburg központosító politika és az uralt államok tartományi különbségeinek fenntartása. A térségben különböző funkciójú határok, határzónák hierarchikus rendszere épült ki és ezzel együtt a német nyelvűre támaszkodó kulturális építkezés is jelentős migrációt alakított ki a német nyelvű területekről kelet felé. Mindemellett a gazdasági folyamatok és a Habsburg etnikai politika is kedvezett a birodalmon belül más etnikumok belső migrációjának. Ez egyre jelentősebbé tette a nyelvi és etnikai elhatárolódásokat. Még erőteljesebben szabályozott áramlási térré vált a térség Ausztria és Magyarország dualista államának időszakában. Ez az egységes tér talán ekkor volt a legkevésbé elválasztó elemekkel tagolva, ugyanakkor ez az akadály nélküli szabályozottság nem kedvezett a birodalmon belül egyre inkább jelentkező nemzeti törekvéseknek.

IRODALOM

- CSÜLLÖG G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P. – Szebényi A. (szerk.): A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs, 2008. pp. 334-341.
- CSÜLLÖG G. (2010): Birodalmi térszerkezetek a Kárpát-medencében. In: Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok V. évfolyam 1-2. szám 2010. pp.181-186.
- CSÜLLÖG, G. (2015): The role of the migrational zones in the historical processes in Central Europe and in the Balkans. *Revista De Historia Actual* 2015 (36), pp. 53–61.
- HATHÁZI G.–SZENDE K. (2003): Népek és kultúrák a középkori Magyarországon. In: Visy Zsolt szerk. *Magyar régészet az ezredfordulón. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Teleki László Alapítvány*, Budapest, pp. 388–397.
- HARDI T. (2012): Dunai térség-koncepciók a múltban és a jelenben. *Mediterrán és Balkán Fórum* VI. évfolyam 1. szám 2012 pp. 10-19.
- KOCSIS K. (2004): A politikai és az etnikai földrajz határértelmezései. In: Kovács N - Osvát A. - Szarka L. (szerk.) *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből* III. Akadémiai Kiadó, Budapest pp. 23-28.
- KOVÁCS P. (2012): A Duna, mint közép- és délkelet-európai geopolitikai tengely. *Mediterrán és Balkán Fórum* VI. évfolyam 1. szám 2012 pp. 2-10.
- NAGY M. M. (2008): A török hódoltság mint földrajzi régió. In: *Közép-európai Közlemények* 2008/1. pp. 80-85.

AZ ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGI GÖRÖGKATOLIKUS LAKOSSÁG TÁRSADALMI-GAZDASÁGI-DEMOGRÁFIAI JELLEMZŐI A 19. SZÁZAD ELEJÉN

DEMETER GÁBOR

A demográfiai jelenségek kapcsán Dányi Dezső (országos léptékben), újabban pedig Illés Tamás (Erdélyben, regresszióanalízissel) mutatott rá, hogy azok felekezeti-etnikai vonatkozásai nem elhanyagolhatók – legalábbis a 19. század végén semmiképpen.¹ Dányi szerint 1890-1910 között erősebb volt a demográfiai sajátosságok és felekezetek-nyelvek közti kapcsolat, mint az alfabetizáció és a termékenység csökkenése közti kapcsolat erőssége, illetve hasonló erősségű, mint az iparosodási mutatók és termékenység esetében. Illés több tucat kvantifikálható valamint nem számszerűsíthető indikátor vizsgálatából azt szűrte le, hogy 1900-1910 között a vallás még meghatározó szerepet játszik a termékenységi mintázatok alakításában. Saját, Sátoraljaújhelyre vonatkozó kutatásaink a demográfiai átmenet előtti korszakra (1870) vonatkozóan erősítették meg a felekezeti szerepét a termékenység alakulásában, igaz csak lokálisan.² A GIS-ta Hungarorum adatbázisba integrált forrásaink szerkezete csak korlátozott mértékben tette lehetővé a demográfia és felekezeti, valamint demográfia és etnikum közti kapcsolat vizsgálatát egy évszázaddal korábban. (Vizsgálataink a családméretre és a többi tényező kapcsolatára, illetve területi mintázataira, továbbá a népességnövekedés területi mintázatának differenciáira redukálódtak a 18. század kapcsán, mivel II. József népszámlálásában a gyerekarány, mint indikátor, nem a mai ismérvek alapján került kialakításra).³

¹ Illés Tamás: *A térbeliség és felekezeti hovatartozás differenciáló szerepe a 19–20. századi Székelyföld termékenységi mintázataiban*. PhD-értekezés, ELTE, Budapest, 2022; Dányi Dezső: *Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén*. Demográfia 20 (1977/1): 56–87.

² Demeter Gábor és Bagdi Róbert: *A társadalom differenciáltságának és térbeli szerveződésének vizsgálata Sátoraljaújhelyen 1870-ben*. Kapitális, Budapest – Debrecen.

³ A nemesek fiai és a parasztok és polgárok örökösei sem ide kerültek besorolásra, ha kiskorúak voltak.

A munkácsi görögkatolikus egyházmegye 1806-os schematizmusa⁴ azonban közel 2150 település (az ország településállományának hatoda, Erdélyt is beszámítva) alap-, és mintegy 2000 település (és 500 ezer görögkatolikus lélek, a terület lakosságának 45%-a!) részletes demográfiai-társadalmi adatait közli településszintű bontásban.⁵ Statisztikailag is releváns (azaz helytálló elemzési eredményeket, következtetéseket biztosító) sokaságról van szó, mely az Erdélyen kívüli görögkatolikuság tanulmányozása szempontjából megkerülhetetlen.⁶ E terület felén az összeírtak egyben a lakosság abszolút többségét teszik ki, így a forrás nélkülözhetetlen a kor és Északkelet-Magyarország történeti statisztikai vizsgálatához éppúgy, mint az egyház- és kultúrtörténet, vagy éppen oktatástörténet szempontjából. Ez utóbbi szempontok vizsgálatához az Udvari István által szerkesztett és kiadott mű teszi közzé a nélkülözhetetlen alapadatokat. Saját korábbi munkánk⁷ pedig az alapadatok térképi feldolgozásával, a történeti demográfia számára indikátorok képzésével, statisztikai kiértékelésével és főképp a területi különbségek illusztrálásával lépett tovább az adatok (eleddig foghíjas) analízise irányába. Atlaszunk a területi mintázat különbségei mellett számos – így már jól látható, de statisztikai elemzésnek korábban nem alávetett

⁴ Az elemzés forrásául szolgáló mű: Udvari István: *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészseégeinek 1806. évi összeírása*. Vasvári Pál Társaság Füzetei 3. Nyíregyháza, 1990.

⁵ 130 listázott településről nincs részletes adat (de ez csak 6000 görögkatolikus lelket érint, ellenben itt 94 ezer nem görögkatolikus élt már 1785-ben is), további közel 130 település a névalak azonosíthatatlansága, vagy lokalizálási problémák miatt nem került térképezésre és elemzésre sem.

⁶ Az erdélyi görögkatolikus lakosság társadalmi-gazdasági és demográfiai sajátosságainak elemzésére az 1750-es erdélyi összeírás és a Miskolczy Ambrus-Varga E. Árpád szerzőpáros felekezeti adatsoros gyűjtése alapján egy tanulmányban kísérletet tettünk, összevetve azt a többi felekezet vonásaival, sajnos azonban két forrásunk eltérő jellege miatt az összehasonlíthatóságuk igencsak korlátozott. Gyémánt, Ladislau – Remus Câmpeanu – Anton Dörner – Florin Mureșan – Amalia Gyémánt: *Conscriptia fiscală a Transilvaniei din anul 1750. I-II*. Editura Enciclopedică, București, 2009–2016; Miskolczy Ambrus – Varga E. Árpád: *Erdély történeti demográfiájának forrásai a XVIII. század második felében. I-II-III. Felekezeti összeírások 1750–1850*. Pro-Print Könyvkiadó Csíkszereda, 2013–2014.

⁷ Demeter Gábor – Kónya Péter: *A munkácsi görögkatolikus püspökség 1806-os összeírásának történeti statisztikai atlasza / A Historical Statistical Atlas of the Greek Catholic Bishopric of Munkács based on the conscription of 1806*. *GISistorical Studies 6*. Budapest – Prešov, 2023.

– jelenség vizsgálatára hívja fel a figyelmet, mint például az Alföldre leszivárgó görögkatolikus társadalom és a hegyvidéki kibocsátó közeg eltérő társadalmi és korösszetétele, a prédikáció déli irányba megváltozó nyelve, kétnyelvű prédikációk, stb. További forrásaink (a II. József korabeli népszámlálás és az 1786-os kancelláriai összeírás)⁸ integrálása révén lehetőség nyílik a görögkatolikus lakosság települési arányszámára következtetni éppúgy (kirajzolva a migrációs irányokat), mint társadalomszerkezetének eltéréseire a befogadó közösséghez mérve. Emellett vizsgálni lehet a görögkatolikusság demográfiai mintázatának és társadalmi differenciáltságának eltéréseit többségi és kisebbségi területen, parokiális központban és filiákban, tanítóval bíró és oktatással nem rendelkező településekben egyaránt, vagy a prédikáció nyelve alapján – egyszerű statisztikai lekérdezéssel kiátlagolva az alcsoportokra jellemző, születési, halálozási és házassági arányszámokat, a teljes társadalomhoz mért társadalmi tagolódásukat. (A demográfiai sajátosságait illetően már kevésbé, hiszen hasonlóan nagy területre nincs hasonló részletességű feldolgozott állapotban lévő kimutatásunk a társadalom egészére, vagy akár csak egyes felekezetekre vonatkozóan sem – éppen ez a történeti statisztikai, történeti demográfiai értéke az 1806-os összeírásnak!). Noha a kapott eredmények az ország egészét nem reprezentálják (a területen igen sok a legfejletlenebb 1500 település közé tartozó falu), de az itt közölt táblázatok önmagukban is értékesek, ugyanis a későbbi munkák során referenciaként, összehasonlítási alapként jól hasznosíthatók,⁹ az ország egészéhez képest egy alulfejlett terület sajátosságait illusztrálva.

Vajon a kedvező és kedvezőtlen helyzetben lévő görögkatolikus közösségek között volt-e különbség *prédikációs nyelv* (mint az etnikai viszonyokat leginkább közelítő indikátor) vagy az egyéb vallás jelenléte (sőt, akár túlsúlya) szempontjából (6. táblázat)? Ott, ahol magyar volt a prédikációs nyelv, a görögkatolikus közösség a 100 főt sem érte el, felekezeti arányuk 15% alatt volt. A román nyelvű prédikációs nyelvvel bíró közösségek átlagos létszáma viszont 500 fő felett volt és a görögkatolikusok száma 35%-kal múlta felül az 1785-ös össznépesség számát. Ekkora népességnövekedés 20 év alatt már nagy méretű bevándorlást és áttérést is feltételez, pusztán a természetes szaporulat számhlájára írni, a kor egészségügyi viszonyait tekintve, nem lehet. A ruszin prédikációs nyelvű görögkatolikus közösségek átlagos nagysága 250 fő, a szlováké 70 fő, az előbbi a települési lakosság átlag 70%-át jelentette, az utóbbi azonban csak 15%-

⁸ <http://gistahungarorum.abtk.hu>

⁹ Az átlag nem adja vissza a részhalmazok belső differenciáltságát, a szórásokat bemutató táblázatok közlésétől azonban terjedelmi okokból eltekintünk.

ot. Az úrbéresek aránya a ruszin prédikációs nyelvű közegben volt a legalacsonyabb, a gyerekek aránya a szlovákoknál (míg a románoknál kiemelkedő, 30% feletti volt, ami nagy természetes szaporulatra is utal). A román és ruszin prédikációs nyelvű települések esetében átlag feletti volt a jobbágyok aránya a görögkatolikusok között, míg magyar nyelv esetében feleennyi. Az összes úrbéres aránya a szlovák és magyar nyelvű prédikációjú településeken volt a legmagasabb, a ruszin nyelvű településeken pedig csak 17%. Ebből következően a magyar és szlovák prédikációs nyelvű településeken az úrbéresek között átlagon felül találunk zselléreket. A születések a halálozásokhoz vagy az összes lakoshoz képest alacsonynak bizonyultak a szlovák prédikációs nyelvű települések esetében, valamint a magyar nyelvi környezetben is, a román és ruszin nyelvi közegben mért értékhez képest.

Ugyanígy, ha a születéseket az új házasságok számához mérjük, megint a ruszin és román nyelvi közeg emelkedik ki, a szlovák pedig mélyen átlag alatti. A halálozási ráta a román nyelvi közeg esetében volt magas, szlovák és magyar közeg esetén alacsony, az új házasságok aránya a magyar nyelvi közegben volt a legmagasabb, román esetében viszont a legalacsonyabb, ami már a felekezeti-nyelvi expanzió lecsengésére utal, legalábbis a természetes szaporulaton, mint forrást tekintve. A magyar és szlovák nyelvi közeg esetében a görögkatolikus úrbéresek (elsősorban a zsellérek miatt) aránya jóval magasabb volt saját társadalmukhoz mérve, mint a többi vallást tekintve, a román nyelvi közeg esetében éppen fordítva. A teljes jobbágyság aránya a többi felekezet esetében volt magasabb (a román nyelvi környezetet leszámítva), minden prédikációs nyelv esetében. A filiák távolsága a központtól ugyancsak a magyar és szlovák prédikációs nyelvű görögkatolikus közösségekben volt a legnagyobb, akárcsak a házatlan zsellérek aránya a többi felekezet házatlan zselléreinek arányához képest.

Hasonlóképpen elemezhető a görögkatolikus lakosság helyzete a különböző felekezeti többségű településeken (7. táblázat). *Református vagy evangélikus* többségű településen a görögkatolikusok száma átlag 120 és 70 fő volt (vagy 30% és 25%), míg görögkatolikus többség esetén közel 400 fő volt a közösség átlagos mérete, mely legalább 15%-os növekedést mutatott 20 év alatt. Római katolikus többségű településen ez 210 fő és 50-60%. A görögkatolikus gyerekek aránya evangélikus településeken csak 20%, reformátusoknál 25%, római katolikusoknál 23%, görögkatolikus többségű településen viszont 28% volt 1806-ban. Az úrbéresek aránya a görögkatolikusok között átlag feletti volt a református és evangélikus többségű településeken, azonban a jobbágyok aránya csak a római katolikus és görögkatolikus települések esetében volt átlag feletti, míg a zsellérek

aránya az evangélikus és református települések görögkatolikussága között volt magas. A születések összes görögkatolikushoz mért értéke az evangélikus falvak görögkatolikussága esetében volt a legmagasabb, míg a református többségű településeken átlag alatti volt, a halálozásokhoz mért születésszám pedig a görögkatolikus és római katolikus települések unitus lakossága esetében volt átlag feletti, az evangélikus és református települések esetében átlag alatti. Kiugró volt az evangélikus falvak görögkatolikussága esetében a görögkatolikus párokra jutó születésszám, bár az új görögkatolikus házasságok számához viszonyítva az érték nagyon alacsony volt (a magas házasodási kedv – legalábbis a korábbi tendenciákhoz képest – miatt). A halálozási ráta a református települések unitussága esetében kifejezetten alacsony volt.

Az úrbéresek aránya az evangélikus és református többségű falvakban a görögkatolikusok között volt jelentősebb, a római katolikus többségű falvak esetében azonban éppen fordítva. A teljes jobbágyok aránya minden esetben a többségi társadalomban volt magasabb, a görögkatolikusok felülreprezentáltsága a házatlan és házas zsellérek (főként a református falvakban) esetében igen szembeeső. Ugyanígy a református és vegyes falvak görögkatolikussága feküdt legmesszebb a parokiális központoktól.

Ha a *görögkatolikus felekezet aránya* szerint (1. táblázat) vizsgáljuk a társadalmi-gazdasági jellemzőket, akkor világos, hogy a gyerekarány proxyjának tekinthető gyónásra képtelen lakosság aránya növekszik a felekezeti kompaktság javulásával párhuzamosan. Az úrbéres lakosság aránya viszont a görögkatolikusságon belül csökken, a települések felekezeti homogenitásának fokozódásával, miközben soraikban a teljes jobbágyok aránya folyamatosan nő. Mindeközben a teljes lakossághoz mérve az úrbéresek aránya stagnál, majd enyhén nő a homogén görögkatolikus települések esetében. Az nem meglepő, hogy a görögkatolikus házaspárok aránya az összes párhoz mérve szórványban alacsony és a település felekezeti homogenitásának növekedésével nő. Izgalmasabb, hogy a görögkatolikus születések halálozásokhoz mért értéke és a görögkatolikus lakosság számához mérve is javul a település felekezeti homogenitásának növekedésével, miközben a születések görögkatolikus házaspárokhoz mért aránya esetében inkább stagnálásról beszélhetünk. Ha pedig a gyónásra képtelenek számához viszonyítjuk a görögkatolikus születések számát, akkor leginkább a vegyes, 50%-körüli arányú görögkatolikusság esetében mérhetünk kiugró értéket (a többihez képest – sajnos a nem görögkatolikusok esetében nincs ilyen tömeges adatunk.) A görögkatolikus halálozások aránya magas értékről indulva hullámszerűen a település felekezeti arculatának homogenizálódásával, de végeredményben ez is csökken.

Értelemszerűen az új házasságkötések aránya az összes görögkatolikus pár számához mérve a szórványban, kisebbségben volt magasabb. A házatlan görögkatolikus zsellérség kisebbségi helyzetben jelentősen felülreprezentált, a házas zsellérek aránya ugyancsak magasabb körökben, mint a teljes társadalomban, míg telkes jobbágyból (a homogén görögkatolikus településeket értelemszerűen nem számítva) kevesebb van közöttük. Az is evidens, hogy a parókiák az etnikailag homogén településekre települnek leginkább, viszont fontos ismérv, hogy a homogén görögkatolikus települések átlagos lélekszáma kisebb, mint a többié 400 körüli (országos átlag alatti), miközben ezek a falvak kis méretük ellenére mégis a legnagyobb létszámú görögkatolikus közösséget tömörítik.

Ha éppen ezért a fenti mutatókat megnézzük a görögkatolikusok települési lélekszáma szerint differenciálva, nem felekezeti arányuk, hanem *közösségeik mérete* szerint (2. táblázat), akkor látványosan nő köreikben a csoportlétszám növekedésével a „gyerekarány”, csökken, majd stagnál az úrbéresek aránya, miközben a jobbágyok aránya jelentősen nő, a görögkatolikus házaspárok aránya szintúgy, akárcsak a születés/halálozás arány. A görögkatolikus lakosság számához mért görögkatolikus születések száma a kezdeti növekedés után stagnál, a házaspárok számához mért születésszám pedig fluktuált.

A születések aránya az összes gyerek számához mérve csak a legnagyobb görögkatolikus közösségekben esik le. Az új házasságok aránya viszont a kezdeti emelkedés után jelentősen csökken a közösség növekedésével, miközben az új házasságokra vetített görögkatolikus születésszám monoton növekszik a görögkatolikus közösségek méretének növekedésével párhuzamosan. A nagyobb közösség nagyobb felekezeti homogenitást is jelöl (1 feletti érték az eltérő évkörök miatt lehetséges – másként fogalmazva, az 1000-2000 fő közötti görögkatolikus közösségek esetében, ha mindet homogénnek tekintjük, a lakosság szám 20 év alatt akár 15%-ot is nőhetett 1785-1806 között. Hogy ez mekkora mértékben migráció, felekezetváltás vagy éppen természetes szaporulat eredménye, az nem deríthető ki a számokból). A görögkatolikus úrbéresek aránya a teljes lakossághoz mérve fluktuált, a kisebb közösségeikben felülreprezentáltak voltak a teljes társadalom úrbéreseinek arányához képest. A telkes jobbágyok aránya magasabb volt a teljes társadalomban, de különbség a görögkatolikus közösség méretének növekedésével eliminálódott. A házas és házatlan zsellérek esetében a görögkatolikusok között volt arányuk magasabb, a filiák távolsága a központtól szintén korrelált (fordítottan) a közösség méretével.

Ha ezek után a földrajztudományban gyakran alkalmazott *településméret* szerinti differenciáltságot vizsgáljuk meg (3. táblázat), akkor azt látjuk, hogy a

görögkatolikusok átlagos száma a legnagyobb, 2000 fő feletti településeken sem éri el a 600 főt, miként az 1000-2000 fő feletti településeken sem, csakhogy ez utóbbiak felekezeti értelemben görögkatolikus többséggel bírnak (akár az 500-1000 fő közti települések), míg az előbbieket nem. A gyerekarány sokkal kevésbé differenciált, mint a korábbi vizsgálatoknál, az úrbéresek aránya ugyan nő a görögkatolikusok között, de ez sem differenciált igazán, ellenben a görögkatolikus jobbágyok aránya csökken a településméret növekedésével a görögkatolikus úrbéresek között, miközben a zselléréké nő. A görögkatolikus házaspárok aránya általában minden kategóriában magasabb, mint a görögkatolikus lakosságban mérhető aránya, ami a közösség vitalitásáról, terjeszkedéséről tesz bizonyosságot. A görögkatolikus születések halálhozhoz mért aránya lassan növekszik, kivéve a legnagyobb településeket, ahol közel azonos a két érték, sőt, a halálhozhoz száma magasabb, mint a születéseké (ez urbanizációs sajátosság, a városokban a szaporulatot inkább a migráció biztosítja, mint a természetes szaporulat. A településméret növekedésével előbb nő, majd meredeken csökken a születési ráta, ugyanez a helyzet, ha a születéseket a gyerekszámhoz, nem a görögkatolikus összlakosság számához mérjük. A halálhozhoz ráta ugyancsak hullámzik, de a legnagyobb településeken alapvetően kicsi az érték (ugyancsak urbanus jellegre utalva). A 200 fő alatti falvak legalább 5%-os népességnövekedést könyvelhettek el 1785-1806 között, az 1000 fő feletti településeken viszont 50% alá esik a görögkatolikusok aránya a teljes halmazra jellemző 66% helyett. A településméret növekedésével lassan, de biztosan csökken a görögkatolikusok körében is az úrbéresek aránya, ami megfelel az országos (urbanizációs) trendeknek esetükben is, noha az tény, hogy a görögkatolikusok esetében az úrbéresek aránya a teljes társadalomhoz képest minden településméret esetében nagyobb, sőt a nagyobb települések esetében a differencia csak fokozódik, ami arra utal, hogy társadalmukra a városias életformák kevésbé jellemzők, mint a többi felekezet esetében. A görögkatolikus házatlan zsellérek esetében ugyanez a minta, a görögkatolikus házaspárok zsellérek esetében viszont az 1000 fő feletti településeken az ő arányuk már magasabb, mint a teljes társadalom házaspárok zselléréi. A településméret és a filiák távolsága között viszont nem volt differenciáltság, tehát a parókiák megszervezése kevésbé a település méretétől, mint a görögkatolikus lakosság nagyságától vagy épp a hívők arányától függött.

Ha a görögkatolikus településeket centrumként és perifériaként értelmezve a görögkatolikus *parókiák és filiák* társadalmi-gazdasági-demográfiai sajátosságainak differenciáira vagyunk kíváncsiak (4. táblázat), akkor az 1806-os összeírás alapján a következő összehasonlítás tehető: a parókiális központok

hívőinek létszáma meghaladja az 500 főt, a filiáké csak 100 görögkatolikus lélek átlagosan (ezen települések átlagos lélekszáma viszont 1000 és 500 fő!). A gyerekek aránya a görögkatolikusok között a parókiális központokban magasabb, míg az úrbéresek aránya itt kisebb. Közöttük viszont kiemelkedő a telkes jobbágyok aránya, míg a házas és házatlan zsellérek aránya filiákban magasabb volt. A görögkatolikus házaspárok aránya a parókiákon volt magasabb az összes házaspárhoz mérve (ami a felekezeti gyakoriság különbségeinek fényében nem is meglepő), a születések halálozáshoz és görögkatolikus összlakossághoz mért értéke szintén itt volt kedvezőbb. A görögkatolikus házaspárookra azonban azonos mennyiségű születés esik, miként a görögkatolikus gyerekszámhoz mért születésszám tekintetében sincs különbség.

A halálozások aránya viszont a filiákon magasabb volt, a felekezet gyakorisága a lakosságban alacsonyabb, viszont több volt az új házasság. A filiák esetében a görögkatolikus lakosságban alacsonyabb volt a telkes jobbágyok aránya az úrbéresek között, mint a többi felekezetnél.

Ha a *filiák parókiáktól való távolsága* szerint (8. táblázat) vizsgáljuk a társadalmi-gazdasági-demográfiai sajátosságokat, akkor nem meglepő módon a közösség mérete 500 főről 2 órai járás esetében 50 főre csökken, a gyónásra nem képes, kiskorú görögkatolikus lakosság aránya szintén csökken, míg az úrbéresek aránya hullámozva ugyan, de növekszik. Legmarkánsabb trendként a házatlan zsellérek arányának parókiától való távolsággal emelkedő aránya rajzolódik ki, utalva a centrumból a periféria felé történő folyamatos kiáramlásra (hiszen a frissen vándorlónak kisebb eséllyel van jobbágytelke, mint a már megtelepedettnek, vagy a kibocsátó közegben élőnek). Ugyanígy csökken a görögkatolikus házaspárok aránya az összes házaspárból és a görögkatolikus lakosság aránya is 90%-ról 20% alá esik a parókiától 3 óra járásra. A születési ráta is hullámozik, de összességében csökkenő tendenciát mutat, akármelyik mérőszámot választjuk. A házassodási kedvet illetően hasonló tendencia nem mutatható ki és a centrumoktól való távolság növekedésével egyre több a zsellér a görögkatolikus társadalomban a többi felekezethez mérten. Ennek köszönhetően a telkes jobbágyok aránya pedig jelentősen csökken a görögkatolikus közösségekben a távoli filiák felé haladva a többi felekezethez viszonyítva.

Ahol nem regisztráltak új görögkatolikus *házaspárt* 1806-ban, ott a közösség átlagos létszáma 70 fő alatt volt, szemben a 240 fős teljes csoportátlaggal. Átlag alatti volt a kiskorúak aránya is, ellenben a legmagasabb itt volt az úrbéresek aránya (miközben a jobbágyoké a legalacsonyabb, tehát sok volt a közösségben a zsellér), viszont a görögkatolikus házaspárok aránya a többi csoportéhoz képest

átlag alatti maradt. A születési arányszám kifejezetten alacsony volt, akármelyik egyéb tényezőhöz (görögkatolikus lakosság, halálozások, gyónásra képtelenek, stb.) viszonyítjuk.

A halálozási ráta nem volt kiugróan magas, a felekezeti arány 40% körül volt, ami kirívóan alacsony és ezek a helyek a parókiáktól több mint 75 perc járásra voltak átlagosan, miközben az úrbérések aránya a teljes görögkatolikus lakossághoz mérve elérte a 20-25%-ot a teljes halmaz 15%-ához képest, ráadásul a házatlan zsellérek a többi csoporthoz és a többi felekezet házatlan zselléreinek arányához képest is +20%-os felülreprezentáltságot mutattak.

Végül pedig az oktatás megléte és hiánya (5. táblázat) is lehet differenciáló tényező (bár a kapcsolat iránya, az ok és következmény nem feltétlenül egyértelműsíthetők). Ahol *sem katekizmus, sem iskola* nem volt ott az átlagos közösségmért 134 fő volt, ahol néptanító, népiskola volt, ott 400-700 fő közötti volt a görögkatolikus közösség, a katekizmusok átlag 350 fős közösségekben települtek, míg a 2 triviális iskola 800 feletti közösségben működött. Itt volt a legkisebb a gyerekarány egyébiránt, után következtek az oktatás nélküli helyiségek (1225). Az úrbérések aránya átlag alatti a katekizmust tanító településeken, átlag feletti a néptanítós helyiségekben volt. A jobbágyok aránya az úrbérések között ott volt a legalacsonyabb, ahol nem volt oktatás, itt volt a legalacsonyabb a görögkatolikus házaspárok aránya is, akárcsak a születési ráta (e tekintetben a 2 triviális iskolának helyt adó közösség vetélkedett vele). Kifejezetten magas volt viszont a születésszám a tanítókkal rendelkező falvakban (ez inkább ok, mint okozat lehetett). Emellett itt a halálozási ráta is igen alacsony volt, miközben a lakosság 85% volt görögkatolikus, míg ahol nem volt iskola, ott ez 50% alatti arányt mutatott. A görögkatolikus úrbérések aránya a teljes halmazéhoz az iskola nélküli településeken hasonlított leginkább. A házas és házatlan zsellérek aránya minden típusnál a görögkatolikusok esetében volt magasabb, kivéve a triviális iskolákkal bíró görögkatolikus közösségeket. És tulajdonképpen az sem meglepő, hogy iskolával a parókiától több mint 60 perc járásra lévő filiák nem rendelkeztek, a katekizmus pedig gyakoribb volt az egyházi központhoz közelebbi településeken, mint a néptanító.

A fent írtak részben intervallumba sorolt folytonos eloszlású változók elemzésén, részben nem kvantifikálható mutatókon alapultak – ha a kvantifikálható indikátorok korrelációs mátrixát tekintjük (tehát eltekintünk az intervallumba-sorolás korrelációt erősítő hatásától), akkor 0,5 feletti r értéket ritkán találunk (9. táblázat). Gyakori azonban a 0,3-0,5 közötti korrelációs koefficiens, mely nem tekinthető rossznak társadalomtudományok esetében (szemben a természettudományokkal). Hasonló korreláció mérhető a

görögkatolikus jobbágyság aránya és a filiák távolsága között (-0,366), melyet éppen fent érintettünk. -0,445 -ös koefficiens mérhető a filiák távolsága és a görögkatolikus házaspárok összes párhoz mért aránya között és $r = 0,333$ -as érték mérhető a teljes jobbágyok és görögkatolikus teljes jobbágyok arányszámának különbsége és a távolság között. $r=0,391$ -es érték mérhető a gyónásra nem képes görögkatolikusok (gyerekek) aránya és a görögkatolikus házaspárok aránya között, -0,345 a házatlan zsellérek aránya és görögkatolikus házaspárok összes párhoz mért aránya között. A felekezeti arányokkal szinte egyik tényező sem korrelál erősen.

1. táblázat. A társadalmi-demográfiai-gazdasági mutatók értékeinek változása a görögkatolikus lakosság gyakoriságának függvényében

Görög-katolikus felekezeti arány (1=100%) és esetszám	összes görög-katolikus (fő)	gyónásra nem képes / összes görög-katolikus (1=100%)	görög-katolikus úrbéres / összes görög-katolikus (1=100%)	görög-katolikus jobbágy / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus házas zsellér / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus házatlan zsellér / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus pár / összes házaspár (1=100%)	gk. születések / gk. halálozások	gk. születések / gk. lakos	gk. születések / gk. párok	gk. évi születések / gk. összgyónásra képtelen
0,10 alatt (482)	23,707	0,175	0,239	0,252	0,361	0,387	0,449	0,669	0,020	0,213	0,118
0,10-0,33 (312)	105,808	0,255	0,183	0,371	0,388	0,241	0,628	1,321	0,030	0,262	0,125
0,33-0,50 (133)	232,496	0,258	0,167	0,489	0,321	0,190	0,777	1,315	0,032	0,248	0,131
0,50-0,75 (162)	320,327	0,262	0,160	0,563	0,302	0,136	0,863	1,461	0,034	0,255	0,136
0,75-1,00 (729)	401,676	0,274	0,159	0,758	0,167	0,075	0,972	1,540	0,031	0,190	0,122
Total (181)	231,065	0,243	0,185	0,532	0,276	0,192	0,762	1,376	0,028	0,219	0,124

Görög-katolikus felekezeti arány (1=100%) és esetszám	gk. születések / gk. új házasság	gk. halálozások / gk. lakosság	új házasság / gk. párok összesen (1=100%)	gk. lakos 1806 / jogi népesség 1785 (1=100%)	úrbéresek aránya a lakosságból - gk. úrbéresek aránya lakosságból (1=100%)	teljes jobbágy aránya az úrbéresek között - gk. teljes jobbágy aránya az úrbéresek között (1=100%)	házatlan zsellér aránya az úrbéresek között - gk. házatlan zsellér aránya az úrbéresek között (1=100%)	filiák távolsága negyed-órában	Népesség-szám 1785-ben
0,10 alatt (482)	1,222	0,042	0,098	0,040	-0,157	0,408	-0,330	6,654	714,276
0,10-0,33 (312)	2,830	0,026	0,086	0,196	-0,104	0,328	-0,186	4,696	566,663
0,33-0,50 (133)	3,996	0,032	0,094	0,417	-0,091	0,240	-0,137	3,038	566,180
0,50-0,75 (162)	4,414	0,031	0,065	0,627	-0,081	0,184	-0,081	2,198	512,846
0,75-1,00 (729)	4,694	0,026	0,047	1,076	-0,057	0,018	-0,034	1,405	381,668
Total (181)	4,101	0,031	0,069	0,562	-0,096	0,195	-0,141	3,551	526,787

2. táblázat. A társadalmi-demográfiai-gazdasági mutatók értékeinek változása a görögkatolikus közösség csoportméretének függvényében

Összes görög-katolikus és esetszám	összes görög-katolikus (fő)	gyónásra nem képes / összes görög-katolikus (1=100%)	úrbéres / összes görög-katolikus (1=100%)	görög-katolikus jobbágy / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus házas zsellér / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus házatlan zsellér / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus pár / összes házaspár (1=100%)	gk. születések / gk. halálózások	gk. születések / gk. lakos	gk. születések / gk. párok
0-10 (221)	5,271	0,128	0,297	0,208	0,334	0,458	0,390	0,233	0,019	0,135
10-20 (136)	15,456	0,215	0,223	0,218	0,376	0,406	0,534	0,567	0,018	0,148
20-50 (242)	34,723	0,231	0,196	0,377	0,360	0,262	0,522	0,978	0,027	0,253
50-100 (281)	73,206	0,262	0,175	0,476	0,338	0,186	0,736	1,289	0,030	0,218
100-200 (357)	150,431	0,258	0,154	0,600	0,263	0,136	0,828	1,416	0,031	0,236
200-500 (558)	323,362	0,274	0,157	0,676	0,223	0,101	0,932	1,533	0,031	0,210
500-1000 (215)	675,628	0,269	0,176	0,707	0,195	0,098	0,979	1,679	0,031	0,220
1000-2000 (55)	1370,982	0,291	0,181	0,690	0,209	0,102	0,983	1,510	0,029	0,187
Total (2011)	239,897	0,245	0,186	0,537	0,276	0,187	0,774	1,400	0,028	0,214

Összes görög-katolikus és esetszám	gk. évi születések / gk. össz gyónásra képtelen	gk. születések / gk. új házasság	gk. halálózások / gk. lakosság	új házasság / gk. párok összesen (1=100%)	gk. lakos 1806 / jogi népesség 1785 (1=100%)	úrbéres aránya a lakosságból - gk. úrbéres aránya lakosságból (1=100%)	telkes jobbágy aránya az úrbéresek között - gk. telkes jobbágy aránya az úrbéresek között (1=100%)	házatlan zsellér aránya az úrbéresek között - gk. házatlan zsellér aránya az úrbéresek között (1=100%)	filiák távolsága negyed-órán
0-10 (221)	0,123	0,333	0,056	0,069	0,024	-0,196	0,478	-0,409	7,950
10-20 (136)	0,097	0,429	0,020	0,062	0,061	-0,137	0,476	-0,352	6,860
20-50 (242)	0,127	1,306	0,034	0,093	0,169	-0,106	0,334	-0,196	5,153
50-100 (281)	0,122	2,121	0,026	0,073	0,767	0,451	0,259	-0,143	4,963
100-200 (357)	0,132	3,599	0,029	0,074	0,731	-0,065	0,154	-0,094	3,104
200-500 (558)	0,121	4,454	0,027	0,061	0,982	-0,057	0,072	-0,053	1,498
500-1000 (215)	0,123	5,267	0,025	0,055	1,046	-0,083	0,008	-0,042	0,130
1000-2000 (55)	0,107	6,050	0,023	0,039	1,157	-0,103	-0,099	-0,054	0,000
Total (2011)	0,122	4,075	0,031	0,068	0,658	-0,032	0,189	-0,137	3,487

3. táblázat. A görögkatolikus lakosság társadalmi-demográfiai-gazdasági mutatói értékeinek változása a településméret függvényében

Össznépesség	összes görögkatolikus (fő)	gyónásra nem képes / összes görögkatolikus (1=100%)	űrbéres / összes görögkatolikus (1=100%)	görögkatolikus jobbágy / összes gk. űrbéres (1=100%)	görögkatolikus házas zsellér / összes gk. űrbéres (1=100%)	görögkatolikus házatlan zsellér / összes gk. űrbéres (1=100%)	görögkatolikus pár / összes házaspár (1=100%)	gk. születés / gk. halálzás	gk. születése k / gk. lakos	gk. születése k / gk. párok
0-200 (417)	113,782	0,248	0,172	0,658	0,192	0,150	0,841	1,363	0,027	0,178
200-500 (921)	193,221	0,250	0,181	0,530	0,290	0,181	0,757	1,374	0,026	0,197
500-1000 (426)	351,631	0,234	0,192	0,486	0,301	0,213	0,750	1,455	0,034	0,265
1000-2000 (100)	577,230	0,233	0,199	0,485	0,278	0,236	0,765	1,493	0,024	0,300
2000 felett (44)	535,182	0,208	0,195	0,324	0,361	0,314	0,672	0,984	0,023	0,271
Total (1908)	239,240	0,244	0,183	0,541	0,272	0,187	0,773	1,389	0,028	0,215

Össznépesség	gk. évi születések / gk. össz. gyónásra képtelen	gk. születések / gk. új házasság	gk. halálzások / gk. lakosság	új házasság / gk. párok összesen (1=100%)	gk. lakos 1806 / jogi népesség 1785 (1=100%)	űrbéresek aránya a lakosságból - gk. űrbéres aránya lakosságból (1=100%)	telkes jobbágy aránya az űrbéresek között - gk. telkes jobbágy aránya az űrbéresek között (1=100%)	házatlan zsellér aránya az űrbéresek között - gk. házatlan zsellér aránya az űrbéresek között	filiaák távolsága negyedórában
0-200 (417)	0,115	3,198	0,038	0,048	1,052	0,205	0,144	-0,106	4,000
200-500 (921)	0,116	3,953	0,027	0,065	0,593	-0,090	0,213	-0,132	3,580
500-1000 (426)	0,144	4,919	0,033	0,078	0,515	-0,110	0,213	-0,155	2,904
1000-2000 (100)	0,122	4,923	0,034	0,085	0,442	-0,124	0,093	-0,197	2,970
2000 felett (44)	0,131	3,071	0,028	0,182	0,176	-0,123	0,001	-0,220	3,182
Total (1908)	0,123	4,111	0,031	0,068	0,658	-0,032	0,188	-0,137	3,480

4. táblázat. A görögkatolikus lakosság társadalmi-demográfiai-gazdasági mutatói értékeinek változása a lokális centrum-periféria viszonyok függvényében

Parókia	összes görög-katolikus (fő)	gyónásra nem képes / összes görög-katolikus (1=100 %)	űrbéres / összes görög-katolikus (1=100 %)	görög-katolikus jobbágy / összes gk. űrbéres (1=100 %)	görög-katolikus házas zsellér / összes gk. űrbéres (1=100 %)	görög-katolikus házatlan zsellér / összes gk. űrbéres	görög-katolikus pár / összes házaspár (1=100 %)	gk. születések / gk. halálozások	gk. születések / gk. lakos	gk. születések / gk. párok	gk. évi születések / gk. össz gyónásra képtelen
nem (1368)	107,528	0,232	0,195	0,457	0,311	0,231	0,684	1,302	0,027	0,215	0,121
ígen (643)	521,516	0,271	0,166	0,697	0,205	0,099	0,955	1,536	0,032	0,211	0,124
Total (2011)	239,897	0,245	0,186	0,537	0,276	0,187	0,774	1,400	0,028	0,214	0,122

Parókia	gk. születések / gk. új házasság	gk. halálozások / gk. lakosság	új házasság / gk. párok összesen (1=100%)	gk. lakos 1806 / jogi népesség 1785 (1=100%)	űrbéres aránya a lakosságból - gk. űrbéres aránya lakosságból (1=100%)	telkes jobbágy aránya az űrbéresek között - gk. telkes jobbágy aránya az űrbéresek között (1=100%)	házatlan zsellér aránya az űrbéresek között - gk. házatlan zsellér aránya az űrbéresek között (1=100%)	filiák távolsága negyed-óraban
nem (1368)	3,326	0,032	0,074	0,502	-0,014	0,267	-0,182	5,113
ígen (643)	4,821	0,027	0,056	0,987	-0,070	0,034	-0,048	0,026
Total (2011)	4,075	0,031	0,068	0,658	-0,032	0,189	-0,137	3,487

5. táblázat. A görögkatolikus lakosság társadalmi-demográfiai-gazdasági mutatói értékeinek változása az oktatás megléte illetve hiánya függvényében

Iskola vagy katekizmus	összes görög-katolikus (fő)	gyónásra nem képes / összes görög-katolikus (1=100 %)	űrbéres / összes görög-katolikus (1=100 %)	görög-katolikus jobbágy / összes gk. űrbéres (1=100 %)	görög-katolikus házas zsellér / összes gk. űrbéres (1=100 %)	görög-katolikus házatlan zsellér / összes gk. űrbéres (1=100 %)	görög-katolikus pár / összes házaspár (1=100 %)	gk. születések / gk. halálozások	gk. születések / gk. lakos	gk. születések / gk. párok	gk. évi születések / gk. össz gyónásra képtelen
kat (684)	373,079	0,270	0,162	0,675	0,215	0,110	0,914	1,547	0,031	0,215	0,121
nép (35)	494,514	0,235	0,219	0,613	0,175	0,212	0,834	1,643	0,041	0,263	0,121
nép, és kat (61)	711,820	0,269	0,195	0,572	0,268	0,160	0,935	1,207	0,035	0,245	0,144
nincs (1225)	134,063	0,230	0,198	0,451	0,315	0,234	0,679	1,285	0,026	0,210	0,121
trivialis (2)	829,500	0,165	0,197	0,626	0,210	0,164	0,985	1,091	0,035	0,165	0,231
Total (2011)	239,897	0,245	0,186	0,537	0,276	0,187	0,774	1,400	0,028	0,214	0,122

Iskola vagy katekizmus	gk. születések / gk. új házasság	gk. halálozások / gk. lakosság	új házasság / gk. párok összesen (1=100%)	gk. lakos 1806 / jogi népesség 1785 (1=100%)	űrbéres aránya a lakosságból - gk. űrbéres aránya lakosságból (1=100%)	telkes jobbágy aránya az űrbéresek között - gk. telkes jobbágy aránya az űrbéresek között (1=100%)	háztalan zsellér aránya az űrbéresek között - gk. háztalan zsellér aránya az űrbéresek között (1=100%)	fiлиák távolsága negyed-óraban
kat (684)	4,593	0,027	0,055	0,967	-0,060	0,057	-0,058	1,518
nép (35)	4,161	0,019	0,072	0,856	-0,126	0,066	-0,142	2,657
nép, kat (61)	4,823	0,035	0,081	0,768	-0,100	0,115	-0,099	0,311
nincs (1225)	3,439	0,033	0,076	0,476	-0,010	0,277	-0,187	4,777
trivialis (2)	4,333	0,032	0,038	1,019	-0,147	-0,098	-0,022	0,000
Total (2011)	4,075	0,031	0,068	0,658	-0,032	0,189	-0,137	3,487

6. táblázat. A görögkatolikus lakosság társadalmi-demográfiai-gazdasági mutatói értékeinek változása a prédikáció nyelvének (a közösség nyelvének) függvényében

Görög-katolikus prédikáció nyelve	összes görög-katolikus (fő)	gyónásra nem képes / összes görög-katolikus (1=100%)	űrbéres / összes görög-katolikus (fő)	görög-katolikus jobbágy / összes gk. űrbéres (1=100%)	görög-katolikus házas zsellér / összes gk. űrbéres (1=100%)	görög-katolikus háztalan zsellér / összes gk. űrbéres (1=100%)	görög-katolikus pár / összes házaspár (1=100%)	gk. születések / gk. halálozások	gk. születések / gk. lakos	gk. születések / gk. párok	gk. évi születések / gk. össz gyónásra képtelen
magyar (346)	97,697	0,225	0,225	0,299	0,384	0,316	0,665	1,093	0,024	0,215	0,125
magyar, ruszin (20)	160,100	0,199	0,174	0,389	0,250	0,361	0,761	0,981	0,025	0,172	0,142
ruszin (1276)	251,627	0,247	0,170	0,609	0,242	0,149	0,795	1,451	0,030	0,214	0,125
ruszin, magyar (70)	143,329	0,260	0,219	0,368	0,332	0,300	0,775	0,910	0,028	0,213	0,112
ruszin, szlovák (20)	59,650	0,160	0,243	0,118	0,448	0,434	0,456	1,056	0,019	0,201	0,123
román (180)	554,650	0,302	0,193	0,686	0,203	0,111	0,964	1,631	0,031	0,220	0,106
szlovák (41)	69,610	0,157	0,236	0,258	0,426	0,316	0,411	0,905	0,019	0,189	0,122
Total (2011)	239,897	0,245	0,186	0,537	0,276	0,187	0,774	1,400	0,028	0,214	0,122

Görög-katolikus prédikáció nyelve	gk. születések / gk. új házasság	gk. halálozások / gk. lakosság	új házasság / gk. párok összesen (1=100%)	gk. lakos 1806 / jogi népesség 1785 (1=100%)	űrbéres aránya a lakosságból - gk. űrbéres aránya lakosságból (1=100%)	telkes jobbágy aránya az űrbéresek között - gk. telkes jobbágy aránya az űrbéresek között (1=100%)	háztalan zsellér aránya az űrbéresek között - gk. háztalan zsellér aránya az űrbéresek között (1=100%)	filíák távolsága negyedórában
magyar (346)	3,557	0,028	0,084	0,146	-0,140	0,343	-0,270	6,341
magyar, ruszin (20)	2,481	0,030	0,067	0,372	-0,102	0,495	-0,367	4,200
ruszin (1276)	4,229	0,033	0,069	0,764	-0,071	0,145	-0,096	2,932
ruszin, magyar (70)	3,219	0,031	0,050	0,360	-0,132	0,401	-0,246	4,500
ruszin, szlovák (20)	2,417	0,032	0,034	0,130	-0,177	0,536	-0,389	6,800
román (180)	4,290	0,026	0,048	1,348	0,574	-0,003	-0,070	0,878
szlovák (41)	1,500	0,016	0,064	0,155	-0,156	0,418	-0,262	6,244
Total (2011)	4,075	0,031	0,068	0,658	-0,032	0,189	-0,137	3,487

7. táblázat. A görögkatolikus lakosság társadalmi-demográfiai-gazdasági mutatói értékeinek változása a lakosság domináns vallásának függvényében

Vallás	összes görög-katolikus (fő)	gyónásra nem képes / összes görög-katolikus (1=100%)	űrbéres / összes görög-katolikus (1=100%)	görög-katolikus jobbágy / összes gk. űrbéres (1=100%)	görög-katolikus házas zsellér / összes gk. űrbéres (1=100%)	görög-katolikus háztalan zsellér / összes gk. űrbéres (1=100%)	görög-katolikus pár / összes házaspár (1=100%)	gk. születések / gk. halálozások	gk. születése k / gk. lakos	gk. születése k / gk. párok	gk. évi születése k / gk. össz gyónásra képtelen
ismeretlen (27)	147,852	0,159	0,235	0,359	0,336	0,305	0,624	1,074	0,019	0,245	0,152
evangélikus (11)	72,182	0,191	0,222	0,395	0,306	0,299	0,656	1,277	0,035	1,008	0,177
református (210)	122,276	0,255	0,223	0,348	0,343	0,309	0,790	1,226	0,023	0,149	0,097
római katolikus (456)	214,373	0,228	0,175	0,541	0,281	0,178	0,657	1,391	0,030	0,249	0,134
rk, ev (173)	89,555	0,200	0,217	0,357	0,326	0,317	0,478	1,155	0,027	0,336	0,123
rk, ev, ref (43)	202,767	0,240	0,157	0,314	0,484	0,201	0,606	1,312	0,023	0,181	0,103
rk, ref (375)	188,984	0,236	0,199	0,349	0,391	0,259	0,700	1,241	0,028	0,212	0,135
görög-katolikus (653)	386,832	0,279	0,161	0,783	0,149	0,067	0,994	1,579	0,030	0,172	0,114
vegyes (51)	92,353	0,187	0,238	0,290	0,371	0,339	0,565	0,818	0,029	0,272	0,131
Total (2011)	239,897	0,245	0,186	0,537	0,276	0,187	0,774	1,400	0,028	0,214	0,122

Vallás	gk. születések / gk. új házasság	gk. halálozások / gk. lakosság	új házasság / gk. párok összesen (1=100%)	gk. lakos 1806 / jogi népesség 1785 (1=100%)	űrbéres aránya a lakosságból - gk. űrbéres aránya lakosságból (1=100%)	telkes jobbágy aránya az űrbéresek között - gk. telkes jobbágy aránya az űrbéresek között (1=100%)	háztalan zsellér aránya az űrbéresek között - gk. háztalan zsellér aránya az űrbéresek között (1=100%)	filiák távolsága negyed-óraban
ismeretlen (27)	4,167	0,017	0,023	0,307	-0,144	0,325	-0,222	4,000
evangélikus (11)	2,611	0,031	0,598	0,306	-0,119	0,253	-0,170	3,818
református (210)	3,829	0,021	0,042	0,248	-0,143	0,379	-0,276	5,129
római katolikus (456)	4,442	0,040	0,069	0,694	0,180	0,211	-0,124	3,379
rk, ev (173)	2,707	0,037	0,176	0,253	-0,122	0,348	-0,233	5,838
rk, ev, ref (43)	2,882	0,027	0,157	0,273	-0,085	0,251	-0,113	2,674
rk, ref (375)	3,267	0,028	0,068	0,319	-0,113	0,322	-0,212	4,541
görög-katolikus (653)	4,536	0,025	0,041	1,153	-0,057	-0,016	-0,028	1,616
vegyes (51)	3,653	0,062	0,043	0,190	-0,173	0,377	-0,296	6,294
Total (2011)	4,075	0,031	0,068	0,658	-0,032	0,189	-0,137	3,487

8. táblázat. A görögkatolikus lakosság társadalmi-demográfiai-gazdasági mutatói értékeinek változása az egyházi centrumtól való távolság függvényében

Filiák távolsága negyedóraban	összes görög-katolikus (fő)	gyónásra nem képes / összes görög-katolikus (1=100%)	űrbéres / összes görög-katolikus (1=100%)	görög-katolikus jobbágy / összes gk. űrbéres (1=100%)	görög-katolikus házas zsellér / összes gk. űrbéres (1=100%)	görög-katolikus háztalan zsellér / összes gk. űrbéres (1=100%)	görög-katolikus pár / összes házaspár (1=100%)	gk. születések / gk. halálozások	gk. születések / gk. lakos	gk. születések / gk. párok
0 (671)	509,128	0,272	0,165	0,699	0,204	0,096	0,957	1,553	0,031	0,208
1 (104)	137,029	0,239	0,172	0,541	0,262	0,197	0,787	1,177	0,030	0,325
2 (279)	149,290	0,257	0,182	0,535	0,268	0,197	0,792	1,445	0,030	0,211
3 (147)	132,537	0,244	0,179	0,507	0,320	0,173	0,697	1,601	0,027	0,190
...										
9 (25)	50,840	0,198	0,238	0,395	0,250	0,355	0,579	0,909	0,017	0,151
10 (43)	35,977	0,177	0,289	0,202	0,480	0,319	0,432	0,655	0,016	0,189
11 (8)	39,000	0,200	0,206	0,431	0,354	0,215	0,506	1,000	0,014	0,110
12(55)	49,164	0,178	0,246	0,307	0,369	0,324	0,545	0,997	0,016	0,097
Total (2011)	239,897	0,245	0,186	0,537	0,276	0,187	0,774	1,400	0,028	0,214

Filiák távolsága negyedórában	gk. évi születések / gk. össz gyónásra képtelen	gk. születések / gk. új házasság	gk. halálások / gk. lakosság	új házasság / gk. párok összesen (1=100%)	gk. lakos 1806 / jogi népesség 1785 (1=100%)	úrbéres aránya a lakosságból - gk. úrbéres aránya lakosságból (1=100%)	telkes jobbágy aránya az úrbéresek között - gk. telkes jobbágy aránya az úrbéresek között (1=100%)	háztalan zsellér aránya az úrbéresek között - gk. háztalan zsellér aránya az úrbéresek között (1=100%)
0 (671)	0,122	4,774	0,027	0,055	0,980	-0,070	0,030	-0,047
1 (104)	0,143	3,178	0,034	0,125	0,659	-0,080	0,207	-0,142
2 (279)	0,119	3,586	0,027	0,054	0,615	-0,088	0,182	-0,145
3 (147)	0,119	3,528	0,027	0,067	0,510	-0,090	0,249	-0,127
...								
9 (25)	0,086	1,833	0,020	0,011	0,279	-0,145	0,353	-0,315
10 (43)	0,118	0,667	0,016	0,112	0,101	-0,208	0,471	-0,264
11 (8)	0,071	1,833	0,024	0,074	0,097	-0,126	0,349	-0,130
12(55)	0,078	2,849	0,024	0,116	0,170	-0,150	0,420	-0,283
Total (2011)	0,122	4,075	0,031	0,068	0,658	-0,032	0,189	-0,137

9. táblázat. A folytonos eloszlású alapváltozókból képzett indikátorok korrelációs mátrixa a 2000 érintett település adataival

	filiák távolsága negyedórában	gyónásra nem képes gk/ összes gk	gk jobbágyok aránya az összes gk lakosból	gk háztalan zsellér aránya az összes gk lakosból	gk házaspár az összes házaspárból	gk születés / gk halálózás	gk születés / gk lakos	gk halálózás / gk lakos	új házasság / összes gk házasság	gk lakos (1806) / népesség 1785
filiák távolsága negyedórában	1,000	-,246**	-,366**	,274**	-,445**	-,125**	-,104**	0,008	,052*	-,136**
gyónásra nem képes/összes gk	-,246**	1,000	,238**	-,210**	,391**	,155**	,159**	-,053*	-,127**	,109**
gk jobbágyok aránya az összes gk lakosból	-,366**	,238**	1,000	-,628**	,467**	,150**	0,044	-,049*	-,140**	,155**
gk háztalan zsellér aránya az összes gk lakosból	,274**	-,210**	-,628**	1,000	-,345**	-,105**	0,004	,059**	,134**	-,079**
gk házaspár az összes házaspárból	-,445**	,391**	,467**	-,345**	1,000	,172**	,108**	-,081**	-,189**	,212**
gk születés / gk halálózás	-,125**	,155**	,150**	-,105**	,172**	1,000	,243**	-,158**	-0,046	0,025
gk születés / gk lakos	-,104**	,159**	0,044	0,004	,108**	,243**	1,000	,122**	0,013	0,013
gk halálózás / gk lakos	0,008	-,053*	-,049*	,059**	-,081**	-,158**	,122**	1,000	,050*	-,0017
új házasság / összes gk házasság	,052*	-,127**	-,140**	,134**	-,189**	-0,046	0,013	,050*	1,000	-,0044
gk lakos (1806) / népesség 1785	-,136**	,109**	,155**	-,079**	,212**	0,025	0,013	-0,017	-0,044	1,000

KERESKEDELEM ÉS KÖZLEKEDÉS A 18-19. SZÁZADI TAKTAKÖZBEN

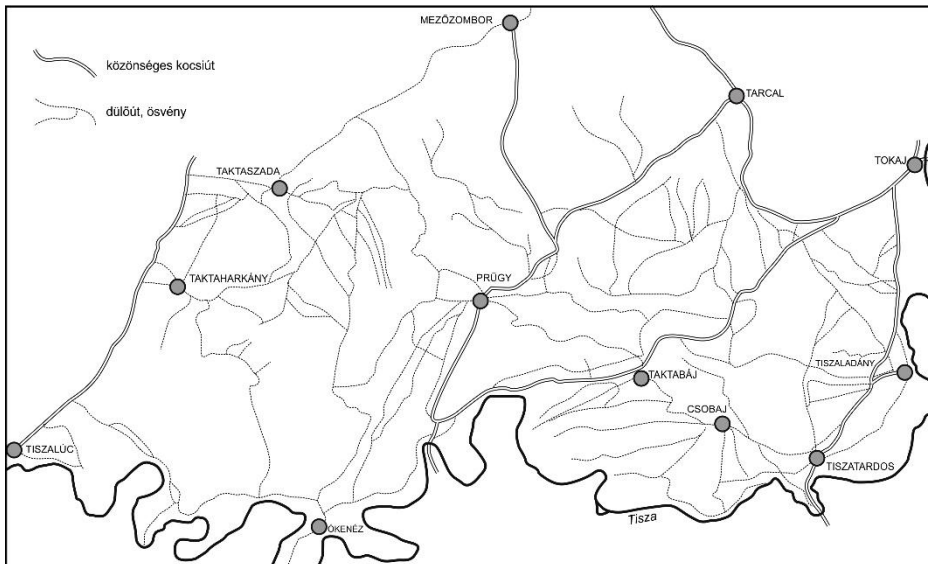
DOBÁNY ZOLTÁN

Frisnyák Sándor (1985) szerint a Taktaközszel határos Zempléni-hegység a 18-19. században alapvetően erdő- és mezőgazdasági körzet volt, kiemelkedő jelentőségű szőlő- és bortermeléssel, bányá- és manufaktúrális iparral, a peremtájak gazdasági erővonalain piacközpontokkal, közlekedési csomópontokkal, a művelődés és közigazgatás centrumaival. A hegyvidék pereme átmeneti területnek számított a Kárpát-medence nagy regionális egységei között, ugyanis itt érintkeztek az alföldi árterek állattenyésztő és az ármentes szintek gabonatermelő monokultúrái a domb- és hegyvidéki tájak termelési komplexumaival. Az itt zajló interregionális árucseré és migráció gazdaság- és településfejlesztő hatása számottevő volt. A Tokaj-Hegyalján húzódó vásárvonal legjelentősebb kereskedővárosai Szerencs, Tokaj, Sárospatak és Sátoraljaújhely voltak, de fontos településnek számított Tállya és Tarcal is. A taktaközi települések komplementer jellegű gazdasági kapcsolatban álltak e hegyaljai településekkel (meg persze másokkal is), ami a nyersanyag- és áruforgalomban, a termelési kapcsolatokban, munkaerő-gazdálkodásban stb. nyilvánult meg elsősorban. Frisnyák Sándor (1994) számításai szerint a 18. században a hegyaljai szőlők művelése 18000-20000 szőlőmunkást igényelt, ám a települések saját munkaerőforrása nem volt elegendő a szőlőskertek és -ültetvények megműveléséhez, a borászati és egyéb munkálatok elvégzéséhez. Kénytelenek voltak a környező kistájak (és távolabbi területek) falvaiból bér munkásokat alkalmazni. A taktaközi települések olcsó munkaerőt biztosítottak, különösen azok a falvak, amelyek földesúri jogon kapcsolódtak a Hegyaljához (pl. Tiszaladány) (Bencsik J. 1986). Tiszaladány parasztjainak a vallomásaiban olvashatók az alábbi sorok: „Egész nyáron ez helynek lakosai, tokaji és tarcali szőlő hegyek csak fél mérföldnyire hozzájuk lévén, minden munkára járnak, és ott szokták meg keresni portiójukat és egyéb szükségekre való pénzeket, sőt kenyereket is ebből szerzik”.

Általában elmondható, hogy hegyalja szőlőhegyei kora tavasztól késő ősziig állandó munkalehetőséget biztosítottak az ígás állattal nem rendelkező zselléreknek is. Mindezek mellett jó felvevőpiac is volt hegyalja a gyűjtögető, zsákmányoló módon szerzett taktaközi javaknak is: pl. szőlőkötöző sás, hal, csík, nád, gyékény, fűzfavessző. Az utóbbi három anyagból készült háziipari

termékeket (pl. vesszőkosarak, fűzfakas, gyékényáru) a hegyaljai szőlősgazdák vásárolták meg (Takács P. 1987).

Az 1772-ben rögzített paraszti vallomásokból képet alkothatunk a taktaközi településekről a hegyaljára szállított, s ott eladásra kerülő javokról. Taktabájról pl. káposztát, hagymás és más kerti veteményeket, Csobajról káposztát, répát, hagymát, sást, Prügyről dohányt, Taktakenézről ugyancsak dohányt, Tiszaladányból pedig salátát, petrezselymet, répát, hagymát, káposztát, dinnyét, gyékényt vittek a piacokra (annak idején Bél Mátyás is említést tett Tiszaladány híres dinnyetermesztéséről).

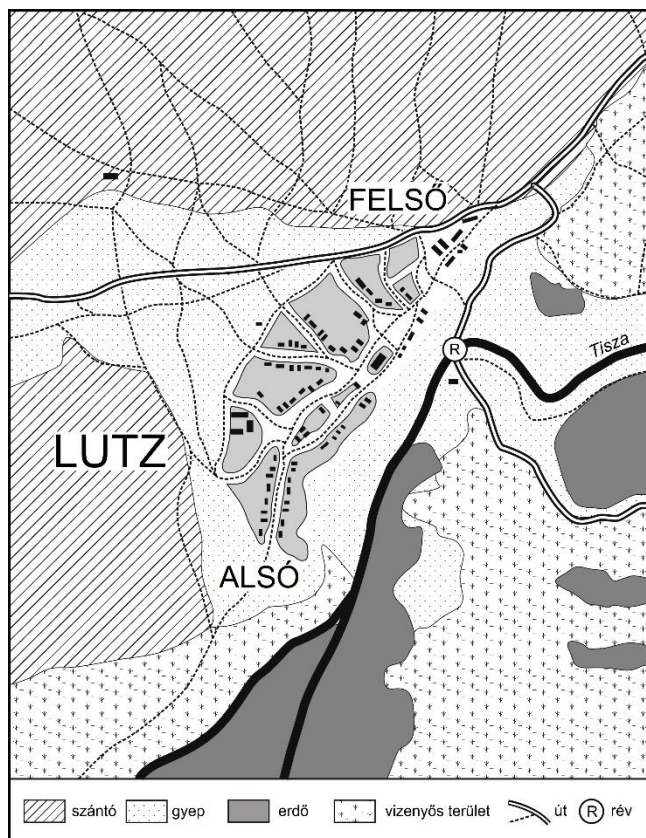
1. ábra. A Taktaköz úthálózata a 18. század utolsó harmadában. (az I. katonai felmérés szelvényei alapján, egyszerűsítve).

Takács Péter (1988) kutatásaiból tudjuk, hogy a taktaközi települések közül öt tartotta legfontosabb piacozó helyének Tokajt, és mindössze Prügy említette második helyen. Prügy lakói leginkább a tarcali piacon értékesítették javaikat, de Taktabáj, Csobaj, Tiszatardos és Tiszaladány jobbágyai is fontos piacozó helynek jelölték Tarcalt. Taktabájról, Csobajról, Tiszatardosról és Prügyről Bodrogkeresztúrra, Csobajról Mádra és Tállyára, Prügyről Tállyára, Miskolcra és Szikszóra is jártak vásárolni.

A regionális táji tagozódás és a természeti feltételek egymást kiegészítő körzeti akaratlanul is rákényszerítették a falvak, mezővárosok lakóit, hogy az önellátásra törekvés mellett is kiépítsék kereskedelmi, vásárolási kapcsolataikat. A 18. század végén megközelítőleg 6-8 mérföldnyire terjedt ki az a körzet, amelynek lakói több-kevesebb rendszerességgel kapcsolatot tartottak egymással (TAKÁCS

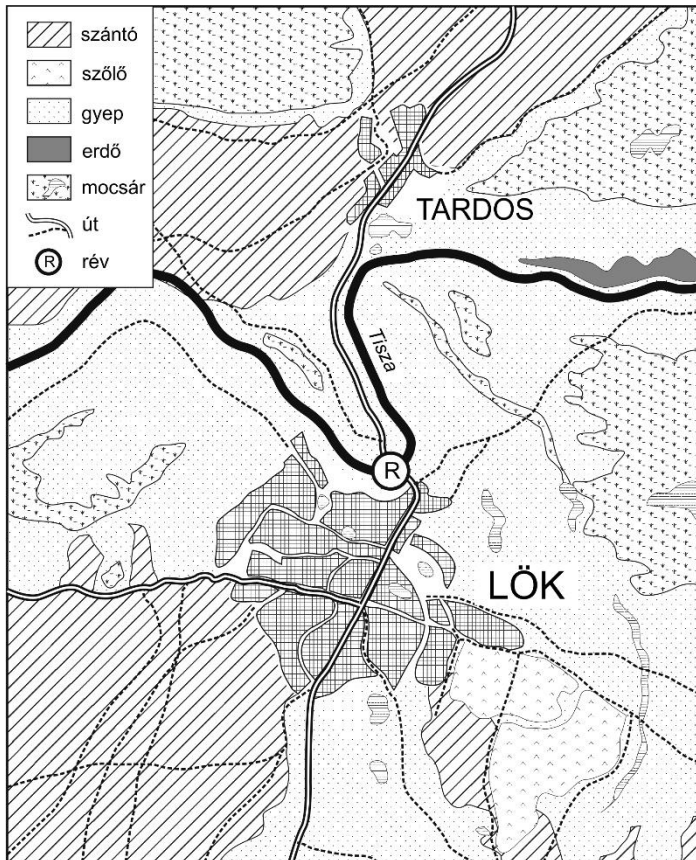
P: 1988). Erre példaként Tokajt említhetjük, ahol a 18. század második felében nem volt szántóföldi gazdálkodás, így gabonatermesztés sem, viszont számottevő szemesterményre volt szüksége évről évre. A városgazdák számadásaiból egyértelműen megállapítható, hogy beszerzéseiket közelebbi és távolabbi településeken végezték, többek között a taktaközi településeken. Csobajról pl. 1774-ben 6,25, 1775-ben 4, 1777-ben 2 köböl zabot vásároltak, de Tiszaladányból, Taktabájról és Tiszatardosról is történtek beszerzések (*Bencsik J. 1988*).

A 18. század második felében, Tokajban, évente hat országos vásárt és minden nap hetivásárt tartottak, ez utóbbiból a pénteki volt a leglátogatottabb. országos vásárok egyébként Tarcalon, Bodrogkeresztúron és Tállyán is voltak. A taktaközi falvak lakói számára előnyös volt, hogy hídvám fizetése nélkül érthették el a tokaji vásárt (*Páll I. 1988*).

2. ábra. A tiszalúci rév és környéke a 18. század végén (az I. katonai felmérés alapján).

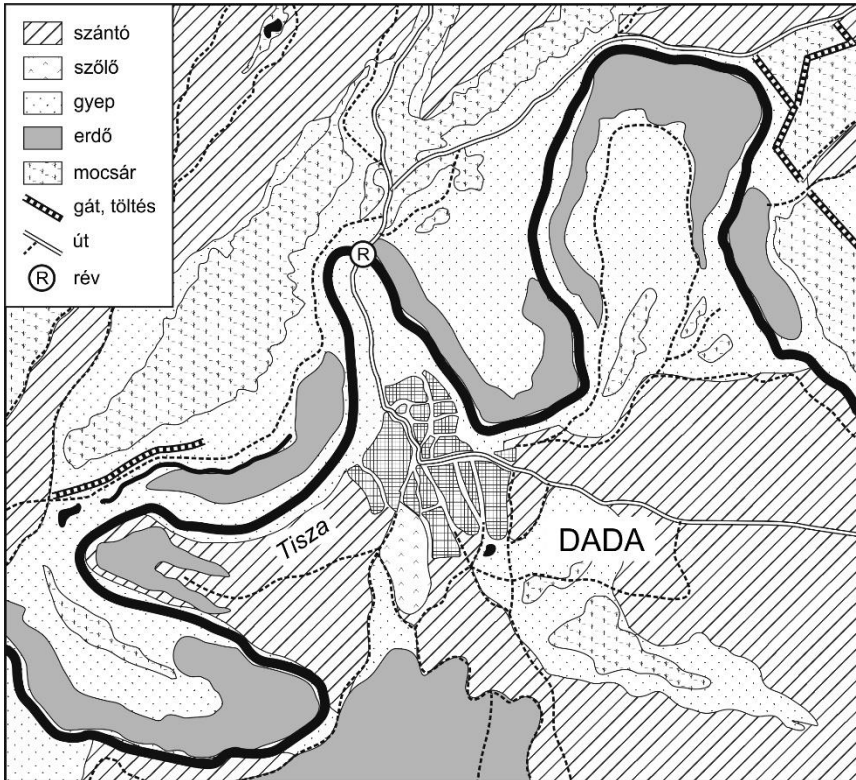
A 19. század közepéig a kereskedelem terén lényeges változásról a taktaközi települések esetében nem igen beszélhetünk. A falvak lakói mezőgazdasági terményeikkel — tojással, baromfikkal, aprómagvakkal, zöldségfélékkel — továbbra is megjelentek a hegyaljai városok piacain. Haszonállataikat is elsősorban ott értékesítették. Gyakran összekapcsolták az eladást és a beszerzést, s tulajdonképpen ez a kereskedelem többnyire az eladásra szánt mezőgazdasági termékek és a városlakó kereskedők és iparosok által kínált ipari (kézműves) áruk alkalmi cseréjén alapult (Bencsik J: 1986).

3. ábra. Az egyik legnagyobb forgalmú átkelőhely és környéke — Tiszalök és Tiszatardos között — a 18. század végén (az I. katonai felmérés alapján).

Előfordultak olyan termékek is, amelyek távolabbi vidékekről kerültek a Taktaközbe. Ilyenek voltak pl. a Bükk-hegység erdőiből származó jármok vagy az építkezésnél használt égetett mész (Viga Gy. 1990). Abaújszántó, Tokaj és környéke, Tarcal, Tállya és Bodrogkeresztúr köve nagy mennyiségben jutott a

Taktaközbe is, főleg a 19. század második felében. A Zempléni-hegység üveghutái látták el többek között a Taktaköz népességét is üvegáruval (*Frisnyák S. 1985*). A 19. században a taktaköziek Tokajban szereztek be pl. az ablaküveget és a háztartáshoz szükséges rézedényeket (*Bencsik J. 1986*).

4. ábra. A tiszadadai rév és tágabb térsége a 18. század második felében (az I. katonai felmérés alapján, módosítva).

A 19. század végén jelentős háziipari tevékenység bontakozott ki Taktaszada, Tiszalúc, Tiszaladány községekben. Gyékénytakarókat, kosarakat, széküléseket, méhkasokat stb. készítettek. Tokajban már a 19. század utolsó harmadában kosárfonó iskola működött, ahol a környékbeliek elsajátíthatták a legszükségesebb tudnivalókat (*Viga Gy. 1990*).

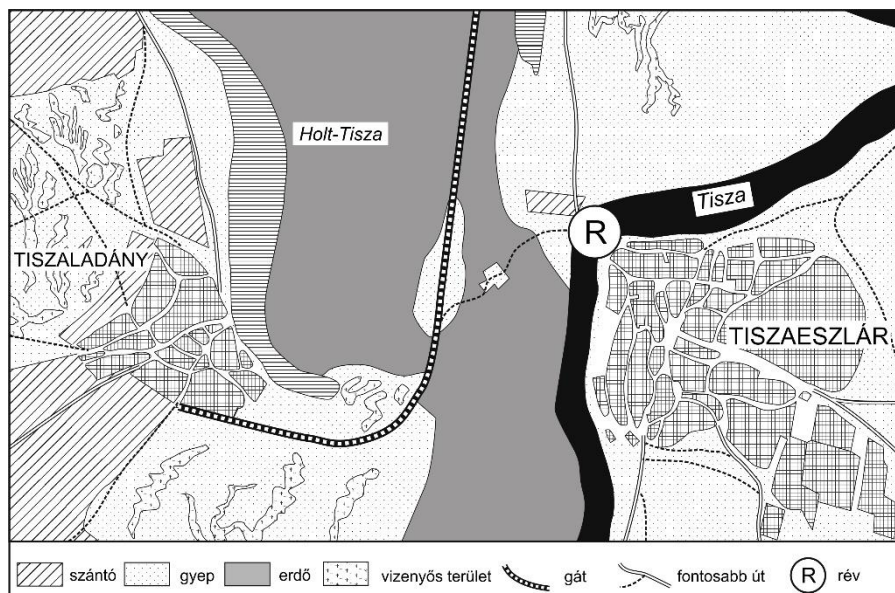
Tiszaladányban a 19. század végén számottevő zöldségtermelés alakult ki. Ellátták a környékbeli piacokat káposztával, petrezselyemmel, sárgarépával és egyes gyümölcsfélésekkel. Igen élénk paraszti árucserre bontakozott ki a Tisza két partja mentén elterülő falvak között is, és Tiszaladánynak ebben is komoly szerep jutott zöldségféléi révén. Elsősorban Tokaj, Tarcál és Tiszaeszlár piacaira

szállítottak, de gyakran eljutottak Szerencs, Bodrogkeresztúr, sőt Szikszó vásáraitra is. A fűzfavesszőkből font termékeiket a távolabbi városokba szekerekkel fuvarozták, így pl. Erdőbényére, Olaszliszkára, Encsre, de vásároltak Balmazújvároson is. A taktaközi népesség a hegyaljai zsidóság ellátásában is részt vett (pl. baromfi és hízott liba szállításával). A friss tej és tejtermékek ugyancsak kelendők voltak a hegyaljai települések piacain (*Bencsik J. 1986*).

Az egyes települések közötti kapcsolattartás, kereskedelem lebonyolítása, általában a közlekedés évszázadokon keresztül nagy nehézséget jelentett a taktaköziek számára. A már idézett paraszti vallomások mindegyikében szó esik a mostoha közlekedési lehetőségekről. Szemléletesen ír erről Takács Péter „A taktaközi parasztok vallomása az úrbérrendezéskor” című munkájában: „*E hat község- viszonylag szűk területen Tisza és Takta folyók közé zárva élte életét, az őszi és a tavaszi áradáskor, nagy esőzések idején teljesen elzárva a külvilágtól. Csónakon ha meg lehetett közelíteni őket, bár úgy is nehéz volt, mert a sekély vizek, felázott földek sem gyalogost, sem csónakost nem engedtek kószálni. Hadak se nagyon merészkedtek e tájra. Legalábbis nem sűrű gyakorisággal. Védeltséget, egyben zárttságot is „élvezett” e mikrorégió*”. A 18. század végi közlekedési viszonyokról részletesen olvashatunk Pók Judit „Szabolcs vármegye katonai leírása 1782-1785” című tanulmányában is. Az I. katonai adatfelvétel, a Josephinische Aufnahme egyrészt térképészeti munkákból, másrészt nagyon fontos adatokat tartalmazó országleírásból állt össze. Minden helyiségnél ugyanolyan kérdőpontokra adott válaszokat tartalmaz, elsősorban katonai jellegű információkat. A 9 kérdőpont az utak leírását adta meg, amelynek segítségével rekonstruálni lehet a felvételezés idején uralkodó közlekedési viszonyokat.

Az úthálózat jellemzésénél megkülönböztettek országutat, utat, mezei, falusi utat, dorongutat, fahordó utat és ösvényt. Mindegyik településnél megadták azokat az időadatokat, amelyek arról tájékoztattak, hogy normál körülmények között hány óra alatt lehet eljutni a szomszédos településekre. Pl. Taktabájról Prügyre 1,5, Mezőzomborra 3 $\frac{1}{4}$, Tarcalra 2 $\frac{3}{4}$, Tokajba 3, Csobajra $\frac{1}{2}$, Tiszadadára 2, Taktakenézre 2 $\frac{3}{4}$ óra alatt ért át az utazó. Megtudhatjuk továbbá, hogy az országutak Debrecenből Tarcal felé, Tiszadadától Taktabájjig, s onnan Tarcal felé — az áradások idejét kivéve — mindenféle járművel járhatók. Nehézségek adódtak a Tokaj felé vezető úttal, és a Mezőzombor felé vivő út szintén fáradtságos lehetett. Esős időben a sok mocsaras hely következtében nagyon nehéz rajtuk közlekedni, áradáskor pedig egyáltalán nem járhatók. Általában igaz, hogy az év nagyobb részében csak rövidebb szakaszokon lehetett használni a taktaközi utakat. Ilyen járható szakasz volt pl. a tiszatardosi révtől a faluig vezető útszakasza, vagy a Tiszatardostól Csobajig tartó út. A Tiszatardos és Tarcal közötti, vizenyős térségeket is érintő úton — száraz időben — csak könnyű járművekkel közlekedhettek a helybeliek. Nehezen, de állandóan

járhattak a Tiszatardos – Tiszaladány közötti úton is. Az I. katonai felmérés térképlapjai alapján rekonstruálni lehet a 18. század végén meglévő taktaközi úthálózatot. A szerint a legfontosabb út Tiszalök felől Tiszatardoson át vezetett Tokajba. Ez az út akkor elkerülte Tiszaladányt, Ahova csak egy leágazás vezetett. A másik fontos útvonal Tiszadada irányából Taktabáj érintésével Tokaj, illetve Tarcal irányába került kiépítésre. A dadai révtől északra ez az út kettéágazott, s a másik ága Prügy érintésével Tarcal és Mezőzombor felé haladt. Az egyéb utak a Taktaköz keleti felét hálózták be, a nyugati, mocsaras vidéken alig vezetett keresztül néhány. A munkavállalási és áruértékesítési kapcsolat miatt szinte mindegyik taktaközi faluból vezetett földút, gyalogösvény a közeli mezővárosokba. A néprajzi kutatások szerint a vízi közlekedés is fontos volt az árvizes időkben. Csobajról, Taktabájról gyakran csónakokon szállították az eladásra szánt áruféléségeket pl. Tokaj, Tarcal piacaira (*Bencsik J: 1986*).

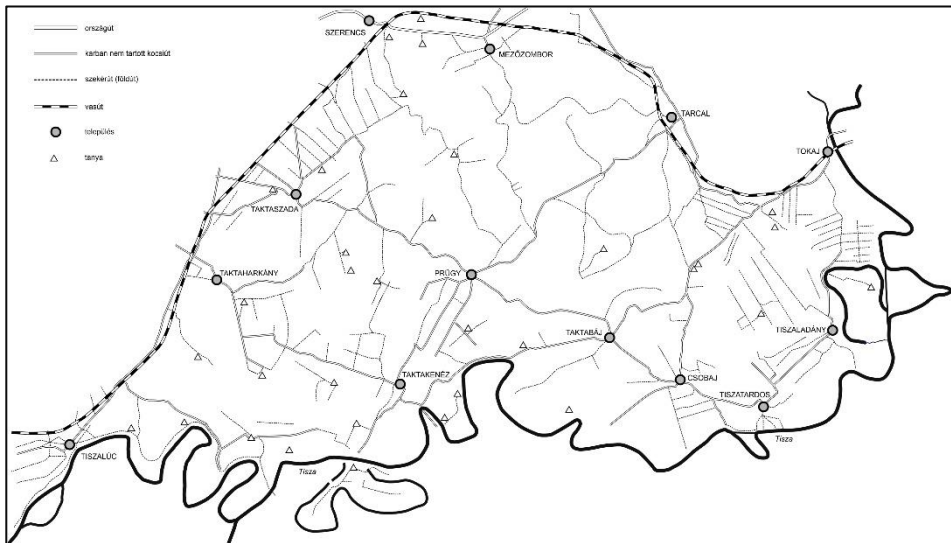

5. ábra. A Tiszaladány és Tiszaeszlár közötti rév és környéke a 19. század 60-as éveiben (a II. katonai felmérés alapján, módosítva).

Az utak karbantartása a települések feladta volt. Tiszaladány lakói pl. az országút javításában vettek részt, Csobaj, Tiszatardos népessége időről időre a tiszalöki révnél végzett karbantartási munkálatokat. A tiszai réveknek, gázlóknak korábban is nagy jelentőségük volt a közlekedés és a kereskedelem lebonyolításában, szerepük azonban még inkább felértékelődött a 18-19. század folyamán. Az, hogy helyileg hol voltak ezek az átkelőhelyek, a régi kéziratos térképek és levéltári források segítségével viszonylag könnyen

meghatározhatjuk. A 18. század vége felé Tiszatardos és Tiszalök között egy később levágott kanyar végében — tehát nem a mai révnél — lehetett átkelni a folyón. A Prügyről Tiszadada irányába vezető út mentén, a Kereszt Ér-mocsár, Kinyisi Kuczi-mocsár közvetlen szomszédságában volt a dadai rév. Tiszadobtól nyugatra, az ún. Szadom-erdő peremén ugyancsak fontos átkelőhelyet jelöl a korabeli térkép. Végül közvetlenül a település tőszomszédságában üzemelt a legnagyobb forgalmat lebonyolító tiszalúci rév.

Anonymus Gesta Hungarorumából tudjuk, hogy a 12-13. században már biztosan működött a tiszalúci rév (Csorba Cs. 1982). Bél Mátyás is megemlítette a tokaji rév mellett az ún. „*taktaközi átjárást*”. Tiszalökről pl. azt írta, hogy „*A Taktaköz felé révje van.*”. A Nyíri mezőségen a hajdúvárosokból a Sajó- és a Hernád-völgy felé vezető út átszelte a Taktaközt is. A szarvasmarha-kivitel egyik útvonala volt ez, mely a híres tiszalúci réven haladt át a Tiszán (Frisnyák S. 1985). Tiszalúc mellett a Tisza árterülete valamelyest összeszűkült és jó átkelési helyet biztosított. Mint ősi átkelőhely és kikötő jelentős áruforgalmat bonyolított le. Évszázadokon át Miskolc tiszai kikötőjének számított (Frisnyák S: 1967).

6. ábra. Úthálózat a Taktaközben a 19. század második felében. Alapvető változás a korábbiakhoz képest a vasútvonal megjelenése, illetve a fontosabb utak rendszeresebbé váló karbantartása volt (a III. katonai felmérés alapján, módosítva).

A hajdúvárosok és a hegyaljai települések közötti kapcsolattartásban a Tiszalök és Tiszatardos közötti révnek is számottevő szerepe volt. A szikszói táj

felé a tiszadobi, a szerencsi táj felé pedig a tiszadadai rév biztosított átkelési helyet az Alföld irányából érkező kereskedő-vásároló utasok részére. Helyi jelentőségű rév Tiszaladány és Tiszaeszlár között működött. Történelmi források utalnak arra is, hogy pl. Mád és Rátka lakói a tiszadobi réven keltek át, ha az Alföld irányába igyekeztek. A tokaji hidat nem szívesen használták, mert magasnak tartották a hídvámot. A tokaji és a bodrogkeresztúri vásárokra állatokat hajtó nánásiak a tiszalöki réven keltek át. Ha Szikszóra tartottak, akkor inkább a tiszadobi révet vették igénybe. A tiszaezláriak elég gyakran vállaltak fuvarozást Megyaszón és környékén. Hogy oda eljussanak, szekereikkel a tiszaezlári révet használták.

A tiszai révek személy- és áruforgalmának másik forrása a szántóföldi-, illetve rét- és legelőgazdálkodás volt. A folyószabályozási munkálatok következtében kiterjedt határrészek kerültek a folyó szemközti oldalára, így azok művelése miatt gyakran kellett igénybe venni a réveket. Növelte a forgalmat az is, hogy a Taktaközből elszármazott személyek szülőfalujukban kisebb-nagyobb földtulajdont, legelőrészt örököltek, melyeket ugyancsak művelni kellett. Nem volt túlzottan jelentős, ám mégis említést érdemel, hogy pl. a tiszaladányi zsidócsaládok rendszeresen a tiszaezlári zsinagógába jártak, s az átkeléshez a révet használták (*Bencsik J. 1986*). 1859 után, a Taktaköz peremét érintő vasútvonal alapvető változásokat eredményezett a közlekedés terén, de közvetve hatással volt a vidék gazdasági-társadalmi életére egyaránt. Legkevésbé a belső hat települést érintették ezek a változások. Ott legfeljebb annyi történt, hogy a folyószabályozás, illetve a belvízrendezés már elvégzett munkálatai eredményeként csökkent az elöntések száma és időtartama, így a közlekedésre alkalmas időszak növekedett. A 19. század vége felé már javítottak az országutak állapotán, néhol szilárd alapot is kaptak, tehát a peremi települések, valamint a vasútvonal elérhetősége a korábbiakhoz képest könnyebbé vált. A környezet-átalakító munkálatoknak köszönhetően a kiszáradó felszíneken új utakat is építettek, bár a fontosabb utak nyomvonala lényegesen nem változott a későbbiekben sem.

A Szerencsről Prügy és Taktakenéz határáig kiépített lövontatású vasútnak csak a három település gazdasági életben volt számottevő szerepe, a taktaközi falvak mostoha közlekedési viszonyain lényegesen nem javított üzemeltetése. A közlekedési állapotokat tekintve a belső taktaközi települések továbbra is perifériális helyzetben maradtak, s ez lényegében a 20. században sem igen volt másképpen. Legfeljebb az 1970-es, 80-as években, az autóbusz-közlekedés nagyobb járatsűrűsége enyhített némileg az elzártságon. Napjaink „menetrend racionalizálása” sem igen könnyíti meg a taktaköziek közlekedését, s ez valószínűleg hosszabb távon is így fog maradni.

IRODALOM

- BENCsik J. (1986): A folyók elválasztó, a révek összekötő szerepe a paraszti árucserében. *Árucseré és migráció*, Miskolc, pp. 143-153.
- BENCsik J. (1986): Kísérlet a Taktaköz néprajzi elemzésére az egyházi anyakönyvek és a recens néprajzi anyag segítségével. *Herman Ottó Múzeum Közleményei* 24. Miskolc, pp. 109-115.
- BENCsik J. (1988): Tokaj város tanácsának gabonafelvásárlása a XVII. Század végén. A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XXII. Miskolc, pp. 115-129.
- CSORBA Cs. (1982): A vizeken való általmenés (Közlekedésföldrajz-történeti vázlat). *Borsodi Földrajzi Évkönyv*, Miskolc, pp. 3-34.
- CSORBA Cs.. (1994): Az Alföld közlekedésföldrajza a 18-19. században. Földrajzi tanulmányok dr. Frisnyák Sándor hatvanadik születésnapja tiszteletére, Miskolc-Nyíregyháza
- CSORBA Cs. (1994): Az Árpád-kori vármegyéktől Borsod-Abaúj-Zemplénig. In: VIGA Gy. (szerk.): *Megyekönyv*. Miskolc, pp. 81-130.
- DOBÁNY Z. (1995): A taktaközi települések történeti földrajza a 18. század közepétől 1945-ig. *Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza*.p.112.
- DOBÁNY Z. (2014): A tájhasználat történeti szakaszai a Taktaközben (18-20. század). *Nyíregyháza*, p. 178
- FÉNYES E. (1851): *Magyarország geographiai szótára I-IV*. Pest
- FRISNYÁK S. (1967): Taktaközi változások. *Természettudományi Közlöny* 12. pp. 546-548.
- FRISNYÁK S. (1985): *Történeti földrajz*. Nyíregyháza, p. 163.
- FRISNYÁK S. (1994): A tájak és az emberi tevékenységi formák. In: Viga Gy. (szerk.): *Megyekönyv*. Miskolc, pp. 9-44.
- MIZSER L. (1996): Az Alsó-Bodroghöz és Alsó-Taktaköz községei Pesty FRIGYES 1864-es kéziratos Helységnévtárában. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIII-XXXIV. Miskolc, pp.339-347.
- PÁLL I. (1986): A Taktaköz néprajzi képe az 1772-es úrbéri összeírások alapján. *Herman Ottó Múzeum Közleményei* 24. Miskolc. pp. 103-108.
- PÁLL I. (1986): Árucseré a Tisza két partja között. *Árucseré és migráció*. Miskolc, pp. 155-164.
- PÁLL I. (1987): A hegyaljai városok szabolcsi vonzáskörzete a XVIII. század második felében. *Borsodi Művelődés* 5. Miskolc, pp. 48-54.
- PÁLL I. (1988): Szabolcs megye és a hegyaljai mezővárosok kapcsolata a 18-19. században. A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XXII. Miskolc, pp. 62-67.
- PETERCSÁK T. (1980): A Taktaköz kutatása és néprajzi sajátosságai. *Herman Ottó Múzeum Közleményei* 18. Miskolc, pp. 84-89.

- PÓK J. (1993): Szabolcs vármegye katonai leírásának Zemplénre vonatkozó adatai (1782-1785). Tokaj és Hegyalja VIII. Tállya, pp. 80-91.
- PÓK J. (1993): Szabolcs vármegye katonai leírása 1782-1785. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 6. Nyíregyháza, p. 128.
- TAKÁCS P. (1987): A taktaközi parasztlakosság vallomása az úrbérrendezéskor. A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 11/B. Nyíregyháza, pp. 5-25.
- TAKÁCS P. (1987): Parasztlakosságok a dadai járásból 1772. Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 3. Nyíregyháza, p. 237.
- TAKÁCS P. (1988): Adalékok a 18. századi szabolcsi vásárok és vásározó szabolcsiak történetéhez. Folia Historica Et Ethnographica II. (szerk. Dám L.). Nyírbátor, pp. 105-121.
- VÁLYI A. (1796-1799): Magyarországnak leírása.... I-III. Buda
- VIGA GY. (1990): Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen – Miskolc, p. 322.

ADALÉKOK A SZENTENDREI HELYI ÉRDEKŰ VASÚT TÖRTÉNETÉHEZ A KEZDETEKTŐL AZ I. VILÁGHÁBORÚIG

DÖVÉNYI ZOLTÁN

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

Nem kétséges, hogy a dualizmus kori Magyarország egyik sikertörténete a vasútépítés volt. Néhány évtized alatt kiépült Európa egyik legsűrűbb vasúthálózata, a korszerű közlekedés az ország jelentős részén érezte pozitív hatását. Elsőként természetesen az országos jelentőségű fővonalak épültek ki, ezek kisugárzó hatása azonban korlátozott volt, így ezek között jelentős nagyságú területek maradtak közlekedési árnyékban. Az nyilvánvaló volt, hogy nagy teljesítményű vasúti fővonalakat ezeken a területeken nem érdemes építeni, valamilyen kötőpályás közlekedésre azonban itt is szükség lett volna.

Ezt a problémát oldották meg a helyi érdekű vasutak építésével, amit az 1880. évi XXXI. törvénycikk tett lehetővé. A kisebb műszaki tartalommal, kevesebb feltétellel, így olcsóbban megépíthető helyi érdekű vasutak (HÉV) egyrészt összekötötték a vasúti fővonalakat, biztosították az ezekre történő „ráhordást” – személy- és teherforgalomban egyaránt -, másrészt pedig közlekedési szempontból feltárták a perifériális térségeket.

A helyi érdekű vasutak azonban nem csak a vidéki térségek közlekedési helyzetét tudták javítani, hanem fontos szerepet játszottak Budapest és elővárosi övezete gazdaság-társadalmi összekapcsolásában is. Pest, Buda és Óbuda 1873-ban történt közigazgatási egyesítésével létrehozott Budapest és elővárosi övezete egyre szorosabb kapcsolata szükségyszerűen felvetette az egységes közlekedési hálózat kialakításának szükségességét. Itt nem kevesebről volt szó, mint a fővárosi tömegközlekedés valamilyen módon történő kiterjesztése az elővárosi övezetre. A megoldás nem volt egyszerű, mivel az 1870-es, de még az 1880-as években is a főváros tömegközlekedését a lóvasút jelentette, ami rövid távon még elment, az elővárosi övezetekbe történő kivezetése azonban – elsősorban lassúsága miatt – nem volt járható út. Új helyzetet teremtett azonban az említett 1880-as törvény, ami alapján már lehetséges volt olyan vasútvonalak építése, amelyek a vasúti fővonalak közötti közlekedési „holttereket” hozzá tudták kapcsolni a fővároshoz. Némi tünődés után az 1880-as évek közepén három helyi

érdekű vasút előkészítő munkálatai meg is kezdődtek, nevezetesen a szentlőrinci, a cinkotai és a szentendrei vonalaké.

Rögtön az elején azonban felmerült egy olyan probléma, ami hosszú ideig nem talált végleges megoldást: mennyire mehetnek be a helyi érdekű vasutak a főváros területére? A célravezető megoldás nyilván az lett volna, ha a helyi érdekű vasutak nem állnak meg a főváros határánál, hanem a belső városrészekig szállítják az utasokat és az árut. A valóság azonban ennél bonyolultabb volt. A helyi érdekű vasutak ugyanis kormányzati felügyelet alatt álltak, s Budapest, mint önálló törvényhatóság nem szívesen vette, hogy tőle függetlenül működjön a területén néhány vasútvonal. Tehát a fővárosnak engedélyeznie kellett, hogy a HÉV bejárhasson a területére, amit általában megadott, de nem könnyen és nem szívesen.

MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

A szentendrei HÉV nem tartozik a tudományos feldolgozatlan történetek közé. Ami tudunk róla, az leginkább Péterffy Gergely két tanulmányának köszönhető (*Péterffy G. 2016, 2019*). Mivel a szerző levéltáros, nem meglepő, hogy kutatásait leginkább levéltári anyagokra alapozta, de merített a korabeli szentendrei újságokból is.

A jelen tanulmány más forrásokra támaszkodik, méghozzá a korabeli fővárosi és országos sajtóra. Ezt elsősorban az tette lehetővé, hogy a dualizmus kori újságokban jelentős helyet kaptak a vasútépítésekről szóló tudósítások, s ezekben sok olyan információ is helyet kapott, amelyek a hivatalos iratokból hiányoztak. Felmerülhet természetesen a kérdés, hogy mennyire megbízhatóak a korabeli újságokban közölt információk? Ez azért nem jelentett problémát, mert egy-egy eseményről több újság is hírt adott, és ezek összevetésével a valóság elég nagy biztonsággal megállapítható volt. Az adatok megbízhatóságát növeli, hogy forrásként felhasználásra kerültek hivatalos vagy félhivatalos közlönyök is (pl. Budapesti Közlöny, Vasúti és Közlekedési Közlöny).

SZENTENDRE ÉS VIDÉKE A VASÚTÉPÍTÉS IDŐSZAKÁBAN

A szentendrei HÉV kiépítésének nem csak az volt a célja, hogy a kisvárost összekapcsolja a fővárossal, hanem az is, hogy a Budától északra fekvő térséget kiemelje a forgalmi árnyékból. Így érdemes egy pillantást vetni az összes érintett településre. Ezek száma nem túl nagy, mindössze Békásmegyer, Budakalász, Pomáz és Szentendre tartozott ide. Közülük csak Szentendrének volt városi múltja, a többiek községi jogállásúak voltak. Egy közös jellemzője azonban volt a négy településnek, ez pedig a szőlő- és bortermelés jelentősége. Az 1840-es évekre vonatkozóan ezt Fényes Elek is rögzítette nevezetes geographiai szótárában (*Fényes E. 1851*) az alábbiak szerint:

Békásmegyér: „Szántófölde kevés, főkeresetét szőlőhegyében találja.”

Budakalász: „... szőlőhegye sok”

Pomáz: „... tágas szőlőhegyén híres bort szűr”

Szentendre: „erdeje nagy, de fő kincse szőlőhegyében áll, mely 2550 holdra terjed. Földe ennek nagyobb részint kősziklás, nehéz művelésű, de híres vörös bort terem, azonban fejért is természetnek.”

A Magyarországon az 1870-es évek közepétől megjelenő filoxéra azonban jórészt elpusztította az említett települések szőlőskertjeit is, ezzel lényegében kihúzva alóluk legfontosabb megélhetési forrásukat. Így a helyi érdekű vasút megépítése a legjobbkor történt, lehetőséget adva ezen településeknek egy új gazdasági-társadalmi pályára kerüléshez.

Érdemes néhány szót még Szentendréről is ejteni, mivel a település – ellentétben a többiekkel – komoly városi múlttal és hagyományokkal rendelkezett. Itt most nem kitérve a római időkre, az látható, hogy a török kiűzése után már 1720-ban mezőváros és ezt a jogállását a késő feudalizmus időszakában végig megőrizte (*Gyimesi S. 1975*). Szentendre igazi fénykora a 18. század, az 1800-as évek elejétől viszont már kezdett elmenni mellette a történelem, egyre inkább „Csipkerózsika álomba” merült. Erre Fényes Elek is felfigyelt, aki az 1840-es évekre vonatkozóan ezt írta róla: „Hajdan nevezetesebb város volt, mit számos szentegyházai (1 kath., 6 óhitű templom) bizonyítanak.” (*Fényes E. 1851*).

Az 1867-es kiegyezés után átalakult az ország városhálózata is, a korábbi mezővárosok túlnyomó része elveszítette városi jogállását, mindössze 25 törvényhatósági jogú város és 106 rendezett tanácsú város alkotta a törvényileg elismert városok körét. Szentendre rendezett tanácsú városként és járási székhelyként illeszkedett be a korabeli településhálózatba. Szentendre azonban nem csak közigazgatási megközelítésben volt város, hanem földrajzi értelemben is: az 1900-as városhierarchia vizsgálat szerint benne volt abban a 244 településben, ami funkcionális értelemben is város volt. A vizsgálat szerint a tradicionális kisvárosok közé tartozott, amelyek jelentős városi múlttal rendelkeztek, a polgári városfejlődésnek azonban a peremére szorultak. Többnyire „biedermeier hangulatú” a városkép, sok a műemlék. Magyarország mai területén Szentendrén kívül ide tartozott Kőszeg, Tokaj, Tata, Keszthely, Kalocsa, Szentgotthárd (*Beluszky P. 1999*).

A SZENTENDREI HÉV ELSŐ HUSZONÖT ÉVE

Mielőtt belemerülnénk a szentendrei vicinális építésének történetébe, érdemes feltenni azt a kérdést, hogy miért nem próbálták felhasználni a Dunát közlekedési pályának? Próbálták, de nem vált be. Az 1870-es évek végén már voltak gőzhajó járatok a Szentendrei Dunán is, de naponta csak egy járat

közlekedett. A gőzhajók lassúsága eleve kizárta az intenzív közlekedési kapcsolatokat, de volt más probléma is. Itt arról van szó, hogy Szentendre alatt jelentősen kiszélesedett a Duna ártere, így megtelepülésre csak az ármentes térszín pereme volt alkalmas, ez pedig kilométerekre volt a folyótól. Így Békásmegyér, Budakalász és Pomáz közlekedési problémáit a Duna semmiképpen sem tudta megoldani.

Így az érintett települések nagy várakozással néztek a budapesti közúti vaspálya társaság azon terve elé, hogy három helyi érdekű vasutat építenek a főváros és az elővárosi övezet forgalmi kapcsolatai megerősítése érdekében. A vonalak nem egyszerre épültek, a sorban a szentendrei volt az utolsó. A tervek 1886 novemberében készültek el, akkor az érintett települések lehetőséget kaptak a véleményezésre. A lényegét érintő kifogások nem voltak, mindössze Budakalász és Pomáz állomásainak a helyszíne volt vitatott.¹

Néhány nappal később megtartották a vonal nyomvonalának a közigazgatási bejárását is. Ez két napot vett igénybe, és itt már érdemi problémák és javaslatok is felmerültek, például Dumtsa Jenő szentendrei polgármester a város előtt új irányt javasolt a vasútnak.² Ez a javaslat azonban szükségessé tett egy közigazgatási pótbejárást. A módosítással a kivitelező is egyetértett, mert így 600-700 méterrel rövidebb lett a vonal.³

A következő lépés az engedélyezési tárgyalás volt, amit 1887. január 31-én tartottak. Itt a fő kérdés az volt, hogy a vasútvonal az óbudai Fő térig vicinális vasút jellegű legyen, vagy pedig e jelleg csak kijjebb kezdődjön. A főváros azt javasolta, hogy a vicinális vasút csak a Filatori gáton, az óbudai állomástól legyen érvényes.⁴

Ezzel azonban a kérdés még nem dőlt el véglegesen, még jó ideig folyt az áldatlan vita, hogy mi legyen azzal a mindössze egy kilométeres szakasszal, ami az óbudai Fő tér és a Filatori gátnál tervezett állomás között volt. A józan ész azt diktálta, hogy a szentendrei vonal az óbudai Fő térnél érjen véget, mivel innen már volt lóvasúti kapcsolat a főváros belső városrészei felé. Amennyiben a végállomás a Filatori gátnál lett volna, akkor a jobb sorsra érdemes utasoknak gyalog, vagy lovas kocsin kellett volna bejutni az óbudai Fő térig.

Abban végül is egyetértés volt, hogy épüljön ki a vasút az óbudai Fő tér és a Filatori gát között. A főváros azonban „közúti vasútként” szerette volna besorolni ezt a szakaszt, mert ez fővárosi kezelést jelentett volna. Ezzel szemben a közmunka és közlekedésügyi minisztérium helyi érdekű vasút státuszt látott volna szívesebben, mert ez kormányzati felügyeletet jelentett volna. A miniszteri

¹ Nemzet, 1886. november 22.

² Nemzet, 1886. november 24.

³ Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1886. december 17.

⁴ Nemzet, 1887. február 1.

báronyszékben akkor éppen Baross Gábor ült, akit nem véletlenül neveztek vasminiszternek: nem nagyon tűrte, hogy egy ilyen jelentéktelen ügyben ellent szegüljenek akarátának, ezért többször is sürgette a fővárost a szükséges engedélyek kiadása érdekében. A főváros pedig húzta az időt, így nehezen oldódott meg egy egyszerű probléma.

Szentendre másként állt a vasútépítés ügyéhez, a képviselőtestület elhatározta, hogy „tekintettel azokra az előnyökre, melyek a vasút kiépítése által a város lakosságára hármlanak, a város határában úgy a pályatesthez, mint a pályaudvarhoz szükséges összes városi földterületet ingyen engedi át az engedményes budapesti közúti vaspálya társaságnak. Ezenkívül kilátásba helyezte egy kavicsbánya díjtalan átengedését, s az építkezéshez szükséges téglakedvezményes kiszolgáltatását.”⁵

Nagy előrelépést jelentett, hogy az illetékes minisztérium 1887. március 30-án kiadta a Budapest-szentendrei helyi érdekű gőzmozdonyú vasútra vonatkozó engedélyokmányt. Ebben 23 §-ban rendkívül részletesen szabályoztak mindent, nem feledkezve meg a fegyencek szállításáról sem. Néhány fontosabb előírás a sok közül.

Az engedélyes köteles volt az építési anyagot és a forgalmi eszközöket belföldön beszerezni. Az engedélyezett vonalon naponta mindkét irányban két rendszeres személyvonatot kellett járatni. Ezen túlmenően a fővárosban dolgozó gyári és ipari munkásoknak hétköznapiakon legalább egy, szükség esetén két vonatot kellett indítani reggel és este is, a munkaidőhöz igazítva. Az ingázó dolgozók 40%-os kedvezményt kaptak a menetjegyre, a fővárosban tanuló diákok pedig 33 1/3%-t.

Az engedély arról is intézkedett, ha a forgalom eléri egy megadott szintet, akkor az engedményes köteles kiépíteni a második vágányt. Az engedély tartama 90 egymást követő évre szólt, ennek letelte után a vasút minden tartozékával együtt átmegy a magyar állam tulajdonába. Békés körülmények között ez 1977-ben történt volna meg, de a történelem ezt is előbbre hozta egy kicsit...

De ezzel még nem ért véget a történet, mert az engedélyokmányhoz kapcsolódott egy kiegészítő melléklet is, amiben főleg a vonal műszaki paramétereiről rendelkeztek. Így előírták, hogy a vonalon hat állomásnak kell épülnie, ezek a korabeli írásmóddal a következők: Ó-Buda állomás, Amphitheatrum kitérő állomás, Békásmegyér állomás, Kaláz állomás, Pomáz állomás, Szent-Endre állomás. Pontosabban előírták minden állomás méretét és felszereltségét is.⁶

Az engedélyokmány kiadása után két (!) nappal, 1887. április 1-én a képviselőház már tárgyalta is a szentendrei vasút ügyét. Nem volt nagy vita, a

⁵ Nemzet, 1887. február 13.

⁶ Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1887. április 8.

jelentés gond nélkül elfogadásra került. Az egyik képviselő meg is fogalmazta, hogy miért fontosak a helyi érdekű vasutak a főváros számára: ezek a zálogai a főváros lakásviszonyaiban és egészségügyében „beállandó megbecsülhetetlen javulásnak.”⁷

Az engedély kiadása után kezdődhetett a tényleges munka, de közben két fronton is folyt a küzdelem. Az egyik a már említett összeköttetés az óbudai Fő tér és a Filatori gátnál építendő állomás között. Ez nyugvópontra jutott azzal, hogy 1888. szeptember 16-án Baross Gábor kiadta Az ó-budai főtérről a Filatori gátig vezetendő gőzmozdonyú közúti vasútra vonatkozó engedélyokiratot. Jóllehet ezt a szakaszt is a budapesti közúti vaspálya részvénytársaság építette, más volt a státusza: nem helyi érdekű vasút volt, hanem közúti vasút. Az engedély 1917. április 30-ig terjedt, ezen a napon a vasút Budapest főváros tulajdonába száll át, tehát nem a magyar állam tulajdona lesz, mint a helyi érdekű vasutak.⁸ Az engedélyokiratban az engedményes vállalta, hogy a pálya építését 1888. november 30-ig befejezi és a pályát a közforgalomnak átadja. Az építető ezt a határidőt tartotta is, így az illetékes miniszter 1888. december elején engedélyezte a szakasz nyilvános forgalomnak történő átadását.⁹

A vonal még javában épült, amikor 1887 novemberében a közúti vaspálya társaság azzal a kérelemmel fordult a miniszterhez, hogy a szentendrei HÉV-t egészen a Nagykörútig, illetve a Károly kaszárnyáig (a mai fővárosi városházáig) vezethesse. Ennek műszaki akadálya nem volt, mert a lóvasúti vonalak alkalmasak voltak a gőzüzemű vonatok fogadására.¹⁰ 1888 tavaszán viszont már az a javaslat merült fel, hogy a szentendrei vicinális a Lánchíd budai hídfőjéig járhasson be.¹¹ Ezek az elképzelések végül is az utasok érdekét szolgálták, mert így átszállás nélkül juthattak volna be a városközpontba.

A fővárosi közgyűlés először elég furcsán reagált ezekre a felvetésekre: volt olyan javaslat is, hogy a vicinális vagonjai lovakkal vontatva jöhessenek be a városba. Így az utasoknak nem kell átszállni és az árut sem kell átrakni.¹² Nem meglepő módon a vasúttársaság nem fogadta kitérően örömmel az ilyen ötleteket. Ugyanakkor Baross Gábor támogatta a helyi érdekű vasutak fővárosba való bevezetését.

Miközben folyt a terméketlen vita, elkészült a szentendrei HÉV vonala és 1888. augusztus 16-án és 17-én megtörtént a műtanrendőri bejárás is. A második napon ez egyúttal egy ünnepi vonatozás is volt, ahol több mint kétszáz meghívott

⁷ Nemzet, 1887. április 1. (esti kiadás).

⁸ Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1888. szeptember 23.

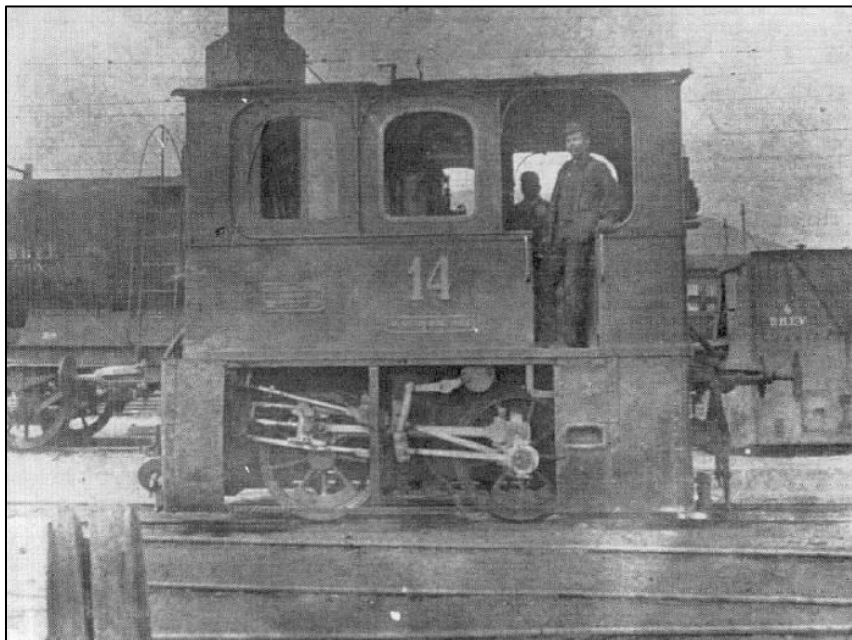
⁹ Uo. 1888. december 7.

¹⁰ Pesti Napló, 1887. november 10.

¹¹ Gazdasági Mérnök, 1888. április 22.

¹² Nemzet, 1888. február /2. Építő Ipar, 1888. március 3.

vendéget egy négy kocsiból álló szerelvény vitte végig az új vonalon. A vonat minden állomáson megállt, a helyi lakosság nagy tömegben várta és mindenhol elhangzott több lelkes szónoklat is. Az ünnepség csúcspontja Szentendrén volt, ami egy nagyszabású bankettel zárult. Az egyik szónok már itt javasolta, hogy a vonalat legalább Leányfaluiig hosszabbítsák meg.¹³

1. kép. A szentendrei helyi érdekű vasút egyik gőzmozdonya

Forrás: Facebook

Az átadáskor a három budapesti HÉV vonal közül a szentendrei volt a leghosszabb maga 16,4 km-es hosszúságával. Jóllehet a pálya egyvágányú volt, az Aquincumnál épített kitérő lehetővé tette a félórai vonatforgalmat is. A szerelvényeket a mindössze 70 lóerős kis gőzmozdonyok húzták, ezeket a népnyelv „kávédaráló” néven emlegette (1. kép). A sínek mindössze 20 kg-t nyomtak folyóméterenként, a talpfákat azonban a szokásosnál sűrűbben rakták le, így nagyobb lett a pálya teherbíró képessége. Ahhoz képest, hogy a vonal alapjában véve sík vidéken haladt, feltűnően nagy volt az elvégzett földmunka: összesen 240 ezer köbméter földhordásra volt szükség. Ebből 30 ezer köbmétert arra használtak fel, hogy a Filatori gátnál levő állomás terepszintjét a Duna

¹³ Pesti Hírlap, 1888. augusztus 17.

legmagasabb árvízi szintje fölé emeljék. Maga a vasúti töltés több helyen gát is volt, s ezeket a dunai árvizek többször el is érték (2. kép).

2. kép. Az 1897-es dunai árvíz Kaszásdűlőnél

Forrás: Facebook

A viszonylag rövid szakaszon 28 műtárgyat építettek, ebből hat vasszerkezetű híd volt. Pomáznál még a Dera patak medrét is át kellett helyezni és a vízfolyást egy nyolc méter magas falakon nyugvó tíz méter nyílású műtárggyal hidalták át.¹⁴

A szentendrei vicinális éves személyforgalma az akkor működő négy helyi érdekű vasút közül a legkisebb volt, ami elsősorban annak a következménye, hogy ezen vonal mellett éltek a legkevesebben. Az első teljes évben, 1889-ben közel 225 ezer utast regisztráltak, s ezt követően sincs egyértelmű növekedés. A 300 ezres utasszámot 1895-ben átlépte ugyan, de utána ismét kevesebben vették igénybe a vonalat. Az I. világháború előtti években vannak ugyan egy millió feletti utasszámok, de ezek valószínűleg hibás adatok és nem a valóságot tükrözik.¹⁵

Miközben a kis gőzösök szorgalmasan hordták az utasokat (3. kép), tovább folyt a keresgélés a szentendrei vicinális budapesti bevezetésének lehetőségei

¹⁴ Gazdasági Mérnök, 1888. augusztus 19.

¹⁵ A Vasúti és Közlekedési Közlöny különböző évfolyamai alapján.

után. A variációk közül egyre inkább a Lánchídig történő bejárás került előtérbe, de ezt a főváros különböző érvekkel elutasította. A huzavona láttán az érintett települések lakossága kezdte elveszíteni a türelmét és tiltakozó memorandumot adtak át a kereskedelemügyi miniszternek. Ebben kifejtették, hogy a települések sokat áldoztak a vasútért, ennek dacára a célt csak félig érték el, mert a fővárossal való közlekedés csak átszállással lehetséges.¹⁶

3. kép. A pomázi állomás 1910 körül

Forrás: Fortepan

Ennek lett is hatása, mert egy egyeztető értekezleten a felek megegyeztek, hogy a vonatok két évig ideiglenesen a Pálffy-térig (ma Bem tér) közlekedhetnek. Ez 1895. február 1-től meg is valósult.¹⁷ Az erre az évre meghirdetett menetrendből (4. kép) kitűnik, hogy akkor már 13 vonatpár közlekedett, s a menetidő 60 perc körül volt, de ekkor már hét állomás és három feltételes megállóhely volt a vonalon, ahol a leszállási szándékot előre kellett jelezni a kalauznak.

¹⁶ Fővárosi Lapok, 1894. augusztus 30.

¹⁷ Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1895. január 11.

A szentendrei vicinális Pálffy-téri végállomásának ügye ezzel azonban nem jutott nyugvópontra, mert a főváros mindig csak ideiglenes engedélyt adott a használatára. Ez az eljárás különösen akkor volt zavaró, amikor az engedélyt évente kellett megújítani. De nem ez volt az egyetlen probléma a vonalon. A múlt század elejétől már kezdett leromlani a pálya, amit a kisebb-nagyobb balesetek növekvő száma is mutatott. A szentendrei választókerzet parlamenti képviselője egyenesen botrányvasútnak nevezte a szentendrei vicinális, ahol naponta vannak kisiklások és gázolások.¹⁸ A személyzet sem állt mindig a helyzet magaslatán: egy vita hevében a kalauz úgy vágta fejbe „jegycsiptetőjével” az egyik utast, hogy annak a koponyája betört és eszméletlen állapotban szállították kórházba.¹⁹

Budapesti helyi érdekű vasutak r.-t.

Budapest-Szt. Endrei vonal menetrendje, érvényes 1895. május 1-től.

A) B U D A P E S T R Ó L:													
V Á J P S Z Á K	r e g g e l			d é l i é t			d é l u t á n			e s t e			
A vonatok sorszáma	102	101(101)	106	108	110	112	111	115	118	120	122	124	126
Buda-Pálffy-tér ind.	—	—	7.40	10.00	12.40	1.40	2.45	3.50	5.15	6.25	7.55	8.15	9.25
Csiszárverő fmg.	—	—	7.44	10.01	12.44	1.44	2.49	3.54	5.19	6.29	7.59	8.19	9.29
Hajógyár fmg.	—	—	5.40	7.55	10.15	1.55	3.00	4.05	5.30	6.40	8.10	8.30	9.40
Ó-Buda Hírloterítg.	—	—	4.56	5.56	8.02	1.04	2.05	3.09	4.11	5.40	6.50	8.19	8.39
Aquincum	—	—	6.02	6.02	8.08	1.11	2.11	3.16	4.18	5.46	6.59	8.25	8.46
Római fürdő fmg.	—	—	5.05	6.05	8.11	1.12	2.14	3.18	4.21	5.49	6.56	8.28	8.49
Békás-Magyar	—	—	5.12	6.11	8.17	1.20	2.20	3.25	4.27	5.55	7.05	8.36	8.55
Buda-Kalász	—	—	5.19	6.18	8.24	1.27	2.27	3.32	4.34	6.02	7.13	8.43	9.02
Ponás	—	—	5.28	6.28	8.35	1.37	2.37	3.43	4.45	6.11	7.22	8.52	9.11
Szent-Endre érk.	5.40	6.40	7.07	11.45	1.49	2.49	3.55	4.55	6.23	7.34	9.04	9.23	10.34

B) B U D A P E S T R E E:													
V Á J P S Z Á K	r e g g e l			d é l i é t			d é l u t á n			e s t e			
A vonatok sorszáma	401	402	405	407	409	411	412	415	417	419	421	423	425
Szent-Endre ind.	4.43	6.15	7.15	10.10	12.30	2.24	3.30	4.56	5.57	6.48	8.05	9.35	10.09
Ponás	4.56	6.29	7.29	10.23	12.44	2.38	3.45	5.09	5.12	7.01	8.19	9.49	10.23
Buda-Kalász	5.05	6.38	7.38	10.32	12.53	2.47	3.55	5.18	5.21	7.12	8.28	9.58	10.32
Békás-Magyar	5.13	6.45	7.45	10.40	1.00	2.54	4.03	5.25	5.28	7.19	8.35	10.05	10.39
Római fürdő fmg.	5.19	6.51	7.51	10.46	1.06	3.00	4.09	5.31	5.34	7.25	8.41	10.12	10.45
Aquincum	5.22	6.54	7.54	10.49	1.10	3.03	4.17	5.34	5.37	7.21	8.45	10.15	10.48
Ó-Buda Hírloterítg.	5.20	7.00	8.01	10.56	1.17	3.10	4.23	5.41	5.44	7.34	8.51	10.21	10.55
Hajógyár fmg.	5.35	7.06	8.07	11.02	1.23	3.16	4.29	5.47	5.52	7.40	8.57	10.27	11.01
Csiszárverő fmg.	—	7.17	8.18	11.13	1.34	3.27	4.40	5.58	6.03	7.51	9.08	10.38	11.12
Buda-Pálffy-tér érk.	—	7.20	8.21	11.16	1.37	3.30	4.43	6.01	6.06	7.54	9.11	10.41	11.15

A kövér betűkkel kiemeltetett vonatok csak vasár- és ünnepnapokon közlekednek. A 413, 414 sz. vonatok június 1-től augusztus 31-ig békás-Magyar, Aquincum, illetve Aquincumtól közlekednek. A felhívás (fmg.) megállóhelyeken a leálló állású a. k. utasok által a kasszásoknak előzetesen tudomására hozandó.

A vezérigazgató.

4. kép. Az 1895-ös menetrend

Forrás: Facebook

Az 1900-as évek elején tehát már ráfért volna egy alapos felújítás a vonalra, amit végül is a pálya villamosítása hozott el. A villamos üzemre való átalakítást már az 1895. évi XXI. törvénycikk is lehetővé tette, a budapesti vicinálisokat kezelő Budapesti Helyiérdekű Vasút (BHÉV) azonban ezt nem kapkodta el. Évekig tartó előkészítés után 1906 tavaszára készültek el a tervek. Eszerint a villamosítás mellett kicserélnék a síneket is 23,6 kg/m paraméterben, s megerősítenék a felépítményt is, hogy a vonatok 50 km/órás maximális

¹⁸ Pesti Napló, 1908. június 2.

¹⁹ Budapesti Hírlap, 1912. július 16.

sebességgel közlekedhessenek. Ez a modernizáció egyaránt érintette a kerepesi, a szentendrei és a haraszti vonalakat.²⁰

A tempó azonban ezután sem gyorsult fel, s több mint két telt el, mire Kossuth Ferenc miniszter 1908 májusában benyújtotta a törvényjavaslatot a képviselőházban. A budapesti helyi érdekű vasutak villamos üzemre történő átalakítását engedélyező 1908. évi XXXIII. törvénycikk 1908. július 28-án került kihirdetésre. Ebben többek között előírták, hogy naponta 12-12 rendes személyvonatot kell járatni, valamint hétköznapiokon reggel és este munkásokat szállító vonatokat kell indítani. Az engedély ezúttal is 90 évre szólt.²¹ A három vonal villamosítását három év alatt kellett volna befejezni, először a budapest-kerepesi, majd az erzsébetfalva-dunaharaszti, végül pedig a budapest-szentendrei vonal került volna sorra. A villamosítás azonban csak a személyszállító vonatokat érintette, a teherforgalomban továbbra is használhatták a gőzüzemű mozdonyokat.²²

A három helyi érdekű vasút villamosításánál az volt az eredeti elképzelés, hogy mindegyiknek lesz saját áramfejlesztő telepe, így függetlenek lesznek a külső betáplálástól. A szentendrei vonalon ez biztosan nem valósult meg. Az első elképzelés az volt, hogy nagyjából a vonal közepén, Budakalászon épül fel a villamos telep. Rájöttek azonban, hogy a terület árvízveszélyes, ezért Szentendre jött fel telephelyként, majd Békásmegyér.²³ Végül kívülről, a Pálffy-térnél történt az elektromos betáplálás.

A villamosítás engedélyezése után a BHÉV tervbe vette a második vágány kiépítését.²⁴ Ez kitűnő elképzelés volt, mert a kétvágányú villamosított pálya nagy mértékben növelte volna a vonal teljesítő képességét. Gyors haladásról azonban itt sem beszélhetünk, mert a második vágány terveinek a jóváhagyása csak 1911 áprilisában történt meg. Végül csak elkészült a második vágány és a villamosítás is, és az átépített szentendrei vicinális 1914. május 14-én átadták a közforgalomnak.²⁵ A villamosítás három év helyett közel hat évig tartott...

A nagy átépítés idején ismét előkerült egy régi idea, nevezetesen a szentendrei vicinális meghosszabbítása legalább Visegrádig. Elsőként Thirring Gusztáv javasolta még 1889-ben, hogy a szentendrei vasutat meg kellene hosszabbítani egészen Esztergomig. Erre két lehetőséget látott:

- Szentendrétől Esztergomig a Duna mentén
- Pomáz-Pilisszentkereszt-Esztergom vonalvezetés

²⁰ Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1906. március 11.

²¹ Budapesti Közlöny, 1908. július 29.

²² Pesti Hírlap, 1909. január 2.

²³ Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1912. szeptember 8.

²⁴ Uo., 1909. január 3.

²⁵ Az Újság, 1914. május 14.

Thirring maga a második változatot támogatta.²⁶

Néhány éves csend után két személy is látott fantáziát a szentendrei vasút meghosszabbításában. 1895 júniusában egy budapesti lakos kapott egy évre előmunkálati engedélyt a Szentendrétől Visegrádig vezetendő helyi érdekű gőzmozdonyú vasútvonalra.²⁷ Az engedélyt később még legalább ötször meghosszabbították, de érdemi előrehaladás nem történt. Ugyanebben az évben egy visegrádi lakos is kapott előmunkálati engedélyt: ő Szentendre és Esztergom között épített volna vasutat.²⁸ Ebből sem lett semmi...

Újabb hosszú hallgatás után a HÉV villamos üzemre történő átállítása kapcsán került elő ismét a vonalhosszabbítás ügye. A leginkább sarkosan egy parlamenti képviselő fogalmazott, aki szerint kényszeríteni kellene a vasúttársaságot, hogy ne Szentendréig vezesse a vonalat, hanem Visegrádig, illetve Dömösig.²⁹ A törvényjavaslat parlamenti vitájában elhangzott, hogy a visegrádi vasút ügye 16 éve van napirenden, de mivel a érintett községek csak százezer koronát akarnak adni a vasútra, a szentendre-visegrádi vonal megépítése viszont ötödfél millióba kerülne, így aligha akad vállalkozó a kivitelezésre.³⁰

A villamosítás kapcsán a kormány megkérdezte BHÉV-t, hogy szándékában áll-e a vasutat kivinni Visegrádra? A vállalat természetesen kitérő választ adott. A leginkább életképes próbálkozás egy másik visegrádi személyhez fűződik, aki 1911-ben kapott előmunkálati engedélyt. Törzsrészcsevények kibocsátásával akarta megteremteni a vasútépítés pénzügyi alapját, s azt ígérte, hogy már az első időben 5,84%-t fog hozni a részvényeseknek.³¹ Itt már voltak tényleges lépések is, például 1913 júniusában megkezdődött a vasút nyomvonalának kijelölése, s 1914. február 6-ra kitűzték a vonal közigazgatási bejárást is. A vonal hossza 23 km, a legnagyobb engedélyezett sebesség 50 km/óra lett volna. A hírek szerint ekkorra a törzsrészcsevények jelentős részét már lejegyezték, és még abban az évben megkezdték volna az építkezést.³² Ezt az elképzelést azonban elsodorta a háború, a szentendrei vicinális ezúttal sem sikerült meghosszabbítani.

A villamosított és kétvágányú HÉV-re az utasok nagy várakozással tekintettek, de csalódnuk kellett. Alig indult meg a forgalom, máris sok panasz volt: úgy érezték, hogy csak a közlekedési eszköz változott, nem pedig a közlekedési viszonyok. Az utasok a panaszokat és a kívánságokat egy memorandumban foglalták össze és egy küldöttség 1914 júniusában ezt átadta a

²⁶ Turisták Lapja, 1889. 1. évf. pp. 36-43.

²⁷ Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1895. július 17.

²⁸ Esztergom és Vidéke, 1895. szeptember 22.

²⁹ Pesti Napló, 1908. június 2.

³⁰ Uo., 1908. június 5.

³¹ Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1913. július 27.

³² Vállalkozók Lapja, 1914. január 28.

kereskedelemügyi miniszternek.³³ Aligha gondolták, hogy rövidesen nagyobb bajuk is lesz, mint a szentendrei vicinális: 1914. július 28-án ugyanis kitört az I. világháború.

IRODALOM

- BELUSZKY P. (1999): Magyarország településföldrajza. Általános rész - Budapest, Dialóg Campus Kiadó.
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geographiai szótára, I-II. - Pesten, nyomtatott Kozma Vazulnál.
- GYIMESI S. (1975): A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában - Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PÉTERFFY G. (2016): A szentendrei helyi érdekű vasút vázlatos története – Studia Comitatus 2. pp. 157-177.
- PÉTERFFY G. (2019): A szentendrei helyi érdekű vasút története az I. világháború végéig – Studia Comitatus, 37. pp. 132-146.

³³ Az Újság, 1914. június 19.

A DUNA MENTI SÍKSÁG SOLT ÉS KALOCSA KÖZÖTTI SZAKASZÁNAK FOLYÓVÍZI FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

GÁBRIS GYULA – ÁRVAI MÁTYÁS – VÉGH TAMÁS

BEVEZETÉS

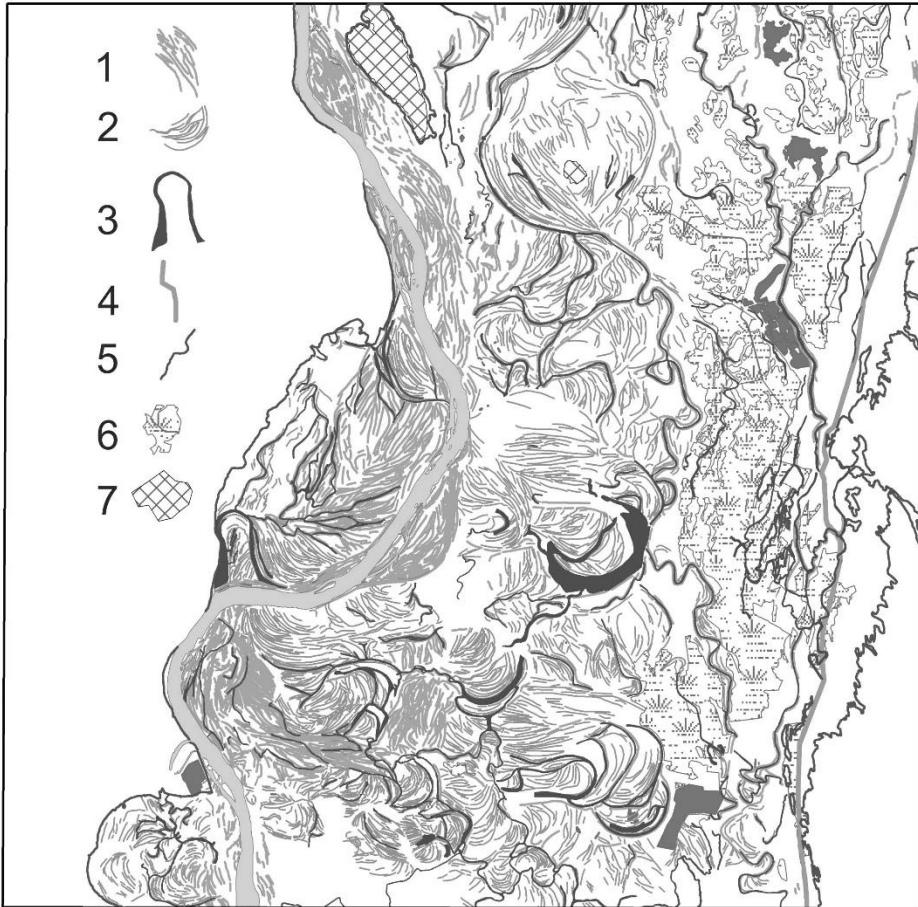
A Tiszai Alföld több évtizede tartó folyóvízi geomorfológiai kutatása során kialakított morfológiai térképezés eredményeire támaszkodva a Duna Solt és Paks közötti szakaszának allúviumát térképeztük föl a korábban kidolgozott jelkulcs szerint. A munkaterület keleti és nyugati határai adottak voltak: a Mezőföld Duna által alámosott meredek pereme, ill. a Duna–Tisza közti hátság szintén folyóvízi erózióval létrehozott széle. A munka alapjául a terület tízezres topográfiai térképei, a tíz- és huszonötvezres ortofotói, valamint az SRTM domborzatmodell szolgáltak. Az ArcMap 10.3 program segítségével rajzoltuk meg a további értékeléseket lehetővé tevő térképet (*1. ábra*).

A DUNA ALFÖLDI SZAKASZÁNAK KIALAKULÁSA – RÖVIDEN

A Duna hordalékkúp rendszere több mint 150 km-re nyúlik a Duna–Tisza közén DDK-i irányban, ahol a – Tisza üledékeivel egybefonódó – pleisztocén rétegek legnagyobb vastagságukat Szeged környékén érik el. Budapeستől D-re a Duna hordalékkúpja nem szabályos legyezőformájú, a folyami üledékek aszimmetrikusan halmozódtak fel: a K-i szárny az Alföld felé megvastagodik, és jól tagolttá válik, a Ny-i szárnyon pedig a vékony felső-pleisztocén réteghiánnyal települ a harmadidőszaki pannóniai rétegekre (*Franyó F. 1980*). Itt a felsőpleiocén, sőt néhol az alsó- és közép-pleisztocén rétegek is hiányoznak, erodálódtak. A folyó maga is többször áthalmozta a már lerakott kavicsanyagát, így eltérő korú üledékek kerülhettek egymás mellé (*Sebe K. et al. 2019*). szerint.

A hordalékkúp tengelyét jelző Budapest–Szeged vonaltól a Duna lassan és fokozatosan tolódott Ny-ra (*Sebe K. et al. 2019*), és feltehetőleg csak a pleisztocén legvégén jelent meg a mai nyomvonala mentén. A Duna fiatalságának geomorfológiai bizonyítéka korábban a würm végi (II/a) terasznál idősebb szintek hiánya volt ezen a szakaszon (*Bulla B. 1936; Pécsi M. 1959*). Az újabb kutatások sajnos azóta sem bővelkednek koradatokban. Egy dunavarsányi feltárásból származó lumineszcens adat $18,1 \pm 2,5$ ezer évben határozta meg a legfiatalabb dunai homok korát (*Ujházy K. – Gábris Gy. – Frechen M. 2003*). Ez az adat (a bizonytalansági határokkal) egybevág az előbbivel: a homok a II/a

teraszanyag lerakódásának végét jelenti, 2-4 ezer évvel megelőzve a felsőpleniglaciális–későglaciális korú bevágó eróziót, amely a teraszt kiformálta (Gábris Gy. 2007; Gábris Gy. 2020)

1. ábra. A Duna menti síkság Solt és Paks közötti szakaszának geomorfológiai térképe (eredeti).

Jelkulcs: 1 – parti hát; 2 – övzátony; 3 – elhagyott kanyarulat, holtmeder; 4 – Átok-csatorna; 5 – ártér határa; 6 – vizenyős terület (mélyártér); 7 – eróziós szigethegy

A tektonika szerepe ebben a vándorlásban vitatott. A folyó jobboldali meredek magaspártját sok helyen a Duna fiatal oldalozó eróziója formálta ki: a balparti Solt község mellett a vastag folyóvízi üledékből 15-25 m-re kiemelkedő pannóniai anyagú két eróziós tanúhegy – a Solti- és Tétel-halom – bizonyította ezt (Pécsi M. 1959; Erdélyi M. 1960). Az utóbbiról ugyan a legfrissebb kutatások

kimutatták (Nagy B. et al. 2014), hogy nem a mezőföldi táblából vágta le az Ős-Duna, hanem a korábbi hordalékkúp felszint erodálva–tagolva–alacsonyítva hagyott hátra egy ellenállónak bizonyult magaslatot. A halomban talált rétegek mozaikszerűek – nincs a halom egészén átmenő rétegződés – anyaga inkább az alluviális hordalékkúpokkal mutat hasonlóságot. Ezt a lejjebb bemutatott fejlődési rendszerbe azonban nem lehet beilleszteni, valószínűleg jóval idősebb lehet.

Néhány helyen azonban egyértelműen kimutathatók fontos törésvonalak, süllyedések. A Duna–Tisza köze D-i részének fiatal lösztakarója alatt a Dunántúlhoz tartozó Mezőföld pleisztocén végi hordalékkúpjának (Ős-Sárvíz) folytatása a tektonikus eredetű kalocsai- és bajai-katlanok süllyedése következtében maradt a balparton (Császártöltés – Nemesnádudvar). A katlanok egy idősebb tektonikus árok negyedidőszaki további fokozatos süllyedésével létrejött szinklinális tengelyének legmélyebb részei (Jaskó S. – Krolopp E. 1991).

Az üledékképződést befolyásoló függőleges kéregmozgások a Duna egész alföldi szakaszán koronként és területenként különbözők voltak. Budapestnél több vetődés is kimutatható, de tovább délre a pannóniai rétegekre települő felsőpleisztocén folyóvízi üledék alsó határfelülete Soltig csaknem vízszintes, ill. igen enyhén, hullámosan süllyed D felé. Solttól ismét egymást követik a katlanszerű süllyedések és völgyet keresztező törések – Paksnál egy régebbi transzkurrens szerkezeti fővonal újraeledése is valószínűsíthető (Jaskó S. – Krolopp E. 1991). A Paks–mohácsi medence fiatal pleisztocén süllyedése geológiai, geodéziai és geomorfológiai adatokkal bizonyított (pl. Joó I. 2003; Pécsi M. 1959; Tóth T. – Horváth F. 1998). Itt még a holocénban sem szüneteltek a folyót egyre Ny. felé vonzó mozgások. Mértékükre jellemző, hogy Paks környékén 40 000 év alatt 23 m vastag, míg Szekszárdnál 11 000 év alatt 20 m-es feltöltés keletkezett (Hertelendi E. et al. 1989). A süllyedék a volt Jugoszlávia területén is folytatódik. Apatin–Kopačevo térségében a riss-würm interglaciális óta felhalmozott folyóvízi üledékek vastagsága meghaladja a 200 m-t (Bognar A. 1990).

Megjegyzendő, hogy ismét felmerült a Duna nyugatra vándorlását a „Baer törvényel” magyarázó atektonikus elmélet is (Balla Z. 2007).

A KUTATÁSI TERÜLET ALLUVIÁLIS RÉSZÉNEK GEOMORFOLÓGIAI VISZONYAI

A Duna fiatal alluviális területének nyugati (jobb part) határa morfológiailag a Mezőföld felé általában a magaspart lábánál húzható meg, és jól követhető, szinte folyamatos vonal – gondot csak a paksi erőmű környéke jelent, ahol jelentős mértékű emberi (antropogén) átalakítások voltak. Keleten a Duna–Tisza közeli-hátság homokvidéke felé azonban a határt sokkal nehezebb meghúzni. Ennek oka a Duna korábbi összetett felszínalakító tevékenységében kereshető. A hátságról „lecsúszó”, nyugatra vándorló folyó oldalazó erózióval a kutatási

területen nem hozott létre éles peremet, vagy ha igen, annak már maradványa sem ismerhető fel, mert a távolodó folyónak csak az árvizei érintették ezt a területet. A finomszemcsés üledékek nemcsak a mélyárteret töltögették lassan, hanem a buckák közötti laposokba is fokozatosan behatoltak, szinte kicsipkézték az allúvium és a homokhátság határát. Ebbe a folyamatba jól beilleszthetők az ártéren szigetszerűen megmaradt lapos homokhátak is. Délebbre, a nem vizsgált szakaszon azonban ismét megjelenik az alámosott magaspárt, és itt a határ megint egyértelmű.

A Duna menti síkságon a folyó kanyarulatait fejlesztve, majd levágva és medrét ugrásszerűen áthelyezve szinte a teljes ártér területét bejárta: üledékeit 10-20 m vastagságban többször is áthalmazta, ill. részben elhordta. A terület morfológiája első pillantásra kaotikus képet mutat, amelyet azonban az újonnan kifejlesztett geomorfológiai térkép segítségével mégis bizonyos mértékig rendezni lehetett.

Egy folyó vándorlását legkönnyebben az elhagyott medrek, elsősorban a levágott kanyarulatok alapján lehet követni. A kanyargó folyók meander mérete minden vízfolyásra jellemző, egyedi tulajdonság. Régóta ismert, hogy a folyókanyarulatok elsősorban a vízhozamtól függenek, de többek között a vízfolyás esése és a partok anyaga is befolyásolja azokat. A különböző meanderméreték és a hozzájuk tartozó vízhozam adatok között valószínűség számítási módszerekkel igazolható, stochasztikus összefüggést található (Gábris Gy. 1985). Sajátos helyzetet jelent, hogy a tanulmányterületen az elhagyott kanyarulatok száma viszonylag kicsi és méreteik szerint erősen különböznek. Ritkák a jelenlegi folyóhoz illeszthető nagyságúak, és sok a jelentősen kisebb méretű.

Az ártér további fontos morfológiai elemei is a kanyarulatait fejlesztő, medrét áthelyező Duna medermozgásához kapcsolódnak. Közülük leggyakoribbak az *övezatok* (*point bar*). A kanyarulatát növelő folyó homorú oldalát pusztítva a domború part elé alacsony, a középvíznek egy ideig partul szolgáló íves övezatot rak le, amelynek anyaga elsősorban a homorú oldalról átmosott fenékhordalékból áll. Magassága nem haladja meg a középvíz szintjét, így az árvíz minduntalan ellepi. Mivel a folyó kanyarulatának fejlődése árvíz idején felerősödik, ezért a zátanyok képződése ugrásszerűen történik. A zátanyok sorozata között hasonló ívű vízenyős mélyedések, ún. *sarlólaposok* (*swale*) sorakoznak (ez utóbbiakat nem térképeztük, mert a bemutatott térkép méretaránya miatt egybeolvadtak volna az övezatokkal). Amikor a folyó kiárad, előbb az övezatok közt levő mélyedéseket lepi el, amelyek így gyorsabban töltődnek fel az övezatoknál. Az egészet belepi a növényzet, amely megköti az árvíz iszapját s a terület lassankint a völgyfenék általános szintjére emelkedik. Az övezatok–sarlólapos rendszer szintkülönbségei az eltelt idővel – és az adott folyó ártéri feltöltődésének mértékével – arányosan elsimulnak, így

mértékéből a kanyarulatfejlődés időbeliségére lehet következtetni. Az övzátányok a folyó kanyarulatához pontosan illeszkednek, ezért esetünkben a holtmedrek kevés számát ellensúlyozzák; így a különböző időszakban keletkezett és eltérő vízhozammal jellemzett dunai folyásirányokat, azok felszínalakító tevékenységét segítségükkel is meghatározhatjuk.

Az ártér másik alapformája a *parti hát* (*natural levee*). A kiáradó, s ezért sebességéből hirtelen sokat veszítő vízből a legdurvább anyag – alföldi folyóink esetében elsősorban durvább-finomabb homok – közvetlenül a meder melletti sávban rakódik le, amiből a part mentén változó szélességű természetes parti hát keletkezik. A háta fejlettsége a folyók mentén szakaszonként eltérő lehet: folyamatos vagy megszakadó jellege a folyó természetétől függ. Az elágazó-feltöltő (alsószakasz jellegű) folyó mentén ugyanis mindkét parton nagyjából egyenlően fejlődik ki, és futása enyhe ívű, csaknem egyenes, míg a kanyargó, vagyis eróziót és akkumulációt egyaránt végző vízfolyás partján e két folyamat térben változó arányában jöhet létre. Ha túlsúlyba jut a feltöltés, a folyó mentén mindkét oldalon végig kialakulhat, ha közelebb áll az egyensúlyhoz a folyó felszínalakító munkája, a kanyar külső, homorú oldalán erősebben fejlett és magasabb, mint a domborún, ahol esetleg hiányozhat is. Itt az övzátányok sávja közvetlenül mehet át a finom ártéri üledékek térszínébe. De minden esetre úgy igazodik a kanyarulat ívéhez, mint az övzátány. A feltöltő jellegű, fonatos folyók mentén a parti háta sorozata összességében széles folyóhátat eredményez. A domborodó ártéren a legalacsonyabb térszínnek a peremeken alakulnak ki, ahol többé-kevésbé összefüggő vizenyős-mocsaras sávot alkothatnak; nevük *mélymocsár* (*backswamp*) lehet. Ezen a szakaszon erre leginkább a baloldalon, a Duna–Tisza közti hátság határánál volt lehetőség. E mocsarakat vezették le Duna-völgyi Főcsatornával (Átok-csatorna).

A pleisztocén ritmusosan változó éghajlata következtében ingadozó vízhozamú és hordaléktöménységű alföldi folyók felszínalakító tevékenysége és ezzel szoros összefüggésben mederjellegük, vagyis térbeli rajzolatuk típusa is erősen változott. Célszerűen szerkesztett geomorfológiai térképen jól elkülöníthetők egymástól a feltöltést végző fonatos rajzolatot mutató parti háta rendszere (“alsószakasz-jelleg”), valamint a kanyargó (“középszakasz-jellegű”) folyó övzátányokat képező területek. Ha ezek a típusok egymás mellett ugyanabban a szintben helyezkednek el, belátható, hogy a fiatalabban képződött medertípus elrombolja az idősebb formákat és így egyértelműen kijelölhető a közöttük levő időrend. Néhol viszont jelentős szintkülönbség észlelhető határukon; ebben az esetben közbeiktatózott egy mélyítő eróziós periódus. A háromféle jelleg térbelisége így időrendbe forgatható át: megállapítható a folyóvíz munkájának időbeli sorrendje, egymásutánja. Ezért ezt a felszínfejlődési rekonstrukciót *horizontális sztratigráfiának* nevezhetjük (Gábris Gy. 2001; Gábris Gy.–Nagy B. 2005; Gábris Gy. 2020). A rendszer kulcskérdése

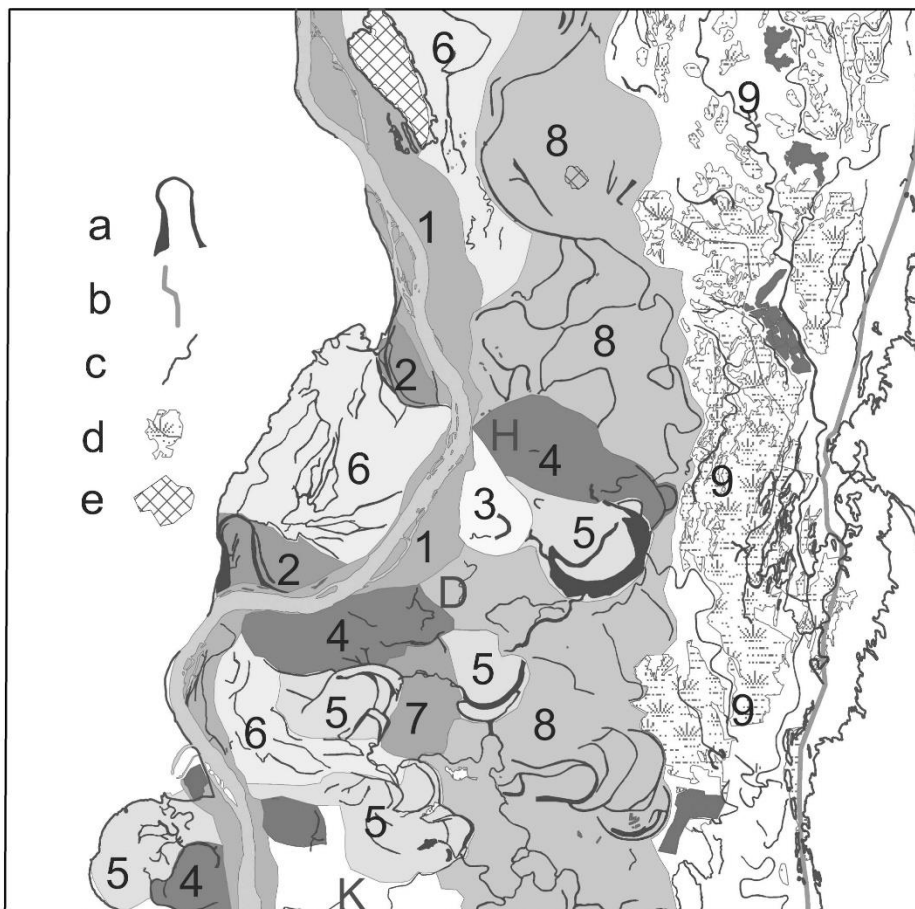
a független módszerekkel történő kor-meghatározás, mert így a viszonylagos időrendből évszámokkal jelzett szakaszokhoz juthatunk el, s ezt összehasonlíthatjuk a negyedidőszak végének másfajta hazai kutatási eredményeivel, valamint a környező területek, tágabban Európa más tájainak felszínfejlődésével. Ebben a programban azonban ilyen mérésekre nem volt lehetőségünk.

A korábbi kutatások a Duna holocén árterét két szintre osztották: a fiatalabb alacsony és az idősebb magas ártérre. A Duna menti síkságon is Pécsi Márton írta le ezeket, a folyó „0” vízszintjéhez viszonyítva magasságukat 5-6, ill. 8-10 méternek találva. Követői meglepődtek e két szint térképre rajzolásával. A fent említett Tisza vidéki kutatásaink során kidolgozott módszerrel azonban a térképre a folyóvízi morfológia fontosabb elemei, pl. elhagyott meander, parti hát, fok, övzátony-sarlólapos rendszer, mélymocsár stb. is felkerülnek, így a felszínfejlődés részletesebb időrendjét lehet kimutatni. Térképünkön az elhagyott medrek, de főleg az övzátonyok és parti háta egymástól jól elkülöníthető rajzolatokat mutatnak, melyek térbeli rendszerük alapján a Duna különböző korú és eltérő mechanizmusú medergenerációiként értelmezhetők.

MEDERGENERÁCIÓK LEÍRÁSA

Első megközelítésben a két alaprendszer, a parti háttal jellemzett fonatos, ill. az övzátonyok sorozatát jelző kanyargós rajzolatok elkülönítése fontos. A fonatos rajzolatból sokkal kevesebb ismerhető fel, ami nem meglepő, hiszen ez a folyó feltöltő munkáját jelzi. A vizsgált terület nagy részén a kanyarulatfejlesztő egyensúlyi állapotot igazoló rajzolat található. A következőkben az egyes rajzolat típusok egyre idősödő kialakulási rendben kerülnek bemutatásra, amelyeket a 2. ábra térképén eltérő színű poligonok jelölnek, és számok segítik azonosításukat a magyarázathoz (2. ábra).

Jellegzetes parti hát rendszer észlelhető az *1-es számmal jelölt generáció* területén, amelyek szorosan kapcsolódnak a mai Dunához, és a legfiatalabb képződményei az allúviumnak. A térképen végigvonuló keskeny sávon övzátonyokkal nem találkozunk, a parti háttal mutató rajzolatot jellegzetes feltöltő mechanizmusként értelmezhetjük, ami klimatikus okokkal, esetleg a folyó esésének – tektonikus okokra visszavezethető – csökkenésével magyarázható.

2. ábra. A Solt – Paks közötti ártéri sík medergenerációi

Jelkulcs: a – elhagyott kanyarulat, holtmeder; b – Átok-csatorna; c – ártér határa; d – mélymocsár; e – eróziós sziget. H – Harta; D – Dunapataj; K – Kalocsa. (magyarázat a szövegben).

A kanyargó folyó által kialakított íves övzátony rendszer legszabályosabban a 2 – 3 – 4 – 5-ös generációk térszínein fejlődött ki. Mindegyik közel áll a mai Duna méreteihez, tehát eredetük kétségbevonhatatlan. Azonban felfigyelhetünk a kanyarulatok méreteiben mutatkozó különbségekre. A kisebb méretek az éghajlat szárazabbá válását, csökkenő vízhozamot és/vagy a folyó esésének növekedését jelzik. A nagyobbak esetében éppen fordítva, okkal feltételezhetjük a csapadékosabb éghajlattal járó vízhozam növekedést és/vagy a Duna esésének csökkenését. Közöttük az időrend meghatározását részben a helyzetük jelzi;

vagyis a Dunához közelebbiek fiatalabbak, a távolabbiak idősebbek, részben a szomszédos egység határán helyenként észlelhető eróziós pusztítás mutathatja: a 3-as elpusztítja a 4-es generáció egy részét, a 4-es pedig az 5-ösét.

Nehezen értelmezhető az a két kisebb terület, amely a balparton a parti hátakból álló Duna menti folyóhát (1. generáció) és az íves övzátóny rendszert mutató rajzolatok között terül el. Itt gyakorlatilag nem volt felismerhető és így térképezhető ártéri formakincs – sem parti hát, sem övzátóny, s főleg nem holtmeder. Csak részben ad magyarázatot erre az, hogy települések (Harta és Dunapataj) vannak rajta, ahol valószínűleg nagy felszíni változásokat hozott létre a több évszázados, akár évezredes emberi tevékenység. Magasabban is vannak, ezért a *magasártér teraszszigetei* lehetnek.

Parti hátakból álló fonatos rajzolatot mutat az *6-os és a 7-es generáció*, amelyet több oldalról íves övzátóny-rendszert mutató generációk határolnak, mégpedig úgy, hogy elrombolják ennek a rendszernek a formáit. A feljebb emlegetett horizontális sztratigráfia szép példáját mutatja ez az eset: a 6-os és a 7-es generáció idősebb a környezőknél. A parti hátak rendszeréből következik, hogy egy szárazabb időszak eredménye lehet, melynek korát sajnos itt nem volt lehetőségünk független módszerekkel datálni. Érdekes helyzetet mutat a 7-es generáció egy korábbi fonatos rendszerből szigetként visszamaradt különálló foltja, itt a rajzolat elmosódott, hiányos, ami a későbbi árvizekből lerakódó, fokozatosan vastagodó finomszemcsés üledékképződést jelzi, melynek során az ártér eredeti szintkülönbségei fokozatosan eltűntek, a felszín kisimult és csak a legmarkánsabb elemek nyomai maradtak vissza. Ezek lehetnek az újholocén Duna legöregebb ártéri területei.

A *8-as generáció* igen nagy területet fed le, és helyenként – pl. Hartától északra – 2-3 méteres, igen markáns tereplépcsővel elkülönülve kiemelkedik az előzőek rendszeréből. Ezt a szintet a magasártér területének tartjuk, amit íves holtmedreket és övzátónyokat visszahagyó kanyargós folyó alakított ki. *Tóth O. et al. (2017)* tanulmányában csaknem azonos határokkal magasártérnek térképezett a terület. E tanulmányban a Dunától legtávolabbi elhagyott kanyarulat melletti fűrészből OSL adatok is vannak (6.7 ± 0.6 ka, 7.2 ± 0.4 ka ill. 6.1 ± 0.5 ka), amelyek a holocén atlanti szakaszára, így az óholocén magasártér anyagának felhalmozódására utalnak, melynek a további felosztását nem végeztük el.

A rajzolatípusok térképén (*2. ábra*) *9-es* számmal jelölt, a homokhátság határa mentén változó szélességben É–D-i irányban húzódó sávban a holtmedrek a dunaihoz képest igen kicsiny kanyarulatokat mutatnak. Ezek árvízi csatornák lehetnek, amelyek a magas vízálláskor kiömlött vizet vezették el a jellemzően a homokhátság szélén sorakozó, eredetileg vizenyős-mocsaras mélyártereken át dél felé. A korábbi geomorfológiai szakirodalomban (*Szilárd J. 1955*) ezeket tekintették a Duna idősebb, az óholocén száraz időszakában működő lefolyásának.

ÖSSZEFOGLALÁS

A felszínalakulás menetét a földtan hagyományos időrendje szerint a következő eseménysorba állíthatjuk.

Az alluviális sík legidősebb fluviális felszíni képződménye kétségkívül a Tétel-halom. Felépítésében a Mezőföldön előforduló képződmények közül pl. a vörösgyag fontos, de rétegződése hordalékkúpot idéz. Sajnos semmilyen koradat nincs, amely akár felhalmozódásának, akár eróziós szigetheggyé formálódásának idejét behatárolná. Valószínűleg a pleisztocén végén jöhetett létre. Ezt követően igen nagy időhiátus van a 8-as generáció kialakulásáig: ez óholocén magasártér, amelyből OSL adatok vannak (Tóth O. et al. 2017), és anyagának lerakását az atlanti elejének nedvesebb, esetleg a boreális szakaszra tehetjük.

A 6-os és 7-es generációk a Duna mechanizmusának változását jelzik: az óholocénban kanyargó folyó hordalékát lerakó fonatos rajzolatúvá válik, ami a korábbi kutatásokkal összevetve az altanti második felének és a szubboreális elejének száraz klímájával magyarázható (Gábris Gy. 1995; Gábris Gy. 2020). A szintén fonatos jellegű 7-es generáció a száraz perióduson belül egy korábbi szakaszt, medervándorlás jelöl. Érdemes jelezni, hogy a folyóhátak iránya 7-es területén csaknem É–D-i, míg az ezt elromboló 6-os itt nagyjából Ny–K-i irányú. Az 5-ös, a 4-es és a 3-as generációk ismét kanyargó folyó maradványai, azzal a különbséggel, hogy a fiatalabb (3-as) övzátony rendszerek nagyobb kanyarulatméreteket, vagyis nagyobb vízhozamot bizonyítanak. A 2-es generáció a tanulmányozott területen a legfiatalabb elhagyott kanyarulatokat mutatja. Az 1826-27-ben készült térképen a nagy kanyar kömlődnél még élő főág, bölcskénél pedig élő mellékág³⁴. Végül a mai folyó mellett, változó szélességben kialakult fonatos rendszer a Duna legújabb, ismét feltöltő mechanizmusát jelzi az utolsó 1-200 évben.

IRODALOM

- BALLA Z. (2007): A Coriolis-erő hatása folyókra és a Baer-törvény. Történeti áttekintés. – *Magyar Állami Földtani Intézet Évi Jelentése* pp. 63-70.
- BULLA B. (1936): Terraszok és szintek a Duna jobbpartján *Adony és Mohács között*. – *MTA Mat. és. Term. Tud. Értesítő* 55. 139 p. 254
- BOGNAR A. (1990): Geomorfologija Baranje (Geomorphology of Baranja). – Zagreb, 312. p.
- ERDÉLYI M. (1960): Geomorfológiai megfigyelések Dunaföldvár, Solt és Izsák környékén, *Földrajzi Értesítő*. 9. pp. 257-276.

³⁴ <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeftar/29159/view/?pg=2&bbox=-1495%2C-4935%2C6895%2C-113>

- GÁBRIS GY. (1985): Az Alföld holocén paleohidrológiai vázlatja. – *Földrajzi Értesítő* 34. pp. 391-408.
- GÁBRIS GY. (1995): A paleohidrológiai kutatások újabb eredményei. – *Földrajzi Értesítő* 44/1-2. pp. 101-109.
- GÁBRIS GY. (2001): A folyóvíz felszínalakító tevékenysége Magyarországon. – Akadémiai doktori értekezés, *Kézirat*, 131. p.
- GÁBRIS GY. – NAGY B. (2005): Climate and tectonic controlled river style changes on the Sajó–Hernád alluvial fan (Hungary). – in: HARVEY, A.M.–MATHER, A.E. –STOKS, M. (eds): Alluvial fans: Geomorphology, Sedimentology, Dynamics. - *Geol. Soc. London, Spec. Publ.* 251. pp. 61-67. <https://doi.org/10.1144/gsl.sp.2005.251.01.05>
- GÁBRIS GY. (2007): Kapcsolat a negyedidőszaki felszínalakító folyamatok időrendje és az oxigénizotóp-rétegtan között - magyarországi lösz-paleotalaj-sorozatok és folyóvízi teraszok példáján. – *Földtani Közöny* 137/4. pp. 515-540.
- GÁBRIS GY. (2020): A folyóvíz felszínalakító tevékenysége Magyarországon. – ELTE TTK, 181 p. <https://mek.oszk.hu/23100/23175>
- FRANYÓ F. (1980): Újabb felszínfejlődéstörténeti és vízföldtani eredmények a Duna–Tisza közti kutatófúrások alapján. – *Földrajzi Értesítő* 29. pp. 409-443.
- HERTELENDI E. – PETZ R. – SCHEUER GY. – SCHWEITZER F. (1989): Radiokarbon koradatok a Paks–Szekszárdi süllyedékek kialakulásához – *Földrajzi Értesítő* 38. pp. 319-324.
- HORVÁTH F. (témavezető) (1990): Paks környékének neotektonikája – kutatási jelentés. – *Kézirat* 77. p.
- JASKÓ S. – KROLOPP E. (1991): Negyedidőszaki kéregmozgások és folyóvízi üledékfelhalmozódás a Duna-völgyben Paks és Mohács között. – *MÁFI Évi Jel.* 1989. pp. 65-83.
- JOÓ I. (2003): A Kárpát régió jelenkori függőleges irányú mozgása vizsgálatának eredményei és problémái. – *Geodézia és Kartográfia* 55/1. pp. 12-15.
- KONRÁD GY. – SEBE K. – HALÁSZ A. (2021): Késő negyedidőszaki szeizmikus aktivitás nyomai futóhomokban, a Dunaszentgyörgy–Hartai-vetőzónában. – *Földtani Közöny* 151/2. pp. 179–200.
- MIKE K. (1991): Magyarország ösvízrajza és felszíni vizeinek története – *Aqua kiadó*, Budapest, 698. p.
- NAGY B. – HORVÁTH E. – BRADÁK B. – RUSZKICZAY-RÜDIGER ZS. (2014): A Tétel-halom kialakulása, szerkezete, domborzata. – in.: SOMOGYVÁRI Á. – SZENTPÉTERI J. – V. SZÉKELY GY. (szerk.): Településtörténeti kutatások Solt–Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya. - MTA BTK Őstörténeti Témacsoport, Budapest pp. 23-32.
- PÉCSI M. (1959): A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalakítása – *Akadémia Kiadó*, Budapest. 346. p.

- SEBE K.–CSILLAG G.–PAZONYI P.–RUSZKICZAY-RÜDIGER ZS. (2019): Quaternary evolution of the river Danube in the central Pannonian Basin and its possible role as an ecological barrier to the dispersal of ground squirrels. – *Historical Biology* 33/1. pp. 116-135.
- SZILÁRD J. (1955): Geomorfológiai megfigyelések Kiskörös és Paks környékén. – *Földrajzi Értesítő* 4. 263-278.
- TÓTH O. – SIPOS GY. – KISS T. – BARTYIK T. (2017): Dating the Holocene incision of the Danube in Southern Hungary. – *Journal of Environmental Geography* 10/1-2. pp. 53-59.
- TÓTH T. – HORVÁTH F. (1998): Van bizonyíték a negyedidőszaki tektonizmusra Paks környékén. – *Földtani Közöny* 129-133.
- UJHÁZY, K. – GÁBRIS, GY. – FRECHEN, M. (2003): Ages of periods of sand movement in Hungary determined through luminescence measurements. – *Quaternary International* 111. pp. 91-100.

INTERNETES FORRÁS

- Nagy Duna részeinek az 1826-ik esztendőben történt felmérése előmutatása. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára - S 80 Térképek (18. sz.-20. sz.) <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/29159/view/?pg=2&box=-1495%2C-4935%2C6895%2C-113> (letöltés: 2024. 02. 26)

A SOMLYÓ-HEGYEK VARÁZSLATOS VILÁGAI A KÁRPÁT- MEDENCÉBEN

GÁL ANDRÁS

BEVEZETÉS

A tájak és az utak ősi találkozásánál Somló-hegyeink – a név kétféle formában is megjelenik az iratokban és az azokat leképező térképeken, olykor a lágyított ejtést jelezvén, Somlyónak írva – sajátos természeti adottságaik révén már messziről magukra irányították a szép és különleges tájak iránt érdeklődők figyelmét. A táj képéből – többnyire magányos bástyákként – kiemelkedő Somlyó-hegyek kultúrtörténeti (pl. várak, templomok, apátságok stb.) és tájhasználati értékei (pl. szőlő és borgazdaságok, pincerendszerek, teraszok, málok stb.) már a középkor idején beépültek a magyarság lokális identitásába, különösen a tradicionális szőlő- és borkultúra vonatkozásában. E tekintetben sem lehet véletlen, hogy az elnevezés a Kárpát-medence egyik leggyakoribb földrajzi nevévé vált (*Kiss L. 1987*). Helységnevekben általában a Somlyó/Somló-hegy (pl. Vértessomló, Somlóvásárhely stb.) vagy az azon épült Somlyó-vár (pl. Szilágysomlyó, Somlyócsehi, Somlyógyőrtelek, Somlyómező, Somlyóújlak stb.) volt a település egykori névadója (pl. Mezősomlyó, Vársomlyó, Ersomlyó stb.). Természetföldrajzi elnevezésekben tájrészletek (pl. Somlyó-vidék, Somlyói-Magura stb.), illetve lokális földrajzi helyek megnevezésére (pl. Somlyó-hegy, Somlyó-tető, Somlyó-völgy, Somlyó-föld, Somlyó-sziget stb.) egyaránt előfordulnak. E sokszínűség egyik oka a Somló név eredete, melyre vonatkozóan több magyarázatot tettek közzé nyelvészeink. Az egyik csoport a som szó török sum megfelelőjének tartja, más elképzelések szerint a „megcsuszamló, suvadó oldalú hegy” vagy „az erdőövezetből kiemelkedő kopasz, sziklás hegytető” is lehetett a névadás alapja.

Tanulmányomban a Somlyó-hegyek különös és varázslatos világának ismert és elfelejtett jellemzőit elevenítem fel és mutatom be, sajátos és szubjektív – nem csak a szőlő- és borkultúra – nézőpontból. Azért sem, mert azt már sokan, különböző perspektívából bemutatták (pl. *Csoma Zs. 2003/a, Hevesi A 2002, 2003, Égető M. 2002, Majdán J. 2002, Mezey 2011 stb.*), de a szőlőtermelés részletesebb elemzéseinek is könyvtárnyi irodalma van. Mindezek közül kiemelkedik a történelmi Magyarország szőlőtermeléséről a filoxéra előtti utolsó összegzés – 1875-ben jelent meg (*Keleti K. 1875*) –, mely szerint ekkor 739 677 katasztrális holdon díszlett a szőlőkultúra, 5845 település határában. A sorrendek és a súlypontok is szubjektívek, az azonban nem vitatható, hogy mind a

tájhasználati, mind a kultúrtörténeti szegmens a magyar nemzet kiemelt érdeklődésére tarthat számot. Egyrészt a Somlyó-hegyek területi elterjedése miatt – a magyar nemzet nyelvterületén az Őrvidéktől a Székelyföldre, a Felföldről a Délvidékig –, másrészt a jelentéstartalmához kapcsolódó érzelmi-lelkületi kötődés miatt válhatna e név is védett hungarikummá.

I. SOMLYÓ-HEGYEINK, MINT A TRADICIONÁLIS SZŐLŐ- ÉS BORKULTÚRA ŐRZŐI

A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságai Somlyó-hegyeink nélkül nem lennének azok amik, az elmúlt évszázadokban a szőlő- és borkultúra olyan ismert közszereplőjévé váltak, amely az egyszerű emberek számára is azonosulást jelentett az igényes szőlőműveléssel és pincekultúrával. Egy-egy település határának legjobb minőséget adó, meghatározó „szőlőhegyei” lehettek e név büszke tulajdonosai (1. táblázat).

1. táblázat. Somlyó-hegyek a Kárpát-medencében

Település	Szőlőfajták*	Alapkőzet	Magasság	Építmény
1. Somlóvásárhely	juhfark, rajnai rizling	bazalt	435 m	vár
2. Kíssomlyó	juhfark, olaszrizling	bazalt	229 m	kolostor
3. Vértessomló	Irsai Olivér, királyleányka,	mészkö	331 m	kilátó
4. Piliscsaba-Jászfalu	cserszegi fűszeres,	mészkö	366 m	barlang
5. Neszmény	szürkebarát, chardonnay,	mészkö	424 m	Király-kút
6. Dunaszentmiklós	olaszrizling, sárfehér sauvignon blanc, piros dinka	mészkö	378 m	-
7. Bátorkeszi	olaszrizling, kékfrankos, tramini	andezit	271 m	-
8. Alsóörs	rizling, olaszrizling, sárfehér	vulkáni	228 m	kilátó
9. Polgárdi	rizling, furmint	mészkö	226 m	monostor
10. Balatonfőkajár	sárfehér, rizling	kvarcfillit	195 m	-
11. Nagyharsány	cabernet sauvignon, oportó	mészkö	442 m	szoborpark
12. Fót	apró fehér, dinka, kadarka	andezit	288 m	tanösvény
13. Mogyoród	apró fehér, dinka, kadarka	andezit	310 m	-
14. Tolmács	budai fehér (ezerjő), dinka	andezit	388 m	-
15. Salgótarján	aprófehér, dinka	bazalt	584 m	-
16. Apc	olaszrizling, leányka, kadarka	andezit	397 m	földvár
17. Mezősomlyó/Vársomlyó	magyarka, kadarka	bazalt	201 m	várrom
18. Versec (Érsomlyó)	vörös dinka, ködös kék, szlankamenka	kristályos pala	399 m	vár
19. Szilágysomlyó	fehér bakator, som=szegyszőlő, magyarka	csillámpala, gneisz	597 m	várak
20. Csíksomlyó 1	-	andezit	1033 m	vár
21. Csíksomlyó 2	-	andezit	834 m	kápolnák

Forrás: Keleti K. (1875) adatai alapján saját szerkesztés

Ha az időutazásunkat az első katonai térképfelvételek idejéig repítjük vissza, akkor megállapítható, hogy a 18-19. század fordulójára a szőlő- és borkultúra mindegyik – kivétel a csíksomlyói Kis- és Nagy-Somlyó – Somlyó/Somló-hegyünk meghatározó elemévé vált. E helyek különösen az egyedi íz és zamatvilágú boraik révén – a sajátos mikroklíma, a különleges összetételű talajok és a régen elfeledett szőlőfajták együtteseként – különültek el, s önálló karaktert is adtak az adott „hegy levének”. A teljességre nem törekedve az 1. táblázatban soroltam fel azokat a Somlyó-hegyeinket, amelyeket a Kárpát-medencében ismerünk.

1.1. A Nagy-Somló-hegy, mint a Somló hegyeink királynője

A Bakony és a Kisalföld határán emelkedik a Nagy-Somló bazaltlávából képződött rétegvulkán magányos, csonka kúpja (tszf. 435m). A Somló-hegy legmagasabb pontján a Szent István kilátó található, amelyet 1938-ban helyi vörös, likacsos szerkezetű, salakos bazaltból (hopoka) emeltek. A négyszintes toronyból tiszta időben kb. 50 települést láthatunk, a távolban felcsillanhat a Balaton víztükre és kivehetők az Alpokalja vonulatai. A hegyen található a 2022 tavaszára megújult a somlói vár is. A várban helyreállították egyebek mellett a vár belső kapuját, az egykori gyilkjárót, a belső járószintet, a válaszfalakat és ajtókat rekonstruálták, s kiállítást rendeztek be.

A Somló igazi kincse azonban a szőlő, a termesztés kezdő időpontját nem tudjuk, de nem is lényeges, mert minden a Római Birodalom határán belül lévő, magára valamit is adó borvidék minimum Marcus Aurélianus Probus császár Kr. u. 280-as rendeleteig vezet vissza az első szőlővesszők elültetését (*Csoma Zs. 2003/b*). Így van ez a Kárpát-medencében is a Szerémségtől a Somlyó-hegyig és Soprontól Versecig bezárólag. Először a 18. században levéltári adatok említenek szőlőfajtát a Somlón, ez a furmint volt (*Kozarits Z. 1989*). A furmintot a 19. században „Szigetinek” nevezték. A század végén megjelent az olasz rizling is, mint nyugat-európai fajta. A somlyói bor nemzetközi hírnevét a 19. század hozta el, a porosz királyi udvar mindennapi boraként szerepelt a somlói. Sőt a poroszok híres kancellárja, Bismark is nagy kedvelője volt a gyógyító hatású nedűnek. Egy 1875-ös nemzetközi borvásáron az Eszterházy birtokról származó somlói bor komoly kitüntetést is kapott. A fejlődést a filoxéravész törte meg, 1888 júniusában mutatták ki. A Somló Magyarország legkisebb borvidéke (*1. ábra*), emblematikus szőlőfajtája a juhfark.

Az egész szőlőterület kiterjedését a Pallas Nagylexikon 517 hektárban adta meg, melyen körülbelül 3500-4000 hl. bort szűrtek, ezek az értékek a filoxéra előtti időszakra vonatkoztak (*Pallas Nagylexikon 1893-97*). A hagyományos szőlőtermesztésben a filoxéravészt követően a fejművelést e borvidéken is felváltotta a bakművelés. A szőlőművelés és borkezelés a balatonmellékivel, főleg a badacsonyival egyezik. Az itteni bakművelés viszont nem annyira

szabályos, mint amilyen a Badacsonyi borvidéken tapasztalható. A 20. század közepén még közel harminc szőlőfajta volt honos a Somlón. Fő szőlőfajták: sárfehér és rakszőlő, továbbá furmint, budai zöld és olasz rizling (*Keleti K. 1875*). Egy 1986-ban kiadott rendelet már meghatározta, hogy mely fajtákat lehet telepíteni a Somlón: Furmint, Juhfark, Rajnai Rizling. A jelenleg termesztett fő fajták: Furmint, Hárslevelű, Olaszrizling, Tramini, Chardonnay és a jellegzetesen somlói fajta, a Juhfark. A juhfark a Somló ősi fajtája, és évszázadok óta utánozhatatlan párost alkotnak: "együtműködésükből" olyan borok születnek, amelyek a világ leghíresebb borvidégein készülő nagy borokkal is felveszik a versenyt. Somló Magyarország egyetlen olyan hegye, melynek az északi lejtőin is folyik szőlőművelés. A Somló-hegynek több oldalán más-más fajtákkal foglalkoznak, eltérő stílusú és jellegű borokat készítenek. A Somlyó-hegyet négy fő részre osztják: a vásárhelyi, szőlősi, dobai, jení oldal, a málok és a hegy szíve, az Aranydomb.

1. ábra. A Nagy-Somló-hegy és környezete

Forrás: az első katonai térképfelmérés térképlapjai

A somlói pompás zamatú, némileg zöldesbe hajló színű fehér bor, mely több évi gondos pincekezelést kíván, míg kifejlődik. Somló bora ugyanolyan karakteres, mint a hegy, ezért minősége és híre vetekszik badacsonyival. A bazaltborok aromájának megkülönböztető jele a mineralitás. Ez néha jól kifejezett enyhén sós ízben jelentkezik, máskor inkább ásványos ízeket érzünk. Ennek az íz világot jól ellensúlyozza az alkohol jelentős mennyiségéből fakadó édes érzet. E kiváló borok minőségét befolyásolják a talajok - többnyire vulkanikus eredetű, mely bazalt és bazalttufa törmelékek keverékéből épül fel, néhány helyen barna erdőtalaj borítja a felszínt – és a szüret ideje - a Somlyó-hegyen ősi szokás szerint október 21-én (Orsolya napja) kezdődik -, illetve a pincekultúra, az első lefejtést december végén vagy januárban végzik. A hegyközségi településeken (Somlóvásárhely, Somlószőlős, Doba, Somlójenő, Kemeneskápolna) Orsolya napon tartják a Somlói Juhfark Ünnepet is. A borvidék kiterjedése - a Ság-heggyel és a Kis-Somlyóval együtt - 850 hektár.

1.2. A Kis-Somlyó-hegy az ország legkisebb borvidékének legkisebb szőlőhegye

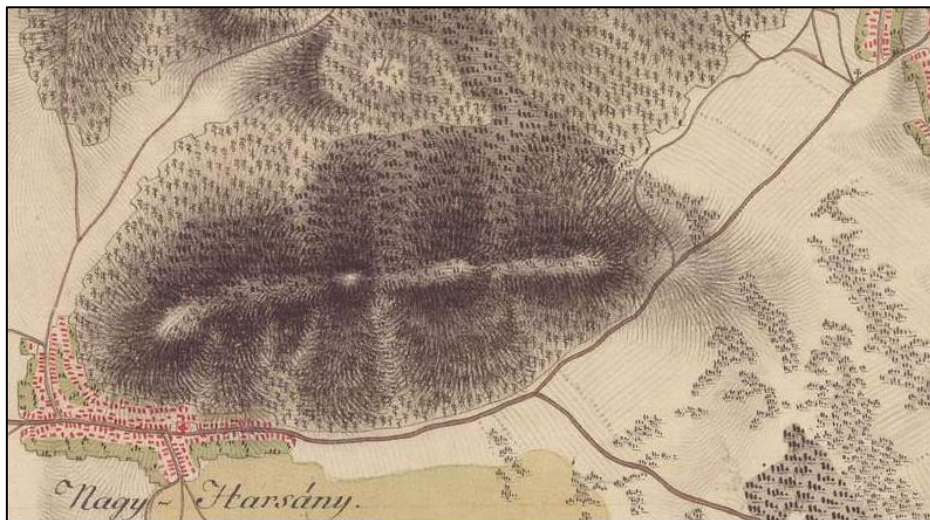
Kemenesalja kisebb, 3,9 millió éves vulkáni kúpja Borgáta, Egyházashetye és Kissomlyó községek között emelkedik. Az igen gyakran Hegyes-Kis-Somlyónak nevezik, az ország legkisebb borvidékének legkisebb szőlőhegyét, amely mindössze 229 m magas. Felépítése alapján vélhetően fiatalabb, mint nagyobb testvére, felépítésében a bazalttufa játszik meghatározó szerepet, azaz tufahalom (tufadomb). Csaknem szabályos kör alaprajzú, kúp alakú hegy, helyenként meredekebb peremekkel, melyek jóval szelídebbek, mint rokonainál, s itt sziklákkal csak elvétve találkozunk. Területén több, ma már nem működő kőfejtő található. Az egyik ilyen, az ún. „kráter” méreténél fogva is lenyűgöző látványt nyújt. Területét nagyrészt szőlők borítják, csak néhol találkozunk kisebb erdőkkel. A terület adottságai hasonlóak a Nagy-Somlóéhoz, az itt készült borok is hozzák a somlai mineralitást, a karaktert és az ízharmóniát. Egyik nevezetessége a tetőn álló természetes bazaltszikla, a Király-kő, ahol a legenda szerint a tatárok elől menekülő IV. Béla király megpihent. Oldalán emléktáblát helyeztek el. A néphagyomány szerint a hegytetőn látta vendégül az azóta elpusztult kolostor utolsó szerzetese Mátyás királyt.

A Kis-Somlyó-hegy elhelyezkedése és felépítése kedvező lehetőséget nyújtott a szőlő- és borkultúra kialakulásához és virágzásához. A hegyoldalokban a hegy lába felé a talajréteg egyre vastagabb, igaz, gyakran köves, kőmorzsalékos. Mindennek az is a következménye, hogy a hegy szoknyáján található területeken is jellemző a borra a mineralitás. Hogy mióta termelnek szőlőt a Kis-Somlyón, nem tudjuk. Ha azt vesszük alapul, hogy a közeli nagy testvér Somlón már a rómaiak is kapálták szőlőiket, akkor feltételezhetjük, hogy a hasonló tulajdonságú Kis-Somlyón is korán megjelentek az ültetvények. A Kissomlyó

települést először említő ismert oklevél (1309) részletes határjárását rögzített, ami külön említi a hegyet. Akkor Köcski Sándor – Károly Róbert későbbi országbírója – vásárolta meg a területet. Azt is tudjuk, hogy a középkorban már élénk szőlőművelés folyt a Kis-Somlyón.

1.3. A nagyharsányi Szársomlyó-hegy a Villányi Borvidék szíve

A trianoni Magyarország legdélebbi kiemelkedése a Villányi-hegység, melynek önállóan álló mészkő kúpja a 442 méter magas Szársomlyó. A növényvilága és barlangjai miatt fokozottan védett területet kizárólag szervezett túra keretein belül, a Nemzeti Park szakvezetőjének kalauzolásával járhatjuk be. Ameddig ellátunk, mindenütt szőlőültetvények és piciny préházak simulnak a domboldalakra (2. ábra). A villányi borvidék része, amely a magyar borászat újjászületésének zászlóshajója. A 16 településre kiterjedő zárt borvidék összes termőterülete 2182 ha, ebből fehérszőlő 401 ha, kékszőlő 1781 ha.

2. ábra. A nagyharsányi Szársomlyó-hegy

Forrás: az első katonai térképfelmérés szelvényei

Nagyharsány egyrészt azzal emelkedik ki, hogy a régészek által feltárt római kori villában talált oltármaradvány felirata szerint a ház gazdája, Venatus és fia 400 arpensis (kb. 45 hektár) szőlőt telepítettek. A borvidéken egészen a XX. század második feléig a kadarka és főként az oportó (mai nevén portugieser) dominált, azóta a magasabb minőségű bort adó francia fajták előretörését figyelhetjük meg (Máté A. et. al. 2015). A löszös talajtakaró a mészkőkibúvások fölött közvetlenül vékony, közettörmelékkel kevert (dolomit, mészkő). Ez a savasabb borok termőhelye, míg a tisztán löszös talaj lágyabb borokat terem. A

nagyharsányi Gere-pincékben egyaránt érlelnek vörös (tölgyfa hordókban) és rosé, illetve fehér borokat (rozsdamentes acéltartályokban). A pincészet borkészítési filozófiája a szigorú terméskorlátozás és a kisfahordós, majd hosszú, palackos érlelés.

Nagyharsány több mint bor, s nem csak a szabadtéri szoborparkja (Kikerics-sétány) miatt, hanem a nagyharsányi csata (1687. augusztus 12) miatt is. A Szársomlyó-hegy déli oldalában zajlott ütközetet „második mohácsi csata”-ként ismerjük, ahol a Szent Liga csapatai döntő győzelmet arattak Szári Szulejmán török nagyvezír csapatai felett.

1.4. A verseci (érsomlyói) Várhegy a Zsigmond toronnyal

A város, a szőlőtermesztés és a borászat szorosan összeolvadt a történelem során. A Verseci-borvidék az Osztrák-Magyar Monarchia egyik leghíresebb borvidéke volt (*Kókai S. 2010*). 1880-ban Bernard Staub svájci kereskedő megalapította a Helvécia pincészetet; borai Európa-szerte ismertté tették ezt a vidéket. Napjainkban a borvidéken 2000 hektáryi szőlőültetvény található, az ezekre épült pincészetekre a százéves házak, a 300 éves borospincék jellemzőek, melyek a táj legfinomabb nedűit sorakoztatják fel. Minden év szeptemberében Borfesztivált rendeznek.

3. ábra. Cholnoky Jenő által küldött képeslap 1911. augusztus 13.-án feleségének (Kolozsvár, Erzsébet út. 31)

Forrás: Zempléni Múzeum, Szerencsi Képeslap Gyűjtemény (leltári szám: 0112736)

A hegyoldali kápolnától (3. ábra) nincs messze az egykori Érsomlyó várának maradványai a Várhegy tetején (tszf. 399 m), melyet Zsigmond-toronyként emlegetnek, és eredetét a 15. századba helyezik. Egy újabb kutatás szerint azonban a várat valójában IV. Béla építette még a 13. század végén. A várat 1323-ban említik először királyi várként. Fényes Elek geográfiai szótárában (1851) így jellemezte Versecet:

„...Roppant szőlőhegyén jó és sok bort termeszt. Egy hegytetőn valami kastély omladéka most is látható, de kié lehetett, nem tudhatni...”

1.5. A neszmélyi Nagy-Somlyó-hegy és az ún. Király-kút

A fákkal takart Nagy-Somlyó-hegy legmagasabb pontja 424 m. A meredek és sziklás keleti oldalában dachsteini mészkősziklák között rejtőzik a Somlyó-hegyi-barlang. Hossza 30 m. A barlang a bejárat közelében vízszintes és tágas, egyetlen egyenes folyosóból áll, kisszámú cseppkő található benne. Környékén még további kisebb barlangok és kőfülke is fellelhető.

A szőlőhegyen található a 15. században épített gótikus stílusú ún. Király-kút, amelynek neve Habsburg Albert magyar királyhoz köthető, aki 1439. október 27-én, a török elleni délvidéki hadjáratából betegten Bécs felé utazva itt hunyt el.

A neszmélyi Nagy-Somlyó-hegy az ország második legkisebb borvidéki területe, mintegy 1000 hektáros méretével. Az itteni borok magas savtartalmuknak köszönhetően a hosszabb szállítást is jól viselték, így jelentős mennyiségben szállítottak Neszmélyről külföldre. Kítűnő, zöldebe játszó aransárga bora külföldön is jól ismert volt. Az Esterházy család Csákvári Uradalmának híres ászári mintaszőlészete és pincészete is hozzájárult ahhoz, hogy a vidék a 19. század második felében nemzetközi ismertségre tett szert. Természetes, hogy a település címerében (4. ábra) a szőlőtermelésre utaló szimbólumok is megjelennek. A szőlőket tekintve a fehér fajták vannak túlsúlyban a kékszőlővel szemben. A borvidék aromatikusságát az Irsai Olivér, a cerszegei fűszeres, a királyleányka, a fűszeres tramini, a sauvignon blanc, a neutrális oldalt a szürkebarát, a chardonnay és az olaszrizling képviseli. A felsorolásban külön szót érdemel a királyleányka, ami egy viszonylag ritka fajta, Neszmély mellett nagyobb mennyiségben még Pannonhalmán és Balatonbogláron található. A királyleányka az erdélyi leányka és a kövérszőlő természetes hibridje, elnevezése egy erdélyi falu, Magyar királyfalva nevéhez kötődik. A Nagy-Somlyó-hegytől délre található Kis-Somlyó-hegy már Dunaszentmiklós külterületéhez tartozik. Híresek a község löszfalba vájt, egymástól 10-15 méterre sorakozó lyukpincéi. Hosszúságuk elérheti a 15 métert is, a szélességük 2 méter.

4. ábra. Neszmély címere

1.6. Bátorkeszi, ahol a reformátusok szőlődűlője egy szentről (Szent László) van elnevezve

A mezőváros az egykori Esztergom vármegyében feküdt, a Dunától északra. A település területén ismert földrajzi nevek egyike Kis-Somlyó, ahol a három szőlődűlő (Galambos, Tőkés, Szent László) szőlőültetvényeinek kiterjedése mindössze 200 hektár körüli, s az első katonai térképfelmérés idején sem volt nagyobb (5. ábra). Mindezek ellenére minden év szeptemberében Borfesztivált tartanak, s a rendezvény kiváló lehetőség arra, hogy megismerkedjünk a szőlőskertek sokszínűségével, és élvezzük a különleges vörös borok ízét és aromáját.

5. ábra. Bátorkeszi és a Somlyó hegy környezete

Forrás: az első katonai térképfelmérés térképlapjai

1.7. A tolmácsi Somlyó-hegy, ahol a johannita lovagrendnek is voltak szőlői

A Nógrád és Tolmács közötti 388 méter magas Somlyó-hegyen lévő, régóta felhagyott kis kőfejtő világos színű, miocénkorú piroxén andezitet tár fel. A kőzetrepedéseket kalciterek töltik ki, ezekhez kapcsolódik egy zeolitos-karbonátos-vasas ásvány paragenézis. Az első és második katonai felmérés térképén még szőlőhegyként ábrázolták (6. ábra). A szőlő – a filoxéra megjelenéséig – igen fontos jövedelemforrás volt Tolmács lakói számára is. A történeti források megemlítik a falu kitűnő bortermését. Tolmácson az egykor virágzó szőlőkultúra emlékét több pincesor is őrzi. Ezek ma is használatosak, és megtalálhatók a sportpálya szomszédságában éppúgy, mint a Tolmácsra bevezető út jobb oldalán, a falu elején. Ezek egy része ma is használatos. A falu főterén álló dézsmaház – mai nevén Borház – az egykor virágzó szőlőtermesztés bizonyítéka, felújítva alkalmassá vált a településen összegyűjtött borászati és történeti tárgyak bemutatására.

6. ábra. A tolmácsi Somlyó-hegy

Forrás: a második katonai térképfelmérés szelvényei

II. Somlyó-hegyeink, mint a kulturális és épített környezeti értékek őrzői

Somlyó-hegyeink másik csoportja változatos kultúrtörténeti értékek hordozói, az elmúlt idők építészeti emlékei (pl. várak, templomok, kápolnák stb.) éppúgy megtalálhatóak, mint a természeti környezeti értékeik (pl. kilátók, barlangok, tanösvények stb.). Nem hiányoznak azok az ipari műemlékek és

földtani értékek sem, amelyek e hegyeink sejtelmes világának egy újabb szeletét tárják az érdeklődők szeme elé.

II.1. A csíksomlyói Somlyó-hegyek, a magyarság egyik kulturális ékköve

A Nagysomlyó-hegy 1033 méter magas, kettős vulkáni kúp Csíksomlyón határában, a Csíki-medence közepén. A somlyói vulkáni tömb a Hargita-hegységnek az Olt folyó völgyétől keletre eső tartozéka, erózióval kidolgozott hatalmas andezit kúp. A sűrű erdővel borított Nagysomlyó-hegynek kettős csúcsa van, amelyeket lapályos hegyhát köt össze. A magasabbik csúcson a Nagysomlyó-vár, a nép nyelvén a Sóvár romjai láthatók, az alacsonyabb vulkáni parazita csúcson egykor a Csíksomlyóra letelepedett szerzetesek kolostora és kápolnája állt. A kolostor kápolnája Szent Lukács tiszteletére volt felszentelve (Orbán B. 1982).

A Kissomlyó-hegy, a székelyek szent hegye. A Kissomlyó csúcsán a Salvator-kápolna látható, amely a hegyen lévő kápolnák közül a legrégebbi - az első katonai felmérés térképén (7. ábra) már szerepel - és művészeti szempontból is a legértékesebb. A kápolna építéséről nem maradtak fenn hiteles adatok. Losteiner Leonard a ferences rend krónikása szerint, minden bizonnyal a nándorfehérvári diadal emlékére épült. A hegy aljától meredek oldalon lehet feljutni hozzá. A nép ezt az oldalt, amelyen a régebbi keresztek mellett a stációs keresztek is láthatók, Jézus-hágójának nevezi. A régi keresztek 1868-ban állították, amelyekből csak néhány maradt meg.

7. ábra. A csíksomlyói Nagy- és Kissomlyó-hegy

Forrás: az első katonai térképfelmérés szelvényei

II.2. A polgárdi Somlyó-hegy és Kőszárhegy, melyek „láthatják” az ún. Seuso-kincs eredeti tulajdonosát

A mikrorégió kedvező életfeltételei korai megtelepedést generáltak, s a római kori Pannónia provinciának is kitüntetett területe volt, jelentős és forgalmas utak metszéspontjában. A honfoglaló magyarság fontos szállásterülete is volt, amit az is bizonyít, hogy Bökénysomlyó Árpád-kori monostora is itt állt. A Somlyó hegy (tszf. 226 m) és a Kőszárhegy (tszf. 228 m) jelentős részét a mészkőbányászat napjainkra szinte teljesen letermelte (8. ábra). A „hegymaradványok” az ember által okozott táj- és műemlékrombolás mementói. A bányászat előrehaladtával tűntek el a hegygel együtt a Bökény nemzetség által 1083 előtt alapított monostor romjai, amelyek még a 20. század elején álltak.

8. ábra. A polgárdi Somló- és Szár-hegy (Polgárdi és Szabadbattyán között)

Forrás: az első katonai térképfelmérés szelvényei

Az említett két hegy és környéke azonban az utóbbi 50 évben nem a szőlőtermeléséről és a kőbányászatáról vált európai, sőt világhírűvé. Az egyik legjelentősebb késő római kori ezüst tárgyak feltételezett lelőhelyeként tartják számon. A Seuso-kincs névadó táján nemcsak az edény tulajdonosának, Seusonak a neve olvasható, hanem az ábrázolt vadász- és piknikjelenetek egyik feliratából azt is megtudjuk, hogy villája és birtoka a Pelso, azaz a Balaton közelében feküdt. Az edényeket díszítő görög mitológiai történetek a szerelem és a vadászat témáját járják körül, szinte biztos, hogy a valóságban e hegyeken termelt szőlők és a hozzá kapcsolódó borok közös harmóniájában történt. A

régészek többé-kevésbé ma már egyet értenek abban, hogy az ún. „polgárdi ezüst quadripus”, valaha a Seuso-kincshez tartozott, de külön rejthették el. A páratlan régészeti leletnek számító ezüstállványhoz (előkerülésének helyén több kutatás is folyt a 19.–20. században) tartozó újabb töredékek nem kerültek elő. A quadripust 1878-ban találták meg Molnár János szőlőjében, a mai Borbély-pince mellett – Bökénysomlyó monostor helyétől alig 100 méterre

II.3. A szilágysomlyói Várhegy, a Báthory-család ősi fészke

A névadó Somlyóvár a Báthory család ősi fészke (1351 óta), a Magura-hegyen állott. A Magura a Szilágysági-dombvidék része, legmagasabb pontja a Keselyűs (596 m), amely Szilágysomlyó felett magasodik (9. ábra). Bármely irányból érkezünk a régióba már messziről megpillantjuk a jellegzetes alakú szilágysomlyói Magura-hegyet. A hegyet délről érintő Kraszna-folyó a nyugati oldalán megkerüli azt és észak felé folytatja útját. Szilágysomlyó egyik természeti kincsét a kitűnő szőlőt termő Magura napsütötte oldalai jelentik. A savas kőzetek magas savtartalma miatt az itt termelt szőlő megfelelő a pezsgőgyártáshoz (Silvania pezsgőgyár). A gyár pincelabirintusa 3,5 kilométer hosszú, 200 évvel ezelőtt vájták a sziklában, a hőmérséklet télen-nyáron 12 °C, és a falakon levő nemes penész biztosítja az optimális körülményeket. A Várhegyről (tszf. 582 m) és a Keselyűsről csodálatos panoráma tárult elénk. Szilágysomlyó a szőlőhegyek, a régi várromok és sziklába vájt pincelabirintusok városa is.

9. ábra. A szilágysomlyói Várhegy és a Keselyűs-csúcs

Forrás: az első katonai térképfelmérés szelvényei

II.4. Az apci Somló-hegy, ahol a késő bronzkorban már földvár állt

Az Apc és Rózsaszentmárton között magasló Somló (tszf. 397 m) őrskemként vigyázza a Mátraalja szelíd lankáit. Az andezitből felépülő Mátra délnyugati bástyája a Somló, melynek déli oldalát árvalányhajas lejtősztyepp és hajdani szőlők mozaikja, északi oldalát tölgyerdő borítja (10. ábra). Az apci fehér borok már a középkorban is jelentősek voltak. Több világi és egyházi uradalmi szőlő és középkori pince hirdette a helyi bor fontosságát. A Mátraaljai-borvidék legnyugatibb települése.

Az apci Nagy-hegy vagy Somló pazar kilátást kínál a hegytetőről, s a késő bronzkori eredetű földvár sáncairól szép körpanoráma tárul az idelátogatók elé. A két sáncsal rendelkező földvár felső várát teljesen körbe veszi a sánc, míg a hegy déli és a nyugati oldalain kb. 8–12 méterrel alacsonyabb szinten húzódik az alsó vár sánca. A felső vár átmérője 95×70 m, az alsó vár legnagyobb átmérője kb. 180 méter (Nováki Gy. et. al. 2009).

10. ábra. Az apci Somlyó-hegy a várral

Forrás: az első katonai térképfelmérés szelvényei

II.5. A mezősomlyói Sümeg-hegy, amely nevével ellentétben nem kakukktójas

A pontusi korban működött vulkánok tevékenységének nyomaival, két helyen találkozunk Temes megye területén, az egyik Mezősomlyó és Vársomlyó között. Ahol egy diluviális képződményektől körülvevett, 60 méteres relatív

magasságú kúpocska emelkedik ki. Ez a hólyagos bazalt-salakból álló Sümeg-hegy (tszf. 201 m). Temes vármegyében pedig, Vársomlyó közelében, a Sümeg-hegyen állt a középkorban Kissomlyó vára, amely köré vármegye szerveződött (Kókai S. 2022). Hogy mi ma mit látunk ebből? Egy meglehetősen alacsony hegyet, ami csaknem szabályos kör alakú, a teteje pedig szinte teljesen kúpos. Tegyük hozzá, hogy e hegy tömegének legnagyobb része a felszín alatt van. Jellemző az egykori termőhelyre, hogy minden oldalán, így az északi, északkeleti oldalon is alkalmas volt szőlőtermesztésre (Pinczés Z. 1995). Az első katonai felmérés térképszelvénye (11. ábra) jól mutatja a szőlőföldeket, s Borovszky Samu vármegye monográfiájából az is ismert, hogy 1909-ben Gubányi Antal 50 holdas szőlőbirtoka és szép, kastélyszerű szőlőháza volt itt.

11. ábra. A nagyszemplaki (mezősolymosi) Sümeg-hegy

Forrás: az első katonai térképfelmérés szelvényei

II.6. A mogoródi Somló-hegy és a Makovecz Imre által tervezett kilátó

A Somló-hegy (tszf. 315 m) a Gödöllői-dombság harmadik legmagasabb pontja, az egykori szőlőtermő területei (12. ábra) napjainkra megfogyatkoztak. A szőlőt valószínűleg az itt lakó bencés szerzetesek telepítették. A Somló utcában prészházakat, több száz éves pincéket láthatunk, melyek helyi védelem alatt állnak. Az M3-as autópályáról is megpillantható „szárnyas” építmény teraszáról a szemünk elé kerül a Hungaroring célegyenesé, az alattunk elterülő

Mogyoród, kicsit távolabb Fót a jellegzetes, kéttornyú templommal és a Somlyóval, a Gödöllői-dombság szelíd lankái, de rálátunk szinte egész Budapestre is. A Szent László-kilátó kápolna is egyben, amely középkori királyunk védelme alatt áll és a Mária-zarándokút egyik állomása, pihenőhelye is. Szent-László szobra azért került ide, mert 1074. március 14-én itt csaptak össze Salamon király és Géza (később I. Géza király), valamint László (később Szent László király) hercegek a mogyoródi csatában.

12. ábra. A mogyoródi Somló-hegy

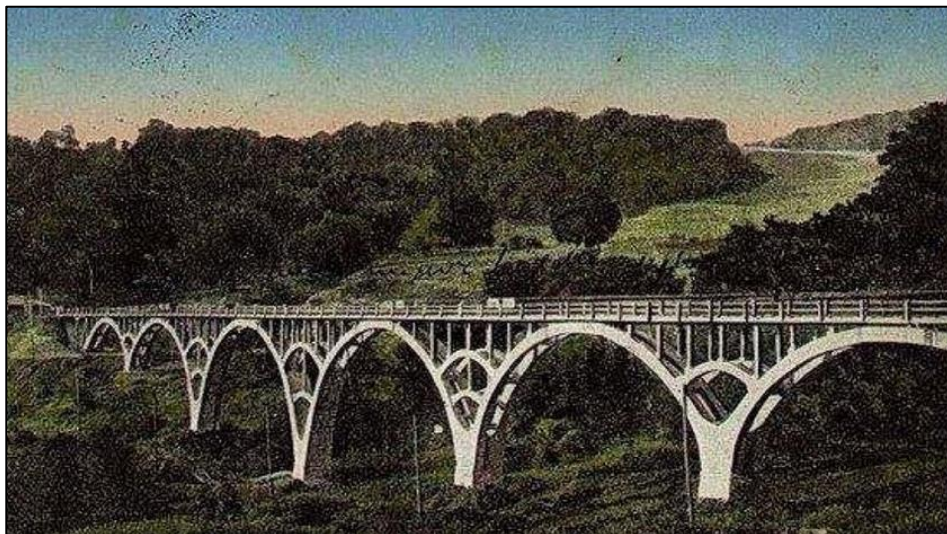
Forrás: az első katonai térképfelmérés szelvényei

II.7. A salgótarjáni Nagy- és Kissomlyó, ahol a szénbányászat volt a meghatározó

Salgótarján kelti oldalán 4,5 km hosszú, 500-580 m magas, észak-déli irányú széles gerinc húzódik, melyet oligocén és miocén rétegek építenek föl. Ezen az üledéken három kitörési centrum különíthető el, a Pécskő (tszf. 544 m), Kis-Somlyó (tszf. 505 m) és a Nagy-Somlyó (tszf. 584 m) bazaltcsúcsai. A Nógrádi-medence bazaltvidékén járunk, amelyek keletkezésében két fázis különíthető el. Az idősebb fázis kitörései 8-5 millió évvel ezelőtt a késői miocénben és a miocén-pliocén határon játszódtak le. Ide tartozik a Nyerges-hegy, a Salgó és a Pécskő. A fiatalabb fázis 4,5-2,5 millió évvel ezelőtt zajlott. Ide tartozik a Medves, a Somoskő és a kazári Somlyó is (*Báldi T. 1983*).

A hegy nem a szőlő- és borkultúra miatt vált ismerté, hanem a somlyói viaduktról, amely nyolc vasbeton íven nyugvó, 200 méter hosszan, 33 méterre

magasodott a völgy fölé. 1911-12-ben építették, terveit olasz mérnökök készítették (13. ábra). A Körösvölgyi viadukt elkészültéig ez volt Közép-Európa legmagasabb és leghosszabb völgyhídja, melyet a bánya kimerülése után úgy tüntettek el, hogy a völgyet feltöltötték salakkal és meddővel.

13. ábra. A salgótarjáni viadukt

II.8. Az Alsóörs felett magasló Somlyó-hegy az ún. „alsóörsi amfiteátrumban”

A település legismertebb építménye a Somlyó-hegyi kilátó (tszf. 228 m), ahonnan a látvány mindenkit rabul ejt. A legfelső kilátószintről emlékezetes panoráma tárul a szemünk elé. Az egyik oldalon a Balaton keleti medencéje, a másikon az északi part, a harmadikon a Bakony. A terület földtani felépítése igen komplex képet mutat. Legidősebb képződménye a szilur korú metamorf fillitpala. A közberétégződött idős vulkáni kőzeteken jó minőségű bor terem Lovas és Alsóörs határában is.

A Balatonfüred-Csopaki borvidék legkeletibb települése Alsóörs. A terület jellegzetes fehérbor-szőlői az olaszrizling, a rajnai rizling, a rizlingszilváni, a tramini, az ottonel muskotály és az utóbbi évtizedekben a sauvignon blanc és a chardonnay (Laposa J. 1988).

II.9. A vértessomló Nagy-Somlyó-hegy, mint szovjet katonai megfigyelőpont

Vértessomló közelében magasodik a Nagy és Kis-Somlyó-hegy. A 331 méteres Nagy-Somlyó hegyen épült négyszintes kilátó – melynek legfelső szintjéről körpanorámát élvezhetünk a vértesi és gercsei tájra, illetve a Kisalföld keleti részére – eredetileg katonai megfigyelőpontként működött a szovjet

megszállás évtizedeiben. A 15 méter magas, hatszög alaprajzú, kőből épült, négyzetes kilátót a Vértesi Erdő Zrt. 2015-ben újította fel (14. ábra).

14. ábra. A vértessomlói Nagy-Somlyó-hegyi kilátó

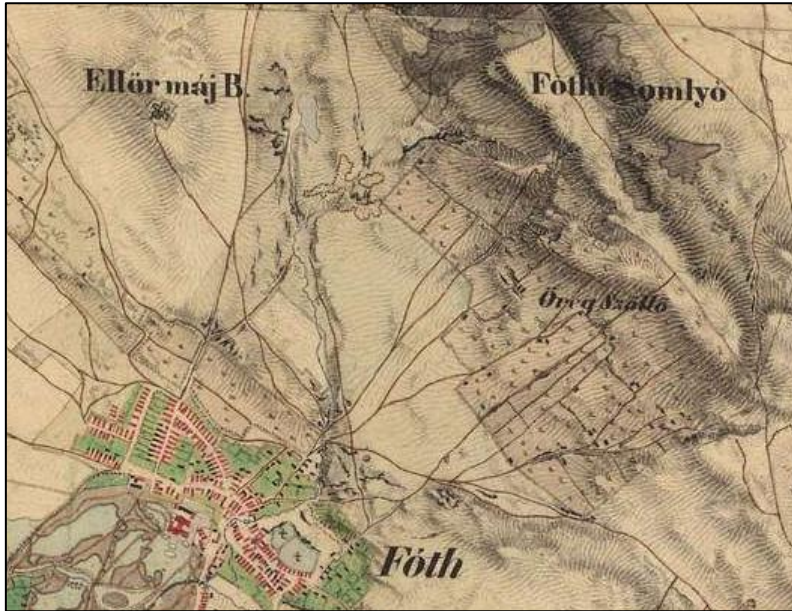
II.10. A Piliscsaba-Jászfalu fölé emelkedő Nagy-Somlyó-hegy barlangja

A Nagy-Somlyó 366 méterig emelkedik, s területén a dachsteini mészkövet fejtették, ahol az vastag padokban fordul elő. Ezt a mészkőfajtát mészégetésre, de cementgyártáshoz is használják. A hegy értékét nagyban növeli, hogy 340 méter magasságban rövid, de fokozottan védett barlangtalálható, mely 1994-ben volt először Nagy-Somlyó-hegyi-barlang néven leírva. Kiszámú cseppkő található benne.

II.11. A Főti-Somlyó (tszf. 288 m), mint a kék boglárkalepke tanösvénye

A főti dombok az Északi-középhegység nyugati nyúlványai. Legmagasabb pontja a Somlyó-hegy (tszf. 287 m), melynek neve a szőlő- és borkultúra hagyományából ered (15. ábra). Napjainkra szőlőtermelés megszűnt, azonban az ún. Fáy-présház a történelemben is jelentős szerepet töltött be. A reformkorban Vörösmarty Mihály, Kossuth Lajos és Deák Ferenc gyakran ellátogatott ide. A Somlyó-hegy geológia gazdagságának köszönhetően található itt löszös, homokos üledéket, mészkövet, a legmagasabb ponton pedig vulkanikus eredetű andezittufát is. A jelent azonban már a lepkék jelentik. A Somlyó-hegyet már 1952-ben védetté nyilvánították az ott élő csaknem 1500 lepkéfaj miatt. Ezek közül a legismertebb a főti boglárka. A természetvédelmi területen halad a

Somlyó tanösvény, s a kék színű lepkével díszített jelzőtábla jelkép, azonban az árvalányhaj és illatos vadszegfű is védett.

15. ábra. A főti Somlyó-hegy

Forrás: a második katonai térképfelmérés szelvényei

II.12. A balatonfőkajári Somlyó-hegy, amely az ország egyik legidősebb metamorf kőzete

A kis szőlőhegyet (tszf. 195 m) megmászva, pincék és prэшázak között érünk fel a nemrég szépen kitisztított földtani alapszelvényhez, amely mellett ismertetőtábla is áll. Egy felhagyott kis köfejtő tárja fel a földtörténeti paleozóikum (óidő) ordovicium és szilur időszakában (kb. 500-400 millió éve) képződött metamorf kőzetestet, amelyet a geológusok a Balatonfőkajári Kvarcfillit formációnak neveznek. A szép kvarc erekkel átjárt fillitet a helyiek a szőlőhegyen található pincék és prэшázak építésénél használták fel. A metamorf kőzet málladékan kiváló ízű borokat készítenek, amelyet érdemes megkóstolni. Az Ady Endre utcát közrefogó háromszögben pedig - a löszmélyutak oldalában – 30-40 pince sorakozik egymás mellett (ún. löszpincesor) egymás mellett, amelyek a Temető-domb oldalába épültek. A Somlyó-hegy levét az első katonai felmérés térképszelvényeinek tanulsága szerint (16. ábra) közel 250 év tudását és tapasztalatát összegezve készítik napjainkban is.

16. ábra. A balatonfőkajári Somlyó-hegy

Forrás: az első katonai térképfelmérés szelvényei

Bár a Balaton vidékén nagyon sok műemlék borospince és pincesor is található, löszbe vájt pincesoroként a kajári pincék egyedülállóak, régi kétszárnyas deszkaajtóval, belül boltívesek. A 18. századi pincék oromzatán számok és néhol a pincék tulajdonosainak nevei olvashatók. Hagyományosan, évente kétszer - augusztus 20-án és szeptemberben -, a szüreti felvonulás idején a titokzatos pincék kinyitnak. A világ számos szőlő- és borvidékén megszámlálhatatlan pincében voltam már életem során, azonban az egyik pince immár negyven éve szorosan a szívemhez nőtt. Az itt ismert legenda miatt, mely szerint: alkoholos kút formájában is megjelenik a bor. E kút vizét 1981-ben szegedi egyetemistaként - az első éves évközi gyakorlaton - kóstolhattam meg először. Az egyik nyitva lévő pincében a bort is. Hát...? Maradjunk annyiban, hogy ittam már rosszabbat is és jobbat is, s mindegyiket bornak hívták.

ÖSSZEZÉS

Áttekintve Somlyó-hegyeink elmúlt évszázadainak rendkívül sokszínű változásait és napjainkig pulzáló hasznosításukat megállapítható, hogy úgy őrzik mementóként a múltunk egy-egy szegmensét az utókor magyarsága számára, hogy a tradicionális szőlő- és borkultúra etalonjaivá váltak. Legalább olyan mértékben, mint ahogyan szülőföldem esetén a két – az abaújszántói és az újhelyi

– Sátor-hegy, melyek között a tokaji szőlő- és borkultúra méltán vált világhírűvé (Gál A. 2008). Somlyó-hegyeink külön-külön is megtestesítik mindazt, ami Tokaj-Hegyalján együtt van jelen, s vezetett ahhoz, hogy Hazánk első történeti kultúrtájává válhatott. Remélem, hogy a jövőben Somlyó-hegyeink – vagy legalább egy részük – is megkapja/megkaphatja ezt az elismerést.

IRODALOM

- BÁLDI T. (1983): Magyarországi oligocén és alsómiocén formációk. Akadémiai Kiadó, p. 293. Bp.
- CSOMA ZS. (2003/a): Bor és borászat a Kárpát-medencében. In. Rubicon, 2003/1-2. pp. 6-8.
- CSOMA ZS. (2003/b): Nagyhirű gyógyszerünk a Somlai. In. Somló Baráti Kör Füzetek 4. S.vásárhely, pp. 41-45.
- ÉGETŐ M. (2002): A Kárpát-medence 16-18. századi borkultúrája. In. Borok és korok, pp. 159-160.
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geographiai szótára. – Pest.
- FRISNYÁK S: (1990): Magyarország történeti földrajza. Budapest. p. 218.
- FRISNYÁK S. – GÁL A. (2011): Tokaj-Hegyalja tájhasználat a 20. század elején. In. Frisnyák S. – Gál A. szerk. Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 99-110.
- GÁL A. (2008): A tokaji szőlő és bor művelődéstörténeti aspektusai. Tanulmánykötet Dr. Gööz Lajos professzor 80.születésnapjára.
- HEVESI A (2003): Borvidékeink természeti adottsága és hírneve. In. Rubicon, 2003/1-2. pp. 9-11.
- HEVESI A. (2002): Szőlő- és borvidékeink történeti földrajza. In. Borok és korok, Bp. pp. 95-101.
- KELETI K. (1875): Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1873. – Budapest
- KÓKAI S. (2022): A közigazgatás térbeli változásai a Bánságban (1718-1923). Történeti Földrajzi Közlemények 10 /1-2. pp. 84-97.
- KÓKAI S. (2010): A filoxeravész hatása a Verseci-hegyvidék szőlő- és borgazdaságára. In: Füleky Gy. (szerk.) A táj változásai a Kárpát-medencében: Tájhasználat és tájatalakulás a 18-20. században (VIII. Táj-történeti Konferencia). Budapest-Gödöllő, Környezetkímélő Agrokémiaért Alapítvány, Tájvédelmi Oktatásért és Kutatásért Alapítvány. pp. 285-295.
- KOZARITS Z. (1989): A szép Somló nevezetességei. In. Somló Baráti Kör Füzetek 4. Somlóvásárhely, pp. 35-36.
- LAPOSA J. (1988): Szőlőhegyek a Balaton-felvidéken. Mezőgazdasági Kiadó. Bp. 26 p.

- MAJDÁN J. (2002): Borkultúra a polgári Magyarországon. In. Borok és korok, Bp. pp. 241-251.
- MÁTÉ A.-SZABÓ G.-GONDA T.-OROSZI V. (2015): Borfogyasztási és borvásárlási trendek alakulása. In: N. Horváth Béla (szerk.): Tolna megye egyik húzóágazatának jövője: szőlészeti - borászati trendkutatás. Pécs, Pécsi Tudományegyetem. 166 p. pp. 128-165.
- MEZEY B. (2011): Bor és jogtörténet. Jogtörténeti értekezések 39. Gondolat Kiadó, Budapest 151 p.
- NOVÁKI GY.-BARÁZ CS.-DÉNES J.-FELD I.-SÁRKÖZY S. (2009): Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Budapest-Eger, 192. p.
- ORBÁN B. (1982): A Székelyföld leírása I-II. Budapest, Helikon Kiadó. (Reprint kiadás), 836 + 695 p.
- PINCZÉS Z. (1995): A Déli-Felföld természeti földrajza (A Déli-Kárpátok és a Bánsági-hegyvidék) Debrecen. 151 p.

GONDOLATOK A CIVILIZÁCIÓNKRÓL

GÖÖZ LAJOS

Az ember életkorától indítva természetesnek tartja, hogy a körülötte zajló társadalmi eseményeket átélve, azokat értékelje is. Ezt mondhatnám, hogy édesapámtól örököltem, aki pilóta volt az I. világháborúban, pontosabban a légierőnél szolgált, Bécsben kezdte a szolgálatát. „Felülről talán jobban látta a világot?” Ahogy kezdett kialakulni a nagy világháborús lelkesedés, amiben a magyarok szinte kissé meggondolatlanul, nagy örömmel vágta bele, és sorba, önként is jelentkeztek. Sokan még a korukat is megtagadták, idősítették magukat, hogy bekerüljenek a hadseregbe. (Lehet túl sokáig élt a nép békében?)

Miután kijózanodott a nép a nagy támadások és vereség után, a sokezer katona halálával járó ütközetek után jött a kiábrándulás. Édesapám nagy újságolvasó ember volt – izgatták az események – Trianon (Kassán született), és mindig más szemszögből is láttatva magyarázott nekem is, mint gyereknek, sok mindent. Néha ellenkezőjét, mint ahogy az akkori újságban az le volt írva.

Azt mondhatjuk, hogy ebben a világlátásban aztán később nagy szerepet játszott a Sárospataki Gimnázium kitűnő történelemtanára is (Palumbi Gyula tanár úr), aki kialakította bennünk a kritikus társadalmi szemléletet, értékelést. Ő nagyon részletesen és alaposan követelte meg például a görög-történelem egyes eseményeit, a nagy csaták rendezettségét, elhatárolásait. Mindezt lerajzolta a nagy táblára, és a különböző háborúknak a következményeit is elemezte.

Talán ez a kritikus szemlélet is, ahogy a volt történelmi eseményeket feltárta, hozzávetett ahhoz, hogy mi is valahogy a világot másképp lássuk, mint ahogy azt a hétköznapi értelemben az egyes napilapok belénk igyekeztek sulykolni. Ezért alakult már olyan korán pl. a II. világháború kibontakoztatása során, hogy még az osztálynak különböző világnézetű, felfogású tanulói tulajdonképpen több pártra oszlottak. Így voltak angol-pártiak, voltak olasz-orsz pártiak és a nagy világháború eseményekben aztán természetesen olyanok is, akik a német felfogást erősítették. Tehát tulajdonképpen azt is mondhatjuk, hogy Hitler-pártiak, hiszen járt az ifj. könyvtárba a világ első teljesen színes, nagyméretű propaganda újságja a SIGNAL (magyar nyelven). (Jellemzőképpen akkor még a National Geography is csak fekete-fehérben jelent meg).

Sok izraelita vallású is járt velünk, akik közösségünkbe beilleszkedtek, és teljesen homogén osztályt képeztünk e tekintetben. Megbecsültük egymást, akármilyen párthoz, valláshoz is tartozott valaki. Nyilvánvaló, hogy a sok

angolos – mivel külön az angol internátus jelentős részben volt képviselve, és közöttük voltak eredeti angolok is, akiket a szülei azért küldtek Sárospatakra, mert azt gondolták, hogy egy szigorúbb külföldi értékrendben (Angliában nehezen nevelhető gyerekeket) talán hozzá lehet szoktatni a felelősségteljes, rendszeres munkához, pontosabban a tanuláshoz. (Hasonlóan a gazdag, elkényeztetett német gyerekek kiküldéséhez, orosz iskolai kollégiumokba – Merkel kancellár idejében –, hogy tanuljanak fegyelmet, rendet.)

Tehát e tekintetben nem volt izolálva a mi osztályunk (világszemlélet tekintetében), nagyon változatos kép alakult ki. Ezt a kritikus szemléletet Palumbi tanár úr társadalmi felfogása és széleskörű elemző tanítása csak megerősítette. Mindezek a tényezők, valamint az említettek (amit édesapám is képviselt) tehát arra neveltek, hogy a világ eseményeit kritikával, ha lehet, elfogultság nélkül próbáljam értékelni.

VISSZATÉRVE A MÁHOZ

Napjainkban, korunkról elég változatos véleményeket hallhatunk. Sokan azt mondják, hogy rossz felé lejt a világ. Rendkívül nagy az önzés, és egyáltalában hogy kerültünk ebbe a helyzetbe. Igaza van tulajdonképpen?/ John Lukács neves, magyar származású, amerikai történésznek, aki post modern barbárságnak nevezi civilizációnkat, mindenképpen a hanyatlást hangsúlyozva. Van-e egyáltalán történelem – még ezt is többen tagadják. Tanultunk-e a múlt hibáiból? Boldogabb-e jelenleg az ember, mint százezer évvel ezelőtt volt Cesar vagy Napóleon korában. Vagy, mint ahogy egy református püspök megfogalmazza: olyan ez az egész társadalom, mint mikor ülünk egy vonaton, az egyik utas káromkodik, iszik, bökdös és bicskázik. A másik utas könyvet olvas, művelődik, és nagyon intelligensen tölti el az idejét. De a vonat közben rossz irányba megy, így mind a ketten rossz irányba mennek. Mindenki rossz irányba megy ezen a vonaton, a „társadalmi” vonaton. Iszonyatos bűnökkel terheltük ezt a történelmi időszakot. Sok millió ember halálát okozva, amikor egy olyan ember kerül a hatalomba (mint pl. Hitler, Sztálin), több millió embert kivégeznek, elégetnek, háborúkat indítanak (jelenleg is a II. világháború óta rengeteg háború van). Csak egyedül az USA kilencet indított, több millió ember haláláért felelős, Vietnámtól, Iraktól kezdve, hazugságokon alapuló indokokkal indítva meg a háborút, és megjártsza a világ csendőri szerepét (900 katonai támaszponttal rendelkeznek), kiprovokál háborúkat.

Legutóbb Putyin kezdeményezett egy végnélküli háborút, két szláv nép gyilkolja egymást, több-százezer ember halálát idézve. Miért? Az egy-pólusú világ fenntartása érdekében? A hadi ipar, a pénz, hatalom, a vagyon korlátlan tulajdonáért. A tőke telhetetlensége az emberiség válsága. Az OXFAM (Oxford Commitel for Famine Relief) felmérése szerint (2016) a világ 8 leggazdagabb

emberének akkora vagyona van, mint 3,6 milliárd embert kitevő szegényebbik felének összesen. Egy B12-es bombázó ára 550 millió dollár.

Az emberiség száma évente 84 millióval növekszik. Nigériában a nőknek átlagosan 7 gyermekük van. Az atomtöltetek száma a világon 17 ezer. Az emberi faj az az Homo sapiens körülbelül háromszázezer éve él a Naprendszer 3. bolygóján, a Földön. Az Australopithecusokból alakult ki az első igazi emberféle, a Homo habilis (ügyes ember), aki K. Afrikában él. Leleteit Kenyában tárták fel, a Turkana-tó partján, valamint Tanzániában az Olduvai-szakadéokban. Egyes területeken együtt éltek az Australopithecus-okkal, a Homo habilis. Kétféle jártak, kb. 150 cm magasak voltak. Vegyesen, változatosan táplálkoztak, kőszerszámokat készítettek.

A XXI. századi ember iszonyattal tekint erre az időszakra, és nehezen tudja megfogalmazni, hogy változik meg így az ember, hogy önmagukban jók voltunk, mikor megszülettünk, jónak indultunk, ártatlanok voltunk, végül pedig rosszak leszünk, és engedünk a rossznak. Hozzuk a rossz döntéseket is, annak ellenére, hogy – szándék szerint – néha jóra törekszünk. A másik oldal felveti, hogy van-e nemesebb lény Földünkön? Sokan kérdezték ezt. De ugyanakkor a másik ember pedig azt kérdi, hogy van-e az embernél gonoszabb lény Földünkön? Jó vagy rossz az ember, bűnös vagy ártatlan?

Idézve világhírű (a jelenlegi angol király által is végtelenül nagyra becsült) organikus építészünet – sajnos a már elhalálozott Makovecz Imrét – aki egy könyv bevezetőjében ezt írta:

„Talán történelme legsúlyosabb válságát éli a fehér ember. Teremtő Istenétől elfordult, az éltető napfény helyett az arany csillogását választotta, s ura az életnek, nemzeteknek az uzsora lett”.

Elhalványulnak és *átalakulnak természetes tulajdonságok, mint a becsület, a hűség, a szeretet, a szabadság, az együttérzés. A becsületet hülyeségnek, a hűséget önfeladásnak, a szeretetet kiszolgáltatott naivitásnak, a szabadságvágyat devianciának, az együttérzést megalázó számalomnak értékelik sokan.*

Nem más ez a különös változás, mint a gyengeség, fáradtság. Gyengeség a szellem által vezérelt étellel szemben. *A fáradt és hitetlen, szexre és zabálásra, fogyasztásra vezérelt fehér fajta válságos napjait éli.*

A világból a „nagy kísérletből” példaképek, követhető fényes alakok, szellemi hatalmasságok vezethetik ki az embereket. Ezek a példaképek újra valódi tartalommal töltik meg azt, ami kiüresedett, újra fényessé teszik azt, ami elhalványult. Személyükön keresztül újra valóságos értelmet, tartalmat, erőt kapnak a kompromittált tulajdonságok: a becsület, a hűség és a többiek.” Ilyen kevés van, aki bizalommal töltené el az emberiség jövőjét illetően bennünket.

Tehát, visszatérve, ártatlannak születünk, de valami, valamilyen formában elrontja az embert. A társadalom hatása, és ennek a befolyása eredményezi ezeket

a szörnyű bűnöket, amiket elkövetünk folyamatosan? Nehéz megmondani. Jóként indulunk és később romlunk el.

Idézhetjük III. Richárdot, aki azt mondta szó szerint: „Hogy eltöltsem-e fecsegő időt – úgy döntöttem, hogy gazember leszek!” Tehát, vannak olyan emberek, akik elhatározzák, hogy gazemberek lesznek. Nem tudjuk, hogy milyen emberek leszünk. Sejtjük azt, hogy mi a jó és mi a rossz. De az egyes élethelyzetek szabják meg ezt a választási lehetőséget. Egyesek azt mondják, hogy túl nagy az emberiség létszáma, és a modern korban a birtoklás vágyát jelölik meg a bajok forrásának. Sokan vizsgálták az emberiség történelmét, a változásokat és a változások okait. Mint említettük, az utolsó háromezer évet értékelve: ugyan a magas technikai szint rendkívül sok új eredményt hozott, rendkívül okosodott, tanult az emberiség, de ez mind a viselkedésében és az ösztönökben, tulajdonságokban nem feltétlenül pozitív vonásokkal jellemezhető.

Mindig szeretnénk újra kezdeni, tehát új elméleteket, új utópiákat is szül az emberiség. Ilyenek voltak Marx tanai is. A valláserkölcsi nézetek fejlődését is nyomon lehet követni, de az sem mindig csúcsteljesítményt bizonyít. Talán úgy tűnt, hogy a XX. században hátha józanabb lesz az ember, és nem ez történt. Technikailag lehet, hogy sok mindent változtatott, a környezetén is változtatott, megtanulta az emberiség az ellátást szolgáló mezőgazdasági és más technikákat. Kétségteljesen a fejlődést tagadni nem lehet, de ez az időszak is sok erkölcsi válsággal, krízissel járt, és ez a törekvés, hogy mindig több évezred alatt is a tiszta erkölcsök irányába haladjon az emberiség, nem valósult meg.

Kant mondta, hogy a radikális rossz ott csahol az ember háta mögött, mint egy mérges kutya, és az ember fut előle. Néha ezért talán jobb az ember, és kergeti a rosszat, de a történelem nagyon változatosan megszakítja ezeket az időperiódusokat. Tehát nagyon szaggatottan van jelen, időnként pedig teljesen eltűnik a jó is. Valamikor nincs remény az ember számára, majd hirtelen az emberi jóra valószínűség is felbukkan.

Nagyon nehéz ezeket a kritikus elméleteket, történelemszemléletet vizsgálni. Az emberiség – jelenleg az az általános vélemény – éppen leszálló korszakában van. Egyesek túl pesszimistán azt mondják, hogy lassan letelik az emberiség ideje a földön, és megsemmisül az egész kozmosz. Majd talán újra regenerálódik. Tehát az egész történelem tulajdonképpen csak az események sorozata lenne? Honnan jövünk, merre tartunk?

Az emberiség az elmúlt évezredek alatt sok periódusban, nagyon sok szépet alkotott, elpusztult kultúrák nyomozása során furcsa jelenségeket is találunk. Megdöbbenően magas, több évezreddel ezelőtt kialakult kultúrák nyomait tárják fel. Az emberiség történelme nagyon szerteágazó, és egyesek a háborúk történetével azonosítják, az eszmék történelmével, a felfedezések történelmével. Ebben minden tulajdonképpen benne van, az egész emberiség története, de lehet-

e ezeket szakaszokra osztani, és miért kényszerül az ember arra, hogy hol leszálló- és hol felemelkedő kultúrában éljen?

Marcus Aurelius a sztoicizmus híve, ókori görög-római filozófián nevelkedett fel, a természetes életmódot, a bölcs belátáson alapuló szilárdság, állhatatosság, keménység életformáját élte, alakította. Nagy nyugodtsággal viselte a megpróbáltatásokat, szerencsétlenségeket, szenvedélymentesen élt.

Itt, a Kárpát-medencében a Duna mellett, valamelyik légiós táborban, a Garam-folyó völgyében esténcént visszavonulva írta, Ő, az akkori világ leghatalmasabb birodalmának uralkodója, a csaták szünetében. Elmélkedéseit, ezeket a gondolatforgácsokat idézve a IV. könyvben őt (a monumentális haláltánc-képből): „Képzeld magad elé például Vespasiánus korát, s mindenben a mai állapotokat látod: az emberek házasodtak, gyermekeket nevelnek, betegeskednek, meghalnak, harcolnak, ünnepelnek, kereskednek, gazdálkodnak, hízelegnek, gögösködnek, gyanakszanak, acsarkodnak, mások halálát kívánják, zúgolódnak a jelen miatt, szeretkeznek, takarékoskodnak, konzulságot, uralmat hajhásznak. S az ő egész világuk – csak volt. Azután térj át Trainnus korára: mindenben ugyanazt találod.”

Az örök változás, a változó szereplőkkel folyó azonos színjáték (X. 27.) látomása, az élet elröppenő pillanatának érzése, a minden napra mint utolsóra felkészülés: a korforduló világtörténelmi pillanatának vetülete egy uralkodó gondolatvilágában, s realitását az elkövetkező események igazolták. De sokréttű és sokfajta érintkezései során az emberi jellemről és viselkedésről is olyan tapasztalatokat gyűjthetett össze, mint senki más a sztoikus gondolkodók közül, nem kevéssel gazdagítva a sztoikus etika és az emberismeret példatárát: az életben sokszorosan igazolódott a Frontótól kapott tanítás arról, hogy az önkényuralom velejárója az irigység, a ravaszság és a színlelés (I.11); ömlött az új meg új anyag a besúgók és a hízelgők számtalan fajáról, viselkedésükről és az ellenük való felvérteztség fontosságáról, s arról, „mennyi rosszat rejt magában a hatalom”, ahogy antik életrajzírója szerint vallotta (Historia Augusta 5, 4).

Az évezredek alatt nagy kultúrák születtek és haltak ki. Így pl. az azték kultúra is Közép-Amerikában. Semmivé lettek. Ragyogó afrikai kultúrákat is feltárnak, még a sivatagban is. Több évezreddel ezelőtti időből a nyomai megvannak. Sajnos nagyon nehéz megítélni egy nagy civilizáció létrejöttének illetve majd a pusztulásának az okait. Mi volt az oka, miért tűntek el a kultúrák a civilizáció történelmében? Sok feltevés van erre vonatkozóan. Milyen mértékben tudott egy adott civilizáció megfelelni az őt ért kihívásoknak. Ez morális, gazdasági és politikai természetű kérdés. Ha megfelelt a kihívásnak, amit a történelem folyamán a környezete és az adottságok megkívántak, akkor tovább élt. Ha nem felelt meg, akkor kipusztult. Felnövekedett egy civilizáció, majd később semmivé lett.

Megépültek a piramisok, és még mindig talányos az ember számára, hogy épültek meg. Hogy tudott több ezer évvel ezelőtt az ember ilyen alkotásokat véghez vinni? Milyen technikai módszereket alkalmazott? Vagy Dél-Amerikában az azték kultúrában szintén a piramisokhoz hasonló lépcsős építmények bizonyítják (óriás-fejek, 3 méter magas bazaltból 20 tonnás kőplasztikák), hogy nagy kultúra volt az is valamikor. Rendkívül fejlett mezőgazdaság, az öntözéses kultúra volt ehhez hasonló természetesen Ázsiában is, de eltűntek, megbuktak ezek a kultúrák.

A régészek ma is vitatkoznak, hogy a nagy civilizációs változások a mezőgazdasági, termelési igények növekedésével, vagy a klímaváltozással függenek össze? Ha összehasonlítjuk az összes élőlényel, ami a földön él; az ember értelmével, eszével, a gondolkodásával tényleg a legmagasabb rendű. Beszélni-tudásával, annak kialakulásával igen magas fokot ért el, és ugyanakkor van olyan periódus, amikor mindezt megtagadja.

A történelem viszont azt igazolja, hogy nagy csonkítások sorozata maga a történelem is. A történelem a semmiből jön és a semmibe fut bele. Albert Camus szerint nincs értelme a világ történelmének, és igen véres az emberiség története. Szentségtörés az emberiség története, véres pusztítások, katakizmák, holokausztok, háborúk, gyilkosság, éhínség története. Ártatlan gyerekek elpusztulásának, népek, kultúrák nyomtalan eltűnésének, népirtásoknak a története. Ilyen felfogás ismert nemcsak jeles tudósok részéről, hanem az egyszerű emberek is gyakran kérdezik, hogy a történelem csak vér és szenvedés története? Ezzel szemben azonban mégis azt is megállapíthatjuk, hogy a történelem csodák története is. Tehát a csodák azt bizonyítják, illetve, hogy olyan kibontakozásokat adnak az évszázadok alatt, amiből az ember boldog kiteljesedése is következethető. Ha az ember betartja a történelem által megkövetelt törvényeket, szabályokat, akkor nem csak egyedül a katasztrófák történelméről beszélhetünk. Ha szabad akaratából dönt, és a rosszat kiiktatja az életéből, tehet akkor nagyon sok jót is.

Fontos az ember szerepe a történelemben. A kutatás, a tanulás, a felfedezések és a törvénykezések, az együttélés szabályainak a kialakulásával. Ha már nem lesz Föld, és valószínű valami más generáció vagy valamilyen más életforma felfedezi, hogy itt élt az ember a földön, élt egy faj, és akkor ezt tanulságképpen is nagyon fontos, hogy ennek a fajnak voltak nagy hibái az erényei mellett, és az ember a végén nem a legjobban használta fel ezeket az életlehetőségeket, és elpusztítja önmagát.

Sok mindenen gondolkodva, az ember újra megkérdezné, hogy vajon igaza van-e John Lukácsnak, a történésznek, hogy az emberiség jelenleg tényleg a leszálló történelmi ágban, a posztmodern barbárság korszakában él? Vagy csak egy leszálló ág időleges korszakában és a lepusztulásig van még néhány ezer esztendőnk ebben a tökéletesen hanyatló erkölcsű állapotban?

Vizsgálva a legkorábbi civilizációkat érdekes következtetésekre jutunk. Olyan területek, amelyek ma alacsony színvonalon élő emberekkel (pl. Délkelet-Ázsiában is) jellemezhetők, így például a mai Irak területén a civilizációnak a korhoz képest igen magas fokán álltak Krisztus előtt több évezreddel. Hatalmas templomokat építettek, megkezdődött a városok építése, folyamatszabályozások. A demokrácia csíráira is lehet következtetni. A csatornázás, az öntözés, a technikai civilizáció fejlettségét tükrözte, az agyagtáblák képirásos üzenetéből fantasztikusan sok következtetést vonhatunk le.

Mindez mikor történik? Mikor például az Uruk, Gilgames városa felépült, i.sz. előtt 5000-ben tehető történelmileg. Akkor már természetes, absztrakt művészeti alkotások is születtek. A sumer-vidéken az ember mondhatnánk, hogy Mezopotámia, a „Paradicsom” első olyan területe volt, mivel nagyon jó termő folyami hordalékon épült fel. Ez azt jelentette, hogy az ember, aki megtelepült, i.sz. előtt 7000-be való volt. Ezt követően gyorsult meg a földművelő társadalom fejlődése. Az első városok építése. Ezt a testvért öló Káinnak tulajdonítják, és Jerikóba teszik. Az alapjai 8000 évvel i.sz. előtt datálható. Ez volt egy előváros a Gilgamesz eposz színtere is, ahol több kilométernyi bástyás-lőréses kilöves fal vette körül a várost. Ezen várostípus mellett voltak templomvárosok is. Érdekes építmények maradtak meg ebből az időből. Nagy torony-építmények, amelyek feltételezhetően vagy iránymutatást vagy pedig valamilyen hittel összekapcsolódva jelentettek a lakosságnak. Ezek a magasszintű, úgynevezett Babel-tornyok.

Az ókori világváros egyik fontos típusa volt a kormányzási központ. Ilyen volt például Kínában i.sz. előtt 2000 körül épült Anjang városa. Közlebbi földrajzi távolságban a Pakisztánban lévő Monendzsú Daró, ami az építészet civilizált városának iskolapéldája. 4500 évvel Krisztus előtt már jelentős volt. Két, sőt több emeletes házakban, 70-150 m²-es konyhával, fürdőszobával, WC-vel ellátott lakásokban több mint 70000 ember élt. Gondoljunk bele, hogy 4500 évvel ezelőtt ezeket a lakásokat (70 és 150 m²-es) minden kényelemmel felszerelve alakították, ill. építették meg. Ragyogó sugárutakkal jellemezhetők. Az utcák szűkek voltak, és derékszögben, pontosan, mérnöki szinten jellemezhetően metszettek egymást. Főútcaja is volt, üzletekkel. A vízvezeték bámulatosan okos, jól megépült szisztémája 2500 évvel korábban, a híres római vízvezeték-rendszer megépítése előtt! Ezekből az úgynevezett metropoliszokból több mint 180-at már feltártak. A régészek azt mondják, hogy tízszer ennyi még a föld alatt van. Mindez mikor épült? Az új-kőkorbán, a neolitikum idején épült.

Európában még akkor csak hatalmas, kövekből álló, kunyhószerű halmokat lehetett ebből a korból kimutatni. A Kárpát-medencében Krisztus előtt 4000-2000 évezredig a mai Magyarország területén alakult ki igen magas, úgynevezett Körös- és Tiszai-kultúra néven egy fejlett civilizáció. Ennek számos bizonyítékát lehetett megtalálni. Ózd környékén trójai edényformákat is lehetett feltárni.

I.sz. előtt 3000 körül, az egykori görög világból csak az Égei-tengeri szigeteken a Kikládokon lehet találni fejtett kultúrát. Ez is egy érdekes momentum ennek a kornak a jellemzéséből.

A sumer-társadalom magas színvonalát az 1870-es években egy angol régész megtalálta a töredékes adattáblán a Gilgames-eposz néhány részletét, és ami meglepő volt, hogy már ekkor, a Biblia előtt kb. 2000 évvel korábban már írtak a világ teremtéséről, sőt a vízözönről is. Tehát a legősibb civilizáció, a sumer-kultúra megőrizte az ékírást agyagtáblán keresztül ezt az időszakot. Ekkor már állítólag agyagban ékírást üzeneteket küldtek a királyok egymás között. Természetesen ez is képirás volt, képjelekkel dolgoztak. A kínai írásjeleket a mai napig másként olvassák az ország különböző területein. A sematikus lerajzolt, különböző ábrákat az embernek, az állatoknak az ábrázolását ilyen értelemben megértették az emberek. Ez a tipikus, ékírást forma alkotja az írásjeleket. Az is érdekes, hogy egymás alá írták a jeleket, majd később pedig jobbról balra haladva. Volt olyan, hogy letörölték 90°-kal elfordították a jelek együttesét. Távol-Keleten a japánok is átvették a kínai képirást. Ezt a mai napig is – az eredetitől eltérő módon – olvasták. A perzsáknál ez az ékírás szinte valamennyi országban ebben az időben meghonosodott, Főniáciában például és másutt, pl. Egyiptomban is.

Tulajdonképpen az orvoslás is kialakult már szinte egy időben az emberiséggel. i.e. 4000 évvel vannak erről maradványok és igazolások. Ez természetesen éppen a Sumer-birodalomban létezett, inkább a jóslásokkal és főleg csillagászzal összefüggésben, és a suméreknél – annak ellenére, hogy még elméletileg csillagászzal nem beszélhetünk – misztikus elképzelések kialakultak főleg a Holdnak és a Napnak a megfigyelése alapján. Valószínű, hogy azok az úgynevezett „kőoszlopok”, együttesek, amiket lehet a mai nap is pl. Nagy-Britanniában látni, megtalálni, ezek is bizonyos mértékben – itt gondolunk a legismertebbek közül – a dél-angliai Stoenhenge-re. Tehát ezek vallásos szertartásoknak is helyet adtak, de naptári célokat is szolgáltak.

Az is természetes volt, hogy a holdnaptárt használták. Ez jobban illeszkedett a biológiai léthez, mint a hivatalos kronológiához. Kb. 28 napra ír le egy ciklust. Ez azonos a női menzesz-ciklussal. Valószínűleg onnan ered a mitológiában is megfigyelhető nő-Hold kapcsolat, és a 28 napos periódus negyedelése vezethetett az emberek által használt, mondhatnánk misztikus 7-es számú egységhez.

Érdekes ez a neolitikus forradalom tulajdonképpen, ami erre a korra tehető, tehát i.e. 3000 évre gondolunk. Ezek a kultúrák más világrészekre is kisugárzódtak. A leletek száma egyre szaporodik, és a sumerrel egykorú, fejtett civilizációkat lehet megtalálni. Ezek egymáshoz nem teljesen hasonlítottak a Tigris és az Eufrátesz mentén éltek kultúrájához. Másol is voltak írásrendszerek, Dél-Amerikára gondolunk. Kialakult egy botanikai, állattani tudáskultúra is.

KÖZÉP-EURÓPA NEMZETI KISEBBSÉGEI A 20. SZÁZADI ELSŐ ÁLLAMSZERKEZETIVÁLTÁS – VERSAILLES 1919–1920 – UTÁN

GULYÁS LÁSZLÓ

1. A 20. SZÁZADI ÁLLAMSZERKEZETI VÁLTÁSOK KÖZÉP-EURÓPÁBAN

A politikai földrajzi értelemben szűken értelmezett Közép-Európát – 1526-tól Habsburg Birodalom, 1867-től Osztrák-Magyar Monarchia – 1918 előtt államszerkezeti szempontból stabilitás jellemezte. Ezt a közel négy évszázados stabilitást azonban a rövid 20. században rendkívül gyors államszerkezeti váltások követték. Nagyjából 80 év alatt négy nagy államszerkezeti váltás történt: 1. A versailles-i békerendszer 2. A német „*Neue Ordnung*”. 3. A „*Pax Sovietica*” 4. Az 1989-1990 évek politikai (egypártrendszer helyett demokrácia) és gazdasági (szocialista tervgazdálkodás helyett piacgazdaság) rendszerváltoztatásai.

Tekintsük át ezeket röviden: 1919–1920-ban a Nagy Háborút lezáró versailles-i békerendszer¹ az Osztrák-Magyar Monarchia helyén kis és közép nagyságú „nemzetállamokat” hozott létre. Megszületett a korábban nem létező Csehszlovákia és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (1929-től Jugoszlávia), egyesült a széttagolt Lengyelország, megvalósult Nagy-Románia, míg a Monarchia két korábbi uralkodó nemzete a kicsiny Ausztria, illetve Csonka-Magyarország keretei között folytatta életét.

A versailles-i rendszer a masszív német gazdasági behatolás következtében már az 1930-as évek elejére megrendült Közép-Európában, majd az évtized végén összeomlott. Ennek leglátványosabb megnyilvánulásai voltak a csehszlovák, illetve a jugoszláv állam megszűnése, a „független” szlovák, illetve horvát állam létrejötte, továbbá a magyar revízió területi sikerei, úgymint első és második bécsi döntés, Kárpátalja és a Délvidék visszatérése. A jelentős területi

¹ A versailles-i békerendszer történetének legújabb szintézisét lásd Gulyás L. szerk. (2022): Párhuzamos Trianonok, a Párizs környéki békék. Versailles, Saint-Germain, Neuilly, Sevres, Lausanne és a versailles-i békerendszerhez kapcsolódó további szerződések. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.

változások eredményeképpen Közép-Európa 1938 és 1944/45 között a náci Németország által létrehozott „Új Rend” keretei között élt és működött.²

A II. világháború eredményeképpen a térség közel fél évszázadra (1945-1990) szovjet érdekszférába került (ez egy nagyon kemény elnyomást jelentett valójában), ezt nevezzük „*Pax Sovieticának*”. A bekebelezés után a Szovjetunió Közép-Európát, mind politikailag-katonailag (Varsói Szerződés), mind gazdaságilag³ (KGST) saját ideológiai-politikai-stratégiai és gazdaság igényeit szem előtt tartva szervezte meg.

1989-90-ben megkezdődött a Szovjetunió dezintegrálódása. Ennek első lépcsőjeként a szovjet vezetők feladták a birodalom nyugati védőövét, azaz feladták egész Köztes-Európát (a Baltikumtól Bulgáriáig). A szovjet nyomás megszűnése, a nacionalizmus újabb hullámát indította el, és ez konkrét államszerkezeti változásokat eredményezett. 1993-ban Csehszlovákia békésen megszűnt, helyüket Csehország és Szlovákia vette át. Az 1990-es években Jugoszlávia egy véres polgárháború során elemeire hullott, az addig a Szovjetunió keretei között élő román kisebbség (Moldáv Szovjet Szocialista Köztársaság) létrehozott egy második román államot a független Moldvai Köztársaságot. Ezzel párhuzamosan a Baltikumban Észtország, Lettország, Litvánia ismét elnyerték függetlenségüket, míg a Balkánon kísérlet indult „Nagy-Albánia” létrehozására (lásd Koszovó, és Macedónia problematikáját).

2. AZ ELSŐ NAGY ÁLLAMSZERKEZETI VÁLTÁS KÖVETKEZMÉNYE A „KIS NEMZETÁLLAMOK” KORA?

Attól az időponttól kezdve, hogy Köztes-Európában (ennek egy része Közép-Európa) a 19. század elején elindult a „modern nemzetek” kialakulása a nemzeti (és azzal szoros kapcsolatban álló kisebbségi kérdés) a makróregió legfontosabb kulcskérdése.⁴ A versailles-i békerendszer teljesen átrendezte Köztes-Európa államszerkezeti struktúráját. Ez viszont jelentős mértékben megváltoztatta a többség-kisebbség szituációt. Több nemzet (magyarok, németek, etc.) került

² Ennek gazdasági dimenziójáról lásd Domonkos Endre (2017): [Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a második világháború idején - 1939-1945](#). Aposztróf Kiadó. Budapest.

³ Domonkos Endre (2019): [Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete 1945-1953 között - A szovjet megszállás és a sztálinista tervgazdálkodás kiépülése](#) Aposztróf Kiadó. Budapest.

⁴ Gulyás László (2002): Az Osztrák-Magyar-Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. In: Gazdag László szerk. (2002): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2002. 168-188. old.

korábbi helyzetével szemben homlokegyenest más helyzetbe: többségi nemzetből kisebbségbe kerültek (mivel szétszaggatták szállásterületüket). Míg korábbi kisebbségek (románok, lengyelek, etc.) többségi, azaz államalkotó helyzetbe kerültek.

Ezt az egész folyamatot az angolszász szakirodalom és a győztes közép-európai államok (Csehszlovákia, Románia, etc.) történészei a „kis nemzetállamok” megszületése terminológiával jelöli. Ez alatt azt értve, hogy az 1914 előtti birodalmi keretek helyét 1918-1920-ban nemzeti keretek foglalták el. Erre a kiindulóponton alapozva, a két világháború közti korszakot Közép-Európa esetében a „*kis nemzetállamok korának*” nevezik. Ezzel az állásponttal a magyar történészek egy jelentős csoportja – az 1990 előtt tevékenykedő marxista és az 1990 utáni posztmarxisták – egyetért.

Jelen tanulmány szerzője csak részben fogadja el ezt az álláspontot: az 1918 előtti birodalmi keretekhez képest az 1918–20-as versailles-i rendezés tendenciája valóban a nemzeti szempont irányába történő elmozdulás volt. Számos nemzet (csehek, szlovákok, lengyelek, litvánok, lettek és észtek), melyek korábban függésben, illetve kisebbségi létben éltek, 1918 után önálló államot alkothattak, illetve az új államok államalkotó nemzetévé váltak. Viszont érdemes megfontolnunk Galántai József számításait, melyek szerint 1914 előtt Köztes-Európa kb. 100-120 millió lakosságának mintegy fele, vagyis kb. 50 milliónyi lakos élt függő nemzetként, illetve kisebbségként.⁵ Illés Iván számításai közel hasonló eredményt hoztak, szerinte 1912-ben (valószínűleg a rendelkezésre álló adatok miatt nem 1914-t, hanem 1912-t vette bázis évnék) minimális esetben a térség lakosságának 43,7%-a, illetve maximális esetben a térség lakosságának kicsivel több mint a fele élt kisebbségi sorban.⁶

Galántai és Illés számításait némileg kerekítve kijelenthetjük, hogy Közép-Európában minden második ember élt kisebbségi sorban 1914 előtt. Ezzel szemben – fejtegeti Galántai – a versailles-i békerendszer eredményeképpen Köztes-Európa lakói közül „csak” minden harmadik élt kisebbségi sorsban az új határok keretei között. A kisebbségek valós súlyát és létszámát mutatja az alábbi táblázat:

⁵ Galántai József (1989): *Trianon és a kisebbségvédelem*. Maecenas Kiadó. Budapest. 23. old.

⁶ Illés Iván (2002): *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók*. Dialóg Campus. Budapest-Pécs.

1. táblázat. A tíz legnagyobb nemzeti kisebbség Köztes-Európában az 1920-as években (saját szerkesztés⁷)

Az adott nemzet neve	Az adott nemzet teljes népessége (anyaország+kisebbség)	Az adott nemzetből kisebbségként él
Német	70 000 000	7 674 000
Ukrán	30 000 000	5 210 000
Magyar	10 000 000	3 112 000
Belorusz	5 000 000	1 540 000
Bolgár és Macedón	6 200 000	1 107 000
Lengyel	20 000 000	1 513 000
Török	-	970 000
Orosz	90 000 000	755 000
Román	13 000 000	594 000
Albán	1 600 000	571 000

A fenti táblázatot kiolvasható helyzetet tovább árnyalhatjuk azzal, ha megnézzük, hogy az egyes államokban, hogyan alakult az államalkotó nemzet és a nemzeti kisebbségei aránya (2. táblázat).

2. táblázat. Államnemzetek és a kisebbségek aránya %-ban az 1920-as évek elején (saját szerkesztés⁸)

Állam	Államnemzet	Államnemzet aránya %	Kisebbség aránya %
Csehszlovákia	csehszlovák (valójában cseh és szlovák)	67,6 (cseh 52,2 szlovák 15,1)	32,4
Lengyelország	lengyel	69	31
Románia	román	72	28
Jugoszlávia	jugoszláv (szerb+horvát+szlovén)	74 (szerb 43, horvát 23, szlovén 8)	26
Lettország	lett	74	26
Litvánia	litván	80,2	19,8
Bulgária	bolgár	84	16
Észtország	észt	88	12
Magyarország	magyar	90	10
Albánia	albán	92	8
Görögország	görög	93	7
Ausztria	német	95	5

⁷ A 2. táblázat megszerkesztéséhez az alábbi könyvek adatait használtuk fel: Galántai (1989) 24–32. old; Macartney, C. A. (1934): National States and National Minorities. London; Rothschild, Joseph (1995): Csehszlovákia története a két világháború között. Studium Füzetek 2. Szeged; Rothschild, Joseph (1996): Jugoszlávia története a két világháború között. Studium Füzetek 4. Szeged. Romsics Ignác (1998): Nemzet, nemzetiség és állam. Napvilág Kiadó. Budapest.

⁸ Uo.

A táblázatból felsorolt 12 ország véleményünk szerint a többség és kisebbségek arányát tekintve négy kategóriába sorolható⁹:

- **első kategória: homogén nemzetállamok**, amelyeknél a kisebbségek aránya nem emelkedik 10% fölé. Ide tartozik: Ausztria, Görögország, Albánia és Magyarország.
- **második kategória: homogén nemzetállamok kisebbséggel**. Ezeknél az államoknál a kisebbségek aránya 10 és 20% közé esik. Ide tartozik: Észtország, Litvánia, Bulgária.
- **harmadik kategória: nemzetállamok jelentős kisebbséggel**. Ezek az államok kétségkívül nemzeti államoknak tekinthetők, de a kisebbségeik aránya meghaladja a 20%-t. Ezért nem tekinthetők homogénnek. Ide tartozik: Lettország, Románia és Lengyelország.
- **negyedik kategória: több nemzetiségű államok**. Ezeknél egyrészt az államalkotó nemzet többsége mesterségesen lett megalkotva (lásd a jugoszláv és a csehszlovák nemzet koncepcióját), illetve mindezek mellett jelentős kisebbséget is határaik közé zártak. Ezen kisebbségek közül a legnagyobb – mint azt az 1. táblázatban láttuk – a németek voltak, akik ráadásul több nemzetállamban (Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia, Románia) alkottak kisebbséget.

Mint látható az 1914 előtti birodalmi keretek helyét 1918-ban látszólag nemzeti keretek foglalták el, de valójában ezek az „új nemzeti” keretek, az új államstruktúra nem eredményezett mindenütt homogén nemzeti államot. Ezt a kedvezőtlen képet még tovább rontja, hogy Csehszlovákia és Jugoszlávia esetében az államalkotónemzet fogalma (jugoszláv nemzet és csehszlovák nemzet) csupán jól hangzó fikció volt. Nézzük meg, hogy hogyan működött az államnemzeti fikció a csehszlovák államnemzet esetében.

3. ESETANULMÁNY: AZ ELSŐ CSEHSZLOVÁK KÖZTÁRSASÁG (1918–1938) ETNIKAI KÉPE

A Csehszlovák Köztársaság 1918 őszén deklarálta magát nemzetállamként alakult meg¹⁰, a „csehszlovák nemzet” államaként. Ennek azonban ellentmondanak az 1921 évi, illetve az 1931. évi népszámlások adatai, melyet az alábbi táblázatban ábrázoltunk:

⁹ A többség és kisebbség arányának fontosságáról lásd Romsics Ignác (1998): *Nemzet, nemzetiség és állam*. Napvilág Kiadó. Budapest.

¹⁰ Bővebben lásd Gyöngyör József (1992): *Határok születtek. A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye*. Madách Kiadó. Pozsony. 128–129. old.

3. táblázat. Csehszlovákia etnikai megoszlása, ha elfogadjuk az államnemzeti koncepciót

	1921-es népszámlálás		1931-es népszámlálás	
	Fő	%	Fő	%
Csehszlovák	8 760 937	65,51	9 688 770	66,91
Német	3 123 568	23,36	3 231 688	22,32
Magyar	745 431	5,57	691 923	4,78
Rutén (ukrán)	461 849	3,45	549 169	3,79
Héber és jiddis	180 855	1,35	186, 642	1,29
Lengyel	75 853	0,57	81 737	0,57
Egyéb	25 871	0,19	49 636	0,34
Összesen	13 374 364	100	14 479 565	100

Forrás: A szerző saját szerkesztése¹¹

Itt kell leszögeznünk, hogy mindkét népszámlás esetében a hivatalos statisztikai gyakorlat az volt, hogy a Prágából kiküldött népszámlálóbiztosok nem voltak hajlandók a cseh és a szlovák nemzet adatait egymástól elkülönítve rögzíteni, csak a csehszlovák kategóriát voltak hajlandók beírni a számlálóívekre. Ezt azt jelentette, hogy népszámlás során érvényesítették a csehszlovák nemzet koncepcióját. Ha elfogadjuk ezt a koncepciót, akkor a 3. táblázat alapján azt kell rögzítenünk, hogy a tanulmány korábbi részében bemutatott négy kategória közül a csehszlovák a harmadik kategóriába, azaz „nemzetállam jelentős kisebbséggel” tartozott

Azonban ha 1918-tól 1993 áttekintjük a csehszlovák állam történetét – különös tekintettel arra, hogy 1939-ben és 1993-ban a szlovákok kiléptek abból az államból, ahol ők elvileg államalkotó nemzet voltak – akkor úgy véljük, hogy el kell utasítanunk a csehszlovák nemzet koncepcióját, azt fikciónak kell tekintenünk. Gyurgyík László egyik tanulmányában¹² elvégezte a cseh és szlovák

¹¹ Az 1921-es népszámlálás esetében több adatsor ismeretes, melyek kisebb nagyobb mértékben eltérnek egymástól. A német és a magyar történészek megkérdőjelezik a csehszlovák adatok hitelességét. Jelen táblázatot Rothschild (1996) 79–80. old. adatsorai alapján szerkesztettük.

¹² Gyurgyík László (1993): A csehszlovákiai magyarság a népszámlások tükrében. In: Gyurgyík László szerk. (1993): Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből. Kalligram Kiadó. Pozsony 1993. 21. old. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy Joseph Rothschild és Gyurgyík László adatai között mind az 1921-es mind az 1931-es népszámlálást illetően eltérés fedezhető fel. Ez alapvetően abból a tényből fakad, hogy mindkét népszámlálás esetében több végleges, különböző kritériumok alapján összeállított adatsor ismeretes.

nemzet elkülönítését az 1921. évi és az 1931. évi népszámlás adatsorai vonatkozásában (4. táblázat):

4. táblázat. Csehszlovákia etnikai megoszlása, ha elutasítjuk a csehszlovák állammemzeti koncepciót

	1921-es népszámlálás		1931-es népszámlálás	
	Fő	Az összlakosság %-ban	Fő	Az összlakosság %-ban
Cseh	6 831 618	52,52	7 426 284	53,03
Szlovák	1 968 100	15,13	2 295 809	16,39
Csehszlovák összesen	8 799 717	67,65	9 722 093	69,42
Teljes lakosság	13 006 604	100,0	14 004 179	100,0

Forrás: A szerző saját szerkesztése¹³

Ha elfogadjuk, hogy nincsen egységes csehszlovák nemzet a 4. táblázatból az alábbi következtetéseket vonhatjuk le az Első Csehszlovák Köztársaság (1918 – 1938) etnikai összetételére vonatkozóan:

- A csehek és a szlovákok csupán együtt – azaz csehszlovák nemzetként –, érték el az új állam népességének kétharmadát (1921-ben 65,51%-t).
- A 6,8 milliónyi cseh mindössze az állam összlakosságának a felét (pontosan 52,52%-t) adta.
- A 3,1 milliónyi német az állam második legerősebb kisebbsége volt.
- Az 1,9 milliónyi szlovák csupán a harmadik nemzet volt
- Csehszlovákia polgárainak egyharmad része (1921-ben 34,3%-a, 1931-ben 32,7%-a) valamely más nemzetiséghez tartozott.

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy a tanulmány korábbi részében bemutatott négy kategória közül a két világháború közti csehszlovák állam nem a harmadik, hanem a negyedik kategóriába, azaz „több nemzetiségű államok” kategóriába tartozott.

Ehhez még hozzá kell fűznünk, hogy a nagy létszámú német (3,1 millió fő), magyar (745 ezer fő) és lengyel (75 ezer fő) kisebbség a stratégiai fontosságú határ menti területeken (a németek a Szudéta-vidéken, a magyarok a magyar határ mentén, míg a lengyelek Teschen) helyezkedtek el.

Négy csehszlovákiai kisebbségnek (lengyel, magyar, német, ukrán) saját anyanemzete volt, sőt közülük háromnak (lengyel, magyar, német) saját nemzetállama is volt, és az anyaországok folyamatosan támogatták őket.⁸ (Zárójelben jegyezzük meg, hogy bár a Szudéta-vidék 1918 előtt a Monarchiához

¹³ Uo.

tartozott, az ottani németek 1918 után nem annyira Ausztriát, hanem inkább Németországot tekintették anyaországuknak). Mindhez még hozzá kell számolnunk, hogy a németek az egykori Monarchia nyugati felén (értsd Osztrák Császárság), illetve a magyarok a keleti felén (értsd Magyar Királyság) 1918 előtt az uralkodó nemzet szerepét töltötték be, így lélektanilag is nehezen viselték a kisebbségi létet.

Úgy véljük, hogy ezen tényezők összesége – kiegészülve a regionális és gazdasági különbségekkel¹⁴ – eleve determinálta, hogy az első csehszlovák állam mindössze 20 évig állt fenn, és 1938–1939-ben darabjaira szakadt.

4. KONKLÚZIÓK

A versailles-i rendezés eredményeképpen az 1918 előtt – azaz a „birodalmak korszakában” – már komoly problémákat okozó nemzeti, illetve kisebbségi kérdés nem oldódott meg. Mindössze annyi előrelépés történt, hogy míg 1918 előtt Köztes-Európában minden második ember élt kisebbségi sorban, addig a versailles-i békerendszer eredményeképpen Köztes-Európa lakói közül „csak” minden harmadik tartozott valamelyik kisebbséghez. Ennek logikus következményeként az 1920 utáni két évtizedet súlyos államközi (pl. Magyarország és a kisantant államok rendkívül ellenséges viszonya), illetve államokon belüli (pl. a szudétanémet kisebbség és a csehszlovák állam viszonya) éles konfliktusok jellemezték.

IRODALOM

- DOMONKOS E. (2017): Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a második világháború idején - 1939-1945. Aposztróf Kiadó. Budapest.
- DOMONKOS E. (2019): Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete 1945-1953 között - A szovjet megszállás és a sztálinista tervgazdálkodás kiépülése Aposztróf Kiadó. Budapest.
- GALÁNTAI J. (1989): Trianon és a kisebbségvédelem. Maecenas Kiadó. Budapest.
- GULYÁS L. (2002): Az Osztrák-Magyar-Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. In: Gazdag László szerk. (2002): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs. 168-188. old.

¹⁴ Gulyás László (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938-1939) regionális vonatkozásai. Tér és Társadalom 2003/3 szám 129-145. old.

- GULYÁS L. (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938-1939) regionális vonatkozásai. *Tér és Társadalom* 2003/3 szám 129-145. old.
- GULYÁS L. (2022): Párhuzamos Trianonok, a Párizs környéki békék. Versailles, Saint-Germain, Neuilly, Sevres, Lausanne és a versailles-i békerendszerhez kapcsolódó további szerződések. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- GYURGYÍK L. (1993): A csehszlovákiai magyarság a népszámlások tükrében. In: Gyurgyik László szerk. (1993): *Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből*. Kalligram Kiadó. Pozsony.
- GYÖNYÖR J. (1992): Határok születtek. A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye. Madách Kiadó. Pozsony. 128–129. old.
- ILLÉS I. (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók. Dialóg Campus. Budapest-Pécs.
- MACARTNEY, C. A. (1934): *National States and National Minorities*. London.
- ROMSICS I. (1998): *Nemzet, nemzetiség és állam*. Napvilág Kiadó. Budapest.
- ROTHSCHILD, J. (1995): *Csehszlovákia története a két világháború között*. Studium Füzetek 2. Szeged.
- ROTHSCHILD, J. (1996): *Jugoszlávia története a két világháború között*. Studium Füzetek 4. Szeged.

MEGJEGYZÉSEK NYÍRBÁTOR ÁRUMEGÁLLÍTÓ JOGÁHOZ ÉS 1332. ÉVI OKLEVELEINEK HITELESSÉGÉHEZ

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

A magyar középkortudomány egyik régi és nyugtalanító rejtélye annak a néhány oklevélnek (a szakmában csak egyszerűen az úgynevezett „nyírbátori oklevelek”) megítélése, amelyet a Bátori család szerzett az I. Károly iránt tanúsított önfeláldozó hűségének jutalmaképpen az 1330-as évek elején. Az oklevelek tartalma figyelemre méltó. A Bátoriak 1330-ban Bátor falura vonatkozó adómentességet és a földesúri bíraskodás lehetőségét nyerték el. 1332-ben azonban egy ennél is nagyobb kiváltságban részesültek: a király ugyanis a településnek az árumegállító jogot – más értelmezések szerint lerakati jogot, vagy útkényszer érvényesítésének lehetőségét – is biztosította, legalább is az érintett dokumentum szövege szerint. Ezt közvetlenül követően az uralkodó még két parancslevelet is kibocsátott, amelyekben felszólította a környékbeli kereskedőket, hogy említett rendelkezését tartsák be.¹

A dokumentumok hitelessége több oldalról nézve is vitatható. Egyrészt oklevéltani szempontból, ugyanis mind ezek, mind későbbi átírásaiknak kéziratai gyanúsak tűnnek. Másrészt a privilégiumlevélben szereplő árumegállító jog is komoly kérdéseket vet fel. Ilyen magas szintű kereskedelmi kiváltsággal ugyanis szinte csak a nagy kereskedővárosok rendelkeztek a korszakban Magyarországon, és ebbe a sorba a viszonylag jelentéktelen Bátor sehogyan sem illeszthető bele. Nem meglepő, hogy az oklevelek ügyében máig nincs egyértelmű állásfoglalás a szakmán belül. A legtöbb, a témával foglalkozó kutató minimum kétes hitelűként, vagy egyenesen hamisítványként nyilatkozott az oklevelekről. Az alábbiakban ehhez az eldönthetetlennek tűnő vitához kívánok néhány megjegyzést fűzni.

A Bátori család tagjai 1279-ben jutottak hozzá a későbbi névadó Bátorhoz, amikor Gutkeled nembeli Hodos comes, valamint Bereck, György és Benedek adományként megkapták azt IV. Lászlótól.² A település különlegesen kedvező földrajzi fekvése régóta jól ismert a magyar középkortudományban. Bátor az Ecsedi-láptól közvetlenül nyugatra feküdt, ott, ahol a mocsarat északról és délről megkerülő, Szatmárból Debrecenbe haladó útvonalak találkoztak. Egy másik

¹ A négy oklevél bilingvis, együttes kiadása: Balogh 1999.

² DL 1045, ÁÚO IV. 178., Reg. Arp. II. 2952. sz.

fontos kereskedelmi út szintén áthaladt rajta, amely Erdélyből a tiszai révek felé vezetett, s azon keresztül a lengyel területek felé is összeköttetést biztosított.³ A 14. században mind nagyobb befolyást szerző Bátoriak a településre a kezdetektől rezidenciájukként tekintettek, amely elhatározáson a közeli Ecsed megszerzése⁴ sem változtatott. A középkor végéig a família komoly építkezéseket hajtott végre Bátorban, amelynek népessége és fejlettsége mind komolyabbá vált.⁵

A kedvező kereskedelmi helyzetű és nagy átmenő forgalommal rendelkező falu számára a földesurak már a birtokszerzés után privilégiumot eszközöltek ki az uralkodótól. Ez a tettük teljesen életszerűnek hat: a család tagjai hamar érzékelték az újonnan megszerzett település remek földrajzi elhelyezkedését, ezért meghozták a döntést arról, hogy itt építik ki székhelyüket. Ezt pedig minél gyorsabban egy kereskedelmi kiváltsággal akarták megalapozni.

A kronológiai rendben véve legelső ismert kiváltságlevél hitele későbbi társaival ellentétben megkérdőjelezhetetlen. A földesurak közbenjárására 1282. augusztus 15-én IV. László Bátor szerdai hetivásár tartásának engedélyével ruházta fel, elrendelve a kereskedők szabad mozgását és vámmentességét is.⁶ A hetivásár-engedély hosszú távon érvényesült, hiszen az egész korszakban kimutatható a forrásokból és a régió gazdasági életének és vásárrendszerének szerves részévé vált. Ezt a későbbiekben két országos vásár tartásának engedélye követte.⁷

A kronológiai rendben ezután következő kiváltságlevelet I. Károly neve fémjelzi. A Bátoriak (András, János, Lökös és Miklós) 1330. március 14-e előtt ugyanis újabb privilégiumot kértek és kaptak, amely felmentette a lakókat a királyi és megyei bírák joghatósága, valamint a királyi adók (*collecta, exactio, victualia*) fizetése alól a szabad városokhoz (*tamquam civitatis libere*) hasonlóan. A bíraskodás jogát a király ugyanakkor a földesuraknak adta át, akik a lakók

³ Kubinyi 2000. 128., Draskóczy 2006. 254–262. Kubinyi 2000. 1. melléklet (Az alföldi és a közvetlenül határos megyék központi helyei a késő középkorban).

⁴ Ecsed megkaparintására: Németh – Zoltán-Borzován 2021. 9–12.

⁵ A település részletes történetére ezúttal nem kívánok kitérni, azt többen is összefoglalták. A legfrisebb munka erre nézve, bőséges szakirodalommal: Gulyás 2020.

⁶ A lényegi rész így szól: „in villa sua Batur vocata quarta feria in qualibet septima forum publice iuxta Regni consuetudinem approbatam celebretur” – Reg. Arp. II. 3159. sz., DL 1045., Weisz 2012. 20.

⁷ A batori heti- és éves vásárok középkor folyamán többször is előkerülnek a forrásokból. A heti vásárok adatai: DL 14020 (1332); DL 52102 (1366); DL 52372 (1381); DL 53046, ZSO I. 6114. sz. (1399); DL 42965, ZSO II. 6459. sz. (1408); DL 54274 (1423); DL 16458 (1464); DL 30056 (1494). Adatok az éves vásárokról: DL 39482 (1382), DL 53858 (1415), DL 55823 (1466).

feletti pallosjoggal is élhettek. A szöveg szerint innen a jobbágyok a királyi személyes jelenlét bíróságához lebbezhetnek majd fel.⁸ A kiváltságlevél így tehát a földesurak jól megfontolt érdekeit tükrözte. Az oklevél a Bátoriak hősiességét áldozatvállalásával indokolta meg a kiváltságot, amelyet a korona oldalán harcolva az ország határain kívül és belül tanúsítottak, s amiért őket, rokonaikat, familiárisaikat, javaikat és még magát Bátor falut is támadások érték.

A dokumentum szerencsés módon részletesen beszámol ezekről az eseményekről. Eszerint a Borsa Kopasszal és Bekével szemben a tartományúri küzdelmek idején I. Károly oldalán folytatott harcok folyamán érték őket ezek a sérelmek, mely során többek között 53 batori famulust és jobbágyot is meggyilkoltak híveik közül. Emellett Bereck fia János a Kassa környéki hadjáratban (bizonyosan az 1312. évi rozgonyi csatában) is kitüntette magát. Ugyanő volt ott a debrecen melletti csatában is, amit a király hadai a Borsákkal szemben vívtak meg győzedelmesen (1317-ben), végül pedig az imént említett ütközetben is főszerepet játszó Debreceni Dózsával válllvetve harcolt a Mojs fia Mojs megtörésére indított erdélyi hadjáratban. A fentiek alapján egyáltalán nem tűnik indokolatlannak a kiváltságlevél elnyerése, első pillantásra nem merül fel, hogy hamisítvánnyal állnánk szemben.

A fent említett oklevelek mellett a batoriak három további, meglehetősen gyanús, az Anjou-korra datált dokumentummal is rendelkeztek, amelyek számos, szinte megfejtethetlen rejtélyt hordoznak magukban. A kronológiai értelemben vett első oklevél alapján 1332. február 17-én Batori Bereck fiainak: János szilágyi ispánnak, András váradi püspöknek, Lökösnek és Miklósnak az érdemeiért Bátor falu Károly Róberttől a hetipiacra vonatkozó árumegállító jogot (!) kapott, amely az Ecsedi-lápot megkerülő északi és déli útvonalra is érvényes volt. Az engedély alapján a Szatmárból és Németiből érkező, Domahidán⁹ és Kocsordon¹⁰ átutazó, sóval és más portékákkal kereskedő utazók számára kötelezővé vált, hogy a Bátorban szerdán tartott vásárokon megálljanak, áruikat lerakják és felkínálják megvételre. Csak ezután folytathatták útjukat. A rendelkezést a szatmári és németi kereskedők mellett főként a debreceni és kállói bírának és esküdteknek címezte az uralkodó.¹¹ Az oklevél megindokolja, hogy minek köszönhető ez a

⁸ Regesztáját, illetve szövegét közli: Anjou XIV. 146. sz., CDH VIII/3. 404–411. Középkori oklevelek 22–27. Kiadta még, bilingvis változatban Balogh 1999. 108–115. Egy egyszerű másolata is meg volt Nyírbátorban, azonban az Anjou-kori oklevéltár szerkesztői szerint ez 1948-ban elveszett, jelenleg pedig az adatbázisban nincs dokumentum ennek a jelzete mellé rendelve. DL 24899.

⁹ Maksai 1940. 131.

¹⁰ Weisz 2013. 230–231.

¹¹ Középkori oklevelek 28–33.: „primo omnium in villa praedictorum filiorum Briccii Bathor vocata convenire et ibi descendere, suosque sales et merces quales

jelentős, a Bátoriaknak adott újabb királyi kegy: egyrészt általános jelleggel utal a család eddigi hűséges szolgálataira, másrészt konkrétan megemlíti a Bazaráb havasalföldi vajda elleni hadjáratot (az 1330-ban vívott és I. Károly által elvesztett posada-i csatát), ahol Lökös életét vesztette, János pedig fogságba esett. Ugyanazon a napon kelt a datálás szerint egy másik oklevél is, amely ezt a kötelezettséget a kállói és debreceni kalmárookra nézve is kiterjesztette, határozottan megparancsolva annak betartását.¹² A két dokumentum alapján nyilvánvaló lehet, hogy a szatmári, németi, debreceni és kállói lakosok voltak leginkább érintettek az ügyben, azaz ők voltak azok, akik a leggyakrabban megjelenhettek ezeken az útvonalakon portékáikkal.

Végül, de nem utolsó sorban 1332. március 8-án a király egy további parancslevelet is kibocsátott, amelyben a szatmári és németi kereskedőket – akik Domahidán és Kocsordon, de Nagyfalun és Szalacson is keresztül utaznak – szólította fel arra, hogy korábbi rendelkezése értelmében álljanak meg a Bátorban rendezett szerdai vásáron és kínálják fel portékáikat megvételre a fenti kiváltságlevélben foglaltaknak megfelelően.¹³

Amennyiben az oklevelek hitelesek voltak és rendelkezésük átment a gyakorlatba, akkor a nyírbátoriak különösen nagy királyi kegyben részesültek. Ennek alapján ugyanis a Bátorba Kraszna és Kocsord felől marhákkal, illetve a Szalacs felől sóval érkező kalmárok, valamint nyugati irányból Kálló, Debrecen és a Szilágy megyei Nagyfalu felől közlekedő egyéb kereskedők kötelesek voltak bemenni a mezővárosba és áruikat a bátori hetipiacon eladásra felkínálni, ami lehetővé tette a helyieknek e portékák megvásárlását és ennek következtében a közvetítő kereskedelembe történő bekapcsolódásukat. Mindezek mellett a rendelkezés a vásár forgalmát és bevételeit is bizonyosan jelentősen fellendíthette. Az oklevél révén a helyiek az Erdély és Buda, valamint Erdély és Kassa közötti kereskedelmi forgalmat kezükben tarthatták és kontrollálhatták.¹⁴ Nyírbátor a már említett, 1282-ben szerzett heti vásár mellett két országos vásárral is rendelkezett a középkorban, amely tény szintén összefüggésben állhat az árumegállító jog kérdésével.¹⁵ Habár az ezeket engedélyező kiváltságlevelek

[cunque eorundem in foro, quod] in eadem villa feria quarta celebratur, [eoque praedicta] loca transeuntibus idem forum primum esse dignoscitur, venditioni, et commutationi exponere debeant et teneantur, peractisque ibidem suis venditionibus, commutationibus et negotiationibus postea et non ante abinde, alias quocumque voluerint, [se transeundi] liberam habeant facultatem”. Bilingvis kiadása: Balogh 1999. 117–119. Weisz 2012. 51.

¹² Középkori oklevelek 30–31. Bilingvis kiadása: Balogh 1999. 115–116.

¹³ Bilingvis kiadása Balogh 1999. 119–121. Draskóczy 2006. 253–254.

¹⁴ Kubinyi 2000. 128.

¹⁵ Weisz 2012. 161.

nem maradtak fenn, elnyerésük történeti érvek mentén szintén a 14. századra, azon belül is leginkább az 1330-as évek elejére tehető, bizonyosan ekkoriban szerezhette a família az erre vonatkozó privilégiumot. Az egyik sokadalom a plébániatemplom védőszentjének napján, azaz Szent György ünnepén (április 24.) került megrendezésre, ami már önmagában is korai kialakulásra utal. A mezőváros másik éves vására Szent János ünnepén (június 24.) volt.¹⁶

Mivel a király által a bátori lakosoknak biztosított árumegállító jog túlságosan is komolynak tűnt, az oklevelek hitelességének kérdése az elmúlt évtizedekben újra és újra előkerült a hazai történettudományban. Kutatóink nagy többsége szkeptikus álláspontot képviselt a hitelüket illetően, azt feltételezve, hogy oklevél-hamisítás állhat a háttérben. A dilemma a mai napig eldöntetlen, s ebben komoly szerepet játszanak a felmerülő különféle forrásproblémák. Az oklevél-hagyománnyal, pontosabban az oklevélszövegek hitelességével kapcsolatosan a kutatásban erős kételyek merültek fel az elmúlt évszázadban, főleg az 1332. évi datálású kiadványok kapcsán.¹⁷

Ennek a bizalmatlanságnak történeti előzményei is vannak, ugyanis már 1620-ban, amikor a szepesi kamara fiskális pert folytatott a nyírbátori polgárokkal szemben, felvetődött részükről az az ötlet, hogy meg kellene vizsgálni a Károly Róbert-féle kiváltságlevelek hitelességének kérdését. Ezt persze akár egy nem túl elegáns próbálkozásnak is tekinthetjük a kamara részéről a település jogainak csorbítására, azaz ez alapján még nem jelenthető ki egyértelműen, hogy a korban valóban kétségesnek tartották volna az oklevelek valóságát. Az ötletből amúgy sem lett rövidtávon semmi, hiszen Bethlen Gábor 1621-től védelmébe vette Nyírbátort és megerősítette a lakókat régi kiváltságaikban.¹⁸

A „nyírbátori oklevelek” csak a 20. században kerültek a hazai kutatás szeme elé, amikor Gáll István a kiváltságlevél tartalmi összefoglalóját elsőként közreadta,¹⁹ de a valódi érdeklődés csak a század végén jelent meg a téma iránt. Már Szakály Ferenc erős kételyeit fejezte ki a hitelességgel kapcsolatosan, amikor 1995-ben elsőként közölte a dokumentumok rövid regesztáit. Az 1332. évi oklevélben szereplő helyneveket és az oklevelek formai jellemzőit nem tekintette kifejezetten problémásnak, ellenben a történeti kontextust igen, felvetve, hogy az árumegállító jog túlságosan komoly kiváltság lett volna Bátorban. Összességében az 1330. évi oklevelet ugyan hitelesnek tekintette, a másik hármat azonban nem, úgy gondolván, hogy azokat a 15. század második

¹⁶ Kubinyi 2000. 29–30., Gulyás 2020. 10.

¹⁷ Balogh 1999., Draskóczy 2006. 253–252., Németh 2008. 21., Weisz 2012. 50–51.

¹⁸ Jeney 1986. 98.

¹⁹ Gáll 1929. 119.

felében interpolálták, egy korábbi, kereskedelmi kiváltságot rögzítő oklevelet felhasználva.²⁰

Az oklevelek szövegét 1999-ben bilingvis formában közlő Balogh István hosszasan ismertette fenntartásait, bár ekkor még nem foglalt egyértelműen állást az ügyben. Érdekesség, hogy ugyan a forrásközléshez csatolt alapos tanulmányban vizsgálta ebben az évben az ügyet, ekkor még nem ismerte a négy dokumentumból meglévő két eredeti, Károly-korabeli példányt, sem pedig II. Ulászló 1512. évi eredeti diplomáját, így csak az 1537-től rendelkezésre álló átírásokat használhatta fel elemzésében. Többször is reménykedve utalt arra az írásában, hogy ha a hiányzó dokumentumok majd egyszer előkerülnek, talán végleg eldönthetik a hitelesség kapcsán kialakuló dilemmát.²¹ Aztán a következő évben már ő maga közölte teljes latin szöveggel a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár középkori okleveleinek szövegét, köztük a „hirtelen előkerülő” két eredeti, 1332. évi oklevelet is felhasználva. Az 1330. évi kiváltságlevél szövegét ebben a forrásközlésében kétes hitelűnek tartotta, az 1332. évi három másik dokumentumot pedig szintén gyanúsnak tekintette.²²

Ezt követően Kubinyi András foglalkozott a kérdéssel 2000-ben megjelenő, az Alföld középkori városfejlődését funkcionális alapon elemző monográfiájában, s kimondva, vagy kimondatlanul, de összességében láthatóan elismerte a privilégiumok hitelességét, ugyanakkor jogosan vetette fel, hogy erősen kétséges, hogy ezt a kiváltságot a gyakorlatban is érvényesíteni tudta-e vajon a lakosság, főleg az igazi városok kereskedő polgárságával szemben.²³

A 2008-ban megjelent, Szatmár megye középkori településeit ismertető adattárában Németh Péter is egyértelműen kételkedett az 1332. évi oklevelek valódiságában (az 1330. évi kiváltságlevelet láthatóan elfogadta hitelesnek). Szerinte az történt, hogy 1332-ben a király megerősítette a hetipiac tartásának szabadságában a lakosságot, sőt, országos vásártartási joggal egészítette ki azt. Mivel azonban a 15. századra Debrecen és Nagyfalva komoly konkurenciát jelentett a helyi vásároknak nézve, Bátor István országbírósa idején ezt az oklevelet meghamisították, és létrehozták a három külön dokumentumot, hogy így teremtsenek helyzeti előnyt Bátornak a riválisokkal szemben. Azaz, szerinte a településnek valójában soha nem volt árumegállító joga, ehelyett tudatos csalásról volt szó, amely ráadásul magukhoz a Bátoriakhoz köthető.²⁴ Itt hívnám fel arra a figyelmet, hogy Németh Péter ezzel a véleményével egyúttal azt a kérdést is előtérbe helyezte, hogy tudniillik Bátor egyértelműen bizonyítható

²⁰ Szakály 1995. 395–398.

²¹ Balogh 1999.

²² Középkori oklevelek 22–33.

²³ Kubinyi 2000. 128.

²⁴ Németh 2008. 21.

országos vásártartó joga kapcsán nem ismerünk semmilyen kiváltságlevelet. Erre még vissza fogunk térni.

Árnyaltabban fogalmazott Draskóczy István, aki több tanulmányában is foglalkozott a nyírbátori oklevelekkel. Ő diplomatikai érvek mentén (főként a pecsét, valamint a kancelláriai jegyzet alapján) nem tartotta egyértelműen hamisítványnak ezeket. Annak ellenére, hogy a szöveg megfogalmazása nem egyértelmű (nem szerepel benne például a *depositio* kifejezés, ami elvárható lenne) és az 1512. évi oklevél szövegezése is gyanús, véleménye szerint árumegállító jogról és burkoltan útkényszerről rendelkezik a kiváltságlevél. Hozzáteszi még, hogy a sókereskedelem ellenőrzésének igénye jelent meg az 1332. évi oklevelekben.²⁵ Újabban Weisz Boglárka is érintette a témát vásárokról írt monográfiájában és adattárában, bár egyértelműen nem foglalt állást a hitelesség kérdésében, csupán arra hívta fel a figyelmet, hogy ezek a dokumentumok a szakma állásfoglalása szerint kétes hitelűek. Ettől függetlenül szerinte a kiváltságlevelek nem árumegállító jogra, csupán útkényszerre vonatkoztak.²⁶ Ehhez csatlakozik gyakorlatilag Lakatos Bálint is, aki a mezővárosi önkormányzatról szóló monográfiájának adattárában Nyírbátorra nézve – ha konkrétan nem is foglalt állást az ügyben – a jelek szerint nem kérdőjelezte meg a kiváltságlevél valódiságát, tartalmát pedig Weiszhez hasonlóan a nyírbátori vásár meglátogatását kötelező jelleggel előíró útkényszerként értelmezte.²⁷ Összességében, habár nincs teljes összhang a felsorolt véleményeket tekintve, kutatóink nagyrészt kételkedtek a hitelességben. Az oklevelek kapcsán szakmai berkekben felmerült kételyek egy része diplomatikai vonatkozású, azonban talán ennél is döntőbb jelentősége van annak, hogy az árumegállító joghoz képest az általánosan elterjedt vélemény alapján túl jelentéktelen volt ekkoriban Nyírbátor.

Az oklevelek fennmaradása már önmagában komoly kérdéseket vet fel.²⁸ Az 1330. évi, bíraskodásra vonatkozó kiváltságlevélnek az eredeti példánya elveszett, szövegét legkorábban II. Ulászló 1512. évi átírásának elég megviselt eredetijéből ismerjük. Ez alapján a privilégiumlevél a *királyi kettős titkos függőpecséttel* (sic!) megpecsételt pergamenoklevél volt.²⁹ Ennek azonban ellentmond maga az átírt oklevélszöveg, miszerint az *új és hiteles királyi kettős*

²⁵ Draskóczy 2001. 261–273., Draskóczy 2006. 253–255., Draskóczy 2018. 252.

²⁶ Weisz 2012. 50–51. Weisz 2013. 73–74.

²⁷ Lakatos 2019. 238.

²⁸ Ezúton szeretném megköszönni B. Halász Évának a témára nézve nyújtott hasznos észrevételeit.

²⁹ „primas videlicet in pergameno sub duplici secreto sigillo eiusdem impendenti confectus” – DF 281321, DL 22478.

függőpecséttel volt a dokumentum megerősítve.³⁰ Az 1330. évi oklevél pecsétjének jellemzése Czobor Imre 1575. évi átírásakor is eltér az 1512. évi másolatban olvashatótól. Ezen ugyanis szerinte egyszerűen a királyi kettős függőpecsét volt (azaz nem titkos-kettős-függő pecsétről beszél, mint az Ulászló-féle átírás). Czobor mindenben hitelesnek találta a dokumentumot.³¹

Balogh István a források közlése során 2000-ben azon a véleményen volt, hogy az 1512. évi átíró oklevél hitelessége nem bizonyítható, az egy úgynevezett kancelláriai hamisítvány, ami növeli a gyanút az átírt oklevelek szövegével szemben is. Az 1330. évi I. Károly-féle kiváltságlevél átírt szövegének keltezése szerinte formátlan és hiányos, fogalmazása több helyen szintén szabálytalan. Összességében gyanúsnak tekintette, amit egy létező oklevelet felhasználva interpoláltak.³²

A következő, árumegállító jogot magában foglaló, 1332. február 17-én kibocsátott, később restaurált pergamenoklevél eredetije ugyan fennmaradt, de állapota kívánnivalókat hagy maga után, csonka és foltos, egyes részein alig olvasható.³³ Hátlapján 10 centiméter átmérőjű királyi felségpecsét nyoma és Garai Pál macsói bán relációja található. Az oklevél eredetije Balogh István véleménye szerint gyanús, bár elismeri, hogy a kancelláriai jegyzet és pecsétnyom a hitelt erősítheti.³⁴ Az első ismert átírása az említett 1512. évi dokumentumból ismert.

A második, 1332-ben, ugyanezen a napon kelt, a fentieket kiegészítő királyi parancslevél elveszett, hollétét nem ismerjük. Ezt szintén az előző kettővel együtt írták át elsőként 1512-ben, ez volt a szövegének legrégebbi őrzője. Balogh István a többihez hasonlóan gyanúsnak tekintette.³⁵

Végezetül, az ugyanezen évi március 8-án kibocsátott, újabb kiegészítéseket tartalmazó királyi parancslevél megviselt, alig olvasható, restaurált példánya mai napig kézbe vehető, sikerült valahogyan átvészelnie az évszázadokat.³⁶ Hátlapján szintén az említett Pál bán relációja és 10 centiméteres királyi felségpecsét nyoma

³⁰ „duplicis sigilli nostri novi et autentici munimine roboratas” – DF 281321, DL 22478.

³¹ „in pergameno sub pendentis duplici sigillo eiusdem quondam domini Caroli regis privilegiales confectas et emanatas”, illetve: „omni prorsus vitio ac suspitione carentes... stb.” – DL 2591. Az 1330. évi oklevélnek a Czobor-féle átírás alapján készített egyszerű másolata: DL 2592.

³² Balogh 1999. 23-24.

³³ DF 281319.

³⁴ Balogh 1999. 28.

³⁵ Balogh 1999. 30.

³⁶ DF 281320.

látható. Balogh István szerint a pecsét és a kancelláriai jegyzet az oklevél hitele mellett szólhat, ám ennek ellenére is kétes hitelű.³⁷

A Jagelló-kori, II. Ulászló-féle átírásba természetesen ez utóbbinak szövegét is belevették. Mindhárom 1332. évi oklevél – amelyekből kettő áll rendelkezésre eredetiben – az 1512. évi átíró oklevél állítása alapján pergamenre íródott (a két eredetiben fennmaradt példány bizonyítja ezt az állítást), s mindhármát a hátlapján pecsételték meg I. Károly titkos pecsétjével.³⁸ Az eredetiben fennmaradt két oklevél alapján valóban így történt. A három 1332. évi, átírt oklevél szövegében érdekes módon nincs semmilyen utalás arra nézve, hogy azokat milyen módon erősítették meg, így kénytelenek vagyunk ebben a kérdésben Ulászló oklevelének megjegyzésére hagyatkozni.

Okleveleink közül tehát csak kettő maradt fenn primer formájában. Ezt a hiányosságot valamennyire ellensúlyozza, hogy a szintén eredetiben meglévő, viharvert 1512. évi, II. Ulászló-féle átíró oklevél mellett több újkori átírást is ismerünk, amelyek között hitelesített és egyszerű másolatok is találhatóak. Az átírások kacifántos történetét részletesen és precízen ismertette tanulmányában Balogh István, ezért most csak nagy vonalakban kívánom ezt bemutatni.³⁹

A legkorábbi ismert másolatkészítés tehát a Jagelló-korban ment végbe. A kifejezetten rossz állapotban lévő, 1512. évi oklevél elbeszélése szerint Bátori András szabolcsi és szatmári ispán mutatta be ekkor az 1330. évi bíraskodási kiváltságot és adómentességet biztosító, valamint az 1332-ben kibocsátott további három dokumentumot. Ennek eredményeképpen 1512. május 3-án a II. Ulászló nevével fémjelzett oklevélben ezeket a korábbiakat átírták és megerősítették.⁴⁰ Az átírás során az oklevél szövege szerint a kancellárián nem merült fel semmiféle kétség a négy dokumentum hitelességével kapcsolatban, azokat szabályosan kibocsátott okleveleknek tekintették.⁴¹

Mint említettem, kutatás az 1512. évi II. Ulászló-féle átíró oklevelet kancelláriai hamisítványként tartja számon, amit Balogh István vetett fel először fentebb sokszor idézett, 2000-ben publikált forrásközlésében, de úgy tűnik, hogy a szakma ezt az állásfoglalást végül nagyrészt elfogadta, így például Draskóczy

³⁷ Balogh 1999. 32.

³⁸ „trinas similiter in pergameno confectas et secreto sigillo eiusdem domini Karoli regis a tergo impressione consignatas” – DF 281321, DL 22478.

³⁹ Balogh 1999. 121–123. A részletes levéltári jelzeteket lásd ugyanott! Szintén részletesen ismerteti a szöveghagyományt Anjou XIV. 146. sz.

⁴⁰ II. Ulászló átírásának eredetije: DF 281321.

⁴¹ „prescriptas quaternas liternas... non abrasas, non cancellatas, neque in aliqua sui parte suspectas sed omni prorsus suspitione vitio carentes” – DF 281321, DL 22478.

István is.⁴² A gyanút növeli, hogy a dokumentum nincs megpecsételve, habár annak megerősítő záradékában világosan szerepel, hogy azt a királyi titkos pecséttel erősítették meg.⁴³ Az oklevél alján láthatók is a függőpecsét zsinégének szánt bevágások, amelyek kinézete arra utalhat, hogy eredendően volt benne sodrat, ami kiszakadt.

Az 1512. évi oklevél hitelességével kapcsolatosan figyelemre méltó információkat rögzít a következő átírás szövege. 1537-ben már ezt a II. Ulászló neve alatt kibocsátott dokumentumot nyújtotta be átírásra Bátori (Bonaventura) András Szapolyai Jánosnak, a másolatkészítés pedig sikeresen meg is történt.⁴⁴ Nem esik szó ennek során arról, hogy az Ulászló-féle oklevéllel gondok lennének, sőt, megemlítik, hogy az II. Ulászló titkos függő pecsétjével van megerősítve és szövege minden gyanútól mentes.⁴⁵ Az 1537-ben kibocsátott, Szapolyai János-féle oklevél egyáltalán nem tűnik problémásnak. Rossz állapotban van ugyan, a hajtásvonalaknál egyes helyeken hiányos, szakadozott és foltos, de szövege a későbbi átírásokból teljes mértékben rekonstruálható. Külalakja, fogalmazásmódja megfelel a korban elterjedő normáknak, tartalmát Verbóci István fő- és titkos kancellár neve szavatolja, megpecsételése a szöveg szerint Szapolyai János titkos pecsétjével történt. Egy alkalmat leszámítva a későbbi átírásokkor már mindig ezt az oklevelet mutatták be, hitelességében pedig egyetlen átíró intézmény sem kételkedett.

1537 után már nagy számban készültek az átírások a négy oklevélről. 1575-ben az akkor még egyértelműen és hiánytalanul meglévő, eredeti, Károlykorabeli oklevelekről készült újabb hiteles másolat Eperjesen Czoborszentmihályi Czobor Imre nádori helytartó révén Bátori Miklós kérésére. Ez az utolsó alkalom, hogy a négy Anjou-kori oklevél eredetijét együtt említik, a hiányzó két dokumentum valamikor ezután vesztett el. Az okleveleket ekkor is problémától mentesnek tartották.⁴⁶ 1617-ben már a bátori polgárok kérték újra a kiváltságok átírását az esztergomi káptalantól. Azt is tudjuk, hogy ők a valamilyen módon hozzájuk került Szapolyai-féle 1537. évi átíró oklevelet nyújtották be e célból és kapták is vissza a káptalantól. Az ekkor készített szöveg alapján II. Mátyás a következő évben, 1618-ban megerősítette és privilegialis

⁴² Balogh 2000. 23–24. Draskóczy 2001. 263.

⁴³ „secretum sigillum nostrum, quo, ut rex Hungarie utimur est appensum” – DF 281321, DL 22478.

⁴⁴ Eredetije: DF 281327, másolata szintén: DL 22478.

⁴⁵ „in pegameno patentes confectus, secretoque sigillo quo ut rex Hungarie utebatur impendenti” és „prescriptus literas prefati quondam domini Wladislai regis non abrasas, non cancellatas, nec in aliqua suo parte suspectus, sed omni prorsus suspicionis vitio carentes” – DF 281327, DL 22478.

⁴⁶ Balogh 1999. 121–122.

formában újra átírta az okleveleket.⁴⁷ A mind a négy oklevél szövegét magában foglaló 1617. évi oklevelet, továbbá egy feltételezhetően létező, másik másolatot a Bátori család kihalása után a bátori polgárok vitték el több alkalommal is megerősítésre és átírára különféle káptalanoknak, így 1624-ben, 1662-ben és 1667-ben is, de 1669-ből is ismerünk egy-egy ilyen példányt.⁴⁸ Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy a négy Károly-féle oklevél szövegéről a Jagelló-kort követően igen sok másolat készült, amelyek története meglehetősen bonyolult képet mutat. Hitelességükben az átírások alkalmával senki nem kételkedett.

A dokumentumok ismertetése után fel kell tenni a kérdést, hogy hamisítvány volt-e vajon diplomatikai értelemben a négy, 1512-ben átírt oklevél?

Az 1330. évi oklevél szövege – amelyet az 1512. évi átírásból ismerünk – nem tér el különösebben attól, amit a korabeli oklevelektől megszoktunk. Az íráshordozó anyaga a leírás szerint pergamen volt, ami szintén szokványos. Megpecsételése a királyi kettős függőpecséttel történt, mind a *corroboratio*-jának szövege, mind pedig az 1575. évi Czobor-féle átíró oklevél állítása alapján. Habár az 1512. évi átíró oklevél tévesen azt írta róla, hogy a „királyi kettős titkos függőpecséttel” lett megerősítve, ez nyilvánvaló félreértés, mint arra már Draskóczy István is felhívta a figyelmet.⁴⁹ Az oklevélen valójában a királyi kettős pecsét volt. Az új és autentikus királyi kettős függőpecsét használata, és annak az oklevelek szövegében történő emlegetése széles körben elterjedt, erre számos példát lehet ugyanebből az évből, sőt, ugyanebből a hónapból is hozni.⁵⁰ A pecsételés módja tehát összességében nem mond ellent a hitelességnek. Az oklevélben olvasható személyek nevének és a méltóságsornak Balogh István ment utána, beazonosítván az abban szereplőket és nem talált benne kivetni valót.⁵¹ A Bátoriak érdemeinek leírása megfelel az I. Károly korabeli harcok általunk ismert eseménymenetének, politikatörténeti értelemben megállja a helyét, az oklevél írója láthatóan jól ismerte a részleteket.

Draskóczy István Hóman Bálintra hivatkozva felhívta a figyelmet arra, hogy a „forint” kifejezés használata a szövegben anakronisztikus, tekintve, hogy ekkoriban még a belső kereskedelembe kevésbé lehetett elterjedve ez a fizetőeszköz. Véleményével egyet kell értenünk, ahogy azzal is, hogy ennek a 16. században – az átíráskor – már jóval komolyabb jelentősége volt, ami érthetővé

⁴⁷ Ennek egy nem hitelesített verziója: DL 14020.

⁴⁸ Balogh 1999. 121–123. Draskóczy 2006. 254. Az 1667. évi átírás: DL 22478. Az újkori jelzeteket hozza Középkori oklevelek 22–23., 28., 30–32.

⁴⁹ Draskóczy 2001. 263.

⁵⁰ Anjou XIV. 131. sz., Anjou XIV. 162. sz., Anjou XIV. 163. sz., stb.

⁵¹ Balogh 2000. 26–27.

teheti, hogy miért a forint szó szerepel a Jagelló-kori átíró oklevélben.⁵² Logikus megoldás lehet, hogy eredendően a 14. században még elterjedt „*ferto*”, esetleg „*pensa*” kifejezés állhatott a szövegben, amit az 1512. évi átíráskor modernizáltak. Balogh István a szöveg 2000-ben történő közlésénél formátlannak találta a datálást, állítása szerint az „*Idus*” kifejezést itt szabálytalanul, az azt megelőző napok feltüntetése nélkül használják, azonban ugyanilyen, önálló módon történő alkalmazása máskor is előfordult az Anjou-korban, azaz nem kifejezetten különleges ez az eljárás és nem is perdöntő a hitelesség szempontjából.⁵³

Ami magát az 1330. évi kiváltságlevél tartalmát illeti, az ispán joghatósága alól történő kivétel gyakori aktus volt a 14. században, számos más, ugyanekkor privilegizált települést megilletett (Sárvár, Kőszeg, Körmend, Bars, Komárom, stb.).⁵⁴ Kissé szokatlannak tekinthető, hogy a bíraskodás jogát az oklevél a földesúrnak engedte át, a pallosjoggal együtt, nem pedig a hospesek közösségének.⁵⁵ Ez ritka lehetett ebben az időszakban, de nem egyedül álló. Ide állítható példaként a környékbeli Kisvárda esete, amely feltehetőleg az Anjouk alatt már ugyanígy a földesúr bírói joghatósága alatt élhetett (bár erre közvetlen adatunk nincs), majd ennek betetőzése gyanánt 1393-ban a Várdai család végül a pallosjogot is megszerezte a lakosság felett.⁵⁶ Azaz: nem volt ugyan mindennapos az eljárás, de nem volt példa nélküli. Annak fényében végképp nem, hogy a Bátoriak milyen elkötelezetten szolgálták a királyt az ezt megelőző évtizedekben. Emiatt nem vitás, hogy lehetett egyfajta lobbij erejük ahhoz, hogy I. Károlytól ezt nyugodt szívvel kérhessék és meg is kapják. A földesuraknak az oklevélben foglalt bíraskodási kiváltsága, pontosabban annak valós érvényesülése más szempontból is erősen hihető. Ugy látszik, hogy még a középkor végén is – amikor már egyértelműen *oppidum*-nak tekintették a települést – viszonylag fejletlen volt a mezőváros önkormányzatiságának szintje, a tanács létszáma alacsony, oklevéladása pedig kiforratlan.⁵⁷ Mindez pedig jó eséllyel a Bátoriak családnak fenntartott bírói joghatóságra mehet vissza. Ami az uralkodóhoz

⁵² Draskóczy 2001. 264., főleg a 11. jegyzet, további szakirodalommal. Az egyik legelső, általam ismert, okleveles adat a forint hétköznapi forgalmára: Anjou XX. 149. sz. (1336).

⁵³ Anjou II. 123. sz., DF 241336.

⁵⁴ Szende 2016. 292–294.

⁵⁵ Példák a bíraskodási jog hasonló korlátozására a 14–15. századból: Fügedi 1972. 331–335.

⁵⁶ ZSO I. 3045. sz.

⁵⁷ Gulyás 2020. 31–32.

történő fellebbezési lehetőséget illeti, a korban ez a városok esetében megszokott volt, alkalmazása ez esetben automatikus lehetett.⁵⁸

Összességében, a fenti szempontok figyelembe vételével nincs olyan, egyértelmű és perdöntő érv, ami alapján kételkednünk kellene az oklevél valódiságában. Arra nézve igen kevés esélyt látok, hogy a dokumentumot a kancellárián hamisították volna. A későbbi átírások (főként az 1575. évi) alapján az 1330-as kiváltságlevél mind formájában, mind pedig szövegében kiállta a hitelesség próbáját. Amennyiben annak tartalmát esetleg valamennyire módosították is, az kizárólag az 1512. évi átírás során történhetett és nem is lehetett jelentős módosítás.

Tovább haladva, az 1332. évi három oklevél hitelességét illetően elsőként a két, eredetiben fennmaradt forrást kell szemügyre vennünk. Véleményem szerint – hasonlóan Draskóczy István állásfoglalásához⁵⁹ – ezek sem tűnnek kifejezetten problémásnak, külső és belső jellemzőik alapján behelyezhetők az 1330-as évek királyi okleveleinek sorába. A két oklevél pergamenre íródott, gótikus írásmóddal írt szövegét lendületes kurzív betűkkel vetették papírra. Az oklevelek készítője láthatóan nagy gyakorlattal rendelkezett. Tisztában vagyok vele, hogy banális a felvetés, de feltétlenül meggondolandó, hogy ha valóban a 15. század második felében hamisították volna ezeket, mint az felmerült, akkor vajon ki lehetett az a személy a Bátoriak környezetében, aki képes volt arra, hogy a 14. század első felének kancelláriai kiadványait ilyen határozott és begyakorolt kurzívval, ilyen remek minőségben leutánozza?

Véleményem szerint a két oklevél egyértelműen I. Károly királyi kancelláriában készült. Az 1332. február 17-én kibocsátott parancslevél írásképe nagyban hasonlít egy ugyanazon év február 14-én és egy február 27-én kibocsátott királyi oklevél külalakjához, talán ugyanazon személyhez is köthető.⁶⁰ Az 1332. március 8-án kibocsátott parancslevél ugyanilyen párhuzamot mutat egy március 13-án kibocsátott királyi oklevéllel.⁶¹ Többek között utóbbiak egyikében sem a „Nos” szócskával, hanem rögvest a „*Karolus*”-sal kezdődik az intitulatúra. Szövegük (fogalmazásmódjuk és szóhasználatuk) sem tér el a korban megszokott gyakorlattól.

A pecsételéssel kapcsolatosan Draskóczy István tesz fontos megjegyzést, vet fel lényeges és helytálló kritikát.⁶² Fentebb említettük, hogy az 1512. évi átírás mindhárom 1332. évi oklevélről azt állítja, hogy a királyi titkos pecséttel került a hátlapon megerősítésre. Igaz, hogy azt már 1331-től használták, de ekkor még

⁵⁸ Lásd például Aranyosbánya példáját 1325-ből. Szende 2016. 304.

⁵⁹ Draskóczy 2001. 265–266.

⁶⁰ DL 50508, DF 275779.

⁶¹ DL 64712.

⁶² Draskóczy 2001. 263.

csupán *contrasigillum* formájában történt az alkalmazása és mérete is jócskán elmaradt attól, mint amit a két eredeti oklevél hátlapján láthatunk.⁶³ 1332-ben a titkos pecsét a hátlapon önmagában nem állhatott. A két oklevél hátoldalán valójában ennél jóval nagyobb méretű, nagyjából bő 10 centiméteres pecsét volt, feltehetően a királyi *sigillum simplex*, azaz I. Károly harmadik nagypecsétje, amit 1331-től 1342-ig használt.⁶⁴ A három oklevél szövegében amúgy egyáltalán nem szerepel a pecsételésre utaló megerősítő záradék, ami tisztázná a kérdést, de ez a hiányosság egyáltalán nem tekinthető különlegesnek a korban, ugyanebből az évből is számtalan példát lehetne rá hozni.⁶⁵

Balogh István megemlítette, majd Draskóczy István egy évvel később megerősítette, hogy mind a két eredeti oklevélpéldányon Garai Pál kancelláriai jegyzete található, ami egyértelműen növeli az oklevelekbe vetett bizalmat, tekintve, hogy ezek használata 1329-től jelent meg a gyakorlatban, általánosság pedig 1331-ben vált.⁶⁶

Balogh István okmánytárában tesz egy utalást a két eredeti, illetve a harmadik, csak másolatban fennmaradt 1332. évi oklevél szövegeinek összecsengésére.⁶⁷ Ez véleményem szerint nem kisebbíti a hitelesség melletti érveket (mármint, nem utal arra, hogy esetleg az oklevelek szövegét a hamisításkor egymásról másolták volna), teljesen természetes, hogy a szorosan összefüggő három oklevél fogalmazása között vannak párhuzamok, főként, ha figyelembe vesszük, hogy kettőt közülük elvileg egyazon napon bocsátottak ki a datálás szerint.

A négy oklevél közül tehát kettő eredetiben fennmaradt és véleményem szerint nem tűnik problémásnak, a másik kettő Anjou-kori létezésében pedig az átírások alapján szintén nem kételkedhetünk. 14. századi keletkezésüket a hasonló témájú két eredeti oklevél is tanúsítja. Az okleveleket és tartalmukat nem tartották hamisnak 1537-ban, amikor a II. Ulászló-féle oklevelet átírták és 1575-ben sem, amikor utoljára mutatták be és használták fel másolatkészítésre mind a négy eredeti példányt. A 17. századi számos másolatról nem is beszélve, amelyek nem kérdőjelezték meg átírt szövegük hitelességét.

Feltétlenül hozzá kell tenni továbbá, hogy ha az Anjou-kori okleveleket valóban a Bátoriak megrendelésére hamisították volna a 15–16. század fordulóján, vagy esetleg korábban, nyilvánvaló módon az lett volna a legelső dolguk a megrendelőknek a II. Ulászló-féle és a Szapolyai János nevével fémjelzett átíratás után, hogy a hamis okleveleket megsemmisítik, hogy utólag

⁶³ Kumorovitz 1937. 83–85.

⁶⁴ Draskóczy 2001. 265. Bándi 1982. 168.

⁶⁵ Hasonló esetek 1332-ből: AOT II. 583., 593., 601., 609. stb.

⁶⁶ Kumorovitz 1937. 85. Draskóczy 2001. 265–266.

⁶⁷ Balogh 1999. 17.

már ne derülhessen ki a csalás. Ez azonban nem történt meg, sőt, később ők maguk kértek és kaptak Czobortól a 16. század második felében másolatot az eredeti oklevelekről. Pedig erre nem lett volna szükség, hiszen ott volt ekkorra már a két hiteles átírás is.

Ha van gyanús dokumentum a történetben, akkor az egyértelműen az 1512. évi, II. Ulászló-féle megerősítés volt. Az oklevél pecsétekkel kapcsolatos megjegyzései valótlanságokat állítottak, az átírt oklevelek szövegébe feltehetően belenyúltak (lásd a forint kifejezés kapcsán elmondottakat), ami önmagában kérdésessé teszi hitelét. Habár elvileg volt rajta pecsét, amit 1537-ben elfogadtak hitelesnek, nem kizárt, hogy ez az oklevél valóban a Bátoriak megrendelésére, kancelláriai berkekben készült hamisítvány volt. Ennek a tettnek a lehetséges motivációjára vissza fogok még térni. Az ezután következő, ezt az oklevelet felhasználó átírások egyértelműen probléma mentesek. A Szapolyai János–féle átírás láthatóan legitímálta az Anjou-kori okleveleket is.

Az oklevelek hitelével szemben felvetődött érvnek a diplomatikai problémák mellett főleg az tekinthető, hogy a település jelentőségéhez képest indokolatlanul magas volt az I. Károly által adott kiváltság szintje, hiszen ilyen jogot a korszakban szinte csak Bátornál jóval fejlettebb, „valódi” városok bírtak, kifejezetten a magyar mezővárosokra pedig ez a privilégium korántsem volt jellemző.⁶⁸ Ha az oklevelek hitelesek voltak, akkor pedig Bátor ezt egyedüli földesúri településként bírta a korabeli Magyar Királyságban, ami igen csak figyelemreméltó fejlemény.⁶⁹

Mely települések rendelkeztek a korszakban hasonló privilégiumokkal? Weisz Boglárka kutatásai alapján ilyen joggal az Árpád-kortól a 14. század közepéig csak Bátornál jóval fejlettebb, királyi kereskedővárosok élhettek. Ezek a következők voltak: Esztergom, Pest, Buda, Győr, Zágráb, Lőcse, Sopron, Pozsony, Kassa, valamint Brassó. Veretes névsor. A 14. század második felétől valamelyest elkezdett „felhígulni” a lista. Ettől a korszaktól kezdve szerezte meg ezt a jogot Kolozsvár, Beszterce, Gyulafehérvár, Enyed, Torda és Szeben. Zsigmond idején (olykor csak rövid ideig) Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Lőcse, Bártfa, esetleg Trencsén bírhatott még ilyen kiváltsággal. Általános tapasztalat, hogy a 14–15. században leginkább már harmincad szedő helyeknek járt ez a jog, a középkor végén pedig némileg még csökkent is az ezzel bíró helységek száma. A korábbiakban már említettek mellett azonban új volt ekkor a listán például Fehérvár.⁷⁰

⁶⁸ A középkorban hasonló jogokkal bíró hazai településekre nézve lásd Weisz 2012. 54–75.

⁶⁹ A kiváltság mezővárosok esetében kivételesnek számító mértékére lásd például Draskóczy 2006. 251–252., 254.

⁷⁰ Weisz 2012. 57–75.

A fentiek alapján a 14. századig egyértelműen Bátor volt a legkevésbé fejlett városias településünk, amely (elvileg) ilyen privilégiummal rendelkezett, az összes többi, ugyanebben az időszakban hasonló kiváltsággal bíró város mondhatni dimenziókkal volt jelentősebb nála. Érdekesség ugyanakkor, hogy a 15. században már néhány mezőváros is megkapta ezt, sőt, ezek közül egyes esetekben feltételezhető, hogy már korábban is bírta. A rövid listán Szucsány (1426), Varasd (1448), Varannó (1461 előtt), esetleg Karánsebes (valamikor 1557 előtt) volt rajta.⁷¹ Nagy különbség azonban Bátorhoz képest, hogy ezek mindegyike kifejezetten a külföldi kereskedőkre vonatkozólag kapta meg, amit logikusan indokol, hogy a felsoroltak főleg a peremvidékeken, fontos külkereskedelmi útvonalak mellett feküdtek. Bátor ellenben az ország belsőbb részein helyezkedett el, és kiváltságlevelében sincs külföldiekre vonatkozó utalás, sőt, ehelyett egyértelműen belkereskedelmi jellegű, a közvetlen régióra vonatkozó volt az ebben foglalt rendelkezés. Figyelemre méltó, hogy a számos példa ellenére sincs még egy település Bátoron kívül a középkori Magyarországon, amely a belkereskedelemre nézve rendelkezett volna ilyen kiváltsággal. Összességében súlyos érvek szólnak tehát az árumegállító jog valóságtartalma ellen.

Mindezek ellenére a történeti kontextus alapján mégsem jelenthető ki perdöntő módon a hamisítás ténye. Az 1332-re nagy befolyással bíró Batoriak ekkorra már több évtizede harcoltak komoly áldozatokat vállalva I. Károly oldalán és nem sokkal korábban, 1330-ban, a posada-i csatában újfent bizonyították elhivatottságukat. Az általuk kért kegy igen nagy volt ugyan, de beláthatónak tűnhet, hogy az uralkodó azt abban a helyzetben nem tagadhatta meg hűségese, a király szolgálatában komoly vérvesztéseget szenvedett híveitől. Hozzá kell tenni, hogy habár csak jelentős *civitas*-ok rendelkeztek a korban ilyen jogokkal, köztudott, hogy a 14. század első fele a magyar városfejlődés még nagyon képlékeny időszaka volt, amikor még nem dőlt el végérvényesen, hogy melyik település kerül hosszabb távon az igazi városok sorába és melyikből lesz majd egyszerű mezőváros.⁷² Azaz: egyáltalán nem tűnik eretnek felvetésnek, hogy valóban indokolhatóan látszott a király és köre szemében 1332-ben egy ilyen kérés Nyírbátorra nézve, főleg, ha azt is hozzátesszük, hogy a korabeli viszonyok között a település azért még nem tűnik a *civitas*-okhoz képest annyira fejletlennek, mint később. Sőt, megkockáztatom, hogy ekkor még az ügyben érintett Debrecennél és talán Szatmárnál is jelentősebb lehetett. Utolsó érvként végül fontos megemlíteni, hogy a jelek szerint szinte bizonyosan ekkoriban, az 1330-as években történt Bátor új, az előzőnél jóval nagyobb területű vásárterének létrehozása is, amely logikus következménye lehetett egy ilyen, a kereskedelmi

⁷¹ Weisz 2012. 52., 70., 70–71., 73–74.

⁷² Gulyás 2017. 13–17., további szakirodalommal.

forgalmat komolyan fellendítő kiváltság megszerzésének. A földesurak feltehetően az ekkor szerzett sokadalomtartási és árumegállító jog miatt dönthettek úgy, hogy kijelölnek egy megfelelő méretű területet a kereskedők számára.⁷³

Nézzük az ellenérveket! Ami leginkább az oklevelek hitele ellen szól, az a néma csend, amely a kiváltságok kapcsán csaknem két évszázadon keresztül megfigyelhető. 1332-től 1512-ig ugyanis semmit nem hallunk az ügyről, nincs olyan forrásunk, amely beszámolna Bátor ilyen jogairól. Ez azért is szokatlan, mert szinte kizártnak tekinthető, hogy ne lettek volna olyan kereskedők, akik egyet nem értvén Nyírbátor komoly privilégiumával, ne próbálták volna azt megszegni. Ez esetben pedig bizonyosan kellett volna zajlania olyan pereknek, amelyek a batoriak e jogát megkérdőjelezzik, illetve a rendelkezést be nem tartó kereskedőket próbálják szankcionálni.⁷⁴ Különösen feltűnő például a kiváltság betartására felszólító királyi parancslevelek hiánya 1332 után.

Annak kapcsán, hogy kik lehettek ellenérdekeltek Bátor ilyen privilégiumában, elég a dokumentumokban is szereplő szatmári és debreceni polgárokat megemlíteni, akiknek kifejezetten sérelmes lehetett ez a helyzet. Tekintve, hogy a 15. században ezek a települések már viszonylag nagy gazdasági súllyal bírtak és magyar szinten meglehetősen fejlettek lehettek,⁷⁵ valamint hogy befolyásos földesurak (olykor a király) birtokában álltak, szinte kizárt, hogy uruk támogatásával ne próbálták volna meg fellépni az ügyben és megkérdőjelezni Nyírbátor ilyen privilégiumait.

Végezetül egy fentebb már korábban is felvetett, meglehetősen nyugtalanító tényre szeretném felhívni még a figyelmet. A 15. századra Bátor kapcsán megfelelően adatolható, hogy évi két országos vásárt tartott, amelyekre vonatkozólag minden bizonnyal az 1330-as években (Posada után) szerezhették a Bátori család az uralkodótól engedélyt, igaz, erre nézve fennmaradt kiváltságglevele(ke)t sajnos nem ismerünk. Mindezek tükrében viszont egészen egyszerűen érthetetlen, hogy amikor a Bátoriak 1512-ben megerősítési szándékkal átírták 1330. évi és 1332. évi okleveleiket (vagy pedig hamisítottak egy ilyet II. Ulászló nevére, ahogyan azt többen gondolták), miért nem került bele ennek szövegébe az 1282-ben kapott, hetivásárra vonatkozó kiváltságglevél és az országos vásártartást lehetővé tevő, bizonyosan a birtokukban lévő

⁷³ Gulyás 2020. 25–26.

⁷⁴ Ugyanezt hangsúlyozza: Szakály 1955. 397–398.

⁷⁵ Kubinyi András középkori városias településeket („központi helyeket”) rangsoroló komplex centralitási pontrendszer alapján mind Debrecen, mind pedig Szatmár (Németivel közösen számolva) a III. településkategóriába, a „kisebb városok, valamint a jelentős városfunkciót betöltő mezővárosok” körébe került. Számítása a 15. századra érvényes. Kubinyi 2000. 65., 85.

kiváltságlevelek tartalma is, tekintve, hogy ezek tematikájuk alapján szorosan kapcsolódtak az árumegállító jog kérdéséhez? Akárhonnan is nézzük az ügyet, ez az eljárás szintén a Bátoriak által a középkor végén végrehajtott tudatos hamisításra utalhat. Arra, hogy a céljuk nem volt más 1512-ben, mint kifejezetten a nem sokkal korábban kreált oklevelek szövegét belefoglaltatni egy átíró oklevélbe és így azokat elismertetni hiteles oklevélként.

Ha a fent kifejtett szempontokat, érveket és ellenérveket összegezzük, összességében mégis úgy látom, hogy a sokféle előkerülő kétség ellenére sem lehet határozottan kijelenteni, hogy hamisítványokkal állnánk szemben, ahogyan az sem tűnik teljesen irreálisnak, hogy a település 1332-ben ilyen magas szintű kiváltságban részesült.

Bátori Bereck utódai a Károly oldalán a tartományurakkal szemben folytatott több évtizedes harc során kétség nélkül bizonyították példaértékű hűségüket⁷⁶ és ezzel kiérdemelték az adómentességet és bíraskodási jogot is biztosító 1330. évi kiváltságlevelet. Ezt kérésükre a nekik kedvezni akaró uralkodó meg is adta számukra. Ezt követte a posada-i áldozatvállalás még ugyanebben az évben, amely tovább erősítette a király előtt a pozícióikat. A család tagjai teljes mértékben tisztában voltak azzal, hogy az általuk elszenvedett véráldozattal I. Károlyt lekötölezték, és tudták, hogy ez lehet a soha vissza nem térő alkalom, amikor egy igazán komoly mértékű kegyért is a színe elé járulhatnak. Mivel csaknem fél évszázadnyi birtoklás után már egyértelművé vált számukra a település kedvező kereskedelmi helyzete, olyan kéressel álltak elő, melynek segítségével még intenzívebben le tudják fölözni ennek hasznát. Ezért kérték és kapták is meg 1332. február 17-én az árumegállító jogra vonatkozó engedélyt, melyet alapvetően a szatmári és németi kereskedőknek szántak s talán ezzel egy időben, vagy nem sokkal ezt követően, de mindenképp az 1330-as évek elején az országos vásártartás jogát is. I. Károly tisztában volt azzal, hogy nem lenne uralkodóhoz méltó az érte vérét számos alkalommal hullató, őt végig elkötelezetten támogató családtól az amúgy igen rámenős kérés teljesítését megtagadni, így kegyesen meg is adta nekik azt, amire vágytak. Mivel várható volt, hogy a környékbeli kereskedők rögvest szembe fognak szegülni a rájuk nézve új és sérelmes helyzetet teremtő rendelkezéssel, a Bátoriak már a privilégium írásba foglalásának napján egy parancslevelet is beszereztek egyúttal a királytól, melyet már nem csak a szatmári és németi, hanem a debreceni és kállói polgárok számára is címeztek.

A következő hónapban, feltehetően a településen átutazó kereskedők ádáz tiltakozása miatt ezeket egy újabb, a joguk érvényesítését célzó mandátummal egészítették ki, amelyet a Nagyfalú és Szalacs felől érkezőknek szántak. A

⁷⁶ A Bátoriak áldozatvállalására I. Károly oldalán ld. pl. Németh 2006. 299–301.

parancslevelek gyors beszerzése kétség nélkül azt mutatja, hogy az oklevélnyerők is tisztában voltak azzal, hogy a túlzott mértékű, frissiben szerzett kiváltság alapjaiban borítja majd fel a környéken a kereskedelmi erőviszonyokat és komoly ellenállásba fog ütközni. Azzal viszont, hogy szinte rögvest megíratják ezeket a parancsleveleket, egyből sikerült kifogni az elégedetlenkedő környékbeliek vitorlájából a szelet.

A jog kiharcolása után Nyírbátor minden bizonnyal képes volt egy ideig érvényesíteni az oklevélben foglaltakat. Az idő múlásával azonban a magyar városhálózat átstrukturálódott, a régióban egyértelműen Várad, Debrecen és Szatmár tört az élre, miközben Bátor ezekhez viszonyítva egyre inkább veszített általános jelentőségéből. Ez az átalakulás, a település „lemaradása” vetélytársaival szemben legkésőbb az Anjou-kor végéig végbement. Ilyen feltételek mellett az 1332. évi kiváltságlevélben foglaltak érvényesítése teljesen irreálissá vált, valószínűleg nem is sikerült azt már betartatni, az sem kizárt, hogy el is vették ezt a jogot a településtől. Ez egyúttal azt is megmagyarázná, hogy miért nem voltak perek ebben a kérdésben: senki sem gondolhatta komolyan, még a kiváltságlevelek ellenére sem, hogy Nyírbátornak joga lenne az itt áthaladó kereskedelmi forgalmat a saját hetivásárára kényszerítenie. Ebben tehát igaza volt Kubinyi Andrásnak, aki szkeptikus volt a tekintetben, hogy a gyakorlatban megvalósult-e egyáltalán a Károly-féle privilégium. Meggyőződésem, hogy hosszú távon egyáltalán nem.

A lassan feledésbe merülő árumegállító jog ügye a 15–16. század fordulóján került csak újra napirendre, amikor az országos politikában már meghatározó szerepet játszó Bátoriak a ferences kolostor, a monumentális plébániatemplom és a reprezentatív főúri rezidencia kiépítésével Nyírbátort komplex reprezentációs központtá fejlesztették.⁷⁷ Az építkezések révén a település jelentősége megnőtt, ezt a folyamatot pedig a földesurak a korábbi – de elhalt – kiváltságok aktualizálásával akarták megkoronázni. Két jog gyakorlása lehetett számukra lényeges kérdés, amelyek nem igazán érvényesülhettek a korábbiakban: az 1330. évi oklevélben szereplő királyi adók alóli mentesség ügye, valamint a két évvel később kapott árumegállító jog. Bátori Andrásnak politikai befolyását kihasználva végül sikerült elérnie a négy, teljes mértékben hiteles, de elavult oklevél szövegének átírását és megerősítését. Ennél is valószínűbb azonban – tekintve, hogy a középkor végén már nem valószínű, hogy egy mezővárosnak ezt valóban megadta volna az uralkodó –, hogy az okleveleket átíró 1512. évi dokumentumot a család megrendelésére hamisították, ami talán megmagyarázza az annak szövegében olvasható tévedéseket is. Ha így volt, nagy kérdés, vajon hogyan sikerült ezt 1537-ben Verbőci kancelláriáján elfogadtatni. A heti- és országos vásártartást biztosító okleveleket mindenestre nem volt szükséges az

⁷⁷ Összefoglalóan, részletes szakirodalommal. Gulyás 2020. 11–16.

átíró oklevél szövegébe bemásolni, hiszen a bátori vásárok megrendezését a fennmaradó adatok alapján senki sem akadályozta a középkorban. Szövegük feltehetőleg ezért nem került bele az 1512. évi átírásba.

Ha összefoglaljuk a fentebb kifejtetteket, úgy vélem, Nyírbátor valóban kapott árumegállító jogot 1332-ben, ám azt tartósan bizonyosan nem sikerült érvényesítenie, ezért a középkor végén a Bátoriak kísérletet tettek a kiváltságok felújítására, ami az 1512. évi, hamis, esetleg hiteles oklevél létrejöttéhez vezetett. Az ebben foglalt jogok 16. századi fogadtatásával kapcsolatosan azonban okkal lehetnek fenntartásaink.

IRODALOM

Levéltári források és forráskiadványok

Anjou = Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XV. [1301–1331], XVII. [1333], XIX–XXXVIII. [1335–1354], XL. [1356], XLVI–XLVIII. [1362–1364]. Szerk.: Almási Tibor – Blazovich László – Géczy Lajos – B. Halász Éva – Kőfalvi Tamás – Kristó Gyula – Makk Ferenc – Piti Ferenc – Rábai Krisztina – Sebők Ferenc – Teiszler Éva – Tóth Ildikó. Bp.–Szeged, 1990–2019.

AOT = Anjoukori okmánytár. Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk.: Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Bp., 1878–1920.

ÁÚO = Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. I–XII. Pest–Bp., 1860–1873.

CDH = Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis I–XI. Stud. Et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844.

DF = Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény

DL = Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár

Középkori oklevelek = Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltárban (1300–1525). Összegyűjtötte, átírta Balogh István, szerkesztette Érszegi Géza – Henszel Ágota. Nyíregyháza, 2000. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai II. Közlemények. 21.)

Reg. Arp. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II/1. (1001–1272). Szerk.: Szentpétery Imre. Bp., 1923–1943, II/2.–II/4. (1272–1301). Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk.: Borsa Iván. Bp., 1961–1987. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 9, 13.)

ZSO = Zsigmondkori oklevéltár. I–XV. Szerk. Mályusz Elemér et al. Bp., 1951–2022.

Szakirodalom

- BALOGH I. (1999): A Báthori család négy oklevele (1330–1332). In: Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv 13. Szerk.: Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva – Jánosi Zoltán. Nyíregyháza, 1999. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai I. Évkönyvek 13.) 109–132. 108–115.
- BÁNDI ZS. (1982): A Magyar Országos Levéltár Anjou-kori pecsét kiállítása, 1982. szept. 22-től. Levéltári Közlemények 53 (1982) 165–199.
- DRASKÓCZY I. (2001): A nyírbátori oklevelek kérdőjelei (Rendhagyó könyvismertetés). Levéltári Közlemények 72 (2001) 261–273.
- DRASKÓCZY I. (2006): Nyírbátor és Sopron. Az árumegállító jog és a só a 14–15. századi Magyarországon. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 41 (2006) 3. sz. 251–265.
- DRASKÓCZY I. (2018): A magyarországi kősó bányászata és kereskedelme (1440–1530-as évek). Bp., 2018. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)
- FÜGEDI E. (1972): Mezővárosaink kialakulása a 14. században. Történelmi Szemle 15 (1982) 321–342.
- GÁLL I. (1929): Szabolcsvármegyei községek iratai. Levéltári Közlemények 7 (1929) 117–121.
- GULYÁS L. SZ. (2017): Mezővárosi önkormányzat a középkori Hegyalján. Bp., 2017.
- GULYÁS L. SZ. (2017) Nyírbátor középkori főterei. Településtopográfiai rekonstrukciós kísérlet. Új Nézőpont 7 (2020) 5-39., 2020
- JENEY K. (1986): Nyírbátor mezőváros százéves harca a Károlyi családdal. In: Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez. Szerk.: Dám László. Nyírbátor, 1986. (Folia Historica I.) 93–143.
- KUBINYI A. (2000): Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged, 2000. (Dél-alföldi évszázadok 14.)
- KUMOROVITZ L. B. (1937): A magyar királyi egyszerű és titkos pecsét használatának alakulása a középkorban. In: A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. VII. Szerk. Angyal Dávid. Bp., 1937. 69–112.
- LAKATOS B. (2019): Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon. 1301–1526. Bp., 2019. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak)
- MAKSAI F. (1940): A középkori Szatmár megye. Bp., 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések 4.)
- NÉMETH P. (2006): Egy hős és felmenői. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv 17. Szerk.: Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza 2006. 293–302.

- NÉMETH P. (2008): A középkori Szatmár megye települései a 15. század elejéig. Nyíregyháza, 2008. (Jósa András Múzeum Kiadványai 60.)
- NÉMETH P. – ZOLTÁN-BORZOVÁN E. (2021) Ecsed vára. Kisvárd, 2021.
- SZAKÁLY F (1995): Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. (Humanizmus és Reformáció 3.)
- SZENDE K. (2016): Mennyit ér a kiváltság? Városprivilegiumok kibocsátása és rendelkezéseik betartása I. Károly alatt. In: Pénz, posztó, piac. Szerk. Weisz Boglárka. Bp., 2016. 285–339.
- WEISZ B. (2012): Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban. Bp., 2012. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)
- WEISZ B. (2013): A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. Bp., 2013. (Monumenta Hungariae Historica. Elenchi)

„A KÁRPÁTI- VAGY MAGYAR-MEDENCE A MI EZERÉVES HAZÁNK”

MAGYARORSZÁG FÖLDRAJZA OKTATÁSÁNAK NEMZETPOLITIKAI FORDULATA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI KÖZÉPISKOLAI FÖLDRAJZI TANKÖNYVEKBEN

HAJDÚ ZOLTÁN

1. BEVEZETÉS

A magyar oktatás fejlődésében hosszú évszázadokig az egyház, majd a felvilágosult abszolutizmus időszakától az állam játszott meghatározó szerepet. A dualizmus kori középiskolai földrajzi tankönyvek az állam és az egyházak oktatás- és neveléspolitikájának a hordozói voltak, hiszen az állam által megfogalmazott, kötelező tantervek, tantervi utasítások nagyobb részben meghatározták a szükséges tankönyvekkel szembeni követelményeket. Az oktatásra való engedélyezési eljárások miatt egyetlen tankönyv sem mehetett szembe a hivatalos elvárásokkal. Ezek mellett is volt a tankönyvek szerzőinek egyfajta sajátos mozgásterülete.

A földrajzi tankönyvekben szinte folyamatosan megjelent a hazafiságra való nevelés igényének a megfogalmazása, valamint egyfajta „társadalmi-politikai tájékoztató funkcióra való törekvés”. Ebben a helyzetben egyszerre jelent meg feladatként az Osztrák-Magyar Monarchia és Magyarország „állami funkcióinak és politikai viszonyainak” a bemutatása. A korszak második felének gazdag fényképanyaggal illusztrált tankönyvei egyértelműen az egész országgal való azonosulást szolgálták.

Az 1918-1920 közötti időszak nem csak az állam történetében, a társadalomban, a gazdaságban, a politikában, hanem a középiskolai oktatásban is kaotikus hatásokkal járt. A békeszerződés aláírása után el kellett döntenie az oktatáspolitikának, hogy a földrajzi oktatás hogyan viszonyuljon az ország mindenre kiterjedő megcsonkításához. A döntésben a társadalom többségének alapállása játszott meghatározó szerepet, elutasították a területi kényszerek tudomásul vételét. Ez azzal járt, hogy valójában a diákok egy megszűnt (történetivé vált) ország földrajzát, így valójában történeti földrajzát tanulták,

csak kiegészítő (néha csak statisztikai összeállítást kaptak) a létező, életüket ténylegesen befolyásoló Trianoni/Csonka-Magyarországról.

A trianoni békeszerződés után megjelent első magyar középiskolai útmutató, „vezérfonal”, majd tankönyv, az „Anyországot” tekintette csak Magyarországnak (Teleki vörös térképe után). Az oktatáspolitikai fordulatot hajtott végre a középiskolai oktatási reform során, amikor megfogalmazta, hogy a „mi hazánk a Kárpáti- vagy Magyar-medence”. Ettől kezdve az 1918 előtti történelmi Magyarország egészét kellett tanítani, s kiemelni, hogy az térbelileg azonos a Kárpáti- vagy Magyar-medencével.

Az 1938 után megjelent, a területi és határváltozások miatt folyamatosan korrigált tankönyvek, szinte folyamatos mozgásban mutatták be a „Megnagyobbított Csonka-Magyarország” adatait.

A rövid elemzésben nem térhetek ki minden tankönyvre, (bár a Nemzeti Tankönyvtár dolgozóinak segítségével szinte kivétel nélkül mindegyik áttekinthető volt a számomra), csak a legsajátosabbakat érintem.

2. NEMZETPOLITIKA, FÖLDRAJZTUDOMÁNY, KÖZÉPISKOLAI FÖLDRAJZOKTATÁS, 1918-1924

Az I. világháború utolsó időszakában írta és védte meg egyetemi doktori disszertációját budapesti egyetemen Kalmár Gusztáv (*Kalmár G. 1918*). Kalmár (aki pap és szerzetes tanár volt) számára alapkérdés volt a magyarság honfoglalás utáni beilleszkedése, majd térfejlődése a Kárpáti-medencébe. Alapvetően a földrajzi determinizmus alapján állt, de szerzetesként, papként nem hagyhatta figyelmen kívül az ember (az apostoli királyok) és a társadalom szerepét a folyamatok alakulásában.

1918 őszétől a dualista politikai és hatalmi rendszer, a történelmi Magyarország és a magyar társadalom szinte minden elemében szétzilálódott. Az „öszirózsás forradalom” meghatározó sajátossága, hogy Károlyi Mihály alkotmányos keretek között, IV. Károly király döntésével és nem erőszakkal került a miniszterelnöki székbe. A Károlyi-kormányt szolgálni nem számított „árulásnak”, ezért jónéhány korabeli politikus, három későbbi miniszterelnök (Bethlen István, Gömbös Gyula, Teleki Pál) is szerepet, funkciót vállalt. Gömbös Gyula a létrejövő új diplomáciai szolgálatban kapott megbízást (katonai attasé lett Zágrábban), azután, hogy a Károlyi-kormány elismerte Horvátország kiválásának jogosságát.

1918 őszétől a magyar földrajztudomány szinte egésze „ország- és nemzetvédelmi” szerepet vállalt a háborús vereség tudatosulásával. A Magyar Földrajzi Társaság szöveget intézett a világ földrajzi társaságaihoz (Anon. 1918), melyben újra definiálta a magyar földrajztudomány alapvető jellegét, (fordulatot hajtott végre az angol és a francia földrajzi felfogás irányába), átfogalmazta Magyarország földrajzi helyzetét, a Közép-Duna-medence és Magyarország

viszonyát, a medence belső tagozódását. Új kategóriák jelentek meg a magyar földrajztudományban, elindult egyfajta leválás a német földrajztudományról.

1918 – 1920-ban folyamatos együttműködés alakult ki a V. K. M. és az MFT vezetése között. Az új földrajzoktatás, az új tankönyvek, s a tankönyvek tartalmi kérdései tekintetében voltak viták is. 1922-ben alakult meg az MFT Didaktikai Szakosztálya Vargha György vezetésével. Az 1922. évi főtktári jelentésében Teleki rendkívül kritikusán fogalmazta meg a helyzetet, amikor arról szólt, hogy földrajz tanáraink ismeretei különösen az irodalomtól való elszakítottságban, a vidéken igen hiányosak, másrészt a földrajzi iskolai tankönyvek, kevés kivétellel olyan alacsony színvonalon állnak, annyira minden kritikán alul rosszak, hogy hiába követelünk bármennyi óraszámot a földrajztanításra, ha ilyen tankönyveket hagyunk meg az ifjúság kezében.

Nem csak a földrajztudomány, hanem a középiskolai tanárok országos egyesülete is áttekintette a békeszerződés földrajzi tragédiáját (*BENISCH A. 1920, pp. 49-57*). Benisch „Európa új térképrajzolóit” felelősségét fogalmazta meg Magyarország tönkre tevéséért. Nem békediktátumról, hanem „karthagói békéről” beszél Trianon kapcsán.

Karl János piarista szerzetes, Czirbusz Géza tanítványa, ennek ellenére Teleki munkatársa és támogatója 1921-ben publikálta a Magyarország földrajza oktatásához a „vezérfonalat” (*Karl J. 1921*). A munkát a Földrajzi Közleményekben ismertető Fodor Ferenc azt emelte ki, hogy az ideiglenes földrajzoktatási reform keretében megszületett tankönyvek között Karl János kötete kiemelkedő jelentőségű, modern földrajzi szemléletével.

A helyzet ehhez a célkitűzéshez képest érdemben nem változott. Trianon után az egész magyar társadalom, a földrajztudomány és az iskolai oktatás minden szintje alapvető kihívásokkal nézett szembe (*Udvárhelyi K. – Göcsei I. 1973*). A magyar társadalom nem fogadta el a békeszerződés következtében létrejött új helyzetet, ugyanakkor a közigazgatási reform során természetesen alkalmazkodni kellett az új országhatárokhoz.

A V. K. M. az 1920/21-es tanévtől kezdve a középiskolák IV. osztályában a honi föld földrajzának oktatását kötelezővé tette. Változás szükségessé tette az új tankönyv elkészítését. A békeszerződés aláírása után az előszó szerint 1921 decemberében elkészült, majd 1922-ben megjelent első új középiskolai földrajzi tankönyv (*Karl J. – Vargha Gy. 1922/A*), mely a V. K. M. rendeletének megfelelően a gimnáziumok IV. osztályában a „honi föld ismertetését”, oktatását volt hivatva megoldani. A tankönyv címválasztása már maga is jelzésértékű, került a dualizmus kori tankönyvek (*Hajdú Z 2009*) címválasztásait. (A tankönyv felterjesztésre került engedélyezésre a V. K. M. elé, de az még nem történt meg a megjelenés időpontjára.) A tankönyv a megjelenésekor még nem volt engedélyezve, csak „engedélyezésre felterjesztve”, de úgy vélték, hogy

megfelel a V. K. M. rendeletének.. Teleki és Cholnoky átnézte a tervezett tankönyv kéziratát, s mindketten egyet értettek az abban foglaltakkal.

A bevezetésben a szerzők iskolai tankönyvben szokatlan kérdésekre is kitértek, (nem a gyerekek, hanem a tanárok tájékoztatására), melyek csak az időszak átmeneti jellegével és a bizonytalanságokkal voltak magyarázhatóak. Magyarország tájegységei” (Alföld, Kis-Alföld, Dunántúl, a Kárpátok hegyvidéke, Erdély) ismertetésekor a tankönyv „közbülső alapállásra helyezkedett”, Teleki „vörös térképének Magyarországot” tekintették az új hazának. Csak rövid kitekintést (pp. 62-64) nyújtottak „Csonkamagyarország”-ról, s külön fejezetben (pp. 64-67) összefoglalták Horvát-Szlavonország sajátosságait.

A tankönyvet ismertető Fodor Ferenc rendkívül magasra értékelte a szerzők munkáját: „Karl könyvét Hézszer kereskedelmi iskolai tankönyvein kívül az egyetlen jó, helyes, geografus felfogású középiskolai tankönyvnek tartjuk” (Fodor F. 1922 *Földrajzi Közlemények 6-8. füzet, p. 192.*)

A II. kiadásban (az előszó szerint 1922 április) kihagyták Horvát-Szlavonország elkülönített rövid ismertetését, s ismét csak a tanárok számára utaltak arra a bevezetésben, hogy a tankönyv szemléleti alapja, Buday László „megcsonkított Magyarország”.

A V. K. M. a „modern földrajzoktatási vezérkönyv” kiadására 20 ezer koronát biztosított az MFT Didaktikai Szakosztálya számára. A modern földrajz és oktatása kötet (Teleki P. – Vargha GY. szerk. 1923) áttekintette a nemzetközi folyamatok tükrében a magyar földrajztudomány és oktatás lehetőségeit.

Az oktatási reformnak meghatározó szerepe volt abban, hogy az „emberföldrajz” bekerült a középiskolai tananyagba. Egyszerre hirtelen három rövid, de jelentős szemléleti változásokat tükröző tankönyv jelent meg (Dékány I. 1921, Hézszer A. 1921, Vargha Gy. 1921).

1923. március 9-én az MFT válaszmánya a V. K. M felkérésére külön foglalkozott a földrajzi tankönyvek kérdésével. A tankönyvek felülvizsgálatára bizottságot (Hézszer Aurél, Vargha György, Pécsi Albert, Legányi Dezső, Németh József, Grumáz Gerő, Kölönte Béla, Karl János, Szmétana József, Kubacska András, Mészáros Jenő, Horváth Károly, Erődi Kálmán, Kerékgyártó Kálmán, Kogutowicz Károly, gróf Teleki Pál, Cholnoky Jenő, Prinz Gyula, Fodor Ferenc, Kerekes Zoltán, Harmos Eleonóra, Bátty Zsigmond, Littke Aurél, Kéz Andor) jelölt ki. A bizottság reprezentálta a korabeli egyetemi oktatók, középiskolai tanári elitet, a korábbi tankönyviről körét. Az MFT és a V. K. M. között érdemi vita bontakozott ki a földrajzi oktatás rendszeréről. A Didaktikai Szakosztály rövid idő alatt kétszer is tárgyalta a kérdést, javaslatokat tett a földrajz oktatásának alapvető struktúrájára.

3. AZ 1924. ÉVI KÖZÉPISKOLAI REFORM HOSSZÚ TÁVÚ FÖLDRAJZOKTATÁSI KÖVETKEZMÉNYEI

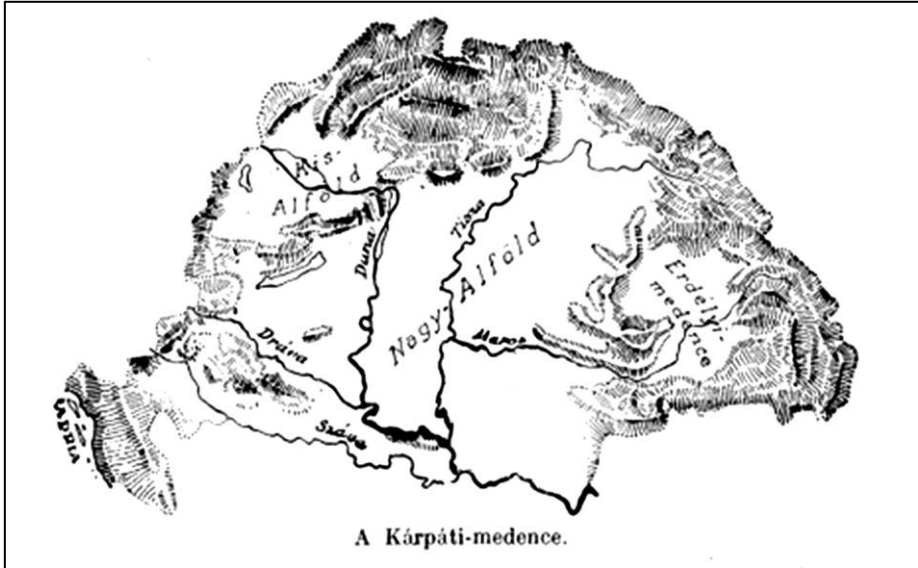
Gróf Klebelsberg Kunó kultuszminister nagyívű nemzetpolitikai koncepciójának keretében az oktatás minden szintjén (népiskola, középiskola, egyetem) reformok és fejlesztések indultak meg, ezek közül a középiskolai földrajzoktatást emelem ki. A gróf Klebelsberg Kunó által végig vitt 1924. évi középiskolai reform földrajzi oktatásra vonatkozó része fordulatot hozott: a mi hazánk a „Kárpáti- vagy Magyar-medence”, ezért a vele területi átfedésben lévő történelmi Magyarország földrajzát kell az iskolákban tanítani. A V. K. M. 80.000/1924. sz. rendelete alapján visszavonták a korábbi feldolgozásokat, új tankönyvek készültek.

A középiskolai reform után (1924. évi XI. tc.), az új tanterv és utasítások alapján (Tanterv... 1924), új címmel (A mi hazánk) átdolgozták a korábbi tankönyvet (*Karl J. – Vargha Gy. é.n./1925*). Ismét csak az előszóban utaltak arra (1925. június 1.), hogy a V.K.M 80,000-1924. sz rendeletével (1924. július 24.) megváltoztatta a középiskolák alsó osztályának földrajzi anyagát, s annak beosztását. „A rendelet értelmében a Kárpáti- vagy Magyar-medencét teljes egészében tárgyaljuk, tehát a régi Horvát-Szlavonországot és Fiumét is” (p. 3.) Hazánk részletes leírásakor a kiinduló axióma: „*A Kárpáti vagy Magyar-medence, a mi ezeréves hazánk.*” (p. 25.) *Ez a nemzetpolitikai jelentőségű fordulat a későbbiekben meghatározta a teljes magyar középiskolai földrajzi oktatást, majd a felnövekvő korosztályokon keresztül a magyar társadalom és sajtós módon a földrajztudomány személetét is.*

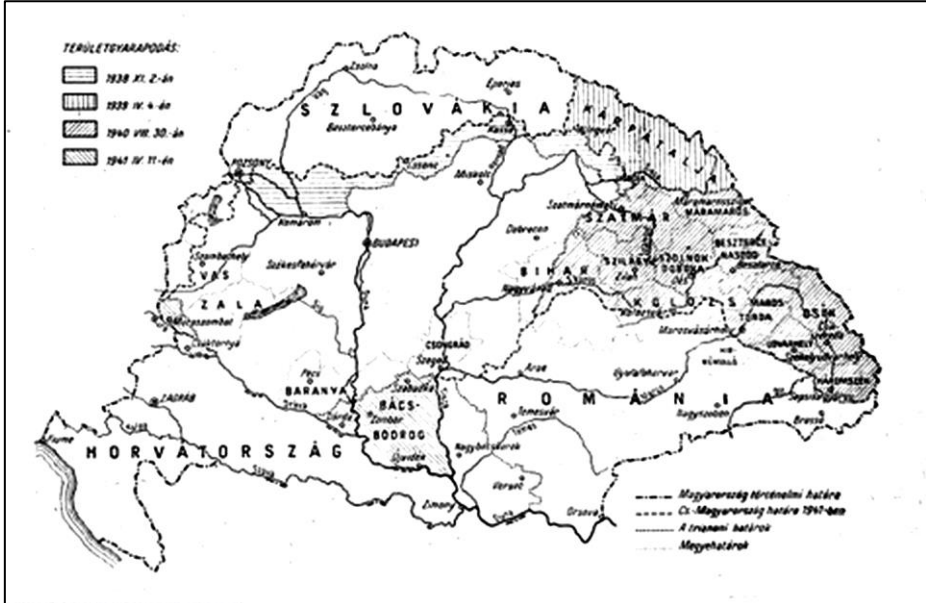
Hazánk nagytájaiaként az Alföld, a Dunántúl, a Kis-Alföld, az Északnyugati-Felföld, az Északkeleti-Felföld, a Délkeleti-Felföld vagy Erdély, a Délnyugati-Hegyvidék és a Tengerpart, s Fiume jelent meg. A történelmi Magyarország, mint a haza bemutatása (pp. 25 – 112) után, attól elkülönülten jelent meg Csonka-Magyarország (pp. 113 – 117) nagyon rövid, lényegében statisztikai adatokat tartalmazó, a mindenre kiterjedő súlyos veszteségek bemutatása.

Az 1938-ban készült új földrajzi tantervnek megerősítő hatása volt a középiskolai földrajz oktatásra. A gimnázium és leánygimnázium I. osztálya számára készült új tankönyv (*Bodnár L. - Kalmár G. 1938*) „didaktikusan világossá tette (1. ábra), hogy a történelmi Magyarország és a Kárpáti- vagy Magyar-medence területileg azonos.

Az utolsó tankönyv, amelyet érintek már a II. világháború végén, az 1938 – 1941 közötti országgyarapodásokkal (2. ábra) számolva jelent meg (*Bogsch S. – Csinády G. 1944*). Hazánk helyzetét „Európa és a Kárpáti-medence földrajzi helyzete” elemzésével tárgyalja, A szerzők szinonimaként használják a Magyar-medence kategóriát is. „Az egységes Magyar-medencét... „hét „megszokott” nagytájra tagolják, s a feldolgozás során azok teljes mértékben lefedik a történelmi Magyarország területét.

I. ábra. A Kárpáti-medence
Forrás: Bodnár – Kalmár, 1938, p. 16.

2. ábra. A trianoni Magyarország területi gyarapodása, 1938-1941
Forrás: Bogsch S. – Csinjádó G. 1944, p. 92.

„Határaink változásai és a mai Magyarország” fejezetben egyrészt a Magyar Birodalom feldarabolását emelték ki, majd az országgyarapodások folyamatát és következményeit vették számba. A tankönyv kiemeli „A Magyar-medence egysége és geopolitikai jelentősége” elemzésekor az ország Európán belüli központi helyzetét és közvetítő hivatását fogalmazták meg. A „Szomszédaink. Rokonaink. Nagy hatalmak.” fejezet meghatározó vonása a tényközlés. A szerzők tartózkodtak mindennemű szélsőséges, nacionalista vagy sovíniszta minősítéstől.

4. ÖSSZEZÉS

Az 1918 utáni időszak alapvető változásokat eredményezett nem csak az ország területi, népességi struktúrájában, hanem az oktatás minden szegmensében is. Az átmeneti időszakban bizonytalanságok alakultak ki, hogyan viszonyuljon a középiskolai oktatás a korábbi államterülethez. A középiskolai tankönyvekben kiemelkedő szerepet kaptak az „előszavak”, hiszen – nem a diákok, hanem a tanárok felé közvetítették és magyarázták az új kiadások változásait.

A „Kárpáti- vagy Magyar-medence” és a történelmi Magyarország területi azonosságáról nem a földrajztudomány, nem a földrajzoktatás, hanem az oktatáspolitikai döntött (V. K. M. 80.000-1924 sz. rendelete), majd fokozatosan ez a felfogás vált kizárólagossá mind a társadalmi tudatban, mind pedig a földrajztudományban is.

A korabeli tankönyvek és tankönyvírók javára kell írunk, hogy természetes módon szolgálták az állami oktatási elvárásokat, de nagy többségükben nem álltak be a korszak meghatározó politikai hangulatának a szolgálatába, visszafogottan, a tárgyyszerűsége törekedve mutatták be a folyamatokat.

IRODALOM

- ANON. (1918): A Magyar Földrajzi Társaság szózata a világ Földrajzi Társaságaihoz. – Földrajzi Közlemények, XLVI. kötet, 7-10 füzet, pp. 289–320.
- BÁTKY ZS. – KOGUTOWICZ K. (szerk.) (1921): Kogutowicz zsebatlasza az 1922. évre. A Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya, Budapest.
- BENISCH A. (1920): A békeszerződés és a középiskolák. Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, LIII. évf. 8-10 sz. pp. 49-57.
- BODNÁR L. – KALMÁR G. (1938): Magyarország föld- és néprajza. A gimnázium és leánygimnázium I. osztálya számára. A Szent István Társulat Gimnáziumi Tankönyvei. Budapest.
- BODNÁR L. – KALMÁR G. (1941): Magyarország helyzete, népessége és gazdasági élete. Földrajz térképismerettel és a fontosabb államok ismertetésével. A fiúgimnázium és a leánygimnázium VII. osztálya számára. Szent István-Társulat, Budapest.

- BOGSCH S. (1938/a): Magyarország föld- és néprajza. (A gimnáziumok és leánygimnáziumok I. osztálya számára.) Az 1938. évi új tanterv és utasítás szerint. Magyar Földrajzi Intézet R. T., Budapest.
- BOGSCH S. (1938/b): Magyarország föld- és néprajza. (A protestáns gimnáziumok és leánygimnáziumok I. osztálya számára.) Magyar Földrajzi Intézet R. T., Budapest.
- BOGSCH S. – CSINÁDY G. (1944): Kárpáti- vagy Magyar-medence. Térképismeret, szomszédaink, rokonaink, nagyhatalmak. Földrajz a gimnáziumok és a leánygimnáziumok VII. osztálya számára. Magyar Földrajzi Intézet R. T., Budapest.
- DEÁK GY. – CLEMENTIS ZS. (1924): Földrajz a polgári fiúiskolák számára. IV. kötet. A fizikai földrajz elemei. Magyarország politikai és gazdasági földrajza. A katonai térkép olvasása. Az 1918. évi új tanterv alapján. Második kiadás. Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) R.T. Budapest.
- DÉKÁNY I. (1921): Ember és Föld. (Az emberföldrajz vázlata.) Középközpontok számára. A Katholikus Tanáregyesület Kiadása, Budapest.
- FODOR F. (1928 – 1930): Gazdasági földrajz I. A gazdasági élet általános tényezői. Az idegen világrészek. A felső kereskedelmi iskolák I. évfolyama számára. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. II. kötet Európa gazdasági földrajza. A felső kereskedelmi iskolák II. évfolyama számára. III. kötet. Magyarország gazdasági földrajza. A felső kereskedelmi iskolák III. évfolyama számára, p. 166. IV. kötet. Általános gazdasági földrajz. A felső kereskedelmi iskolák IV. évfolyama számára.
- FUTÓ M. – LASZ S. (1925): Földrajz a gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák számára I. A Kárpáti- vagy Magyar-medence. Franklin-Társulat, Budapest.
- GESZTI L. (1925): A magyar medence leírása. Földrajz a középközpontok 1. osztálya számára. Athenaeum, Budapest.
- HAJDÚ Z. (2009): Magyarország politikai földrajzi alapkérdéseinek megjelenése a dualizmus-kori középközponti földrajzi tankönyvekben. In: GÁL A. – HANUSZ Á. (szerk.): Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola, Boescai István Gimnázium. Nyíregyháza-Szerencs.
- HÉZSER A. (1921): Az emberföldrajz elemei. A középközpontok III. osztálya számára. Szent István-Társulat, Budapest.
- HÉZSER A. (1929): Földrajz a felsőkereskedelmi iskolák III. évfolyama számára. III. rész. Magyarország gazdaságföldrajza. Az új tanterv szerint átdolgozott, harmadik kiadás. Franklin-Társulat, Budapest.
- KALMÁR G. (1918): Magyarország földrajzi helyzete. A magyar nemzet keletkezése és elhelyezkedése a kárpáti medencében. Stephaneum, Budapest.

- KALMÁR G. – VARGA S. (1926): Földrajz a gimnázium, reálgimnázium és reáliskola I. osztálya számára. A Kárpáti- vagy Magyar-medence leírása. Az új tanterv alapján. Második, változott kiadás. Szent István-Társulat, Budapest.
- KALMÁR G. – VARGA S. (1929): A Kárpáti- vagy Magyar-medence leírása. Fiú- és leányközépiskolák I. osztálya számára. 3, átdolgozott kiadás. Szent István-Társulat, Budapest.
- KALMÁR G. 1947: A Kárpát-medence és Magyarország földrajza. A katolikus általános iskolák 5. osztálya számára. Szent István Társulat, Budapest.
- KARL J. 1921: A magyar föld és élete. Vezérfonal gimnáziumok IV. osztálya számára. Kertész József könyvnyomdája, Budapest.
- KARL J. – VARGHA GY. (1922/a): A magyar föld és élete. A középiskolák IV. osztálya számára. I. kiadás. Franklin-Társulat, Budapest.
- KARL J. – VARGHA GY. (1922/b): A magyar föld és élete. A középiskolák IV. osztálya számára. II. kiadás. Franklin-Társulat, Budapest.
- KARL J. – VARGHA GY. é.n.(1925): A mi hazánk. Földrajz középiskolák számára, I. kötet. A középiskolák I. osztálya számára. Franklin-Társulat, Budapest.
- KARL J. – TEMESY GY. (1941): Hazánk részletes földrajza és térképismeret. Földrajz a gimnázium és a leánygimnázium VII. osztálya számára. Franklin-Társulat, Budapest.
- KOZMA GY. – KÖRÖSI A. (szerk.) (1941): Rendszeres földrajzi atlasz a középiskolák használatára. Az új tantervnek megfelelően átdolgozta VARGHA GY. - TEMESY GY. 20. kiadás. Új Idők Irodalmi Intézet R. T. Budapest.
- POZSÁR I.-NÉ sorozatszerkesztő (1984): Szakközépiskolai tankönyvek, 1868-1945. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Földrajzi tankönyvek listája, pp. 31-37.
- POZSÁR I.-NÉ sorozatszerkesztő (1987): Gimnáziumi tankönyvek, 1868-1944. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Földrajzi tankönyvek, pp. 181-202.
- TELEKI P. – VARGHA GY. (1923): A modern földrajz és oktatása. Stephaneum, Budapest.
- UDVARHELYI K. – GÖCSEI I. (1973): Az alsó- és a középfokú földrajztanítás története Magyarországon. Tankönyvkiadó, Budapest.
- VARGHA GY. (1921): Az emberföldrajz elemei. Az ember és a föld. (A gimnáziumok III. és a reáliskolák IV. osztálya számára.) Budapest, Franklin-Társulat.
- Tanterv 1924: Tanterv a középiskolák (gimnáziumok, leánygimnáziumok és reáliskolák) számára. (M. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1924. évi július 24-én kelt 80.000 sz. rendeletével.) M. Kir. Tudományegyetemi nyomda, Budapest. 7. Földrajz, pp. 28-31).

A „FALUSI TURIZMUS” MÚLTJA ÉS ÚJ DIMENZIÓI A XXI. SZÁZAD ELEJÉN

HANUSZ ÁRPÁD

1. BEVEZETÉS

A társadalmi és gazdasági változások mára teljesen átrendezték a falusi turizmussal szemben a 80-as évek végén megfogalmazott elvárásokat. Az átalakulás számos területen előnyt jelent, de ha sarkosan akarunk fogalmazni, akkor a fejlesztések ellenére a turizmus szó értelmét veszítette és csak falusi szállásadásról beszélhetünk. Természetesen ez a 30 év eredménye, amely számos szakaszra osztható és a tanulmány valójában ezeket a szakaszhatárokat szeretné egyértelműsíteni és a változásokra rámutatni. A kutatás célja, hogy a jelen helyzet feltérképezése után meg lehessen határozni egy jövőképet. Nagyon sokan gondolják, úgy, hogy a mai kor igényének megfelelően megépített és berendezett falusi vendégfogadó egyenlő a kiváló falusi turizmus fogalmával. Fontos tehát tisztázni, hogy hogyan jutottunk idáig és mit tehetünk, hogy mindenki belássa, hogy a falusi vonzerő, amiért a turista a falura megy az soha nem lesz azonos a szállásszolgáltatással. A vonzerőt jelentheti a sajnos egyre fogyó népi hagyomány, vagy az a természet közelség, amit a falu tud biztosítani a turisták számára. A vonzerő nélkül a legkiválóbb vendégfogadók sem tudnak hosszabb távon eredményesen működni. Felmerül tehát a kérdés, hogy hogyan jutottunk idáig?

1.1. A rendszerváltás utáni újra indulás fejlődési szakaszai

- a.) Tisztaszobától a megszerveződésig, avagy a falusi turizmus újra élesztése a 80-as évek végén. Ott indult újra, ahol volt vonzerő és szükség volt a szállásra.
- b.) Összefogás keresése - civil szerveződések- közös érdek a vonzerő növelésére. A rendszerváltás következtében kialakult gazdasági helyzet nehézségeinek enyhítése. Önfoglalkoztatás.
- c.) A falusi hagyományok felértékelődése, mint turisztikai vonzerő. Fontos lett megmentésük, bemutatásuk és továbbadásuk a fiatalabb generáció számára. Felértékelődnek a helyben termesztett gyümölcsök- zöldségek, megjelennek a tematikus utak (Borút, szilvaút, tormaút stb.).

- d.) A vendégházak korszerűsítése a turista igények változásához alakítása állami segítséggel. A szállás komfortfokozatának javítása pályázati forrásból. Nagy mennyiségű új vendégház építése.
- e.) Napjainkra megindul a személytelessé válás, eltűnik a „gazda” a vendégházból (trezor házak megjelenése). Új vendégházak építésének következtében a falusi hagyományok háttérbe szorulása. A falu arculatának folyamatos romlása az üresen maradó régi házak és elhanyagolt kertek miatt.

2. A FALUSI TURIZMUS FOGALMÁNAK ÉRTELMEZÉSE

A globalizálódó társadalom egyre több emberben ébreszti fel a természet iránti vágyat és a nyugalmat adó környezetben való időtöltést. Talán éppen ezért vált a falusi turizmus, amely legjobban tudja biztosítani a természet közelségét a turizmus napjainkra egyre népszerűbb típusává. Fogalmának meghatározása, az adott turizmus típus komplexitásából adódóan alapvetően igen összetett (*Bába Sz. 2015*). Mind a hazai, mind a külföldi szakirodalom sokat foglalkozik a meghatározásával és a szerzők számos esetben jelentős eltérésekkel értelmeznek egy-egy tényezőt. Azért is nehéz egységes álláspontot kialakítani, mert az egyes országok, területek, gazdasági, kulturális és társadalmi fejlettsége eltérő. A definiálását főként az 1980-as évek vége felé kezdték el megfogalmazni a nemzetközi szakirodalomban, miután az Európa Tanács állásfoglalást fogalmazott meg a falusi turizmusról, a helyi turizmus szereplőinek fontosságáról, valamint a lehetőségeikről. Véleményük szerint megoldást jelenthet a város és a vidék egyenlőtlenségeinek csökkentésében a falusi turizmus fejlesztése (*Könyves E. 2001*). Az első nemzetközi definíció szerint a falusi turizmus a helyi lakosok és vendéglátók által nyújtott szolgáltatások és tevékenységek összessége, amellyel a saját és a település bevételeit is együttesen növelni tudják (*Gannon A. 1994*). Ez a klasszikus értelemben vett falusi turizmus megközelítés nagyvonalakban megragadja ezen turizmus típus lényegét, azonban ennél sokkal árnyaltabb a kép, amely az évek során kialakult megközelítésekben jól kivehető. A tradicionális megközelítés a szálláshely típusán alapszik, míg mások a turista igényét veszik alapul (*Kovács D. 2000*).

A falusi turizmus fogalmának, valamint a ruralitás országoként eltérő értelmezésének figyelembevételével az Organization for Economic Co-operation and Development nem egy általánosan alkalmazható definíciót alkotott meg, hanem azokat a jegyeket gyűjtötte össze, amelyeknek jelen kell lennie a falusi turizmusban. Ide sorolták az elhelyezkedést, a funkcionalitást, a méretet, a jellegét, a fenntarthatóságot, valamint a szolgáltatásokat (*Kovács D. 2001*).

A hazai szakirodalomban legalább ilyen sokszínűséget találunk attól függően, hogy a kínálati vagy keresleti oldalról közelítették meg a szerzők.

A falusi turizmus a vidéken élő és mezőgazdaságban tevékenykedő emberek kiegészítő bevétel forrása, amelyet a saját lakóházaikban megtalálható, kihasználatlan részekben tudnak megvalósítani (*Csizmadia L. 1992*). A kínálati oldalról közelítette meg a definiálást és Gannonhoz hasonlóan, klasszikus módon gondolkodott a megfogalmazásról. A fejlődés hatására később módosította, illetve kiegészítette a definíciót, amely szerint „a falusi turizmus a városon kívül, helyi és regionális vonzerőkkel rendelkező, gondozott falusi, vidéki környezetben a belföldi és külföldi vendégek szabadidő-eltöltési szükségleteinek széleskörű, kereskedelmi alapokon való kielégítése és ezt szervező helyi intézmények és szolgáltatók együttműködése” (*Kovács D. 2000, Jenkei L. 2002*).

A keresleti oldal szempontjait vette alapul több szerző. Volt olyan szakember, aki úgy fogalmazott, hogy a falusi turizmus egyenlő a vidéken történő pihenéssel, amely megfelelő rekreálódást biztosít (Fekete M. 2016). Előfordult olyan szerző, aki már egy jóval komplexebb meghatározást állapított meg, amelyben kiemeli a falusi környezetet és programlehetőségeket, mint fogyasztói értéket; továbbá az emberi tényezőt, mint a minőség fokmérőjét, amellyel a szolgáltatás élménnyé tehető (*Kovács D. 2003*).

A hazai turisztikai szervezetek, valamint az állami szabályozás megalkotói az eltelt évek során sem tudták megragadni a falusi turizmus lényegét és ezáltal nem tudtak egyértelműen alkalmazható definíciót megfogalmazni. Még mindig a 239/2009. (X. 20.) Kormányrendelet van érvényben, amely megállapítja, hogy meghatározott területek, valamint a minősített gyógyhelyek kivételével, az „5000 fő alatti településeken vagy a 100 fő/km² népsűrűség alatti területeken található magán szálláshelyek vagy egyéb szálláshelyek minősülhetnek falusi szálláshelynek, amelyet úgy alakítottak ki, hogy abban a falusi életkörülmények, a helyi vidéki szokások és kultúra, valamint a mezőgazdasági hagyományok komplex módon kerüljenek bemutatásra”.

A Falusi- és Agroturizmus Országos Szövetsége (továbbiakban FATOSZ) is megfogalmazta majd többször módosította vagy kiegészítette az általuk hivatalosan képviselt fogalmat. A falusi turizmus a „hazai lakosság és a külföldi vendégek, turisták szabadidő szükségleteinek, vidéki, falusi környezetben való, minél szélesebb körű kielégítéséhez nélkülözhetetlen, minőségi infrastruktúra és sajátos szolgáltatások kialakítása, fenntartása, prezentálása, a természet és a környezet egyidejű megóvása valamint a helyi lakosság, intézményeinek és a helyi vállalkozások összefogása, életkörülményeinek javítása a vidéki (falusi) turizmusban szolgáltatást nyújtók szakmai együttműködése mellett” (*Csizmadia L. 2008*).

Összességében elmondható, hogy a falusi turizmus hazánkban nem jelenik meg egyértelmű turizmus terméktípusként. A komplexitásából adódóan a fogalom több módon értelmezhető. Megállapítható azonban, hogy a falusi turizmus a vidékfejlesztés egyik fontos elemévé vált.

3. A FALUSI TURIZMUS JELLEMZŐI, FEJLŐDÉSI SZAKASZAI

A falusi turizmus legfőbb jellemzője, hogy: -helyi és az adott térségi vonzerőkön alapul – fenntartható formában működik, ezáltal nem válik tömegturizmussá – munkahely teremtő képességgel bír, amely a helyi lakosságra épül, így csökkenti a munkanélküliséget – kiegészítő jövedelmet biztosíthat – helyi szolgáltatások iránti keresletet növel – családias és emberközpontú szemléletet közvetít – közösségi tudatot erősít, a térségben élők összefogását szorgalmazza – az intézményi bevételek helyben történő visszaforgatására törekszik – helyi hagyományok és művészeti értékek megőrzését, bemutatását és továbbadását tartja fontosnak – pozitív hírnév és imázs változását serkenti (*Könyves E. 2001*). A falusi turizmus vonzerőjének definiálása szintén nem egyszerű feladat, mert legegyszerűbben úgy értelmezhető, hogy egy, vagy több olyan hatás, amely/amelyek a turistát arra ösztönzik, hogy az adott helyre ellátogasson. A vonzerőről elmondható, hogy alkalmas a kereslet érdeklődésének a kiváltására, hiszen a szükségletek kielégítésének érdekében a turisták útra kelnek, továbbá az utazáshoz kapcsolódó élmény egyik alap eleme (*Michalkó G. 2016; Szalók Cs. 2023*).

A falusi turizmusban számtalan tényező lehet vonzerő, amelyek közé a természet közelségét és érintetlenségét; a meglévő tradíciókat, amelyek lehetnek tárgyi, szellemi, kulturális vagy termelési hagyományok; a vidéki életstílust; a családias légkört, valamint az emberi kapcsolatokat tudjuk sorolni (*Könyves E. 2001*).

A XIX. század elején a balatoni fürdőzés divatba jötte gerjesztett egy új szálláshely keresletet, mivel a vendégek egy része a környékbeli falvak magánházainál jutott szálláshoz. A 1930-as évek kormányzati törekvése, hogy a közép- és felsőosztály üdültetését a Trianon utáni országhatáron belülre kívánták összpontosítani. Ekkor a falusi vendéglátást többnyire közigazgatási vezetők, értelmiségiek koordinálták. A mai falusi turizmus közvetlen elődje, a falusi fizetővendéglátás megszervezése a 20-as évek végére nyúlik vissza az Országos Magyar Weekend Egyesület megalakulásával, mely elsősorban a hazai üdülést és nyaralást kívánta előmozdítani.

Utóda, az Országos Magyar Vendégforgalmi Szövetség 1936-tól az akkori viszonyok között a vendéglátóhelyek fejlesztését, a vidék idegenforgalomba történő bekapcsolását, az alsó- és középosztálynak olcsó nyaralási lehetőség biztosítását és ezzel a turisztikai bevételek falura, üdülőhelyekre irányítását szerette volna elérni. A kezdeményezés sikeresnek bizonyult, ugyanis elmondható, hogy belföldi vendégforgalom 30-35%-a a falusi szálláshelyeken realizálódott ebben az időszakban. A legfelkapottabb desztinációk között említhető meg a Balaton, a Bakony, a Mátra és a Bükk térsége (*Csizmadia L. 2008; Kovács D. 2015*).

A II. világháború és az ezt követő 50-es évek gazdasági visszaesése a hazai falusi turizmust szinte lenullázta és több évtizeden keresztül hivatalosan nem működött. A háború utáni újjáépítés lassúsága, valamint a nem megfelelően kiépített infrastruktúra, az élelmiszerhiány miatt bevezetett jegyrendszer mind hozzá járultak ahhoz, hogy a falusi környezet ne jelentsen igazi vonzerőt. Az első kezdeményezésre a 1970-es évekig kellett várni, hiszen ekkor kezdett el éledezni, a városi értelmiség. Tagjai érdeklődést mutattak a vidék iránt, sok esetben saját ingatlant vásároltak, amelyeket „hétvégi házként” másod otthonként használtak.

Az 1980-as években a növekedő kereslet új lendületet adott a falusi turizmusnak. Ebben az időszakban főként a vidéki vendéglátók jövedelem kiegészítésként tekintettek a falusi turizmusra, amely szinte csak szállásadásból állt. Az elszórt, helyi kezdeményezésekre többen is felfigyeltek, akik jelentős potenciált láttak a vidék turizmusában, ezért a falvakat piacképesé kellett tenni, amellyel a belföldi turistákon túl a külföldieket is be kívántak vonzani (az első falusi szállás katalógus 26 nyelven jelent meg). A falusi turizmus jelentőségének növekedése ellenére, ebben az időszakban még a spontaneitás volt jellemző az utazásokra (*Michalkó G. 2016*).

A rendszerváltást követő évek során 1992-ben már az önszerveződési folyamatok beindulásának köszönhetően elkezdődött a falusi turizmus megyei szervezeteinek megalakulása. A gyors felfutásához hozzájárult, hogy a termelősövetkezetek felszámolásával nagyon sok háziasszony vált munkanélkülivé és megpróbált a falusi tisztaszobából kiadható vendégszobát kialakítani és üzemeltetni. Ez az időszak a megszerveződés időszaka, amihez hozzájárult 1993-ban az Országos Idegenforgalmi Hivatal Hőgyészen szervezett konferenciája a falusi turizmussal foglalkozó szervezetek, önkormányzatok és érdeklődők részére. A résztvevők arra a döntésre jutottak, hogy egy országos ernyőszervezetet kell létrehozni a sokféle kezdeményezés összefogására koordinálására és érdekképviselőre az érdekek együttes megjelenítésére. 1994 áprilisában a Falusi Turizmus Országos Szövetsége (FTOSZ) néven egy új szervezet alakult az alulról építkezés és képviselő elvét követve.

Az elmúlt 30 évben két alkalommal történt jelentős változás a szervezet életében, amikor az egyéni tagságról átváltott a megyei egyesületeket tömörítő szövetségre és amikor a nevét az agroturizmussal egészítette ki. Falusi és Agroturizmus Országos szövetsége (a továbbiakban FATOSZ). A jelenleg is működő formájára 2001-ben alakult át, amelyet 19 megyei szervezet alkot (*Kovács D. 2015*).

A turizmusban jelentkező új kihívások viszont megkövetelik a falusi turizmusban is a fejlesztéseket az új körülményekhez való alkalmazkodást.

3.1. Kínálati oldal változása a tisztaasztóból a 4 napraforgós minősítésig

A 90-es évek elején újra induló falusi turizmus fontos célja volt a vidéki lakosság, esősorban az agrártermelők kiegészítő jövedelemhez juttatása, életszínvonalának növelése. A célkitűzések között szerepelt továbbá a megélhetési gondjaik enyhítése, és nem utolsó sorban az egészséges, természet közeli élet védelme, a tájjelleg megőrzése, az erdő, és más természeti élőhelyek védelme, az ökológiai rendszerek megóvása. Fontos szerepet játszott a vidéki életformához szorosan kapcsolódó közösségi és kulturális értékek, hagyományok őrzése bemutatása és tanítása, amelyben az a falusi közösségek egyedüli megtestesítői voltak.

A korábban felsorolt fejlődési szakaszok tükrözik egyrészt azt az erőfeszítést, amit a falusi turizmus az itt felsorolt célok elérése érdekében a folyamatos fejlődés megtartása mellett kifejtett. A falusi házak tisztaasztóinak turisztikai hasznosítása az alpinfraktúra hiányosságai ellenére kezdetben biztosítani tudta a jövedelem kiegészítését. A fejlődés elengedhetetlen volt és a következő szintet a vendégeknek kialakított külön fürdőszoba kialakítása jelentette. Itt tapasztalható először az állami beavatkozás, hiszen a kialakításokat pályázati lehetőségek segítették.

Az időközben folyamatosan bővülő falusi vendégházak kihasználtságának növelése érdekében jelentős előrelépés történt a falusi hagyományok újraélesztése terén. Valójában ekkor fogalmazódott meg a hagyományokra épülő falusi turizmus gondolata. Fenntartásában és terjedésében nagy szerepe volt a civil közösségnek is, hiszen olyan kihasználatlan erőforrásokat tudtak piacképesé tenni és értékesíteni, amelyek számos embernek értéktelennek tűnhetnek. Ezen erőforrások bevonásával képesek a forgalom egyenletesebb elosztására, valamint a szezonális csökkentésére is (*Michalkó G. 2016*).

Ilyen új erőforrás volt a falusi vonzerő tekintetében a közösségek összefogásával megvalósított gasztronómiai fesztiválok köre, amelyek kapcsolódtak egy-egy település vagy kistérség mezőgazdasági jellegéhez természet zöldségeihez-gyümölcseihez, vagy ezekből készült ételeihez. A civil közösségek által gerjesztett fesztiválok ékes bizonyítékai annak, hogy egy-egy leszakadó vidéken hogyan lehet újra éleszteni a néphagyományokat, hogyan lehet az örökségturisztikai értékeket megőrizni és biztosítani, hogy a fiatalok is értékelni tudják, és megtanulják azokat a hagyományokat, amelyek jelentős szerepet játszanak a vidéki emberek identitás tudatának erősítésében.

A 2000-es évek vonzerő kínálat növelése mellett a minőség javítását célzó intézkedésekről is szóltak. Megtörténik a vendégházak napraforgós minősítése és a szállások érték alapú megkülönböztetése.

A 21.-ik század első évtizedének végére soha nem látott méreteket öltött a falusi fesztiválok száma és egy ponton túl már inkább gátló tényezővé váltak és nem szolgálták a vidéki turisztikai fejlesztéseket. A költségek növekedésével nem

volt arányos a látogatószám növekedése, mert a turisták száma már nem volt növelhető csak a megoszlásuk változott. Túlkínálat alakult ki és az egy időben ugyanolyan kínálatot biztosító rendezvények kioltották a valóban autentikus hagyományokra épülő feszték igazi vonzerőjét (*Hamusz Á. 2008*).

A 2010 utáni időszak a fejlesztések tekintetében a lehetőségek tárháza volt. Az országos állami turisztikai pályázatok lehetőséget biztosítottak új vendégházak építésére és mindez háttérbe szorította falusi turizmusban a vonzerőt jelentő népi hagyományokra épülő rendezvények szervezését.

A 2019-es év rekord eredményeket produkált a falusi turizmus látogatószámában is. Ekkorra már az országban több mint 1500 új minősített négy napraforgós falusi vendégház épült, ami sajnos több negatív eredményt is produkált. A városok környéki agglomerációs zónákban és a fontosabb vonzerővel bíró turisztikai központok közelében lévő falvakban egyre gyakoribbak lettek a személytelenné váló pusztán olcsó szállást biztosító vendégházak.

3.2. Hatásvizsgálat eredménye

- Csak 4 napraforgós házak épülhettek, egysíkúvá vált a kínálat. Jelentősen emelkedett a szállás ára.
- Az új házak vonzóbbak lettek, mint a régi falusi házból kialakított vendégszobák, ezért a turisták ezeket keresték.
- Az újonnan épített vendégházak mintegy 70 %-ánál már nyoma sem volt a régi hagyományos falusi gazdálkodásnak.
- Az új házak tulajdonosai már nem művelték a házhoz tartozó kerteket, tehát folyamatosan tűntek el a helyi termékek.
- Városban lakók is építhettek falusi vendégházat, ami a „trezor házak” kínálatát bővítette és olcsóbb volt személyzet nélkül, mint a városi szálloda (jellemzően a városok agglomerációjában működnek)

Melyek tehát a falusi turizmus legfontosabb kihívásai a XXI. század elején?

- Megtartani és hasznosítani az adott lokalitás turisztikai értékeit, amely alapját képezi a falusi üdülésnek és rekreációnak.
- Az egészséges életmód biztosítása és az erre vonatkozó ismeretek átadása, a tájak sokszínűségének, jellegének megtartása mellett (pl. öko és biogazdálkodás elterjesztésével)
- A közösségi, kulturális értékek megőrzése, bemutathatósága, továbbadása a fiatalabb generáció számára járuljon hozzá az adott vidék turisztikai vonzerőjének növeléséhez.

A modern társadalomban növekszik a szabadidő aránya, a hétvégéket szabadabbá tevő munkarend lehetővé tette a hétvégi utazásokat. Az emberek

érdeklődése egyre inkább a háborítatlan természet, az örökségturisztikai emlékek, valamint a népművészet és a néphagyományok megismerése felé fordult (*Hanusz Á. 2002*).

A falusi turizmus akkor működhet jól egy faluban, ha az összefogáson alapuló a falu eredeti funkcióját az élelmiszertermelést meg tudja tartani. Mindezt jelentős gazdasági fejlődéssel, a kultúra, a társadalmi és természeti örökség, valamint nem utolsósorban az agrárium fejlesztésével lehet elérni és fenntartani. A gazdasági fejlődés területi egyenlőtlenségei egyes vidékek elszegényedését és lemaradást eredményezte, illetve eredményezi még ma is. Ez a folyamat nagyon sokszor a kisebb települések előregedésével, végül elnéptelenedésével jár. Ennek a legbiztosabb tünete a migráció, amikor is a népesség, különösen a fiatalabb, képzettebb réteg elvándorol a fejlettebb, s jobb megélhetési lehetőségeket kínáló régiókba, nagyvárosokba. Ez a folyamat öngerjesztő, mivel a fokozatosan leépülő kor és képzettségbeli rendszer újratermelődik, csökkentve ezáltal a felzárkózás esélyét. A vidékhez hagyományosan kötődő agrárgazdaság (mezőgazdaság, erdőgazdaság, élelmiszeripar, halászat) szerepe lecsökken a gazdaság egészén belül. A gazdasági fejlődéssel párhuzamosan mindig megfigyelhető az átrendeződés folyamata is, vagyis a centrális helyek kialakulása, mely szintén hátrányosan érinti a vidéket. A vidék érdekérvényesítő képessége ezért nyilvánvalóan gyengül, s megindul egy- egy térség hanyatlása.

A falusi vendégfogadás és a kézműipari tevékenység egymástól függetlenül is működhet, de így a falusi turizmus kínálata szegényebb, a kézműves pedig nehezebben talál piacot a termékeinek.

A kihívás inkább ott jelentkezik, hogy egyre több a funkcióvesztett magyar falu és egyre inkább a kertvárosi családi házas övezetbe hasonlítanak a falvaink.

A falusi turizmus viszonylag alacsony árfekvése és minőségi színvonala elsősorban a többgyermekes családok és az alacsony keresettel rendelkezők számára teremti meg a minőségi üdülés feltételeit. Sokszor azonban nem a jövedelem, hanem a pihenés sajátos formájának keresése a mértékadó, és inkább a nyugalomra való törekvés alakítja a keresletet. A nagyvárosok anonimitásával, sebességével, zsúfoltságával, szemben a városiakok egyre inkább kezdik előnyben részesíteni a csendet, a természet közelségét, az emberek közvetlenségét nyújtó falusi környezetet (*Kovács D. 2016*).

A covid-19 járvány hatására nagyban megváltoztak az utazási szokások, a turizmus ágazatnak hatalmas kihívásokkal kellett és utóhatásként a kiégett háborúk miatt még ma is szembe kell néznie. A pandémiával megváltozó fogyasztói trendek sok esetben pozitív hatással voltak a falusi turizmusra. A csoportos utak és a tömegközlekedési eszközök helyett inkább az egyéni utazásokat választották a turisták, így közelebbi desztinációkat kerestek föl. A kormány által már régóta támogatott belföldi utazások részesültek előnyben. A vírushelyzetre való tekintettel kialakult „social distancing” a szálláshelyek

kiválasztásában is előtérbe helyeztek a nagyobb szállodákkal szemben a kisebb magán szálláshelyeket, a városokkal szemben a falvakat és a vidéket. Továbbra is érvényes maradt a tendencia, miszerint az utazások száma nő, de a tartózkodási idő csökken. (Raffay Z. 2020). Az elmúlt években olyan fogyasztói trendek erősödtek meg, mint a Slowfood mozgalom, melyeknek keretein belül a fogyasztóknak megnőtt az igényük a helyben termelt és ökológiai termékek iránt (Nemes G. & Orbán É. 2019). Felértékelődött az érintetlen, a szép és tiszta természet, védett környezet megismerése iránti vágy. Az élvezetközpontúságot folyamatosan felváltja az élményközpontúság, az új tudás megszerzésének motivációja. Fontosabbak az egyéni igények és a magasabb minőség, valamint a szolgáltatói részről megvalósuló kreativitás, az autentikus és egyedi kínálat kialakításban. Folyamatosan növekszik a kereslet a slow-down termékek iránt. Az utazásokban résztvevők összetétele is változik, egyre nagyobb számban jelennek meg az aktív szeniorok és egyre többet utaznak a 16-29 év közötti fiatalok (Molnár Cs.- Reményik B. 2017).

ÖSSZEGZÉS

A falusi turizmus minden, nem városban és turisztikai szempontból nem országos jelentőségű kiemelt vidéki területen folytatott komplex vendégfogadás. Magába foglalja turisztikai termékként egy település, illetve kistérség összes turisztikai kínálatát, piacra viszi a falusi gazdaság termékeinek összes elemét megteremtve ezzel a „helyi exportot”, ahol nem az árut visszük a piacra, hanem a vevőt hozzuk a termékhez. Értékesíti a vendégfogadás sajátos (település- és szálláshely specifikus) elemeit.

Annak ellenére, hogy sokan a falusi szálláshelyet értik a falusi turizmuson leszögezhetjük, hogy a szállás mindenfajta turisztikai folyamat esetében az alap infrastruktúra és csak azért, hogy ezt igénybe vegye a turista nem fog vidékre utazni. Abban az időben, amikor a falusi élet valamennyi mozzanata egy portán belül megismerhető volt, akkor még beszélhettünk egy-egy vendégfogadó esetében falusi turizmusról.

Ma már nem lehet ugyanezt elmondani a vendégfogadókról, mert az esetek 90%-ban a falusi házak szállásszolgáltatáson kívül legfeljebb egy-két hagyományos a paraszti élet jellegzetességét képesek bemutatni.

A falusi turizmus tehát csak egy összefogáson alapuló olyan komplex szolgáltatást nyújtó „turisztikai egységcsomag” lehet, amely az adott településre, kistérségre irányítja a turista figyelmét, és amely egységcsomag tartalmazza a minőségi szállásszolgáltatást is.

A falusi turizmusban tehát nem csak a kiváló minőségű 4 napraforgós házakat kell hirdetni, hanem azokat a programlehetőségeket, amelyek a különböző célcsoportok érdeklődésére is számot tarthatnak. Az igazi egyedi vonzerőhöz kell társítani a relatíve megfizethető minőségi szállásszolgáltatást és

olyan természeti környezetet, amely hosszabb távra garantálja a fenntartható fejlődést.

Így válik érthetővé, hogy miért csak összefogással teremthető meg a minőségi falusi turizmus. Nem lehet a falusi turizmus esetében sem figyelmen kívül hagyni a humán erőforrás kérdését. A szakszerű vendégfogadás feltételeinek biztosítása érdekében fontos a folyamatos továbbképzés és az élmény alapú vonzerő biztosítása. Az olyan agrártermeléssel foglalkozó személyek és gazdasági társaságok, akik piacra termelnek, aktív részeseivé válhatnak a falusi turizmusnak, mint beszállítók. A faluban üdülő vendégeknek fel tudják kínálni a saját maguk által előállított agrártermékeket és meg tudják szervezni, hogy a vendégek aktívan kapcsolódjanak be egy-egy termelési vagy betakarítási munkafolyamatba. A generációváltás következtében egyre szűkül azon vendégfogadók köre, ahol az egészséges élelmiszerek alapanyagait saját maguknak termelik meg. A falvak funkcióvesztése az önellátás biztosítása folyamatos alakul át.

A falusi turizmus kihívása a globalizálódó turizmussal szemben nagyon egyszerűen úgy fogalmazható meg, hogy a hagyományok ápolásán alapuló olyan turisztikai termék, amely alkalmas a benne résztvevők rekreációjára. Hozzájárul a néphagyomány átörökítésén keresztül a gyökerek megtartásához és megismeréséhez, erősítve ezzel a vidék népességmegtartó erejét és az életminőség folyamatos javulását.

Fontos ennek a turisztikai terméknek a szemléletformáló ereje, annak a ténynek a felismerése, hogy a falusi turizmus sem tud eredményesen működni, ha nem a falusi emberek összefogásával valósul meg. Ez valójában az új kihívás, mert a szálláshely üzemeltetők ma már elvétele foglalkoznak az agrárium különböző ágaival. A tevékenység eredményes működtetéséhez szükség van egy magas fokú megújulási készségre és annak a gondolatnak a megértésére, hogy a minőségi program és szállásszolgáltatás nélkül nincs eredményes falusi turizmus.

IRODALOM

- BÁBA SZ. (2015): Külhoni falusi turizmus, Budapest: Napkút Kiadó Kft.
- CSIZMADIA L. (1992): Falusi turizmus – környezetbarát turizmus oktatási összefüggései. Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző Intézet, Budapest
- CSIZMADIA L. (2008): Falusi- és agroturizmus múltja-jelene-jövője. Falusi turizmus tájékoztató, 16 (2), pp. 5-6.
- FEKETE M. (2016): A Falusi Turizmus fejlődése Magyarországon és az Európai Unióban - A FATOSZ és az EUROGITÉS partnerkapcsolata [online]. Elérhető: <http://real.mtak.hu/151151/1/ACTA-PERIODICA-XI.pdf>

- FEKETE M. (2019): Falusi szálláshelyek Napraforgós Nemzeti Tanúsító Védjegy rendszere [online]. Elérhető: <https://docplayer.hu/116334757-Falusi-szallashelyek-napraforgos-nemzetitanusito-vedjegy>
- GANNON A. (1994): Rural tourism as a factor in rural community economic development for economies in transition. *Journal of Sustainable Tourism*, 2 (1-2). pp.51-60.
- HANUSZ Á. (2008): Turisztikai programok, mint a vidékfejlesztés lehetséges eszközei Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. In: A turizmus szerepe a kistérségek és régiók gazdasági felzárkóztatásában. (szerk. Hanusz Á. Nyíregyháza, pp. 63-81.
- HANUSZ Á. (2002): A falusi turizmus elméleti kérdései és fejlesztési lehetőségei Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, *Term.tud. Közl.* (szerk.: Kókai S.), TTFK, Nyíregyháza.
- JENKEI L. (2000): Idegenforgalmi magánszálláshelyek minősítése és működtetése. Budapest: Budapesti Gazdasági Főiskola
- KOVÁCS D. (2000): „Falusi és vidéki turizmus” értelmezések a nemzetközi irodalomban. *A falu.* 15 (1), pp. 52-59.
- KOVÁCS D. (2001): Falusi turizmus olvasókönyv – SZIE-Gödöllő
- KOVÁCS D. (2003): Falusi vendéglátás Magyarországon. Budapest: Agroinform Kiadóház.
- KOVÁCS D. (2015): Falusi turizmus Magyarországon – kérdések és dilemmák. *Területi Statisztika* 55 (6), pp. 592-613.
- KOVÁCS D. (2016): Új jelenségek a falusi turizmusban Magyarországon. *Deturope*, 8 (1), pp. 39- 60.
- KÖNYVES E. (2001): A falusi turizmus szerepe Jász-Nagykun-Szolnok megye vidékfejlesztésében [egyetemi doktori disszertáció]. Debrecen: Multidiszciplináris Társadalomtudományok Doktori Iskola, Debreceni Egyetem. <https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/f89dc5af-8a28-439d-b8cf4bd9550b23b6/content>
- MICHALKÓ G. (2016): Turizmológia elméleti alapok. [e-könyv] Budapest: Akadémiai Kiadó. Elérhető: https://mersz.hu/dokumentum/dj59t__1
- MOLNÁR CS. & REMÉNYIK B. (2017): A falusi turizmus helyzete és fejlesztési lehetőségei.[online]: http://www.falutour.hu/cikkek/falusi_dr_molnar_csilla_2017.pdf
- NEMES G. & ORBÁN É. (2019): Vidéki dzsentifikáció és falusi turizmus a Káli medencében – A Lo-Káli kutatás első eredményei. – Balaton Turisztikai Kutatóintézet tanulmánykötete. [online]
- RAFFAY Z. (2020): A COVID-19 járvány hatása a turisták fogyasztói magatartásának változására. [online]: <https://ktk.pte.hu/sites/ktk.pte.hu>
- SZALÓK CS. & PETYKÓ CS. & SCHULTZ É. (2023): Turisztikai vonzerők, vagy közösségépítő hagyományok újragondolása a falusi turizmusban.

Multidiszciplináris kihívások, sokszínű 84 válaszok [online]. Elérhető:
<https://ojs.mtak.hu/index.php/mksv/article/view/10061/9835>

239/2009. (X. 20.) Korm. rendelet a szálláshely-szolgáltatási tevékenység folytatásának részletes feltételeiről és a szálláshely-üzemeltetési engedély kiadásának rendjéről.

<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0900239.kor>

Falusi Turizmus Tájékoztató 2000. 1-4. szám, 2001. 1-4. szám, 2002. 1-3. szám

Falusi és Agroturizmus Országos Szövetsége 2009: A szálláshely minősítés rendszere a falusi turizmusban [online]:

[https://www.hevesi33.hu/wpcontent/uploads/2016/08/2_a_szallashely_mino sites_rendszere_a_falusi_turizmusban.pdf](https://www.hevesi33.hu/wpcontent/uploads/2016/08/2_a_szallashely_mino_sites_rendszere_a_falusi_turizmusban.pdf)

SZÉLSŐSÉGES IDŐJÁRÁSI ESEMÉNYEK ÉS ÉHÍNSÉG A BARKÓSÁGBAN 1841-1842-BEN

HORVÁTH ISTVÁN

A 19. század első fele a kisjégkorszak egyik legszélsőségebb időszak volt, amikor a 18–19. század fordulóján kezdődő globális lehülést tovább súlyosbította több vulkánkitörés és a Dalton-ciklus hatása. Ez rendkívüli hatással volt hazánk időjárására is, a hőmérséklet erős ingadozása mellett az aszályos vagy éppen túl csapadékos hónapok, évszakok, évek folyamatosan követték egymást, s a szélsőséges időjárás gyakran rossz terméseredményekhez, s így ínséghez, sőt, többször éhínséghez vezetett.¹ A vizsgált időszakig a legnagyobb éhínség 1816-ban következett be, „*Századunk legmostohább időszaka, 1816-ik esztendei nagy szükség*” és nagyon sokáig megmaradt az azt átélők emlékezetében,² az elkövetkező évtizedekben a rossz időjárás okozta termés kiesés következtében kialakuló éhínséget mindig ehhez hasonlították. A vármegyének és lakosainak 1841-ig már öt alkalommal kellett szembenéznie az éhhalállal, 1814-ben, 1816-ban, 1827-ben, 1830-ban, 1834-ben.

A következő éhínség 1841-ben sújtotta a vármegyét és lakosságát. Az időjárás már előző években is kedvezőtlen volt, 1839 júniusában többször is

¹ RÁCZ LAJOS: *Mi a kis jégkorszak?* In: Történeti Földrajzi Közlemények 4/1. 2016. 15–46.; RÁCZ LAJOS: *A kis jégkorszak éghajlati változásainak hatása az őszi búza terméseredményeire a Kárpát-medecében a reformkor idején.* In: DEMETER GÁBOR – KÖVÉR GYÖRGY – POGÁNY ÁGNES – WEISZ BOGLÁRKA (Főszerk.): *Környezettörténet – Historográfia. Magyar gazdaságtörténeti évkönyv 2021.* Budapest, 2021. 161–196.; HARANGI SZABOLCS: *Egy vulkán, amely megrengette a világot, 200 éve tört ki a Tambora.* Magyar Tudomány 176. 2015/7. 875883. <http://www.matud.iif.hu/2015/07/18.htm>.; HARANGI SZABOLCS: *Vulkánkitörések klímaváltoztató hatása: a kicsi is számít.* In: Magyar Tudomány 2017/6. 664–673.; SZILÁGYI ZSOLT: *Alkalmazkodó mezőváros.* In: Forrás. 52. évf, 2020. 7–8 sz. 13–36.

² MNL-BAZML IV/501/a 4058/1841; HORVÁTH I.: Az 1810-es évek szélsőséges időjárásának hatása a mindennapi életre Borsod vármegyében. Történeti Földrajzi Közlemények 10: 3-4. 55–71.

felhőszakadás, a zivatarokat kísérő jégesők sújtották a vetéseket és a réteket, a júliusi nagy forróságban *összesültek* a búzaszemek. A zivatarok és a jégesők ebben a hónapban is nagy károkat okoztak, a kedvezőtlen időjárás miatt a terméseredmények közepesnél gyengébbek lettek.³ A következő évben, 1840 júniusában egy nagy kiterjedésű zivatarrendszer vonult az ország északi részén, Borsod vármegyében összesen 392 588,5 forint kárt okozva.⁴ Az ítéletidőről ezt jegyezte le Pók József: „24^a. *Éfél után és hajnalba szép eső, regvel majd délig essőre hajló nagy meleg. Hat óra tájba estve felé borulni kezdett, 7 órától majd 11^{ig} le írhatatlan tsúnya felyhő és borzasztó villámlás minden felől, türhető mendörgés, iszonyú nagy jég, egy dió natságú 5 percig, zápor essővel, melly több ízben vala és ország szert tartott. A víz a le kaszált szénát bé öntötte, öszve toltá, a boglyákat fel áztatta. ... Ezen Junius hónapja igen kartékony volt, sok mendörgések, villámlások és menkö hullások voltak. Kivált borzasztó volt a 24^{iki} estvéli és éjjeli nagy villámlás és zápor esső, iszonyú nagy jéggel, közönségen egy dio natságú, néhol pedig tojasnyi. Ez ország szerte minden felé volt. Egerben a Ráczy hegyet úgy el verte, hogy szinte úgy volt mint télbe, a szomszéd falukban a búzát, kendert haszon vehetetlené tette. Számtalan helyeken, mint az egész Hegy allyán is szőlőket, s búzát egészen semmivé tette, sok helyeken a Templomok Tornyaiat levetette, házakat öszve rontotta, szóval több helyeken utolsó inségre juttatta a szegén lakosokat. Az Alföldön is több határookban a vetéseket öszve paskolta a nagy jég.*⁵

1841. január második felében nagyon hideg és havas időjárás volt, amely kitartott februárban is. Március első felében is folytatódott a télies hideg, hűvös időjárás, az éjjelei fagyokat ritkán követte fagypont fölötti nappali hőmérséklet. A hónap második felében még gyakoriak voltak az éjjeli, hajnali fagyok, de nappal már tavaszias meleg volt, gyakran záporral, zivatarral. A hosszantartó és nagy hó alatt az őszi vetés kirohadt és majdnem minden helységben ki kellett szántani majd tavaszi maggal, árpával és zabbal újravetni. Május hónap időjárása is hűvösebb és csapadékosabb volt a megszokottnál, de a júniusi és júliusi száraz időjárás sem kedvezett a vetéseknek. A rétek a múlt évi aszály után tavasszal a hóolvadás következtében regenerálódtak, de az aszályos nyár ismét tönkretette őket. A júliusi és augusztusi változékony, zivataros időjárás is csak gondot okozott: „*Ezen Julius igen száraz, ki vévén az eleit és utolyát, ez sokat használt a káposztára melyet a hernyó kezdett pusztítani. 12^{kén} dél után Járdánházától túl a Sajóig nagy jég, melly natsága tojasni vala, a mere el ment még a le nem aratot búzát, zabot, kukoritzát, kendert és szőlőket mind semmivé tette, meg a nyúlakat*

³ Prot. Paroch. 941. sz. bejegyzés.

⁴ MNL-BAZML IV. 501/e 3048–3051/1840.

⁵ EFL Plébániai Levéltárak, Bélapátfalva, Protocollum Parochiale 963–964. sz. bejegyzések. (Továbbiakban: Prot Paroch.)

ahol talált agyon verte. 18^{ban} olly égető láng szél volt, nem tsak országunkban, hanem a külső országokban is, hogy sok helyen a növényeket szinte meg perselte. Ámbár igen nagy forróság volt, még is mindenütt a sarjú igen szépen s sűrűn nevedett. Mivel a búza majd mindenütt keveset fizetett az ára semmit sem tsökkent.⁶ A lakosság a korábbi évek kedvezőtlen időjárás okozta termés kiesés miatt eddigre már minden tartalmát felélte, a szolgabírói jelentések szerint alig bírták ki aratásig, sok településen eladták az állataikat, hogy az adókat, a katonatartást és saját ételmezésüket fedezni tudják.⁷

A kedvezőtlen időjárású évet így értékelte Pók József plébános: „Ezen 1841-^{ik} Esztendő többnyire száraz, télben nagy hó esések, nyárban voltak ugyan többször esők, de igen károsak, mendörgés, villámlásnak szüke nem volt, kivált Augustusban még a villám embereket is sujtot. A nagy vizek a sarjúkban kivált a Felföldön nagy károkat okozott. A szőlőkre igen jó folyt az üdő, igen jó és sok bor is lett.”⁸

BORSOD VÁRMEGYE ÍNSÉGRENDELKEZÉSEI 1814 ÉS 1842 KÖZÖTT

Az ország belső életét irányító Magyar Királyi Helytartótanács a kialakuló éhínség enyhítését, a szenvedők ellátását a helyi földesurak, az egyházak és a vármegyék feladatának tartotta.⁹ A Helytartótanács a rendkívül ínséges évben, 1816-ban adott ki két rendeletet az éhínség enyhítésére, de ezek nem konkrét rendeletek voltak, hanem csak javaslatok, amelyeket felhasználva hozták meg a vármegyék a saját rendeleteiket.¹⁰

A rossz termésű években, amikor éhínség fenyegetett, a vármegye ínség bizottságot állított fel, hogy a törvények, a helytartótanácsi rendeletek és a vármegyei tisztviselők jelentései alapján dolgozzon ki javaslatokat az éhínség kezelésére. Ezt a vármegyei közgyűlés elé terjesztették, amely megtárgyalta és döntést hozott róla. Az így meghozott határozatok a következő aratásig voltak érvényben. A szélsőséges időjárás okozta termés kiesés következtében kialakuló éhínség miatt Borsod vármegyének már több alkalommal (1814, 1816, 1827, 1830, 1834) kellett ínség bizottságot felállítania.

⁶ Prot. Paroch. 992. sz. bejegyzések.

⁷ MNL-BAZML IV-501/e 4058/1841.

⁸ Prot. Paroch. 1003. sz. bejegyzés

⁹ FELHŐ IBOLYA – VÖRÖS ANTAL: *A Helytartótanácsi Levéltár*. Budapest, 1961. 165–168.

¹⁰ HORVÁTH ISTVÁN: Az 1810-es évek szélsőséges időjárásának hatása a mindennapi életre Borsod vármegyében. *Történeti Földrajzi Közlemények* 2022. 10: 3-4. 55-71.; Az 1845-47-es évek szélsőséges időjárásának hatása a mindennapi életre Borsod vármegyében. *Történeti Földrajzi Közlemények, Tájhasználat és tájszerveződés a Kárpát-medencében* (895-1920) 2023. 158-176.

A vármegye szeptemberi közgyűlésen a szolgabírók benyújtották a rossz termésről szóló jelentéseiket, a közgyűlés tudomásul vette és azonnal a Helytartótanácsához fordult, hogy a vármegyében állomásozó lovas katonaságot vezényeljék más, jobb gazdasági helyzetben lévő vármegyékbe és ismét felállították az ínségbizottságot. A szolgabírókat arra utasították, hogy a következő közgyűlésig írják össze, hogy mennyi gabona kell ahhoz, hogy az őszi és tavaszi vetéseket el lehessen végezni és a lakosságot élelmezni tudják a következő aratásig (1-2. táblázat).

1. táblázat. Jelentés az 1841. évi terméseredményekről kilában.¹¹

helység	őszi termett	őszi elvetett	maradt	tavaszi termett	tavaszi elvetett	maradt	vetetlen terület	hiány	
								őszi	tavaszi
Apátfalva	1471	504	971	1265	477	787	-	1481	1094
Balaton	150	56	94	146	54	92	-	243	149
Borsodbóta	486	194	292	187,5	129	66	-	314	185
Királd	131	86	45	74	55	19	-	85	29
Sajómercse	466	204	262	344	140	204	-	250	209
Bükkmogyorósd	365	105	260	225	105	120	-	366	252
Borsodnádasd	-	-	-	-	-	-	-	1103	255,5
Sáta	1279,5	482	797,5	1247	307	940	20,5	982	886
Uppony	653	330	331	487	333	155	37	200	95
Összesen	5001,5	1961	3052,5	3975,5	1600	2383	57,5	5024	3154,5

1841-ben Losonczy Gedeon és Fodor Ferenc töltötték be az alszolgabírói hivatali teendőit Borsod vármegye nyugati részén, a szentpéteri járásban, melyhez a Barkóság jelentős része is tartozott. A két alszolgabíró a közgyűlés rendeletét pontosan végre is hajtotta, a terméseredményeket összeírták és beterjesztették a vármegyei közgyűlésnek. Losonczy Gedeon jelentését kila¹² mértékegységben számolva adta be. Az adatok szerint őszi búzából, rozsból és kétszeresből feleannyi termett, mint amennyire szüksége volt a lakosságnak, hogy a vetést végre tudja hajtani és élelemre is jusson elég. A tavaszból, árpából és zabból sem lett sokkal jobb a terméseredmény, a szükséges mennyiségnek csak 55%-a termett meg. A gazdálkodók Sáta és Uppony helységben az őszi vetést

¹¹ MNL-BAZML IV/e. 2457/1842.

¹² Egy borsodi kila = 62,08 liter, illetve 46,56 kg búza. A kilás föld elnevezés területmérték jelölésére is szolgált, egy kilás az a földterület, amelybe 1 kila vetőmag került. BOGDÁN ISTVÁN: *Magyarországi hossz- és földmértékek, 1601–1874* Levéltartan és történeti forrástudományok 6. Budapest, 1990. 149.

sem tudták elvégezni teljes mértékben, Sátán 20, Upponyban 37 kila szántó maradt vetetlenül.

2. táblázat. Jelentés az 1841. évi terméseredményekről.¹³

helység	őszi termett	őszi elvetett	maradt	tavaszi termett	tavaszi elvetett	maradt	vetetlen terület	lélekszám	hiány	
									vetéshez	élelemre
Bükkszentmárton	450	258	192	850	358	492	-	428	192	2376
Csernely	934	659	275	1493	753	740	-	785	275	4435
Sajóvárkony	1305	1184	121	2303	1604	699	-	1185	121	6989
Bolyok	247	172	75	188	87	101	-	292	73	1679
Domaháza	12	4	8	22	3	19	-	200	8	1192
Sikátor	155	126	29	306	117	189	-	256	29	1507
Csépány	140	90	50	140	66	74	-	200	50	1150
Arló	541	440	101	1088	472	616	15	885	101	5209
Csokva	191	140	51	250	110	140	-	318	51	1857
Omány	145	105	40	218	48	170	-	231	40	1346
Sajónémeti	37	47	0	47	47	0	-	162	-	972
Disznósd	380	225	155	330	136	194	-	450	155	2545
Ózd	718	410	308	930	368	562	-	250	308	1192
összesen	5255	3860	1405	8165	4169	3996	15	5386	1403	32449

Fodor Ferenc alszolgabíró jelentésében több információt adott meg. A klasszikus gabonafélék mellett a burgonya- és kukoricatermés eredményeket is feltüntette, ezek a tavasziakkal együtt szerepelnek a táblázatban. A jelentésében az egyes települések lélekszámát is feltüntette, ezt felhasználva számolták ki az egyes falvak gabonaigényét. A táblázatban további pár szavas információkat is közöl több településről, melyekből megtudhatjuk, hogy Bükkszentmártonban már hat éve nincs szénatermés, mert az áradások mindig tönkretették, Várkony helységben a jégeső több mint 10000 forint kárt okozott, Bolykon és Arlóban többször volt tűz és a lekaszált szénát villámáradás mosta el. Hódoscsépányon és Sajónémetiben a jégesőt és a zivatart követő áradás tette tönkre a termést és a takarmányt. Borsodszentgyörgyön (Disznósd) az őszi vetés télen kiázott a nagy hó alatt, a tavasziat dudva lepte el, a szénát pedig az árvíz vitte el. A kerületben Domaháza rendelkezett a legrosszabb minőségű talajjal, ebben az évben a vetéseik *kisültek*, a szénájukat pedig az árvíz tette tönkre. Omány falu az elmúlt

¹³ MNL-BAZML IV/e. 2457/1842.

évben majdnem teljesen leégett. A településeket ért csapások ellenére csak Arlóban nem tudták végre hajtani teljes mértékben a vetést, itt 15 kila terület maradt vetetlen. A jelentések szerint a barkó településeknek összesen 42030,5 kila gabona hiánnyal kellett megküzdeniük.

A többi szolgabírói jelentések adatai szerint Borsod vármegyének 187.433 köböl¹⁴ gabonára és 21.720 köböl tavaszira volt szüksége, hogy az őszi és tavaszi vetéseket el tudják végezni és a lakosságot is táplálni tudják. A vármegye azonban nem rendelkezett annyi pénzzel, hogy a szükséges gabonát meg tudja vásárolni és emellett még a katonaságot is el tudják látni élelmiszerral és takarmánnyal. Ezért a bizottság kérte a vármegyét, hogy a katonatartás kérdésében ismét forduljon a Helytartótanácsához.

Az ismét felállított ínségbizottság javaslatait 1841. november 18-án tárgyalta a közgyűlés.¹⁵ A bizottság a korábbi ínséges évek rendelkezéseit felhasználva dolgozta ki „válságkezelő” javaslatait a jelen helyzethez alkalmazva. Három kérdést fogalmaztak meg: 1. van-e a lakosságnak annyi gabonája, hogy az őszi és tavaszi vetéseket el tudja végezni; 2. a vetéseken kívül rendelkezik-e elegendő gabonával, hogy táplálni tudja magát a következő aratásig; 3. a katonaságot el tudja-e látni a szükséges étellel és takarmánnyal. Egyértelmű volt a válasz: a két rossz termésű év után a lakosság nem rendelkezett elegendő gabonával, de a helyi uradalmak sem, akik segíteni tudtak volna, így ismét a már eddig bevált javaslatokhoz nyúltak vissza. Ismét kérték a Helytartótanácsot, hogy az országból a gabonakivitelt tiltsa meg, a behozatalnál pedig törölje el a vámot, de legalább jelentősen csökkentse azt. A bizottság tisztában volt azzal, hogy a gabonából és burgonyából való pálinkafőzés tilalmával több magánszemély anyagi érdeke sérülne, de úgy gondolták, hogy szükséghelyzetben a közérdek előrébb való, mint egyesek anyagi érdeke, ezért ezt ismét javasolták. Ajánlották a gabonakereskedelmet szabályozó vármegyei rendelet újbóli bevezetését is, miszerint a piaci napokon tíz óráig a kereskedők, nyereszkesedők nem vásárolhatnak gabonát. A javaslatuk ötödik pontja szerint a szolgabíróknak körlevélben kellett a helyi földbirtokosokat megkeresni, hogy a jobbágyaiknak biztosítsanak munkalehetőséget, hogy a szükséges ételmeget tudják keresni, a munkaképteleneknek pedig kölcsön vagy ingyen adjanak gabonát. A népet szorgalomra és takarékosagra kellett figyelmeztetniük, az alkalmi vendégeskedések, lakodalmak, búcsúk szerény megtartásával, ebben a helyi lelkipásztorok segítségét is kérték, akiknek erről kellett prédikálniuk. A cselédek a fizetségüket, még ha a gazdával kötött egyezség szerint fizetésük egy részét búzában és rozsbán kellett kapniuk, most árpában vagy zabban is el kellett fogadniuk. A molnárok szigorú ellenőrzését és ha szükséges büntetését

¹⁴ Egy köböl = két kila.

¹⁵ MNL–BAZML IV. 501/a 4058/1841.

javasolták, hogy azok ne csapják be a szegény népet, továbbá azt is, hogy az árpát és a zabot is liszt finomságúra őröljék és szitálják.

A több éves rossz termés után ismét nagy számban jelentek meg a koldusok Miskolc utcáin, illetve a vármegye útjain, ezért ismét javasolták, hogy csak azok koldulhassanak, akik a várostól vagy a szolgabíráktól ún. koldusjegyet vagy írásos engedélyt kaptak. Ajánlották, hogy a kocsmárosoknak, boltosoknak tiltsák meg a gabonáért való bor-, és egyéb kereskedelmet. A vármegye forduljon a Helytartótanácsra keresztül az uralkodóhoz, hogy a katonákat vezényeljék el más megyébe, vagy kincstári magtárakból táplálják őket. Az utolsó pontban ismét ajánlották a limitációs, árszabályozó bizottság felállítását, a megszabott árak szigorú ellenőrzését és a vétkesek büntetését.¹⁶

A vármegye a beterjesztett javaslatok többségét elfogadta, de az alábbiakat nem. A gabonakereskedelem kivételének tiltására és a behozatali vám eltörlésére vonatkozó kérést nem támogatták, mert annak nem volt befolyása a megye gazdasági életére. Ugyanígy nem fogadták el a pálinkafőzés tilalmát sem, mert a közgyűlés véleménye az volt, hogy ennek csak akkor van értelme, ha országosan tiltják meg, s véleményük szerint a drágasága miatt egyébként sem fogják pálinkafőzésre használni a gabonát és a burgonyát. A gazda és cseléd közti szerződéses viszonyt magánügynek tartották és úgy gondolták, hogy azt határozat útján nem korlátozhatja a vármegye. A gabonakereskedelem korlátozását sem támogatta a közgyűlést, mert úgy vélték, hogy az nemcsak a kereskedőket, hanem az eladókat is elriasztaná.¹⁷ Azonban a gabonakereskedelemben tapasztalt visszaélések hamarosan nyilvánvalóvá tették, hogy ez utóbbi kérdésben rosszul döntöttek. A piacon eladásra hozott gabonát a kereskedők, uzsorások felvásárolták és magasabb áron árulták, melyet a szegények már nem tudtak megfizetni. Ezért a következő évben végül bevezették a „szokásos” kereskedést szabályozó intézkedéseket, tíz óráig az árusok vékánként¹⁸ is kötelesek voltak eladni a gabonájukat és csak ezen idő után adhatták el más vármegyéből érkező kereskedőknek a megmaradt életet. Ezt a rendeletet a kenyér- és zsemleárusokra is kiterjesztették.¹⁹

A Helytartótanács válasza a segélykérő felíratra csak a következő év márciusában érkezett meg és sok jót nem tartalmazott. A vármegyében állomásozó katonaságot nem vezényelték el és a létszámát sem csökkentették. Az uralkodó semmiféle segítséget sem adott, csak azt javasolta, hogy a helyi földesuraktól kérjen segítséget a vármegye.²⁰ A vármegyei rendelkezések sem

¹⁶ MNL-BAZML IV. 501/e 4058/1841.

¹⁷ MNL-BAZML IV. 501/a 4058/1841.

¹⁸ 1 véka = 23,28 kg. Bogdán István, 1991: 365.

¹⁹ MNL-BAZML IV. 501/a 2875/1842.

²⁰ MNL-BAZML IV. 501/a 2457/1842.

sokat segítettek a kialakult helyzetben, így a válság a következő évben csak fokozódott.

1842 tavasz végére, nyár elejére szinte teljesen elfogyott a gabona a vármegyében és az ára is folyamatosan emelkedett, így a lakosság és a katonaság ellátása egyre nehezebb feladatot jelentett. Május elején a miskolci járás főszolgabírója, Gentsy László levélben tájékoztatta a vármegyét, hogy a járásban elfogyott a gabona, júliusban és augusztusban már nem tudják a katonaság ellátását biztosítani, a 70 köből gabonát és 290 köből zabot összegyűjteni és átadni.²¹ Szemere Bertalannak, az egri járás főszolgabírójának ugyan sikerült szereznie 200 köből zabot, de ezzel is csak rövid ideig tudták a katonákat kiszolgálni és az adózó falvaknak ezt készpénzzel kellett kifizetnie. Dorogmán²² már az éhenhalás fenyegette az embereket. A többi szolgabíró is ugyanilyen tartalmú jelentést küldött, a katonaság ellátását már csak kényszerítő erővel tudták biztosítani, a jobbágyok már zölden, lábon adták el a még éretlen gabonájukat, sőt, sokan még az igavonó állataikat is eladták. A legyengült lakosságot különböző betegségek, fertőzések is sújtották, áprilisban és májusban helységenként 40–50 ember halálát okozva. A vármegye végül kölcsönt vett fel az éhezők támogatására és sok helyen a helyi földesurak táplálták a jobbágyokat.²³ Az amúgy is rossz helyzetet tovább fokozta az az újsághír, hogy a vármegyén keresztül fog vonulni két ezred és ezeket is el kell majd látni élelemmel és takarmánnyal, valamint a katonai szállítást is teljesíteni kell. A vármegye ismét a Helytartótanácsához fordult, hogy a vármegyében állomásozó katonaságot a kincstár lássa el és változtassa meg az átvonuló katonaságot útvonalát, de kérelmük ismét nem talált meghallgatásra.²⁴

Végül 1842 nyarán a várva várt aratást ugyan a csapadékos időjárás hátráltatta és egyes helyeken a learatott gabona a földeken megromlott, kicsirázott, de ennek ellenére összességében a termés „*elegendő bő volt*”, így végre megszűnt az éhínség veszélye.²⁵ Azonban a bőség nem tartott sokáig, mert az 1840-es évek második felében ismét egy, az egész kontinenst sújtó hasonló szélsőséges időjárási helyzettel és az ezzel járó rossz terméseredményekkel kellett a lakosságnak és a vármegyének szembesülnie.

²¹ MNL-BAZML IV. 501/e 2230/1842.

²² Ma Tiszadorogma.

²³ MNL-BAZML IV. 501/e 2230–2233., 2873–2874/1842.

²⁴ MNL-BAZML IV. 501/a 2233/1842.

²⁵ Prot. Paroch. 1028. sz. bejegyzés.

A KÁRPÁT-MEDENCE MAGYAR NÉPESSÉGE A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚ ELŐESTÉJÉN (1590)

KOCSIS KÁROLY

1. BEVEZETÉS

Az elmúlt másfél évszázadban többen kísérelték meg felvázolni hazánk népessége etnikai-nyelvi összetételének évezredes, vagy legalább néhány évszázados változását, különös tekintettel a magyar nyelvterületre (pl. *Ajtay J. 1905, Kovács A. 1925, Barsy Gy. 1938, Kniezsa I. 1939, 1941, Szabó I. 1941, Nyárády R. K. 1987*). Közülük néhányan még az ország, vagy egyes országrészek történeti etnikai térképeinek megszerkesztésére is vállalkoztak (pl. *Kniezsa I. 1938, 1939, 1941, Makkai L. 1942*). Nyomdokaikat követve az elmúlt évtizedekben mi is tettünk, teszünk erre kísérletet (pl. *Kocsis K. 1990, 1992, 1996, 1998, 2011, Kocsis K.–Tátrai P. 2012, 2013, 2015*). Ezen etnikai történeti munkák közös jellemzője volt, hogy a szerzők (jőmagunk is) elkerülték a Dózsa parasztháború (1514) és a Rákóczi szabadságharc vége (1711) közötti két katasztrofális hatású évszázadra vonatkozóan az etnikai-nyelvi térszerkezet Kárpát-medencei szintű rekonstrukcióját, térképezését. Ennek oka az lehetett, hogy a szinte folytonos háborúk pusztította, három részre szakadt hazánk területén a 16. és 17. században nem került (kerülhetett) sor a népesség (illetve az adófizetők) egységes (vagy legalább közelítőleg hasonló) időpontban lezajló összeírására. Emiatt nemhogy a népesség nyelvi-etnikai megoszlását nem merték a szerzők megbecsülni a 16. vagy a 17. századra, még az egyszerű népességszám becslések is egymáshoz képest nagy eltéréseket mutattak (pl. *Ajtay J. 1905, Barsy Gy. 1938, Bakács I. 1963, Dávid G. 1997, Dávid Z. 2001*). Ezen helyzet miatt éreztünk késztetést arra, hogy a két évszázad valamely időszakára vonatkozóan, elsősorban a nyelvi térszerkezet vázoljuk, másodsorban pedig arra, hogy a valószínűsíthető népességszám adatokhoz a korábbiakhoz képest jobban közelítsünk.

Első lépésben szükség volt a szóba jöhető *idősáv, időpont kijelölésére*. Arra való tekintettel, hogy hazánk területének több mint harmada ez időszakban az Oszmán Birodalomhoz tartozott, így meghatározó volt, hogy ezen területen mely évekre vonatkozóan álltak rendelkezésre egyébként hallatlan részletességű *török adóösszeírások*, melyek tartalmazták az adófizetők nevét is (*Velics A.–Kammerer E. 1886–1890, Káldy-Nagy Gy. 1970*). Ez utóbbira azért volt szükség, mert az

adófizetők családnevének nyelvészeti elemzése engedhetett következtetést levonni az adott településen élők nyelvi többségére. A különféle török adóösszeírások a hódoltság közel másfél évszázada alatt időben nem egyenletesen oszlottak el, hanem inkább a 16. század második felére álltak nagy számban rendelkezésre. Túlnyomórészt erre a fél évszázadra vonatkoznak kiváló történészeinknek, orientalistáinknak (pl. *Ágoston G., Bayerle G., Blaskovics J., Dávid G., Fekete L., Fodor P., Hegyi K., Káldy-Nagy Gy., Tóth S. L., Vass E., Velics A.*) az oszmán adóösszeírásokkal kapcsolatos forrásközlései, publikációi is. Ugyanakkor ezen évtizedekben a Habsburg Magyar Királyság területén is elegendő számú, részletes adóösszeírás állt rendelkezésre, melyek közül a leginkább ismert az 1598. évi (*Acsády I. 1896a, Bakács I. 1957, Dávid Z. 2001*). További időbeli szűkítést a két század fordulóján lezajlott, az Adria és a Tisza közötti végvári övezetben különös pusztítást eredményező, *tizenöt éves háború* (1591–1606) jelentette, mely kiterjedt területen (pl. Zágráb, Veszprém, Győr, Nógrád, Gömör, Borsod vm-ben) nem csupán a népességszámot csökkentette drasztikusan, hanem jelentős hatást gyakorolt a nyelvi-etnikai összetételre is. Emiatt választottuk ki a háborút megelőző 1590. esztendő, melyre vonatkoztattuk a becsléseinket, az időponthoz viszonylag közel lévő adóösszeírások alapján.

A népességszámra és a nyelvi összetételre, alapvetően a magyar többségű nyelvterületre vonatkozó becsléseink menete a következő volt. Első lépésben 1590-re vonatkozóan megszerkesztettük *hazánk közigazgatási térképét*, rögzítettük a valószínűsíthető államhatárokat és a magyar fennhatóságú területeken az egyes vármegyék, (székely, szász) székek, ill. vidékek (pl. Fogaras, Kővár, Beszterce, Brassó) határait. A hódoltsági területeken a magyar vármegyéknek hozzávetőlegesen megfelelő kiterjedésű szandzsákok határait azért nem határoltuk le, mert azok elképesztően változékony kiterjedésűek voltak és az évről évre változó adóösszeírásokban szereplő települések foltszerű halmazainak voltak inkább tekinthetőek. Ráadásul a végvidéki területeken ezen szandzsákok adózási értelemben vett területe messze kiterjedt a keresztény fennhatóságú területekre is.

Ezt követően a Kárpát-medence teljes területén lehatároltuk az ún. „*lakatlan*”, valójában állandó települések nélküli *területeket* (részben Engel P. 2001-es digitális térképe, adatbázisa és a legkülönbözőbb hazai és oszmán adóösszeírások alapján). Ezen lehatárolásnál tekintettel voltunk az első hazai katonai felmérés (1782–1785) térképlapjaira is (maps.arcanum.com). Következő lépés az 1590-ben feltehetően még a *magyar nyelvű népesség által többségében lakott területek* meghatározása volt. Kiindulásnak a 15. század végére valószínűsített, települési részletességű, Kárpát-medencei etnikai-nyelvi térképünket tekintettük (*Kocsis K. – Tátrai P. 2012, 2013, 2015*). A különféle oszmán és magyar adóösszeírásokban szereplő adófizetők nevének elemzése

viszonylag jó közelítéssel engedte meghatározni az akkor még magyar többségű területeket. Ehhez képest sokkal nehezebb (többnyire reménytelennek tűnő) volt a történeti Erdélyben az 1590 körüli népességszám és a nyelvi térszerkezet becslése, az ahhoz szükséges források (adófizetők nevét tartalmazó összeírások) töredékes volta miatt. Egyes területeken (pl. Szilágyság, Dél-Mezőség, Maros-völgy középső szakasza) különösen bizonytalan volt a népesség korabeli nyelvi többségének meghatározása, a 16. században is folyamatosan zajló román migráció miatt. 1590 környékére vonatkozó erdélyi, települési szintű etnikai becsléseinknél különösen nagy segítségünkre volt ezen évszázadot is kiválóan ismerő Hegyi Géza erdélyi történész.

A Kárpát-medencei magyar többségű területnek a tizenötéves háborút megelőző évre vonatkozó becslését követően kerítettünk sort a települési részletességű *etnikai térkép megszerkesztésére* az ún. *Lambert-féle szögtartó kúpvetületben*, melynél a területtorzulás mértéke meglehetősen kicsi (*1. ábra*). Erre azért volt szükség, mert az ARC GIS ArcMap szoftver segítségével ezen a térképen végeztük el azokat a területszámításokat, melyek az egyes közigazgatási egységek, a lakott, lakatlan és a magyar többségű területek kiterjedésére vonatkoztak. Számításaink részletes eredményeit az *1. táblázat* tartalmazza.

A népesség számának valószínűsítésénél a Magyar Királyság vármegyéinek többsége esetében Dávid Zoltánnak az 1598-as házösszeíráson alapuló adatait (2001) fogadtuk el. Saját becslést csupán azon vármegyék esetében alkalmaztunk, ahol a tizenötéves háború 1591 és 1598 közötti éveiben különösen súlyos népességvesztés volt megfigyelhető (Zala, Veszprém, Győr, Komárom, Borsod, Szabolcs, Szatmár, Bihar). Az 1598-as házösszeírás adataiból töröltük az 1590-ben még oszmán fennhatóság alatt álló Hont, Nógrád, Kis-Hont, Gömör vármegyei településeket. Ugyanakkor számoltunk Heves vármegye Eger környéki, 1590-ben még a Magyar Királysághoz tartozó településeivel. A táblázatunkban az egyes magyar (és horvát-szlavón) vármegyék adataihoz hozzászámoltuk az 1598-as összeírásból kimaradt (jórészt szabad királyi) városokra vonatkozó becsléseinket is. Számításaink során az utóbbi vármegyék esetében feltételezett házak számát (*Dávid Z. 2001* alapján) héttel szoroztuk meg, csakúgy mint hazánk többi területén is. A fenti népesség számításainknál fontos támpontnak vettük Kubinyi András 1495-re vonatkozó, vármegyei szintű népességbecsléseit (1996), a 18. századi összeírásokat (pl. *Acsády I. 1896b*, *Danyi D. – Dávid Z. 1960*), az 1590-re vonatkozó területszámításaink népsűrűségi vonzatait, a horvát-szlavón vármegyék esetében Adamček, J. és Kampuš, I. művét (1976). Erdély esetében a hozzávetőleges becsléseink pontosításánál számos töredékes forrásra is támaszkodtunk (pl. *Bélay V. 1943*, *Binder P. 1982*, *Boér G. 1936*, *Györffy I. 1913*, *Jakó Zs. 1940, 1943*, *Makkai L. 1942, 1954*, *Wagner, E. 1977*). A hódoltsági területek esetében az elmúlt évtizedekben különösen nagy számban megjelent, főként szandzsákokra és a 16.

század második felére vonatkozó adóösszeírások alapján tettünk kísérletet a népesség számának meghatározására (Fekete L. 1943, Káldy-Nagy Gy. 1960, 1970, 1982, 1985, 2000, 2008, Vass E. 1979, 1989, 1993, Dávid G. 1982, 1992, 2001, McGowan, B. W. 1983, Ágoston G. 1988, Blaskovics J. 1989, Engel P. 1996, Miskei A. 1996, Fodor P. 1997, Bayerle G. 1998, Tóth S. L. 1999, Hegyi K. 2005, 2019, Çoban, E. 2008, Selçuk, U. 2011, Hafizović, F. 2016). Az adófizetésre kötelezett, nem muzulmán házak, adóegységek számát (az adóösszeírási bizonytalanság miatt) 20%-kal növeltük, majd hozzáadtuk a muszlim házak, a szandzsákban tartózkodó katonaság és egyéb segédcsapatok (családtagjaikkal növelt) számát (Hegyi K. 1998, Tóth S. L. 2008).

AZ 1526 ÉS 1590 KÖZÖTTI FŐBB POLITIKAI, KATONAI ESEMÉNYEK ÉS NÉPESSÉGI FOLYAMATOK

A 15. század végére az egész Balkánt elfoglaló Oszmán Birodalom a II. Lajos (ur. 1516–1526) magyar király halálával végződött mohácsi csatában (1526) megsemmisítette az addig európai középhatalomnak számító Magyar Királyság hadseregét. Az örökös nélküli uralkodó halálát követően a november 10-i országgyűlés Székesfehérváron Szapolyai János erdélyi vajdát (*I. János*) választotta magyar királlyá, majd a december 17-i pozsonyi részországyűlés Habsburg Ferdinándot (*I. Ferdinánd*). Ezzel a világuralmi reményeket álmódó Habsburg és oszmán birodalmak vetélkedésének színterévé váló, 12 évre *polgárháború* sújtotta hazánk területe kettészakadt. A háború során, hatalmának fenntartása érdekében I. János keleti magyar királysága az Oszmán Birodalom vazallusává vált. A polgárháború során, a váradi békéig (1538) a törökök fokozatosan birtokba vették Szerém és Valkó vármegyét, illetve az észak-balkáni területeket, beleértve Horvátország túlnyomó részét is. Ugyanakkor kétszer (1529, 1532) is sikertelenül próbálták meg Bécs elfoglalását. *I. János halálát (1540)* és a Habsburgok befolyásának növekedését követően *I. Szulejmán* elhatározta az *ország központi területeinek* (a főváros Buda, a magyar katolikus egyházi székhely Esztergom, a magyar királyok koronázási és temetkezési helyszínének számító Székesfehérvár, és több érseki-püspöki székváros: Vác, Pécs, Kalocsa, Bács) *elfoglalását* (1541–1543). Ezzel az ország egészen a 18. század elejéig *három részre szakadt*. A hódoltsági terület kiterjedése az 1551 és 1590 közötti időszakban nem csupán nyugati és keleti irányban nőtt meg tekintélyesen, hanem északon 1574-ben már Nógrád északi szegletében fekvő Divény vára is az Oszmán Birodalom része lett. Ezzel a Habsburg országrészeket és az erdélyi magyar államot összekötő terület a Garam és Vág völgyében egy 70 km-es, keskeny sávra szűkül. Az oszmánok 16. századi térhódítása Magyarországon egybeesett a *reformáció* diadalútjával is, melynek eredményeként a század végére a magyarok túlnyomó többsége a *kálvini* típusú reformációt választotta. A reformáció szelleme már a középkorban is táptalajra

talált hazánkban, de a Mohács utáni polgárháborús időszakban, a két ellenkirály vetélkedése során, a katolikus egyházszervezet széthullását követően kezdetben *Luther* eszméi lettek különösen népszerűek a német, magyar, szlovák népesség körében, akik közül a magyarok túlnyomó része a század derekától inkább a svájci típusú reformációhoz, *Kálvin* tanaihoz vonzódott.

A fentiekben vázolt alapvető államhatalmi, politikai, társadalmi változások elképesztő mértékű *migrációkat* váltottak ki, melyek helyenként gyökeresen átformálták a népesség nyelvi összetételét is. Az Oszmán Birodalom fokozatos balkáni térhódítása következtében már a 14–15. században, több hullámban jelentek meg *szerb (rác) menekültek* hazánk déli területein, különösen a Szerémségben és a Temesközben, ahol akkor még együtt éltek az őshonos magyar lakossággal. A 15. és 16. század fordulójától, a délvidéki magyar végvárok egyre hevesebb oszmán ostromától kezdve már felgyorsult a helybeli magyar lakosság elköltözése, mely 1521, majd 1526 után már totális meneküléssé vált, szinte teljesen felszámolva ezzel a Szerémség, Bácska és a Temesköz középkori magyarságát. A *Délvidék magyar népességének katasztrófája* nem csupán az elmenekülésüknek volt az eredménye, hanem a honvédő háborús veszteségeiknek, a folytonos török rabszolgaszervezéseknek is (*Szekfű Gy. 1935*). Az oszmán előretörés és térfoglalás nem csupán az alföldi magyar lakosságot mozdította észak felé, hanem a nyugat-balkáni és Dráva-Száva közti katolikus délszlávokat (mai fogalmak szerint horvátokat) is, akik főként Varasd vármegyében, a Muraközben és nyugat-dunántúli magyar vármegyékben találtak új otthonra (sokszor földesuraik telepítései eredményeként) (*Breu, J. 1934, Szekfű Gy. 1935*). Az Adria és a Déli-Kárpátok közötti területeken, helyükre túlnyomórészt ortodox felekezetű, *délszláv és román nyelvű vlach, rác, oláh pásztorok, katonák, katonaparasztok* költöztek (*Hegyi K. 2005*). A hódoltság központi és végvidéki területeinek legfontosabb erődjeiben, városaiban viszont Sztambul különös hangsúlyt fektetett arra, hogy nagyszámú *muzulmán* (vagy részben ortodox) hitű *helyőrség* állomásozzon és a helyi népesség többsége hithű legyen (Buda, Pest, Esztergom-Párkány, Székesfehérvár, Hatvan, Szolnok, Gyula stb.). A helyőrségek muzulmán tagjainak többsége *balkáni szláv (főként bosnyák)* vagy helyi renegát volt, mintsem etnikai török (*Hegyi K. 1998*). Az észak, nyugat és kelet felé menekülő magyarok (főleg nemesség, polgárság és alkalmazottjaik) egyes dunántúli, felvidéki és erdélyi városokban hozzájárultak ahhoz, hogy a helyi lakosság többségének nyelve a 16. század végén a magyar legyen (pl. Nagyszombat, Rozsnyó, Kassa, Szászváros).

A KÁRPÁT-MEDENCE ÉS MAGYAR NÉPESSÉGE 1590 KÖRÜL

A tizenöt éves háborút megelőzően, számításaink szerint a kb. 311 ezer km² kiterjedésű Kárpát-medence 36,4%-a az *Oszmán Birodalom*, 33,9%-a a *Magyar Királyság*, 28,8%-a az *Erdélyi Fejedelemség* része volt, míg 0,9%-a osztrák és

lengyel zálogterületnek számított. Hazánk területének akkor közel harmada volt *lakatlan* (pontosabban állandó település nélküli), melynek aránya az Erdélyi Fejedelemség korabeli területén megközelítette a 42%-ot. A 210 ezer km²-nyi lakott terület népsűrűsége 18 fő / km² volt, mely jelentős eltérések átlagát képezte. Míg a hódoltságból elmenekült magyarság fő menedékének számító Habsburg és erdélyi területeken a népsűrűség 20 fő/lakott km² körül mozgott, hazánk oszmán területein ez az érték csak közel 13,6-ra volt tehető. A fentiekben vázolt migrációs és háborús veszteségekkel összefüggő okok miatt a magyar nyelvű népesség által többségében lakott területek aránya a lakott területeken belül 1495 és 1590 között feltehetően 62,7%-ról 53,1%-ra csökkent. A magyar nyelvűek aránya a Kárpát-medence össznépségén belül ez alatt az évszázad alatt ennél is nagyobb mértékben zuhant 66,1%-ról 46,7%-ra. A két csökkenésbeli eltérés jórészt abból eredt, hogy a magyarok legnagyobb veszteséget a magas népsűrűségű délvidéki területeken szenvedtek (ill. onnét tűntek el szinte nyomtalanul). Az Alföld közepén a 15. század végén még kun és jász nyelvűek által lakott területek a 16. század végére végleges elmagyarosodásuk miatt már magyar többségűvé váltak, jelentősen mérsékelve a magyar nyelvterület 16. századi összezsugorodását. Ekkorra a Kárpát-medence népessége a 15. század végi 3,1 milliőről csupán 3,8 millióra nőtt annak eredményeként, hogy a magyar ajkúak száma 2 milliőről 1,8 millióra apadt, a nem magyaroké pedig csaknem megduplázódott (1,1 milliőről 2 millióra nőtt). A magyarok nem egyenletesen oszlottak szét a három részre szakad hazánk területén: 41%-uk élt a Habsburgokhoz került Magyar Királyság maradék területén, 32%-uk maradt oszmán fennhatóság alatt és 27%-uk lakóhelyének az erdélyi magyar állam számított.

Magyar Királyság

A nevezett esztendőben a 112 ezer km²-re olvadt területű Magyar Királyság testébe Nógrád vármegye teljes egészének török elfoglalása (1575) után az Oszmán Birodalom oly mélyen beékelődött, hogy a keleti és nyugati részek közötti kapcsolatot csupán a Vág és a Garam völgye jelentette. A középkori magyar állam ezen nyugati és északi, jórészt helyvidéki maradványain ekkor a lakosság száma *1,6 millióra* volt becsülhető, mely a teljes területhez viszonyítva 14, a lakotthoz képest 20,1 fő/km²-nyi népsűrűséget jelentett. A végvári övezet és a kettős adóztatás széles zónájában, az Adriától Szabolcsig, még a békeidőben is állandó nyugtalanságban élt a lakosság a szinte szüntelen török rablóhadjáratok, helyi háborúk miatt. Emiatt a mozdulni képes népesség igyekezett a nagyobb védelmet jelentő, fallal körülvett szabad királyi városokba és az északi, illetve nyugati határ közelébe húzódni. A Drávától délre fekvő tájak katolikus tót (szlavón), horvát népessége nem csupán a Zágrábtól északra fekvő Zagorjébe és Varasd vármegyébe menekült nagy tömegben, hanem Vas, Sopron és Moson vármegyék nyugati peremére, a magyar-német nyelvhatár korábban

elnéptelenedett falvaiba, sőt Bécs és Pozsony környékére, valamint Dél-Morvaországba is. Egyes nyugat-dunántúli és felföldi, korábban német többségű városok (pl. Kőszeg, Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Rozsnyó, Szepsi, Kassa, Eperjes) is ezen évszázadban adtak otthont nagyszámú magyar menekültnek. Az iszlámmellenes honvédő háború idején, a csataterektől távol eső kárpáti hegyvidéken a 16. században is nagy ütemben és zavartalanul zajlott a *korábban lakatlan hegyvidéki tájak benépesítése szláv* (tót, gorál, ruszin és vlach) pásztorok által.

A Magyar Királyság maradék területén a magyar nyelvűek a lakott terület 52,8%-án alkothattak többséget, míg a népességnek csupán 45,2%-át (0,7 millió) jelenthették. A különbség főként abból eredhetett, hogy egyes határvidéki területek (pl. az Alföld északkeleti, a Dunántúl északi, középső része) megőrizték ugyan magyar többségüket, de a helybeli népesség száma a háborús pusztítások miatt rendkívül lecsökkent. A legnépesebb (3–6 ezer fős) magyar közösségek is (Egert és Miskolcot leszámítva) inkább a végvári vonaltól távolabbi városokban éltek (Nagyszombat, Kassa, Gönc, Eperjes, Nagykálló, Szatmár, Nagybánya). A vármegyék lakóinak nyelvi összetétele az adófizetők családneve alapján becsülhető meg. Eszerint Veszprém, Győr, Komárom, Borsod, Torna és Szabolcs vármegyék szinte teljes egészében, Zala, Vas, Gömör, Heves, Abaúj, Zemplén, Bereg, Ugocsa, Szatmár (50–90%-os) többségében magyarnak voltak tekinthetők. A lakott területre számított népsűrűség tekintetében a magyar többségű vármegyék közül Abaúj és Torna értéke (29–31 fő/km²) haladta meg leginkább az országos átlagot (20 fő/km²) és közelítette meg az akkor legsűrűbben lakott vármegyékét (Pozsony, Nyitra, Trencsén, 34–35 fő/km²).

A Mohács és a tizenöt éves háború közötti évtizedek a reformáció hazai diadalútját eredményezték, melynek során a magyar nyelvterület Gömörtől Szatmárig terjedő, *északkeleti* részén a lakosság szinte teljes egésze *reformátussá* vált (1580-ban még a püspöki székhely Eger lakói is). Ezekben a tájakon akkor a legfontosabb református szellemi központoknak (tanintézettel és/vagy nyomdával) Kassa, Szepsi, Gönc, Sárospatak, Tokaj, Szatmár, Nagybánya számítottak. A magyar etnikai tér *nyugati* részén a felekezeti helyzet már sokkal nagyobb *tarkaságot* mutatott. A magyar nemesség és jobbágyaik nagyobb arányban maradtak meg katolikusnak, mint a keleti területeken. A reformációhoz vonzódók tekintélyes része pedig megmaradt lutheránus, míg mások reformátusokká (kálvinistákká) váltak. Magyar nyelvi közegben e területeken a *katolicizmus* lángja 1590 körül jórészt csak az érseki, püspöki városokban (Nagyszombat, Nyitra, Győr, Sümeg) pislákkolt. A magyar *reformátusok* főbb központjainak Komárom és Pápa számított, míg a magyar *evangélikusoké*nak Sárvár és Csepreg.

Erdélyi Fejedelemség

A hajdani önálló magyar államiság csíráját hordozó, de az Oszmán Birodalom vazallusának számító Erdély-központú magyar állam nem csupán a középkori Erdélyi vajdaság területét foglalta magában, hanem az azzal szomszédos, hajdani magyar vármegyék egy részét is (Máramaros, Közép-Szolnok, Kraszna, Bihar, Zaránd, illetve a Temes vármegye maradványának számító Lugos–Karánsebesi bánságot is). Az 1526-ban kettészakadt Magyar Királyság keleti felének uralkodója, János Zsigmond az I. Miksával történt 1570. évi speyeri megegyezés értelmében lemondott a magyar királyi címről és az *Erdély és Magyarország részeinek fejedelme* címet vette fel. Ekkor rögzítették a Habsburgok Magyar Királysága és a fejedelemség közötti határt is. Az Oszmán Birodalom felé az erdélyi határt a Temesköz és a Dél-Tiszántúl eleste után az 1568. évi drinápolyi béke jelölte ki.

A fejedelemség területe 1590-ben számításaink szerint közel 90 ezer km² lehetett, melynek csupán 58%-án voltak állandó települések fellelhetők. Ennek a lakott területnek a 47%-án élhettek még többségben a magyar nyelvűek, míg a többi területen főként a román (korabeli elnevezéssel oláh) és német (azaz szász) ajkúak osztozhattak. Hasonló lehetett a magyarok aránya a fejedelemség akkor 1 millióra becsülhető népességén belül is. Ezen keleti magyar állam lakott területein a népsűrűség hasonló lehetett, mint a Magyar Királyság lakott területein (20 fő/ km²). A magyarlakta területek közül ezt az átlagértéket csak Kolozs vármegye haladta meg (22 fő/km²), míg a Székelyföld, illetve Kraszna és Közép-Szolnok vármegye ettől némileg elmaradt. A keleti *magyar nyelvterület* a középkor végéhez képest ekkor *még nem zsugorodott számottevően*, mert ezen évtizedekben néhány kivételtől (pl. 1542, 1550) eltekintve még nem érintette súlyos, külső támadás. A közel 120 ezer főnyi Székelyföld magyar nyelvterülete még összeköttetésben állt a mezőséggel, kalotaszegivel, a Maros-völgy középső, magyarlakta szakaszával is. A partiumi magyar nyelvterülettől pedig csak a Meszes-hegység románlakta keskeny sávja választotta el a Sebes-Körös és a Szamos völgye között. Teljes körű, megbízható források hiányában lehetetlen pontos számokat közölni a fejedelemség akkori lenépesebb magyar közösségeinek lélekszámáról, de talán nem tévedünk nagyot, ha (nem csak a fejedelemségben, de hazánk egész területén) legnagyobbnak Debrecenét véljük (10 ezer), majd 3–5 ezer magyar lakóhelyének Kolozsvárt, Váradot, Tordát és Székelyvásárhelyt gondoljuk. Közülük Debrecen és Várad közös vármegyéjének az akkor a Tiszántúlba mélyen beékelődő erdélyi Bihar számított (közel 150 ezer magyarral).

Erdélyben a protestantizmus térhódítása során a lutheri irányzat először a 16. század első felében a szászokat, majd a magyarokat hódította meg. A katolikus egyházi hierarchia szétzilálódott, az utolsó püspököt, majd 1566-ban a r.k. papság szinte teljes egészét is elűzték Erdélyből. *Katolikus* hitét csak a Székelyföld keleti

részének lakossága őrizte meg (a csíksomlyói és gelencei esperességek igazgatása alatt). A magyarok túlnyomó része az 1550-es évektől *evangélikusból reformátussá* (majd egy kisebb része *unitáriussá*) vált. A fejedelemség református magyarságának legfontosabb szellemi központjai, neves iskolavárosai 1590 környékén Erdélyben Gyulafehérvár, Nagyenyed, Marosvásárhely, Déva, a Partiumban Debrecen, Várad és Zilah volt.

Az Oszmán Birodalom Kárpát-medencei része

A török hódoltságnak a Száva és Duna vonalától északra fekvő részét 1590-re vonatkozóan 113 ezer km²-re számítottuk, melynek közel 29%-a volt lakatlan. Ezen területek egy (erdő borította hegyvidéki, temesközi mocsár- és homokvidéki) része korábban is lakatlannak számított, de nagy kiterjedésűek voltak a Mohács utáni török pusztítások következtében *elnéptelenedett tájak* is (pl. a Pest és Szeged közötti, korábban főként kunok által lakott puszták, a Mezőföld középső része, Esztergom és a Balaton közötti végvári övezet). Annak ellenére, hogy a Maros-Szeged-Baja vonaltól délre szinte teljesen eltűnt a magyar lakosság (elmenekült, elhurcolták, lemészárolták) a hódoltsági magyarok mind a lakott területeken, mind az össznépelességen belül feltehetően megőrizték abszolút többségüket (50–54%). Az oszmán fennhatóságú terület lakott részén a népsűrűség (13,6 fő/ km²) ilyen okok miatt maradt el a Kárpát-medencei átlagtól (18 fő/ km²).

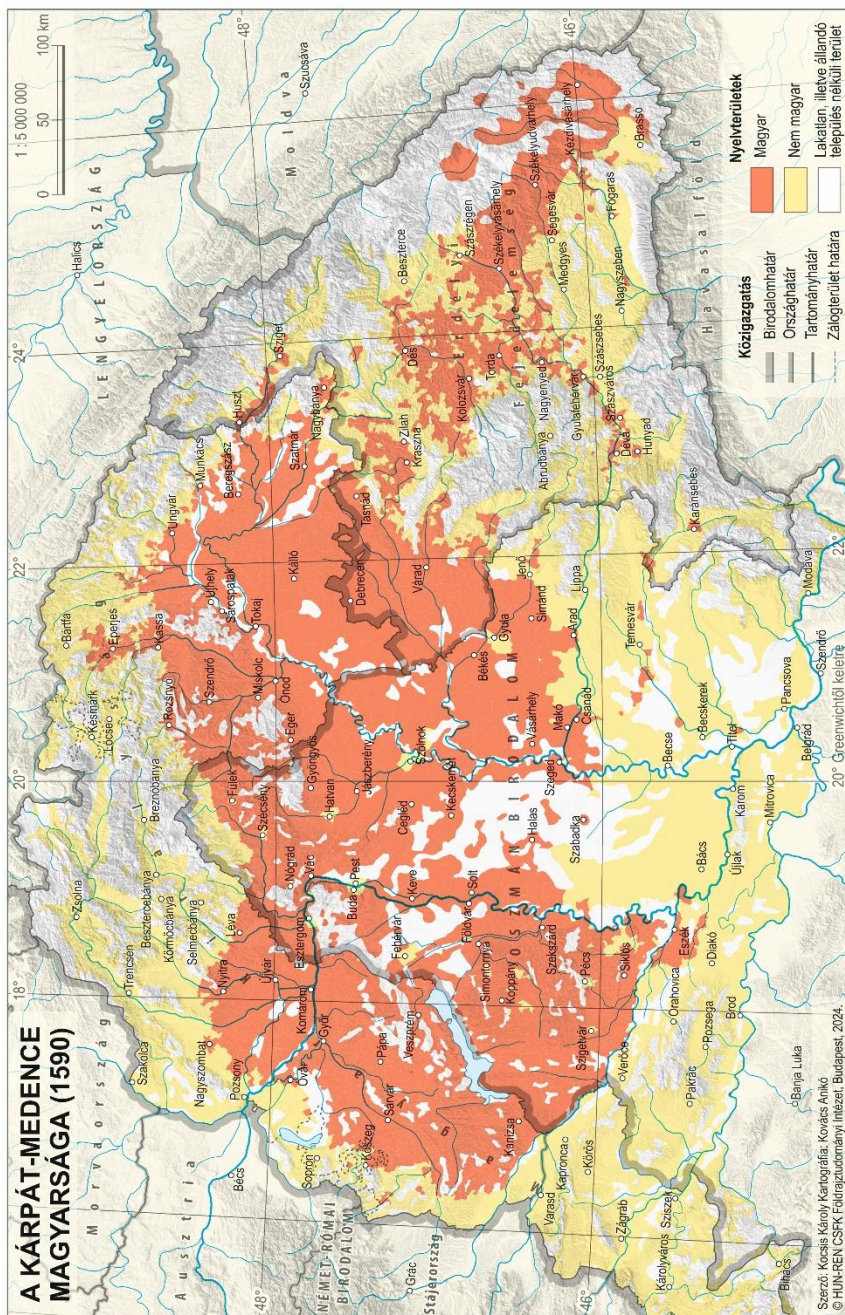
A hódoltság területén ekkor még csak három *vilajet* (tartomány) osztozott: a Budai, Temesvári és a Pakráci szandzsákra is kiterjedő Boszniai (Tóth S. L. 1999). Az 1552-ben elesett Temesvár alárendeltségébe a Tiszántúl déli részének és a Temesköz *szandzsákjai* (kb. megyei) tartoztak (pl. Gyula, Jenő, Pankota, Lippa, Csanád, Temesvár, Moldova). Hazánk többi, oszmán fennhatóságú részének szandzsákjai és a mai Szerbia Belgrád környéki része is a Budai vilajet részét képezték. Az oszmán közigazgatás központjaiból egyrészt elmenekült a magyar őslakosság, másrészt a túlélők is igyekeztek innét elköltözni, átadva a helyüket a nagy számban megjelenő *muszlim* (többnyire bosnyák, kisebb részben ortodox szerb, vlach) *katonaságnak, közigazgatási alkalmazottaknak, kereskedőknek*. Ez utóbbiaknak köszönhető, hogy ezek a városok, erődök (pl. Szigetvár, Pécs, Székesfehérvár, Buda, Pest, Esztergom-Párkány, Nógrád, Szécsény, Fülek, Hatvan, Szolnok, Gyula) nem magyar többségű, többnyire muszlim szigetként bukkantak fel a környező magyar nyelvterületen belül. Az alföldi területek magyar lakossága előszeretettel költözött a tehető mezővárosokba, melyeket a szultáni kincstár ún. *hász-városként*, saját birtokként kezelte (Miskei A. 1996, Dávid G. 2001). Ezek a városok különösen vonzó voltak, hiszen évi egyszeri (igaz rendkívül magas) összegben adóztak, önálló gazdálkodást folytattak, az élet széles területein belső önállósággal rendelkeztek, némi védelmet élveztek és csak ritkán állomásozott bennük oszmán katonaság,

vagy közigazgatás (ilyen kivétel volt pl. Szeged). Ezek után nem véletlen, hogy a legnépesebb hódoltsági magyar közösségek ilyen városokban leltek otthonra: Kecskemét, Tolna, Makó, Szeged, Gyöngyös, Jászberény (5–10 ezer fő), Békés, Vác, Buda, Simánd (3–4 ezer fő).

A *katolikus* egyház a hódoltsági magyarlakta területein is súlyos veszteségeket szenvedett a Mohács utáni évtizedekben, ahol a magyarok kis része tartott ki (a helyben maradt plébánosoknak, ferenceseknek köszönhetően) korábbi katolikus hite mellett (pl. a Dél-Dunántúlon Pécs környékén, Észak-Somogyban, az Alföldön Gyöngyös környékén és a Jászságban) (Molnár A. 2019). Ez időszakban a ferences kolostoroknak a hódoltság magyarlakta részein is különös jelentőségük volt a katolikus hit megtartásában (Gyöngyös, Jászberény, Szeged). Az oszmán fennhatóságú területeken élő magyarok túlnyomó részét a helvét (svájci, kálvini) típusú reformáció nyerte meg. A jobb módú magyar mezővárosokban *református* tanintézetek is működtek (pl. Kecskemét, Nagyőrös, Tolna).

ÖSSZEGZÉS

A 16. század folyamán lezajlott mélyreható társadalmi, politikai és etnikai változások eredményeként a magyarok elveszítették ugyan középkori 2/3 körüli arányukat (sőt abszolút többségüket is) hazájukban, de még csak "félúton" voltak a 18. század végi demográfiai-etnikai mélypont felé vezető úton, mikor majd három hazai lakosból már csak egy számít magyarnak. A török pusztítások által még kevésbé érintett nyugat-dunántúli, felföldi, erdélyi területeken a középkor végi magyar nyelvhatár alig változott, a magyar nyelvterület nem (vagy alig) zsugorodott. A délről érkező, feltartóztathatatlan oszmán hódítás, pusztítás következtében a Délvidék néhány év(tized) alatt szinte magyarmentessé változott és Arad-Battonya-Csanád-Szabadka-Baja vonal közelében két évszázadra egy magyar-szerb érintkezési zóna jött létre, mely a következő két évszázad során alig változott. A magyarság lélekszámának, arányának további csökkenését, nyelvterületének drámai zsugorodását majd a következő másfél évszázad tartós háborúi (főként a tizenöt éves háború, a török alóli felszabadító háború, a Rákóczi-szabadságharc) és a nem kevésbé népiertő, velük járó járványok, illetve a nem magyarok tömeges migrációi fogják kiváltani.

1. térkép. A Kárpát-medence magyarsága (1590)

1. táblázat

Közigazgatási területi egységek	összterület (km ²)	lakott terület (km ²)	magyar nyelvterület (km ²)	lakatlan terület (km ²)	magyar nyelvterület aránya a lakott területen belül (%)	év	össztlakosság száma	magyar nyelviek száma	magyar nyelviek aránya (%)	fő / km ²	fő / lakott km ²	
HABSBURG MAGYAR KIRÁLYSÁG												
1	A középkori Horvátország maradáka	6723,8	2916,1	0,0	3807,7	0,0	1590	15000	0	0,0	2,2	5,1
2	Zágráb vm	6217,2	5021,0	0,0	1196,2	0,0	1598	39800	0	0,0	6,4	7,9
3	Körös vm	3816,0	3132,7	0,0	683,3	0,0	1598	10500	0	0,0	2,8	3,4
4	Varasd vm	1855,6	1650,6	0,0	205,1	0,0	1598	50400	0	0,0	27,2	30,5
5	Zala vm	5961,6	4976,5	4164,3	985,1	83,7	1570	84000	52000	61,9	14,1	16,9
6	Vas vm	5190,3	4409,5	2671,8	780,8	60,6	1598	81000	47500	58,6	15,6	18,4
7	Sopron vm	2375,7	1830,0	1291,3	545,7	70,6	1598	49000	18700	38,2	20,6	26,8
8	Moson vm	1633,0	1159,6	268,9	473,4	23,2	1598	18500	4500	24,3	11,3	16,0
9	Győr vm	1492,1	1377,0	1377,0	115,0	100,0	1570	12000	12000	100,0	8,0	8,7
10	Veszprém vm	3503,7	2593,8	2593,0	909,9	100,0	1570	34000	34000	100,0	9,7	13,1
11	Komárom vm	2478,3	2280,5	2280,4	197,8	100,0	1590	30000	30000	100,0	12,1	13,2
12	Pozsony vm	4408,1	3462,2	1677,9	945,9	48,5	1598	122000	41000	33,6	27,7	35,2
13	Nyitra vm	5508,6	4539,6	1518,6	969,0	33,5	1598	154000	33000	21,4	28,0	33,9
14	Trencsén vm	4484,1	2436,9	0,0	2047,3	0,0	1598	84000	0	0,0	18,7	34,5
15	Árva vm	2012,9	315,4	0,0	1697,5	0,0	1598	9800	0	0,0	4,9	31,1
16	Turóc vm	1123,2	649,4	0,0	473,7	0,0	1598	16800	0	0,0	15,0	25,9
17	Liptó vm	2255,3	713,6	0,0	1541,7	0,0	1598	21700	0	0,0	9,6	30,4
18	Zólyom vm	2750,2	1135,7	0,0	1614,5	0,0	1598	28300	0	0,0	10,3	24,9
19	Bars vm	2727,5	2123,6	908,2	603,9	42,8	1598	64000	21000	32,8	23,5	30,1
20	Hont vm	1141,4	912,4	269,3	229,0	29,5	1598	26400	4400	16,7	23,1	28,9
21	Kis-Hont	388,6	109,2	0,0	279,4	0,0	1598	3900	0	0,0	10,0	35,7
22	Gömör vm	2652,5	1510,1	842,9	1142,4	55,8	1598	30000	15600	52,0	11,3	19,9
23	Heves vm	452,7	307,7	306,6	145,0	99,6	1590	6000	5000	83,3	13,3	19,5
24	Borsod vm	3639,2	2859,1	2856,8	780,1	99,9	1590	62300	62300	100,0	17,1	21,8
25	Torna vm	649,8	406,0	395,1	243,8	97,3	1598	11900	11700	98,5	18,3	29,3
26	Abauj vm	2898,9	2195,2	2026,7	703,6	92,3	1598	68600	61300	89,4	23,7	31,2

27	Szepes vm	2896,3	1502,1	0,0	1394,2	0,0	1598	40000	0	0,0	13,8	26,6
28	Sáros vm	3579,9	2648,5	712,2	931,4	26,9	1598	82500	18400	22,3	23,0	31,1
29	Zemplén vm	6221,4	4363,3	2568,7	1858,1	58,9	1598	88200	51400	58,3	14,2	20,2
30	Ung vm	3257,9	1708,6	799,7	1549,3	46,8	1598	37800	15500	41,1	11,6	22,1
31	Bereg vm	3799,3	1765,4	1366,8	2033,9	77,4	1598	37800	23000	60,8	9,9	21,4
32	Ugocsa vm	1217,7	854,0	715,8	363,8	83,8	1598	18900	17600	93,2	15,5	22,1
33	Szabolcs vm	6935,9	6269,7	6268,8	666,2	100,0	1590	58000	58000	100,0	8,4	9,3
34	Szatmár vm	6051,2	4613,4	3700,8	1437,8	80,2	1590	98000	85500	87,2	16,2	21,2
HABSBURG MAGYAR KIRÁLYSÁG ÖSSZESEN		112299,8	78748,3	41581,5	33551,6	52,8		1598800	723400	45,2	14,2	20,3
35	<i>Osztrák zálogterületek (Vas, Sopron és Moson területén)</i>	1615,6	1028,2	92,4	587,4	9,0	1598	25000	2000	8,0	15,5	24,3
36	<i>Lengyel zálogterületek (Szepesben)</i>	807,3	467,9	0,0	339,4	0,0	1598	12000	0	0,0	14,9	25,6
ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG												
37	Máramaros vm	9692,9	2707,9	499,4	6985,0	18,4	1590	26000	6200	23,8	2,7	9,6
38	Kraszna, Közép-Szolnok vm, Kővárvidék	4487,0	3784,6	1848,8	702,4	48,9	1590	46100	33700	73,1	10,3	12,2
39	Bihar vm	11400,5	9423,2	7719,4	1977,4	81,9	1590	185000	148000	80,0	16,2	19,6
40	Zaránd vm	1578,7	955,6	9,7	623,1	1,0	1590	9800	800	8,2	6,2	10,3
41	Lugos-Karánsebesi bánáság	5117,6	2230,3	127,8	2887,3	5,7	1590	60000	2000	3,3	11,7	26,9
42	Belső-Szolnok vm	3267,3	2087,5	787,3	1179,8	36,2	1590	36500	14800	40,5	11,2	17,5
43	Doboka vm	3764,7	2298,8	1249,0	1465,8	54,3	1590	41000	22000	53,7	10,9	17,8
44	Kolozs vm	5032,2	3686,5	1966,3	1345,7	53,3	1590	82000	43700	53,3	16,3	22,2
45	Torda vm	4741,4	2561,0	1086,4	2180,3	42,4	1590	54000	24600	45,6	11,4	21,1
46	Küküllő vm	1633,4	1538,5	569,2	94,9	37,0	1590	45600	17100	37,5	27,9	29,7
47	Fehér vm	6124,0	3669,3	1308,8	2454,6	35,7	1590	75800	26900	35,5	12,4	20,7
48	Fogaras-vidék	1959,6	804,6	24,3	1155,0	3,0	1590	14900	800	5,4	7,6	18,5
49	Hunyad vm	6209,5	2991,5	373,0	3218,0	12,5	1590	77400	10000	12,9	12,5	25,9
50	Székelyföld	13195,7	6710,9	6640,8	6484,7	99,0	1590	118500	118000	99,6	9,0	17,7
51	Szászföld	11508,7	6670,8	445,8	4837,9	6,7	1590	153300	8300	5,4	13,3	23,0
ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG ÖSSZESEN		89713,1	52121,1	24656,1	37592,0	47,3		1025900	476900	46,5	11,4	19,7

OSZMÁN-BIRODALOM KÁRPÁT-MEDENCEI RÉSZE												
52	Pakráci szandzsák						1565	14300	0	0,0		
53	Pozsegai szandzsák						1579	96800	13000	13,4		
54	Szerémi szandzsák						1579	95300	400	0,4		
55	Mohács / Szekcsői szandzsák						1591	22600	19000	84,1		
56	Pécsi, Szigetvári szandzsák						1579	109000	100000	91,7		
57	Simontornyai, szekszárdi sz.						1565	47000	45000	95,7		
58	Koppányi szandzsák						1574	21000	19000	90,5		
59	Fehérvári szandzsák						1574	23000	19000	82,6		
60	Budai szandzsák						1570	108000	98000	90,7		
61	Esztergomi szandzsák						1570	22000	17000	77,3		
62	Nógrádi, Szécsényi, Füleki sz.						1579	47000	29000	61,7		
63	Hatvani szandzsák						1570	37000	35000	94,6		
64	Szolnoki szandzsák						1571	20000	18000	90,0		
65	Gyulai szandzsák						1579	78100	71400	91,4		
66	Jenői szandzsák						1554	11500	1700	14,8		
67	Pankotai szandzsák						1554	11000	1700	15,5		
68	Lippai szandzsák						1554	34000	500	1,5		
69	Csanádi szandzsák						1579	54500	25500	46,8		
70	Szegedi szandzsák						1570	104000	42000	40,4		
71	Temesvári szandzsák						1579	132000	1200	0,9		
72	Moldovai szandzsák						1579	12600	0	0,0		
OSZMÁN-BIRODALOM KÁRPÁT-MEDENCEI RÉSZE		113386,9	81009,1	45389,9	32377,8	56,0		1100700	556400	50,5	9,7	13,6
KÁRPÁT-MEDENCE ÖSZESEN*		311098,9	210458,5	111688,6	100640,4	53,1		3762400	1758700	46,7	12,1	17,9

**Az 1914. évi államterület Száva-Duna vonalig terjedő, közép-európai része, az osztrák és lengyel korabeli zálogterületekkel együtt.*

Főbb források: A területi km² adatok a Lambert-féle szögtartó kúpvetületre szerkesztett etnikai térképünkön, az ARC GIS Arc Map szoftverrel végzett terület számításaink eredményei (Kovács A.). Lakosságszám becslések a közigazgatási területi egységek sorszámai szerint: 1 – 4: Adamček, J. - Kampuš, I. 1976, 4 – 34, 37, 39; Dávid G. 1997, Dávid Z. 2001, Bakács I. 1963, 35, 36: a környező területek népsűrűségi értékei alapján becsült népességszám, 37 – 51: Bakács I. 1963, Binder P. 1982, Boér G. 1936, Györffy I. 1913, Jakó Zs. 1940, 1943, Makkai L. 1942a, 1942b, 1954, Wagner, E. 1977, 52 – 72: Ágoston G. 1988, Bakács I. 1963, Bayerle G. 1998, Blaskovics J. 1989a, 1989b, Çoban, E. 2008, Dávid G. 1982, 1992, 2001, Engel P. 1996, Fekete L. 1943, Hafizović, F. 2016, Hegyi K. 1998, Hegyi K. 2005, 2019, Káldy-Nagy Gy. 1960, 1970, 1982, 1985, 2000, 2008, McGowan, B. W. 1983, Miskei A. 1996, Selçuk, U. 2011, Tóth S. L. 1999, 2008, Vass E. 1979, 1989, 1993a, 1993b, Velics A. – Kammerer E. 1886-1890, 2 – 72: Engel P. 2001, Kocsis K. – Tátrai P. 2012-15, Kubinyi A. 1996.

IRODALOM

- ADAMČEK, J.–KAMPUŠ, I. 1976: Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću. Liber, Zagreb. 685 p.
- ACSÁDY I. 1896a: A jobbágy-adózás 1577–97-ben. Értekezések a történeti tudományok köréből XVI. k. 8. MTA, Budapest. pp. 347–384.
- ACSÁDY I. 1896b: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–1721. Magyar Statisztikai Közlemények 12. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest. 496 p.
- AJTAY J. 1905: A magyarság fejlődése az utolsó kétszáz év alatt. Singer és Wolfner, Budapest. 72 p.
- ÁGOSTON G. 1988: A szolnoki szandzsák 1591-92. évi összeírása I. Zounuk – A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 3. pp. 221-296.
- BAKÁCS I. 1957: A dicális összeírások. In: Kovacsics J. (szerk.) A történeti statisztika forrásai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. pp.51–81.
- BAKÁCS I. 1963: A török hódoltság korának népessége. In: Kovacsics J. (szerk.) Magyarország történeti demográfiája. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest. pp. 115–142.
- BALOGH J. 1982:Varadinum/Várad vára I-II. Művészettörténeti füzetek 2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 396 p.
- BARSY Gy. 1938: Magyarország népessége a honfoglalás óta. Magyar Statisztikai Szemle XVI. 4. pp. 348–358.
- BAYERLE G. 1998: A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből. Hatvany Lajos Múzeum Füzetek 14. (Hatvan) 279 p.
- BÉLAY V. 1943: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. Település és Népiségtörténeti Értekezések 7. Sylvester, Budapest. 221 p.
- BINDER P. 1982: Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről. Kriterion, Bukarest. 396 p.
- BLASKOVICS J. 1989a: Érsekújvár és vidéke a török hódoltság korában. Állami Gorkij Könyvtár, Budapest. 853 p.
- BLASKOVICS J. 1989b: Rimaszombat és vidéke a török hódoltság korában. Állami Gorkij Könyvtár, Budapest, 406p.
- BLAZOVICH L. 1997: Déli szlávok Magyarországon és a Körös-Tisza-Maros közében a 15–16. században. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest. pp. 117–124.
- BOÉR G. 1936: Fogaras városában lakó nemes és polgár birtokosok 1595-ben. Magyar Családtörténeti Szemle 1936. 2. 10. pp. 15–17.
- BREU, J. 1934: Die Kroatensiedlung im südosstdeutschen Grenzraum. (Dissertation) Universität Wien, Wien.

- ÇOBAN, E. 2008: Egy balkáni eredetű népcsoport a koppányi szandzsákban: a vlahok (Az 1570. évi török összeírások alapján). *Aetas* 23. 4. pp. 173–190.
- DANYI D. – DÁVID Z. 1960: Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest, 389 p.
- DÁVID G. 1982: A Simontornyai szandzsák a XVI. században. Akadémiai kiadó, Budapest, 342.p.
- DÁVID G. 1992: A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban. *Zalai Múzeum* 4. pp. 55–64.
- DÁVID G. 1997: Magyarország népessége a 16–17. században. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. KSH, Budapest. pp. 141–171.
- DÁVID G. 2001: Hódoltsági városaink és népességszámuk alakulása a 16. században. In: Buza J. (szerk.): *Gazdaságtörténet-könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlész Jenő 90. születésnapjára*. Budapest, 2001. pp. 103–114.
- DÁVID Z. 2001: Az 1598. évi házösszeírás. KSH Levéltára, Budapest, 756 p.
- ENGEL P. 1996: A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései 1554–1579. Dél-Alföldi évszázadok 8. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged. 187 p.
- ENGEL P. 2001: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről (CD-ROM). Térinfo Bt. – MTA TTI Budapest
- FEKETE L. 1943: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Magyar Történettudományi Intézet, Budapest. 197 p.
- FODOR P. 1997: Lippa és Radna városok a 16. századi török adóösszeírásokban. *Történelmi Szemle* 39. pp. 313–334.
- GYÖRFFY I. 1913: Csík-, Gyergyó- és Kászonszék 1614. évi lustrája. *Genealógiai füzetek*. Stief, Kolozsvár. pp. 49–54.
- HAFIZOVIĆ, F. 2016: Požeški sandžak i osmanska Slavonija. Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Zagreb – Slavonski Brod. 208 p.
- HEGYI K. 1998: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. *Történelmi Szemle* 40. 3–4. pp. 229–259.
- HEGYI K. 2005: A temesvári vilájet népessége és katonaparasztojai. *Történelmi Szemle* 47. 3–4. pp. 297–314.
- HEGYI K. 2019: A füleki szandzsák. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest. 316 p.
- Hegyí K. 1995: Török berendezkedés Magyarországon. *História-MTA Történettudományi Intézet*, Budapest. 204 p.
- JAKÓ Zs. 1940: Bihar megye a török pusztítás előtt. Település és Népiségtörténeti értekezések 5. Sylvester, Budapest. 424 p.

- JAKÓ Zs. 1943: Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban. In: Deér J. – Gáldi L. 1943: Magyarok és románok I. A Magyar Történettudományi Intézet évkönyve. Budapest. pp. 508–571.
- KÁLDY-NAGY Gy. 1960: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 144p.
- KÁLDY-NAGY GY. 1970: Magyarországi török adóösszeírások. Akadémiai Kiadó, Budapest. 107 p.
- KÁLDY-NAGY GY. 1982: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása – Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10., Békéscsaba. 424 p.
- KÁLDY-NAGY GY. 1985: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok - Pest Megye Múltjából 6. Pest Megyei Levéltár, Budapest. 746 p.
- KÁLDY-NAGY GY. 2000: A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása - Dél-Alföldi évszázadok 15. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged. 274 p.
- KÁLDY-NAGY GY. 2008: A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben - Dél-Alföldi évszázadok 24. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged. 401 p.
- KNIEZSA I. 1938: Magyarország népei a XI-ik században. In: Serédi J. (szerk.) Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. 2. kötet. MTA, Budapest. pp. 365–472.
- KNIEZSA I. 1939: A magyarság és a nemzetiségek. In: Az ezeréves Magyarország. A Pesti Hírlap Könyvtára, Budapest. pp. 91–114.
- KNIEZSA I. 1941: Adalékok a magyar–szlovák nyelvhatár történetéhez. Budapest. 60 p.
- KOCSIS K. 1990: Az etnikai térszerkezet átalakulása a Kárpát-medencében az elmúlt fél évezred során In: Kocsis K (szerk.) Társadalomföldrajzi tanulmányok. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. pp. 53–71.
- KOCSIS K. – KOCSISNÉ HODOSI E. 1991: Magyarok a határainkon túl a Kárpát-medencében. Tankönyvkiadó, Budapest. 179 p.
- KOCSIS K. 1996: A magyar etnikai térszerkezet változásai a honfoglalástól napjainkig. Tér és Társadalom 10. 1. pp. 79-94.
- KOCSIS K. 1996: Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében (896-1920) In: Frisnyák S (szerk.) A Kárpát-medence történeti földrajza. Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza. pp. 49–58.
- KOCSIS K.–KOCSIS HODOSI E. 1998: Ethnic geography of the Hungarian minorities in the Carpathian basin. Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences, Budapest. 241 p.
- KOCSIS K. 2011: A magyar népesség története. A Kárpát-medencei etnikai térszerkezet történeti alakulása In: Paládi-Kovács A.–Flórián M. (szerk.) Magyar Néprajz I.1. Táj, nép, történelem. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 293–426.

- KOCSIS K.–TÁTRAI P. (szerk.) 2012, 2013, 2015: A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata = Changing ethnic patterns of the Carpatho-Pannonian area (1., 2., 3. kiadás). MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest. 38 p.
- KOVÁCS A. 1925: Nemzetiségi erőviszonyok a történeti Magyarországon. In: Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére. 615–630. Budapest
- KUBINYI A. 1996: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. Történelmi Szemle 38. 2–3. pp. 135–161.
- MAKKAI L. 1942a: Északerdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása. Hírel 1942. 4. pp. 225–242.
- MAKKAI L. 1942b: Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején, Teleki Pál Tudományos Intézet, Kolozsvár, 149 p.
- MAKKAI L. (szerk.) 1954: I.Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai, Akadémiai Kiadó, Budapest. 680 p.
- MCGOWAN, B. W. 1983: Sirem sancağı mufással tahrir defteri. Türk tarih kurumu Yayinlari XIV. Dizi-Sa.2, Ankara. 542 p.
- MISKEI A. 1996: A budai szandzsák hászvárosainak társadalmi és népesedési viszonyai a XVI. század második felében. Fons (Forráskutatások és Történelmi Segédtudományok) 3. 3. pp. 257–310.
- MOLNÁR A. 2019: Magyar hódoltság – horvát hódoltság. Magyar és horvát katolikus egyházi intézmények az oszmán uralom alatt. BTK Történettudományi Intézet, Budapest. 509 p.
- NYÁRÁDY R. K. 1987: Erdély népességének etnikai és vallási tagozódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig. A KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének történeti demográfiai füzetek 3. Budapest, pp. 7–55.
- PAULINYI O. 1958: A garamvidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a XVI. század derekán. Történelmi Szemle 3–4. pp. 351–378.
- SELČUK, U. 2011. Pakrački sandžak u drugoj polovici 16. stoljeća. Scrinia slavonica 11. pp. 61–78.
- SZABÓ I. 1937: Ugocsa megye. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 615 p.
- SZABÓ I. 1941: A magyarság életrajza. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 276 p.
- SZEKFI Gy. 1935: Magyar történet III. kötet. In: Hóman B. – Szekfi Gy. Magyar történet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 645 p.
- TÓTH S. L. 1999: „Vilájetek a hódoltságban”. Acta Historica (Szeged) 109 (január). pp. 63–80.
- TÓTH S. L. 2008: Hódoltsági török várak őrsége. Aetas 23. 4. pp. 99–128.
- VASS E. 1979: A szekcsői-mohácsi szandzsák 1591. évi adóösszeírása. In: Szita L. (szerk.) Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1977. pp. 15–94.

- VASS E. 1989: Források a székesfehérvári szandzsák történetéhez 1543–1688. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 19. pp. 69–200.
- VASS E. 1993a: Szigetvár város és a szigetvári szandzsák jelentősége az Oszmán-Török Birodalomban 1565–1689. In: Szita L. (szerk.): Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és vár felszabadításának 300. évfordulóján, 1989 (Pécs, 1993). II. Tanulmányok Szigetvár és környéke XVI-XVII. századi, történetéről, a város és a vár felszabadításáról. pp. 193–217.
- VASS E. 1993b: A szécsényi szandzsák 1554. évi összeírása. Nógrád megyei múzeumok évkönyve 18. pp. 7–102.
- VELICS A.–Kammerer E. 1886–1890: Magyarországi török kincstári defterek I - II. Budapest. 526, 802 p.
- WAGNER, E. 1977: Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen Mit einer Einführung in die historische Statistik des Landes (Studia transylvanica). Böhlau Verlag, Wien. 526 p.

ADALÉKOK A MAGYARORSZÁGI VÁROSODÁS DUALIZMUSKORI ÉRTÉKÉHEZ ÉS MÉRTÉKÉHEZ¹

KÓKAI SÁNDOR

BEVEZETÉS

A tőkés gazdaság térnyerésével párhuzamosan kibontakozó modern urbanizáció – megkésettsege és deformáltsága ellenére – napjaink társadalmi-gazdasági folyamatainak egyik alapvető tendenciájává vált. A folyamat időbeli és térbeli differenciáinak feltárása és modellezése globális és regionális szinteken is megtörtént, az egyes országok specifikumait – különösen a korai időszakokra vonatkozóan – azonban csak részben ismerjük. E kijelentés a történelmi Magyarország vonatkozásában is helytálló, ahol a kiegyezés után felgyorsult társadalmi-gazdasági fejlődés mozzatórugói (pl. modern pénzügyi rendszer, vasúthálózat, új gazdaságpolitika, közigazgatási reformok stb.) a magyar településhálózatot is az átalakulás és átstrukturálódás irányába mozdították ki. *Az urbanizáció erre az időszakra vitathatatlanul elérte városhálózatunkat*, amely új városfunkciók kialakulását és megerősödését is jelentette. A város, mint a modernizáció letéteményese, és mint a társadalmi-gazdasági változások megújuló jelensége: már ekkor is kitüntetett figyelemben részesült. Mindezek ellenére a 19. század közepétől kibontakozó magyarországi urbanizáció első szakaszának komplex jellemzésével – különösen az 1870. évi népszámlálás adatainak feldolgozása alapján – eddig kevés tanulmány foglalkozott (pl. *Fényes E. 1867, Keleti K. 1873, Bácskai V. 2002, Kókai S. 2023 stb.*).

Ebben igen jelentős szerepet játszott az az ismert körülmény is, hogy az egyik nézőpont szerint (jogi szemlélet) a nyugat-európai országokkal ellentétben a tőkés fejlődés Magyarországon nem járt együtt rohamos urbanizációval. A tanulmányokban megfogalmazottak esszenciája, hogy a robbanásszerű városfejlődés, illetve a modern város jellemzői szinte csak Budapesten jelentkeztek, látszólag érintetlenül hagyva a vidéki Magyarországot. A másik irányzat (funkcionális szemlélet), mely szerint az urbanizáció mind a történetileg hosszabb városi múltra visszatekintő, mind a 19. század utolsó harmadában

¹ A tanulmány a Nyíregyházi Egyetem Tudományos Tanácsa támogatásával valósult meg.

városi rangra emelkedett településeket egyaránt elérte és átalakította, csak a 20. században gyökeresedett meg a magyar városföldrajzi kutatásokban (pl. *Thirring G. 1911, Mályusz E. 1928, Erdei F. 1974, Gyimesi S. 1975, Bácskai V. 1971, 1984, Tóth J. 1983, 1988, 1997, 2001, Beluszky P. 1974, 1999, 2008 stb.*). Mindez együtt járt azzal a szemléletmódbeli változással is, hogy valamennyi kutató *a mezővárosok egy részének* – a nyugat-európai sajátosságoktól eltérő, de – *urbanizált jellegét hangsúlyozta, beemelve azokat a vizsgálataikba.* A dualizmuskori városodás értékének és mértékének meghatározásában „mindössze” egyetlen neuralgikus pont létezik immár 150 éve, s ez nem más, mint arra a kérdésre megadni a választ, hogy: *Mely településeket tekinthetjük városnak?*

A válasz nem egyszerű, mert *a város kritériuma koronként, régióként és kutatási nézőpontoként napjainkig igen eltérő.* Másrészt azért is nehéz választ adni, mert a dualizmuskori városok jogállási státusza drasztikus változásokon esett át (1870. évi 42. tc., 1876. évi 20. tc., 1886. évi 21. tc. és 22. tc.), s ezek közül az 1876. évi vált meghatározóvá. E törvény alapvetően járult hozzá – súlyában és következményeiben csak az 1971. évi OTK-val lenne összehasonlítható – a városok társadalmi-gazdasági szerepének és pozícióinak megváltozásához. A polgárosodás útján meginduló történelmi Magyarország városhálózatában fontos változások zajlottak, abban a tekintetben mindenképpen, hogy *a kisvárosok és mezővárosok sűrű hálózatába* – az 1870. évi népszámlálás szerint átlagosan minden tizenhetedik település jogilag város volt – *néhány modern nagyvárosi elem került és egy igazi európai nagyváros ki is épült.* A városállomány állapotrajzának teljes körű bemutatása és átalakulási folyamatának részletes elemzése e tanulmányban – terjedelmi okok miatt – sem lehetséges. Azonban az – ellentmondásoktól sem mentes – összegző tanulmányok (pl. *Keleti K. 1871, 1873, Beluszky P. 2016, Kókai S. 2023 stb.*) a történelmi Magyarország esetében is felvetik annak igényét és lehetőségét, hogy az urbanizáció mennyiségi oldalának (városodás) eddig ismert megközelítési metódusait és eredményeit – a dualizmus időszakára vonatkozóan – rendszerezük és értékeljük.

I. A VÁROSOK SZÁMA ÉS KAPCSOLATA A VÁROSODOTTSÁGGAL

Az eddigi alapkutatások, például az 1820-as évek végének állapotrajza (*Bácskai V. - Nagy L. 1984*) és az 1900-as évek elejének keresztmetszetei – „a századelő magyar településhierarchiája” (*Beluszky P. 2016*) – önmagukban is szemléletformáló és kiemelkedő elemzések, de csak korlátozott mértékben teszik lehetővé a 19. századra és a dualizmus korára vonatkozó városfejlődési folyamat elemzést. E hiányt csak részben pótolja *Gyimesi Sándor (1975)* könyve és *Beluszky Pál (2016)* tanulmánya. Gyimesi Sándor a városhálózatnak a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmeneti időszakát elemezte 1828-ig. Az időpont mellett az is gondot jelent, hogy várostörténeti feldolgozása nem

terjedt ki a közjogilag különálló országrészekre (kimaradt: Horvát-Szlavónország, Erdély, Katonai Határőrvidék, Partium, XVI szepesi város stb.). Beluszky Pál pedig a szabad királyi városok pályáivét – a településhálózatban elfoglalt pozíciók módosulását – követte nyomon a polgári korszakban. Beluszky professzor a városállomány dualizmuskori átformálódásának általános tendenciái mellett széles kitekintést is nyújt, de csak a 20. század eleji magyarországi városhálózatról (*Beluszky P. 1990*).

A dualizmuskori magyar városfejlődést elemző rendkívül gazdag szakirodalmak (*pl. Vörös K. 1973, Makkai L. 1961, Major J. 1964, Keleti K. 1871, Tóth J. 1988 stb.*) alapvető elemekkel rendelkeznek, a városokat összegző-áttekintő és az egyes régiókat jellemző városhálózatot és városhierarchiát tekintve egyaránt. A történelmi Magyarország egészére vonatkozó összegzéseik azonban vázlatosak és szüksézávaak. *Az urbanizációs folyamat társadalmi kihívásai és a gazdaság tőkés átalakulásának kettős szorítása néhány év alatt is robbanásszerű változásokat igényelt és hozott*, s nem véletlen, hogy e tanulmányban a kiinduló időpont (1870) és az 1910. évi népszámlálás a vizsgált időszak két végpontja. Mindez a modernizáció felgyorsulásának kezdődő időszakához az ún. „gründolási lázhoz” (1867-1873) is kapcsolódó részletesebb és országrészenkénti specifikumokat bemutató állapotrajzot és elemzést tett szükségessé a történelmi Magyarország teljes városállománya vonatkozásában (*Kókai S. 2023*).

1.1 A jogi értelemben vett városok és népességszámuk 1870-ben

A történelmi Magyarország településállománya számos változást követően jutott el a kiegyezés kori állapotához, amelyről a legrészletesebb információk az 1870. évi népszámlálási adatok és az 1873-ban megjelent Helységnevtár alapján ismertek. Az 1870-es évek elejének állapotát úgy is értelmezhetjük, hogy *feudális városhálózatunk* – kisebb korrekciókkal – eljutott fejlődésének csúcsára, legalábbis jogi értelemben kiteljesedett. 1870-ig – a közigazgatási reform évéig – jogilag ugyanazok a várostípusok léteztek Magyarországon, amelyek a korábbi évszázadokban kiformalódtak (*1. táblázat*).

Az 1870. évi népszámlálás adatai szerint a történelmi Magyarországon 69 szabad királyi város, 29 kiváltságolt város, 88+3 rendezett tanácsú mezőváros és 769 mezőváros, azaz összesen 958 városi jogállású település volt. A városok 80,3%-a mezővárosi státuszú volt. A történelmi Magyarország népességszáma 15 417 327 fő volt, a teljes település-állománya – eltekintve a pusztáktól és telepektől – mintegy 16 373 db. A szabad királyi városokban élt az ország népességének 7,76%-a, a kiváltságolt városokban 0,85%-a, a rendezett tanácsú mezővárosokban 4,66%-a. Amennyiben e három csoportba tartozó 189 várost vizsgáljuk, úgy az ország városi lakossága 13,27%, azonban abban napjainkra többé-kevésbé konszenzus alakult ki, hogy a mezővárosok egy része is város volt,

funkcionálisan mindenképpen. Azaz a jogállás és a városi funkciókat gyakorló települések köre már ekkor sem fedte le teljes körűen egymást.

1. táblázat. A történelmi Magyarország településhálózata (1870)

Országrészek	Szabad kir. v.	Kivált-ságolt város	Rt. mv.	Mező-város	Falu és község	Pusztá telep	Összesen
Magyarország	48	-	88	663	9466	3616	13881
Erdély	5+7	18	-	48	2207	94	2379
Fiume	1	-	-	-	3	-	4
Horvát-Szlavónország	8	-	-	40	2941	250	3239
Katonai Határőrvidék	-	11	3*	18	1756	-	1788
Összesen	69	29	91	769	16373	3960	21291
Népesség (fő)	1192605	131746	718536	2403040	10971396		15417327
Népesség (%)	7,76	0,85	4,66	15,59	71,14		100,0

* Vár (Ivanics, Gradiska, Bród) -Forrás: Népszámlálás (1870) 84. o. adatai alapján saját szerkesztés

A jogi kereteknél maradván a 769 mezővárosban az ország lakosságának 15,59%-a élt, azaz minden hatodik lakos mezővárosi jogállású településen élt. Az is látható, hogy a történelmi Magyarország városi népességének több mint fele (54,26%-a) a mezővárosokban élt, így a városi lakosság aránya 28,86%-ra (4 445 927 fő) *emelkedne*. Ez azonban irreálisan magas urbanizációs szint, még akkor is, ha tény, hogy erre az időszakra a szabad királyi városok egy csoportja veszített gazdasági jelentőségéből és népesség-koncentráció szerepéből, az oppidumok egy csoportja pedig népesség-számban, illetve városi szerepköröket tekintve is megelőzte azokat. A városodás regionális értékeinek eltérései (2. táblázat) tovább erősítik azt a tényt, hogy nem minden jogi értelemben vett város rendelkezett – miként napjainkban sem – tényleges városi funkciókkal

2. táblázat A történelmi Magyarország országrészeinek városi lakossága (1870)

Országrész	Népesség	Városok népességszáma				Városi lakos	
		szkv.	rtv.	kiv. v.	mv.	fő	%
Királyi Magyarország	11117623	981091	714261	-	2151035	3846387	34,6
Fiume	17884	13314	-	-	-	13314	74,4
Erdély	2101727	135099	-	73880	100860	309839	14,7
Horvát-Szlavónország	979722	63101	-	-	93381	156482	16,0
Határőrvidék	1200371	-	4275	57866	57764	119905	9,9
Összesen	15417327	1192605	718536	131746	2403040	4445927	28,8

Forrás: Népszámlálás (1870) alapján saját szerkesztés

Az 1870. évi jogi értelemben vett városállomány (958 db) demográfiai adatait 1910-re vonatkozóan – változatlan állapotokat feltételezve – is összegeztük (3. táblázat). Eszerint a történelmi Magyarország közel 21 milliós népességének 12,0%-a élt az egykori szabad királyi városokban, 5,1%-a rendezett tanácsú városokban, 0,9%-a a kiváltságolt városokban. Amennyiben e három csoportba tartozó 189 várost vizsgáljuk, úgy az ország városodottsága 18,0% lett volna. A teljes városállományt tekintve az ország össznépességének 34,04%-a (7 109 412 fő) lett volna városi lakos 1910-ben, amennyiben a jogállásban nem következik be az említett változás. A városi lakosság az alábbiak szerint oszlott volna meg:

- 35,26%-a szabad királyi városokban élt, beleértve Budapestet is
- 15,02%-a rendezett tanácsú mezővárosokban élt
- 2,60%-a kiváltságolt városokban élt
- 47,12%-a mezővárosokban élt

A nagyregiókat tekintve a Királyi Magyarország lakosságának közel negyven százaléka városokban élt volna, míg a többi régió a felét sem érte volna el ezen értéknek. E tény ismételen rávilágít annak a megállapításnak a helyességére, hogy a modern urbanizáció a szűkebb értelemben vett Magyarországot érintette meg mélyebben, s Erdélyben és Horvát-Szlavónországban mindez jóval szerényebb keretek között zajlott, függetlenül attól, hogy a jogi értelemben vett városok mely aspektusát vizsgáljuk (Bácskai V. 2002, Beluszky P. 2016).

3. táblázat. A történelmi Magyarország országrészeinek feltételezett városi lakossága (1910)

Országgrész	Népesség	Városok népességszáma				Városi lakos	
		szkv.	rtv.	kiv. v.	mv.	fő	%
Királyi Magyarország	15 536 360	2 087 296	1 055 718	-	2 949 332	6 092 336	39,21
Fiume	49 806	49 806	-	-	-	49 806	100,00
Erdély	2 678 367	218 607	-	105 590	135 495	459 692	17,16
Horvát-Szlavónország	2 621 954	151 255	-	-	167 759	319 014	19,36
Határőrvidék		-	12 017	78 750	97 797	188 564	
Összesen	20 886 487	2 506 964	1 067 735	184 340	3 350 383	7 109 412	34,04

Forrás: Népszámlálás (1870, 1910) alapján saját szerkesztés

Több mint figyelemre méltó, hogy a városi lakosság számának 2,5 millió fős gyarapodása 1870-1910 között a városi lakosság arányát 28,86%-ról 34,04 %-ra növelte volna, ami mindössze 5,18%-os emelkedést jelentett volna a városodottságban. A vizsgálatok e sorai feltételes módban íródtak, de több ez, mint egy alternatíva tovább gondolása, annyiban mindenképpen, hogy érdemes visszafelé is megismételni a vizsgálatot. Azaz bemutatni azt, hogy az 1910-ben jogi értelemben vett városokban mennyien éltek 1870-ben?

1.2 A jogi értelemben vett városok és népességszámuk 1910-ben

A jogi értelemben vett városok vizsgálatához 1910-re vonatkozóan elegendő adattal rendelkezünk, mind a városhálózat főbb vonásainak felvázolása (4. táblázat), mind az egyes hierarchia-szintek vizsgálata elvégezhető (Beluszky P. 1999). A jogállás azonban önmagában még ekkor sem minősítette a város fejlettségét és jellegét. A történelmi Magyarország jogilag elismert 156 városának 1910. évi népességét összegezve megállapítható, hogy a törvényhatósági jogú városokban élt az ország lakosságának 11,19%-a, a rendezett tanácsú városokban 7,79%-a, azaz ország városi lakossága megközelítette a négymillió főt (18,98%).

4. táblázat. A történelmi Magyarország településhálózata (1910)

Országrészek	Thjv.	Népesség	Rtv.	Népesség	Városi lakos		Falvak	Összesen
	db	fő	db	fő	fő	%	db	fő
Budapest (szkfv.)	1	880 371	-	-	880 371	100,00	-	880 371
Magyarország	23	1 179 215	85	1 267 138	2 446 353	16,69	12 943	14 655 989
Erdély	2	86 325	27	263 943	350 268	13,08	-	2 678 367
Fiume	1	49 806	-	-	49 806	100,00	-	49 806
Horvátország	4	140 955	13	95 953	236 908	9,03	2 987*	2 621 954
Összesen	31	2 336 672	125	1 627 034	3 963 706	18,98	15 930	20 886 487

* Horvát-Szlavónországban 1910-ben összesen 562 közigazgatási hatóság létezett, miközben a települések száma (városok, községek, puszták) meghaladta a 4000-ret. Az 562 közigazgatási hatóság közül 545 tartozott az ún. politikai községek sorába. A politikai községek vagy egyetlen adóközségből, vagy több adóközségből és a hozzájuk tartozó településrészekből, egyéb lakott helyekből alakultak meg. Az 1914. évi Magyarország közigazgatási atlaszának szerzői a városok és politikai községek mellett az összes adóközséget is feltüntették, így a horvátországi települések száma közel 3000. - Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

Az országos átlagtól való regionális eltérések részletes elemzésétől eltekintve is tény, hogy a szűkebb értelemben vett Magyarország (Magyar Királyság) városodottsága volt a legmagasabb, de az országos átlagtól elmaradt (16,69%). Az országos átlagot Budapest világvárossá fejlődése húzta fel, amely

azonban a történelmi Magyarország székesfővárosa volt, s nem csak a Magyar Királyságé, így adatait nem lehet teljes egészében ez utóbbihoz kapcsolni. Mindezek ellenére tény, hogy *Horvátország 17 városában az össznépesség mindössze 9,03%-a élt.*

Számoljunk visszafelé, s vizsgáljuk meg, hogy mennyien éltek a 156 jogilag városnak tekintett településen 1870-ben. Fontos és értékes adatok birtokába jutunk a városodottság értékét és mértékét tekintve egyaránt (5. táblázat). Az ország népességének 1870-ben mindössze 13,5%-a élt, az 1910-ben jogilag városnak tekintett településeken (156 db), s ilyen értelemben csak minden hetedik-nyolcadik országlakos volt városlakó. A városodottság regionális különbségei ekkor is jelentősek, de a szűkebben értelmezett Magyarország értékei – Pest-Buda és Óbuda adatai nélkül is – eléri az országos átlagot. A negyedik táblázat adataival összevetve az ötödik táblázat értékeit, az is egyértelmű, hogy 40 év alatt a szűkebb értelemben vett Magyarország városodottsága változott a legkisebb arányban (13,4%-ról 16,69%-ra), ami egyértelműen utal arra is, hogy Budapest robbanásszerű urbanizációjának a Királyi Magyarország volt a legfontosabb hinterlandja (Beluszky P. 2016).

5. táblázat. A történelmi Magyarország településhálózata és lakói (1870)

Országrészek	Thjv.	Népesség	Rtv.	Népesség	Városi lakos		Falvak	Összesen
	db	fő	db	fő	fő	%	db	fő
Pest-Buda+Óbuda	1	270 476	-	-	270 476	100,0	-	270 476
Királyi Magyarország +Bánsági Határőrvidék*	23	677 937	85	814 122	1 492 059	13,4	12 943	10 847 147 +307 537
Erdély	2	39 060	27	167 817	206 877	9,85		2 101 727
Fiume	1	13 314	-	-	13 314	74,4	-	17 884
Horvát-Szlavónország +H.-Sz. Határőrvidék*	4	57 773	13	42 610	100 383	5,4	2 987	979 722 +892 834
Összesen	31	1 058 560	125	1 024 549	2 083 109	13,5	15 930	15 417 327

* a Katonai Határőrvidék 1870. évi településeit és népességszámát megosztottuk a Horvát-Szlavón és a Bánsági Határőrvidékek között - Forrás: Népszámlálás (1870, 1910) adatai alapján saját szerkesztés

1870-ben az 1910. évi 31 törvényhatósági jogú és a 125 rendezett tanácsú város össznépességszáma kiegyensúlyozott volt, azaz a városi lakosság aránya 50,8:49,2 arányban oszlott meg közöttük, 1910-re azonban a törvényhatósági jogú városokban – Budapesttel együtt – a városi lakosság közel hatvan százaléka (58,95%) élt. Mindez jelentős előre lépés az 1870. évi állapothoz képest (5. táblázat). A 4-5. táblázat adatai jelzik, hogy a törvényhatósági jogú városok

népességszáma 130%-kal gyarapodott negyven év alatt, a rendezett tanácsú városoké 60%-kal, s ez már nem érte el az országos átlag (35,5%) dupláját sem. Az urbanizáció nyertesei – Budapest mellett – a törvényhatósági jogú városok voltak, s ez jól egybecseng Beluszky professzor korábbi vizsgálatának megállapításával is (*Beluszky P. 2016*).

Az eddigiek alapján is érzékelhető, hogy a legtöbb feldolgozásnál a vizsgálati elemeknek a jogi értelemben vett városok köréhez történő igazítása egyben a szűkítést is jelentette, fontos funkcionális központok maradtak ki. Az átfogóbb és mélyrehatóbb városhálózati kép megalkotása érdekében szükséges és elengedhetetlen az alsóbb szinteken található statisztikai és funkcionális városok adatainak megismerése is. Ez utóbbihoz azonban ki kell terjeszteni a vizsgálatokat a kisvárosok és a központi funkciókkal rendelkező községek egy részére is.

1.3 A statisztikai értelemben vett városok és népességszámuk

A statisztikai vizsgálatok a városok méretét, azon belül elsősorban a lakosságszámát veszik figyelembe, függetlenül attól, hogy a lakosok a város mely részén élnek (belterület, külterület), illetve milyen mértékben kapcsolódtak be a modern város átalakulását és jellemzőit megtestesítő társadalmi-gazdasági folyamatokba. A lehetőségek és a statisztikai adatok mélysége azonban véges, ezért – különösen a kisvárosok esetében – nehézségekbe ütközik és egysíkú a differenciák számszerű és tényleges kimutatása. Az 1870. évi népszámlálás esetén is számos esetben bebizonyosodott, hogy nem minden adat érhető el, még a városokra vonatkozóan sem (*Kókai S. 2023*). A városok népességszám szerinti kategorizálásában az egyik lehetőség, hogy ha alkalmazzuk az 1848-ban elfogadott törvényekben megfogalmazottakat, amelyek a szabad királyi városokat az alábbi kategóriákra bontották (*Gyáni G.–Kövér Gy. 1998*):

- 30 ezer fő feletti a nagyvárosok
- 12-30 ezer fő közöttiek a középvárosok
- 12 ezer fő alatt a kisvárosok

Amennyiben elfogadjuk a fenti differenciálást az egész városállományra, akkor a történelmi Magyarországon 1850-ben hét-nyolc, de még 1870-ben is mindössze tizenegy nagyváros volt (*6. táblázat*), melyből a közel ötvenezer fős Hódmezővásárhely és a harmincezer fős Békéscsaba csak mezővárosi jogokkal rendelkezett. A középvárosaink száma 1850-ben 46 db, 1870-ben 60 db (ebből szabad királyi város 19 db), míg a 12 ezer fő alatti városi jogokkal rendelkező települések száma 887 db, amelyből szabad királyi város negyvenhárom volt (*Kókai S. 2023*). A statisztikai város fogalom és különböző lélekszámhoz kötött értékhatárai képlékenyek, visszavetítésük a múltba számos megoldatlan problémát vet fel, mind az egyes nagyságrendi szintek, mind az egyes értékbeosztások vonatkozásában. Különösen az alsó határértékek megvonása

jelenthet torz eredményeket. Erre jó példa a korabeli 10 000 fős érték, amely Keleti Károly könyvében is megjelenik 1870-re vonatkozóan (Keleti K. 1871).

6. táblázat. A történelmi Magyarország tízezer főnél népesebb településeinek megoszlása

Kategoriák	1839/40		1870		1910*	
	Település	Népesség	Település	Népesség	Település	Népesség
	Pest-Buda	95 619	Pest-Buda	254 474	Budapest	880 371
50001 felett	1	51 520	2	126 502	13	959 561
30001-50000	5	167 656	7	281 501	19	710 825
10001-30000	54	736 754	79	1 308 917	113	1 790 132
Összesen	62	1 051 549	90	1 971 394	146	4 340 889
		8,01%		12,78%		23,77%
Összesen	14 674	12 990 058	16 373	15 417 327	12 943	18 264 533

* Horvát-Szlavónország adatai nélkül - Forrás: Fényes E. (1842) és Népszámlálási adatok alapján szerk. Kókai S.

Keleti Károly – az 1870. évi népszámlálás szervezője – 10 ezer főnél kívánta meghúzni a városi lét alsó határát. Ekkor 90 település volt a történelmi Magyarországon melyek népességszáma e felett volt, Fiumével és Horvát-Szlavónország négy városával együtt. Ebből Besztercebánya és Breznóbánya népessége a népszámlálási adatok alapján tízezer fő alatt volt (5950 fő, ill. 4393 fő). Keleti Károly azonban vizsgálatában e településeknél – a szomszédos települések adataival összevonva – tízezer fő feletti népességszámot jelez. Hasonló a helyzet Pécska esetében, ahol Magyar- és Oláhpécska adatai együtt szerepelnek, illetve Dettva (Gyetva) város népességszáma csak Herencsvölgygel együtt érte el a 10035 főt. Ugyanakkor nem következett be például a bánsági Nagyszentmiklós és a felvidéki Nyitra közigazgatásilag önálló, de ténylegesen egybeépült városrészeinek összegzése népességszámuk tekintetében, így e települések kimaradtak vizsgálatából. Ezt az értéket elfogadva a történelmi Magyarország 1870. évi népességének mintegy 12,78%-a élt 10 000 fő feletti lakosságú településeken.

Összehasonlításul: II. József korában a 10 000 lakos feletti településeken – Horvát-Szlavónország nélkül számított – magyarországi népesség 5%-a, 1839-ben 8,01%-a élt. Az első világháború előtt pedig a 146 db 10000 fő feletti településen mintegy 4,3 millió fő élt, Magyarország 1910. évi lakosságának 23,77%-a, mely érték nem tartalmazza Horvát-Szlavónország adatait.

A tízezer fős limit tarthatatlanságát jelzi, hogy következetes érvényesítése során kimaradtak volna a vizsgálatból olyan meghatározó felföldi (pl. Nagyszombat, Trencsén, Késmárk, Lőcse, Munkács stb.) és erdélyi (pl. Segesvár, Gyulafehérvár, Székelyudvarhely, Beszterce stb.) központok, amelyek városi szerepköre az 1870-es években is egyértelmű volt, s Keleti Károly összesített

rangsorában is a 10-28. hely valamelyikét foglalták el. Ezt érzékelvén Keleti Károly bevonta vizsgálatába a szabad királyi és kiváltságos városok mindegyikét, függetlenül a népességszámuktól. Ezzel a statisztikai városfogalom sajátos értelmezését valósította meg, öszvér megoldást alkalmazva. Mindezt 1871-ban megjelent művében a vizsgált települések köréről a szerző így indokolta:

„...természetes, hogy a város jogcímét (értsd: szabad királyi és egyéb kiváltságos városok) viselő községek a kutatásba bevonandók még akkor is, ha lakosságuk a 2000 lelket sem üti meg; de szintoly természetes, hogy a pusztai városi címet, mely mezővárosainknál legio, nem lehetett annál kevésbé sem tekintetbe venni, miután még a 10.000-en felüli városoknál is akárhányat fogunk találni, melyben a többi tényezők közül egyik sincs meg kellő arányban, ahol tehát a pusztai népszám amúgy is vajmi keveset nyom...”.

A fentiek alapján bekerült a legkisebb népességszámú szabad királyi városaként ismert Ruszt (1324 fő), illetve Libetbánya (1840 fő), Kismarton (2951 fő), Kisszeben (3078 fő) és Bakabánya (3207 fő) is, előkelő pozíciókat (67 és 105 hely között) elfoglalva. Mindez azt jelentette, hogy Keleti Károly könyvében 130 település került rangsorolásra. Magyarországon 48 szabad királyi város, úgy hogy Selmec- és Bélabányát egy városként kezelte. Az erdélyi 12 szabad királyi és 18 kiváltságos városhoz hozzáadta a fennmaradó magyarországi 53 db tízezer főnél népesebb települést, s azért 130, mert a 131-ik (Kunszentmárton) hiányos adatok miatt nem volt besorolható.

Keleti Károly korabeli feldolgozásának néhány alapeleme jól hasznosítható, azonban az általa kiválasztott hat statisztikai mutató (pl. értelmiségi keresetből élők, cselédszám, lakviszonyok, iparban és kereskedelemben foglalkoztatottak száma stb.) alapján létrehozott komplex rangsorszám (a városi elemek alapján helyezési rangsorokat összesített) kulcsfontosságú okok miatt – ezek városiasodottsági faktoroknak tekinthetők leginkább –, a kutatók által kevésbé elfogadott hierarchizáló tényezővé váltak.

A statisztikai szemléletek esetében alsó határértékként előfordul a 2000 fő érték is. Az 1870. évi népszámlálás szerint a történelmi Magyarországon 1324 db kétezer lakosnál népesebb település volt, s ezekben élt az ország lakosságának 40,05%-a $= 6.175.040$ fő! (*Népszámlálás 1870, Függelék 2.*). Összehasonlításképpen: II. József idején 415 település volt 2000 főnél népesebb, ahol az összlakosság 24%-a élt. Tudjuk és ismerjük, hogy nem csak az alföldi települések külterületein élő jelentős tanyasi népesség, hanem a hegyvidéki településeink – mindazok ellenére, hogy 2000 főnél népesebbek voltak – egy részének lakói (pl. Maros-Torda vármegyei Toplica, Román Bánsági Határőrvidék: Somosréve stb.) nem tartoztak: sem de jure, sem de facto a városi körülmények között élő népességhez, sőt! *Természetesen az 1870-es évre vonatkozó negyven százalékos népességet is abszurditás lenne városi népességként kezelni a történelmi Magyarországon.* 1910-re vonatkozóan ez még inkább egyértelművé vált, akkor ugyanis 1808 db

kétezer főnél népesebb településen élt az ország lakosságának 56,6%-a (10 320 737 fő), ez utóbbi adatok Horvát-Szlavónország nélkül értendők. Amennyiben a népességgyarapodás és koncentráció értékeivel finomítva a 19/20. század fordulójára az 5000 fős alsó határt tartanánk elfogadhatónak, akkor megemlítem, hogy 417 olyan település volt, ahol ettől többen éltek (6 180 667 fő), az ország lakosságának harmada, s a városodottság értéke 33,8% lenne.

A fentiekből már következik a statisztikai értékhatárok másik problémája, ez pedig az, hogy európai összehasonlítást és kitekintést is nehéz tenni a dualizmus évtizedeire vonatkozóan is, mert pl. Poroszországban az 1871-es népszámlálás meghatározása szerint statisztikailag városnak minősült minden 2000 lakosnál népesebb település. A városok nagyság szerinti csoportosítása Poroszországban:

- 20 ezer és 100 ezer fő között középváros (Mittelstädte)
- 5000 és 20 ezer fő között kisváros (Kleinstädte)
- 2000 és 5000 fő között mezőváros (Landstädte).

Ha az 1871. évi porosz statisztikai meghatározáshoz ragaszkodunk, akkor a fenti kritériumok alapján ott 1406 város volt, amelyekben az össznépesség 37,2%-a lakott. Jogi szempontból azonban 1871-ben Poroszországban 1290 város volt, melyekben az össznépesség 32,5%-a élt (*François W. 2003*).

Nem véletlen, hogy Angliában a jogi városfogalom vált elfogadottá, azaz az ún. Urban district-é, amelyeket az 1872. évi Public Health Act „Urban sanitary districts“ gyanánt kijelölt és szélesebb körű önkormányzati joggal ruházott föl. A statisztikai adatok szerint a tőkés világ akkori vezető országának számító Angliában 1871-ben már 32 db 50 ezer főnél népesebb város volt, a történelmi Magyarországon négy (Pest, Szeged, Szabadka és Buda).

1.4 A funkcionális értelemben vett városok és népességszámuk 1870-ben

A funkcionális városfogalmak a modern város által nyújtott szolgáltatások (pl. kulturális, gazdasági, egészségügyi, közlekedési funkció stb.) mennyiségi és minőségi elemeit vizsgálják és tartalmazzák. Kiemelve, hogy e funkciók megjelenése és erőssége a város szerves fejlődésének eredménye. A munkamegosztás által kialakult központi hely, a csere, az érintkezés, a találkozások kitüntetett színtere is. A központi szerepkörre támaszkodva jelentős térszervező erővel is rendelkezik.

E szemléleten belül, mind a deduktív-módszereknek, mind az empirikus-módszereknek (ún. „leltározó-módszer”) van létjogosultsága, miként az egyes központi szerepkörök különböző faktorok (pl. klaszteranalízis, jelentőség-többlet, diszperziós-érték stb.) szerinti súlyozásának is. E város-fogalomhoz kapcsolódó városodás értékeire a dualizmus korára vonatkozóan alig találunk részletes kutatási eredményeket. Bácskai Vera vizsgálatai a 19. század első

harmadára, Katus László vizsgálatai e század derekára, Beluszky professzor részletes elemzései a 19/20. század fordulójára készültek.

Beluszky Pál 1910-re vonatkozóan 425 település – Horvát-Szlavónország nélkül – esetében bizonyította (9. táblázat), hogy funkcióit tekintve városi/központi szerepkörrel rendelkezett, azaz definitíve város. Sajnos ilyen mélységű elemzés 1870-re vonatkozóan eddig nem készült, azonban e hiányt pótolva 2023-ban elkészítettem a funkcionális elemzést (Kókai S. 2023), 496 településről bizonyítva – Horvát-Szlavónországgal együtt –, hogy központi hely volt (7-8. táblázat). A továbbiakban e két leltározó-módszerrel készült funkcionális elemzés alapján ismertetem a városodottság értékeit, a korábban már megismert előre és visszafelé történő számításokkal.

A hierarchikusan is tagolt városi/központi szerepkörrel rendelkező mintegy 1300 település közül 496 olyan volt, amely teljes vagy részleges értékű központként betöltötte az adott szinten a feladatát. A teljes értékű 128 központban az ország lakosságának 8,77%-a (1 352 899 fő), a részleges értékű 368 központban 13,04%-a (2 010 155 fő) élt. A történelmi Magyarország 496 funkcionálisan városnak tekintett településén élt az össznépeség 21,81%-a, átlagosan minden ötödik országlakos (7. táblázat).

7. táblázat. A történelmi Magyarország városainak funkcionális hierarchiája és népességszáma (1870)

Hierarchia-szint	Teljes értékű központok		Részleges értékű központok		Összesen	
	szám	népesség	szám	népesség	szám	népesség
	db	fő	db	fő	db	fő
Oszágos központ	1(2)	254 474	-	-	1(2)	254 474
Regionális szintű centrumok	6	192 855	8	232 721	14	425 576
Fejlett msz. szintű központok	8	142 904	10	158 553	18	301 457
Megyeszékhely szintű központok	20	185 718	43	480 301	63	666 019
Középvárosi szintű központok	44	387 262	103	487 856	147	875 118
Kisvárosi szintű központok	48	189 686	204	650 724	252	840 410
Összesen	128	1 352 899	368	2 010 155	496	3 363 054
Összesen (Mo) 15 417 327 fő	-	8,77%	-	13,04%	-	21,81%

Forrás: Kókai S. (2023)

Az 1910-ben az említett 496 városban az ország össznépeségének 27,57%-a élt. A városodottság szintje 5,7%-kal emelkedett, s ez az igen alacsony érték, egyben igazolja azt is, hogy az urbanizáció nem mozgatta meg Magyarország népességét olyan mértékben, mint Nyugat-Európában. A részletesebb elemzések során kiemelten fontos, hogy ekkor már Budapesten közel annyian éltek, mint a tizennégy regionális centrumban, 1870-ben ez az érték még csak 59,8% volt.

Ez annak következménye, hogy az ország fővárosának népességgyarapodása három és félszeres volt, a regionális központok népességszáma átlagosan mindössze a duplájára emelkedett. A legkevésbé a funkcionálisan közép és kisvárosoknak tekintett települések népességszáma gyarapodott.

8. táblázat. A történelmi Magyarország városainak funkcionális hierarchiája és népességszáma (1910)

Hierarchia-szint	Teljes értékű központok		Részleges értékű központok		Összesen	
	szám	népesség	szám	népesség	szám	népesség
	db	fő	db	fő	db	fő
Országos központ	1	880 371	-	-	1	880 371
Regionális szintű centrumok	6	427 564	8	457 012	14	884 576
Fejlett msz. szintű központok	8	259 601	10	279 875	18	539 476
Megyeszékhely szintű központok	20	302 979	43	704 600	63	1 007 579
Középvárosi szintű központok	44	522 651	103	738 850	147	1 261 501
Kisvárosi szintű központok	48	270 265	204	914 639	252	1 184 904
Összesen	128	2 663 431	368	3 094 976	496	5 758 407
Összesen (Mo.)	20 886 487 fő	-	12,75 %	-	14,82	-

Forrás: Kókai S. (2023) adatai alapján saját szerkesztés

I.5 A funkcionális értelemben vett városok és népességük 1910-ben

Beluszky Pál számításai szerint a magyarországi városi rangú településeken a lakosság 20,36%-a, az öt hierarchia-szintbe (9. táblázat) sorolt 425 városi funkciójú településen az ország népességének 28,92%-a (5 326 237 fő) élt (10. táblázat). Ismételten fontos hangsúlyozni, hogy Beluszky professzor vizsgálatai Horvát-Szlavónországra nem terjedtek ki, ezek figyelembe vételével az abszolút szám adatok felfelé, a százalékos értékek lefelé módosultak volna.

9. táblázat: Az egyes hierarchia-szintekbe sorolt települések jogállása és igazgatási székhely szerepe (1910)

Hierarchia-szint	Települések száma	Jogállás			Közigazgatási székhely-szerep	
		thjv.	rtv.	község	megye	járás
Országos központ	1	szkfv.	-	-	1	1
I. Regionális központ	12*	11	1	-	11	11
II. Megyeközpont	50	14	34	2	39	46
III. Középváros	65	2	40	23	13	54
IV. Kisváros	204	-	25	179	-	192
V. Járási funkciókkal rendelkező település	93	-	8	85	-	74
Összesen	425	27	108	289	64	378

* Zágrábbal együtt - *Forrás: Beluszky P. (2016) 145. old.*

A 9. táblázat is jelzi, hogy a funkcionális besorolásnak is vannak bizonytalanságai, különösen a kisvárosi funkciót betöltő települések esetében az alsó határértéken billeget kb. 100 település. Beluszky profdessor megfogalmazása szerint:

„... 1910-ben közel száz járási székhely (pontosan 94) nem került be az általunk kimutatott 425 több-kevesebb városi funkcióval rendelkező település közé (így pl. Zalaszentgrót, Pacsa, Biharnagybajom, Biharkeresztes, Kemece, Nyíracsaád, Pétervására, Mándok, Gyórszentmárton stb.). Pedig a járási székhellyé előléptetett települések nemcsak néhány járási intézményt nyertek, hanem ezek további „városi elemeket” vonzottak a községbe – a járásbíróóság ügyvédek, a járási orvos gyógyszerterát, a járási hivatalok postahivatal stb...”

Beluszky P. (2016) 147. old.

A városi rangú és funkciójú települések állománya között mutatkozó nagyfokú eltérés módosítja az ország városi lakosságának számáról és arányáról a városi jogú települések népessége alapján megadott értékeket (*10. táblázat*). Az ország városi szerepkörű településeiben 1910-ben 5 millió 386 ezren, vagyis a lakosság 29,25%-a élt. Ez az érték mintegy 1,6 millió fővel több, mint a városi jogú településekben élők. Az ország „városodottsága” közel 10%-ponttal „javul”, ha a városi funkciójú településeket vesszük figyelembe (a városi rangú települések lakosságának aránya 1910-ben 20,4%).

A városodottság regionális különbségei megmaradtak (pl. Erdély, Partium, Horvátország alacsonyabb értékei), az átlagtól való eltérés az Alföldön igen markáns. Az Alföldön a lakosság több mint fele (55,8%-a) városnak minősülő településekben élt, de még a vitathatatlanul városként elfogadható településekben – a regionális centrumokban, megyeközpontokban és a középvárosokban – is a lakosság több mint 44%-a (az országos arány 20,16%). Ráadásul a lakosság további jelentékeny hányada élt 5 ezer főnél népesebb, ám nem városi funkciójú településekben. Az Alföld sajátos településszerkezete több vármegyében még szélsőségesebb kifejtésben jelentkezett. Csongrád lakosságának 71,5%-a (a középvárosokig bezárólag is 65,2%-a), Hajdú megyében 69,7%-a, Békésben 59,2%-a élt városi funkciójú településekben (*Beluszky P. 2016*).

„...Az alföldi mezővárosok város voltát, „urbanizáltságát” vitatjuk; tény, hogy népességük egy része tanyán élt, viszont a századelőn a tanyák többsége még szorosan a mezővárosokhoz szerveződött, vagyis élt a klasszikus tanyaelv...”

Beluszky P. (2016) 150. old.

Azt nem tudjuk, hogy a Beluszky professzor által vizsgált 425 városi funkciójú településen mennyien éltek 1870-ben, mert egyetlen tanulmányban vagy könyvben sem kerültek e központok tételesen felsorolásra. Az 1990-ben, a Tér és Társadalom folyóirat 4. évfolyamában megjelent 1. sz. melléklet, az 1900-ra vonatkozó hierarchikus szintekbe sorolt településeket (245 db) közli. Amellett,

hogy Zimony kétszer szerepel (61. hely, ill. 77. hely) huszonkét horvát-szlavónországi város is besorolásra került.

10. táblázat. A régiók városodottságának főbb mutatói (1910)*

Régiók	Népesség	Városi rangú települések			Városi funkciójú települések					
		szám	népesség	Városi népesség aránya	I-III. központok**			IV-V. központok**		Városi népesség aránya
					db	fő	%	db	fő	
Dunántúl	3 175 181	16	360 266	11,35	17	385 500	12,14	57	265 017	20,49
Felvidék	3 574 288	41	481 663	13,47	29	437 366	12,24	71	313 648	21,01
ÉK.- Magyarország	1 191 354	5	88 437	7,42	8	106 876	8,97	20	75 888	15,34
Partium	1 687 461	8	210 551	12,48	9	226 295	13,41	31	147 466	22,15
Alföld	4 527 587	31	2 045 921	45,19	30	1 953 104	44,02	48	633 369	55,80
Tisza-Maros- szög (Bánság)	1 582 133	8	212 875	13,45	11	240 180	15,18	24	124 433	23,04
Erdély	2 678 367	29	350 268	13,07	22	323 120	12,06	47	153 975	17,80
Összesen	18 416 6 371	138	3 749 981	20,36	126	3 672 441	20,16	298	1 713 796	29,25

* Horvát-Szlavónország nélkül

** a központok funkcionális besorolását és elnevezését a 9. táblázat tartalmazza

A 2005-ben megjelent könyv mellékletében 330 település szerepel (*Beluszky P.-Győri R. 2005*), azonban a horvát-szlavónországi városok – Zágráb kivételével – már kimaradtak. Ez utóbbi városkörre – Budapestet is beszámítva – azt az értéket kaptuk, hogy a 331 funkcionális városban 1870-ben 2 879 979 fő élt, az ország lakosságának 18,68%-a. Az 1910. évre vonatkozóan pedig 5 074 790 fő élt, az ország lakosságának (18 416 371 fő) 27,55%-a (*11. táblázat*).

Összegezve a különböző városfogalmakhoz kapcsolódó – és a különböző vizsgálati szempontok alapján – elemzéseket az alábbi kép rajzolódik ki a városodottság dualizmuskori értékéről és mértékéről (*11. táblázat*). 1870-ben a régi privilégium még meghatározó szerepet játszott, amelyeket az említett törvényekkel bontottak le, melynek eredményeként átlendült az optimális mértéken – a törvényalkotók drasztikus szigorának köszönhetően – városaink száma. A sokból hirtelen kevés lett.

A különböző megközelítési szempontok eltérő kiindulási állapotot és ennek megfelelő 1910. évi állapotot eredményeznek. A legszélsőségesebb értéket a

teljes jogi-igazgatási városállomány adatai jelentik, ez esetben mindkét időpontra irreálisan magas városi népesség értékeket kapunk. A 958 városra kiterjedő elemzés szerint 1870-ben az ország lakosságának 28,78%-a városokban élt, s ez 1910-re 34,04%-ra emelkedett. Ez önmagában igaz, de illúzió is, mert a városok fele már 1870-ben sem volt funkcióit tekintve város. A másik szélsőértéket akkor kapjuk, ha a városok számát jogi-igazgatási és a statisztikai szempontok alapján leszűkítjük, ekkor a városodottság szintje 1870-ben 12,8-14,7% közötti, s 1910-re is 18-21% közötti arányra emelkedik, a teljes országterület vonatkozásában.

11. táblázat. A városi lakosság száma és aránya (1870-1910)

Kategóriák	Terület	Városok száma	Városodottság értékei			
			1870		1910	
	km ²	db	fő	%	fő	%
Jogi-igazgatási	325 411	189	2 042 887	13,27	3 759 039	18,00
Jogi-igazgatási	325 411	958	4 445 927	28,86	7 109 412	34,04
Jogi-igazgatási	325 441	156	2 083 109	13,51	3 963 706	18,98
Jogi-igazgatási	282 870	138	1 982 726	14,64	3 749 981	20,36
Statisztikai (10 000 fő <)	325 411/ 282 870	90	1 971 394	12,78	4340 889*	23,77*
Funkcionális (Kókai S.)	325 411	496	3 363 054	21,81	5 758 407	27,57
Funkcionális (Beluszky P.)	325 411	425	na.	na.	5 386 237	29,25
Funkcionális (Beluszky P.)	282 870	331	2 879 979	18,68	5 074 790	27,55

* 146 település, Horvát-Szlavónország adatai nélkül -Forrás: szerk. Kókai S.

Az eredmények azt mutatják, hogy a magyar városodás dualizmuskori folyamatát csak a városhálózat teljes bemutatásával, a városi funkciók számbavételével és a városok helyzetének, illetve szerepének funkcionális vizsgálata alapján lehet megítélni. A középkori városok gyakorlatilag feleződnek, az 1876 utáni városi rangú települések minimum duplázódnak, s így a valóságot jobban megközelítő adatokat és értékeket kapunk, mely szerint 1870-ben a ténylegesen központi funkciót betöltő városokban élt az ország lakosságának kb. 19-21%-a, s ez az érték 1910-re 27-29%-ra emelkedett.

ÖSSZEGZÉS

A városodás és a városiasodás a kor alapvető tendenciájává vált, mindazok ellenére, hogy továbbra is a vidéki Magyarország jelentette számszerűségében a meghatározó elemet. A városi népesség számának gyarapodása jelentős volt, azonban az urbanizáció agrárországban zajlott, ezért sem hozhatott látványos eredményeket, amihez hozzájárult, hogy az ipari forradalmak is deformáltan jelentkeztek és érték el országunkat. Közismert, hogy ezek hazai súlypontját az élelmiszer és könnyűipar jelentette, s az ún. második ipari forradalom alig érintette meg a dualizmuskori Magyarországot. A városodottság értéke és mértéke a századfordulón is messze elmaradt a nyugat-európai országok mögött, ezért a kutatók egy csoportja a városiasság egyes elemeire helyezi a hangsúlyt, olyan mutatókat keresve, amelyekben látványosabb eredményeket értünk el. Mindez például az írni-olvasni tudás általánossá válásában (56,37 %, a hat éven felüliek 66,7%-a) is megnyilvánulhat. E tekintetben is a városok álltak az élen magas arányszámaikkal, például az összes törvényhatósági jogú város 6 éven felüli népességének 85,4%-a 1910-ben már tudott írni-olvasni. Természetesen ez is csak a „jéghegy csúcsa”, s városaink egy szűk körére fókuszál. Annak részletes elemzése, hogy a városodás szintjének viszonylag alacsony értékeit milyen okokkal magyarázhatjuk és milyen következményekkel jártak, szétfeszítené e tanulmány terjedelmi korlátait. Minden elemzés azt mutatja, hogy 1870 és 1910 között a városodás értékei 5-8%-kal emelkedtek országos viszonylatban.

IRODALOM

- BÁCSKAI V.–NAGY L. (1984): Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest.
- BÁCSKAI V. (2002): Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Osiris Kiadó, 171 p.
- BELUSZKY P. (1990): A polgárosodás törékeny váza. Városhálózatunk a SZÁZADFORDULÓN I. (Városhierarchia – vázlat tényképekkel.) Tér és Társadalom 3–4. pp. 13-56.
- BELUSZKY P. (2016): Másodkézből. Társadalom-földrajzi tanulmányok. Pécs: MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, 257 p.
- BELUSZKY P.- GYŐRI R. (2005): Magyar városhálózat a 20. század elején, Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest, 232 p.
- FRANÇOIS W. (2003): A város meghatározásának problémái a 19. századi Európába századi Európában. Korall 11-12. (2003. május) pp. 183-198.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Budapest. 213 p.
- GYÁNI G.–KÖVÉR GY. (1998): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest.

- GYIMESI S. (1975): A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Budapest. 146-147., 240-243. p.
- KATUS L. (1979): A településhálózat fejlődése. In: Kovács Endre (szerk.): Magyarország története. 6/2. köt. 1848-1890. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KELETI K. (1871): Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statisztika szempontjából. Pest. 510 p.
- KELETI K. (1873): Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statisztika szempontjából. Második, átdolgozott kiadás. Pest. 400 p.
- KÓKAI S. (2018/a): A történelmi Magyarország városai 1870-ben. In: Horváth G. (szerk.) A magyar földrajz szerencsi műhelye. Szerencs. pp. 211-227.
- KÓKAI S. (2018/b): Erdély városhálózata és funkcionális differenciálódása (1870). In: Pap N. - Szalai G. (szerk.): Táj geográfus ecsettél. PTE, Pécs, pp. 63-80.
- KÓKAI S. (2022): Városok, városodás és városiasodás a történelmi Magyarországon (1870). Településföldrajzi Tanulmányok 11/1-2. pp. 3-21.
- KÓKAI S. (2023): Magyarország városai a kiegyezés idején. Nyíregyháza, 280 p.
- MAJOR J. (1964): A magyar városhálózatról. Településtudományi Közlemények 16. pp.32–65.
- MAKKAI L. (1961): A magyar várostörténet vázlata. In: Vidéki városaink. Bp.
- PÁLMÁNY B. (1995): Szempontok a magyarországi mezővárosok típusaihoz az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadítás befejezéséig (1767–1870). In: Mikó Zs. (szerk.):Mezőváros-kisváros..Rendi társadalom–Polgári társadalom 4. Debrecen
- THIRRING G. (1911): Városaink népességének alakulása 1787-től 1910-ig. Bp.
- TÓTH J. (1988): Urbanizáció az Alföldön. Budapest, 200 p.
- VÖRÖS K. (1973): A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában. In: Tanulmányok Somogy megye múltjából. Somogy Megyei Levéltár pp. 189-203.
- A Magyar Királyság városainak listája (1910). In. <https://hu.wikipedia.org/wiki/Letöltés: 2024. 01.13.>*

ISKOLA, ÉLMÉNYPEDAGÓGIA, HONISMERET ÉS AKTÍVTURIZMUS

KOMÁROMI ISTVÁN

1. A MAGYAR ISKOLA ÉS AZ OKTATÁSI RENDSZER NÉHÁNY JELLEMZŐ VONÁSA, VALAMINT MEGÍTÉLÉSE NAPJAINKBAN

Az iskolának, az abban végzett tevékenységnek és az eredményeknek - autentikus oktatási szakemberek vagy a hozzáértő és/vagy laikus közvélemény részéről történő - hivatalos és nem hivatalos minősítése, megítélése mellett vannak statisztikai szempontú egzakt monitoringmutatói is. Ilyenek például a hazai és nemzetközi eredményességet vizsgáló mérések és értékelések. A fentiekben a magyar iskolarendszerről alkotott konzervív jellegű véleményt illetően csak némiképp és részben mondanak ellent ennek azok az utóbbi másfél-két évtizedben napvilágot látott, s közoktatás-köznevelés eredményességét nemzetközi téren különböző megközelítésű és jellegű monitoring összehasonlító vizsgálatok (PISA, TIMMS, PIRLS), amelyek egyes területeken kevésbé, míg más vonatkozásban jobb eredményeket jelentettek-jelentenek a magyar köznevelés számára. A különböző - például skandináv, angolszász és az ún. „porosz” - iskolamodellekben egymáshoz képest némiképp eltérő oktatásfelfogás és filozófia alapján működő iskolák eredményeinek az összehasonlítása nem könnyű. Mindegyik rendszernek vannak előnyei és kevésbé előnyös vonásai, s ráadásul egy objektívnek látszó kép megítéléshez nagyon sok különböző szempont figyelembevétele is szükséges.

A hazai iskolai rendszert, az iskolát általában és az iskola világát, az abban végzett tevékenység színvonalát, az iskola miliójét teljességében több - hivatalos és nem hivatalos, egzakt vagy éppen emocionális jellegű szempont, kritérium és index - alapján lehet és szokták is hivatalosan és nem hivatalosan értékelni, minősíteni. Megszokott például az egyes médiumok (HVG), szakmai hivatalos/félhivatalos digitális platformok (EduLine.hu) évenként - ugyan eltérő módszertannal és nem konzekvensen, egységesen alkalmazott szempontok alapján, de -, közreadják például a középiskolák országos rangsorát. A médiumok az iskolai rangsorok kialakításánál általában az Oktatási Hivatal által közzétett országos kompetenciamérésének és az érettségi vizsgáknak az eredményeit használják fel, de nem egységesen, hanem egy „kicsit másképp”. Például vannak olyan rangsorkészítők, akik minden érettségi tárgyat figyelembe vesznek, de

vannak olyanok is, amelyek csak a kötelező érettségi tárgyak eredményei alapján rangsorolnak. De nem egyértelmű az egyes iskolai rangsorok kialakításánál a csak az emelt szintű érettségivel szerzett nyelvvizsgák és/vagy a más időben és formában szerzett nyelvi vizsgák figyelembevétele sem az idegennyelvi vizsgák statisztikai mutatóinál. Érdekes és sajátos megközelítésű eleme a középiskolai rangorkészítésekénél a felsőoktatási jelentkezések, illetve felvételi eredmények statisztikai mutatóinak számbavétele is. Az eltérő módszertan és a nem egységesen alkalmazott szempontok ezért tehát az iskolai rangsorok készítésénél minden bizonnyal nem tekinthetők teljességében objektívnek és minden vonatkozásban megfelelően orientálóknak. (Egy sajátos megközelítésű, de nem rendszeresen készített országos iskolai rangsor az ún. „hozáadott érték” alapján történő minősítés, kategorizálás, amely azt mutatja meg, hogy a diákok iskolába történő felvétele és az iskola elvégzése után, illetve a továbbtanulás vonatkozásában statisztikai szempontból is kimutathatóan milyen arányú az elvárható értéktől való eltérés pozitív irányban. (Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, 2007).

Az iskolákról készített értékelő minősítések, az iskolák közti rangsorolás - a fentiekén túl -, számos olyan tényezőt és elemet nem vesz, nem tud (?) figyelembe venni - mint például az iskolai közösség jellege, specifikuma-i, a pedagógusok szakmai színvonalának a megítélése, minősége, az iskolai légkör, hangulat milyensége stb. -, amely egy-egy iskola megítélését, az iskolák közötti rangsoroló különbségtételt megközelítően objektívvé tudnák tenni. Az iskola és iskola világának megítélése és minősítése természetesen nem könnyű feladat, s talán szerencsés, ha azt - a fentiekben vonatkozóan leírtakat is figyelembe véve - egyfajta komplex nézőpontot követve végezzük el. Egy nem hivatalos elméleti síkú, részleteket nem tartalmazó, azokkal kiegészítendő általános, a „legjobb iskola” iskolaminősítési szempontsora lehet az alábbi:

A „legjobb iskola” e fenti táblázatba foglalt 10 minősítési szempontot tartalmazó szempontsorában e választott témafeldolgozás vonatkozásában, illetve azzal összefüggésben közvetve egy – egy iskola megítélését, tekintve meghatározó lehet a 9. pontban jelzett „Az iskola kulturális élete, a szabadidő és sportolás lehetőségei az iskolában”, közvetlenül pedig a 6. pontban foglalt „Az iskolai és iskolán kívüli tanítás („*out of school learning*” / „*experiential education*”) módja és formái, az oktatás színvonala” szempont, mint az iskola nyújtotta lehetőség, lehetőségek.

Az iskolák, illetve az iskolák közötti különböző szempontok – benne például a hazai és nemkülönben a nemzetközi, s az oktatás eredményességét mérő összehasonlító vizsgálatok és elemzések - alapján történő rangsorolás, minősítés közvetve vagy közvetlenül jelezhetik annak a gyakran hangoztatott változtatási szándéknak, tartalmi és módszertani reformnak is a célját, amely során a tanítás-tanulás folyamatában az eddigiekhez képest nagyobb hangsúlyt kaphat - az

egyébként magas színvonalú - lexikális tudás mellett például a szövegértés, a matematikai és a természettudományok területén megszerzett ismeretek vonatkozásában az ún. alkalmazóképes tudás („mindennapi életben használható tudás”) kompetenciái fejlesztésének az előtérbe kerülése. Nem elhanyagolhatóan mindezt pedig úgy elsajátítva, fejlesztve és megszerelve, hogy a megszokott iskolai - tantermek alkotta miliót, az élmény alapú tanítás-tanulás szintereit jelentősen megváltoztatjuk, kiegészítjük és rendszerszintű jelleggel konzekvensen ki is bővítjük.

1. táblázat. A „legjobb iskola” kritériumai

1.	Az iskola épületének állaga és minősége
2.	Az iskola műszaki - technikai és infrastrukturális felszereltsége
3.	Az iskolavezetés és a pedagógus- és adminisztratív-technikai dolgozói közösség szemlélet- és gondolkodásmódja
4.	Az iskolai atmoszféra és milió, az iskolai légkör és hangulat
5.	Az iskola képzési kínálata, a tantárgyválaszték, a tehetséggondozás és felzárkóztatás (szakkörök, foglalkozások)
6.	Az iskolai és iskolán kívüli tanítás („out of School learning” / „experiential education”) módja és formái, az oktatás színvonala
7.	A pedagógiai munka, a nevelés minősége és színvonala
8.	A tanulók egymáshoz való viszonya, a közösségi élet az iskolában
9.	Az iskola kulturális élete, a szabadidő és sportolás lehetőségei az iskolában
10	Az iskolai szolgáltatások (étkezési lehetőség, büfé, automaták) minősége és színvonala

Forrás: saját szerkesztés

S mindezek, az iskoláról, annak megítéléséről -, benne a nevelést-oktatást megreformálni és korszerűsíteni kívánó elképzelésekkel - hogyan és milyen módon kapcsolódnak és kapcsolhatóak az értekezés címében is szereplő turizmushoz, az ifjúsági- és diákturizmushoz, s kifejezetten az aktívturizmushoz? Az ifjúsági- és diákturizmus alanyai, szereplői a fiatal felnőttek, valamint a különböző oktatási intézmények diákközösségének tagjai, a diákok. A korosztályos turizmus e szegmensének szereplői nagyobb részben iskoláskorúak, illetve felsőoktatási intézmények hallgatói, s ebből következően e minőségükben - például az iskolai tanulmányi- és osztálykirándulások, a természetjárás, a fiatalok körében igen népszerű aktív turisztikai programok, a tematikus évközi- és nyári táborok, az erdei iskolai és a különböző diák- valamint hallgatói közösségeket érintő nemzetközi programokban való részvételük révén - közvetve és közvetlenül részeseivé is válnak a különböző tantárgyak és diszciplínák komplex műveltség tartalmainak megismerésében és befogadásában.

E programok, a megszokott tanórán és iskolán kívüli olyan nem formális és informális tanulási környezetet is jelentenek, amely a diákok számára a tanítási - tanulási lehetőségek gazdag tárházát jelenti, s emellett az e keretek között megvalósított „élmény alapú tanulás” - nak komoly hátránykompenzációs (hátrányos helyzet, SNI, BTMN stb.) hatása és eredménye is van/lehet.

Dinamikusan változó világunk, a fejlődés és modernizáció követelményei, valamint kihívásai az iskolarendszer formai, tartalmi és módszertani korszerűsítésének, megújításának az igényét vetik fel és teszik szükségessé. E szemléletmódbeli és gyakorlati változás-változtatás egyik meghatározó eleme lehet - a klasszikus iskola infrastrukturális és tartalmi megújítása mellett - az iskolán és tanórán kívüli környezetben történő tanítás-tanulás és nevelés szerepének növelése („*out of school learning*”), a diákok-tanulóknak a tanítási - tanulási folyamatban élményeket nyújtó aktív bevonása és motivációjának a fokozása („*experiential education*”). Ebben a szerepet kaphatnak olyan iskolán és tanórán kívüli, s a diákok aktív részvételével megvalósítható programok, mint például az egyes közismereti tantárgyakhoz kapcsolódó tanulmányi kirándulások, a különböző céllal életre hívott mobilitások, az utaztatás-utazások, az évközi- és nyári szünetekben szervezett tematikus táborok, az erdei iskolai-, az aktív turisztikai és a nemzetközi ország-ismereti programok, amelyek szorosan kapcsolódva a turizmushoz, az ifjúsági- és diákturizmushoz is, hozzájárulhatnak az ifjú nemzedék, a „jövő turistája” turisztikai szokásainak kialakításához, szemléletformálásához.

2. AZ ÉLMÉNYPEDAGÓGIA, AZ „ÉLMÉNY ALAPÚ TANULÁS”, MINT FONTOS TANÁRI - TANULÓI ÉRZELMI ATTITŰD SZEREPE ÉS JELENTŐSÉGE

Az iskola miliőjének, belső világának, az abban meghatározó szerepet játszó pedagógusok és diákok életének és közvetve tevékenységük megítélésének, minősítésének az egyik véleményem szerint meghatározóan fontos jellemzője lehet az, hogy egy-egy iskolában milyen az iskolai hangulat, az általában az iskola életére jellemző légkör, milyen a diákok és a pedagógusok által megélt mindennapi élmények milyensége!?

Az iskolát - amelyet gyakran -, a diákok „második otthona” jelzővel is szoktak illetni, találó kifejezés, hiszen az iskoláskorú gyermekek, diákok fiatalkori életének, hétköznapi napjai egy jelentős részét ezen intézmény falai között élik meg és le. Ebben a megközelítésben és összefüggésben nem elhanyagolható, hogy ez az iskolai élet milyen környezetben és feltételek között élhető és zajlik le. Egy korábban már említett és idézett szakember vonatkozó véleménye szerint „...többek között azért került előtérbe az a cél, hogy minél barátságosabbá tegyék az iskolaépületeket, mert a diákok egyre több időt töltenek

ott, az iskola egyre több olyan funkciót kénytelen átvenni, amelyet korábban az otthon látott el” (Tamáska, 2018.).

Az iskola, egy-egy oktatási intézmény által biztosított infrastrukturális és tárgyi feltételrendszer az egyik, nagyon fontos - s, mint korábban kiemelés is kapott -, meghatározó eleme a tanítás-tanulás színteréül szolgáló megfelelő környezetnek. Egy másik ugyancsak lényeges és talán még fontosabb szempontként jelenik meg annak megítélése, hogy a diákok és pedagógusok az iskola falai között hogyan élik meg mindennapjaikat, tevékenységüket, milyen hatások és élmények érik őket az ott zajló folyamatokban. Az oktatáskutató - oktatásirányító szakemberek kutatási repertoárjában, illetve vonatkozóan kiemelt véleményében jellemzően megtalálhatóak az ezzel kapcsolatos, s fontosnak tartott gondolatok. A „jó iskola” az, ahol és amelyben: *„A tanítás és tanulás élmény. A tanítási-tanulási szintér változatos.”* (Setényi, 2018), *„Iskolába járni élmény és sikerélmény.”* (Stéger, 2018) és *„A jó iskola élménypedagógiával valósul meg.”* (Hajnal, 2018).

Az élményalapú tanítás-tanulás fogalma és tartalmi vonatkozásai, összefüggései az utóbbi időben mind az oktatáskutatók elméleti, mind pedig a gyakorlati pedagógiai szakemberek gondolkodásában és munkáiban megjelenik és előtérbe kerül. Mi az „élménypedagógia”, mit és hogyan értsünk alatta, hogyan értelmezhető az nevelésfilozófia szempontból? A Pedagógiai Lexikon meghatározása szerint: *„A reformpedagógia egyik iránya, amely az oktatás módszerében az addig követett →formális fokozatok helyett az élményen alapuló tanítást hangsúlyozza.”* (Pedagógiai Lexikon, 1976: 349.). E fogalom-meghatározás általános jelleggel determinálja az „élménypedagógia” fogalmát, azonban az élménypedagógia részleteiben ennél sokkal többet jelent és foglal magába. Molnár Péter szerint: *„...az élménypedagógia kilép a megszokott osztálytermi keretek közül, és a diákok, gyermekek saját tapasztalataira, „élményeire” épít a természet segítségével, és jól megválasztott feladatokkal, játékokkal.”* (Molnár, 2013: 90.). Az élménypedagógia folyamatában a tapasztalatokon alapuló tanulás és az élmények, az élményszerzés közvetlenül összekapcsolódik („*experiential education*”). E szemlélet és gondolkodásmód gyakorlati megvalósítása során, a tanítás-tanulás folyamatában a tanárok „megszokott” ismeretközvetítői szerepét a tanár- diák együttműködésében felváltja a tanulók aktivitására, közvetlen tapasztalataira építő életszerű, s mindezzel együtt a diákok számára élményeket is nyújtó ismeretbefogadó - a személyes készségek fejlesztését, az önismeretet és önértékelést, az egyéni felelősségvállalást és a szociális kompetenciák fejlesztését is jelentő - attitűd és jelleg.

Az „élmény alapú tanítás-tanulás” nem csak az elméleti szinten ezzel foglalkozó szakembereknél került előtérbe, hanem az oktatáspolitikai, az oktatásirányítói szemlélet- és gondolkodásmódjában, valamint koncepcionális

látásmódjában, illetve a gyakorlati megvalósítást támogató tevékenységében is. Ezzel összefüggően vált lehetővé az, hogy köznevelési intézmények, iskolák - ugyan még csak pályázati rendszeren keresztül, de - kísérleti jelleggel beilleszthessék az „élmény alapú tanítást-tanulást” nevelési-oktatási repertoárjukba, pedagógiai programjukba. Egy ilyen lehetőséget biztosított az iskoláknak az EFOP-3.3.5-17-2017-00069 „Korszerű pedagógiai módszerek alkalmazását segítő Iskolai Közösségi Program kísérleti megvalósítása” c. projektbe történő bekapcsolódás is. (A program az Eötvös Gyakorlóiskolában a „Programok, élmények, korszerű tanítás-tanulás iskolán belül és kívül” c. mottót kapta!)

A tanítás-tanulás, a diákok szemléletformáló ismeretszerzésének és a közösségi nevelésének az alapvető és tradicionális színterei a nevelési-oktatási intézmények, az iskolák, s abban a különböző közismereti tantárgyakhoz kapcsolódó tanítási órák! Emellett természetesen több más, az iskolán belüli, de tanórán és/vagy iskolán kívüli lehetőség - így például a „délutáni iskola” („napközi”), a különböző szakköri, kulturális-, sport- és szabadidős foglalkozások, a tematikus tanulmányi- és az osztálykirándulások stb. („out of school learning”) -, is szolgálják és szolgálhatják, még inkább színesíthetik a tanulók ismeretbővítésének és közösségi szocializációjának, a nevelésnek a folyamatát. E fenti gondolat sorhoz kapcsolva azt is szükségesnek tartom hangsúlyozni, hogy az „élmény alapú tanítás-tanulás” pedagógiájának vannak előzményei, s annak gyakorlata jellemzően már korábban is részét képezte és képezi egy-egy iskola, s természetesen pedagógusai módszertani repertoárjának.

3. TURIZMUS ÉS AZ IFJÚSÁGI TURIZMUS. AZ ISKOLA ÉS AZ IFJÚSÁGI- ÉS DIÁKTURIZMUS, AZ AKTÍVTURIZMUS KAPCSOLATA, ÖSSZEFÜGGÉSEI.

A turizmust, annak különböző formái, kategóriái alapján azt több szempontból - így például a turizmus/turista motivációja, a célja, a résztvevők életkora, a turizmus földrajzi kiterjedése vagy például a turista környezettel való kapcsolata stb.- alapján csoportosíthatjuk. A turizmusnak turista motivációja szerinti csoportosítását tekintve - alapul véve Lengyel M. (1994) turizmus-meghatározását - annak két megjelenési formája a szabadidős („vakációs”) és a hivatásturizmus. A szabadidős turizmus jellemzői formái közé soroljuk például az üdülést, a körutazó és a városlátogató turizmust, a gyógy- és a falusi turizmust, a vallási, a bevásárló és a gasztronómiai turizmust, s nem utolsósorban a természetjáró és kulturális turizmust, illetve külön kifejezetten az ifjúsági turizmust is (Hutiray J. 2000).

A turizmus/turista motivációjával szoros összefüggésben megjelenő, s a turizmus célja szerint kategorizált turizmusformák között - több más turizmusforma mellett - ugyancsak meghatározóan van jelen például a természetjárás, a kulturális-, a sport- és a kalandturizmus egyaránt. A turizmust

és annak különböző formáit a „turisztikai termék” fogalmát - amely a turisztikai kínálatot és a turista által igénybe vett szolgáltatások összességét jelenti -, használva és csoportosítva kiemelhető, hogy a „Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2030” c. dokumentum a „klasszikus termékeknek” közé sorolja - az egészségturizmus, a kulturális turizmus, a bor- és gasztronómiai turizmus, a hivatásturizmus (MICE) és a rendezvényturizmus mellett - az aktív és természeti turizmust (NTS 2030).

A turizmus egyik jellemző kategóriája - az abban résztvevők életkor szerinti csoportosítása alapján - az ifjúsági turizmus. Az ifjúsági turizmus tartalmát és főbb specifikumait tekintve jól fejezi ki azt az alábbi fogalom-meghatározás: *„Az ifjúsági turizmusjellemző formái a családi, valamint kifejezetten a gyermekek részére szervezett üdülések es utazások, az iskolai tanulmányi es osztálykirándulások, táborozások es a természetjárás, valamint a fiatal felnőttek önállóan lebonyolított utazásai Magyarországon es külföldön.”* (Bodnár, 2000). Sokszínű turizmusforma, amely nem tekinthető önálló turisztikai terméknek, mivel összetettsége miatt több termékhez is kapcsolódik, s jellegzetességét a korosztály igényei határozzák meg (MTH/NTS/2005-2013). Az ifjúsági- és diákutizmus fontos jellemzői a turisztikai kereslet - kínálat tükrében végzett elemzések és megállapítások. A keresleti oldal vonatkozásában kiemelhető, hogy az e korosztályhoz tartozó „turista” elsősorban az oktatási intézmények tanulóiból kerül ki, s egyik meghatározó jellemzője, hogy önálló jövedelemmel nem, vagy csak korlátozott mértékben rendelkezik, ugyanakkor a felnőttekhez képest relatíve több a rendelkezésre álló szabadideje. A turizmus kínálati oldalát tekintve az idegenforgalom egy külön területét jelentik a gyermekek és fiatalok számára szervezett és részvételükkel zajló speciálisabb programok. Jellemzőjük egyrészt, hogy az azokon résztvevők komforttal és kényelemmel kapcsolatos elvárásai általában kisebbek, ugyanakkor lényegesen nagyobb aktivitást és színesebb programokat kívánnak, amelyek általában nem csak egyszerűen a kikapcsolódást szolgálják, hanem ismeret- és tapasztalatszerző, bővítő funkciójuk is van (Bodnár, 2000).

Az ifjúsági turizmus jellemzőformái és komplex jellege, valamint az abban érintett gyermekek, diákok és fiatal felnőttek révén több szempontból és sok szállal kapcsolódik az iskola világhoz. Az iskolában az egyes tantárgyak/műveltségterületek - például a magyar nyelv- és irodalom, a történelem/hon- és népismeret, a természetismeret/földrajz, a testnevelés stb. - által közvetített ismeretek és szemléletmód közvetett módon alakítja a tanulók felfedezés- és megismerési vágyát, utazás iránti motivációját és ez szoros összefüggésben van az oktatási intézményeken belül szervezett hagyományos ifjúságturisztikai formákkal, az osztály- és a tanulmányi kirándulásokkal, az évközi és a szünidőben szervezett tematikus táborokkal, az erdei iskolai

programokkal, a természetjárással és nem utolsósorban a különböző aktív turisztikai programokkal.

A „Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2030’ c. dokumentum olyan nemzetstratégiai célokat is hangsúlyosan rögzít - „3.4.7 Identitás és kötődés (G - pillér)” -, mint a hazaszeretet és a nemzeti identitás erősítése a közös szellemi örökségünk és hagyományaink megismerésén, megóvásán és átadásán keresztül. E szemlélet kialakításának a dokumentumban foglaltak szerint már az iskolában, az iskoláskorban el kell kezdődnie, azért, hogy a fiatal generáció tagjai ne csak tanórán és tankönyvekből tanuljanak egy-egy történelmi helyszínről, eseményről és szereplőről, hanem azt a maguk valóságában fedezhessék, ismerhessék meg. Hasonlóan ítéli meg az „NTS 2030” a természettudományos tantárgyak oktatása során annak szerepét és szükségességét, hogy a diákok e tárgyak műveltségi anyagán keresztül is ismerjék meg hazánk, Magyarország egyedülálló természeti és táji értékeit, amely révén cél az általános és a középiskolában a természetjárás iránti igény és motiváció kialakítása, megszerettetése. Ebben az összefüggésben ki is emeli, hogy: „A most felnövekvő generáció válik ugyanis idővel utazási döntést hozó turistává, de belőlük kerülnek ki az ágazat későbbi dolgozói, vezetői is. Ezért a közneveléssel való szorosabb együttműködés nemcsak általánosan járul hozzá a nemzeti identitás kialakulásához, hanem az ágazat hosszú távú érdekeit is szolgálja.” (NTS 2030).

A nemzeti köznevelésről szóló törvény célja és alapelvei között hangsúlyozza azt, hogy „A törvény célja olyan köznevelési rendszer megalkotása, amely elősegíti a gyermekek, fiatalok harmonikus lelki, testi és értelmi fejlődését...”, valamint többek között azt is, hogy „A köznevelés egészét...a fenntartható fejlődésre és az egészséges életmódra nevelés határozzák meg.” (Nktv., 2011).

Az egészség, a vitalitás és az egészséges életvitel természetes állapot és igény, s az ember egyik legfontosabb szükséges és felhasználható humán erőforrása közé tartozik. Az egészség védelme és preventív megőrzése, kondicionálása születésünktől fogva majd életünk mindegyik szakaszában, a gyermekkortól, a fiatal felnőtt korán át a felnőtt, valamint a senior életszakaszban egyaránt nagyon fontos. Az egészséges életvitel fontosságáról, az egészséges életmód szerepéről és jelentőségéről sokszor és sokat hallhatunk, olvashatunk a különböző szakmai szempontú és általánosabb jellegű megközelítésekben, a médiumokban, valamint más kommunikációs csatornákon is. Az egészségmegőrzésnek számtalan direkt és indirekt módja, formája ismert, a helyesen kialakított életviteltől, a harmonikus munkán/munkarenden át, a megfelelő táplálkozásig, s nem elhanyagolhatóan az aktivitást feltételező és igénylő mozgáskultúra kialakításig, az - aktív turizmus különböző formáit is magába foglaló - amatőr és/vagy professzionális sporttevékenységekkel bezárólag.

A felnövekvő nemzedék, a gyermek- és ifjúsági korúak szempontjából meghatározó az iskolában eltöltött idő, s az iskola szerepe és szerepvállalása, szemlélet- és gondolkodásmódja (ars poeticája), akciói, tevékenysége és különböző programjai az egészséges életmódról, egészségmegőrzésről, a diákok egészséges életvitellel kapcsolatos pozitív attitűdjének a kialakításában. Egy iskola, köznevelési intézmény e téren rá háruló és vállalt feladatait és tevékenységrendszerét törvények és jogszabályok - például a Nemzeti köznevelésről szóló törvény, a Nemzeti alaptanterv, a kerettantervek stb. -, és az iskola belső szabályzatai kodifikálják. A dokumentált elvek mellett az e téren megjelenő gyakorlat az iskolában lehet igen sokszínű és változatos, melyben megjelenhetnek a preventív felvilágosítás, az egészségnap/napok megszervezése és lebonyolítása, rendszeres orvosi szűrővizsgálatok, s nem utolsósorban - az „ép testben ép lélek” elvét valló -, a tanulók érdeklődésére és aktivitására építő szabadidős-, kulturális és sporttevékenységek is. Utóbbi elemet tekintve abban meghatározó szerepet tölthet be egy-egy iskola az általa biztosított feltételekkel, a diákok szemléletmódjának az alakításával és természetesen az aktív mozgás- és sporttevékenységekre épülő programok, külön kifejezetten az aktív turisztikai programok szervezésével és koordinálásával.

Az ifjúsági- és diákturizmus egyik fontos tartalmi jellemzője a modern szemléletet tükröző „*out of school learning*” hatás ismeretgyarapító jellege. Az ifjúsági- és diákturizmusnak meghatározó szerepe van/lehet a diákok, a felnövekvő generációk tagjai, a „jövő turistája” pozitív szemléletformálásában: a testileg és lelkileg is egészséges életmódjuk alakításában, a környezettudatos természet- és környezetvédelmi gondolkodásmódjuk, valamint a fenntartható fejlődés iránti elkötelezettségük fejlesztésében, s nem utolsósorban a természeti és épített szellemi örökségünk megóvására irányuló felelősségérzetük kialakításában is. (Komáromi, 2005)

Magyarországon - a nemzetközi trendekhez hasonlóan - a természetjárás, az aktív turizmus különbözőformái, így például a kerékpáros-, a vízi-, a lovas-, a kaland- és extrém turizmus, s nem utolsósorban a sí- és ökoturizmus népszerűsége és az irántuk való igény növekedése figyelhető meg. E trendnek nyilvánvalóan több és egymással összefüggésbe hozható okát és motívumát, a turizmusban résztvevők fogyasztói magatartásának a változásaiban kereshetjük (MTU, 2019). Az aktív turizmus iránti megnövekedett érdeklődés motívumai közé sorolhatjuk például - a fenntarthatóság és a biodiverzitás szemléletmódjának erősödését is magába foglaló -, természetes vagy természet-közeli helyszínek felkeresésének és megismerésének a vágyát, a mozgás, a fizikai aktivitás és a sport iránti igényt, s mindezt összekapcsolva az egészséges/egészségtudatos életmód, életvitel preventív megőrzésének a céljával, szándékával.

Az aktív turizmus fogalmát a „Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2030” c. dokumentum a következőképpen definiálja: „Az aktív turizmus olyan

turizmusforma, amely esetében a turista utazásának motivációja valamilyen fizikai aktivitást igénylő szabadidős vagy sporttevékenység gyakorlása (például a természetjárás, a kerékpáros, a vízi, a vitorlás, a lovas, a kaland- és extrém turizmus, a golf-, a horgász-, a vadász-, a futó-, a sí- és az ökoturizmus)”

Az aktív turizmusnak a turizmus termékszemszélletü értelmzését tekintve figyelemre méltó Michalkó G. fogalom meghatározása, amely szerint: „...az aktív turizmus tevékenységhez kapcsolódó, csoportos turisztikai terméként értelmezhető, amelynek esetében maga a tevékenység és a motiváció szoros kapcsolatban áll egymással” (Michalkó 2012, idézi Sulyok J. - Magyar Zs., 2014)”, illetve „Az aktív turizmus olyan utazási forma, amelynek során a turista a hétköznapitól eltérő, intenzív mozgást végez, miközben valamilyen fajta árut vagy szolgáltatást is vásárol”(Michalkó 2002, Sulyok J. – Magyar Zs., 2014).

4. EGY ALTERNATÍV ISKOLAI IFJÚSÁGI- ÉS DIÁKTURISZTIKAI MODELL RENDSZERE ÉS ANNAK MŰKÖDÉSE. (NYÍREGYHÁZI EGYETEM EÖTVÖS JÓZSEF GYAKORLÓ ÁLTALÁNOS ISKOLA ÉS GIMNÁZIUM)

Az iskolában elsajátított, megszerzett tudás adaptív gyakorlati alkalmazásának, az absztrakt tudományos ismeretek és a mindennapi élet összhangja felismerésének jelentősége és szükségessége elsősorban a természettudományok területén a Skandináv-országok pozitív tapasztalatai alapján napjainkban egyre inkább az előtérbe került („out of school learning”). Az elmúlt években Magyarországon is egyre többet és többször hallottunk és hallunk az iskolán és tanórán kívüli nevelés-oktatás, az ismeretszerzés és kompetenciafejlesztés jelentőségéről, szükségességéről, a lehetőségei megteremtésének a fontosságáról (Palkovics, 2016, Maruzsa, 2017). Neves oktatáskutató műhelyek és oktatáskutatók is élénk érdeklődést mutatnak az e területen történő kutatások, lehetőségek feltárása iránt (SZTE OK / Csapó, Füz és Virág, 2016).

Az iskolában, iskolán belüli színtereken zajló tanítás-tanulás megszokott, hagyományos formáinak és tartalmi-módszertani megoldásainak a megújítását célzó szándéka és elképzelései, az un. hagyományos tantermi környezet felváltó változatosabb tanítási-tanulási terek kialakítása („differenciált osztályterem”), a tanulók aktív részvétele, nagyobb mértékű bevonása az oktatási folyamatba („aktív tanulás”), a projektszemszélletü pedagógiai tevékenység nagyobb mértékű térhódítása, de a tanórán kívüli olyan jellegű tanulói aktivitások integrálása az ismeretközvetítés és szerzés folyamatába, mint például az iskolai médiumokban (iskolaújság, iskolarádió) vagy éppen a különböző iskolai sportcsoportban való tanulói tevékenységek, progresszív és modern reformszemszélletü tükröznek. Ehhez illesztve az iskolán belüli, de tanórán kívüli („délután iskola” / „napközi”) valamint az iskolán kívüli különböző, a pedagógusok és a diákok együttes részvételét és aktivitását feltételező ismeretközvetítő, szemszélletüformáló, s a

közösségi nevelést is együttesen megvalósító formákat (szabadidős foglalkozások, tanulmányi- és osztálykirándulások stb.) lehetővé teszik az iskolai miliő elméleti jellegű ismeretei és a valóság közötti kapcsolat, összefüggések nagyobb mértékű harmóniájának a megteremtését.

Az iskolán-tanórán kívüli ismeretszerzésnek („*out of school learning*”) napjaink magyarországi pedagógia-módszertani gyakorlatában is több különböző formája és lehetősége alakult ki, jött létre. Az e téren innovatív iskolák és pedagógusai e formák gyakorlati megvalósításának a területén szereztek széleskörű tervezési-szervezési és gyakorlati megvalósítással összefüggő tapasztalatokat. A különböző formák - jellemzőik és szakmai-módszertani, valamint nevelési specifikumainak, különbözőségeinek a figyelembevételével is - egymáshoz kapcsolható és egymást kiegészítő olyan rendszerre alakíthatóak, amelyek modellként működtethetőek a köznevelési intézményekben, az iskolákban.

Egy ilyen, a turizmus, az ifjúsági- és diákturizmus, valamint annak egyik összetett és meghatározó formája, az aktív turizmus és az iskola, az iskolai, az iskolán és tanórán kívüli oktatás – nevelés kontextusában, összefüggésében értelmezett modell elemeinek és tartalmának a bemutatása, mint „jó gyakorlat” mintául szolgálhat a hazai oktatás tartalmi és módszertani megújításának, korszerűsítésének a folyamatában.

Az ifjúsági turizmus fogalmának - „*Az ifjúsági turizmus jellemző formái a családi (1), valamint kifejezetten a gyermekek részére szervezett üdülések és utazások, az iskolai tanulmányi és osztálykirándulások, táborozások és a természetjárás (2), valamint a fiatal felnőttek önállóan lebonyolított utazásai (3) Magyarországon és külföldön.*” (Bodnár, 2000) - meghatározásában szereplő, az iskolához köthető ifjúságturisztikai programokra alapozva lehet egy - egy iskola ifjúsági- és diákturisztikai modelljét létrehozni. Olyan modellt, amely magába foglalja az adott oktatási intézmény által életre hívott, szervezett különböző ifjúsági- és diákturisztikai programokat, amelyek a korosztályos turisztikai jellegük mellett formai és tartalmi szempontból kapcsolhatóak, illeszthetőek az iskolán és tanórán kívüli oktatás – nevelés („*out of school learning*”) folyamatához, rendszeréhez is.

A bemutatott iskolai ifjúsági- és diákturisztikai modell egy 12 évfolyamos, általános- és középiskolát (négy- és nyolcosztályos gimnázium) is magába foglaló többcélú intézmény, összetett iskola modellje, de annak egyes elemei külön-külön és együttesen is adaptálhatóak a csak általános, vagy csak középiskolai képzési profillal, iskolaszervezettel rendelkező iskolákban, intézményekben is. Az osztály és / vagy tanulmányi kirándulások tervezése, szervezése és lebonyolítása vonatkozásában az aktuális jogszabályi szempontokat figyelembe véve a „tartalom”, a „részvétel” és a „költészet” jellemzői alapján szükséges és fontos is különbséget tenni.

2. táblázat. Egy iskolai ifjúsági- és diákturisztikai modell (Nyíregyházi Egyetem Eötvös József Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium)

	Modellelem	Modellelem - specifikumok
1.	Évközi és / vagy szünetidőben szervezett tanulmányi kirándulások/ osztálykirándulások	1 - 2 - 3 napos közismereti tantárgyi tematikus- vagy szabadidős program / programok (helyi-, regionális-, országos- és nemzetközi dimenzió)
2.	Évközi és/vagy szünetidőben szervezett tematikus program / programok („tábor / táborok”)	Természet- és környezetvédelmi, humán-, reál-, művészetek stb. közismereti tantárgyi kapcsolódás, sport-, téli sport, tematikus program / programok
3.	Erdei iskolai természet- és környezetvédelmi program / programok	4 - 6 - 10. évfolyam tanulócsoportjai számára szervezett közismereti tantárgyi (természet- és környezetismeret, biológia, földrajz, kémia, fizika) kapcsolódással, tematikus program / programok
4.	Ifjúsági- és diákcsoportok számára szervezett aktív turisztikai program / programok	Természetjárás, aktív turisztikai - gyalog- és kerékpáros-túra, vízitúra, téli sport és lovas-iskolai - tematikus program / programok
5.	Nemzetközi ifjúsági- és diák-mobilitási ország-ismereti program / programok	Országismereti és / vagy partneriskolai programok, „Határtalanul!” - programok, illetve EU-s programok, pl. Comenius, Leonardo stb.

Forrás: saját szerkesztés

Az évközi és / vagy szünetidőben szervezett osztály és / vagy tanulmányi kirándulások, tematikus „tábor / táborok”, erdei iskola, aktív turisztikai és nemzetközi mobilitások tervezése és szervezése során szemléletmódbeli, tartalmi és módszertani szempontból is célszerű prioritást adni az iskolán és tanórán kívüli programtervezésnek („out of school learning”) és az ezzel összefüggő „élménypedagógia” - i hatás („experiential education”) előtérbe kerülésének. Az iskolai ifjúsági- és diákturisztikai programok szervezése során célszerű tudatosan tervezni e programok és az iskolai közismereti tantárgy/tantárgyak alternatív tartalmi kapcsolódási - például magyar nyelv- és irodalom, történelem és művészetek vagy földrajz, történelem és testnevelés vagy idegen nyelvek, földrajz és történelem stb. - lehetőségeit és összefüggéseit. A nemzetközi mobilitási programok tervezése és szervezése során tartalmi szempontból

prioritást célszerű adni az iskolában tanított és tanult idegen nyelvek vonatkozásában az alkalmazóképes tudás idegen-nyelvi környezetben történő gyakorlásának és az idegen nyelvi kommunikáció lehetőségei biztosításának.

3. táblázat. Iskolában szervezett aktív turisztikai programmodell (Nyíregyházi Egyetem Eötvös József Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium)

Aktív turisztikai forma	Az aktív turizmus célja és programja	Évfolyam / osztály / életkori szegmentáció	Speciális elem/elemek
Gyalogtúra - természetjárás	A „szűkebb” és „tágabb” lakóhely, a megye, a régió és Magyarország, illetve más országok környékének és környezetének a felfedezése, megismerése.	1 – 12. évfolyam 6 – 18 éves korosztály számára differenciáltan, az életkori sajátosságokat és pedagógiai – pszichológiai - módszertani szempontok figyelembevételével tervezhető/szervezhető program.	A gyalogtúra tervezése és megvalósítása a célt és program jellegét tekintve szervezhető kombinált - gyalog-, kerékpáros- és autós/buszos - túra formájában.
Kerékpáros túra	-, -	1 – 12. évfolyam 6 – 18 éves korosztály számára differenciáltan, az életkori sajátosságokat és pedagógiai – pszichológiai - módszertani szempontok figyelembevételével tervezhető/szervezhető program.	A kerékpáros túra tervezése és megvalósítása a célt és program jellegét tekintve szervezhető kombinált - kerékpáros- és autós/buszos - túra formájában.
Vízitúra	A „szűkebb” vagy a „tágabb” lakóhely és a megye, a régió és az ország környékén, területén szervezett vízitúra, „vizes” program.	1 – 12. évfolyam 6 – 18 éves korosztály számára differenciáltan, az életkori sajátosságokat és pedagógiai – pszichológiai - módszertani szempontok figyelembevételével tervezhető/szervezhető program.	A vízitúra tervezése és megvalósítása a célt és program jellegét tekintve szervezhető kombinált - autós/buszos - és vízitúra - formában.
Téli sportprogram	Az ország területén és Magyarországon kívül szervezett téli sportprogram - sí, szánkó, snowboard -, téli sport-tábor.	1 – 12. évfolyam 6 – 18 éves korosztály számára differenciáltan, az életkori sajátosságokat és pedagógiai – pszichológiai – módszertani szempontok	A téli sportprogram/tábor tervezése és megvalósítása a célt és program jellegét tekintve kombinált - autós/buszos és téli

		figyelembevételével tervezhető/szervezhető program.	sportági - formában szervezhető.
Lovas-iskolai program	Iskolai-fenntartói bázisú és „külső” szolgáltatói bázisú lovas-iskolai infrastruktúra, tárgyi-technika és személyi feltételek igénybevételével szervezett lovas-iskola program/programok	1 – 12. évfolyam 6 – 18 éves korosztály számára differenciáltan, az életkori sajátosságokat és pedagógiai – pszichológiai – módszertani szempontok figyelembevételével tervezhető/szervezhető program.	A lovas-iskolai program tervezése és megvalósítása a célt és a program jellegét tekintve kombinált – autós/buszos és lovas-iskolai sportági formában szervezhető.

Forrás: saját szerkesztés

Az iskolai ifjúsági- és diákturisztikai modell 4. pontjában az aktív turizmus és annak önmagában is összetett programlehetőségei a modell sokszínű, összetett elemét jelentik turisztikai és az iskolán és tanórán kívüli élménypedagógiai szempontból is kiemelkedő oktatás – nevelés lehetőségeit tekintve.

Az iskolában szervezett aktív turisztikai programok, így például a természetjárás/ gyalogtúrák többféle formában és megoldással tervezhetőek és szervezhetőek az iskolában. A lakóhely és környéke felfedezését - például környékbeli erdő, erdei tornapálya - és megismerését beilleszthetjük például a természetismeret-környezetismeret és a testnevelés tantárgy programjába vagy a délutáni szabadidős programok sorába („napközis séta”). A távolabbi tájak-területek, városok felkeresését és bebarangolását tervezhetjük a hétfélig pihenőnapokon, az iskola szünidőben, de az iskola Pedagógiai programhoz, keret- illetve helyi tantervhez kapcsolva („*out of school learning*”) beilleszthetjük azt / azokat a szorgalmi időszakban történő megvalósításra is.

Az Eötvös Gyakorlóiskolában egy nagyon népszerű és sikeres projekt a „Négy évszak - négy túra” c. viselő programsorozat, amely során az iskola diákjai és pedagógusai egy iskolaévben, minden évszakban teljesítenek egy-egy, tematikusan megtervezett s különböző programelemek megvalósítását célul kitűző túrát.) Az iskolában szervezhető kerékpáros programok, kerékpártúrák tervezhetőek és szervezhetőek az iskolaközi és a nyári szünidőben, de az iskola Pedagógiai programjához, alkalmazott keret- illetve helyi tantervéhez illesztve a szorgalmi időszakban, rövidebb távon-távokon, például az iskola és a település környékének bejárásával egy-tanítási napon, valamint hosszabb távon-távokon, például regionális- és / vagy országos szinten, illetve nemzetközi relációban egy-egy hét alatt is lebonyolíthatóak. A kerékpáros iskolai turisztikai programok rendszerét célszerű az életkori sajátosságokat, pedagógia-pszichológia és módszertani szempontokat is figyelembe véve, s hagyományt teremtően

tematikusan tervezni és összeállítani. E programok rövid és hosszabb távú céllal és tartalommal megvalósíthatóak különböző projektek, mint például a „Határtalanul!” - program/programok kereti között is. Az Eötvös Gyakorlóiskolában jól kialakult rendszere van a kerékpáros aktív turizmusnak, mely során és keretei között az iskola diákjai a „szűkebb szülőföld”, Nyíregyháza és környéke, a Nyírség, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, és a tágabb térség / térségek, Észak - Magyarország, Dél-Alföld, Nyugat - Magyarország mellett, az „ép testben ép lélek” elvét vallva és óriási élményt szerezve eljutottak olyan országokba is, mint például Ausztria, a Duna-völgye, Szlovákia és Lengyelország, az ÉNY - Kárpátok, Zakopane, Románia, Erdély - Székelyföld és Finnország, a Finn-tóvidék, Északi-sarkkör.

Az iskolában szervezhető „vizes” sportágak programjai közül az úszás/úszásoktatás az iskola Pedagógiai programjához, keret- illetve helyi tantervéhez kapcsolva beépíthető a testnevelés tantárgy programjába, míg az ún. technikai jellegű vízi sportágak, például az evezés, a kajak-kenu stb. programjainak megvalósítását a hétfélig pihenőnapok mellett, az évközi és a nyári, közvetlenül a szorgalmi időszakot követő szünidőben is tervezhetjük rövidebb, egy-egy napos időtartammal vagy hosszabb, több napos „tábor” formájában is. A programok tervezését és megvalósítását jelentősen támogathatja az olyan fenntartói-iskolai infrastruktúra rendelkezésre állása, mint például az uszoda, vízparti ingatlan stb. megléte, amelynek bázisán az ún. „vizes” sportágak szervezhetők. Az Eötvös Gyakorlóiskola diákjai számára tanévenként különböző korcsoportokban a fenntartó Nyíregyházi Egyetem működtetésében levő uszodában bonyolítja le a testnevelés órák kereti között szervezett úszásoktatást. Evezést, kajakozás-kenusportolást rövid távú, egy napos programként az Eötvös Gyakorlóiskola a közeli vizes helyszíneket, például a Leveleki-tó, a Tisza, a Bodrog és infrastruktúrát igénybe véve az iskola „Egészségnap” c. program-együttesébe illesztve a szorgalmi időszakban, tanítási napon bonyolítja le.

Az iskolában szervezhető téli sportágak programjai, például a sielés, szánkózás, snowboard stb. az iskola Pedagógiai programjához, keret- illetve helyi tantervéhez kapcsolva beépíthető a testnevelés tantárgy programjába. A téli sportági programok, így például a sí-táborok megvalósítását a szorgalmi időszakban és / vagy az évközi iskolai szünetekben egyaránt tervezhetjük. Az ún. téli sportági programok lebonyolításának egyik fontos feltétele az alkalmas terepviszonyok megléte (helyszín) és a megfelelő időjárás, hóviszonyok, mellyel összefüggésben e programok lebonyolításának színtere általában a környező, hegyvidékben „gazdag” országok lehetnek. A téli sportprogramok tervezésének és lebonyolításának is egyik fontos technika kérése a szervezés önálló, vagy csak részben önálló, például a személyszállítási szolgáltatót igénybe vevő és / vagy komplexen egy utazási iroda közvetítésével történő megoldása. Mindegyik alternatíva megfelelő megoldást nyújthat, mely során mindegyik esetben az utazó

és programon résztvevő diákok biztonságos utaztatása és programjának lebonyolítása kap elsődleges prioritást.)

5. A „SZÜLŐFÖLD, HAZASZERETET ÉS HONVÉDELEM A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁGON. AZ 1848/49 – ES FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC, VALAMINT AZ I. ÉS A II. VILÁGHÁBORÚ HONVÉDELMI EMLÉKEINEK ÉS HŐSEINEK NYOMÁBAN A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁGON, ERDÉLYBEN, SZÉKELYFÖLDÖN, ERDŐVIDÉKEN” ISKOLÁN, TANÓRÁN KÍVÜLI FELFEDEZŐ ÉS ÉLMÉNYSZERZŐ AKTÍVTURISZTIKAI PROGRAM

A program összetett célrendszerének és a diákok, s tanáraik által felfedezett, valamint megismert, egykor a Történelmi Magyarország meghatározó részét képező térség földrajzi környezetének, településeinek, az itt élt, s élő embereknek, az e területen megjelenő honvédelemmel és hazaszertettel összefüggő emlékeknek és hőseinek a bemutatása előtt e sorok írójának és programszervezőnek néhány vonatkozóan kapcsolt gondolata is kiemelésre kívánkozik itt.

Az iskolán és tanórán kívüli élményszerző és a diákok aktivitására építő programok („*out of school learning*” / „*experiential education*”), az egyes közismereti tantárgyak, például a történelem és a földrajz műveltségi anyagaihoz sok szállal kapcsolható aktívturisztikai mobilitások céljainak tervezésekor és meghatározásánál meghatározóan jelenik meg a „Történelmi Magyarország” és annak egyes, ma más országokhoz tartozó területeinek, így például meghatározóan Erdélynek, Székelyföldnek és Erdővidéknek a felfedezése, bebarangolása és lehetőség szerinti megismerése. E tervezői – szervezői orientációban és attitűdben tartalmában és motivációs elemekként a diákok sokrétű, helyes és megfelelő, földrajzi – történelmi tapasztalati ismeretszerzése és szemléletformálása jelenik meg. Ezek sorában kiemelkednek az alábbiak:

- A „Történelmi Magyarország” - más megközelítésben „Nagy-Magyarország” - fogalma nem ismeretlen a történelmi szakirodalomban, s azt a történészek, s persze a történelmet tanító pedagógusok, szaktanárok használják és értelmezően közvetítik is a hazánk, Magyarország történelmével foglalkozó történelemórákon vagy például az ezt a témát érintő programokon, rendezvényeken („Trianon – napi” iskolai rendezvények, rendhagyó történelemórák, a „Nemzeti Emlékezés éve” programok stb.)

A „történelmi Magyarország” fogalmán, az 1920-as évekhez köthetően létrejött és kialakult elnevezésén a Magyar Királyságnak a „trianoni békeszerződés” előtti, s az Osztrák-Magyar Monarchián belüli egykori, az 1867-es kiegyezéstől 1918-ig fennálló határait, földrajzi kiterjedését és

államterületét értik, értjük. A 325 411 km² - es Magyar Királyság, a „történelmi Magyarország” területe egy rendkívül változatos és sokszínű, gazdag természeti adottságokkal jellemezhető ország volt, amely - több nemzetiség otthonaként multikulturális jellege mellett - egyben „egy évezred alatt formálódó gazdasági és politikai egység is volt” (Frisnyák S., 1990)

A „Történelmi Magyarország”, a Kárpát-medence bármely csodaszép és rendkívül változatos vidékén, táján, településein át kalandozva az utazónak, utazóknak mindig óriási élményben lehet részük a sajátos és talán semmi máshoz nem hasonlítható élménnyel és benyomásokkal, amit csak itt, e tájékon szerezhethet meg!

• „*Alig van ország, mely több természeti, történelmi és népeleti kincssel bírna, mint a Kárpátok által körülölelt haza...*”, támasztja alá a fenti gondolatokban megfogalmazott megállapításokat Orbán Balázs „*A Székelyföld*” c. könyvének „*Előszó*” részében olvasható első mondata. A Székelyudvarhely melletti Lengyelfalván született Báró lengyelfalvi Orbán Balázs (1829. 02. 03. – 1890. 04. 19.) néprajzi gyűjtőt, fotográfust, országgyűlési képviselőt, s a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagját Erdély és benne Székelyföld legautentikusabb leírójaként ismerhetjük. Bejárva, bebarangolva és megismerve Székelyföld sokszínű, változatos vidékeit, tájait és településeit, munkájának eredményeként 1868 – 1873 között hat kötetben adta ki fő művét „*A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*” címmel. E művében Erdélyről és annak felfedezéséről, megismeréséről az alábbiakban fogalmaz: „*Hazánknak kétségtelenül legérdekesebb részét a Királyhágón inneni (keleti) terület, melynek ma már – az unió szerencsés végrehajtása után – csupán földrajzi fogalom szerint adjuk az „Erdély” nevet. Ezen roppant havasok által körülkerített, sok helyt őserdőktől borított országrész, még vasúttal, az eszme- és fogalomterjesztés ezen életterével nem bírván, legismeretlenebb és legelzártabb, s talán könnyebb az óceánon túli Amerikába, mint ez irányban a hon véghatárain fekvő Székelyföldre eljutni...*” „*És éppen ezen véghatárainkon fekvő legérdekesebb terület, a szép Székelyföld az, mely legkevésbé van ismerve, melyről önmagunk is legkevésbé tudunk. Égető szükségé vált tehát annak felkutatása és ismertetése.*” [1] Orbán B. 1982: *A Székelyföld*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 7 p. (186)

• A ma Romániában tervezett és megvalósított különböző célú utazásokon, mobilitásokon és programokon belül idegenforgalmi szempontból a rendkívül sokszínű Erdélyhez bennünket, magyarokat közös történelmünk okán az átlagosnál szorosabb érzelmi szálak fűznek. Erdély és Székelyföld gyakorta hallott és használt történelmi – földrajzi – néprajzi fogalmak Magyarországon. (Talán valamivel kevesebb szó esik az

ugyancsak történelmi atmoszférájú Partium elnevezéséről, s hasonlóan és a valóságban földrajzi szempontból is leginkább távolinak tűnik tőlünk Csángóföld.) Ezek az egykor a „Történelmi Magyarország” – hoz tartozó, s egymáshoz kapcsolódó és egymással össze is függő területek (országrészek) ugyan ma a szomszédos Romániához tartoznak, azért mégis fontos az, hogy pontosan tudjuk, mikor melyikről beszélünk, s hova indulunk vagy utazásaink során éppen hol, mely részét, részeit kívánjuk felfedezni és megismerni.

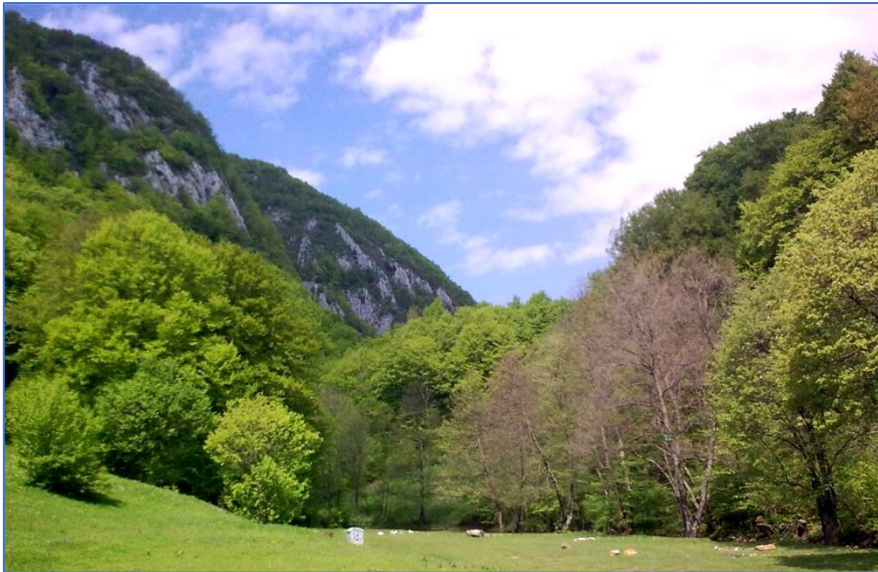
Erdély, Székelyföld egy ilyen, s a téma feldolgozásához szorosan kapcsolódó része, területe Erdővidék. Erdővidék Székelyföld ma még viszonylag kevésbé ismert, ugyanakkor látnivalókban és különlegességekben igen gazdag területe. E történelmi tájegység az egykori Háromszék, ma Kovászna megye – románul Judetul Covasna – északnyugati részén helyezkedik el. (Erdővidék kiterjedése – a Brassó megyébe átnyúló részekkel együtt – kb. 600 km², a Barcasági – medence északnyugati nyúlványa. Határai északkeleten a Dél – Hargita, keleten-délkeleten a Baróti – hegység, míg nyugaton a Persányi – hegység. Délen Bölön térségéig tartja a hagyomány Erdővidéknek e tájat. Erdővidék alatt az egykori Miklósvárszék, Bardóc fiúszék, valamint Felső-Fehér vármegye vonatkozó területének huszonöt települését értjük. Egyedül Apáca tartozott más törvényhatósághoz, de a falu földrajzi helyzetének és sajátosságainak köszönhetően Erdővidékhez sorolható.) A természetföldrajzi-tájképi szempontból festői szépségű terület gazdag történelmi, irodalmi és néprajzi hagyományokkal rendelkezik, mely terület talán a legjóklasszikusabban őrizte meg Székelyföld hamisítatlan értékeit és hagyományait. Erdővidék a természeti adottságait tekintve bővelkedik felfedezni és megismerni való látnivalókban. Geológiai és morfológiai szempontból szinte mindegyik földtörténeti korszak képződményei megtalálhatóak itt. A vulkanikus, az üledékes és az átalakult ásványok/közetek sokrétű, színes világa mellett a bonyolult földtani felépítés nyomán a vidék hasznosítható ásványi kincsekben is – például szénben, vasércben, kovaföldben/diatomitban, mészkőben, különböző építőkövekben, bentonitban, opálban, szerpentinben, azbesztben stb. – gazdag. Az utóvulkáni működés eredményeként Erdővidéken mintegy félszáz, változatos vegyi összetételű és különböző gyógyhatású ásványvízforrással rendelkezik. A szén mellett – melynek kitermelése, bányászata napjainkban különböző okok miatt szünetel – a térség lakossága egy részének másik megélhetési forrása, ásványkincse a borvíz. A törésvonalak mentén felszínre törő utóvulkanikus gázok vizekkel keveredve ásványvizet alkotnak. Az ásványvizek nagyobb része hasznosítatlanul elfolyik, viszont a híres bibarcfalvi borvizet több töltőüzemben is palackozzák.

Az egykori Háromszékhez, ma Kovászna megyéhez tartozó, kapcsolódó Erdővidéket történelmi szempontból –, amely témánk szempontjából kiemelkedő

jelentőséggel is bír –, a „Tábornokok földje” elnevezéssel is illetik. Ennek oka elősorban az, hogy Háromszék – a lakossága számához képest – több nevezetes személyt adott a magyarságnak. Erdővidék 18 települése 9 tábornokot „juttatott” Magyarországnak: v. Nagyajtai Cserey Vilmos, v. Szárazajtai Bartha László, Nagybaczoni Nagy Béla altábornagy, v. Nagybaczoni Baló Zoltán poszt.vezérőrnagy, v. Sepsibaczoni Tókos Gyula vezérőrnagy, v. Nagybaczoni Nagy Vilmos tábornok-miniszter (Parajd, 1884.05.30.-Pilscsaba 1976.06.21, A Kállay-kormány hadügyminisztere 1942.09.24.-1943.06.12., 1965 Jad Vasem intézet „Világ igaza” elismerés), v. Sepsi-Nagybaczoni Molnár Károly vezérőrnagy.

A „Szülőföld, hazaszeretet és honvédelem a Történelmi Magyarországon. Az 1848/49 – es forradalom és szabadságharc, valamint az I. és a II. világháború honvédelmi emlékeinek és hőseinek nyomában a Történelmi Magyarországon, Erdélyben, Székelyföldön, Erdővidéken” iskolán, tanórán kívüli felfedező és élményszerző aktív turisztikai program célja olyan iskolán és tanórán kívüli, honvédelmi témájú és tartalmú, ugyanakkor élményalapú konkrét program, szabadidős tevékenység szervezése és lebonyolítása, amely révén és amelyen keresztül az hozzájárul az iskola Pedagógiai programjában foglalt és közvetve a különböző tantárgyak – például az irodalom, a történelem, a földrajz, a testnevelés stb. – műveltségi anyagának feldolgozásán keresztül is közvetített, e program keretében pedig a „Történelmi Magyarország” területén (Erdély, Székelyföld, Erdővidék) megismert konkrét helyszíneken, eseményeken és személyek példamutató tevékenységén keresztül a honvédelmi ismeretek, a honvédelmi nevelés, a hazaszeretet, a haza iránti elkötelezettség pozitív identitásérzésének a kialakításához és erősítéséhez.

• **A program ifjúsági- és diákturisztikai célja.** Erdély, Székelyföld és Erdővidék – az egykori Háromszék, Udvarhelyszék és Csík, valamint az e területekkel határos egykori vármegyék és az azokhoz tartozó egyes települések – természeti és tárdadalom-földrajzi, történelmi, irodalmi, néprajzi és gasztró-kulturális adottságainak a megismerése. A két intézmény, iskola – Eötvös Gyakorlóiskola és a Baróti Szabó Dávid Iskolaközpont/Technológiai Líceum – részvételével közös oktatási és aktív turisztikai programok szervezése, lebonyolítása. (A Magyarországon, Nyíregyházán működő Eötvös Gyakorlóiskola és a Romániában, Erdélyben, Székelyföldön, Erdővidéken működő középiskola között több évtizedes és sokrétű partneriskolai kapcsolat és együttműködés alakult ki és működik.)

1. kép. Erdővidék / Vargyasi – karszt (Fotó: Komáromi I.)

• **A program aktív turisztikai célja.** Az aktív turizmus különböző formáinak és lehetőségeinek – a program során elsősorban a természetjárásnak, a gyalogtúrázásnak, kiemelten a kerékpározásnak és lehetőség, illetve aktualitás szerint a vizes sportágak közül az evezésnek – a gyakorlása, megvalósítása az „ép testben ép lélek” mottójának a hangsúlyozásával. A diákok fizikai állóképességének és kondicionálásának a biztosítása, fejlesztése meghatározott idő (nap) és teljesítménytávok (km) megvalósításával. (Az aktív turisztikai programokhoz kapcsolódó és azok teljesítéséhez társuló gyakorlati elemek: morfológiai – táji adottságok és jellemzők azonosítása, felismerése, időjárás- és időjárás- elemzés és prognóziskészítés, aktív teljesítménytervezés, térképhasználat, tájékozódás a szabadban, tájékozódás és navigálás irányítással és GPS – szel, környezettudatos aktivitás és tevékenység stb.)

„Az aktív turizmus olyan turizmusforma, amely esetében a turista utazásának motivációja valamilyen fizikai aktivitást igénylő szabadidős vagy sporttevékenység gyakorlása (például a természetjárás, a kerékpáros, a vízi, a vitorlás, a lovas, a kaland- és extrém turizmus, a golf-, a horgász-, a vadász-, a futó-, a sí- és az ökoturizmus)” (NTS, 2030)

Az aktív turizmusnak a turizmus termékszempléltű értelmezését tekintve figyelemre méltó Michalkó G. fogalom meghatározása, amely szerint: „...az aktív turizmus tevékenységhez kapcsolódó, csoportos turisztikai terméként

értelmezhető, amelynek esetében maga a tevékenység és a motiváció szoros kapcsolatban áll egymással.” (Michalkó 2012, idézi Sulyok J. – Magyar Zs., 2014)”, illetve „Az aktív turizmus olyan utazási forma, amelynek során a turista a hétköznapiól eltérő, intenzív mozgást végez, miközben valamilyen fajta árut vagy szolgáltatást is vásárol.” (Michalkó 2002, idézi Sulyok J. – Magyar Zs., 2014).

● **A program pedagógiai – módszertani célja.** A megvalósítani kívánt program meghatározó pedagógiai – nevelési célja a mobilitáson keresztül a „látni és láttatni” szemléletmóddal a diákok iskolán és tanórán kívüli („out of school learning”), aktivitást is feltételező és élményeket nyújtó („experiential education”) oktatásának – nevelésének, szemléletformáló ismeretszerzésének az előtérbe helyezése, megvalósítása.

Az élménypedagógia „A reformpedagógia egyik iránya, amely az oktatás módszerében az addig követett formális fokozatok helyett az élményen alapuló tanítást hangsúlyozza.” (Pedagógiai Lexikon, 1976: 349.)

Molnár Péter szerint: „...az élménypedagógia kilép a megszokott osztálytermi keretek közül, és a diákok, gyermekek saját tapasztalataira, „élményeire” épít a természet segítségével, és jól megválasztott feladatokkal, játékokkal.” (Molnár, 2013, 90.)

Az élménypedagógia folyamatában a tapasztalatokon alapuló tanulás és az élmények, az élményszerzés közvetlenül összekapcsolódik. A tanítás-tanulás folyamatában a tanárok „megszokott” ismeretközvetítői szerepét a tanár- diák együttműködésében felváltja a tanulók aktivitására, közvetlen tapasztalataira építő életszerű, s élményeket is nyújtó ismeretbefogadó attitűd és jelleg.

● **A program honvédelmi nevelési célja.** A „Szülőföld, hazaszeretet és honvédelem a Történelmi Magyarországon. Az 1848/49 – es forradalom és szabadságharc, valamint az I. és a II. világháború honvédelmi emlékeinek és hőseinek nyomában a Történelmi Magyarországon, Erdélyben, Székelyföldön, Erdővidéken” program célja olyan iskolán és tanórán kívüli, s honvédelmi témájú és tartalmú, ugyanakkor élményalapú konkrét program, szabadidős tevékenység szervezése és lebonyolítása, amely révén és amelyen keresztül az hozzájárul az iskola Pedagógiai programjában foglalt és közvetve a különböző tantárgyak – például az irodalom, a történelem, a földrajz, a testnevelés stb. – műveltségi anyagának feldolgozásán keresztül is közvetített, s e program keretében a „Történelmi Magyarországot” területén (Erdély, Székelyföld, Erdővidék) felfedezett és megismert konkrét helyszíneken, eseményeken és személyek példamutató tevékenységén keresztül a honvédelmi ismeretek, a honvédelmi nevelés, a hazaszeretet, a haza iránti elkötelezettség pozitív identitásérzésének a kialakításához és erősítéséhez.

2. kép. Szováta / Hagyományörző huszárfelvonulás (Fotó: Komáromi I.)

3. kép. Köpec / Vécér – sík / Kerékpáros túrázók az 1848/49 – es forradalom és szabadságharc egyik, a Vécéri – csata erdővidéki emlékhelyén (Fotó: Komáromi I.)

4. kép. Diákcsoport id. Sütő Béla népművész házában és alkotóműhelyében Vargyason (Fotó: Komáromi I.)

• **A program iskolai honvédelmi neveléssel összefüggő konkrét célja.** A program résztvevői köre az Eötvös Gyakorlóiskola 9. – 12. évfolyamos gimnáziumi osztályainak és a Baróti Szabó Dávid Iskolaközpont 9. – 12. évfolyamos gimnáziumi tanulói. A Baróti Szabó Dávid Iskolaközponttal, pedagógusaival és diákjaival való együttműködés ápolása, erősítése és elmélyítése több évtizedes múltra tekint vissza. A két intézmény részvételével számos közös oktatási és turisztikai program – „Határtalanul” - programok, tanulmányi versenyprogramok, diák- és tanármobilitások, aktív turisztikai programok stb. – szervezése és lebonyolítása történt meg az elmúlt években. Az Eötvös Gyakorlóiskola e programban való részvétel lehetőségét elsősorban a HKP – programban, illetve az ehhez kapcsolódó HSZ – ben (Honvédelmi szakkör) résztvevő és/vagy az e program iránt érdeklődő diákjai számára biztosítja, teszi lehetővé. A program tervezése és megvalósítása előzetesen kapcsolódik a „Honvédelem” tantárgy iskolai oktatásának tervezett bevezetéséhez is. A tantárgy bevezetésével az oktatási kormányzat kiemelt célja a diákok történelmi, stratégiai ismeretekkel történő gazdagítása, valamint a jövő nemzedéke hazafiságának és nemzetvédelmi tudatosságának a fejlesztése.

5. kép. Erdélyi – székelyföldi – erdővidéki aktív turisztikai programra induló diákcsoport az Eötvös Gyakorlóiskolában (Fotó: Komáromi I.)

• **A program útvonala és jelentősebb állomásai.** A távolsági utazás (oda- és a hazautazás) útvonala:

Utazás / 1 (odautazás) a Nyíregyháza – Barót (Baraolt) útvonalon (Megteendő táv: kb. 500 km): Nyíregyháza – Nyírbátor – Mérk-Vállaj – Csanáros (Urziceni / Románia) – Nagykároly (Carei) – Zilah (Zalau) – Kolozsvár (Cluj – Napoca) – Torda (Turda) – Segesvár (Sighisora) – Fehéregyháza (Albesti) – Székelykeresztúr (*Cristuru Secuiesc*) – Okland (Ocland) – Vargyas (Varghis) – Barót (Baraolt)

Utazás / 2 (hazautazás) a Barót (Baraolt) – Nyíregyháza útvonalon (Megteendő táv: kb. 500 km): Barót (Baraolt) – Szent-Anna – tó (Lacul Sfanta Ana) – Csíkszereda (Miercurea Ciuc) – Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc) – Farkaslaka (Lupeni) – Korond (Corund) – Paraid (Praid) – Szováta (Sovata) – Torda (Turda) – Kolozsvár (Cluj – Napoca) – Zilah (Zalau) – Nagykároly – (Carei) – Csanáros (Urziceni / Románia) – Mérk-Vállaj – Nyírbátor – Nyíregyháza

○ **Az aktív turisztikai program útvonalai, honvédelmi vonatkozás és a hazaszertettel is összefüggő megismert emlékhelyei, emlékei:**

Az 1. aktív turisztikai programnap útvonala (gyalogtúra és kerékpártúra): Barót (Baraolt) és környéke / (Megteendő táv: kb. 15 km). A programnap honvédelmi

vonatkozású és a hazaszeretettel is összefüggő, s megismert jelentősebb emlékhelyei, emlékei: Barót, Kossuth – utca / ún. „Kossuth – ház”, Erdővidék Múzeuma (1848/49 – es forradalom és szabadságharc csatái / modellkiállítás), Baikó Lajos 1848 – as honvédtiszt emlékoszlopa, Szent Adalbert – templom / II. világháborús emléktábla / „Észak – Erdély visszatérése”, Református templom / Emléktábla / Székely hadosztály megalakulása, Barót északkeleti határa / A régi református – temető / ún. „Zathureczky – temető” / A Zathureczky – család 1848/49 – es forradalomban és szabadságharcban szerepet vállal tagjai, Simonfy Sámuel, Bem József tábori orvosa nyughelye.

A 2. aktív turisztikai programnap útvonala (kerékpártúra): Barót (Baraolt) – Bibarcfalva (Biborteni) – Kisbacon (Batanii Mici) – Bódvaj (Bodvaj) – Barót (Baraolt) / (Megteendő táv: kb. 35 km). A programnap honvédelmi vonatkozású és a hazaszeretettel is összefüggő, s megismert jelentősebb emlékhelyei, emlékei: Bibarcfalva / temető / Borbáth László bibarcfalvi születésű (1814 – 1898) 1848–1849-forradalom és szabadságharc huszárcapitányának síremléke. Református – templom / Borbáth László bibarcfalvi születésű (1814 - 1898) 1848–1849-es forradalom és szabadságharc huszárcapitányának emlékoszlopa és emlékléktáblája. Kisbacon / Fenyős – patak völgye / (az egykori vasbánya és vasolvasztó / ipartörténeti emlék / 1831 – 1849 működés / Gábor Áron ágyúöntésének színhelye. Bodvaj / Bodvaj kohó / ipartörténeti emlék / 1848/49 – es forradalom és szabadságharc / Gábor Áron / ágyúöntés / eszköz és „hit” a székelyek szabadságharcában.

A 3. aktív turisztikai programnap útvonala (kerékpártúra): Barót (Baraolt)–Bibarcfalva (Biborteni) – Nagybacon (Batanii Marii) – Szárazajta (Aita Seacă) / (Megteendő táv: kb. 35 km). A programnap honvédelmi vonatkozású és a hazaszeretettel is összefüggő, s megismert jelentősebb emlékhelyei, emlékei: Nagybacon / polgármesteri hivatal előtti tér / A magyar honfoglalás millecenáriumi és az I., valamint a II. világháború hőseinek emlékműve. Református kultúrház (Kós Károly) / emléktábla / vitéz lőő nagybaconi Nagy Vilmos tábornok, honvédelmi miniszter emléktábla. Szárazajta / II. világháborús emlékmű / iskola és iskolaudvar / 1944. szeptember 26. / „Maniu – gárda” (Iuliu Maniu / Gavriila Olteanu / 13 székely magyar kivégzése emlékhelye.

A 4. aktív turisztikai programnap útvonala (kerékpártúra): Barót (Baraolt) – Felsőrákos (Racosul de Sus) – Alsórákos (Racos) – Barót (Baraolt) / (Megteendő táv: kb. 45 km). A programnap honvédelmi vonatkozású és a hazaszeretettel is összefüggő, s megismert jelentősebb emlékhelyei, emlékei: Felsőrákos / Rikai – csata helyszíne / 1848 – 1849 – es forradalom és szabadságharc egyik neves/jeles csatája / Gábor Áron részvétele. Olt – folyó völgye / Duna bal oldali mellékfolyója / II. világháború / egy szakaszán Észak – és Dél-Erdély között „határfolyó”.

Az 5. aktív turisztikai programnap útvonala (kerékpártúra): Barót (Baraolt)–Köpec (Capeni) (Véceri – sík) – Miklósvár (Miclosaora) – Nagyajta (Aita Mare) – Apáca (Apata) – Bölön (Belin) – Barót (Baraolt) / (Megteendő táv: kb. 55 km). A programnap honvédelmi vonatkozású és a hazaszeretettel is összefüggő, s megismert jelentősebb emlékhelyei, emlékei: Köpec / Véceri – sík / 1848/49 – es szabadságharc / 1848. december 9 – i és 13 – i ún. véceri csaták emlékműve / Heydte osztrák tábormok és Gál Sándor főparancsnok, valamint Gábor Áron szerepe és tevékenysége / „Baj van Köpecen” / bazaltkő és tört pengéjű kard obeliszk / Tornay Endre András szobrász alkotása. Köpec / református templom / Köpeczi SebestyénJózsef heraldikus, címerfestő / a templom kazettás mennyezete / köpeczi katonacsaládok címerei. Köpec / községháza/kultúrotthon / a két világháború hősi emlékművei és Köpec pusztulásának emlékét őrző obeliszk, Prázmár Péter alkotása / (1901) / ún.” Maniu – gárda” 1944 – es tevékenysége/pusztítása. Miklósvár / Kálnoky – kastély / Kálnoky – család / Kálnoki Sándor honvéd alezredes. Miklósvár / Római katolikus templom előtti tér / az I. és a II. világháború helyi áldozatainak kopjás emléke / Mihály János és Ábel János alkotása. Nagyajta / Községháza/Művelődési ház előtti park / az 1848/49 – es forradalom és

szabadságharc és az I. és II. világháború áldozatainak emlékműve. Olt – folyó völgye / Duna bal oldali mellékfolyója / II. világháború / egy szakaszán Észak – és Dél-Erdély között „határfolyó” / Szászmagyarosi II. világháborús „határ – híd”. Bölön / temető / Lófi Áron (1825 – 1906) 1848/49 –es főhadnagy síremléke / unitárius lelkész-esperes. Bölön / Unitárius erődtemplom / harangtorony / harang / Gábor Áron / ágyúöntés. Bölön / Unitárius erődtemplom / GULAG/GUPVI – emléktábla / az 1944-45 - ben, a földvári fogolytáborban vagy más fogolytáborokban meghalt vagy szenvedett bölöni magyar foglyok emlékére.

A 6. aktív turisztikai programnap útvonala (kerékpártúra és gyalogtúra): Barót (Baraolt) – Olasztelek (Talisoara) – Bardóc (Bradut) – Erdőfüle (Filia) – Székelyszáldobos (Doboseni) – Vargyas (Varghis) – Barót (Baraolt) / (Megteendő táv: kb. 55 km). A programnap honvédelmi vonatkozású és a hazaszeretettel is összefüggő, s megismert jelentősebb emlékhelyei, emlékei: Olasztelek / Református templom / torony / emléktábla / az 1848/49 – es szabadságharc hős honvédeknek emléktáblája. Református templom / templom előtti tér / a II. világháború hőseinek emlékműve. Bardóc / Cserey Ignác honvéd ezredes születési helye (1806 – 1897). Református templom / belső fal / az I. és II. világháború áldozatainak emléktáblája. Bardóc – Erdőfüle / vashámor / 1842 és 1886 / működés / Gábor Áron / 1848 ágyúgyőztes (a vashámor 1848 decemberében Heydte osztrák császári kapitány feldúlta). Református templom / templom előtti tér / kopjafák / az 1848/49 – es forradalom és szabadságharc és az I. és II. világháború áldozatainak emlékkopjafái (Kelemen József és Csog József fafaragómesterek munkája). Bardóc – Erdőfüle / Kormos – patakba ömlő Kóság – patak árka / „a Kóság völgyében ásták el Gábor Áron itt készült ágyúcsöveit 1848 – ban, amikor jelezték, hogy jönnek az osztrákok” / (hagyomány). Székelyszáldobos / Református templom / templomkert / az 1848/49 – es forradalom és szabadságharc hat helyi hősenek és az I. és II. világháború áldozatainak emlékhelye. Székelyszáldobos / emlék / egykori országzászló talapat / (1940). Vargyas / Unitárius templom / a II. világháború hőseinek emléktáblája / (emléktábla / készítette Máthé Ferenc I. fafaragó). Főút / az I. világháború hőseinek emlékműve / (Máté Ferenc I.). Temető / az 1848/49 – es forradalom és szabadságharc hőseinek nyughelye: Gyertyánffy Ferenc (1827 – 184) százados alakulatával együtt a székmezei csatában halt hősi halált / Gyöngyössi István (1809 – 1894) és Pál Mózes tüzér (1820 – 1892), unitárius papok / Sütő István (1810 – 1880) zászlóvivő a véceri csatában (kopjafa / készítette Sütő Béla fafaragó).

A 7. aktív turisztikai programnap útvonala (gépkocsi és gyalogtúra): Barót (Baraolt) – Gyimesbükk (Ghimes – Faget) – Barót (Baraolt) / (Megteendő táv: kb. 225 km). A programnap honvédelmi vonatkozású és a hazaszeretettel is összefüggő, s megismert jelentősebb emlékhelyei, emlékei: Gyimesbükk (1) / vasútállomás / az Osztrák – Magyar – Monarchia külső vámhatárállomása / (Pfaff Ferenc építész). Gyimesbükk / történelmi határ / 30. számú vasúti őrház / a Magyar Királyi Államvasutak legkeletibb őrháza / Csíkszereda – Gyimesbükk – Palánka – Kománfalva (Comanesti) vasútvonal / vasúttörténeti kiállítás / (1920 – től a román vasúttársaság, a CFR, majd 1940 – 1944 között a MÁV és a Honvédség használatában állt). Gyimesbükk (3) / a Történelmi Magyarország határát jelző egykori „határkövek”.

(Megjegyzés: Az oda- és a visszautazás során gépkocsival megtett táv kb. 1000 km + a 7. aktív turisztikai napon a „Történelmi Magyarország” egyik ismert és meghatározó egykori határvárosába-határállomására – a nagyobb távolság miatt szintén gépkocsival megtenni tervezett táv – a Barót (Baraolt) – Gyimesbükk (Ghimes Faget) – Barót (Baraolt) útvonalon kb. 225 km / összesen kb. 1225 km. Az egyes aktív turisztikai napokon természetjárás, illetve gyalogtúrával és hegymászással megtett távok Baróton (Baraolt) és környékén (1. nap) kb. 5 km, Bódvajon (Bodvaj) és környékén (2. nap) kb. 5 km, Szárazajtán (Aita Seaca) és környékén (3. nap) kb. 5 km, Alsórakos (Racos) és környékén (4. nap) kb. 5 km, Köpecen (Capeni) és környékén (5. nap) kb. 5 km és a Vargasi – szorosban (Varghis) és környékén (6. nap) kb. 5 km / összesen kb. 30 km. A program során

ún. „vizes” aktív turisztikai tevékenységre fakultatív módon van lehetőség az utazás során felkeresni tervezett, s ilyen jellegű tevékenységre alkalmas tavaknál, így például a Szent – Anna-tónál.)

5. ÖSSZEGRZÉS

A magyar köz- és felsőoktatásnak – intézményes formai és tartalmi vonatkozásban egyaránt – tradicionálisan nemes értékei, hagyományai és eredményei vannak. A köz- és felsőoktatásnak a hagyományos értékek megőrzése és továbbvitele mellett a változó világ kihívásainak megfelelő, a szemléletmódot, a formai és a tartalmi vonatkozásait tekintve is koncepciózus, gyakorlatias, rövid-, közép- és hosszútávú stratégiai célokat maga elé tűző nemzeti jellegű, állami és kormányzati feladat- és szerepvállalást egyaránt magába foglaló megújításon és megújulásra, reformfolyamaton kell és szükséges átmennie. A diákok oktatásának-nevelésének és szemléletmódjuk alakításának, közösségi szocializációjuknak a fő színterei elsősorban az iskolák. Reformpedagógiai megközelítésben a modern iskolában a tanulók ismereteiket azonban nemcsak az iskolai tanítás-tanulás során gyarapíthatják, hiszen az oktatásuknak és nevelésüknek számos, sokféle „színes”, iskolán és tanórán kívüli lehetősége és formája – például tanulmányi és/vagy osztálykirándulások, évközi és/vagy nyári szünidőben szervezett táborok, erdei iskolai programok, természetjárás, aktív turisztikai programok és nemzetközi mobilitások stb. – is van („out of school learning” / „experiential education”). Az iskolán és tanórán kívül szervezett ilyen jellegű programokon belül meghatározóan jelenhet meg a haza, a szülőföld földrajzának és történelmének, múltjának és jelenének a sokoldalú és sokrétű megismerése, a honismeret, valamint a hazaszeretet érzésének az elmélyítése, az erre való nevelés pozitív elemeinek kiemelése, amelyek szorosan kapcsolódva a turizmushoz, az ifjúsági- és diákturizmushoz, hozzájárulhat az ifjú nemzedék, a „jövő turistája” turisztikai szokásainak kialakításához, szemléletformálásához is.

IRODALOM

- BODNÁR L. (2000): A turizmus földrajzi alapjai. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Eger-Budapest, 321. p.
- DEMETER L. (szerk., 2005): Erdővidék. Dobó-Valál Egyesület, Barót, pp. 1-16.
- ELEKES T. (2004): Erdély, Cartographia, Budapest, pp. 1-264.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest, pp. 1-213.

- HUTIRAY J. (2000): Turisztikai alapismeretek. KIT Képzőművészeti Kiadó és Nyomda Kft., Budapest, 84 p.,
- MESTER T. (szerk.) (2008): Ifjúsági turizmus Magyarországon - I. rész. Turizmus Bulletin XII. évfolyam 2. szám, pp. 2-10.
- KATONA T. (szerk., 1982): Orbán Balázs A Székelyföld (Válogatás), Európa Könyvkiadó, Budapest, pp. 5-7.
- KATONA T. - RÁDAY M. (2013): Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc emlékhelyei I. Események és helyszínek. Corvina Kiadó Kft., Budapest, pp. 1-211.
- KISGYÖRGY Z. (2021): Erdővidék és Székföld. Tortoma Könyvkiadó, Barót, pp. 1-111.
- KOMÁROMI I. (2011): Az ifjúsági turizmus a Kárpát-medencében - Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza, pp. 1-162.
- KOMÁROMI I. (2015): A nép- és nemzetudat, a honismeret ápolása az iskolai nevelés-oktatás és az iskolán kívüli programlehetőségek során. Tiszteletkötet Dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára., Nyíregyháza - Szerencs, pp. 343-360.
- KOMÁROMI I. (2017): A tanórán kívüli ismeretszerzés, a nevelés és szemléletformálás/tehetséggondozás különböző lehetőségei és formái az iskolai tanulmányi- és osztálykirándulások rendszerében. Vezetőtanárok és – tanárok XII. Országos Módszertani Konferenciája 2017., Pécsi Tudományegyetem, Jubileum 650 / University of Pécs Jubilee / Gyakorló Általános Iskola, Gimnázium, Szakgimnázium és Óvoda / Gyakorlóiskolák Iskolaszövetsége Konferenciája, Pécs, Tradícionk az innováció. Konferenciakötet (CD - rom / PDF), ISBN: 978-963-12-9596-2, pp. 201 - 220.
- KOMÁROMI I. (2019): „Iskola, élmény alapú tanítás – tanulás és a turizmus” / Acta Academiae Nyíregyháziensis 3 / Elméleti és gyakorlati kutatások a Nyíregyházi Egyetemen kötet / pp. 117 – 144.
- KOMÁROMI I. (2023): Iskola, élménypedagógia és az ifjúsági/aktív turizmus (Az iskolán és tanórán kívüli élményalapú oktatás-nevelés sokrétű kapcsolata az ifjúsági/aktív turizmussal). / Acta Academiae Nyíregyháziensis 9., / (Megjelenés alatt!)
- LENGYEL M. (1994): A turizmus általános elmélete. KIT Képzőművészeti Kiadó és Nyomda Kft., Budapest, 297 p.
- LŐRINCZ S. (2013): Erdővidéki túrautak. Tortoma Könyvkiadó, Barót, pp. 1-249.
- MÁTYÁS V. (1982): Utazások Erdélyben. (Harmadik, bővített, javított kiadás), Panoráma, Budapest, pp. 1-293.
- MICHALKÓ G. - RÁTZ T. (2013): Rejtett dimenziók a Kárpát-medence turizmusában. In: FRISNYÁK S. – GÁL A. (szerk.): Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság. Bocs- kai István Gimnázium - Nyíregyházi Főiskola, Szerencs - Nyíregyháza. pp. 463 - 476.,

- NAGY S. (főszerkesztő, 1976): Pedagógiai Lexikon, Akadémiai Kiadó, Budapest. 349. p.
- SÓS J. – FARKAS Z. (2002): Erdély Útikönyv. JEL-KÉP Bt., Szekszárd, pp. 1-338.
- RADÓ P. (2018): Az iskola jövője, A Magyar Tudomány Ünnepe. A Tudomány és a Művészet Ünnepe a Nyíregyházi Egyetemen elhangzott előadása, (2018.10.06.).
- SETÉNYI J. - STÉGER Cs. (2018): A pedagógussá válás XXI. századi műhelyei. Felkészítés az integrált - inkluzív nevelésre, az egyéni tanulási utak támogatására a gyakorlóintézményekben, Gyakorlóiskolák Iskolaszövetsége Konferenciája előadásai, Budapest, 2018. október 5 - 6.
- SIMON M. (felelős szerkesztő, 2007): A középiskolai munka néhány mutatója 2006. Budapest, 2007.
- ÚJVÁRI F. (2017): Korszerű pedagógiai módszerek alkalmazását segítő Iskolai Közösségi Program kísérleti megvalósítása (EFOP-3.3.5-17). Közösségi élmény alapú tanulás. Megvalósíthatósági tanulmány. PDF verzió, pp. 1 - 74.
- Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2005-2013. (2005): Magyar Turisztikai Hivatal, Budapest, 239. p.*
- Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2005-2013.(Összegzés) (2005): Magyar Turisztikai Hivatal, Budapest, 180. p.*
- <https://www.google.com/search?q=%C3%A9lm%C3%A9nypedag%C3%B3gia+pedag%C3%B3giai+lexikon&oq=%C3%A9lm%C3%A9nypedag%C3%B3gia+pedag%C3%B3giai+lexikon&aqs=chrome..69i57j0j8&sourceid=chrome&ie=UTF-8>. MOLNÁR P. (2019): Élménypedagógia.
- <http://rmpsz.ro/uploaded/tiny/files/magiszter/2013/nyar/8.pdf>. MOLNÁR P. (1998): Töprengés az élménypedagógiai fogalmáról.
- http://eduline.hu/kozoktatas/20181215_milyen_lesz_a_jovo_iskolaepulete.
- SZABÓ F. - TAMÁSKA M. (2018): Ezért hasonlítanak az iskolák a kaszárnyákra és az üzemcsarnokokra: mire nem alkalmas a magyar iskolák zöme?
- https://index.hu/belfold/2018/08/09/klebelsberg_kozpont_klik_hajnal_gabriella_oktatas_iskola_uszoda_tablet_tulterheltség/
- <http://www.njt.hu>: 2011. évi CXCV törvény a nemzeti köznevelésről (Nkt).
- <http://www.njt.hu>: 110/2012 (VI.4.) Korm. rendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról.
- <http://www.njt.hu>: 20/2012. (VIII. 31.) EMMI rendelet a nevelési-oktatási intézmények működéséről és a köznevelési intézmények névhasználatáról.
- <http://www.njt.hu>: 51/2012 EMMI rendelet a kerettantervek kiadásának és jóváhagyásának rendjéről.

HÉT ÉS FÉL ÉVTIZED (1846-1920) MŰSZAKI MEGVALÓSÍTÁSAI A FELSŐ-TISZA-VIDÉK VÍZVISZONYAINAK ÁTALAKÍTÁSÁBAN

KONECSNY KÁROLY

1. BEVEZETÉS

A felső-tiszai táj I. világháború végéig jelentős mértékben átalakult. Ebben kiemelt szerepe volt a folyószabályozási munkáknak, árvízmentesítési és belvízmentesítési létesítmények kiépítésének, melyek módosították a vízhálózat jellemzőit, csökkentette a vízjárta területeket.

2. FOLYÓSZABÁLYOZÁSI MŰVEK

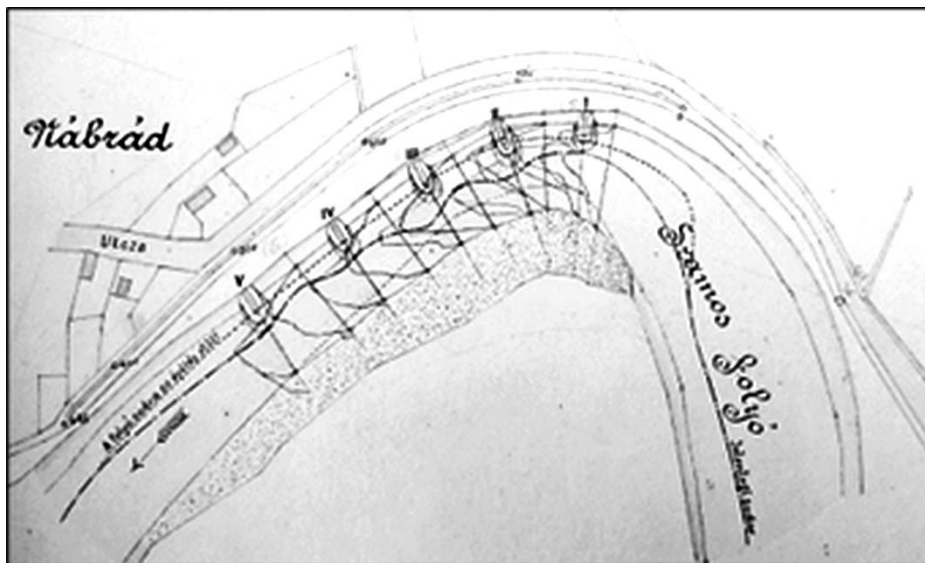
A Tisza völgyében a folyószabályozást egységes terv alapján hajtották végre. Vásárhelyi Pál mérnök (1795-1846) a vizek gyorsabb levezetését 120 kanyar, 102 átmetszésével tervezett elérni. A Tiszaújlak-Tokaj közötti Felső-Tisza szakaszon 63 átmetszéssel számolt, amiből 1852 és 1875 között összesen 61 (Tokaj-Záhony között 33, Záhony-Tiszabecs között 28) készült el. A mederátvágások által a felső-tiszai szakasz hossza 337 km-ről 208 km-re csökkent, aminek következtében a folyó jelentősen mélyítette medrét és ez a kisvízszintek süllyedéséhez vezetett. A nagyobb, jelenleg is állandó vízfelülettel rendelkező holtágak közül a Felső-Tiszán 26, a Szamoson és a Túron 6 nagyobb holtág található (Konecsny K. 2020., Pálfai I. adatai alapján).

Partvédő művek kiépítésére csak ott került sor, ahol azt az alámosással fenyegetett töltések, vagy községek megvédése indokolta (Vázsonyi Á. 1959).

A Szamoson az I. világháborúig a folyó alsó szakaszán 22 átmetszés készült, 26 km hosszban (Vázsonyi Á. 1959).

A mederátvágások hatására megnövekedett a vízszint esése, megkezdődött a túlfejlődött kanyarok vándorlása. A meder rögzítésére és a veszélyeztetett töltések és községi belsőségek védelmére 1868-tól az I. világháborúig 27 helyen összesen 17 km hosszban létesültek partbiztosítások. 1898-ban megvalósult a Szamos új torkolati szakasza, így a Szamos nem Jánd községgel szemközt, hanem 2 km-el lejjebb, Gergelyiugornya térségében torkol a Tiszába (Fehér B. 1973).

A Szamoson az első partvédőmű műtárgyat - a Nábrád község felett - 1868-tól kezdődően építették ki (1. ábra).

1. ábra. A Szamos nábrádi szakadó jobbpart sarkantyúinak terve 1893-ból

(Forrás: Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Történeli Gyűjtemény)

Az I. világháború alatt és az azt követő években – fenntartás hiányában és a medervándorlások következtében – a partvédművek nagyobb része megsemmisült vagy beiszapolódott (Fehér B. 1973).

A Kraszna folyó szabályozása, illetve csatornázása szorosan kötődött a Szamos-Krasznaköz, azon belül az Ecsedi-láp vízrendezéséhez. Az Ecsedi-láp Leccsapoló és Szamosbalsparti Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat 1895 és 1898 között kialakította a 66 km hosszú Kraszna csatornát, amely megkerülte az Ecsedi-lápot. Kismajténytől kezdve a torkolatig teljesen új nyomon új Kraszna-meder épült, mely már nem a Szamosba, hanem Vásárosnaménynál közvetlenül a Tiszába torkolt (Nyárády L. 1908 in: Borovszky S. 1908).

A Szatmárnémeti M. Kir. Folyammérnöki Hivatal 1907. évi terve alapján az 1914. január 11-én megtartott társulati alakuló közgyűlés elhatározta a Tisza-Szamosköz ármentesítésére, az ártérre ömlő külvizek (Túr, Batár, Túrc) szabályozására és a belvizek levezetésére, Tisza-Szamosközi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat néven vízrendező társulattá alakult (Társulati jegyzőkönyv, in: Konecsny K. 2021). A tervezett Tiszai Túr-csatorna mentén, 1915 novemberben indultak meg a munkák és egy 4,5 km-es szakasz készült el a Tiszától Tiszacsomafalva vonaláig. 1918. áprilisában a munkák abbamaradtak (1918. június 5-i társulati jegyzőkönyv). Trianon után, a terület három ország (Magyarország, Románia, Csehszlovákia) területére való osztódása miatt a munkák leálltak.

3. AZ ÁRVÍZVÉDELMI LÉTESÍTMÉNYEK

Az árvízmentesítés a Felső-Tiszán a XVIII. század második felétől kezdődött néhány töltésszakasz kiépítésével. 1846-1859 között a Felsőszabolcsban a Tisza bal partján, 1853-1866 között a Beregi Tisza jobb partján (Mezővári-Csap), 1880-tól Lónyay-főcsatorna jobb- és bal partján, 1895-től a Kraszna jobb partján (Gilvácstól) és bal partján (Nagymajténytől) a Tisza torkolatig épültek töltések.

A Beregmegyei Ármentesítő Társulat 1846. évi megalakulásakor, Mezővári és Csap között 62 km-es szakadozott védővonal húzódott, amely átépítésre szorult (Babos Z. - Mayer L. 1939). A meglévő szakaszok összekötése után, 1846-tól 1849-ig Tarpáig, 1860-ig Tarpa és Mátyus között épültek töltések.

1876-ig a kiépített töltésvonal hossza elérte a 94,55 km-t. A Borzsa-Tiszatöltés erősítési munkálatai az 1884-1885 években folytatódtak. Az 1888. évi árvíz után további töltésfejlesztéseket végeztek (Vázsonyi Á. 1959).

A Felsőszabolcsi Tiszai Ármentesítő Társulat tiszai bal parti töltése 1854-1859 között készült, de 1888-ig folyamatosan magasították és erősítették. A megépült töltéssel, mentesítve lett 100 000 k. hold terület (Vázsonyi Á. 1959).

Az 1870-es években fejeződtek be azoknak a körtöltéseknek és védőműveknek munkálatai, amelyek Kisvarsány, Nagyvarsány, Gyüre, Bácsaranyos, Kopócsapáti, Cserepeskenéz, Benk, Tizaszentmárton községeket védtek a Tisza árvizei ellen (Babos Z. - Mayer L. 1939).

1872-ben megépítették a Belfő csatorna alsó szakaszának töltéseit is. Ugyancsak 1872-ben Tiszabercelen a Paszab-berceli határszélen elkészült a tiszai védőtöltésbe épített zsilip (Konecsny K. 2021). Az 1888-as sikeres védekezés után ezen árvíz szintje fölé 1 m-re emelték a töltéseket 1889-1890-ben.

Az 1879-ben alakult Nyírvíz Szabályozó Társulat 1879-1885 között építette ki a Lónyay-főcsatornát. A nyílt betorkolású csatorna alsó szakaszának mindkét oldali töltéseit a Felsőszabolcsi Tiszai Ármentesítő Társulat 1879-1882 között építette meg. A töltés hossza a jobbparton 42 738 m, a bal parton 44 526 m. Az 1888. évi árvíz után, szükségessé vált a gátak erősítése. 1904-ben a főfolyások árvédelmi töltéseinek hossza összesen: 30 190 m volt (Vázsonyi Á. 1959).

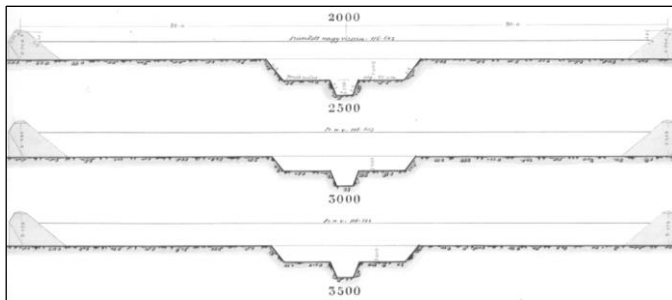
A Tisza-Szamosközben 1890-ben a Szamos mindkét partján Szatmárnémetitől Panyoláig 154 km hosszban voltak megyei gátak, míg a Tisza balparton Tiszabecs és Vitka között 46 km-es gyenge védővonal épült ki. Panyolától a Szamoson nem volt töltés, a községek körtöltésekkel védekeztek (Babos Z. - Mayer L. 1939).

A Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal 1907. évi Tisza-Szamosköz vízrendezési terve, magába foglalta a Túr szabályozását és töltésvezetését, valamint a Szamos balparti töltés kiépítését is (Vázsonyi Á. 1959).

A Tisza-Szamosközi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat az I. világháború alatt kiépítette a Tiszai-Túr csatorna torkolati szakaszát, megkezdte a Panyola-Olcsvaapátii Szamos töltés építését (Schick J. 1932).

Az I. világháborút követően jelentősen csökkent a Tisza-Szamosköz magyar részen lévő védvonalainak hossza, másrészt az egységes vízrendszerben történő műszaki beavatkozások lehetősége.

A XIX. század végéig a szabályozatlan Kraszna mentén nem voltak kiépítve gátak, így ezek árhullámok idején rendszeresen elöntötték a környező területeket. A szabályozás során 1895-1898 években épült ki 66 km hosszú Kraszna csatorna jobb parti töltése, mely Gilvácsnál kezdődött és Olcsva nyugati szélén kötött be a Szamos balparti töltésébe. A Kraszna bal partján csak a veszélyeztetett belterületek és egyes értékesebb területeket védelmére épültek körgátak 19,5 km hosszban (2. ábra).

2. ábra. A Kraszna csatorna menti kétoldali töltések 1895-ben a 2000-3500 m szelvények között

(Forrás: Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Történeli Gyűjtemény.)

Az Ecsediláp Lecsapoló és Szamosbalparti Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat védvonalainak hossza 1913-ban a Szamoson 85,76 km, a Krasznan 69,54 km volt (Társulati „Gátvédelmi szabályzat” 1913 in: Konecsny K 2021).

4. FELSŐ-TISZAI BELVÍZRENDSZEREK VÍZILÉTESÍTMÉNYEI

A térség belvízrendszerei az árvízvédelmi töltések megépítése nyomán a XIX. század közepétől alakultak ki. Szerepük a töltések által kirekesztett vizek folyókba juttatása, a termőföld nyerése érdekében a vízállásos területek, mocsarak lecsapolása, külvizektől való mentesítése volt. Megépültek a vizek levezetését biztosító zsilipek és gőzüzemű belvízátemelő szivattyútelepek a Felsőszabolcsban (Tiszabercel 1884, 1896) és az Ecsedi-lápon (Olcsvai I. 1899,

Olcsva II. 1908). Az I. világháború végéig 14 gőzüzemű szivattyútelep létesült, összesen 31,0 m³/s vízátemelő teljesítménnyel.

A Beregben 1846-1863 közötti töltésépítéseket követően jelentkeztek a belvízi problémák. A belvízrendezéssel 158 000 k. hold rendezését tűzték ki célul (Vázsonyi Á. 1959). A belvizek Tiszába való vezetésének megoldására, a tiszaszalkai zsilipet és az eszenyi zsilipet 1884-1885. években építették (Hunyady B. 1896). A csatornaépítési munkák 1886-ban kezdődtek meg. 1892-ben a Csaronda főcsatorna és a Szipa főcsatorna csatlakozásánál épült a vámosatyai osztózsilip, mely a Szipán érkező vizeket kizárja a Csaronda-főcsatornából.

A Beregmegyei Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat 1913-ig 288 439 m hosszú csatornahálózatot épített ki, 34 zsilippel és 45 híddal (Vályi B. 1916).

Korabeli értékelés szerint, az elkészült csatornarendszer a beregi belvizeket hatékonyan levezette (Hunyady B. 1896).

A Trianon utáni csatornahálózatból 91 km maradt magyar területen. Az ösztérterületből 44,4% került a magyar államhoz (Tellyesniczky J. 1928).

A vízszabályozások előtt a Felsőszabolcsban 30 település területén 55%-os volt az állandóan és időszakosan vízzel borított terület aránya (Kormány Gy. 2014). Így fontos volt a műszaki beavatkozások elvégzése.

A Felsőszabolcsi Tiszaszabályozó Társulat által 1854-től megépített Tisza balparti töltések hatására, a Nyírségből lezúduló vizek a Rétközben rekedtek. 1856-ban megindultak a csatornaépítések, 1863-ban és 1864-ben elkészült a Tiszaberceli zsilipig vezető Belfő csatorna 53,3 km hosszban (Vázsonyi Á. 1959). 1882-ben a nyíri vizeket felfogó, Lónyay-főcsatorna megépítése kedvezően hatott a felsőszabolcsi vízviszonyokra is. A belvízelöntések területe tizedére csökkent.

Az árvizek idején zárt zsilipek melletti belvízelöntések csökkentése céljából építették a Tiszaberceli szivattyútelepet. A telep működéséhez a gőzt két, a Nicholson Gyár kazánja biztosította, melyeket a Láng L. Gépgyár gyártott. A gőzgépeket, a Schlick Vasöntöde és Gépgyárban készült szivattyúk hajtották meg, melyek 2×3,0 m³/s teljesítménnyel, 4,5 m emelőmagassággal működtek (Józsa I. 2006). A telep üzemképes állapotban való átadása 1897 májusában volt.

A belvíz helyzet javítása érdekében 1914-1915. években került sor a Kétérközi esésnövelő szivattyútelep, a Nagyhalász-Pátrohai csatornán levő Zúgói esésnövelő szivattyútelep, továbbá a Belfő csatorna középső árterén a Dombrádi zsilip és szivattyútelep megépítésére. Így a Belfő csatorna középső szakasza 1,50 m³/s víz szállításától mentesült (Vázsonyi Á. 1959). Ekkor épült 6 kisebb esésnövelési célú, gőzüzemű, 0,350 m³/s teljesítményű szivattyútelep (Paszabi I., Paszabi II., Ibrányi I., Ibrányi II., Ibrányi III., Szárdi) is, melyek a 2-30 km² területű vízgyűjtőkről érkező belvizeket emelték át (Horváth G. 1971).

A Felsőszabolcsban 1915-ig a ma is meglévő belvízrendszer gerincét alkotó csatornák nagy része elkészült (Belfő csatorna 53 275 m, Belfő csatornarendszer

mellékcsatornái 483 216 m, Nagyhalász-Pátrohai főcsatorna 22 650 m) akárcsak a rendszert megcsapoló szivattyútelepek, ami által a belvizekkel rendszeresen elöntött területek kiterjedése jelentősen lecsökkent.

A Nyírvíz Szabályozó Társulat a nyíri övesatorna (Lónyay-főcsatorna) építését 1879 őszén kezdte meg és 1882 novemberében fejezte be. Kiépültek a főfolyások, mellékágak, oldalágak is. A főcsatorna elkészültével a korábban egy rendszert alkotó Nyírség és Felsőszabolcs kettévált, Felsőszabolcsi és Nyíri belvízrendszerre. Az 1890-ig végrehajtott munkák során 31 belvízlevezető zsilip épült a Lónyay csatorna baloldali és a főfolyások torkolati szakaszainak árvédelmi töltéseiben (Vázsonyi Á. 1959).

A Nyírség csatornahálózatának teljes hossza 906 km lett. Fő létesítményei: Berkeszi völgy (157 km, főfolyás 47 km), Demecseri völgy (210 km, főfolyás 37 km), Bogdányi völgy (5 km, főfolyás 5 km), Sényői völgy (39 km, főfolyás 18 km), Kemecsei völgy (244 km, főfolyás 54 km), Kótaji völgy (173 km, főfolyás 46 km), Simai völgy (41 km, főfolyás 31 km), Tass-Pátrohai külön völgy (7 km), Demecser-Berkeszi külön völgy (11 km), Pazony-Kemecsei külön völgy (10 km) (Nyírség csatorna hálózatának átnézeti térképe 1:75 000 méretarány 1900).

Az országban nem létesült addig, akkora területen, olyan nagyszabású, kiterjedt csatornahálózat. Szántófölddé alakult az ártér 50%-ka, kaszálóvá 40%-ka, nádas és mocsaras 5-5% maradt (Kálnay Z. 1900, In: Borovszky S. 1900).

Az 1912-1916. csapadékos évek tapasztalatai alapján a Nyírvíz Szabályozó Társulat elhatározta a Lónyay-főcsatorna baloldalán elterülő árterek mentesítése céljából, a meglévő csőzilipeknél (Kovásztai, Mágai, Felsőhalastói, Zsadányi, Cseréstói) állandó jellegű kisebb szivattyútelepek építését. A kivitelezések az I. világháború idején nem kezdődtek meg, csak 1924-1925-ben valósultak meg.

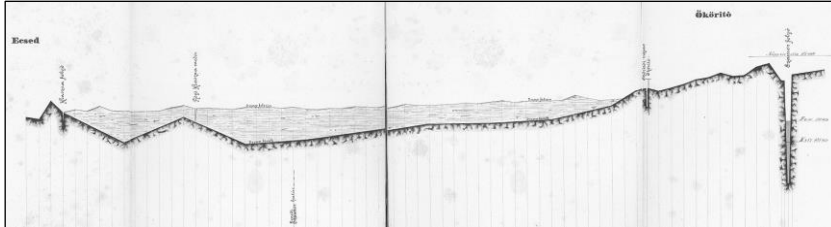
A Szamos-Krasznaközi öblözet a nagyon belvíz-veszélyeztetett területek közé tartozik és vízrendezése hosszú múltra tekinthet vissza. Szatmár vármegye már 1830-tól kezdődően foglalkozott a vizek elvezetésével (Vázsonyi Á. 1959).

Az 1894-ben megalakult „Ecsedi-láplecsapoló- és Szamos-balparti ármentesítő- és belvízszabályozó-társulat”, 1895. május 1-én megkezdte a láp lecsapolásához szükséges kivitelezési munkákat (3. ábra).

A láp lecsapolásában 39 község, 2 város (Szatmár, Nagykároly) és 98 magánbirtokos volt érdekelt (Cirbusz G. 1899). Az új nyomvonalú Krasznameder kiépítése mellett megépítették a Keleti-övesatornát, a Lápi-főcsatornát és az Északi főcsatornát. Az Északi főcsatorna torkolati szakaszt a Szamos töltésébe épített zsiliphez vezették. Megépítették a Keleti-övesatornát az Északi és Lápi-főcsatornával összekötő Nagy-vájás csatornát (Vázsonyi Á. 1959).

A Szamos töltésbe Tunyogon és Olcsvánál építettek zsilipet, a Kraszna töltésébe Nagyecsednél. Olcsvánál az Északi főcsatorna szamosi torkolati zsilipje mellé belvízátemelő szivattyútelepet is létesítettek. A gőzüzemű gépeket a budapesti NICHOLSON Gépgyár Rt. szállította és szerelte fel. 1900. márciusban

a szivattyútelepet üzembe helyezték. A szivattyútelep 3,00 m³/s vizet emelt át a belvízrendszerből a Szamosba. 1907-ben a társulat az Olesva melletti elzáró Kraszna-holtmeder rendszeres kiürítésére, kisebb szivattyútelepet létesített.

3. ábra. Az Ecsediláp keresztmetsvénye Ecsed és Ökörítő között (1885)

(Forrás: Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Történeti Gyűjtemény)

Az Ecsediláp Leccapoló és Szamos-balparti Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat a Nagyecsed-i zsilip építését a Kraszna mellett 1899. januárban fejezte be (Nagykároly, 1899. május 30-i társulati jegyzőkönyv, in: Konecsny K. 2021). 1912-ig 53 másodrendű csatornát építettek ki 280,5 km hosszúságban (Vázsonyi Á. 1959).

A Keleti csatorna felső vízgyűjtőjéről érkező vizek megosztásra kerültek, a Kraszna-ba való levezetéssel zsilipen, illetve a Kismajtényi szivattyútelepen. A telep 3 egyenként 3,00 m³/s (összesen 9 m³/s - a Felső-Tisza-vidéken a legnagyobb) teljesítményű gőzüzemű szivattyút a budapesti Lang L. Gépgyára Rt. készíttette. A gépeket 1914-ben helyezték üzembe (1914. május 8-i és 1914. december 3-i társulati közgyűlési jegyzőkönyvek).

A munkák eredményességét tükrözi, hogy az Ecsedi-lápon a szántó területi részesedése 1865-től 1913-ig 34,8%-ról 83,7%-ra növekedett (Frisnyák S. 2018).

A Kismajtényi szivattyútelep közelében 1916-ban elkészült a Tagyi tiltó kapu (1916. október 2-i társulati közgyűlési jegyzőkönyv), mely a Keleti csatornarendszerben 447 km²-es vízgyűjtőt úgy osztotta meg, hogy a zsilip feletti részre 200 km² a zsilip alatti részre 247 km² vízgyűjtő jutott (Vázsonyi Á. 1959).

A Nagyecsed-i szivattyútelep (4. ábra) a 257 km² kiterjedésű vízgyűjtő területéről érkező vizek átmenésére volt képes, a két, egyenként 3,50 m³/s összesen 7,00 m³/s teljesítményű szivattyúegység egyidejű üzemeltetése esetén. A létesítmény célja, az volt, hogy az Ecsedi-láp déli részének vize, a Lápi csatornából induló Ecsedi összekötő csatornán át a Kraszna-ba legyen vezethető, amikor a Tunyogi zsilipet a Szamos nagyvízállása miatt hosszú ideig zárva kell tartani (Vázsonyi Á. 1959). A Nagyecsed-i szivattyútelephez a Budapesti Első Hazai Gépgyár Rt. szállította a gőzgépeket és kazánokat, míg a szivattyúkat a Ganz és Tsa. Danubius Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt. Az átadásra 1916-ban

került sor (1916. október 2-i társulati közgyűlési jegyzőkönyv in Konecsny K. 2021).

4. ábra. A Nagyecsed szivattyútelep épülete 1917-ben

(Forrás: Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Történeti Gyűjtemény)

A Majtényi szivattyútelep, a Tagyi zsilip, a Pusztalaki zsilip és a Nagyecsed szivattyútelep megépítésével a vízgyűjtőterület 4 részre oszlott: 1.) A Majtényi szivattyútelep és Tagyi zsiliphez tartozó Felső Keleti; 2.) A Tunyogi zsilip és Tunyog-Cégényi Holt-Szamos tározó medencéhez tartozó Alsó Keleti; 3.) Az Ecsedi zsilip és szivattyútelephez tartozó Lápi csatorna; 4.) Az Olcsvai zsilip és szivattyútelephez tartozó Északi csatorna vízgyűjtő területére.

1919-től a társulati ártérből a magyar rész 72 800 k. holdat tett ki, itt maradt a Tunyogi, Olcsvai és Nagyecsed, Pusztalaki zsilipek, az Olcsvai és Nagyecsed szivattyútelep (Rittinger P. 1960).

A Tisza-Szamosközben, az 1914-ben megalakult Tisza-Szamosközi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat alapfeladatai közzé sorolta a belvízlevezető főcsatornák kiépítését is. A munkákat az 1914 júliusában kitört I. világháború megnehezítette. Csupán a Szatmárcseke-Túristváni másodrendű csatorna és a Gögg-Szenke csatorna kiépítése valósult meg (1917).

1921-ben társulat működési területe három ország (Magyarország 56%, Románia 34%, Csehszlovákia 10%) területére osztódott (Vázsonyi Á. 1959).

A Kraszna-balparti belvízrendszer a Kraszna csatorna megépítésekor, 1898-tól alakult ki a Karulyi (Károlyi) és a Csalánosi folyásból, a Bódvaj patakából és a Meggyes-Csaholyi folyásból, amelyeknek összesített hossza 106 km. A Keletnyírvíz Leccsapoló Társulat és a Középnírvíz Belvízlevezető Társulat a folyásokat csatornahálózattal kötötte össze, az Ecsediláp Leccsapoló és Szamosbalparti Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat pedig mintegy 30 km

hosszú csatornahálózatot és torkolati zsilipeket épített ki. 1902-ben szabályozták a Bódvaj patakat Vállaj község határában (Forrásy J. 1975).

Trianon után a Keleti Nyírvíz Lecsapoló Társulat területéből Magyarországon maradt 2378 k. hold Romániához csatoltak 5800 k. holdat (Tellyesniczky J. 1928).

ÖSSZEFOGLALÁS

1846-1920 között Tiszán és fő mellékfolyóin a folyószabályozás nyomán új folyómedrek és holtágak, alakultak ki, rövidebbek és nagyobb esésűek lettek a folyók, csökkent a folyókanyarok száma és hossza.

Az árvédelmi munkák során a folyók mentén új morfológiai egységek, védelmi szerepű földtöltések jöttek létre, miáltal csökkent az árvizek miatti veszélyhelyzet, az elöntött területek nagysága.

A belvízlevezető csatornarendszerek, szivattyútelepek és vízkormányzó művek kiépítésével nőttek a mezőgazdasági területek és a terméseredmények, javultak a közlekedési és szállítási útvonalak kiépítésének lehetőségei, javultak a közegészségügyi viszonyok.

A fenti jelentős beruházási munkákat a térségben működő folyammérnöki hivatalok (Szatmárnémeti, Sátoraljaújhely) szakmai irányítása mellett a társulatok műszaki szakemberei és a megbízott vállalkozások valósították meg.

IRODALOM

- BABOS Z., MAYER L. (1939): Az ármentesítések, belvízrendezések és lecsapolások fejlődése Magyarországon. I. Vízügyi Közlemények. 21. évf. 2. sz. pp. 227-287.
- CIRBUSZ G. (1899): Az Ecsediláp lecsapolása. Földrajzi Közlemények. IV. füzet. pp. 97-122.
- FEHÉR B. (1973): Folyószabályozás múltja, jelenne, jövője. I. rész. Felső-Tisza Híradó. XII. évf. 2. sz. pp. 14-21.
- FORRÁSY J. (1975), A Keleti Nyírvíz Lecsapoló Társulat megalakulásának és fejlődésének rövid története az államosításáig. (Kézirat). Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Történeti Gyűjtemény. p. 9.
- FRISNYÁK S. (2018): Az Ecsediláp. Tájhasználat-változás a 19. században. Történeti Földrajzi Közlemények. 3-4. sz., pp. 128-140.
- HORVÁTH G. (1971): Az 1971. évi belvízvédekezésre és helyi vízkárelhárításra való felkészülés. Felső-Tisza-Híradó X. évf. 1. sz.
- HUNYADY B. (1896): A Beregvármegyei Vízszabályozó és Ármentesítő Társulat ismertetése. Beregszász, 1896. február hó (kézirat - Felső-Tiszai Vízügyi Történeti Gyűjtemény).

- IMRE J. (1929): A Nyírvízi Szabályozó Társulat története. 1879-1929. Nyíregyháza. Kiadta a Nyírvíz Szabályozó Társulat, nyomtatta Jóba Elek könyvnyomdája 1929-ben, Nyíregyházán. p. 95.
- JÓZSA I. (2006): A hazai belvízvédelemben 2000-ben még megtalálható csigaházias szivattyúval felszerelt régi gépházák a VIZIG-ek irányításában (Kézirat). p. 31.
- KÁLNAV Z. (1900), A Nyírvíz Szabályozó Társulat. In: Szabolcs vármegye. Szerk: Borovszky Sámuel (<http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0019/23.html>)
- KONECSNY K. (2020): A Felső-Tisza-vidék vízügyi múltja és az igazgatóság monográfiája. (Kézirat). p. 3136.
- KONECSNY K. (2021): Állami vízügyi szervezetek Zemplénben 1871-1920 között. Történeti Földrajzi Közlemények. 9. évf., 4. sz., pp. 99-127.
- KORMÁNY GY. (2014): A XIX. századi vízszabályozási munkálatainak hatása a Rétköz tájhasználatában. Történeti Földrajzi Közlemények 2. évf. 1-2. sz. pp. 135-151.
- NYÁRÁDY L. (1908): Vízszabályozás és ármentesítés. In: Borovszky Samu szerk., Szatmár vármegye monográfiája. Bp. pp. 278-294.
- RITTINGER P. (1960): Az Ecsediláp lecsapolásának története. (Kézirat). Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Történeti Gyűjtemény.
- SCHICK J. (1932): A Tisza-Szamosközi Társulat legújabb munkái. Vízügyi Közlemények. 14. évf. 1. füzet. pp. 97-114.
- TELLYESNICZKY J. (1928): A trianoni határ által megcsökkentett vízitársulatok műszaki helyzete. Vízügyi Közlemények. 10. évf. 1. füzet pp. 4-25.
- VÁLYI B. (1916): A vízi társulatokra vonatkozó statisztikai adatok. A m. kir. földművelésügyi minisztérium kiadványai. 5. sz.
- VÁZSONYI Á. SZERK. (1959): Vízgazdálkodási adatgyűjtemények. I. – III. VITUKI - Nyíregyházi Vízügyi Igazgatóság.
- *** (1899-1916): Az Ecsediláp Lecsapoló és Szamos-balparti Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat közgyűlési jegyzőkönyvei. Nagykároly. 1899. május 30., 1914. május 8., 1914. december 3., 1916. október 2.
- *** (1900): Nyírség csatorna hálózatának átnézeti térképe 1:75 000 méretarány. A Nyírvízszabályozó Társulat Műszaki Osztálya
- *** (1913): Az Ecsediláp Lecsapoló és Szamosbalparti Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat gátvédelmi szabályzata. Róth és Tóth Könyvnyomdájában Nagykároly.
- *** (1918): A Tisza-Szamosközi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat 1918. június 5-i társulati közgyűlési jegyzőkönyve. Szatmárnémeti.
- *** (1918): A Tisza-Szamosközi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat 1918. június 5-i társulati közgyűlési jegyzőkönyve. Szatmárnémeti.

A TÁJHASZNÁLAT A RÉTKÖZBEN AZ I. ÉS A II. KATONAI FELMÉRÉS NYOMÁN

KORMÁNY GYULA

BEVEZETÉS, ÁTTEKINTÉS A KISTÁJ FELSZÍNFEJLŐDÉSÉRŐL, DOMBORZATI VISZONYAIRÓL

Több, mint 170 évvel ezelőtt a folyószabályozó és mocsárlecsapoló munkálatokig a Nyírség északi peremterületén elhelyezkedő Rétköz a Tisza árvizeitől évről évre sűrűn látogatott, kisebb- nagyobb mocsarak, lápokkal tarkított táj volt. Ahhoz, hogy a rétközi mocsárvilág helyén a mai rendezett művelésre alkalmas terület kialakulhatott, az több mint egy évszázad szívós, kitartó, áldozatos munka eredménye. Elmondható, hogy az itt élő népesség társadalmi- gazdasági tevékenysége nyomán országos jelentőségű térséggé vált.

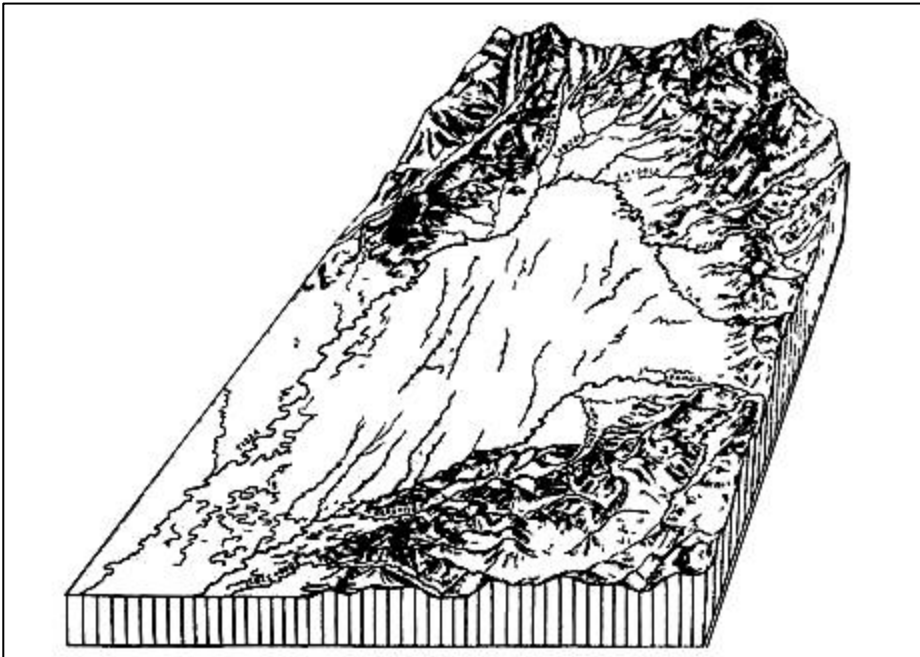
A témakör vizsgálata során számos feljegyzést, publikációt, összeírást segítségül vettem munkám során. Kiinduló pontként, alapvető információbázisként az I. és a II. katonai felmérést, kapcsolódó tanulmányokat (*Kiss L. 1929, 1961, Réfi Oszkó M. 1987, 1997, Frisnyák S. 1985, 1990, 2005, Dóka K. 1987, Nagy D, 2008, Takács P. 1987*), demográfiai- és mezőgazdasági statisztikai adatokat használtam. Mindezek segítségével a Rétköz XVIII-XIX. századi területhasznosítás idő és térbeli folyamatainak, törvényszerűségeinek feltárására törekszem, szoros összefüggésben a társadalmi-gazdasági alapfunkciók fejlődésével.

Egy táj kutatása, vizsgálata során nem csak a vizsgált terület jelenlegi állapotának ismerete szükséges, hanem alapvetők azok az információk is, amelyek annak korábbi állapotáról tájékoztatnak, illetve azokról a folyamatokról, amelyek során elnyerte jelenlegi arculatát, társadalmi-gazdasági adottságait.

Ahhoz, hogy a 650 km² kiterjedésű Rétköz területének domborzati adottságait, valamint a jelenlegi felszín kialakulását meg akarjuk ismerni, akkor legalábbis a földtörténeti múltba, az újharmadidőszakáig kell visszatekintenünk.

A Nyírség és annak az északi peremvidéke, a Rétköz a pleisztocén végén (28 000-13 300 évvel ezelőtt) még egységes hordalékkúp volt, vízhálózatuk lényegesen különbözött a maitól. Nagyjából egy szinten feküdtek, az észak-, északkeletről érkező vízfolyások (Tapoly, Ondava, Laborc, Ung, Tisza, Szamos) keresztül folytak rajtuk délre, illetve délnyugat irányba, a Körös-vidék felé

tartottak. A mainak nagyjából megfelelő helyzet a pleisztocén-holocén határán (10 800-10 200 évvel ezelőtt) alakult ki azt követően, amikor a Bodrogek-Rétköz, a Bereg-Szatmár-síkság területe erősen süllyedni kezdett. Ugyanakkor a Nyírség délkeleti része és az Ér-melléke emelkedett. Az óholocén mozgások a Rétköz pleisztocénvégi felszínét kb. 15-25 méterrel szállították lejjebb. Ennek következtében a Tisza és a Szamos a pleisztocén végén az Ér-völgyének elhagyására kényszerült. Ez a változás teljesen átalakította a két folyó futásirányát, a korábbi irány helyett az új lejtéviszonyoknak megfelelően északnyugati irányba kellett, hogy forduljon. Így jutottak el a mai Zsurk-Záhony kelet-nyugat irányú vonaláig. A továbbjutást ugyancsak a fiatal bodrogekzi-süllyedés tette lehetővé, melyen keresztül a tokaji kapun való áttörés után megnyílt az út az Alföld belseje felé (Borsy Z. 1961).

1. ábra. Az Alföld ÉK-i részének folyóhálózata a negyedidőszak elején
 Forrás: Borsy-Félegyházi: 1982. nyomán

A holocén elején (10 000- 9 000 évvel ezelőtt) kialakult új Tisza-meder kevésbé volt állandó, nem úgy, mint a korábbi helyén, az Ér- völgyében. A bodrogekzi mélyedésben a medrét szeszélyesen változtató Tisza a mai futási irányát csak a tölgykorszakban (5000 évvel ezelőtt) foglalta el. Ettől kezdve a Bodrogek déli szegélyén futó Tisza árvizei évről- évre hatalmas víztömeget juttattak a Rétközbe is. De nemcsak a Tisza áradásai táplálják, hanem a Nyírség

vízválasztójától északra eső területéről származó, természetes völgyeken és az un. megyeárokokon zúdultak a nyíri dombokról nagy sebességgel érkező vizek is. A vízgyűjtő medencévé alakult Rétköznek csaknem 70%-a elmozsarasodott, elláposodott. Az elöntések alól csak a homokhátak mentesültek.

AZ ŐSI VÍZVILÁG JELLEMZŐI A RÉTKÖZBEN

A rétközi táj régi felszíni arculatát Kuthy Lajos a „Hazai rejtelmek” című munkájában „A besztereci lápvidék” című fejezetben igen szemléletesen, valóságghűen érzékelteti. Nevezetesen: „Az egész Rétköz kis mintája a nagy teremtésnek, mint egy óriási tengerváz, melynek alakja, tere, terjedelme századokig, feneke, forrása, erei, mélysége s zátonyai mai napig mérnökiileg ismeretlenül maradtak. Tán a tiszaoöntés vette birodalmába a katlanszerű tájat még a fajtánk megülése előtt, mely szakadatlan rotatióban folytatja önmagát. A roppant nádasok gazdag növényzetben díszlenek. Ingoványos rétek fekszenek közöttük. Távollabb kákás dágványok fogják fel a szemet. Itt-ott hideglelős mocsárok ütik fel zöldes hátaikat. Néhol a friss partból eleven félsziget lóg le a vízbe. Lombos árnyban tartják a nyír-, nyár-, és égerfák s roppant rétközön királyi erőben úszik át a partszaggató Tisza”). Kiss Lajos: „Beszterec egy lápi község leírása” című képszerű tanulmányában ez olvasható: „Szabolcs vármegyének a Tisza által körülkerített északi része ősidőktől fogva a Tisza szabályozásáig és a nyírvizek levezetéséig, tehát az 1880-as évekig vízjárta, posványos, mocsaras, lápos vidék volt, hova a partszaggató Tisza egy évben többször is kiöntött, számtalan tavat, eret, ingoványos mocsarat hozott létre....Olyan nagy volt az ősrétség, hogy 30 község osztozott rajta és olyan mély, hogy mint a nép mondja, - a debreceni nagytemplom tornya sem látszott volna ki belőle. A toronyból nézve a falvak úgy lötyögtek, mint a szárcsafészkek a vízen. Ezt az ősrétet hívták Rétköznek”.

A FELSZÍNBORÍTÁS ÉS TÁJHASZNÁLAT AZ I. KATONAI FELMÉRÉS ALAPJÁN

Az I. Katonai Felmérés (1782-85) a nagy folyószabályozások előtti állapotában mutatja be a Rétköz területét. Abban az időszakban ábrázolja, amikor a természeti táj eredeti szerkezete még felismerhető, az ősi lápvidék még érintetlen volt. A Felső-Tisza-Vidék területén az I. katonai felmérés a 1783-84 között történt. A térképek részletessége jócskán elmaradt a későbbiektől. Részben ennek köszönhető, hogy több, mint tíz területhasználati kategóriából itt csak ötöt tudtam elkülöníteni. Ezek a kategóriák a következők: erdő, nyílt vízfelület, vizenyős terület, szántó, rét-legelő, település, utak. A művelési ágak elkülönítésekor nagy szerepet kaptak a színek. Fehéren hagyott helyek általában szántót jelentenek. legelőket, réteket sárgászölddel, kerteket zölddel, szőlőket

világosbarnával ábrázolták. Az út- és vízhálózat jelölésének katonai szempontból kiemelt szerepük volt. Megkülönböztettek országutakat, kocsutakat, mezei és gyalogutat. A vizek korabeli ábrázolása forrásértékű, mert abból ismerhető meg a térség szabályozások előtti természetes vízrajza.

2. ábra. Rétköz é környéke az I. katonai felmérés lapjain

Forrás: Arcanum

A Rétköz területe a XVIII. században alapvetően három felszíni egységből: a belterület közelében művelhető szántóföldekből, kiterjedt mocsári- lápi- ártéri területekből és erdőkből tevődött össze

A tájat északról határoló szabálytalanul hömpölygő Tisza medrét az egykori erdőségek maradványai, néhány kisebb szakaszoktól eltekintve összefüggő zónát alkotnak a folyó mentén. Szélességük változó, néhány száz métertől 5-8 km-ig terjed. Összefüggő, terjedelmes erdő Dombrád-Paszab között számottevő. A táj belső részein található erdők már felaprózódnak, nagyobb foltjaik általában tavak, mocsarak mentén fekszenek. Az erdők peremén több helyen -különösen a települések közelében- megfigyelhető az összefüggő erdő szétesése kisebb-nagyobb foltokra. Ez az erdők lassú, kíméletes írtására utal, melynek következtében táj ligetesedett. Az erdőfoltok főként a mélyebb helyeken

maradnak meg, köztük a gyepet legeltetik vagy kaszálják, majd idővel feltörik, beszántják. A Rétköznek csupán 8,5%-át foglalják el erdős, fás területek. A legnagyobb erdős területet birtokol: Tuzsér, Tiszakanyár, Szabolcsveresmart, Nagyhalász, Ibrány, Vencsellő. Ugyan akkor elvétve található erdős és fásterület Kék, Gégény. Demecser, Vasmegyer, Tiszarád határában.

A Rétköz erdőségeit az itt élő népesség többféleképpen hasznosította. Biztosította a lakosság épület- szerszám és tűzifaszükségleteit. Az erdő fája adta a közlekedési eszközöket (szekerek, csónakok) anyagát, s ebből készültek a hidak, lakóépületek, istállók, malmok. Fűzfavesszőből kosarakat, kasokat, kerítéseket, halászati eszközöket készítettek. Erdőben szegény vagy fátlan települések távolabbi, erdős térségekből szereztek be az építkezéshez, használati eszközökhöz szükséges faanyagot. Leggyakrabban a Kárpátokból a Tiszán tutajon érkező szálfát, sót, gyümölcsöt cseréltek gabonafélére, kukoricára stb.

A XVIII. századi Rétköz karakterét a mocsarak, az erősen vizenyős, lápos gyeppek határozzák meg, amelyek több, mint ötven százalékát (55,2%-át) állandó- és időszakos vizek borítják, melyből a nagyobb területet (30,2%-ot) a nyílt felszínvizek foglalják el (*l.táblázat*). Gyakorlatilag Dombrádtól egészen Tiszabercelig összefüggő mocsárvilág, amiben csak néhol ékelődnek más felszínek (homokhátak, erdőfoltok, zsombékok).

A térség vízrendszerét a Tisza és abból kiágazó vízfolyásai az erek alkotják. Az ereknek egy része közvetlenül a Tiszából fakadnak ki, melyek kisebb-nagyobb tavakat, mocsarakat láttak el élő vizekkel, mások pedig a tavakat, mocsarakat, lápokot, ereket kötötték össze. Például: Pátroha, Gégény, Beszterec, Ibrány, Nagyhalász térségében. A Rétköz északi részén végig kanyargó „Nagy-ér” Zsurk és Záhony között ágazott ki a folyóból, melynek elnevezése a torkolatig településeként változott: Zsurk- Tiszabездéd között Szebecse, Tuzsérnál Petre, Komorónál Sörös, Dombrádtól Tiszakanyárig Járatere a neve, Telek-szigetnél Telek elnevezéssel, Nagyhalásznál Sárosérnek, Ibrányban Kis-Tiszának, Csenger-érnek, Paszabon Asottérnek, Tiszabercelnél Megyeárka néven folyt a Tiszába. A Tisce-ér a Karkalom- és Bográcska- tavakból ered, néhány kilométer megtétele után csatlakozik a Kis-Tiszához. Áradáskor a víz e folyáson át jutott a rétközi tavakba (Király-, Orozd-, Korógyi-, Karkalom-, Bográcska-, Bertény-, Aladár-, Belhalász-, Nagy-Kobárd-, Szárd-tó). Másik ilyen vízkitörési szakasz volt Veresmart és Kanyár között, ahonnan a víz ugyancsak a mocsáron át vonult tovább.

A Rétköz tszf-i magassága 94-103 méter között változik. A kistáj egy tökéletes síkságnak felel meg, mégis egymástól jól elkülöníthető szintet: mély ártér, magas ártér, illetve a peremterületi futóhomokkal borított területeket. A mély ártér a térség legalacsonyabb (94-97 m), állandó vízborítású része-, magas ártér, -97-100 m magasságú térszíneket- az időszakos elöntések gyakran veszélyeztették. Állandó megtelepedésre csak a 100 méteren felüli térszínek

voltak alkalmasak a XIX. századi nagy vízimunkálatokat megelőző évszázadokban. A tájat formáló vízzel az ember igyekezett a legharmonikusabban együtt élni, hiszen sorsa, fennmaradása ettől függött. Ez a szüntelen küzdelmet jelentő viszony egyszer éltető vízért való fohászkodásban, máskor pedig a megvadult vizek elleni gigászi küzdelemben jelentkezett.

A mocsárvilágot szétszórtan kisebb- nagyobb vízmentes homokhátak tagolják, ahol az ember ősidők óta letelepedett, ahol biztos menedéket, élelmet talált. Az állandó vízborított területek vízmentes centrumában települt: Kék, Gégény, Demecser, Rétközberencs, Pátroha, Beszterec, Vasmegyer, Tiszarád, Kékcse, Nagyhalász, Ibrány. Fényes Elek Geográfiai szótára szerint: „Ibrány határa 6000 hold, melyből szántósziget (1244 h.), kaszáló (1050 h.), és erdő (654 h.), összesen 3000 hold, a többi nádas, tó, mocsár.” Ugyan csak Fényes Elek írja: „Nagyhalász nagy határának alig egy ötöd része volt száraz a vizek levezetése előtt, szám szerint 5000 hold, melyből csak 2737 hold a szántó, összefüggő száraz területek a határ déli részén voltak.” E települések lakóinak többsége az ártér által kínált haszonvételeiből élték, jelentősebb megélhetési forrás volt a vizek világa által kínált lehetőségek a halászat, vadászat, pákászat stb.

A Tisza medre mentén húzódó, feliszapolódott parti sáv, csak rövid ideig került víz alá. Az árvíz elvonulása után kiváló rét és legelővé vált, kisebb részét szántóként is hasznosították. Ide települt Tiszabездé, Tuzsér, Komoró, Szabolcsveresmart, Tizsakanyár, Dombrád, Ontelek, Paszab, Tizsabercel és Vencsellő.

A térség keleti- délkeleti és a nyugati peremén erősen tagolttá válik a felszín, a szintkülönbségek 30-40 méter között változnak. A kistáj keleti peremén elhelyezkedő települések nyugati részén főképpen mocsár-láp-nádas a jellemző, a keleti része viszont száraz, vízmentes, az északkeleti Nyírség homokhát nyúlványai tagolják. Ebbe a szakaszba települt: Nyírbogdány, Pátroha, Ajak, Kisvárd, Döge, Fényeslitke, Tiszabездé. A déli és nyugati peremvonalára települt községek: Kemece, Kótaj, Buj, Gáva nagyrészt, (60-65 %-kal) árvízmentesek voltak, míg az északi és a keleti területüket tó és ártér uralta.

A RÉTKÖZI EMBER SZÁMÁRA NEM VOLT EGYHANGÚ A MOCSÁRVILÁG

A Tisza-mentén élők a vízvilágot igyekeztek a maguk javára minél jobban, a természetadta lehetőségek figyelembevételével hasznosítani. A gazdálkodás alapja -hasonlóan más ártérben élő közösségekhez- a réti tevékenység (halászat, vadászat, pákászat, nádaly- és teknősbéka fogás, sulyomszedés, nád-, gyékény- és vesszővágás stb.) mellett a rideg állattartás volt, s ezt követte a növénytermesztés a vízmentes, magasabban fekvő területeken.

A gabonatermő szántóföld szűkösége miatt döntően rétből él a lakosság. „A rét öntötte az élelmet, mint a Tisza áradáskor a vizét. A tavakban, erekben annyi hal volt, hogy meríteni lehetett, eladni sem tudták, hanem a disznóval

etették meg... Kenyér helyett hal volt a fő táplálék, készítettek paprikásnak, édesen, savanyúan, töltve, főzve. A rétből nemcsak a halászok éltek, hanem a község minden rendű és rangú lakosa pákász volt” (Kiss L. 1929).

Legfőbb jövedelmi forrás volt a nád. A nád volt a leghasznosabb a rétség terményei között, amely házfedésre, kerítésnek, és a tüzelőanyagot is a nád adta. „Eladásra vitték a nádat Nyíregyházára, Kemecsére, Kállóba, Nánásra” (Kiss L. 1929).

Másik fontos növény a gyékény. Készítettek belőle kosarakat, méhkasokat, háztartási eszközöket, tojástartókat, lábtörlőket stb. A réti népesség számára jelentős jövedelmi forrása a vesszőszedés. Vesszőből kosarakat, szekérkasokat, kerítéseket, karámok, kukoricakasokat, halászó eszközöket készítettek. A lakóházak- és melléképületek oldalfalainak szövéséhez az ún. paticsfal készítéséhez jelentős köteg rakottya-, éger-, fűzfavesszőt használtak. A XVIII. században a rétségben a legtöbb ház fala sövényből készült paticsfal volt. Ehhez az építőanyag szinte minden helyben, az erdőben elérhető volt. Az építkezés folyamata: vastag, vékony tölgyfa ágakat állítva, hajlékony vesszővel befonták, s azt törekes-, szalmás sárral bevonták, tapasztották, száradás után a falakat kívül-beleül mésszel fehérre bemeszelték.

A 97-99 tengerszintfeletti magasságú térszín az ártér legértékesebb haszonvételének a színtere. E magassági zónában lévő gyepevegetáció a legeltetésen alapuló állattartás takarmánybázisa. Az állattartás alapja mindenütt a legelő, a legeltetés és a réti szénagyűjtés. A gyepterületek hasznosítására épülő rideg állattartás volt a jellemző a rétközi települések zömében. Az ártéri állattartás lefontosabb állata: a szarvasmarha, sertés és a víziszárnyasok. Ló igen kevés volt. A juhászat sem terjedt el a métely- kór miatt. Sertésből azonban sok volt, melyből főképpen a nagy testű hústípusú szalontai vagy vörös disznó réti sertéstartás terjedt el. Később, a XVIII. század végén megjelenik a fehér göndör szőrű mangalica is (Réfi O. M.1997).

A Felső-Tisza Vidék ősi ártéri gazdálkodásában -hasonlóan a hazai folyók mentén élőkhöz- elterjedt volt, főleg a Bereg-Szatmári- síkságon a fokgazdálkodás (Frisnyák S. 2021). Amely magába foglalta a folyó medréből természetes vagy mesterséges nyílásokon ún. fokokon kiáramló vizek szabályozott visszatartásával, visszavezetésével folytatott halgazdálkodást, liba- és kacsatenyésztést, a vízfolyásokra települt malmok működését, az ősi viszonyok nagy szerepet játszó víziközlekedést.

A Rétközben nem terjedt el széles körben a fokra épülő vízhasználat. A Tisza- mappáció szelvényeiről (1833-45) bizonyítható, hogy Tuzsértól Tokajig terjedő 70 km hosszú szakaszon mindösszesen három település határában található fok: Ibrány (Kis-Tisza- és Új-ér-fok), Vasmegyer (Pap-foka), Nyírbogdány (Kispap-foka) (Réfi O. M 1986).

Szántóföld kevés és mozaikszerű volt. A rendezetlen vízviszonyok miatt a tavak, vízfolyások, mocsarak közötti kisebb elszigetelt homokháton, illetve a peremterületeken, a Nyírség felé húzódó nagyobb szárazulatokon alakulhatott ki szántóföldi növénytermesztés. Általában kevés volt az olyan terület, amit az árvíz nem borított el, nem okozott volna nagy károkat. „Bármennyire is igyekeztek növelni csekély szántóföldjüket, egy község sem tudta eltartani kenyérnekvalóval lakóit úgy, hogy azok a közeli nyíri községekbe, hegyaljai helységekbe kénytelenek eljárni, aratni, csépelni, szőlőt kapálni, kötözni” (Kiss L. 1929).”

Az ártér növénytermesztés szempontjából legértékesebb térszínei a 99-100 méternél magasabban kialakított szántók voltak. A XVIII. század elején a legtöbb szántó Kemeccsén (126 ha), Ibrányban (113 ha), a legkevesebb Kékcésén (08 ha) és Komorón (11 ha) volt (R. O. M. 1997).

A szántóföldeket két-, illetve három nyomásban hasznosították, ahol többnyire kenyérgabonát (rozst, búzát, kétszerest, vótért, tatárkát és kölest) termesztettek. A kétszeres, amely felerészben búzából, felerészben rozsából áll, a termesztési biztonságát az adta, hogy az időjárási adottságoktól függően a két növény közül valamelyik mindig jó termést adott. A gyenge minőségű szántóban termesztett búzafajta, a vótér és a tatárka, nedves és csapadékosabb években kenyérpótló volt, szárazabb évjáratokban takarmányként hasznosították (Kiss L. 1929). Kisebb szántóterületet foglalt el az árpa, zab, tengeri, dohány, kender, tök és a zöldségfélék.

Az I. katonai felmérésen jól megfigyelhető a települések és az úthálózat közötti kapcsolat. Rétközben a vízviszonyok miatt számos község települt úgy, hogy szárazföldön csak egy úton volt megközelíthető (Ibrány, Beszterec, Tiszarád, Vasmegyer). Az első katonai felmérés (1782-1785) térképszelvényeihez tartozó leírásokban többek között az utak állaptáról rövid, de jellemző helyzetképet adtak. Például Beszterecnél a következő olvasható: „A Kékre vezető út csak a legszárazabb évszakban, de akkor is nehezen járható”. Ibrány közlekedési adottságairól ezt rögzítették: „A szomszédos településtől való távolság: Ibrányból Kótajba $2\frac{1}{4}$, Halász vízen 1 óra, az úton 5 óra”. A peremrészekén elhelyezkedő települések (Kótaj, Kemeccse, Nyírbogdány, Demecser, Kisvárd, Fényeslitke, Buj, Gáva) viszont több útvonalon csatlakozhattak a főútvonalakhoz.

A korabeli közlekedésről Kiss Lajos néprajzkutató a következőket írta: „csillogó vízü ereken, vízfolyásokon és más vízi utakon csónakkal közlekedtek mind a határban, mind a szomszédos községekben. Csónakja majd minden gazdának volt. Nagy vizek idején a lakodalmas menet is csónakon húzódott egyik faluból a másikba, így vitték a keresztelendőket a templomba, sőt a halottakat is a nyugvóhelyükre” (Kiss L. 1929).

Az első népszámláláskor 1784/87-ben a Rétközben élők száma 13 913 fő volt, akik szinte kivétel nélkül a lápi- és a szántóföldi gazdálkodásból -a térség által kínált természeti adottságokból -éltek.

A FELSZÍNI ADOTTSÁGOK ÉS A TÁJHASZNÁLAT JELLEMZŐI A II. KATONAI FELMÉRÉS NYOMÁN

A II. Katonai Felmérés a Magyar Királyság területén 1810-1860 között folyt. A térképezési technikák fejlődésének köszönhetően ezek a térképek már jobb minőségűek, gazdagabb a színezésük, részletesebbek, így több területhasználati kategória különíthető el rajtuk. Térségünkben a felvételi munkálatok többnyire 1840-1855 között zajlott. Ebben az időszakában már folyik a Tisza szabályozása. A térkép azt az állapotot mutatja, amikor már megépültek az árvédelmi töltések a folyó mind két oldalán, Csap és Balsa között, de a Tisza víztömegének legnagyobb része még az eredeti mederben folyik. A folyószabályozása, a túlfejlett kanyarulatainak a levágása csak Karád térségében zajlott le, a kettős U-alakú meder lemetszésével.

Az első katonai felvételhez viszonyítva, a térségünket ábrázoló szelvényeken a felszínt alkotó képződmények arányaiban lényeges változás nem tapasztalható. Ugyanakkor a történelmi, néprajzi kutatások, a statisztikai adatok kisebb- nagyobb változásokról tájékoztatnak. Ennek szellemében a II. katonai térképszelvények és a forrásmunkák nyomán vizsgáljuk, értékeljük a kistáj sajátosságait a XIX. század első felében.

A XVIII. században évszázadok hagyományait magában hordozó gazdálkodási formát, módszereket tovább örökítették a XIX. század derekáig, a nagy természetátalakító munkák elkezdéséig. Majd az ezt követő évtizedekben, az 1850-es évektől változik meg a művelhető területek aránya, vele együtt a mezőgazdasági termelés szerkezete is.

A felszíni adottságokat tanulmányozva megállapítható, hogy a XIX. század első felében még mindig igen nagy a vizes felszínnek részaránya (54%). A legtöbb község (Beszterec, Gégény, Kék, Ibrány, Nagyhalász, Vasmegyer, Tiszakanyár, Rétközberencs, Tiszarád) határa valóságos tenger. E települések ellenpólusa a Nyírség peremével határos falvaknak (Ajak, Nyírbogdány, Kemece, Kótaj, Vencsellő), amelyek leginkább szántóként hasznosítják a határukat.

Legnagyobb változás az I. katonai felmérés óta az erdők területében történt, a korábbi 8,5% -ról 3%-ra szorult vissza. Helyüket legtöbb helyen a rétek, mocsarak vették át. Az erdők maradványai a Tisza mentén az ár- és hullámtéri morotváiban, laposokban, homokháton élnek. Gyarapodott a művelhető területek részaránya, aminek túlnyomó részét a szántó, valamint a rét és a legelők adják.

Az 1852-55-ös kataszteri felmérés alapján készült művelésági megoszlás az ármentesítés befejezése előtti állapotokat (*1. táblázat*) mutatja. Ekkor a szántók

aránya 38,3%, a XVIII. századvégi (1773) állapothoz képest több mint tízszeres (10,5) növekedést ért el. Ugyanakkor a rét 13,5%-kal, az erdő 3%-kal, a szőlő 0,6%-kal, a nádas-mocsár 19,9%-kal a vízzel borított terület 15,0%-kal, a művelés alól kivett terület 6,1%-kal részesedett az összterületből. Ezek az arányok a térség egészéről adnak általános képet, ami nem minden esetben jellemző az egyes települések határainak művelési megoszlására. Bizonyos művelési ágak területi eloszlása rendkívül egyenlőtlen volt, a vízmentes területeken általában a szántó, míg a vízjárta részeken a rét, illetve a legelők javára tolódott el a terület nagysága.

1. táblázat. A művelési ágak arányainak változásai 1773—1870 között

Művelési ágak	1773		1840		1870	
	ha	%	ha	%	ha	%
Szántó	2953	3,6	31041	38,3	34967	55,6
Kert-gyümölcsös	124	0,1	--	-	1802	2,9
Szőlő	-	-	547	0,6	241	0,4
Rét	1020	1,2	10915	13,5	9867	13,7
Legelő	-	-	2902	3,6	4510	7,1
Erdő	--	-	2458	3,0	1285	2,0
Nádas- halastó	-	-	15580	19,2	4343	6,9
Mocsár	-	-	577	0,7	-	-
Vízzel borított terület	35353	43,4	12157	15,0	-	-
Művelés alól kivett terület	42200	51,7	5706	6,1	5897	9,4
Összesen	81650	100	81253	100	62912	100

Forrás: KSH, Réfi O.M.: A Rétköz földhasznosítása a XIX. századi vízi munkálatok előtt. Agrártörténeti Szemle, 1986. 1-2. sz. pp.236-239. Bodroghöz tájhasználati monográfiája. Miskolci Egyetem, 2008. pp. 135-150.

A II. katonai felmérés idején terjeszkedtek a lakott, beépített területek, megjelentek a tájban a tanyák. Például: Nagyhalász határában a Tisza mentén Láda-tanya, Czuhá úr tanyája, Barackos-tanya, Szapagy-tanya. Ibrányban az Ibrányi-tanya, Dombrád területén: Karkalom-tanya, Baraksó-tanya, Szappagy-tanya, Czermely-tanya.

Az úthálózat a Nyírséggel határos településeknél jelentősen sűrűbb lett az eltelt 100 év alatt, korábbi utak hossza több, mint kétszeresére nőtt. Ez szoros kapcsolatban áll a szántóterületek gyarapodásával, mivel az utak többsége olyan földút, melyet a mezőgazdasági területek könnyebb elérhetősége érdekében

létesítettek. A XIX. század második felében a vasút fejlesztésének köszönhető, hogy néhány községben (Kemece, Kisvárd, Kótaj, Buj, Vasmegyer) elkezdődhetett a kövezett főutak kiépítése.

3. ábra. Ibrány és környéke a II. katonai felmérés lapjain
 Forrás: Arcanum

ÁR- ÉS BELVÍZMENTESÍTÉS A RÉTKÖZBEN

A XIX. században mind jobban erősödött az elvadult vízivilág megszüntetésének igénye. A korábban életet adó, menedéket nyújtó mocsárvilág egyre inkább a fejlődés fékjévé, akadályozójává váltak. A társadalmi-gazdasági fejlődés, a népesség szaporodása, a mezőgazdasági termékek iránti kereslet fokozódása és a kibontakozó áruforgalom megérlelte a Tisza szabályozásának és a Tisza-völgy rendezésének, ármentesítésének követelését. Mind a kormánzatnak, mind a földbirtokosoknak érdeke volt a tartós védelem megteremtése. A Tisza szabályozása az 1844-1845. évi rendkívüli hosszantartó árvízről kezdve már nemcsak a helyi lakosság és a tervező mérnökök ügye, többé, hanem közügy: a társadalmi-gazdasági haladás egyik kulcskérdésévé is válik. A Tisza-völgyében a vizek tervszerű, rendszeres, átfogó szabályozása Vásárhelyi Pál tervi alapján 1846. augusztus 27-én vette kezdetét Tiszadob határában.

A rétközi Tisza- szakasz szervezett ármentesítő és folyószabályozási munkálatai 1846 őszén kezdődött a Felső-szabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat irányításával. A nagy lendülettel megkezdett árvédelmi töltések építését hamarosan félbeszakította a szabadságharc. Hatéves kényszerszünet után 1854-ben a munkálatokat fokozott intenzitással tovább folytatják. A szakszerű irányításnak a pénzügyi fedezet előteremtésének köszönhetően 1858. évben be is fejezték, de az árvizeknek (1859, 1864, 1867, 1868. években) nehezen tudott ellenállni, több helyen gátszakadás történt. Ez a gyakori veszélyhelyzet kényszerítette a társulatot arra, hogy 1879-1880 évek között a szükséges méretekhez igazodva megemeljék a töltés magasságát. A folyószabályozási munkák, vagyis a kanyarulatok átvágással való megrövidítése itt csak a szabadságharc után, 1854-ben kezdődött és nagy részben 1864-en fejeződött be. A szabályozott Tisza a rétközi szakaszán nagymértékben kiegyenesedett. Ezen a szakaszon 34 átvágást végeztek, így a folyószakasz 140,2 km-ről 60 km-re (57,2 %-kal) csökkent. A szabályozott meder mellett Csap-Balsa között 74 km töltés épült, ennek köszönhetően 41 433 hektár mezőgazdasági földterület mentesült a Tisza árvizeinek pusztító hatásaitól.

Az ármentesítés fontos velejárója volt a mocsarak, tavak lecsapolása, és a mélyfekvésű területeken összegyűlt belvíz levezetése. A Rétköz területének a belvizektől való mentesítését a Tisza szabályozásával egyidőben tervbe vették. E munkálatok első időszakában 1857-1863-ig készült el Tiszabездédtől-Tiszabercelig az 53,3 km hosszú Belfő-csatorna. Majd 1865-re megépül a fő-csatorna 22 számozott mellékcatornája 160,5 km hosszúságban. A főgyűjtő-csatorna az ártér legmélyebb részén halad a Kis-Tisza medrét követve, 13 község határát érintve, Tiszabercelnél zsilippel emelik a belvizet a Tiszába. Ezzel a nagyszabású felszíni vízszabályozó munkával a Rétköz területét mentesítették a Tisza árhullámai ellen, de nem mentesült a belvíz elöntésektől annak ellenére, hogy megépült a Belfő- és mellékcatornái. Ez az állapot azért alakulhatott ki, mert a Nyírség vízválasztó vonalától (Újfehértó-Hodász- Nyírbéltek-Vásárosnamény) északra fekvő területéről, a tavaszi hóolvadásból származó „nyírvizek” szabadfutással juthattak a Rétköz területére. Ez az elszomorító helyzet kényszerítette a „Nyírvíz Szabályozó Társulatot” arra, hogy egy olyan gyűjtő fő-csatornát építsenek, amely képes a nyírvizeket” felfogni és a Tiszába levezetni. A gyűjtő fő-csatorna építését 1879-ben kezdték el és 1882-ben fejezték be. A csatorna 44,7 km hosszú, Berkesz határában kezdődik és Gávavencsellő mellett szabadfolyással ömlik a Tiszába. A nyírvízgyűjtő csatornát 1884-től a társulat elnökéről, Lónyay Menyhértről „Lónyay-csatornának” nevezik.

A Rétközben az ár- és belvízmentesítési munkálatok nagy részét az 1800-es évek végére elvégezték, több, mint ötszáz km (559,2 km) hosszúságú lecsapoló és belvízelvezető csatornahálózat kiépítésével a vizes-mocsaras-lapos terület kiterjedése jelentősen csökkent. Ennek köszönhetően 35 000- 40 000 hektár

termőföld mentesült a vízkároktól és vált mezőgazdasági termelésbe bevonható területté. Az ősi ártereken hatalmas területek szabadulnak fel, elsősorban a szántók javára, amely az összterületnek most már közel a 60%-át foglalja el. Ugyanakkor a nádas 19,2%-ról 3,3%-ra zsugorodott, a vízzel borított terület pedig eltűnt. A szántó mellett a legnagyobb területet a rét (13,7%) és a legelő (8,4%) képviselte. A szőlő részaránya a kerttel együtt elérte az 1,7%-ot. Az erdő területe jelentős mértékben (3%-ról 2%-ra) kisebbedik (1. táblázat).

Az ár-és belvízmentesítést követően, minden művelésre alkalmas területet felszántottak. A határhasználat és a talajművelés is korszerűbbé vált, a nyomásrendszert követő váltógazdálkodással a vetésszerkezet is változott, a gabonafélék mellett jelentősen növekedett a kapásnövények: burgonya, kukorica, napraforgó, cukorrépa, továbbá a zöldségfélék, takarmánynövények - lucerna, lóhere, csalamádé-termesztése. A szántóföldi növénytermesztés térbeli szerkezetét a kistáj felszíni tagoltsága mellett a talajtípusok is befolyásolták. Ennek következtében eltérő vetésszerkezet alakulhatott ki a magasabban fekvő homokon, mint mélyfekvésű kotu- vagy öntéstalajokon.

A kistáj területhasznosítását, az emberek foglalkozásait, mesterségeit a terület természetföldrajzi adottságai határozták meg a vízszabályozás előtt. A vízhez és a tájhoz kötődő foglalkozás terjedt el. A szabályozások után az addigi foglalkozások fokozatosan háttérbe szorultak, de gyarapodtak a földművelést támogató mesterségek (Kovács, kerékgyártó, kötélverő, szíjgyártó), valamint az építőipari szakmák (ács, kőműves, bádogos) száma. Ugyancsak lendületesen növekedett a kiskereskedők (szatócsboltok, piacozók) száma is. A XIX. század utolsó évtizedeiben az aktív lakosság több mint 80-85%-a dolgozott a mezőgazdaságban, az iparban, a kereskedelemben stb. foglalkoztatottak aránya alig volt több 10%-nál.

A fejlődés fő mozgatója továbbra is a lakosság növekedése volt. Az 1785-1870 évek között a kistáj népesség száma 13913-ról 43843-ra emelkedett. 95 év alatt több mint háromszoros (3,2) volt a gyarapodás. A legjelentősebb növekedés azokban a falvakban volt, ahol a vízszabályozás nyomán tekintélyes területek váltak szántóföldekké.

IRODALOM

- BORSY Z. 1961: A Nyírség természeti földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 18-31, 156-158.
- DANKÓ I. 2000: Az alföldi tájváltozás és a halászat összefüggése. (A Bodrog és a bodrogi közisvíz halászat-csikászata példáján). In. Frisnyák S. (szerk.) Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, pp.229-242.
- DÓKA K. 1987: A vízmunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében, (1772-1916), Budapest, p.387.
- FÉNYES E. 1871: Magyarország Geographiai Szótára I. kötet. Pesten. pp.128.
- FRISNYÁK S. 2005: A Felső-Tisza-vidék ősi ártéri gazdálkodása. Az alföldi dimenziók, Budapest, pp.235-247.
- IHRIG D. 1973: A magyar vízszabályozás története. Budapest, pp. 305-306.
- KISS L. 1948: Beszterec egy lápi község leírása. Szabolcsi Kalendárium, Nyíregyháza. pp.45-54.
- KISS L. 1929: Földművelés a Rétközben. Debrecen. Geróf Tisza István Tudományos Társaság 192. évi február 19-én ülésében bemutatott székfoglaló értekezés. Debrecen, p. 19.
- KORMÁNY GY. 2000: A Rétköz társadalmi-gazdasági átalakulása a 18-19. században. In. Frisnyák S. (szerk.) Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, pp.275-288.
- KUTHY L. 1906: Hazai rejtelmek. II. A besztercei lápvidék. Budapest. pp. 185-186.
- PÓK J. 2000: (szerk.) Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye I. katonai felmérés (1782-1785). Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai Közlemények 20. Nyíregyháza, pp.
- RÉFI O. M. 1997: Gazdálkodás a Rétközben XVIII-XIX. században. A Szabolcs-Szatmár-Bereg-Megyei Önkormányzat Levéltárának Kiadványai III. Tanulmányok IV. Nyíregyháza. pp. 123-140.
- TAKÁCS P. 1987: A Rétköz mezőgazdasága az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadásig. BGYTKF Történelem Tudományi Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 161.

KSH: Népszámlálási adatok

A HATÁR MENTI TÉRSÉGEK KÖZPONTHÁLÓZATÁNAK MÚLTBELI ÉS JELENKORI KIHÍVÁSAI

KOVÁCS ZOLTÁN

BEVEZETÉS

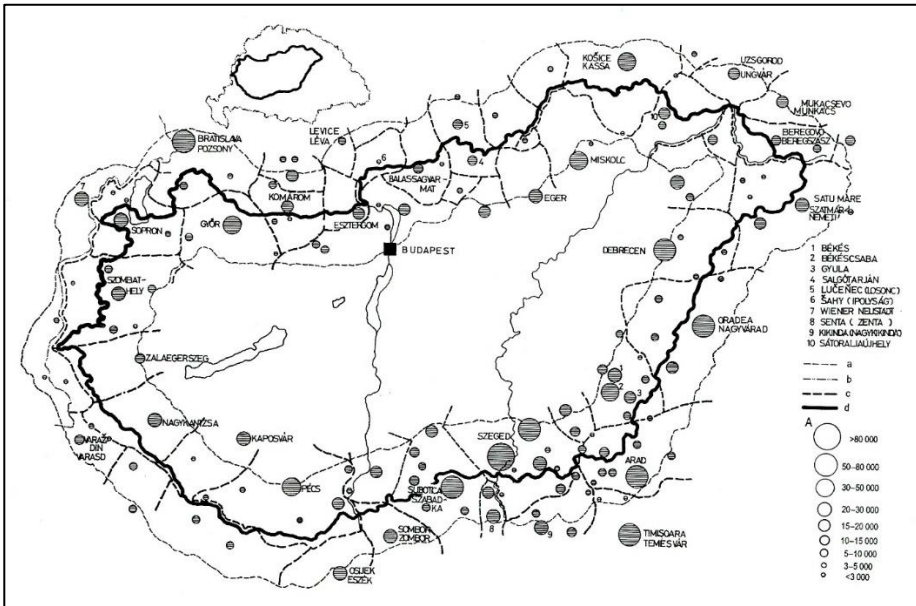
A határmegvonások eredményeként Magyarország településhálózatának évezredes harmóniája Trianonban megtört, a békeszerződésben rögzített megállapodások nyomán a Kárpát-medencében új térbeli rend állt elő (*Frisnyák S. 1990; Kovács Z. 1991*). Ennek egyik súlyos következménye lett, hogy a korábban egységes államtesthez tartozó országrészek között a közlekedési-szállítási útvonalak elsorvadtak, a gazdasági kapcsolatok meggyengültek, a vámhatárok és egyéb protekcionista rendelkezések az ország belső piacát jelentősen beszűkítették. Településföldrajzi szempontból komoly kihívást jelentett, hogy a megszorított ország térszerkezetén belül Budapest „vízfej” szerepbe került, legfontosabb ellenpólusai (pl. Zágráb, Pozsony, Kassa, Kolozsvár, Temesvár) az utódállamokhoz kerültek (*Beluszky et al. 2021; Kovács et al. 2021*). A jelentősebb regionális centrumok közül csak Debrecen, Szeged és Pécs maradt Magyarországon. Kihívást jelentett az is, hogy addig centrális helyzetűnek számító városok közelében húzódott az új határ (pl. Esztergom, Nagyvárad, Arad, Szeged) átrendezve a korábban kialakult településközi kapcsolatokat, megszüntetve az évszázadokig ható településfejlesztő helyzeti energiákat (*Mendöl T. 1963*), szétszabdalva a hosszú történelmi fejlődés eredményeként létrejött vonzáskörzeteket (*Beluszky P. – Kovács Z. 2012*). A rákövetkező egy évszázadban a mindenkori hatalom több-kevesebb erőfeszítést tett a központ nélkül maradt, s többségében perifériává vált határ menti területek felzárkóztatására, új városok létrehozására (Pénzes J. et al. 2018). Viszont ezen térségek kihívásait csak részben sikerült orvosolni, sőt a globalizáció, az európai integráció valamint az államhatárok elválasztó szerepének csökkenése a 21. század elején új kihívásokat termelt.

A tanulmányban az alábbi kutatási kérdésekre keressük a választ:

- Milyen hatása volt a trianoni határoknak a magyarországi központhálózatra, különös tekintettel a határ menti térségekre?
- Milyen lépéseket tett a politika a múltban a központihiányos térségek felzárkóztatására?
- Milyen hatással volt Magyarország euroatlanti integrációja a határ menti térségek fejlődésére?

A TRIANONI BÉKESZERZŐDÉS HATÁSA A HATÁR MENTI KÖZPONTHÁLÓZATRA

A történelmi vonzaskörzetek rekonstruálása a szűkös és a maitól merőben eltérő adatok miatt nehéz feladat, bár ezzel kapcsolatban született néhány módszertani szempontból jelentős tanulmány (Dövényi Z. 1977; Kókai S. 2016, 2023). Egy korábbi írásunkban bemutattuk az 1910. évi népességszám és a kiskereskedelmi szívóhatás mellett a közlekedési hálózat, a közigazgatási beosztás, valamint a településhálózaton belül a korábbi korszakokban létrejött vonzaskapcsolatok alapján hipotetikus úton felvázolt, s a trianoni határ két oldalának 30-30 km-es övezetére vonatkozó történelmi vonzaskörzet-térképünket (Kovács Z. 1991) (1. ábra).

1. ábra. Hipotetikus vonzaskörzetek a trianoni határok mentén 1910-ben

Forrás: Kovács Z. (1991)

A térképen kitűnik, hogy az új határ vonalvezetése csak helyel-közzel igazodott a településhálózatban létrejött vonzashatárokhoz, esetenként nagy területeket hasított le egyik vagy másik központ vonzásterületéből. Komárom, Sátorlajújhely és Szabadka esetében pedig az a groteszk helyzet állt elő, hogy a határvonal magán a város közigazgatási területén haladt keresztül, leválasztva kisebb-nagyobb részeket a város törzséről. Az újonnan alakuló határzóna nagyobb városait – magyar többségű lakosságuk ellenére – az utódállamoknak juttatták (pl. Szabadka, Arad, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Beregszász, Kassa,

Komárom). A határzóna számos kistérsége így elvesztette központját, piachelyét, vasúti összeköttetéseit, s periférikus fekvésű hátrányos helyzetű területté vált (*Beluszky P. – Kovács Z. 2012; Péntzes J. 2020*).

A „magyar oldalon” maradt városoknak viszont vonzáskörzetük csokult meg. Jelentős területeket veszített Szombathely, Sopron, Esztergom, Balassagyarmat, Sátoraljaújhely, Gyula, Makó és Szeged. Kisebb területeket vesztett vonzásterületéből Pécs, Nagykanizsa és Debrecen. A területvesztés a legtöbb esetben visszavetette fejlődésüket, amit az is jelez, hogy népességszámuk növekedési üteme a határváltozást követő tekintélyes bevándorlás ellenére is elmaradt az országos átlagtól. Csak ritkán fordult elő, hogy egy város az új határok meghúzása révén kikerült egy nagyobb közeli központ befolyása alól (pl. Mosonmagyaróvár–Pozsony; Baja–Szabadka, Berettyóújfal–Nagyvárad befolyásából), s a korábban domináns központ vonzásterületét részben bekebelezve dinamikusabb fejlődési pályára tudott állni.

A trianoni békeszerződés nyomán bekövetkezett határváltozások gazdasági vagy etnikai hatásait itt most figyelmen kívül hagyva végső soron megállapítható, hogy településföldrajzi szempontból számos helyen irracionális, az utódállamok területi fejlődése szempontjából pedig káros volt. Ennek természetesen messze ható következményei voltak, mert amíg a közigazgatási beosztás adminisztratív úton, központilag rövid idő alatt átformálható, addig a településhálózat belső kapcsolatrendszerének megváltoztatásához sok-sok évtizedre van szükség (*Péntzes J. 2020*).

A HATÁR MENTI VÁROSHÁLÓZAT FEJLŐDÉSE A BÉKESZERZŐDÉSTŐL NAPJAINKIG

A trianoni békeszerződés következtében a Magyar Királyság 156 (Horvát-Szlavónország és Fiume nélkül 138) városa közül az összezsugorodott országterületen mindössze 43 maradt (11 törvényhatósági jogú és 32 rendezett tanácsú város). Viszont ezzel együtt az ország urbanizációs szintje – jórészt Budapest és formálódó agglomerációja jóvoltából – az 1910-es 20,4%-ról 1920-ra 31,4%-ra emelkedett. A városodottság átlagértéke mögött azonban az új országterületen is jelentős területi különbségek mutatkoztak, kiterjedt térségek váltak „városhiányossá” az új államhatár belső oldalán. A trianoni békeszerződés aláírása óta eltelt évszázadban a határ menti térségek központjainak fejlődésében legalább három nagy korszak írható le, s a továbbiakban ezeket tekintjük át röviden.

A két világháború közötti időszak

A településfejlődés és a piackörzetek szempontjából oly fontos közigazgatási átszervezést csak 1923-ban hajtották részlegesen végre, amelyben kompromisszumos megoldásként ideiglenesen egyesítették a határ menti

területek életképtelen megyecsonkjait (pl. Szatmár, Bereg, Ugocsa). Új igazgatási (pl. járási, körjegyzői) székhelyek kijelölésére csak ideiglenes szándékkal került sor. Ebből is fakadóan tervszerű, átfogó településfejlesztési politikáról a két világháború között nem beszélhetünk. Ennek megfelelően a mai országterületen a városok száma 1945-ig csupán 9-cel gyarapodott és 52-re nőtt, miközben a városlakók aránya alig emelkedett (32,3%). Néhány „hiánycentrum” (Berettyóújfalu, Mátészalka, Mosonmagyaróvár) kijelölése megtörtént ugyan, de az ideiglenesnek tartott helyzet miatt tényleges városi központtá fejlesztésük érdekében alig történt valami (Baranyi B. 2017). Ezt jelzi az is, hogy a két világháború közötti időszakban a 30 km-es határ menti sávban közigazgatási értelemben mindössze 5 új város (Balassagyarmat, Békéscsaba, Mohács, Mosonmagyaróvár, Salgótarján) született. 1938-tól a sorozatos határrevíziók sem kedveztek a városfejlődésnek a szűkebb értelemben vett határövezetben, hiszen a korábbi munkaerőpiaci, kereskedelmi kapcsolatok, s velük a történelmi vonzaskörzetek hamar újjáéledtek, a kijelölt új központok leértékelődtek.

Az államszocialista korszak

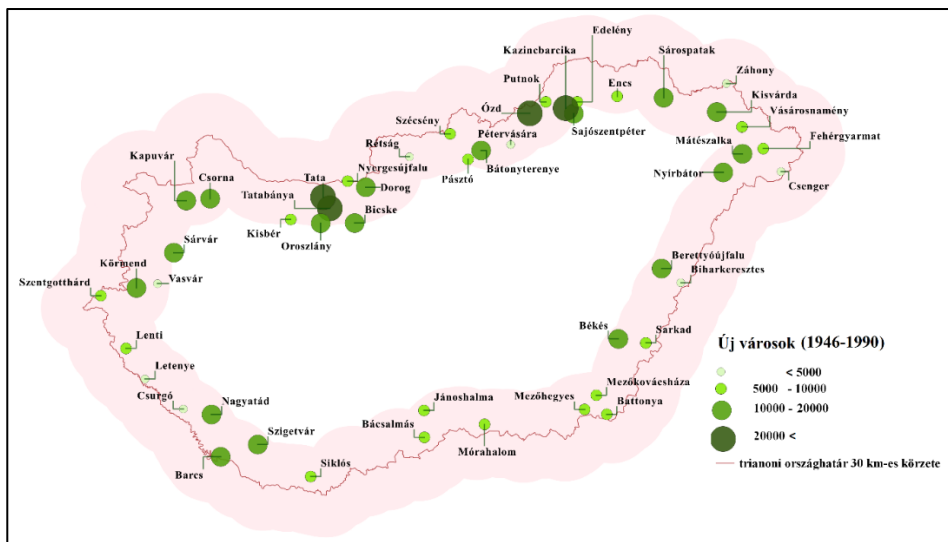
Magyarországon az 1947-es békeszerződés automatikusan visszaállította az 1938-as (úgynevezett „trianoni”) határokat. A városfejlődés szempontjából fontos hatása volt az 1950-es közigazgatási átszervezésnek, mely során 19 megyét alakítottak ki, s a nagy összevonásokon kívül az ekkor kijelölt megyeszékhelyek között találhatunk új, az első világháború után fejlődésnek induló, a határ menti térségekre befolyással bíró központokat is, pl. Tatabánya, Salgótarján.

E nagy fejlődési periódusban két kisebb korszakot tudunk elkülöníteni. Az 1945-től 1970-ig tartó első időszak gyakorlatilag egybeesik az ország extenzív iparosításával, ami a határ menti területek településhálózatára is kihatott. Ennek az időszaknak az elején a szocialista ipartelepítés során különösen erősen jutottak érvényre a politikai szempontú döntési motívumok (pl. a Vasfüggöny, a magyar-jugoszláv viszony, korábbi egyházi központok mellőzése, katonai-stratégiai szempontok stb.).

A szocialista iparfejlesztés hatására számos új, ún. szocialista iparváros jött létre, melyek közül jó néhány a határ menti térségben helyezkedett el (Kazincbarcika, Ózd stb.). Emellett több, már a második világháború előtt is kisvárosi szerepet játszó és az ipartelepítések, valamint a szolgáltatások fejlődése jóvoltából megerősödött település emelkedett városi rangra (pl. Kapuvár, Mátészalka, Sárospatak). Funkcionális tekintetben ez utóbbiak inkább voltak nevezhetők „város”-nak, mint a nehézipari üzemek és lakótelepek együtteséből létrejött „szocialista” társaik.

A második fejlődési szakasz 1970-től, ill. az 1971-es Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció (OTK) elfogadásától az 1990-es

rendszerátalakítás számítható. A településhálózaton belül merev hierarchiarendszert erőltető koncepció hatása nem csak az egész országra, de a határ menti területekre is kimutatható, meghatározta a fejlődés kereteit, egyben igyekezett gyorsítani a városok fejlesztését (a falvak rovására). Ennek nyomán 1970 és 1990 között 24 új város jött létre a 30 km-es határzónában, s ezzel az itteni városok száma 58-ra emelkedett (2. ábra). Kétségtelen, hogy néhány város esetében megelőlegezett címről volt szó, és alkalmanként kínosan „széleskörű” községcsatlósásokat (pl. Encs, Lenti, Szentgotthárd) kellett végrehajtani. Ugyanakkor ezek az „új városok” funkcionálisan már korábban is rendelkeztek bizonyos központi szerepkörrel, és kiemelkedtek környezetükből. Olyan, korábban valódi irányító központot nélkülöző területek jutottak ezzel városhoz, mint a Cserhát (Encs), Szabolcs-Szatmár megye K-i része (Kisvárd, Vásárosnamény, Fehérgyarmat), az Őrség (Szentgotthárd), vagy a Dráva mente (Lenti, Barcs, Siklós).

2. ábra. Új városok a trianoni határ 30 km-es sávjában 1945-1990 között

Forrás: saját szerkesztés

Az 1970 utáni időszak másik fontos jellemzője, hogy – főként az újjáéledő nemzetközi turizmus jóvoltából – számos, a korábbi időszakban stagnáló város volt képes megújulni, gyorsabb fejlődési pályára állni (pl. Sopron, Kőszeg, Sárospatak, Gyula). Emellett a központi kormányzat is igyekezett segítséget nyújtani a periférikus (többnyire határ menti) térségeknek, még ha a sokasodó gazdasági problémák (eladósodás) ezt erősen korlátozták is. A magyar országgyűlés 1985-ös határozata alapján készült egy ún. „felzárkózási program”,

amely szerint a kormány területfejlesztési alapjából jelentősebb állami támogatást kívántak nyújtani a kijelölt (jórészt határ menti) területeken beruházni szándékozó ipari és mezőgazdasági üzemeknek. A befektetni kész (állami) vállalatok ösztönzésül emellett adókedvezményt, állami alapjuttatást és egyéb kedvezményeket kaptak volna. A program tényleges megvalósítására a kommunista hatalomnak már sem ideje, sem (pénzügyi) ereje nem maradt.

A rendszerváltozás óta eltelt időszak

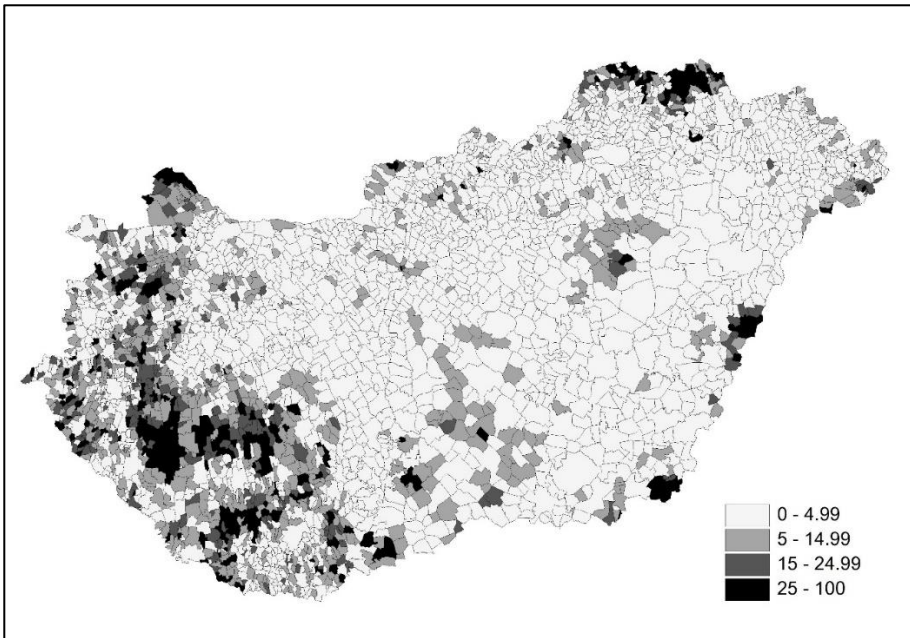
1990 után ismét merőben új viszonyok, jogi-társadalmi-gazdasági feltételek közé került a hazai településfejlődés, ezen belül a határ menti térségek városainak fejlődése. A legfontosabb változásokat a következőkben összegezhetjük:

- Az alulról építkező önkormányzati rendszer visszaállításával a városok kiváltságos helyzete megszűnt, a városi cím leértékelődött (ezt jelzi az is, hogy 1990 és 2021 között a városok száma több mint duplájára, 165-ről 348-ra nőtt).
- Az állami vagyon privatizációja, a külföldi tőke beáramlása, a tömeges vállalatalapítás nyomán átalakultak a tulajdonviszonyok, változott a külpiaci orientáció.
- A szocializmusra jellemző erősen centralizált, központi elosztáson alapuló településfejlesztési modellt felváltotta egy plurális, piaci alapú környezet, amelyben a helyi adottságok és a helyi politika szerepe felértékelődött.
- Megindult a településhálózat differenciálódása, csökkent a településhierarchiában elfoglalt hely szerepe, s nőtt a földrajzi fekvés (ezen belül a nyugati piacokhoz való közelség), ill. az elérhetőség jelentősége.
- Az európai uniós csatlakozás nyomán a határok elválasztó szerepe csökkent, sőt esetenként szimbolikussá vált (pl. Schengeni határok), részben EU-s ösztönzésre és támogatásra a határon átnyúló kapcsolatok szerepe felértékelődött, a korábbi egyoldalú periférikus határ menti fekvés sok szempontból előnyössé vált (pl. ingázási lehetőségek, bevásárló turizmus).

A rendszerváltozás óta nagyszámú munkahely szűnt meg, miközben újak létesültek hazánkban, ami térben roppant egyenlőtlenül ment végbe. A hátrányos helyzetű, sok esetben határ közeli térségekben a munkahelyek megszűnése nyomán csökkent az ingázás, amihez viszonylag magas munkanélküliség társult. Ezekben a térségekben a munkahelyek hiányára az aktív korú népesség nem tudott térbeli mozgással, akár külföldi ingázással válaszolni. A legnagyobb

gondokkal küszködő települések a Nógrád megye észak-keleti részétől Borsod-Abaúj-Zemplén megyén át a Szatmári-síkság húzódó övezetben koncentrálódnak. Emellett jelentős szórványok fordulnak elő a román határ mellett. A másik összefüggő válságtérség Baranya és Somogy megye déli aprófalvas területein található.

Ezekben a térségekben a gazdasági szerkezetváltás és a globalizáció hatására leépültek a kisebb munkaerőpiaci központok (jellemzően 2-3 ezer fős nagyközségek), így a környékbeli falvak foglalkoztatottjai nagy számban váltak tartósan munkanélkülivé (Pénzes J. et al. 2014). Részben ehhez kötődően az ezredforduló után megnőtt a külföldre ingázás a határ menti térségekben, amihez nagyban hozzájárult az Európai Unióhoz való csatlakozásunk és a schengeni övezet kibővítése. 2001 és 2011 között a külföldre ingázók száma több mint ötszörösére emelkedett (Egedy T. 2018).

3. ábra. A külföldiek részesedése a helyi lakásforgalomból (2016-2020)

Forrás: KSH, saját szerkesztés

2011-ben a 27 ezer külföldre ingázó 83%-a Ausztriában vállalt munkát, amit nyugati szomszédunk lényegesen magasabb átlagos bérszínvonala indokolt (Dövényi Z. et al. 2021). A legtöbben Győr-Moson-Sopron (13,5 ezer fő) és Vas megyéből (közel 5 ezer fő) jártak át dolgozni Ausztriába. Emellett a Szlovákiába és Romániába ingázók száma is jelentősen megnőtt. Mindkét ország esetében a

határ közeli helyzet, valamint a helyi munkahelyek hiánya játssza a vezető szerepet. Emellett Szlovákia esetében a schengeni bővítés és a határellenőrzés megszűnése, az euró bevezetése és a szlovák gazdaság gyors növekedése, Románia esetében pedig a határ közeli nagyvárosok (Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad) bőséges munkahelykínálata járult hozzá az átingázás fokozódásához.

Ugyancsak a rendszerváltozást követő átalakulás velejárója volt a külföldi vásárlók megjelenése a magyar lakáspiacon, ami az egységesülő európai jogrendnek, a globalizációnak és a határok „ellégiesedésének” egyaránt betudható volt. A KSH adatai szerint a 2016 és 2020 között eltelt öt évben a 809 ezer eladott hazai lakásból 33.194 (4,1%) került külföldi tulajdonba. A külföldi állampolgárok lakásvásárlása földrajzilag markáns képet mutat (3. ábra).

Sajátos fejlődésen mentek keresztül az osztrák, szlovák és román határ menti települések, ahol egyrészt a megüresedő lakásokat vásárolták fel a határ túlsó oldaláról érkező vásárlók, másrészt az általuk gerjesztett kereslet kielégítésére épültek tömegével új lakások (pl. lakóparkok formájában), mint pl. a Pozsony felől könnyen elérhető Rajkán, vagy az osztrák határ közvetlen szomszédságában pl. Harkán, Nagycenken vagy Zsirán (*Kovács Z. – Székely J. 2021*). A határon átnyúló szuburbanizációs hatásnak tulajdonítható Szlovákia felől Pozsony és Kassa, Románia felől Szatmárnémeti, Nagyvárad és Arad vagyonos rétegeinek megjelenése a hazai lakáspiacon, ill. a nyomukban kialakult lakáspiaci fellendülés a határszélen. De nem csak a Trianonban elszakított nagyvárosok (ma már kis számban magyar ajkú) lakói keresnek lakást, második otthon, a határ magyar oldalán, hanem a környékbeli falvak és kisvárosok lakói is. Jó példa erre a jelenkori Magyarország legészakibb települése, a korábban Abaúj-Torna vármegyéhez tartozó Hídvégardó. Az alig hatszáz lelkes községben a 2016-2020 között értékesített 36 lakásból 24 került külföldi kézbe (66%). A vevők többsége a határ közvetlen túlsó oldaláról érkezett (Torna, Szepsi).

ÖSSZEGZŐ GONDOLATOK

E rövid, vázlatos tanulmány összegzéseként megállapítható, hogy a magyarországi határ menti területek a trianoni békediktátum után egy olyan, autonóm fejlődésükben megzavart, kényszerpályára irányított, periférikus földrajzi téregységet jelentettek, amit a rákövetkező korszakok terület- és településfejlesztési politikája eltérő módon értelmezett, és ennek megfelelően eltérő válaszokat adott az őket ért kihívásokra. A két világháború között, a revíziós politika nem kezelte területi kihívásként a határ menti térségeket, s bár tett bizonyos lépéseket a közigazgatás átszervezése, új városok (központok) kijelölése és fejlesztése terén, de a fennálló helyzetet a határok revíziójával, a Trianon előtti területi integritás helyreállításával képzelte el. Az államszocialista korszak a trianoni határok visszaállítását (és az azt megpecsételő Párizsi Békeszerződést) követően hozzálátott ugyan az érintett területek integrációjához,

a határ menti városhiányos térségek központjainak kijelöléséhez, s kísérletet tett az igazgatási, közlekedési, gazdasági térkapcsolatok újjászervezéséhez, de ennek a politikának felemás „sikerei” születtek. Majd amikor a határ menti övezet belső térkapcsolatrendszere megszilárdulni látszott pont az 1980-as évek végén jött a rendszerváltozás. A megnyíló határok, az európai integráció és az erősödő globalizáció nyomán a korábban egyöntetűen periférikusnak számító határ menti területek fejlődésében nagyfokú differenciálódás ment végbe. Maradtak továbbra is elnéptelenedő, a gazdaság vérkeringéséből kiszoruló területek, de mellettük létrejöttek dinamikusan megújuló térségek is. Csakhogy utóbbiak esetében már nem a magyar tőke és politikai akarat játszotta a meghatározó szerepet.

IRODALOM

- BARANYI B. (2017): A regionális funkciók átrendeződése a történelmi Bihar vármegyében Trianon után. *Történelmi Földrajzi Közlemények*. 5. 3-4. pp. 264-279.
- BELUSZKY P. (1999): Magyarország településföldrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 584 p.
- BELUSZKY P., BAJMÓCY P., JANKÓ F. (2021): Települési múlt. In: Kocsis K., Kovács Z., Nemerkenyi Zs., Kincses Á., Tóth, G. (szerk.) *Magyarország Nemzeti Atlasza: Társadalom. Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet*, Budapest. pp. 102–107.
- BELUSZKY P. – KOVÁCS Z. (2012): A Kárpát-medence településföldrajza. In: Dövényi Z. (szerk.) *A Kárpát-medence földrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 500–561.
- DÖVÉNYI Z. (1977): A vonzáskörzetek történelmi kialakulásának és változásának vizsgálati lehetőségeiről. *Alföldi Tanulmányok*. 1. pp. 132–142.
- DÖVÉNYI Z., KOVÁCS Z., KINCSES Á., BÁLINT L., EGEDY, T. (2021): Vándorlás. In: Kocsis K., Kovács Z., Nemerkenyi Zs., Kincses Á., Tóth, G. (szerk.) *Magyarország Nemzeti Atlasza: Társadalom. Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet*, Budapest. pp. 44–57.
- EGEDY T. (2017): A külföldre ingázás statisztikai, demográfiai és területi jellemzői Magyarországon. *Területi Statisztika*. 57. 4. pp. 385–405.
- FRISNYÁK, S. (1990): Magyarország történelmi földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest. 213 p.
- FRISNYÁK S. (2009): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. *Történelmi földrajzi tanulmányok*. Nyíregyháza-Szerencs. 248 p.

- HARDI T., HAJDÚ Z., MEZEI I. (2009): Határok és városok a Kárpát-medencében. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, Győr. 374 p.
- HAJDÚ Z. (2019): Magyarország történeti államföldrajza: Korszakonként változó államterület, határtörténet és határpolitika. Dialóg Campus Kiadó, Budapest. 304 p.
- KÓKAI S. (2016): Adalékok a történeti vonzáskörzet kutatás 19. századi alternatíváihoz Szeged példáján. In: Sikos, T. T. – Tiner T. (szerk.) Tájak, régiók, települések térben és időben: tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára. Dialóg Campus Kiadó, Budapest. pp. 185–196.
- KÓKAI S. (2023): Magyarország városai a kiegyezés idején: Városodottság, városiasodás, városhierarchia, városhálózat. Nyíregyháza. 280 p.
- KOVÁCS Z. (1990): A határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború utántól napjainkig. Földrajzi Közlemények. 114. 1-2. pp 3–16.
- KOVÁCS Z., BELUSZKY P., TÓTH G., EGEDY T. (2021): Városok. In: Kocsis. K., Kovács Z., Nemerényi Zs., Kincses Á., Tóth G. (szerk.) Magyarország Nemzeti Atlasza: Társadalom. Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet, Budapest. pp. 116–127.
- KOVÁCS Z. – SZÉKELY J. (2021): Életkörülmények, életminőség: Az életkörülmények és az életminőség települési oldala: Lakásviszonyok. In: Kocsis. K., Kovács Z., Nemerényi Zs., Kincses Á., Tóth G. (szerk.) Magyarország Nemzeti Atlasza: Társadalom. Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet, Budapest. pp. 160–169.
- MENDÖL T. (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest. 567 p.
- PÉNZES J. (2020): The impact of the Trianon Peace Treaty on the border zones – an attempt to analyse the historic territorial development pattern and its changes in Hungary. Regional Statistics. 10. 1. pp. 60–81.
- PÉNZES J., MOLNÁR E., PÁLÓCZI G. (2014): A helyi munkaerő-piaci vonzáskörzetek az ezredforduló utáni Magyarországon. Területi Statisztika. 54. 5. pp. 474–490.
- PÉNZES J., DEÁK A., HEGEDŰS L.D. (2018): Periférikusság és határmentiség Magyarországon. In: Péntzes J. (szerk.) Falu, város, periféria: határon innen és túl: Süli-Zakar István professzor emlékére. Didakt Kiadó, Debrecen. pp. 227–235.

A MAGYARORSZÁGGAL SZOMSZÉDOS ORSZÁGOK VILÁGÖRÖKSÉGEI¹

LENKEY GÁBOR

BEVEZETÉS

Amikor egy helyszín világörökségi címet kap, akkor az egyértelműen jelzi az odalátogató számára, hogy ahol van, az az emberiség kiemelkedő jelentőségű egyetemes értéke, melyet a természet évmilliárdos fejlődése vagy az emberi civilizáció sok ezer év alatt alkotott. A tanulmány célja, hogy rávilágítson az örökségvédelem fontosságára, kiváltképp az egész emberiség szempontjából jelentőséggel bíró világörökségekre, legyen szó akár természeti, kulturális vagy szellemi örökségről. Európa szívében, a Kárpát-medencében fekvő Magyarország több mint ezer éves múlttal rendelkezik és megannyi természeti és kulturális kincsel bír. Ez a tanulmány azonban nem a magyar világörökségekről szól, hanem az országot körülvevő hét szomszédos ország világörökségeit, a várományos világörökségeit és szellemei világörökségeit mutatja be nyugatról, az óramutató járásának megfelelően haladva. Az UNESCO által létrehozott Világörökségi Egyezmény és annak kiterjesztése a Szellemi Kulturális Örökség Megőrzéséről szóló Egyezmény célja világos, az emberiség egyetemes örökségei a jövő nemzedékei számára is fennmaradjanak.

1. EGYES HELYSZÍNEK VILÁGÖRÖKSÉGGÉ VÁLÁSÁNAK FOLYAMATA

Amíg egy helyszín világörökséggé válik az egy többlépcsős folyamat. Csak a Világörökségi Egyezményt aláíró országok nyújthatnak be jelölést a Világörökségi Listára. A jelölő ország által előzetesen elkészített listán szereplő helyszíneket a Világörökségi Bizottság mérlegeli, majd újra az adott ország feladata a helyszínek részletes dokumentációját tartalmazó dossziék összeállítása, melyeket benyújt a Világörökségi Központhoz ellenőrzésére. Ezt három tanácsadó testület, a Műemlékek és Műemlékhelyszínek Nemzetközi Tanácsa (ICOMOS), a Természetvédelmi Világszövetség (IUCN) és a Kulturális Javak

¹ A tanulmány a Nyíregyházi Egyetem Tudományos Tanácsa támogatásával valósult meg.

Megőrzésének és Helyreállításának Nemzetközi Tudományos Központja (ICCROM) egymástól függetlenül értékeli és szaktanáccsal látja el. A végső döntést végül a kormányközi Világörökségi Bizottságnak kell meghoznia a helyszínek felvételéről, melyeknek egyrészt kiemelkedő egyetemes értékűnek kell lenniük, másrészt meg kell felelniük az UNESCO tíz kiválasztási kritériumából legalább egynek. Jelenleg az UNESCO listáján 1.199 világörökségi (227 természeti, 933 kulturális, 39 vegyes) helyszín szerepel, melyek közül 48 helyszín határokon átívelő. A helyszínek között 56 olyan is van, melyeket napjainkban valamiféle veszély fenyeget.

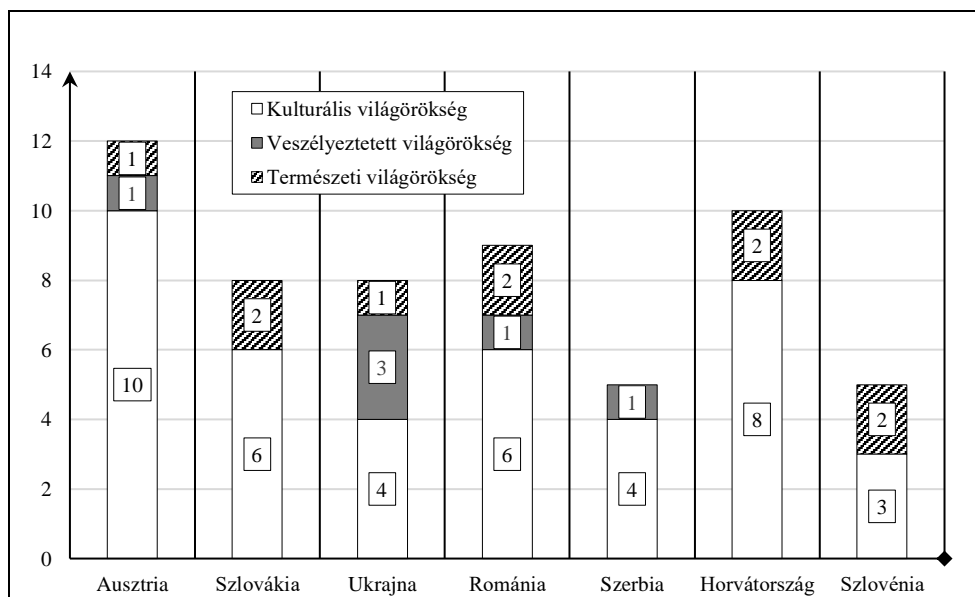
2. VILÁGÖRÖKSÉGEK MAGYARORSZÁG SZOMSZÉDSÁGÁBAN

A Magyarországgal szomszédos hét ország területén összesen 57 világörökségi (10 természeti, 47 kulturális) helyszín található (*1. grafikon*), melyből 19 (7 természeti, 12 kulturális) helyszín határon átívelő világörökség. A Veszélyeztetett Világörökségi Listán is szerepel 4 szomszédos ország 6 helyszíne, melyek száma a jövőben sajnos tovább nőhet. Hazánk szomszédainak világörökségi helyszínei az UNESCO által támasztott különböző kritériumoknak (az alábbi felosztásban: I.: 9, II.: 24, III.: 23, IV.: 35, V.: 11, VI.: 6, VII.: 3, VIII.: 3, IX.: 7, X.: 1) eleget tesznek. A helyszínek közül a legtöbb a IV. kritériumnak felel meg, vagyis valamely épülettípus, építészeti vagy technikai megoldás, vagy tájtípus olyan kimagasló példája, amely az emberiség történelmének jelentős állomásait reprezentálja. Mindösszesen egy helyszín teljesíti a X. kritériumot, vagyis a biológiai diverzitás megőrzése szempontjából döntő fontosságú élőhely követelményét. A Magyarországgal határos országok jelenleg összesen 84 (18 természeti, 61 kulturális, 5 vegyes) helyszíne került fel a Világörökségek Várományosi Listájára.

A Világörökségi Bizottság kéri a részes államokat a világörökségeik részét képező helyszínek biztonsága érdekében, hogy azok körül jól megtervezett pufferzónákat alakítsanak ki, s ezáltal biztosítsanak kiegészítő védelmet a világörökséget érhető esetleges negatív hatásokkal szemben. Nemcsak a világörökségi helyszíneken, hanem az őket övező pufferzónákon belüli fejlesztések is kritikusak lehetnek a védettség szempontjából. Ha a védőövezet megbontja a terület integritását és autenticitását, majd a figyelmeztetések után elmarad az állapotmegőrző korrekció, veszélybe kerülhet maga a világörökség. A vizsgált hét ország területén található világörökségi védelem alatt álló terület összesen 601.733,75 ha, melyhez 343.238,46 ha védőzóna (pufferzóna) is tartozik, persze ennek eloszlása országonként más és más (*2. grafikon*).

A Szellemi Kulturális Örökség Megőrzéséről szóló Egyezményhez hazánkkal együtt 2005-2010 közötti időszakban az összes szomszédos állam csatlakozott. A világviszonylatban jelenleg összegyűjtött szellemi kulturális örökségek száma 730, melyek 145 államból származnak. Magyarország

szomszédai által eddig összegyűjtött szellemi világörökség összesen 69 elem (27 multinacionális), melyből 62 elem az Emberiség Szellemi Kulturális Örökségének Reprezentatív Listáján szerepel, 4 elem a Jó Megőrzési Gyakorlatok Regiszterében található, míg 3 elem a Sürgős Védelemre Szoruló Szellemi Kulturális Örökség Listájának része. A nemzetközi Egyezmény célkitűzése a szellemi kulturális örökség megőrzése, az érintett közösségek szellemi örökségének tiszteletben tartása, az örökség jelentőségének tudatosítása helyi, nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt (Csonka-Takács E. 2010).

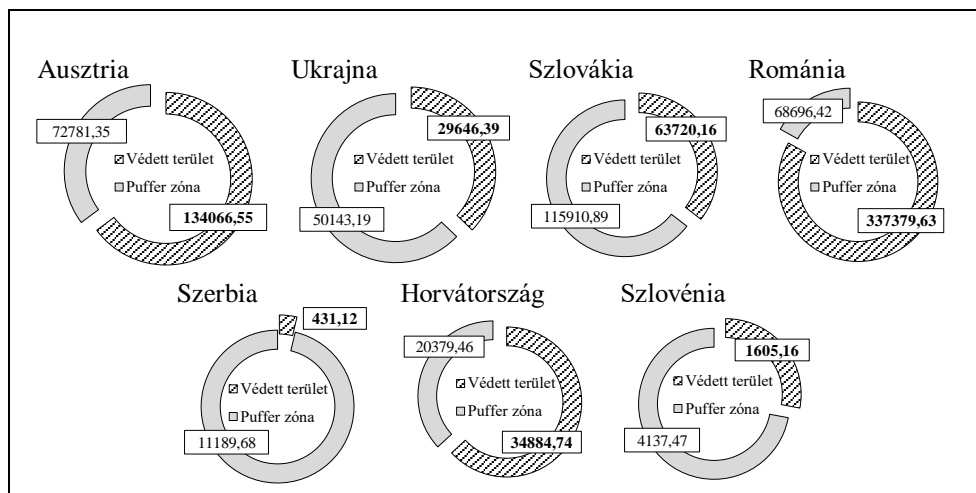

1. grafikon: A Magyarországgal szomszédos országok világörökségeinek száma és kategóriája

Forrás: <http://whc.unesco.org/> adatai alapján, saját szerkesztés

2.1. Ausztria világörökségi helyszínei és szellemi világörökségei

Az Osztrák Köztársaság (Ausztria) Magyarország nyugati szomszédja. 1955 óta szuverén állam és még ebben az évben az ENSZ tagjává is vált. Az UNESCO tagsága azonban már hamarabbra, 1948-ra tehető. Történelme rendkívül változatos és sokszínű. Az 1972-es Világörökségi Egyezményt 1992-ben ratifikálta. 1995 óta az Európai Unió tagállama. A 2003-as Szellemi Világörökségi Egyezményt 2006-ban hagyta jóvá.

2. grafikon. A Magyarországgal szomszédos országok világörökségi helyszíneinek és azok védőterületeinek kiterjedése (ha)

Forrása: <http://whc.unesco.org/> adatai alapján saját számítás, saját szerkesztés

Ausztriában jelenleg 12 világörökségi (1 természeti, 11 kulturális) helyszín található, melyek közül 5 (1 természeti, 4 kulturális) határon átnyúló. Az ország első két világörökségi címét 1996-ban kapta. A Schönbrunni kastély és parkjai – mely a Habsburg császárok barokk stílusú császári rezidenciája volt – mellett az Alpok kapujaként is emlegetett, Salzburg városa, az európai egyházi városállamok fontos példája kapott világörökségi címet. 1997-ben a Hallstatt-Dachstein / Salzkammergut kultúrtáj kapta meg a világörökségi címet. A sókitermelés alapozta meg a környék történetét, a lakosság jólétét, mely tükröződik Hallstatt városának építészetében is. 1998-ban egy fantasztikus építőmérnöki bravúr, a Semmeringi vasút vált világörökséggé. A nehéz terepviszonyok és jelentős szintkülönbségek miatt számos alagúttal és viadukttal teli 41 kilométeres vasúti szakasz 1848-1854 között épült és látványos hegyvidéki tájon halad keresztül. 1999-ben Graz város történelmi központja is a világörökségekhez csatlakozott, mely a monarchikus közép-európai városok eklatáns példája. 2010-ben Stájerország legjelentősebb barokk kastélyával, az Eggenberg kastéllyal egészült ki a helyszín. 2000-ben a Wachau kuturtáját választották a világörökség részévé, mivel változatos tájszerkezete, jelentős kulturális emlékei és kisvárosai által különleges történelmi értéket képvisel. 2001-ben két helyszín is világörökséggé vált. Az egyik Ausztria és Magyarország közös világörökségi helyszíne a Fertő / Neusiedlersee kultúrtáj, mely évezredek óta a különböző kultúrák találkozási helye. A Fertő tavat körülvevő falvak, a táj népi építésze és kastélyai kiemelkedő kulturális értékek. A másik, Bécs

történelmi központja, mely Európa egyik legszebb városi műemléke. Óvárosának császári hangulatához számos templom, palota és park is hozzájárul. A 2011-ben a felső-ausztriai Attersee és Mondsee tavakban, valamint a karintiai Keutschach-tóban található prehisztórikus cölöpépítmények váltak világörökségi helyszínné. 2017-ben az osztrák Kalkalpen Nemzeti Park több ezer hektárnyi ősi bükkerdőjével csatlakozott a többször kiterjesztett világörökségi helyszínhez, Európa legnagyobb kiterjedésű ősbükköséhez. 2021-ben az osztrák Baden bei Wien más országok helyszínei mellett az Európa nagy fürdővárosai világörökségi cím részesévé vált. Még ebben az évben a Római Birodalom egykori határvonalának az osztrák Duna-régióba eső szakasza is világörökség lett. Ausztria eddig, 1994-2016 között, 10 leendő világörökségi (1 természeti, 9 kulturális) helyszínt javasolt az UNESCO számára, melyek felkerültek a Várományos Helyszínek Listájára. A természeti helyszínek közül javasolják a Magas-Tauern Nemzeti Parkot, mely Közép-Európa legnagyobb nemzeti parkja. A kulturális kategóriában a világörökségi javaslati listán szerepel Innsbruck-Nordkette / Karwendel kultúrtáj; Erzberg és Steyr óvárosa; Bregenzerwald az Alpok északi részén, ahol a jellegzetes zsindeletetős faépületek meghatározzák a kultúrtáj megjelenését. A Listán szerepel még a Kremsmünsteri apátság; a Heiligenkreuzi apátság; Hochosterwitz; a Gurki székesegyház; a Halli pénzverde és a Großglockner alpesi út. Az UNESCO Szellemi Világörökség Listájára 2012-2021 közötti időszakban 11 osztrák elem került felvételre. Az Emberiség Szellemi Kulturális Örökségének Reprezentatív Listáján 9 elem (7 multinacionális) szerepel, melyek az Imst városának karneválja; illetve a klasszikus lovaglás és a bécsi Spanyol Lovasiskola. A Listán szereplő további 7 elem multinacionális. Ezek között szerepel a képfestés (Blaudruck) hagyománya; a lavinakockázat-kezelés; a solymászat gyakorlata; a fából készült tutajok készítése; a Lipicai lótényesztési hagyományok; a pásztorok szezonális mozgása haszonállataikkal; illetve a hagyományos öntözési technikák. A Jó Megőrzési Gyakorlatok Regiszterében 2 elem (1 multinacionális) található, úgy, mint az Ausztriában több helyen működő kézműves központok, melyek oktatási intézményekkel is együttműködnek segítve ezzel gyakorlataik fennmaradását a jövő generációi számára. Több országgal közösen szerepelnek a Listán a kézműves technikák és a katedrális műhelyek. A műhelyszervezet (Bauhüttenwesen) a középkorban jelent meg. Most is ezek a műhelyek adnak otthont különféle szakmáknak, melyek őrzik szakmájuk generációkon átívelő tudását.

2.2. SZLOVÁKIA VILÁGÖRÖKSÉGI HELYSZÍNEI ÉS SZELLEMI VILÁGÖRÖKSÉGEI

A Szlovák Köztársaság (Szlovákia) Magyarország északi szomszédja. Hazánk leghosszabb közös határszakasza (654,5 km) Szlovákiával van. Az ország 1993

óta tekinthető független államnak, ekkortól datálódik az ENSZ és az UNESCO tagsága is és még ebben az évben ratifikálta a Világörökségi Egyezményt is. 2004 óta az Európai Unió tagállama. A Szellemi Világörökségi Egyezményt 2006-ban hagyta jóvá.

Szlovákiában jelenleg 8 világörökségi (2 természeti, 6 kulturális) helyszín található, melyek közül 3 (2 természeti, 1 kulturális) határon átnyúló. 1993-ban került fel az első három szlovák helyszín az UNESCO Világörökségi Listájára. Elsőként a Szepesi vár (Spišský hrad) és környékének települései, mely helyszín 2009-ben Lócse (Levoča) történelmi központjával és Lócsei Pál Szepességben található alkotásaival bővült tovább. Ez évben Selmecebánya (Banská Štiavnica) is világörökségi címet szerzett, mely középkori bányászati központ volt, de idővel csodálatos várossá nőtte ki magát. A harmadik helyszín pedig Vlkolínec (Farkasd), mely egy hagyományos kelet-európai falu jegyeit hordozza. 1995-ben Szlovákia Magyarországgal közös természeti világörökségi helyszínnel gazdagodott. Az Aggteleki-karszt és a Szlovák-karszt barlangjai ugyanis a két ország határvidékén kiterjedt barlangrendszer alkot. Szlovákiát a Szlovák-karszthegységben (Slovenský kras) található barlangok, illetve a helyszín 2000-es kiterjesztése során csatlakozó Dobsinai-jégbarlang (Dobšinská ľadová jaskyňa) képviseli. A millennium évében a történelmi Bártfa (Bardejov) városa csatlakozott a szlovák világörökségekhez, mely a középkori kereskedővárosok hangulatát idézi. 2007-ben Európa legnagyobb kiterjedésű ösbükkösének szlovákai helyszínei kaptak világörökségi oltalmat, ahol a világ legmagasabb és legöregebb bükkfái találhatók. 2008-ban a Kárpátok-hegység szlovákiai részének fatemplomai kerültek fel a rangos helyszínek közé. A legutóbbi világörökségi cím pedig a Római Birodalom dunai limesének egykori, ma szlovákiai helyszíneie (két római katonai tábor: Gerulata, Kelemantia). Szlovákia eddig, 1995-2007 között, 12 leendő világörökségi (4 természeti, 7 kulturális, 1 vegyes) helyszínt javasolt az UNESCO számára, melyek felkerültek a Várományos Helyszínek Listájára. A természeti helyszínek közül javasolják a Bukovai-hegység gombás növényvilágát; a Herlányi gejzirt; Szlovákia karsztvölgyeit és a Tatra természeti rezervátumait. A kulturális kategóriában jelölték Gömör és Abaúj templomait; Szlovákia legelőit; a Komáromi erődrendszert; Kassa történelmi központját; a Chatam Sofer-emlékhelyet; a Tokaji borvidék szlovákiai helyszínét és a Nagymorva Birodalom helyszíneit. Vegyes kategóriájú helyszíneknek a dunai régió természeti és kultúrtárait javasolják. Az UNESCO Szellemi Világörökség Listájára 2008-2022 közötti időszakban 9 szlovák elem került felvételre, melyek közül mind az Emberiség Szellemi Kulturális Örökségének Reprezentatív Listáján szerepel (4 multinacionális). Ide tartozik a hagyományosan szlovák pásztorok által játszott, háromujjas furulya, a Fújara; az északnyugat-szlovákiai Terchová község kollektív ének- és hangszeres zenéje; a dudakultúra; a szlovákiai és csehországi közösségek bábszínháza; a Horehronie

ének; a Modrotlač (kékfestés); a Drotárstvo, vagyis drót kézművesség; a solymászat és a Lipicai lótenyésztési hagyományok.

2.3. UKRAJNA VILÁGÖRÖKSÉGI HELYSZÍNEI ÉS SZELLEMI VILÁGÖRÖKSÉGEI

Ukrajna kelet-európai állam, Magyarország észak-keleti szomszédja. 1991-ig, a Szovjetunió tagállama volt, melynek felbomlása után szuverén állammá vált. Az ország már 1945 óta az ENSZ, 1954 óta az UNESCO tagja, 1988-ban ratifikálta a Világörökségi Egyezményt és 2008-ban a Szellemi Örökségről Szóló Egyezményt is jóváhagyta. Jelenleg az ország Oroszországgal háborúban áll. 2022-ben kapta meg az Európai Uniótól a tagjelölti státuszát. Ukrajnát 2023-ban először választották be az UNESCO Világörökségi Bizottságába.

Ukrajnában jelenleg 8 világörökségi (1 természeti, 7 kulturális) helyszín található, melyek közül 3 (1 természeti, 2 kulturális) határon átnyúló. Az országban elsőként 1990-ben a kijevi Szent Szófia székesegyház és a Pecserszka lavra ortodox barlangkolostor lett a világörökség része. 1998-ban L'viv városának történelmi központja vált világörökséggé, melyet a késő középkorban alapítottak, s több évszázadon át Kelet-Európa egyik kereskedelmi és vallási központja volt. 2005-ben a Struve földmérő vonal került fel a világörökségek közé, melyet még a 19. században hoztak létre. A tíz országon – köztük Ukrajnán – több mint 2.820 km-en keresztül átívelő hálózatot a Fekete-tengertől a Jeges-tengerig a Föld feltérképezésének céljából hozták létre. 2007-ben Európa legnagyobb kiterjedésű ösbükköse természeti világörökséggé vált, Ukrajna és Szlovákia közös, összesen 10 természetvédelmi körzetével. 2011-ben az ország délnyugati részén, Csernyivci területen található Bukovina és Dalmácia ortodox metropolitáinak székhelye kapott világörökségi címet. 2013-ban Lengyelországgal közösen 8-8 hagyományos görög-ortodox fatemplom került világörökségi oltalom alá, illetve még ebben az évben Herszon ókori város romjai is felkerültek a világörökségi listára. 2023-ban Odessza történelmi központja vált világörökséggé. Ukrajna eddig, 1989-2019 között, 16 leendő világörökségi (13 kulturális, 3 vegyes) helyszínt javasolt az UNESCO számára, melyek felkerültek a Várományos Helyszínek Listájára. Kulturális kategóriában javasolják Csernyihiv történelmi belvárosát; Kamjanec-Pogyilskij várát; az „Askania Nowa” Nemzeti Sztjeppe és Bioszféra Rezervátumot; a krími kánok palotáját (Bagčesaray); a Kamyana Mohyla régészeti helyszínt; Mikolajiv csillagászati obszervatóriumát; a Szudáki erőd komplexumát; Ukrajna csillagászati obszervatóriumait; Szent Cirill és Szent András templomokat (melyek az 1990-ben világörökségi címet kapott kijevi Szent Szófia székesegyház és a Pecserszka lavra barlangkolostor kiterjesztett helyszínei); erődítményeket a genovai

kereskedelmi útvonalakon a Földközi-tengertől a Fekete-tengerig; a krími kánok fővárosának történelmi környékét Bahcsisarájban; a kharkivi Derzhpromot, amely egy konstruktivista irodaház és Tyras ősi városát. A világörökségek javaslati listájának vegyes kategóriában három elemet javasolnak, melyek a Tarasz Sevcenko síremléke és Állami Történelmi és Kulturális Múzeum; a Szofijivka dendrológiai park és a krími gótiai „barlangvárosok” kultúrtája. Az UNESCO Szellemi Világörökség Listájára 2013-2022 közötti időszakban 5 ukrán elem került felvételre. Az Emberiség Szellemi Kulturális Örökségének Reprezentatív Listáján szerepelő 3 elem az ukrán ornamentális népművészet egyik fontos példája Petrykivka községében; a 18. században kialakult kosovi festett kerámia és az Örnek, ami egy ukrán szimbólumrendszer és leginkább a krími tatár közösségekben terjedt el. A Sürgős Védelemre Szoruló Szellemi Kulturális Örökség Listáján található 2 elem a Dnyipropetrovszki régió kozák dalai és az ukrán borscsfőzés kultúrája, mely utóbbi egy hagyományos étel.

2.4. ROMÁNIA VILÁGÖRÖKSÉGI HELYSZÍNEI ÉS SZELLEMI VILÁGÖRÖKSÉGEI

Románia kelet-közép-európai állam, Magyarország keleti szomszédja. Hazánk második leghosszabb közös határszakasza (447,8 km) Romániával van. Az ország 1955 óta az ENSZ és 1956 óta az UNESCO tagja. A Világörökségi Egyezményt 1990-ben, a Szellemi Világörökségi Egyezményt 2006-ban ratifikálták. 2007 óta az Európai Unió tagállama.

Romániában jelenleg 9 világörökségi (2 természeti, 7 kulturális) helyszín található, melyek közül 1 természeti helyszín határon átnyúló. 1991-ben a Duna-delta kapta az ország első világörökségi címét, mely Európa legnagyobb és legjobban megőrzött deltája. 1993-ban három romániai helyszín is világörökségi oltalom alá került. Ezek közé tartoznak az Erdélyi erődtemplomos falvak, melyeket századok alapítottak és sajátos településkép és földhasználat jellemez a késő középkor óta; a Horezu kolostor, melyet a 17. század végén alapítottak és kelet-európai hatásokat ötvöz itáliai elemekkel és az ortodox népművészet stílusjegyeivel és az Észak-Moldvai kolostorok, melyek külső falait a 15. és a 16. században készült bizánci stílusú festmények díszítik. 1999-ben szintén három romániai helyszín vált világörökséggé. Elsőként az Orastie-hegységben, a dákok késő vaskori civilizációja által emelt erődök; majd Segesvár történelmi központja, mely a középkori erődített városok szép példája; végül nyolc, a 17. és a 18. században épített máramarosi fatemplom, melyek az ortodox építészeti hagyományokat ötvözik a gótikus stílus elemeivel. 2017-ben egy számos európai helyszínt magába foglaló természeti világörökséghez csatlakozott az ország, így a Kárpátok és más európai régiók ösbükkösei romániai helyszínekkel is gazdagodtak. Utoljára 2021-ben kapott román helyszín világörökségi címet. Verespatak bányászati kultúrtája területén egykor a Római Birodalom egyik

legjelentősebb aranybányája működött. Románia eddig, 1991-2020 között, 16 leendő világörökségi (4 természeti, 12 kulturális) helyszínt javasolt az UNESCO számára, melyek felkerültek a Várományos Helyszínek Listájára. A természeti helyszínek közül javasolják Slătioara évszázados erdejét; a Retyezát-hegységet; a Nagy-Pietroszt a maga 2.303 m tengerszint feletti magasságával és a szentpéterfalvi dinoszauruszlelőhelyet. A kulturális helyszínek igen sokszínűek. Köztük szerepelnek Curtea de Argeș bizánci és posztbizánci templomai; a demsusi Szent Miklós-templom, mely a legrégebb ma is használt ortodox templom Romániában; a jászvásári Trei Ierarhi-templom; a zsilvásárhelyi Brâncuși-szoborpark; a Basarabi barlangegyüttes; a Neamți kolostor; Gyulafehérvár történelmi központja; az Olténiai bojárházak; Nagyszeben történelmi központja; Torockó és környéke; a római limes romániai szakasza és a Római Birodalom egykori Dacia provinciájának emlékei. Az UNESCO Szellemi Világörökség Listájára 2008-2023 közötti időszakban 10 román elem került felvételre, melyek közül mind az Emberiség Szellemi Kulturális Örökségének Reprezentatív Listáján szerepel (6 multinacionális). Ide tartozik a dél-romániai Olt régióban előadott Căluș rituális tánc; a román folklór részeként számon tartott, doina lírai ének; a horezu kerámiakészítés mestersége; a kolindati szertartás, melynek keretében Szenteste a résztvevők házról házra járnak ünnepi dalokat előadva; a román legénytánc, melyet ünnepi alkalmakkor gyakorolnak; a hagyományos faliszőnyeg készítés; a március 1-jéhez kötődő kulturális hagyományok; a vállon hímzéssel ellátott blúz (altiță) művészete; a Lipicai lótenyésztési hagyományok és a pásztorok haszonállataikkal való vándorlása.

2.5. SZERBIA VILÁGÖRÖKSÉGI HELYSZÍNEI ÉS SZELLEMI VILÁGÖRÖKSÉGEI

A Szerb Köztársaság (Szerbia) határa a történelem során többször változott. Magyarország déli szomszédja az egykori Jugoszlávia felbomlását követően számos államalakulatnak volt tagja, végül 2006-ban vált független állammá. 2000-ben csatlakozott az ország az ENSZ-hez és az UNESCO-hoz, 2001-ben ratifikálta a Világörökségi Egyezményt és 2010-ben a Szellemi Világörökségi Egyezményt. 2012-ben kapta meg az Európai Uniótól a tagjelölti státuszt.

Szerbiában jelenlegi 5 világörökségi (5 kulturális) helyszín található, melyek közül 1 helyszín határon átnyúló. 1979-ben az első szerb főváros, Stari Ras külvárosában található lenyűgöző középkori műemlékcsoporthoz kapott világörökségi címet, mely erődítményekből, templomokból és kolostorokból áll. 1986-ban Szerbia legnagyobb és leggazdagabb ortodox kolostora, a Sztudenica kolostor kapott világörökségi oltalmat. A 2004-ben még Dečani kolostor nevű világörökségi helyszín 2006-ban két másik kolostorral és egy templommal egészült ki (Peći kolostor, Gračanikai kolostor, Ljevisai Szent Szűz-templom), így most „Középkori műemlékek Koszovóban” néven ismert a helyszín. Kelet-

Szerbiában található az egyik legjelentősebb késő római épületegyüttes, mely 2007-ben vált a világörökség részévé és melyet még Galerius császár építtetett. 2016-ban három másik országgal közösen 28 helyszínt egyesítő világörökség alakult. Ide tartoznak azok a Nyugat-Szerbiában található díszesen faragott sírkövek (Stecák) is, melyek Európa középkorának egyedi régészeti és történelmi hagyatékai. Szerbia eddig, 2002-2020 között, 11 leendő világörökségi (5 természeti, 6 kulturális) helyszínt javasolt az UNESCO számára, melyek felkerültek a Várományos Helyszínek Listájára. Természeti kategóriában a Listán szerepel Đavolja Varoš – sziklaformáció a Radan-hegy déli lejtőin; Deliblátihomokpuszta a Temes és a Karas közötti hátságon; a Šar-hegység Nemzeti Park; a Tara Nemzeti Park és a Drina-kanyon; valamint a Vaskapu-szoros Nemzeti Park. Kulturális kategóriában a Manasija kolostor; a Negotini pincék; a Szendrői vár (Smederevska tvrđava); a Caričin Grad – Iustiniana Prima régészeti lelőhely; a Bács kultúrtáj és a római limes szerbiai szakaszai. Az UNESCO Szellemi Világörökség Listájára 2014-2022 közötti időszakban 5 szerb elem került felvételre, melyek közül mind az Emberiség Szellemi Kulturális Örökségének Reprezentatív Listáján szerepelnek. Ezen elemek közé tartozik a szerb ortodox keresztény családok fontos ünnepe Slava tiszteletére; a Kolo, mely hagyományos szerb néptánc; az éneklés a Gusle – egy egyszerű vonós hangszer – kíséretében; a kézikerek kerámiakészítés Zlakusa községben és a hagyományos szilvapárlat (šljivovica) elkészítéséhez és felhasználásához kapcsolódó ismeretek.

2.6. HORVÁTORSZÁG VILÁGÖRÖKSÉGI HELYSZÍNEI ÉS SZELLEMI VILÁGÖRÖKSÉGEI

A Horvát Köztársaság (Horvátország) a Balkán-félsziget észak-nyugati részén fekszik, Magyarország délnyugati szomszédja. Az országnak délnyugaton az Adriai-tenger képezi a természetes határát. 1991-ben kiáltotta ki függetlenségét, addig Jugoszlávia része volt. 1992-ben az ENSZ és az UNESCO tagja lett és még ebben az évben ratifikálta a Világörökségi Egyezményt is. A Szellemi Világörökségi Egyezményt 2005-ben hagyta jóvá. 2013 óta az Európai Unió tagállama. Horvátországban jelenleg 10 világörökségi (2 természeti, 8 kulturális) helyszín található, melyek közül 3 (1 természeti, 2 kulturális) határon átnyúló. Az ország első három világörökségi címét 1979-ben kapta. Ekkor vált világörökséggé Dubrovnik óvárosa, mely fontos kulturális központ; Split történelmi műemlékegyüttese Diocletianus palotájával és a Plitvicei-tavak Nemzeti Park is, mely több kilométer hosszan húzódó, lépcsős vízesésekkel és zuhatagokkal összekötött tórendszerből áll. 1997-ben Poreč legértékesebb kulturális emléke, az Euphrasius-bazilika, valamint Trogir hellenisztikus korból származó történelmi városa kapott világörökségi címet. 2000-ben a Šibenik óvárosában található Szent Jakab székesegyház, míg 2008-ban a Hvar sziget északkeleti részén fekvő Stari grad-i síkság (Starogradsko polje) is a

világörökségek listáján szerepel, mivel az ottani szőlő- és olíva ültetvények az első ógörög gyarmatosítók óta alig változtak. 2016-ban három másik országgal közösen több ezer sírkövet egyesítő világörökség alakult. A középkori sírköves temetőkhöz tartozó valamennyi faragott sírkő (Stećak) mind Európa középkorának egyedi régészeti és történelmi hagyatéka. 2017-ben világörökségi címet kapott a 16-17. századi Velencei védművek horvátországi szakasza, valamint Európa legnagyobb kiterjedésű ösbükköse is horvát helyszínnel gazdagodott. Horvátország eddig, 1995-2007 között, 15 leendő világörökségi (3 természeti, 11 kulturális, 1 vegyes) helyszínt javasolt az UNESCO számára, melyek felkerültek a Várományos Helyszínek Listájára. A természeti helyszínek között szerepel a Velebit, mely a legnagyobb hegylánc Horvátországban; illetve az ország egyik jelképének számító Kornati Nemzeti Park, melyet számos sziget és sziklazátony alkot a Telašćica Natúrparkkal együtt. A kulturális helyszínek közül javasolják Zadar város történelmi központját; Ston történelmi városát; Eszék várát (Tvrđa); Varasd történelmi központját és várát; Veliki tabor várát; a világörökség részét képező Split történelmi központjának kiterjesztését; Lubenice-t; a Primošten szőlőültetvényeket; a Blacai remeteséget; Motovun városát; Korčula történelmi városát; illetve a római limes horvátországi szakaszát. A vegyes kategóriába jelölt Lonjsko Polje Természetvédelmi Park Európa egyik legjobban megőrzött természetes ártere egyedülálló biodiverzitással. A területen kialakult kultúrtáj jellemezte egykor egész Közép-Európát a 19. század végéig. Az UNESCO Szellemi Világörökség Listájára 2009-2023 közötti időszakban 22 horvát elem került felvételle. Az Emberiség Szellemi Kulturális Örökségének Reprezentatív Listáján 19 (5 multinacionális) elem szerepel, úgy mint a kétszólamú ének és játék Isztriai léptékben; gyermek fajtékok hagyományos gyártása Hrvatsko Zagorjében; Ljelje/Kraljice tavaszi körmenete Gorjaniból; Za Krizen körmenet Hvar szigetén; a horvát csipkeverés; Szent Balázs, Dubrovnik védőszentjének ünnepe; harangozók versenye Kastav környékéről; lovagi torna (Sinjska Alka) Sinjban; a kézműves mézeskalács Észak-Horvátországból; a dalmát hátország néma körtánca (Nijemo Kolo); egy népszerű zenei műfaj (Bećarac) Kelet-Horvátországban; egy többszólamú dalmáciai ének (Klapa); a mediterrán diéta; egy muraközi népdal (Međimurska popevka); a száraz kőfalazás ismerete; a solymászat; a Lipicai lótenyésztési hagyományok; a Szent Trifon ünnepe és a Szent Trifon Kolo (lánctánc), a Kotori-öböl belüli horvátok hagyományai; illetve a pásztorok használatiakkal való vándorlása. A Jó Megőrzési Gyakorlatok Regiszterében található 2 elem (1 multinacionális) a Batana Ökomúzeum Rovinj/Rovigno élő kultúrájának megőrzésére és a Tocati, egy fesztivál, mely a hagyományos játékok és sportok megővására irányul. A Sürgős Védelemre Szoruló Szellemi Kulturális Örökség Listáján szereplő 1 horvát elem a dalmát hátország horvát vidékein található

Ojkanje kétszólamú éneklés, melyet két vagy több énekes ad elő a torok által létrehozott jellegzetes hangrázó technikával.

2.7. SZLOVÉNIA VILÁGÖRÖKSÉGI HELYSZÍNEI ÉS SZELLEMI VILÁGÖRÖKSÉGEI

A Szlovén Köztársaság (Szlovénia) Közép-Európa déli részén fekszik, Magyarország nyugati szomszédja. Az egykori Jugoszláv tagköztársaság 1991 óta független állam. 1992 óta tagja az ENSZ-nek és az UNESCO-nak és még ebben az évben ratifikálta a Világörökségi Egyezményt is. 2004 óta az Európai Unió tagállama. A Szellemi Világörökség Egyezményét 2008-ban hagyta jóvá.

Szlovéniában jelenleg 5 világörökségi (2 természeti, 3 kulturális) helyszín található, melyek közül 3 (1 természeti, 2 kulturális) határon átnyúló. Az ország első világörökségi címét 1986-ban a Škocjan-barlangrendszer kapta, mely a Kras régióban található és a karsztos jelenségek kutatásának egyik leghíresebb helye a világon. 2011-ben öt másik országgal együtt elnyert újabb világörökségi címe számos helyszínt foglal magába az Alpok térségében. A különböző helyszíneken az egykor épült cölöpház maradványok adnak képet a korai európai társadalmakról. 2012-ben Spanyolországgal együtt kapott világörökséget az ország. Higany bányászat csak nagyon kevés helyen folyik a világon, azonban ezek közé tartozott a szlovéniai Idrija, ahol a világ egyik legnagyobb higanybányájában folyt egykor a munka. Szlovénia 2017-ben csatlakozott egy határon átnyúló, többször kiterjesztett, számos európai helyszínt magába foglaló természeti világörökséghez. A Kárpátok és más európai régiók ösbükkösei így szlovén helyszínekkel is gazdagodtak. Az utolsó elnyert világörökségi címet Jože Plečnik építész munkái kapták Ljubljánában, aki az első és a második világháború között az emberközpontú várostervezés kiemelkedő példájává vált. Szlovénia eddig, 1994-2016 között, 4 leendő világörökségi (1 természeti, 3 kulturális) helyszínt javasolt az UNESCO számára, melyek felkerültek a Várományos Helyszínek Listájára. A természeti kategóriában a Listán szerepel a Klasszikus karszt (Klasicni kras), a Dinári-karszt része, mely egy mérsékelt övi jellegzetes karszttáj, Európa legnagyobb összefüggő karsztfelülete és a világ legnagyobb karsztfelületei közé tartozik. A kulturális kategóriában a Listán szerepelnek a Fuzina dombok Bohinjban, mely terület magába foglalja Studor és Stara Fuzina településeket, valamint a Fuzina-hegységként ismert alpesi legelőket; a Franja Szlovén Katonai Partizánkórház, mely a második világháború alatt működött; illetve az első világháború öröksége egy békeséta az Alpoktól az Adriáig. Az UNESCO Szellemi Világörökség Listájára 2016-2023 közötti időszakban 7 szlovén elem került felvételre, melyek közül mind az Emberiség Szellemi Kulturális Örökségének Reprezentatív Listáján szerepel (3 multinacionális). Ide tartozik a Škofja Lokán középkori központjának utcáin a nagybőjt és a Húsvét idején zajló körmenet; a ptuji

Kurentovanje karneváli rendezvény; a szlovén orsócsipkekészítés; a száraz kőfalazás művészete; a Lipicai lótenyésztési hagyományok; a szlovéniai méhészkedés; illetve a szülésznők, akik a várandós nők mindenkori támogatói.

3. VESZÉLYEZTETETT VILÁGÖRÖKSÉGEK MAGYARORSZÁG SZOMSZÉDSÁGÁBAN

A Veszélyeztetett Világörökségek Listáját azért hozták létre, hogy a nemzetközi közösségeknek is tudomása legyen azokról a fenyegetettség alatt álló helyszínekről, melyek esetében a kiemelkedő egyetemes értékek veszélyben vannak. A Listán azon helyszínek szerepelnek, amelyek természeti katasztrófa, környezetszennyezés, háborús vagy etnikai konfliktus, illetve adott esetben nem betervezett városi fejlesztések miatt válnak veszélyeztetetté. Ez utóbbi miatt lett a Lista része Bécs belvárosa, ugyanis az osztrák főváros belvárosában zajló szállodaépítés és annak következményei negatív hatást gyakorolnak a világörökségi helyszínre. Ukrajna 8 világörökségi helyszínét a 2022-ben kitört orosz–ukrán háború veszélyezteti. A Listára felkerült már a kijevi Szent Zsófia székesegyház és barlangkolostor (Pecszerszka lavra), valamint L'viv történelmi központja, melyeket az orosz offenzíva pusztítása és a bombázások által okozott lőkéshullámok veszélyeztetnek, de Odessza történelmi központja is 2023-ban, vagyis a felvételének évében azonnal felkerült a veszélyben lévő helyszínek listájára. A Krím-félszigeten, Szevasztopol mellett található a világörökség részét képező Herson ókori város romja, azonban a terület Oroszország általi 2014-es annektálása óta ezt a területet már nem Ukrajna tartja a fennhatósága alatt. Romániában a Verespatak kultúrtáj területén ciánt alkalmazó technológiával működő bányát terveznek nyitni, ezért a helyszín felvételének évében azonnal felkerült a Listára. Szerbiában Koszovó középkori műemlékei kerültek fel, mivel az épületek állagmegóvására eddig nem dolgoztak ki megfelelő terveket. Bár a Horvátországban található Dubrovnik nincs a Veszélyeztetett Világörökségek Listáján, de megemlíthető, hogy az 1990-es években a délszláv háború alatt súlyos károkat szenvedett, és az átfogó helyreállítási munkákat az UNESCO segítségével végezték el, illetve szintén említést érdemel az ország területén található és a Listán még szintén nem szereplő horvát Stari Grad természeti rezervátum is, melyet a modern gazdasági fejlődés veszélyeztet.

ÖSSZEZÉS

A közép-európai térség geopolitikai térképe a történelem során már sokszor átforgalmódott, vagyis az országok közötti kapcsolatokat történelmi tényezők is formálták, s így a Magyarországgal szomszédos országok nem csak földrajzi értelemben, de gazdasági és kulturális értelemben is szorosan összekapcsolódtak. Mindannyian sokszínű örökségen osztoznak, ami még inkább gazdagítja a térség

sokféleségét. A tanulmány kapcsán képet kaphattunk Magyarország szomszédságában található világörökségi helyszínekről és szellemi világörökségekről, s ezáltal arról is, hogy elengedhetetlen a szomszédos országok közötti együttműködés a természeti és kulturális sokszínűség jövőbeli megőrzése érdekében, mert csak így tudják sikeresen megőrizni múltbéli kincseiket és együtt formálni a térség jövőjét. A világ világörökségeinek közel öt százaléka hazánk szomszédságában található. Szám szerint a legtöbb helyszínnel Ausztria rendelkezik, de a várományos helyszínek tekintetében a szomszédos államaink számos új helyszíne szerepel a Listán. Magyarországnak két szomszédjával is közös világörökségi helyszíne van (az osztrákokkal a Fertő kultúrtáj, a szlovákokkal a Baradla-Domica barlangrendszer), illetve a történelmi Magyarország területeihez tartozó felvidéki, erdélyi és délvidéki területek egykor magyar vonatkozású természeti és kulturális kincseinek egy része ma már világörökség, egy másik része pedig a várományos helyszínek listáján szerepel. A vizsgált országokban a világ szellemi örökségeinek közel kilenc százaléka található, a legtöbb elemmel Horvátország rendelkezik. Szomszédainkkal közös kincsünk a kékfestés hagyománya (az osztrákoknál Blaudruck, a szlovákoknál Modrotlač), a solymászat (osztrák-szlovák-horvát örökség is) és a Lipicai lótényesztés hagyományai (osztrák-szlovák-román-horvát-szlovén örökség is). Magyarország és a szomszédos országok közötti kapcsolódási pontok tehát, mind a világörökségek, mind a szellemi örökségek esetében is láthatóak. Bízunk abban, hogy a jövőben nemcsak hazánkban, hanem a szomszédos országokban is minél több helyszínt gazdagodik az UNESCO által odaítél címmel és kerül így világörökségi oltalom alá, s válik a jövő nemzedékei számára megőrzött kincssé.

IRODALOM

CSONKA-TAKÁCS E. (szerk.) (2010): *UNESCO Egyezmény a szellemi kulturális örökség megőrzéséről*, Kiadó: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 26 p.

A tanulmányban szereplő egyes országok világörökségeivel kapcsolatos információk az UNESCO Világörökségi Egyezmény (World Heritage Convention) hivatalos internetes oldaláról származnak:

<https://whc.unesco.org/> (adatok letöltve: 2024. január-február)

A tanulmányban szereplő egyes országok szellemi világörökségeivel kapcsolatos információk az UNESCO Szellemi Kulturális Örökség (Intangible Cultural Heritage) hivatalos internetes oldaláról származnak:

<https://ich.unesco.org/> (adatok letöltve: 2024. január-február)

A FELSZÍNBORÍTÁS VÁLTOZÁSAI A FELSŐ-KAPOS VÍZGYŰJTŐ TERÜLETÉN

LÓKI JÓZSEF

BEVEZETÉS

A kutatásunk során a felszínborítás változásait vizsgáltuk a 18. századtól napjainkig a Felső-Kapos vízgyűjtő területén. Először is a táj földrajzi helyzetét és a természeti adottságait ismertetjük. Vizsgálatunk során különböző időpontokban készült térképészeti adatbázist használtunk. Fontosnak tartottuk a terepi kiszállást is, ahol jobban megismertük a terület sajátosságait.

A TERÜLET FÖLDRAJZI HELYZETE, DOMBORZATA

Vízgyűjtő területünk a Felső-Kapos-Kalocsai-süllyedék kezdeti, Kiskorpád és Baté közötti 30 km-es szakaszán található. Ez a süllyedék a pleisztocén elejétől a középső- pleisztocénig alakult ki, és közben a szomszédos területek felszíne is megváltozott. A süllyedéktől D-re és É-ra a felszín morfológiai képe jelentősen eltér (*1. ábra*). A D-i területen felboltozódott a Zselic, É-on pedig a meridionális völgyek váltak uralkodóvá. A Külső-Somogy területén átfolyó vizek a magasabban fekvő É-i részről a süllyedék irányába a középpleisztocén végéig több tíz méter vastagságú folyóvízi homokot halmoztak fel, amelyre a pleisztocénban 10-15 m vastag lösz települt.

A Zselicben a felszínen lévő pleisztocén képződmények közül a legnagyobb jelentőségű a lösz és a derázió által felhalmozott löszszerű üledék. Típusos lösz csak kevés helyen fordul elő. Sok helyen áttelepített löszök, lejtőüledékek borítják a felszínt. A lösz vastagsága nagyon változó. Helyenként több méter, máshol pár centiméter.

A felszíni formák kialakulásában itt is a belső és külső erők együttes munkája és a felszínt borító kőzetek minősége érvényesült. A felszín kialakulásában, ahogy erre már fentebb utaltunk, a pleisztocén kezdetétől végbement szerkezeti mozgásoknak volt a legjelentősebb szerepe. Ezeknek a mozgásoknak köszönhető a Külső-Somogy D-i irányú lejtése, a Zselic belső területét nagymértékben feldaraboló törésvonalak rendszere, valamint a két kistáj között mélyebben húzódó Kapos-völgy.

2. ábra. Zselici táj Hajmás határában

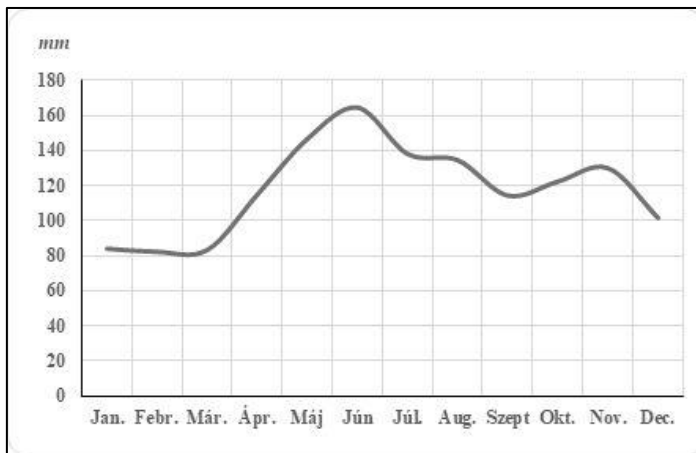

3. ábra. Horhó a Zselicben

A TERÜLET ÉGHAJLATA

A sokévi átlag alapján megállapíthatjuk, hogy a vizsgált területen a napsütéses órák száma 1900–2000 között változik, az évi középhőmérséklet 10 – 11 °C, januárban – 2 és – 1, júliusban 21 – 22 °C között ingadozik.

A csapadék átlagos évi mennyisége 7–800 mm, de a 100 éves adatsorban több évben előfordulnak 900, sőt 1000 mm-t is meghaladó értékek (pl.1940-ben, 1955-ben). A Zselic csapadékban gazdagabb, mint Külső-Somogy. Általánosságban megfigyelhető a csapadék évi mennyiségének csökkenése DNY–ÉK-i irányban. A mediterrán hatás megfigyelhető a havi átlagoknál is. A júniusi csapadékmaximumot ősszel egy másodmaximum követ (4. ábra).

4. ábra. A csapadék havi átlagai 1901-91 között Kaposváron

A TERÜLET VÍZRAJZA

A vízfolyások közül legjelentősebb a Kapos, amely Kiskorpád határában több forrásból ered. A Kapos folyó eredetére és folyásirányára az első helyes leírást Bél Mátyás adta, aki helyesbítette azt a korábbi nézetet, amely szerint a Kapos a Rinyával egyesülve a Drávába ömlik. A korábbi térképek így tüntették fel (Ladócsy K.1942). Ez azzal magyarázható, hogy a Rinya és a Kapos is a Jákó – Gige – Kiskorpád települések által határolt területen ered. Itt a Zselic, Belső-Somogy és Külső-Somogy közös vízválasztó pontjától kis távolságra indul egy vízfolyás É-ra a Balaton irányába, DNY-ra a Rinya egyik ága, valamint keletre a Kapos. A felületes szemléltetést megtéveszthette a mozdulatlan látszó széles, mocsaras, vizes terület. Csorba J. (1847) könyvében ezt írta:”még időnkben is

inkább egy hosszú járhatatlan berket mutatott, mint folyóvizet” Egyes szakaszain malmokat is hajtott, de ahol kisebb volt az esése gyakran kiöntött, az áradások nagy területeket veszélyeztettek. Csorba azt is megjegyezte, hogy „*a Kapos berke mentében a nép egészségtelen.*” Elsősorban a Zselic irányából nagy esők alkalmával érkező vizet a folyó nem tudta elvezetni. Ezért már Mária Terézia uralkodása idején elhatározták a folyó csatornázását. A XIX. század közepére készült el a csatorna, amelynek eredményeként, a korábban elöntött területek gazdag rétekké, termékeny szántóföldekké váltak. „*A csatorna olly nagy, hogy némelly hónapokban esőzés idején kisebb hajót is elbirna.*”(Csorba J. 1847.)

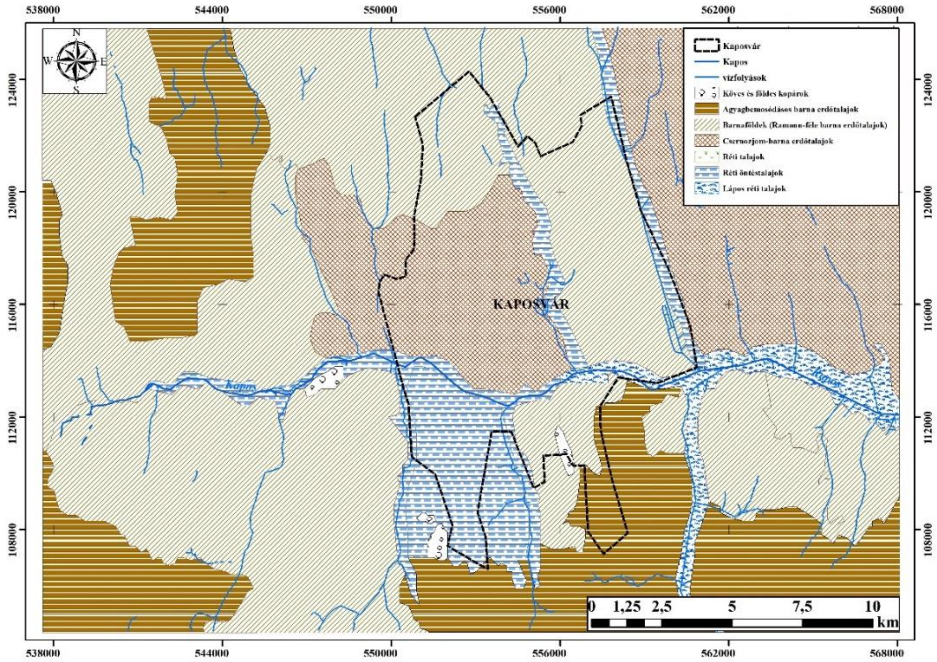
A Kapos jobboldali mellékvizei a Zselic Ny-K-i irányú vízválasztójától É-ra eredő patakok. Az Észak-Zselicben 21 forrás található (Körmendi S.-Ignác D. 2013), amelyek vizét a csapadékkal, olvadékvizekkel együtt a Bárdi-, a Berki-, a Zselic-, a Surján és több kis patak szállítja a Kaposba. A Kapos bal oldali mellékvizei (Muskáti-, Hetesi-, Jutai-, Deseda-, Orci-, Taszári-. Baté-Magyaratádi-vízfolyások kisebb lejtéssel és kevesebb vízhozammal érkeznek a folyóba, mint a jobboldaliak.

Az állóvizek közül a mesterséges tavakat kell megemlíteni. A Zselicben előforduló halastavakat a patakok vizének felduzzasztásával hozták létre. Ezek általában kisebb kiterjedésűek. Ilyen a Ropoly-tó. A Kapos baloldali vízgyűjtőjén a Deseda-patak felduzzasztásával alakították ki a nyolc km hosszú, és 300-500 m széles mesterséges tavat, amely több Kaposvár környéki települést érint. A tó környékén hobbikertek, kerékpárutak vannak. A tó horgászatra, strandolásra alkalmas. Szintén kedvelt horgászto a Töröcskei-tó.

A TERÜLET TALAJAI

A vízgyűjtő területünk jelentős részén löszön kialakult talajok találhatóak. A vízfolyások mentén kisebb kiterjedésű réti talajok, öntés- és lápos talajok a jellemzők. A területnek közel 90%-án erdőtalajok alakultak ki. Ezek közül az agyagbemosódásos barna erdőtalajok a legnagyobb területűek (55.7%), a barnaföldek (Ramann-féle barna erdőtalajok) kiterjedése 19.2%. Csernozjom barna erdőtalajok az összterület 12,3%-án találhatóak (5. ábra).

A Zselic meredekebb részein az erózió hatására a hasznos réteg vastagsága átlagosan 10 cm. A kevésbé, vagy egyáltalán csak kissé erodálódott területen 15–20 cm, a völgyekben a hordaléktalajokon a humuszos réteg vastagsága 20-40 cm. Általánosságban megállapítható, hogy tápanyagban a mezőgazdasági művelés alatt álló terület igen elszegényedett. A zselici területen, a viszonylag mély völgyek meredek, rövid lejtőin veszedelmes és káros a talajerózió. A talajerózióknak leggyakoribb és legveszélyesebb formája a lezúduló záporvíz (villámárvíz) areális, felületpusztító eróziója.

5. ábra. A terület talajtérképe

(Az 1:100000-es AGROTOPO adatbázis alapján)

Anyag és módszer

A történeti felszínváltozások vizsgálatát hazánkban először Frisnyák S. (1990.) végezte, de azóta számos követője volt (Dobány Z. 1999; Kókai S. 2006, 2010; Mari L. 2010; Nagy B. 1997; Nagy D. 2003, 2004; Takács G. 2011). A feldolgozás módszereiben voltak eltérések. A hagyományos térképi elemzéseket követően megjelentek a geoinformatikai módszerek is. Munkánk célja a vízgyűjtő terület változásainak bemutatása történeti térképek és az újabb adatbázisok geoinformatikai feldolgozásával. A korábbi évezredek antropogén beavatkozására utalnak a régészeti ásatások, illetve az az adatbázis, amelyet a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum régészeitől kaptunk, amelyért itt is köszönetet mondunk.

A felszínborítást a XVIII. századtól kezdődően az I.–II. katonai felméréseken és a különböző méretarányú (50 000-es, 10 000-es) topográfiai térképeken vizsgáltuk. Az EOVS területbe transzformált raszteres állományokat ArcMAP szoftverben digitalizáltuk. Igyekeztünk minden felismerhető foltot

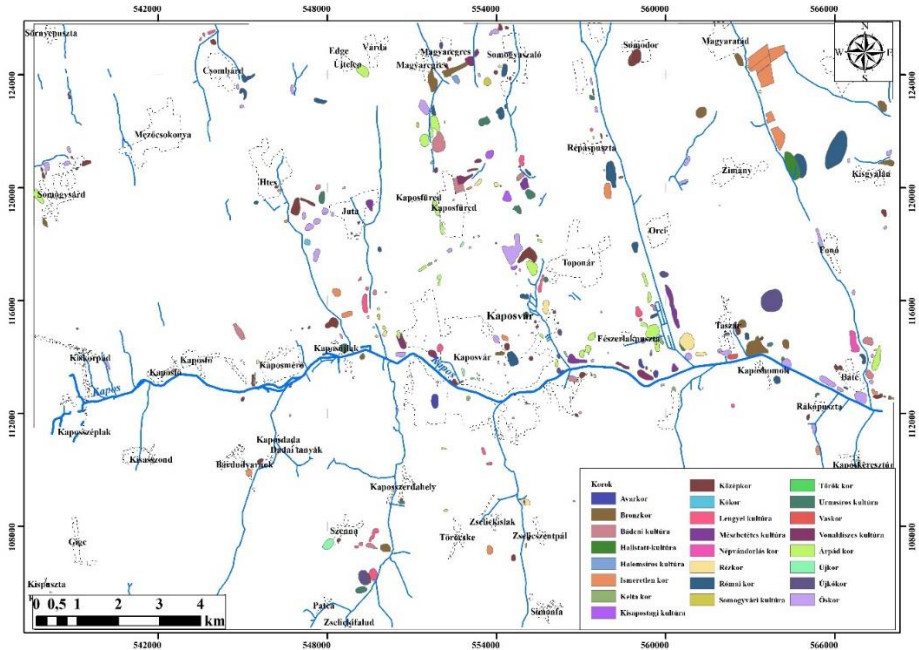
lehatárolni. Külön kategóriát képviseltek a vonalas objektumok (utak, vízfolyások, vasutak). Így az egyes térképi állományok értékét (terület, hosszúság, db.) az attribútum táblázatban számszerűsítettük. Így lehetőség adódott a különböző időpontok értékeinek összehasonlítására. 1990-től napjainkig a kistáj területhasználatának adatait az űrfelvételek alapján készült CORINE adatbázisból nyertük úgy, hogy geoinformatikai módszerrel ArcMAP szoftverben az országos adatbázisból kivágtuk a kistáj területét. A CORINE adatbázisokból a 2018-ast használtuk. A vizsgálatokhoz használt térképek és adatbázisok eltérő pontosságúak, ezért ezt mindenképpen figyelembe kell venni a terület értékelésénél. A legrégebbi adatokra vonatkozó régészeti adatbázis csak az ásatási helyszínekről nyújt információt. Az első katonai felvételek 28 800-as méretarányú, vetület nélküli térképei 1763–87 között még egységes jelkulcs nélkül készültek (*Jankó A. 2007*). A beszkenelt térképeket vetületbe illesztették, de a geoinformatikai feldolgozásnál, a lapok összeillesztésénél a pontatlanságok érzékelhetők. Területünk felmérése 1784-ban készült. A második katonai felmérés 1806–1869 között készült „Cassini” féle vetületben, 1:28800-as méretarányban. Területünk felvételére 1859-60-ben került sor. Az 50 000-es térképsorozat 1940-44 között készült sztereografikus vetületben. Az EOVS vetületben készült 1:10 000-es térképek az 1970–2000 közötti állapotokat tükrözik. Vannak olyan szelvények, amelyeket új adatokkal felújították.

EREDMÉNYEK

A felszín hasznosítása a XVIII. század előtt

A régészeti ásatások alkalmával felszínre került őskori leletekből megállapíthatjuk, hogy a mocsaras területek kivételével, az ősembertől megszállott terület volt. A felszínre került őskori leletek mellett előfordulnak újkőkori, vaskori, rézkori és bronzkori telepek, majd a Krisztus születése előtti három utolsó században megjelentek a kelták is (*6. ábra*).

A Kaposba folyó zselici patakok torkolatánál a szabályozás előtt lápos, vizenyős (Somogyban *bereknek* nevezik) terület volt, gazdag lánövénnyel. A láposodást az ókori lakosság azzal is elősegítette, hogy gátakat épített (Tüskevár, Gilice). A Kapos elláposodása előtt keletkezett diluviális teraszokon találjuk a régi kelta településeket. Ezeket a területeket az árvizek csak ritkán borították el. A rómaiak terjeszkedésével magyarázható a kelta telepek eltűnése. A római hódítás fő-útja Somogyban a Kapos vize volt. A római uralommal megszűnt a terület őskora. Trajanus császár uralkodása alatt területünk a Felső-Pannónia (Pannónia Superior) területéhez tartozott. A rómaiak természetátalakító tevékenysége a táborhelyek kialakítására és a táborokat összekötő utak kialakítására terjedt ki.

6. ábra. Régészeti lelőhelyek térképe

(A térkép a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum adatbázisa felhasználásával készült.)

A rómaiak után a hunok uralma alá került a terület. Attila halála után (452) a hatalmas hun birodalom összeomlott, szláv népek vándoroltak be a területre. Az avarok megjelenéséig eltelt időből eddig nem találtak régészeti leletet. A szolgasorsú szlávok, az avarokat látták el élelemmel - nem éltek állandó lakhelyen, így természetesen városokat sem alapítottak. Az évszázadok alatt a germán népektől megkímélt római emlékek is elpusztultak.

A kisszámú szláv törzsek nem okoztak gondot a honfoglaló magyaroknak. Területünkön néhány település neve (Fajsz, Juta) utal az Árpád korra. Ebből az időszakból több régészeti lelet helyét mutatja a térkép.

Az éghajlati és domborzati adottságok figyelembe vételével a népesség földműveléssel és állattartással foglalkozott. A törökök megjelenést követően a nehéz életkörülmények miatt a lakosságszám jelentősen csökkent. A lakosság tanyákon, kis falvakban és mezővárosokban élt.

FELSZÍNBORÍTÁS AZ I. KATONAI FELVÉTEL IDEJÉN 1783-84

A törökök kiűzését követően Kaposvár jelentéktelen hely volt, mintegy 120 lakossal. Még az 1800-as évek elején is a városnak falusias külseje volt és egy fő- s négy-öt rövid mellékutcából állt. Az utcákon csupa vályog és vertfalú, zsúppal és náddal fedett földszintes ház sorakozott rendetlenül egymás mellett. A XVIII. században az országon belüli vándorlások és a német betelepítések hatására az egykori települések helyén falvak alakultak. A VIII. században több oly esemény történt, mely az ország mezőgazdaságára nagy hatást gyakorolt. Ilyen volt az urbárium rendezése. A kenyérnövényeken kívül a kukorica mellett megjelent a burgonya, amely a homokos területen fontossá vált.

Az I. katonai felvétel adatbázisa alapján megállapíthatjuk, hogy a terület jelentős részét (36.9%) erdők borítják. Szőlőt a Zselicben a Kaposvártól D-re eső dombokon (amelyeket a lakosság hegyeknek nevez), az összterület 28,5%-án termeltek. Mocsaras területek a Kapos mentén és a patakok völgyében fordulnak elő (7. ábra).

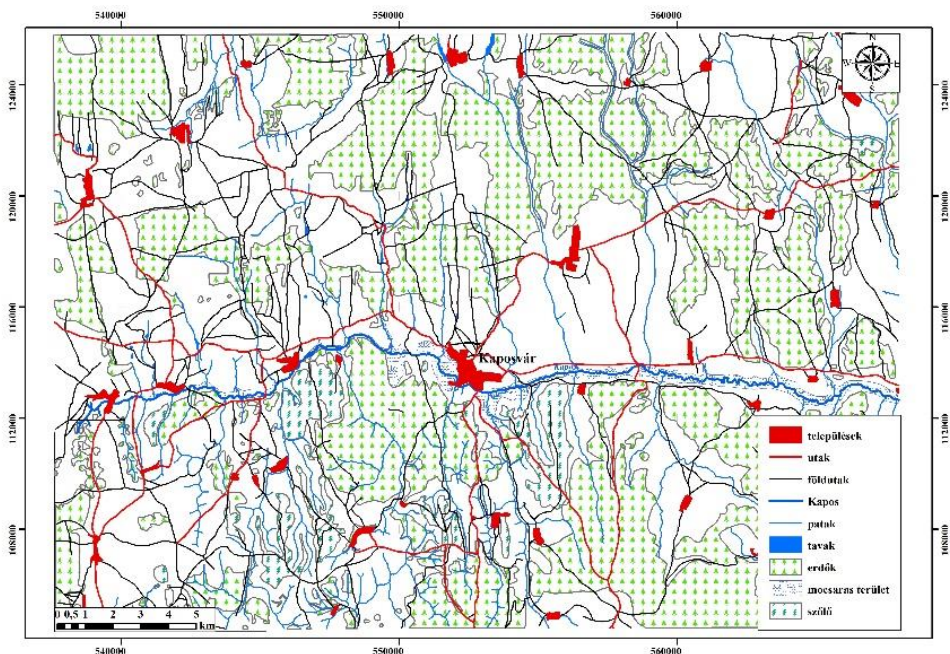
Az erdőterületekre jellemző, hogy a melegebb éghajlatot kedvelő cser a lejtők déli oldalán, a hűvösebb klímát kedvelő bükk az északi és nyugati lejtőkön tenyészik. A makkban bőséges erdők hizlalták a kistermetű, hosszú előreálló fülű sertést. Az erdőkben vadkörte, som és földi szeder bőven előfordult.

A Zselic Kaposvárhoz közel eső részein, a Som-, a Róma-, a Kapos-, és a Kecelhegy napsütötte oldalain folyik a szőlőtermelés. Fényes E.(1847) szerint: „A Kaposvár környékén levő szőlőhegyek termékenyek ugyan, de gyenge asztali borokkal fizetnek.”

A mocsaras részek az összterületünknek mindössze 1,5%-át teszik ki. Ennek a csökkenése a Kapos csatornázásával volt összefüggésben.

Az utakat a térképezés időszakában két csoportba sorolták. Az egyik csoportot a postautak alkották, amelyek több megyén át nagyobb településeket kötöttek össze. A másik csoportba az egyszerű földutak tartoztak. A térkép jelmagyarázatát figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy kövezett út nem volt. Ez azzal magyarázható, hogy a területünkön nincs kő. A „jobb minőségű” földutak hossza 160 km, a mezei, erdei utak 657 km-t tesznek ki.

A térképi adatbázis tovább elemezve megállapíthatjuk, hogy a Kapos itteni szakasza 37 km, és a mellékvizek hosszúsága 405 km. Az 1807-19 közötti időszakban hajtották végre a Kapos első vízrendezését (Bencze G. 1970.).

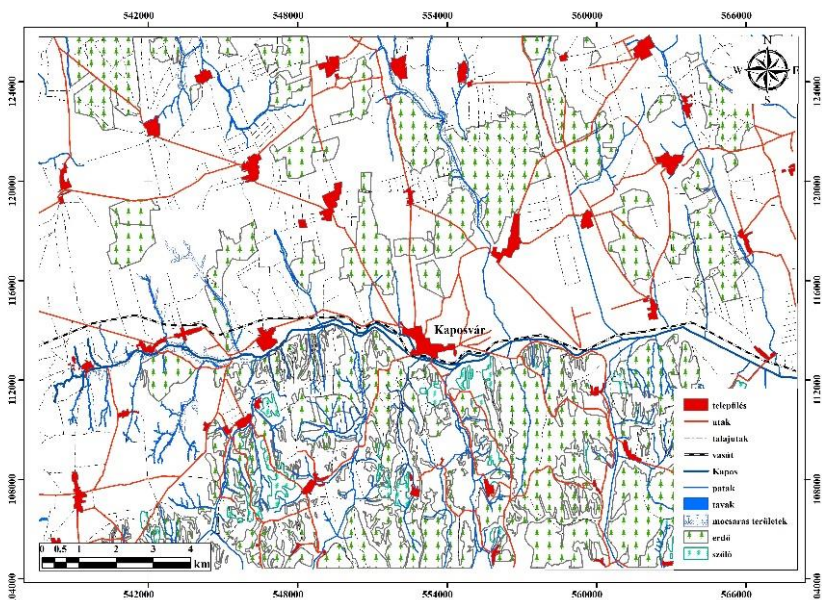

7. ábra. A vízgyűjtő terület digitális térképe az I. katonai felvétel alapján

FELSZÍNBORÍTÁS AZ II. KATONAI FELVÉTEL IDEJÉN 1857-60

A térképezés idején Somogyban is fellendült a gazdasági élet. A földművelés modernizálódott és egyre nagyobb szerepet kapott. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a közlekedés rohamos fejlődésnek indult és modernizálódott. Ez a kereskedelem fellendülését is eredményezte, a mezőgazdasági termékeket távolabbra, és gyorsabban lehetett szállítani. Területünkön az első vasútvonalat (Dombóvár–Kaposvár–Zákány) – amely egy szakaszon a Kapos völgyében vezetett – 1872-ben adták át (8. ábra). A területünkre eső vasútvonal hossza 33 km volt.

Az útépitésnél ki kell emelni az 1872-ben elkészült „Klinker-utat”, amely Kaposvárt Nagykanizsával kötötte össze. (Jelenleg ennek a nyomvonalán vezet a 61-es műút.)

8. ábra. A vízgyűjtő terület digitális térképe az II. katonai felvétel alapján

A térképen a felszínborításban jelentős változások figyelhetők meg. A települések belterülete nőtt, valamint a szántóterületek nagyobb kiterjedése is megfigyelhető. A térképi adatbázisból megállapítható, hogy az erdősültség mértéke közel 10 %-al 28%-ra csökkent.

Azt is megállapíthatjuk, hogy a szőlők területi kiterjedése is csökkent. A közlekedés fejlődése hatással volt az ipar fejlődésére is. A gyáripar, mezőgazdasági ipar: cukorgyár, malmok hatással voltak az egész gazdasági életre.

A terület vízrajzánál megemlíthetjük, hogy a Kapos csatornázásával, a malomcsatorna kialakításával a vízrendszer hosszúsága 10 km-rel nőtt. A vízgyűjtő területén természetes tó nincs, a mesterséges halastavak kiterjedése: 10,7 ha.

FELSZÍNBORÍTÁS A XX. SZÁZADBAN

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után a Trianon utáni országterületre Magyarország megkapta III. katonai felméréséből származó 1:25 000-es felvételezés térképeit. Ezek alapján az 1920–1921. években elkészítették a helyesbített 1:75 000 méretarányú topográfiai térképeket. A hazai térképészek az 1:50 000-es méretarányú térképsorozat szerkesztését 1930-ban kezdték el a harmadik katonai felvételezés adatainak felhasználásával, illetve frissítésével. Ezt a térképsorozatot tovább bővítették a visszacsatolt területek szelvényeinek

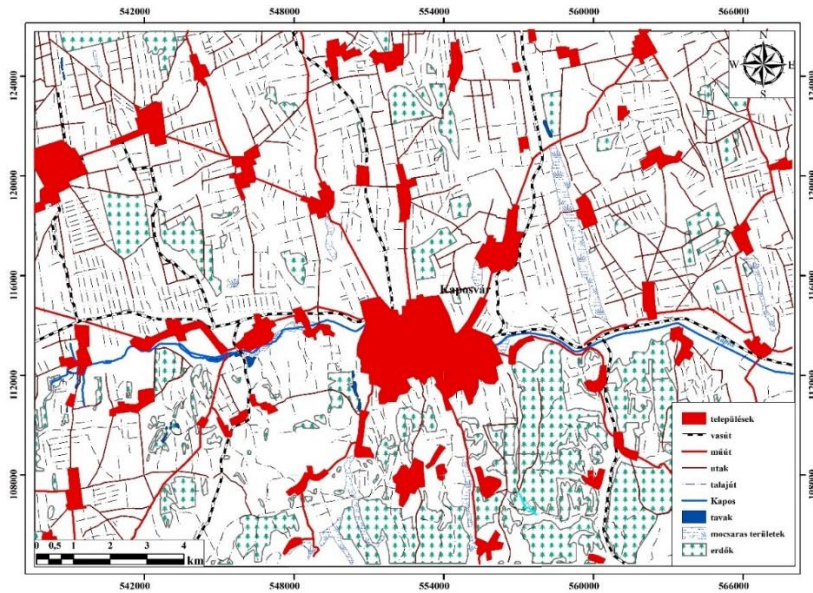
elkészítésével. Ez a munka 1944-re készült el. Ezeket a térképeket még a II. világháború után is jól lehetett használni a nagy pontossága miatt.

Területünk 1:50 000-es méretarányú digitális térképe (9. ábra) a táj két világháború közötti felszínborítását tükrözi, és jól szemlélteti az előző időszakokhoz képest a változásokat. Legszembetűnőbb a települések területének változása. Az adatbázis alapján több mint négyszeres területnövekedést állapíthatunk meg. A közlekedésnél ki kell emelni a vasút és szilárd burkolatú utak hosszának jelentős növekedését. Új vasúti szárnyvonalak építésével a vasútvonalak hossza 33 km-ről 101 km-re nőtt. A térképre tekintve feltűnő az úthálózat bővülése is. A szilárd burkolatú közutak hossza meghaladta a 150 km-t, és tovább nőtt a jobb, valamint a gyengébb minőségű utak hossza is. A teljes úthálózat eléri az 1300 km-t.

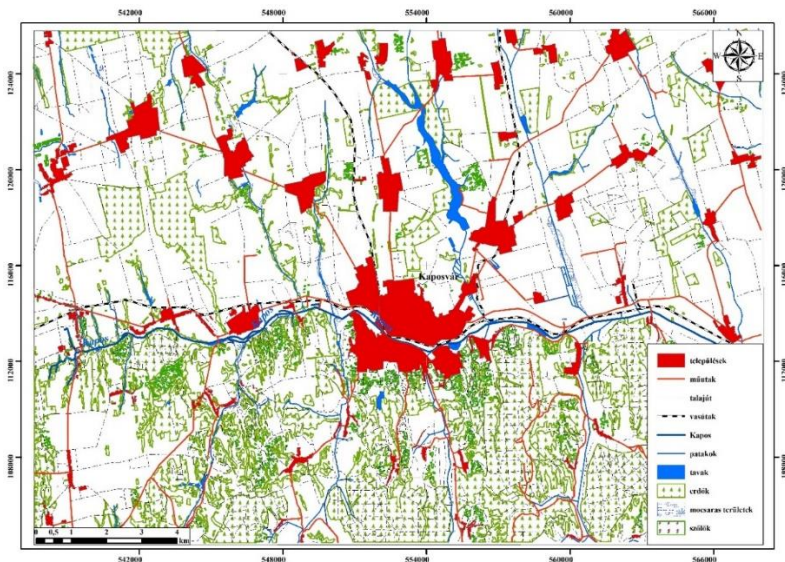
Az út-és vasúthálózat fejlődését elősegítette az autók megjelenése, és számuk növekedése. Az út-, és vasútépítéshez már nem lovasszekéren kellett szállítani a követ és építő anyagot a Mecsekből és a Balaton felvidékről. A szállítás nemcsak könnyebb, gyorsabb is lett. A közlekedési hálózat fejlődése a kereskedelem fejlődését is elősegítette. Az ipari üzemekből, és a mezőgazdasági területekről a termékek szállítása gyorsabb lett, és távolabbi piacok is elérhetővé váltak.

A szántóföldi növénytermesztés területi növekedésének hatására az erdőterületek aránya a felére csökkent (14%). A Zselicben kisebb mértékű volt a csökkenés, mint a vízgyűjtő É-i felén, Külső-Somogyban.

Az 1:10 000-es méretarányú topográfiai térképek a XX. század második felében készültek egységes térképrendszerben (EOTR), EOV vetületi rendszerben. A század utolsó két évtizedében a felszínborítás változásait javították. Ezek a térképek, méretarányukból adódóan nagyobb pontossággal ábrázolták a század végének felszínborítását. A 10. ábra adatbázisa alapján a következő felszínváltozásait állapíthatjuk meg:

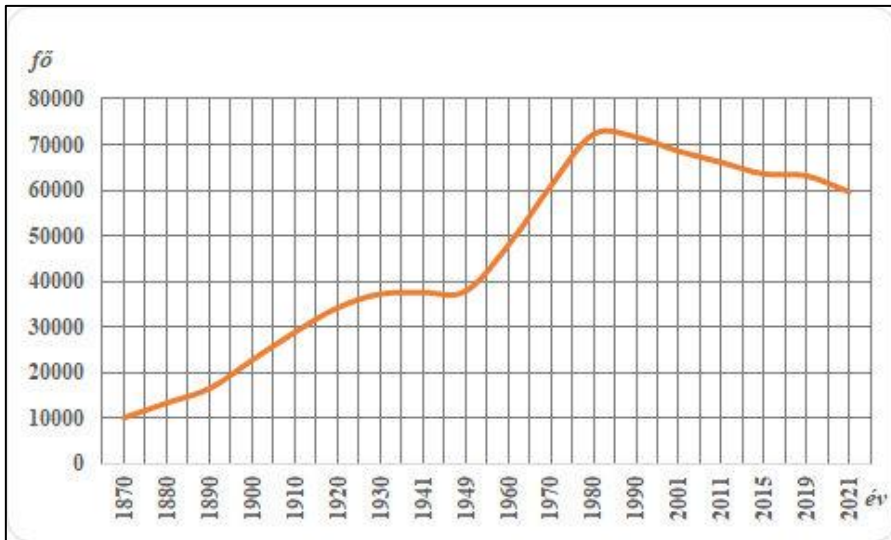
9. ábra. A vízgyűjtő terület 1:50 000-es méretarányú digitális térképe

10. ábra. A vízgyűjtő terület 1:10 000-es méretarányú digitális térképe

Ezekben az évtizedekben a tanyák száma csökkent. A lakosság a városokba, vagy a közeli falvakba költözött. A városközeli falvakból is többen a városba költöztek. Területünkön csak Kaposvár város, 1753-tól megyeszékhely. A

lakosság számának növekedése a múlt század második felében jelentős volt (11. ábra).

11. ábra. A népességszám változása Kaposváron 1870-2021 között

A múlt század második felében indult a nagyüzemi mezőgazdaság, amelynek a telephelyei a topográfiai térképen feltüntetésre kerültek, a kisparcellákat nagy parcellák váltották fel. Ez elsősorban a Kapos balparti vízgyűjtőjére jellemző. A jobbparton továbbra is a magasabb erdőszűrség a jellemző. Az előző időszakhoz viszonyítva az erdőterületek aránya 20–21%-ra nőtt. A szőlőterületek kiterjedése jelentősen nem változott, megjelent néhány nagyüzemi gyümölcsös, de nem jelentős területi kiterjedéssel. Az utak minősége javult, és a hosszuk nőtt. Ezzel szemben a vasutak hossza csökkent, mert néhány nem jövedelmező szárnyvonalat megszüntettek. Ki kell emelni a mesterséges tavak területének jelentős emelkedését. Több patak vizének felduzzasztásával halastavakat és jóléti tavakat hoztak létre. Ezek közül a legjelentősebb a Deseda, amelyet a Deseda-patak vize táplál. Az 1974-ben létrehozott tó 8 km hosszú, 26 km kerületű, 245 ha területű és 8,2 millió m³ vizet tárol. Vízgyűjtő területe 170 négyzetkilométer.

FELSZÍNBORÍTÁS A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A tízezres topográfiai térképek készítése óta az egész országra kiterjedő terepi felvételezés nem történt. A felszínborításról a légi- és űrfelvételek bőséges információt nyújtanak. A CORINE (Coordination of Information on the

Environment) az EU környezeti információs rendszere, amelyben a felszínborítási adatbázist a Landsat, a SPOT és az IRS űrfelvételek interpretációjával készítették térképek, légi felvételek és terepi ellenőrzések segítségével. Az adatbázisban található felszínborítási adatok alapvető adatforrásoknak tekinthetők a választott terület változásának elemzéséhez. Természetesen ismernünk kell az adatbázis szabályrendszerét, illetve az ezekből adódó pontatlanságokat. A rendelkezésre álló adatbázisokból a 2018-ast választottuk. Ennek a felhasználásával szerkesztettük meg a felszínborítási térképet (12. ábra), és az attribútum táblázat (1. táblázat) adatait felhasználva végeztük elemzésünket.

A települések kiterjedése lényeges változást nem mutat (1,6%-a az összterületnek) a 10 000-es térképek felmérése óta, de a lakosság számban az utóbbi két évtizedben némi csökkenés tapasztalható (11. ábra).

Területünk jelentős része mezőgazdasági művelés alatt áll, a nem öntözött szántóföldek aránya 59,1%. A térképen is szembetűnik a vízgyűjtő terület É-i és déli része közötti különbség. A szántóföldi területek jelentős része a lankásabb Külső-Somogyban található, az erdős területek a Zselicre jellemzőek. A lomblevelű, és vegyes erdők, valamint az erdős-cserjés területek az összterület 34,5%-át teszik ki. A gyümölcsösök területe jelentéktelen, a mocsaras állóvízes részek alig haladják meg a 0,5 %-ot.

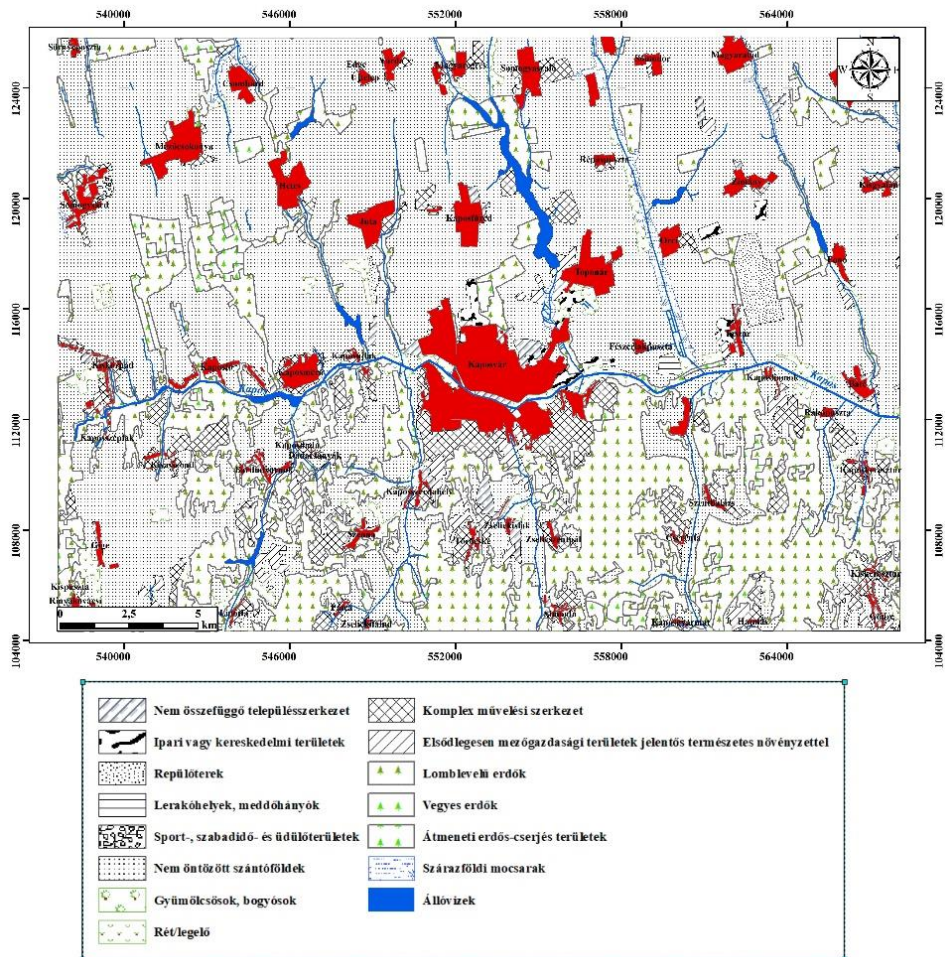
Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a Felső-Kapos vízgyűjtő területe ősidők óta lakott hely volt, majd az ókori rómaiak, szarmaták, hunok után a magyarok népesítették be. A tölgyerdővel borított területeken a makkoltatásos disznótartás volt a jellemző. A Zselic a Dunántúl legnevezetesebb sertésnevelő területei közé tartozott. A szántóföldi területeken már a magyarok előtt itt élő népek is földművelést folytattak, amelyet a magyarok is átvettek. Az ősi szókincsben megtalálható a búza, kéve, kepe, arat szó erre utal.

A török hódoltság alatt a népességszám jelentősen lecsökkent, a települések elnéptelenedtek. A török világ alatt az úthálózat is tönkrement. Az úthálózat állapotát még a József-császári térképek is jól érzékeltetik. A török időszak után egyrészt a természetes szaporodásnak, másrészt a betelepítéseknek köszönhetően a terület népessége nőtt.

Teljes átalakulást jelentett a köves, klinkertéglás utak építése és a vasútépítés korszaka. A vasúthálózat kiépítése után fellendült a kereskedelem, amely a mezőgazdasági termelésre és az ipartelepítésre is kedvező hatással volt. Újabb nagy átalakulást jelentett a közlekedésben a gépkocsi megjelenése, amely a teherforgalomban a vasút versenytársa lett.

A Kapos völgyét két oldalt teljesen eltérő tájak határolják. É-on a Külső-Somogy szeliden hullámos, lankás lejtője kíséri, D-en pedig a Zselic É-nak tekintő meredek oldalai a jellemzőek. A Kapos ezen szakaszán végig törésvonal

mentén halad. Ez a két táj nemcsak a domborzatában eltérő. A morfológiai formák mellett az éghajlatban, növényzetben és az itt élő emberek gazdálkodásában is mindig eltérés mutatkozott.

12. ábra. A vízgyűjtő terület digitális térképe a 2018-as CORINE adatbázis alapján

1. táblázat. A felszínborítás százalékos megoszlása

Kód	Név	%
112	Nem összefüggő település szerkezet	1,6
121	Ipari vagy kereskedelmi területek	0,2
124	Repülőterek	0,3
132	Lerakóhelyek meddőhányók	0,03
142	Sport-, szabadidő- és üdülő területek	0,05
211	Nem-öntözött szántóföldek	59,1
222	Gyümölcsösök, bogyósok	0,04
231	Intenzív legelők és erősen degradált gyepterületek	1,2
242	Komplex művelési szerkezet	1,8
243	Elsődlegesen mezőgazdasági területek	0,5
311	Lomblevelű erdők	33,68
313	Vegyes erdők	0,1
324	Átmeneti erdős-cserjés területek	0,8
411	Szárazföldi mocsarak	0,3
512	Állóvizek	0,3

IRODALOM

- BENCZE G. 1970. Adatok a Kapos-völgyi vízrendezés első szakaszához (1807-19). Kaposvár Somogy Megye múltjából – Levéltári évkönyv 1. kötet pp. 101-113.
- CSORBA J. 1857. Somogy vármegye ismertetése. Pest. p.223.
- DOBÁNY Z. (1999): A Cserehát történeti földrajza (18–20. század) Történeti Földrajzi Tanulmányok 6. Nyíregyháza. p. 221.
- FÉNYES E. 1836. Magyarország geográfiája. Pest p. 536
- FÉNYES E. 1847. Magyarországnak leírása.I.-II. Pest p.208, p.520
- Frisnyák S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Budapest p.216.
- JANKÓ A. (2007): Magyarország katonai felmérései 1763-1950. Argumentum Kiadó, Budapest. p.196. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. I.-II. kötet.
- KÓKAI S. (2006): A Délvidék történeti földrajza (szerk.: Kókai S.). Történeti földrajzi tanulmányok 9. kötet. Nyíregyháza, p. 314.
- KÓKAI S. (2010): Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, 2010. p. 421.
- KOGUTOWICZ K. 1930. Dunántúl és Kisalföld. írásban és képben. I. kötet Szeged, p. 371.
- KÖRMENDI S. – IGNÁCZ D. 2013: Források hidroökológiai vizsgálata a Zselici tájvédelmi körzet területén. Natura Somogyiensis pp. 143-152.
- LADÓCSY K. 1942. Kaposvár földrajza. Budapest p.97.

- LEHMAN A. 1971. A Zselic természeti földrajza. MTA Dunántúli Tudományos Intézet Közlemények 5. p.162.
- MARI L. (2010): Tájváltozás elemzés a CORINE adatbázisok alapján. Földrajzi tanulmányok, (5). pp. 317-330.
- NAGY B. (1997): A felszínborítás vizsgálata a Sajó-Hernád hordalékkúp térségében In: A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében, 1996.június 24-26. konferencia kiadványa szerk.: Füleki György, Gödöllő
- NAGY D. (2003): Táj történeti kutatások a Gömör-Tornai-karszton I. in.: Boldogh, S. (szerk.) Kutatások az Aggteleki Nemzeti Parkban. ANP füzetek II. Jósvalfő.
- NAGY D. (2004): A történeti tájhasználat és felszínborítás rekonstrukciójának lehetőségei archív térképek feldolgozásával, Környezetállapot értékelés Program Pályázati tanulmányok 2003–2004
- SZILÁRD J, 1967. Külső-Somogy kialakulása és felszínalakítása. p.160.
- TAKÁCS G. (2011): Tájátalakítás és felszínborítás változásai a Hanságban a XVIII.–XX. században. Tájökológiai Lapok 9. pp. 13-42.

VELEM-SZENTVID BÚCSÚJÁRÓHELY ÉS VONZÁSKÖRZETE A XVII–XXI. SZÁZADBAN

MEDGYESI S. NORBERT

BEVEZETÉS

A tanulmányban Velem-Szentvid, egy sokak által kedvelt szubalpin kirándulóhely, valójában zarándokhely újkori jelentőségét és regionális vonzaskörzetét mutatom be.

E bronzkori alapokra visszavezethető középkori vár és újkori búcsújáróhely patrónusa Vitus, más névalakban Vid, Vit, Veit, Gui vagy Guy, hazai származékként Vida a Diocletianus császár uralkodása (284–305) idején zajlott utolsó nagy keresztényüldözés idején, 303-ban vagy 304-ben szenvedett vértanúhalált szülőföldjén, Szicíliában. Ünnepe június 15-én tartják, amely a Julianus-naptár szerint az esztendő leghosszabb napja. Vitust – több foglalkozás mellett – különös pátfogójuknak tekintik a róla elnevezett vitustáncnak (Veitstanz) hívott epilepsziában, továbbá a megszállottságban, hisztériában, őrületben, kígyómarásban, villámcsapásban és zivatarban, tűzveszélyben, mindenféle szembetegségben, meddőségben, ágybavizelésben és veszettségben szenvedők. Vitus közbenjárását járványok idején is kérték, ezért a Tizennégy Segítőszent közé sorolják (*Hensel F.* 1976. pp. 579–583.). Vitus tisztelete Prágaközpontú cseh, továbbá német, szlovén és horvát hatásra elsősorban Szlavóniában és Horvátországban (pl. a muravidéki Dobronak és Babakút gyógyvize kapcsán, bővebben: *Magyar Z.* 2010, 39–40, 121–123.), továbbá a Nyugat-Dunántúlon virágzott. A történelmi Magyarországon a középkorból összesen hét Vitus-templomot ismerünk (*Mező A.* 1996. pp. 204–206, nr. 75; *Mező A.* 2003. pp. 493–495; *Timár P.* 2019. V. pp. 105–108.). Kultuszának központja a mai Magyarországon az alábbiakban bemutatott velemi kápolna.

TEMLOM, REMETESÉG, KÁPOLNÁK, SZENTKÚT ÉS GYÓGYULÁSOK VELEM-SZENTVIDEN

Alpokalján, azon belül a Kőszegi-hegységben, a Velem község feletti 568 méter magas hegyen áll a Szent Vid-kápolna. Közigazgatási szempontból Vas vármegye Kőszegi járásának része. Szent István király uralkodásától kezdve a győri egyházmegyéhez sorolták, 1777 óta a szombathelyi püspökséghez tartozik.

Velem a XIII. században alapított kőszegszerdahelyi Mindenszentek-plébánia filiája.

Velem-Szentvid a Kisalföld és az Alpokalja határát jelentő Szombathely–Kőszeg vásárvonal, lényegében a mai vasútvonal mellett található. A Szent Vid-hegy, mint ősi kultikus központ egy közlekedési szempontból elzárt, ezáltal katonai, vallási és kulturális szempontból menedéket nyújtó, archaizmusokat őrző, valójában kiváló stratégiai adottságú hegyfokon, határponton áll (a környék történeti földrajzáról: *Frisnyák S.* 1996. pp. 122–123; *Honvári J.* 2007. pp. 21–55, nr. 5. ábra). Fekete Mária régészeti kutatásai egyértelművé tették, hogy a Szent Vid-hegy az emberi kultúra kezdeteitől fogva, a kora vaskor és a késő bronzkor óta (Kr. e. 1100 körül) lakott település, fontos közigazgatási-politikai, valamint ipari-kereskedelmi centrum és egyben jelentős pogány kultuszhely volt. A ma is álló Szent Vid-templomot a frankok alapították a 790-es években, minden bizonnyal az említett ősi, pogány Svantevit (Swantovit) fényisten kultuszhely inkulturációjaként. Velem-Szentvid a Magyar Királyság területén a nyugati határt védő gyeprürendszer szerves része, egyik erődített határvára volt, amely égi patrónusáról kapta a nevét. A legfontosabb relikvia a templom mellett talált, szentföldi típusú, bizánci eredetű ereklyetartó bronz mellkereszt, amelyen görög nyelven az „Istenanya, segíts!” felirat olvasható. A Szent Vid-kápolnáról – Fekete Mária és Kiss Gábor régészeti kutatásai alapján – állíthatjuk, hogy a ma látható klasszicista stílusú épület az ötödik templom. Az első templom a Karoling-korban, a IX. században épült. A második templom a XI. században, a harmadik a XIII. században készült (*Fekete M.* 1996. pp. 53–70; *Fekete M.* 2007. pp. 77–155; *Fekete M.–Kiss G.* 2024. pp. 85–108.). A negyedik istenházának az Arpád-kori épülethez szervesen, egy légtérrel hozzáépült Szent Kereszt-templomot tartjuk az 1670-es évekből. Barokk kori szokás szerint a templomban két ruha állt rendelkezésre az öltöztetős Mária-szobor díszítésére. A XIX. század elején egy Szűz Mária-mellékoltárt is emeltek a templomban a két Vítus-oltár mellé, és 1823-ban megkoronáztak egy Mária-képet (*Liber continens Raciocinii Ecclesiae Velem ad Sanctum Vitum ab Anno 1793, Erogatio ab Anno 1813 usque ad Annum 1842.* 1823, 1824.). A 800 fő befogadására alkalmas, barokk stílusú templom állapota az 1850-es évek elejére nagyon leromlott. Ezért Góczán József kőszegszerdahelyi plébános megrendelésére 1858-ban – az erős középkori és XVII. századi kőtornyot kivéve – az istenházát lebontották. Schäffer Gusztáv tervei alapján egy év alatt teljesen új templomot építettek, amely a napjainkban is működő kápolnát jelenti. Benne a Lourdes-i Mária szobrát 1889-ben állították, a védőszentet ábrázoló főoltárt egy évvel később. A kápolna freskóit Steffek Albin (1893–1967) festőművész készítette 1938-ban (HD, I, 44–46; A Szent Vid templom pénztári naplója 1931. évtől 2009-ig. 1936, 1938.). A Szent Vid-kápolnában 1698-ban Szent Cirjék (Küriakusz), Caesius (Casius vagy Cassius) és Perenius mártírok ereklyéit helyezték el (HD I, 47.), amelyek azóta elvesztek.

A napjainkban is köztiszteltnek örvendő, ezüst monstranciában őrzött Szent Vid-ereklyét 1780 és 1803 között hitelesítő okirattal együtt dokumentálták, de az iratok megsemmisültek (CV Szily 1780, 9. kötet, p. 262; *Connotatio*, Kőszegszerdahely, 1785; CV Herzan, 1803, Kőszegszerdahely. pp. 20, 26.).

1. ábra. Az 1857-ben Velem-Szentvidről készített kataszteri felmérés térképe
 Forrás: HU-MNL Vas Vármegyei Levéltára, Szombathely

A Szent Vid-kápolna mögötti területen elhelyezkedett remeteséget Tamás pap 1713-ban alapította. Az 1782-ben történt kényszerű feloszlásig folyamatosan működő ferences harmadrendi remeteség a szombathelyi ferences kolostor körzetéhez tartozott, tagjait a győri egyházmegyei Remete Szent Antal Kongregáció tartotta nyilván. Ők gondozták a kegyhelyet a XVIII. századi vallási virágzás idején. A remetelak Mária-képét az „In gremio Matris sedet Sapientia Patris” felirat díszítette. A remeteség saját kápolnáját az alapító ferences Tamás pap építtette a Fájdalmas Szűz Mária tiszteletére, melyben a védőszent képét (vagy szobrát) helyezték el; feltételezhető, hogy ez azonos a mai Szent Vid-kápolnában álló Pieta-szoborral. A remetelaktól 50 lépésnyire a Szent Anna tiszteletére épült kápolna állt a XVIII. században. A kálvária három kereszttel, a Fájdalmas Mária, Mária Magdolna és János apostol szobrával a XVIII. század első felében készült (*Conscriptio Parochiae Szerdaheliensis*, 1748, p. 6; CV Batthyány, 1757, 2. kötet, pp. 316–317; CV Szily, 1780, 9. kötet, pp. 251–252; HD, I. p. 5, nr. 1–2; CV Herzan, 1803, Kőszegszerdahely, p. 20.).

Egy zarándokhelytől elválaszthatatlanok a búcsúkiváltságok: az 1748-as összeírás említi a Szent Vid-kápolnában hétévre szóló teljes búcsút (*Conscriptio Parochiae Szerdaheliensis*, *Conscriptio filialis Vellem*, 1748, p. 6.), és időkorlát

nélküli búcsú lehetőségét a Hétfájdalmú Szűz-kápolnához köti a Batthyány-vizitáció (CV Batthyány, 1757, 2. kötet, p. 317.). A kiváltságok a jozefinizmus tiltásai idején, az 1780-as években megszűntek. Jelen sorok írójának kutatásai nyomán Dr. Székely János szombathelyi megyéspüspök 2019-ben hivatalosan engedélyezte, hogy egyrészt a Szent Vid-zarándoklaton minden esztendőben Fájdalmas Szűz Máriáról énekeljék a misét; másrészt csak ezen a napon, a perenyei zarándoklathoz kötődően a megfelelő feltételek (gyónás, áldozás, kellő imádságok) teljesítése mellett újra teljes búcsú nyerhető.

A szentkút egy földrajzi képződmény, amely körüli áhítat ősidők óta hozzá tartozik a búcsús nép szokásrendjéhez. Velem-Szentviden az egyik szentkút Vid-kápolna jobb oldalánál fakadt, a másik Bozsok irányában. Sok erőtlen, nyomorult, félig vak, fejfájós és más fájdalmakkal küszködő ember nyert gyógyulást (HD, I. p. 4, nr. 7.). A XVIII. század közepén a felmenő hegyoldalban egy szentkútról (*Sacer Fons*) tudunk, amely kis tetővel volt lefedve és abban a Szentháromság képét tisztelték (CV Batthyány, 1757, 2. kötet, p. 318.). Egy másik XVIII. századi leírás egy igen jó ízű és bővízű, bugyogó forrást (*scaturigo*) említ, amely fallal volt körülvéve (*Sancti Viti montis brevis descriptio*, XVIII. század, p. 2v). Régészeti leletként és egyben működő vízforrásként volt ismeretes a XX. század közepén egy *Szent kut* a Szent Vid-kápolna mögötti réten (*Szen Vidi rít*). Pesti Frigyes 1864-ben *Kódis kut* nevű forrást említ, mert a koldusok köréje telepedtek búcsú idején (*Vas megye földrajzi nevei*, 1982. p. 73, nr. 12, 42, 45.). Thirring Gusztáv *Felső-Dunántúl* (1933) útikönyve még élő áhítatot kötött a szentkúthoz: „Közvetlenül a templom alatt a fiatal erdőben ösvény vezet le (3–4 perc) a szép rét felső sarkában fakadó *Szentkút* (495 m) forráshoz, melyet a *búcsúsok sűrűn keresnek fel*; kitűnő ivóvíz, csinos hely.” (Thirring 1933. pp. 241–242.)

Ahhoz, hogy Velem-Szentvid regionális búcsújáráhellyé vált, hozzájárultak az itt történt csodás gyógyulások, melyeket Wlasits György kőszegszerdahelyi plébános 1700-ban jegyezte le a *Historia Domus*-ban. E mirákulum szerint 1643-ban egy anya a karján hozta félholt gyermekét a kápolnába, ahol meggyógyult. Marcus Smilovicz 1672-ben teljes testi bénultságból gyógyult meg. Az 1680 táján zajlott járvány idején a pestises betegek sokasága, gyógyulásért imádkozva gyakran összesereglett a Szent Vid-templom előtt, de a járvány miatt el lettek űzve a templomajtótól, ám az ajtó magától kinyílt. Hosintorff (Hasendorf, Vasnyúlfalu) községből 1682-ben érkező, vakon született Helena Blakatovits elnyerte látását. Ugyanakkor (1681) a Keszthelyről (Zala vm.) jövő epilepsziás, teljesen meggyötört, szinte eszméleténél sem lévő asszony Szent Vid mártír oltára előtt csodálatosan megszabadult betegségéből. Ugyancsak 1682-ben egy fiatalember érkezett Kapuvárról: megkötözték és elhurcolták a tatárok, és megszabadulva a fogságból, elment hálát adni Velembe (HD, I. pp. 3–4, nr. 2–7.). Az 1731-ben keletkezett összeírás is megemlékezik a helyi csodás

gyógyulásokról (CV Kőszegszerdahely, 1731, p. 11.). A Szent Vid-kápolnában a csodás gyógyulásokra utaló botokat, mankókat és vasilincseket II. József császár rendelete (1784) értelmében eltávolították (Wlasits János levele, 1784. augusztus 28).

SZENTVID, MINT REGIONÁLIS ZARÁNDOKHELY A BAROKK KORBAN

A búcsújáró helyek tájformáló és környezetalakító szereppel rendelkeznek. Kisebb-nagyobb szellemi, lelki és gazdasági kisugárzás-területük és egyben vonzáskörzetük van attól függően, hogy milyen távolságból érkeznek oda zarándokok. Egy búcsújáróhely a környék lakosságára nemcsak spirituális, hanem jelentős kulturális hatást is gyakorol (Bartha E. 1992. pp. 31–32, 54; Tüskés G. 1993. pp. 330–337; Bálint–Barna 1994; Barna G. 2001. pp. 35–54). Velem-Szentvid egy olyan tájegységnek a része, ahol a XVII. század első felétől kezdve két évszázadon át a katolikus főnemesek – elsősorban a Batthyány-, az Esterházy-, a Nádasdy- és kissé távolabb az Erdődy-család tagjai –, továbbá a jezsuita, az obszerváns ferences és a domonkos rend tagjai lelkipásztori, kulturális és mecénási tevékenységük révén számottevő eredményt értek el a katolikus megújulásban (Fazekas I. 2014. pp. 260–261; Koltai A. 2012. pp. 77–99.). Már Esterházy Pál (1635–1713), Magyarország nádora (1681–1713) Mária-atlaszaiból (1690, 1696) is kiténik, hogy a Nyugat-Dunántúl bővelkedett a Mária-kegyhelyekben. Sőt, a XVII. század végén és a XVIII. század első felében lezajlott új alapítások folytán ez a vidék jelentette Magyarországon a legsűrűbb kegyhelyhálózatot (Barna G. 2000. pp. 69–82).

Az evangélikus többségű Kőszegen 1675-ben telepedtek le a jezsuiták, akik két év múlva már elkezdték a kollégium építését és megnyitották az első tanévet is (Borossay K. 2020. pp. 38–39.). Működésük első két évtizedéből három zarándoklatról tudunk, melyeket Velem-Szentvidre is vezettek. 1681-ben egy a Szentvid szempontjából igen lényeges kitélt olvashatunk a kőszegi jezsuita diariumban: a kőszegi jezsuiták különböző zarándoklatokat vezettek *több, ősrégi jámborságtól övezett kegyhelyre (processiones ad diversa loca pietate avita decorata)*. Azaz Velem-Szentvidet az 1680-as években már ősrégi kegyhelyként tartották számon. Visszatérve: 1681-ben a kőszegiek a tőlük kétórányi járásra lévő Lékára, az ágostonos templomba vonultak Tolentinói Szent Miklós ünnepén, szeptember 10-én, amelyet ekkor rendkívüli módon a nép sokaságával tartottak meg. A Historia Domust idézve: *a másik zarándoklat a hasonló távolságban lévő, magas hegyen lévő csodálatos Szent Vidre vezetett (altera ad parem distantiam ad Sanctum Vitum in monte praealto miraculosum)*; a harmadik búcsújárás Szentháromság vasárnapján *Kethelre* (Répcekehelyre) indult. A lékai ágostonosok pedig a kőszegi jezsuita templom védőszentje, Jakab ünnepén, július 25-én vezettek viszontkörmenetet Kőszegre. A szabad királyi város jezsuitái 1689-ben jelöletlen napon, valószínűleg június 15-én, Szent Vid ünnepén

Velembe, továbbá Mária-ünnepen Rótfalvára (*Rhötre*) és szokás szerint Tolentinói Szent Miklós napján Lékára vezetettek csoportos, gyalogos búcsújárást. A lékaiak a saját rózsafüzér társulatuk tagságával jártak Kőszegre „viszonzásként”. A következő esztendőben a kőszegi jezsuiták vezetésével ájtatos, könyörgő körmenetet tartottak – szintén – Szentvidre (*piae supplicationes institutae sunt ad Sanctum Vitum*), Szűz Máriához Rótfalvára és Kethelyre. A háztörténet megjegyzi, hogy olyanok is nagy számban vettek részt a processzióban, akik nemrégén tértek meg, és emberi okokból, alaptalanul tartózkodtak az ilyen áhítati formáktól (Borossay kutatásaiból: Kőszegi jezsuita Historia Domus, 31r, 57v, 59v.).

A Tormásy-vizitáció a közeli, Pinka-menti, horvát anyanyelvű Alsó-Csatár (ma Felsőcsatár) községből érkezett búcsúsokat említi (CV Tormásy, 1674, 1. kötet, p. 63.). Rótfalva, Rendek és Léka lakói a XVIII. században már rendszeresen jártak Velem Szent Vid-kápolnába. Ennek bizonyítéka az a két votív (devóciós) kép, amely napjainkban is látható a Szent Vid-kápolna falán: az egyik kép Léka, a másik festmény Rótfalva és Rendek községek közös hálaadománya. A Léka búcsújárói által adományozott fogadalmi képen Szűz Mária mennybevétele látható. A képen két felirat olvasható. Az első, a régebbi felirat az alsó képkereten látható, rajta az *Énekek Éneke* ószövetségi könyvből (*Én 6,10*) vett, Szűz Máriára vonatkozó idézet kronosztichonnal van ellátva: „QVasI aVrora sVrgens pVLChra Vt LVna eLeCta Vt soL terrIbILIs Vt aCies CastrorVM.” Ugyanis az évszámrejtésből derül ki a kép keletkezési ideje: az 1700-as esztendő. Írott források hiányában ez az egyetlen bizonyítékunk arra, hogy a XVII–XVIII. század fordulóján Lékáról zarándokoltak Velem-Szentvidre. A másik felirat a festmény alján látható: „Renovirt von der Markt Gemeinde Lockenhaus, 1837.” Azaz Léka község újjátta fel a képet 1837-ben. A kép összefügg azzal a folyamodvánnyal, amelyet Léka mezőváros 1835. augusztus 31-én küldött a szombathelyi egyházmegyei konzisztóriumnak. A kérelem ősidőkre visszamenő két helyi fogadalmi ünnepet és Velem-Szentvidre irányuló zarándoklatot említi: az egyik búcsújárást pestis elleni védelemért könyörögve Szent Mária Magdolna ünnepén, július 22-én, a másikat marhavész elleni oltalomért fohászkodva Szent Mihály arkangyal ünnepén, szeptember 29-én. A folyamodvány utal a jozefinista tiltó rendelkezések okozta zűrzavarra és arra, hogy az elmúlt időszakban ezek a búcsújárások pap nélkül, azaz gyóntatás, mise bemutatása és prédikáció nélkül történtek, ami a lelki tartalomnak ártott. A beadvány viszont megerősíti, hogy a nép pap nélkül és a tiltó rendelkezések ellenére is tovább tartotta ezeket a fogadalmi, könyörgő zarándoklatokat Lékáról Szentvidre (Léka folyamodványa, 1835.). A Szent Vid-kápolna falán ma is látható, Lékáról származó devóciós kép dátuma: 1837. Ebből arra következtethetünk, hogy a két évvel korábbi folyamodvány meghallgatásra talált, legalábbis a lékaiak fogadalmi zarándoklata megszakítás nélkül folytatódott.

A másik ismert XVIII. századi zarándokútra egy másik devóciós kép hívta fel a figyelmünket. Szintén a Szent Vid-kápolnában látható a két német anyanyelvű, szomszédos község, Rótfalva (Rattersdorf) és Rendek (Liebing) búcsújárói által 1779-ben festetett votív kép, alján ezzel a felirattal: „Schuldiges dank opfer welches hiemit die beeden gemainde ratterstorff und libing gott und dem h. blutzeugen vituo und der h. magtalená abstaten, Anno 1779.” Azaz bűnbánati-hálaáldozati ajándékként adta a képet a két egyesült település, Rótfalva és Rendek, akik Szent Vid vértanú és Szent Mária Magdolna tiszteletére 1779-ben teljesítették zarándoklásukat.

2. ábra. Fogadalmi kép Rótfalváról (1779)

Fotó: Benkő Sándor (2023)

A képen nemesi vagy korabeli polgári ruhába öltözött hat-hat zarándok térdel a Gyöngyös-patak két partján, a két szomszéd községet képviselve.

Mellettük Rótfalva és Rendei temploma és házai látszanak tíz legelésző szarvasmarhával együtt. A távolban, a fákkal teli hegy tetején a Szent Vid-kápolna tűnik fel. Ez a devóciós kép e kápolna első teljes és színes ábrázolása: torony nélkül, egy ajtóval és afölött háromszög alakú, oszlop nélküli timpanonnal örökítette meg vizsgált kegyhelyünket. A kép tetején a mennyei szférában a Szentháromság fénysugarai mellett a helyben leginkább tisztelt két szent látható felhőkön térdelve, a szokásos attribútumokkal: Vid az üsttel, pálmaággal és a lábához tett koronával, Mária Magdolna pedig jobb kezében a feszülettel. Rendei község ma Rótfalvával együtt Répcekehely (Mannersdorf an der Rabnitz) település része. A kép alapján e két, illetve három szomszédos, egyébként a Kőszegi-hegység túoldalán található település folyamatosan tartó szentvidi búcsújárását a XVIII. század 2. felére tudjuk visszavezetni.

A Szombathely felső esperesi kerület zárandoklatait és azok időtartamát II. József császár hatalomra kerülése évében, immár a felvilágosult abszolútizmus jegyében írták össze. A Kőszegszerdahelyről a közeli *Németh Gencsre* (a mai Gencsapátiba) helyezett Wlasits János plébános 1780. február 15-én írt levelében ezen a kistájon három olyan zárandokhelyet említ, melyet felajánlásként, kegyességből szokás, szokásjog alapján (*ex voto, aut consuetudine*) jártak a helybeliek: Rótfalvát, Velem-Szentvidet és Vát-Szentkutat. Rótfalvára fogadalomból Kőszeg szabad királyi város népe Kisboldogasszony ünnepén, szeptember 8-án, valamint ugyancsak processzióban Sárlos Boldogasszony ünnepén, július 2-án zárandokolt. A kőszegi jezsuiták minden valószínűség szerint a rend feloszlataiságig, 1773-ig folytatták az 1680-as években már gyakorlott, imént bemutatott szokásukat. A velemiek Szent István király ünnepén, augusztus 20-án, a bozsokiak Nagyboldogasszony ünnepén, augusztus 15-én, a lékaiak e Mária-ünnep nyolcadába eső vasárnapon érkeztek Rótfalvára, a Szoptató Mária kegyképe elé. Az 1772-ben életbe lépett, a zárandoklatokat egy nap időtartamra engedélyező királyi rendeletet betartva a lékai búcsúsok kora reggel indulván az esti vesperásra már vissza is értek szállásaikra, a lovagvár városába. Egyedül a rohonciak búcsújárása tartott két napon keresztül: ők a Nagyboldogasszony ünnepe nyolcadába eső vasárnap előtti szombaton érkeztek Rótfalvára, és másnap estére értek vissza szülőhelyükre úgy, hogy az ünnepi mise után azonnal visszaindult a processziójuk. Velem Szent Vid kápolnájába a lékaiak és a rótfalviak bűnbánó Szent Mária Magdolna napján, július 22-án vezettek körmenetet; a misével és prédikáció hallgatásával egybekötött zárandoklatuk nem tartott tovább egy napnál, a szertartások után azonnal hazaindultak. Vát-Szentkútra (ma Vát, Vas vm.) Szent István király ünnepén zárandokoltak sokan a környékbeliak közül, sokkal inkább a vásár, mint az áhítat céljából. A szombathelyi keresztalja a száraz idő miatt esőért fohászkova – útközben – a gencsi kápolnában (*in Capella Ecclesiae Gencsiensi*) a lorettói litániát énekelte Szűz Mária tiszteletére. E kápolna vagy a gencsi Szentkúttal

azonos, vagy a gencsi Szent Jakab-templomban lévő, Esterházy Pál *Mennyei Korona* című könyvében, 1696-ban említett lorettói házat és híres Mária-képet jelenti (*Esterházy P.* 1696, 119, nr. CXXXIII.). A Szombathely felső esperesi kerület hívői közül részben áldozócsütörtökön (Jézus Krisztus mennybemenetele ünnepén), részben a pünkösdi ünnepek idején a stájerországi Mariazellbe zarándokoltak, ahová Kőszeg népe fogadalomból Szent Bertalan ünnepén, augusztus 24-én vezetett búcsújárást. A mariazei utak nyolc napig tartottak (Wlasits János levele, 1780).

A SZENT VID-KÁPOLNA XIX–XXI. SZÁZADI ÜNNEPEI A PERENYEIEK FOGADALMI BÚCSÚJÁRÁSÁVAL

Velem-Szentvid jelenleg legnagyobb tömeget vonzó ünnepe Perenye községhez kötődik. Ugyanis a kőszeghegyaljai Perenye község 606 lakóját 1849. szeptember 26. és november 28. között 36 halálos áldozatot követelő kolerajárvány tizedelte meg (Kereszteltek, Házasultak, és Halottak Anyakönyve, Németh Gencs, 1805–1858, pp. 81–83.). A perenyeiek a ragály elmúlásáért imádkozva elzarándokoltak a Szent Vid-kápolnába. A közösség fohásza meghallgatásra talált: a faluban megszűnt a gyilkos kór, a környékbeli felvakban viszont még 1850 elején is szedte áldozatait. A perenyeiek fogadalmat tettek: ezen túl hálából Mária és Vid mártír tiszteletére minden esztendő szeptemberében, a szomszédos gencsi Szentkút búcsúja (azaz Szent Kereszt felmagasztalása, szeptember 14-e és másnap, Fájdalmas Mária ünnepe) utáni vasárnapon elzarándokolnak Velembe. A velemi számadáskönyvek 1849-ben nem szokásos, „más processiók alkalmával” nyújtott anyagi támogatásról szólnak. 1856-tól kezdve (Velem Szent Vid Templom számadási könyve 1843-dik évtől 1877-ig, 1856) a szeptember 21–29-e közötti napokra minden esztendőben megemlítik a perenyeiek búcsújárását és nagylelkű adományait. Azóta minden család részéről legalább egy fő gyalogosan vesz részt a búcsújáráson. A közösségi áhítatot a kommunizmus évtizedeiben, még az 1947 és 1957 között fennállt magyar-osztrák határsáv idején is töretlenül megtartották (bővebben: *Medgyesy S. N.* 2024. pp. 223–618.).

A Szent Vid-kápolnában az 1850-es évektől a trianoni békediktátumig a következő jeles napokat ülték meg zarándokcsoportokkal: fájdalmas péntek (virágvasárnap előtti péntek a Hétfájdalmú Szűz tiszteletére), Szent Kereszt feltalálása (május 3.), Szent Vid patrocínium-ünnep (június 15.), Szent Mária Magdolna (július 22.), Szent Kereszt felmagasztalása (szeptember 14.) és a perenyeiek zarándoklata a Fájdalmas Mária ünnepét (szeptember 15.) követő 2. vasárnapon. Szent Cirjék (Cyriacus, Cirják) vértanú ünnepén, augusztus 8-án egy alkalommal, 1854-ben érkezett búcsús csoport, akik Kethelyről jöttek. A számadáskönyvek szerint a leglátogatottabb saját ünnep Velemen a fájdalmas péntek, a Vid- és a Mária Magdolna-nap volt. Ehhez csatlakozott 1849 után a

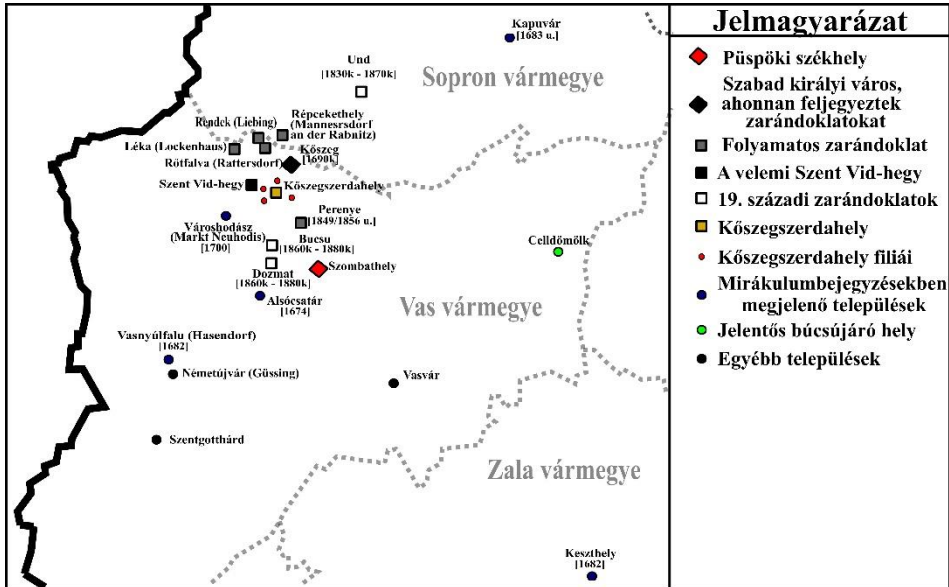
perenyieiek révén szeptember utolsó vagy utolsó előtti vasárnapja. Vizsgált korszakunkban általános gyakorlat volt, hogy az adott szent ünneplését áttették a szent ünnepnapja utáni vasárnapra. Így történt Vid és Mária Magdolna zárandoklata esetében is.

A velemi Szent Vid-kápolna vonzáskörzetéhez az 1840 és 1920 közötti időszakban összesen nyolc település tartozott. A leggyakrabban három faluból, (Répcse)kethelyről, Lékáról és Perenyéből érkeztek búcsújárók; szorosan őket követi a sorban negyedikként Und község népe, akik 1833-ban, majd rendszeresen 1855-től zárandokoltak Velembe. A következő falvakból elszórtak a búcsújárási adatok: Bucsuból 1873-ban és esőért fohászkodva 1877-ben, Dozmatról 1868-ban és 1882-ben, Rőt községből (Röjt, Rőtfalva) 1878-ban érkeztek kereszthalják, továbbá Bucsu és Torony népe 1882-ben május 29-én, abban az esztendőben pünkösdhétfőn közösen járt búcsút a Szentviden. A répcsekethelyiek kezdetben Mária Magdolna napján, később – az 1870-es évektől kezdve – a védőszent ünnepén zárandokoltak. Léka processziója mindig július 22-én vagy annak nyolcadában zárandokolt. Kőszegfalva búcsújai 1935-ben, a kőszegi cserkészek négy évvel később fohászkodtak a kápolnában. A Szent Vid-kápolna vonzáskörzete nagyjából 80–100 kilométeres sugarú körben található: legészakibb tagja Und község, a közelben található Répcsekethely, annak közelében pedig Léka és Rőtfalva. Velemtől délre Perenye, Bucsu, Dozmat és Torony községek tartoznak még a vonzáskörzethez.

A számadáskönyvek három szónokot említenek a dualizmus korából, hiszen három nemzet tagjai – magyarok, németek és horvátok – zárandokoltak Szent Vidre. A trianoni békediktátum (1920) során Ausztriához csatolt Léka (Lockenhaus) és Répcsekethely német anyanyelvű lakói a határ felállítása után is hűségesen látogatták a Magyarországon maradt velemi zárandokhelyet egészen az 1938 márciusában bekövetkezett Anschlussig.

Az 1793 és 1945 között élő, fent felsorolt ünnepek – benne a lékaiak és a kethelyiek zárandoklatai – elsősorban a szovjet megszállást követően, 1945-től kezdve fokozatosan kiépült kommunista diktatúra – benne az 1948 és 1955, továbbá 1957 és 1963 között felépített, valójában 1989-ig fennállt osztrák-magyar műszaki határzár („vasfüggöny”, lásd: *Léka Gy.* 1999) – miatt szűntek meg. A Szent Kereszt feltalálása ünnepét és fájdalmas pénteket 1969 után római liturgikus rendelkezések törölték az ünnepek sorából. Az 1970-es évek közepétől nincsen adatunk Velemből a Szent Kereszt felmagasztalása, továbbá a Mária Magdolna-ünnep processziós megtartására sem. 1978-ban Szent Vid és Szent István király ünnepét jelöli a pénztárnapló, de nem részletez más ünnepet. 1979-ben az évközi vasárnapok között három jeles napot említenek: június 17-én Szent Vid búcsúját, augusztus 20-án Szent István király ünnepét és szeptember 23-án a perenyei búcsút (Velem Szent Vid Templom számadási könyve 1843dik évtől

[1877-ig]; Kézi napló a szt. Vid hegyi templom bevételeiről és kiadásairól, 1889–1914. A Szent Vid templom pénztári naplója 1931. évtől 2009-ig).

3. ábra. Velem-Szentvid vonzáskörzete a XVII–XX. században
(készítette Gulyás Kristóf, 2023)

Az XIX. század második felében nyolc község – köztük a még a XX. század első felében is rendszeresen búcsújáró négy falu – zarándokait fogadó Szent Vid-kápolnában a XX. század végére és napjainkban csupán a perenyeiek fogadalmi, szeptember végi zarándoklata maradt életben. Jelenleg ez a vasárnap tekinthető a velemi Szent Vid-kápolna legjelesebb és leglátogatottabb ünnepének. A Szűz Mária iránti gyermeki ragaszkodás őszinte imádsággal és énekkel teli légköre, a zarándoklás szépsége ma is élő közösséget teremt, énekeikben pedig sok értéket megőriznek a hagyományt éltető perenyeiek és a hozzájuk csatlakozó zarándokok. A zarándoklaton napjainkban legtöbbször Perenye lakói közül vesznek részt. Községzserdahely és Velem hívói útközben csatlakoznak a *prosecció*hoz. Sokan érkeznek Perenye anyaegyházából, Gencsapátiból és a Szent Vid-hegy alatt található Borszok községből. Elszórtan Köszegdoroszló, Köszegpaty, Gyöngyösfalu és Lukácsháza is képviselteti magát egy-egy búcsús részvételével. A zarándoklat miséjére ezekből a falvakból általában azok jönnek el, akiknek van perenyei rokona vagy barátja. A 2010-es évek elején – hallva a perenyeiek celldömölki imaóráján elhangzó, a kiváló Bejczy Józsefné Hittaller Anna (1928–2015) előénekes által vezetett jellegzetes népénekeket Mária Neve napján – Vasvárról és a megye más településeiről is érkezett egy-egy család. Az 1990-es és

2000-es évektől kezdve Zalalövőről, Győrből, Budafokról és Felcsútról is jött a keresztaljával több lelkes és évente visszatérő búcsújáró.

E regionális búcsújárárhelyen a perenyei zarándoklat és a patrocínium-ünnep őrzi a jozefinizmus és a szocializmus által megtört áhítatformákat. 2019-ben a Velem-Szentviden az 1770-es évektől dokumentált (*Conscription Der Szerdahelyer Pfarr, und Filial Kirchen, wie auch deren Proventen: des Pfarrhoffs und des Pfarrers Proventen der Schullhausern, und deren Schullmeistern Einkünften De Anno 1780.*) viaszszobros offerálás (bővebben: *Medgyesy S. N.* 2024. pp. 301–318.) szokását is sikerült közkívánatra újjáéleszteni.

FORRÁSJEGYZÉK

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Budapest

Sancti Viti montis brevis descriptio, XVIII. század. (OSZK Oct. Lat. 261.)

SZEL = Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Szombathely

SZEL I. Püspöki Levéltár 1. Acta Antiqua

- CV Kőszegszerdahely, 1731 = *Visitatio Ecclesiae Szerdahelyiensis*, 1731.

(SZEL I. 1. Littera C, Nro. 1., Sinzendorf Fülöp Lajos-féle összeírás 1731, 11–13., Szerdahely, 1731. május 22. Horváth Mihály plébános)

- *Conscriptio Parochiae Szerdahelyiensis, Conscriptio filialis Vellem*, 1748.

(SZEL I. 1. Litera C, Nro. 2. Zichy Ferenc-féle összeírás 1748, Szerdahely, 6–8.)

SZEL I. 3. A. Archivum vetus, 24. Parochiae, Gencsapáti

- Wlasits János Németh gencsi plébános levele a szombathelyi espereshez. Németh Gencs, 1780. február 15. (SZEL I. 3. A. 24, 7. doboz, Gencsapáti)

- Wlasits János Németh gencsi plébános levele a szombathelyi espereshez. Németh Gencs, 1784. augusztus 28. (SZEL I. 3. A. 24, 7. doboz, Gencsapáti)

SZEL I. 3. A. Archivum vetus, 24. Parochiae, Kőszegszerdahely

- *Connotatio*, 1785. július 31. (SZEL I. 3. A. 24, 8. doboz, K2, Kőszegszerdahely)

- *Conscription Der Szerdahelyer Pfarr, und Filial Kirchen, wie auch deren Proventen: des Pfarrhoffs und des Pfarrers Proventen der Schullhausern, und deren Schullmeistern Einkünften De Anno 1780.* (SZEL I. 3. A. 24, 8. doboz, K2, Kőszegszerdahely)

- SZEL I. Püspöki Levéltár 3. Acta Cancellariae, D. Visitaciones canonicae
 CV Batthyány: *Visitatio Canonica Batthyányana*, 1757. (SZEL I. 3. D. 3. Batthyány József vizitációja, II. kötet, 313–322, 1757. szeptember 23., Kőszegszerdahely)
 CV Szily: *Visitatio Canonica Szilyana*, 1780. (SZEL I. 3. D. 4. Szily János vizitációja, 9. kötet, 249–265, 1780. június 2–3., Kőszegszerdahely)
 CV Herzan: *Visitatio Parochialis Ecclesiae Szerdahelyiensis*, 1803. (SZEL I. 3. D. 5. Herzan Ferenc vizitációja, fasc. Kőszegszerdahely, 1803., 1–28.)
- SZEL I. Püspöki Levéltár, 4. Püspöki Szentszék, A. Acta Consistoriale
 Léka mezőváros folyamodványa a szombathelyi egyházmegyei konzisztóriumhoz, 1835. augusztus 31. (SZEL I. 4. A. 2. Acta, 1835/628)
 SZEL IV. Plébániai Levéltárak, 66. Kőszegszerdahely
- Kőszegszerdahely HD I. = *A szerdahelyi plébániához tartozó Jegyzések* (SZEL IV. 66. 1. doboz)
 - *Liber continens Racionicii Ecclesiae Velem ad Sanctum Vitum ab Anno 1793, Erogatio ab Anno 1813 usque ad Annum 1842.* (SZEL IV. 66. 15. doboz)
 - *Velem Szent Vid Templom számadási könyve 1843-dik évtől 1877-ig.* (SZEL IV., 66., 15. doboz.)
 - *Kézi napló a szt. Vid hegyi templom bevételeiről és kiadásairól, 1889–1914.* (SZEL IV., 66., 15. doboz.)
 - *A Szent Vid templom pénztári naplója 1931. évtől 2009-ig* (SZEL IV., 66., 16. doboz.)
- SZEL IV. Plébániai Levéltárak, 36. Gencsapáti
Kereszteltek, Házasultak és Halottak anyakönyve 1805–1858. (SZEL IV. 36. Anyakönyvek, 1. doboz)
- SZEL VIII. Gyűjtemények, 10. Másolatok, A, Visitaciones Canonicae, 1. Tormásy
 CV Tormásy (átírás): *Visitatio canonica Széchenyiana confecta a Petro Tormásy, anno 1674.* (SZEL VIII. 10. A. 1. Tormásy Péter vizitációja, 93–94. 1674. július 15. Szerdahely)
- ESTERHÁZY PÁL: *Mennyei Korona azaz Az egész Világon lévő Csudálatos Boldogságos Szűz Kepeinek rövideden föl tett eredeti. Mellyet sok tanulságobol oszue szerzett és az áetatos hivek lelki idvösségekre ki bocsátott uijonnann Galanthal Esterás Pál, Szentséges Romai Birodalombeli Herczeg, Magyar Országí Palatinvs 1696 Esztendőben. Meg szaporittatott pedig az előbbenni Könyv ugy hogy az Historiáknak száma Ezer Három Száz. h n.* (RMK I, 1496.)

IRODALOM

- BALOGH Lajos–VÉGH József (szerk.) (1982): Vas megye földrajzi nevei. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely.
- BARNA G. (2000): Búcsújáró helyek a Győri Egyházmegyében. In: Kiss Tamás (Szerk.): A Győri Egyházmegye Ezer Éve. Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Győr. pp. 69–82.
- BARNA G. (2001): Búcsújáró körzetek – kulturális övezetek. In: BARNA Gábor: Búcsújárók. Kölcsönhatások a magyar és más európai vallási kultúrákban. Lucidus Kiadó, Budapest. pp. 35–54.
- BARTHA E. (1992): Vallásökológia. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban. Debrecen.
- BÁLINT S.–BARNA G. (1994): Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Szent István Társulat, Budapest.
- BOROSSAY K. (2020): Historia Domus Ginsiensis seu Keüszeög Societatis Iesu. A községi jezsuiták háztörténete: egy reménybeli szövegkiadás elé. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 32. évf., 3–4. szám, pp. 37–54.
- FAZEKAS I. (2014): Falusi közösségek hitváltoztatása a XVII. században. In: FAZEKAS István: A reform útján: A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr. pp. 187–195. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, feldolgozások, 20.)
- FEKETE M. (1996): Adatok Velem–Szentvid középkori történetéhez. (A lelőhely régészeti kutatásának 100. évében.) In: Lengvári István (Szerk.): In memoriam Bata Gábor: Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Pécs. pp. 53–70.
- FEKETE M. (2007): Szentvid vára. Savaria – A Vas Megyei Múzeumok Értesítője, 31. évf., pp. 77–155.
- FEKETE M.–KISS G. (2024): A Szent Vid-hegy középkori templomai. In: Medgyesy S. Norbert: A gyógyulás helye. Szent Vitus hazai tisztelete, Velem–Szentvid története, áhítatformái és a perenyéiek fogadalmi zarándoklata. Magyar Napló–Perenye Község Önkormányzata, Budapest–Perenye. pp. 85–108.
- FRISNYÁK S. (1996): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920). In: Frisnyák Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza. pp. 121–142.
- HENSEL F. (1976): Vitus (Veit, Gui). In: Engelbert Kirschbaum SJ – Wolfgang Braunfels (Hrsg.): Lexikon der christlichen Ikonographie, Ikonographie der Heiligen Meletius bis Zweiundvierzig Martyrer, 8. Herder, Rom–Freiburg–Basel–Wien. pp. 579–583.
- HONVÁRI J. (2007): A nyugati periféria történeti folyamatai. In: Rechnitzer János (szerk.): Nyugat-Dunántúl. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja–Dialog Campus Kiadó, Pécs–Budapest. pp. 21–55. (A Kárpát-medence régiói 5.)

- KOLTAI A. (2012): Batthyány Ádám: Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, feldolgozások, 14.)
- LÉKA Gy. (1999): A műszaki zár- és erődrendszer (vasfüggöny) felszámolása, 1948–1989. Hadtudomány, A Magyar Hadtudományi Társaság és az MTA Hadtudományi Bizottsága folyóirata, IX. évf., 3–4. szám, pp. 17–24.
- MAGYAR Z. (2010): Muravidéki népmondák. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva.
- MEDGYESY S. N. (2024): A gyógyulás helye. Szent Vitus hazai tisztelete, Velem-Szentvid története, áhítatformái és a perenyéiek fogadalmi zárandoklata. Magyar Napló–Perenye Község Önkormányzata, Budapest–Perenye.
- MEZŐ A. (1996): A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- MEZŐ A. (2003): Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest. (METEM-könyvek 40.)
- THIRRING G. (1933): Felső-Dunántúl. Csányi Károly, Graf Samu, Heimler Károly és Dr. Székely Jenő közreműködésével írta és szerkesztette Dr. Thirring Gusztáv. Kellner Ernő Könyvnyomdája, Budapest.
- TIMÁR P. (2019): Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára V. (Szentmargita–Zsuzsuktó) Szeged.
- TÜSKÉS G. (1993): Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében. Akadémiai Kiadó, Budapest.

A METODIZMUS HADTÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁRÓL

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

A 17-18. század hadművészeti iskolája, a metodizmus a modern hadtörténetírás jelentős polémiáját eredményezte, melynek végleges lezáratlansága kihat korunk történettudományára és hadelméletére is. (NOWOSADTKO, J. 2002; NAGY M. M. 2023b). A hadtörténelemben nemzetközi szinten elsősorban HANS DELBRÜCK (1848-1929), hazánkban pedig PERJÉS GÉZA (1917-2003) nevéhez kötődő vita CARL von CLAUSEWITZ alapműve – Vom Kriege (1832-1834) – hadtörténelmi fejtegetéséből eredt (CLAUSEWITZ, C. von 2003). Szakmai lényege annak eldöntése volt, hogy a 17-18. században a hadseregek ellátórendszereinek nehézsége és a hadszíntéri potenciálok tudatos figyelembevétele miatt valóban létezett-e önálló metodista hadviselés, és a kor hadművészete eltökélten és következetesen kerülte-e a döntő ütközetet. A hadtörténészek metodizmus- vagy más néven stratégia-vitája egyetlen kérdés körül jegecesedett ki; az állandó hadseregek kialakulásának korában előtérbe kerülő manőverező jelleg a 17-18. század során tudatosan felépített hadelméleti rendszerből, vagy inkább a történelmi időszak egyéb kényszereiből fakadt-e? Jóllehet a felvetett kérdések tisztázásával HANS DELBRÜCK már egy évszázaddal ezelőtt holtpontra juttatta a vitát, ám a korrall foglalkozó hadtörténészek egy része a későbbi évtizedekben is szívesen tekintette a metodizmust valós kortünetnek (NOWOSADTKO, J. 2002; DELBRÜCK, H. 2000; PERJÉS G. 1961-1962). A 17-18. században valóban sajátos arculatot öltött az európai kultúrkör hadviselése, ám a megsemmisítésre való törekvés kerülése – a manőverezés és az ellátó rendszerek hangsúlyossá válása miatt – csak látszat volt. Jelentős ütközeteket gyakorta vívtak ebben a korban is.

Amikor HANS DELBRÜCK hadtörténelmi alapművének első kiadásában (1920) egy időre lezárta a vitát, egyben új vizsgálatok előtt nyitott utat. Az állandó hadseregek kialakulásának kora továbbra is fontos hadtörténelmi kérdés maradt, ám a hadművészeti kutatások fókusza egyre inkább a hadszínterek eltartó képességéből fakadó kényszerekre irányult. A magyar hadtörténetírásban a metodizmus témájában úttörő munkásságot kifejtett PERJÉS GÉZA két alapműve (1961-1962, 1963) is ezt a hadművészeti kényszert vizsgálja. A szakirodalom szerint feltűnő, hogy a metodizmus kérdése körül kibontakozó polémiában milyen nagy mértékben figyelmen kívül maradt a földrajzi tényezők vizsgálata, és a geográfiai argumentációval nem élt a hadtörténetírás. Dolgozatunkkal e

hiányt szándékozunk bizonyos fokig pótolni. Igyekszünk rámutatni arra, hogy a politikai, államhatalmi szemléletmódjában növekvő mértékben geográfiaiivá váló korszakról van szó, amelynek szellemisége magában hordozta a későbbi időszak által nevesített jelenség, a metodizmus lényegét. Mondandónk kifejtéséhez elsősorban PIERRE CHAUNU (1923-2009) már magyarul is hozzáférhető két kultúrtörténeti szintézisére, és azok szövegváltozataira támaszkodtunk (CHAUNU, P. 1971, 1998, 2001).

Tézisünket, amely szerint a geográfiai megközelítés alkalmazása jelentősen tágíthatja a 17-18. század hadtörténelméről alkotott képet, először a metodizmus néhány katonaföldrajzi jellemzőjének bemutatásával, majd a kor fokozódó erejű geográfiai tényezőinek felmutatásával igazoljuk.

A HADVISELÉS KÉNYSZERE

A metodizmus-vita geográfiai megközelítése két szempontból, egyfelől a hadművészeti, másfelől a politikai földrajzi tényezők felől lehetséges. Mindkét geográfiai halmaz egészen sajátos tájhasználatot feltételez, amennyiben az előbbi a vidék természeti és társadalmi potenciáljának fokozott mértékű katonai felhasználására, míg az utóbbi az államhatalom növelésére irányul. A két célkitűzés egyfelől az abszolutista államrendszer kiépülésében és megszilárdulásában, másfelől hadügyének földrajzi mechanizmusában található. E jelenség mögött az abszolutista birodalmak térszerveződése és tudatos térszervezése rejlik, amit a már említett francia történész találóan fogalmazott meg: „...*A területi állam a klasszikus Európa egyik nagy eredménye...*” (CHAUNU, P. 1971. p. 18.). A 17-18. századi európai állam területi jellege – a tér egyre tudatosabb alkalmazása a politikai és a hadügyi életben, valamint az államhatárok által körülzárt terület mind tudatosabb térszervezése – a földrajzi tényezők hatásainak tudatos figyelembevételét feltételezi. A földrajzi tényezők azonban nemcsak a politikai élet és a hadjáratok determináló erőivé váltak, hanem mélyen beépültek a katonai és a hadvezéri gondolkodásba, s ezen keresztül az állam legfelső politikai döntési folyamataiba is. A kor nagy hadvezérei egyben a nemzetközi politikai élet fontos szereplői voltak. Ha a hadszíntér geográfiai viszonyai az ő gyakorlatias gondolkodásukat meghatározták, akkor ez által determinálták az állam külpolitikai érdekvédelemzési képességeit is. Például a török elleni felszabadító hadjáratok a Kárpát-medencében a hadszíntér nyújtotta lehetőségek alapján zajlottak és így Bécs külpolitikai törekvéseit nagymértékben korlátozták (NAGY M. M. 2018, 2023). E geográfiai keret minden abszolutista államban hatott, jóllehet annak formái a kontinens egyes vidékein egészen eltérő vonásokat és területi hatalomgyakorlást eredményezett (HUBATSCH, W. 1962).

Az állam és hadügyének területi jellege a hadvezéri tudás és tehetség egyik mércéjévé vált. A modern hadelmélet alapjait részben a klasszikus Európa,

részben a napóleoni háborúk jellegéből, s nem utolsósorban ezek különböző vonásainak eltéréseiből felépítő CARL von CLAUSEWITZ szerint a hadvezéri tehetség egyik megnyilvánulása a vidék áttekintésének képessége, amely: „...*egész cselekvését könnyedebbé és magabiztosabbá teszi, ami megvédi őt egy bizonyos belső gyámoltalanságtól...*” (CLAUSEWITZ, C. von 2013. 85. p.). A 17-18. század hadügyének egyik nagy, egészen a 19. század közepéig ugyanúgy ható, szinte megoldhatatlan nehézsége volt a földrajzi távolságok leküzdése a hadszíntéren, valamint a küzdelem megvívásának helyet adó terület geográfiai megismerése. Ez az elsősorban gyakorlati probléma jelentősen fokozta a fegyveres összecsapások egyik fontos kísérő jelenségét, a bizonytalanság tényezőjét. A bizonytalanság azonban az alapos topográfiai és földrajzi ismeretekkel egy fokon mérsékelhető volt, ám csökkentésének mértéke nagyban függött a hadvezér műveltségétől és geográfiai látásmódjától.

A 17-18. századra is érvényes volt, hogy a „...*háború a véletlen birodalma...*” (CLAUSEWITZ, C. von 2013, 73. p.), és e bizonytalansági tényező mérséklésének két módja földrajzilag kézenfekvőnek tűnik. Egyfelől csökkenthető volt a hadszíntér topográfiai ismeretével, másfelől pedig az egyre nagyobb határfokú térszervezéssel, ami összefüggésben áll a kor külpolitikai, nagyhatalmi átrendeződésével (CHAUNU, P. 1998, 2001; KENNEDY, P. 1992; KISSINGER, H. 2008). Belső logikájából, valamint az abszolutizmus és a merkantilizmus lényegéből eredően a birodalmi térszervezés a tudatos tájhasználatot, továbbá a geográfiai viszonyok megismerését hozta magával, és nem utolsósorban vidék tényezőinek alapos és módszeres katonai célú kihasználását. Ezek a kultúrtörténeti tényezők a kor tudományos szellemiségén túl kiemelik a katonai gondolkodás, továbbá a geográfia fellendülésének egyidejűségét, amely az abszolutista állam térbeliségéhez kapcsolódik (BECK, H. 1973; DELBRÜCK, H. 2000; FRIEDEL, E. 1991-1992; JÄHNS, M. 1890). Ebben a korban és még hosszú évszázadokon át az európai kultúrkör embere azonosította az állam külpolitikai akaratervényesítő képességét és területi nagyságát. A földrajzi kiterjedés alapjaiban determinálta a katonai szakma térhez való viszonyát is. Az abszolutizmus és a metodizmus, mint államhatalmi tényezők, oly erősen kapcsolódtak a földrajzi térhez, hogy a háborús célok meghatározása és azok megvalósítása földrajzi kényszereken át történt. Ám e geográfiai tényezők nem azonosak a hadtörténetírás által oly pontosan ábrázolt ellátási nehézségekkel (PERJÉS G. 1961-1962, 1963). Ezek természetesen hatottak, de a metodizmus olykor óvatosságnak tűnő hadviselése mögött a területi átrendeződés és a politikai akarat (az ennek megfelelő háború) közötti szoros kapcsolatot sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Geográfiai értelemben ezt az utóbbit tartjuk a metodizmus döntő tényezőjének.

A metodizmus másik lényeges, geográfiai vonatkozású tényezője a stratégia 17-18. századi válsága, amelynek lényegét a kor hadügyét alaposan ismerő

PERJÉS GÉZA az alábbiakban fogalmazta meg: „...*A válság szerintünk abban állt, hogy a háborúk politikai céljai, valamint az alkalmazott – és a tárgyi körülményekből kifolyóan az egyedül alkalmazható – stratégia között törés állt be; a stratégia nem tudott megfelelni a politika által támasztott követelményeknek...*” (PERJÉS G. 1963. 163. p.) Geográfiai szempontból azonban hangsúlyozni szeretnénk, hogy ilyen jellegű, a politika és a hadügy közötti törésből eredő válság nem létezett, s amit PERJÉS részben CLAUSEWITZ hadtörténelmi felfogásának feltételezett hibájára vezet vissza, az földrajzilag alaptalan lehet (PERJÉS G. 1961-1962. II. p. 26.). Úgy véljük, hogy PERJÉS a metodizmus vita hevében kevés figyelmet fordított arra, hogy a stratégiai és a politikai célkitűzések és eljárások ebben a korban is szoros összhangban voltak egymással. Ahol a hadügy és a politika közötti összhang nem lehetett teljes, az az egyéb hadműveleti kérdések tere volt. Abban igazat kell adnunk PERJÉSnek, hogy „...*a korban a hadviselés tárgyi körülményeiből eredt a háborúk »céltalansága«.* Nem a »metodizmusból« fakadt; metodizmussal vagy anélkül, a háborúknak szükségképpen így kellett lefolyniok...” (PERJÉS G. 1961-1962. II. 37. p.). Ám pusztán a „*tárgyi körülmények*” vizsgálata, esetünkben a hadszíntér eltartó képességének és a hadügynek összevetése még nem ad geográfiai magyarázatot a metodizmus egészére. Ehhez CLAUSEWITZ néhány tételét szükséges segítségül vennünk. A legfőbb kérdés az, amelyet sem DELBRÜCK, sem PERJÉS nem vizsgált, hogy a CLAUSEWITZ-i megsemmisítés és a háború geográfiai, politikai földrajzi célja között milyen kapcsolat létezhetett a 17-18. században.

CLAUSEWITZ fő művében a háborús megsemmisítést soha sem az államra, vagy a társadalom egészére érti, hanem az általuk létrehozott katonai szervezetre: „...*A haderőt meg kell semmisítenünk, azaz olyan helyzetbe kell juttatnunk, hogy a harcot ne tudja folytatni többé. Itt rögzítenünk kell, hogy a továbbiakban »az ellenséges haderő megsemmisítése« kifejezés alatt kizárólag ezt értjük...*” (CLAUSEWITZ, C von 2013. 57. p.). A megsemmisítésnek ez a kizárólag a katonai szervezetekre s ezeken át a politikai akaratra irányuló célja a hadszíntér és a benne alkalmazott erők viszonyával függ össze. A nagy kiterjedésű hadszíntereken kisméretű hadseregek működtek, és a jelentős ütközetek egészen pontszerű földrajzi képleteket jelentettek. A nagy térben operáló kis kötelékek méretei és ellátórendszerei – az utanszállítás – vékony vonalakként szeltek át a tevékenység vidékét. A tér és a katonai erő aránya a metodizmus időszakában azonban egy nagy kiterjedésű földrajzi képletben csúcsosodott ki. A hadjáratok ugyan vonalszerűen és pontszerűen zajlottak a térben, ám az elért békekötések során már egész országrészek és tartományok cseréltek gazdát. A kor hadviselése ily módon folt- vagy sávyszerű jelleget öltött. Ez a metodizmus hadügyének egyik markáns jellemzője, amely a katonák és a politikusok gondolkodásán át földrajzi kényszerként hatott. A földrajzi kényszer – mint geográfiai rendszer – egyik

eleme volt a hadszíntér eltartó képessége, amely az alkalmazható katonai erőn át egyben kijelölte a politikai célkitűzések korlátait is. Egyebek mellett erre mondja a porosz katonai gondolkodó: „...*bizonyos mértékig állandó viszony áll fenn a haderő abszolút nagysága és az általa elfoglalható területek nagysága között. E viszony nem számszerűsíthető, egyéb körülmények állandóan változtatják...*” (CLAUSEWITZ, C. von 2013. p. 515.). Mindezzel azt állítjuk, hogy a metodizmus korában a geográfiailag pontszerű megsemmisítés elvezetett egy újabb geográfiai kényszerítő tényezőköz, a katonai siker politikai földrajzi hatóköréhez. Ennek korabeli ismerete, még ha nem is volt tudatos, a korlátozott célú és kevésbé energikus hadviselés irányába hatott.

A METODIZMUS POLITIKAI FÖLDRAJZA

A 17-18. század hadművészete elválaszthatatlan a kor hadügyének és államéletének sajátos világától, így nem egyszerűsíthető le pusztán a fegyveres küzdelem geográfiai kérdéseire irányuló hagyományos katonaföldrajzra. Földrajzi értelmezése túlmutat a megnövekedett lélekszámú hadszínterek eltartó képességének vizsgálatán és az állami élet térbeli problémáinak figyelembevételével lehetséges. Fontos szempont lehet a metodista hadvezetés geográfiaja esetében annak térbeli elterjedése. A korszak európai kontinensének legfejlettebb és legsűrűbben lakott térségében, CHAUNU szerint (1971) a klasszikus Európa korának kezdetén, 1620 körül, Franciaország, a Német-Római Birodalom, valamint Itália vidékein másként érvényesülhetett, mint a német birodalmi területektől keletre. Jóllehet az európai kontinens minden birodalmában kimutatható a metodizmus hadművészete, de az eltérő társadalmi fejlettség, valamint a különböző társadalmi-kulturális közegből érkezett hadvezérek működésében jelentős árnyalatok mutathatók ki. Véleményünk szerint a földrajzi elterjedésbeli különbségek tükröződhetnek CLAUSEWITZ-nek a metodizmus kora egyes hadvezéreiről írott szakmai értékeléseiben, melyek fő műve sajátos előmunkálatainak tekintendők (CLAUSEWITZ, C. von 1837 a, b).

A metodizmus hadművészeti elterjedésének földrajzi jelenségénél érdemes felvetnünk a különböző kultúrák összeütközése során nyilvánvalóan kimutatható mutációkat. Ez a mintegy bő másfél évszázad, a klasszikus és a felvilágosodás kori Európa, nemcsak a kontinens nagy konfliktusait eredményezte, hanem bővelkedett gyarmati háborúkban is. Sőt a kor egyik legnagyobb konfliktusa, a hétéves háború (1756-1763) jelentős részben gyarmati összeütközés is volt. A katonai szakma minden történelmi korra érvényes sajátossága, hogy igyekszik igazodni a hadszíntér földrajzi adottságaihoz, miközben műveltsége és az úgynevezett „*hadsereg üzem*” (a katonai gyakorlati élet) az európai kultúrkörben mindenhol egy és ugyanaz. A metodizmus korában feltételezésünk szerint ez oly módon hatott, hogy az Európán kívüli területeken a gyarmatosító hatalmak kötelékei az anyaországból hozott módon igyekeztek viszonyulni a földrajzi

állapotokhoz és a háborút megvívni. Ám ezt a katonaföldrajzi képletet jelentősen módosította a bennszülött lakosság jelenléte és részvétele a fegyveres küzdelemben. Sőt teljesen új arculatot nyerhetett a bennszülött lakosság elleni háborúk hadművészeti képe.

Ismét más megjelenési formát diktálhatott Köztes- és Kelet-Európa Oszmán Birodalommal szembeni frontierjeinek térsége, ahol a metodizmus, a nyugati hadikultúra találkozott össze a keleti elemeket magában hordozó Török Birodalom hadügyével. A kölcsönös hadművészeti azonosulás a hadügy praxeológiájából ered. A Kárpát-medencei frontier helyváltoztatása a török elleni felszabadító hadjáratok során, amikor a medencecsoport belsejéből átkerült a déli peremvidékre, egyben geográfiai jellegének módosulásával is járt. A metodizmus korának első időszakában a belső végvári rendszeren alapuló frontier mintegy determinálta a metodizmus idomulását a Kárpát-medencéhez. Földrajzi értelemben ez is fontos tényezője lehetett a PERJÉS GÉZA által (1961-1962) oly alaposan feldogozott Zrínyi-Montecuccoli-vitának. A végvári rendszerként még pusztán védelmi funkcionális térként működő frontier a török kiszorítását követően Katonai Határőrvidékként jelent meg Magyarország és a Habsburg-birodalom déli határai mentén. Ez a térszerkezeti elem azonban nemcsak védelmi funkcionális tér volt, hanem ennél sokkal több. A pozsareváci béke (1718) időszakában, majd a Pragmatica Sanctio tartományonkénti érvényesítésével (NAGY M. M. 2018) a 17-18. század folyamán a közép- és kelet-európai laza kötődésű Habsburg-birtokok egységes hatalmi és birodalmi térré váltak, melyen belül a határőrvidék egészen egyedi alkotó elemet jelentett. Mint ilyen, fontos erődjével és részben művi úton kialakított településhálózatával, egyszerre szolgálta a Balkán-felé forduló dunai birodalom methodista hadviselésének és hadügyének érdekeit, valamint az oda telepített délszláv népesség beillesztését a nagyhatalmi erőközpont belső térszerkezetébe.

A Katonai Határőrvidék megszervezése az államtér tudatos formálásának bizonyítéka. Az államtér határvidékein kialakított erőrendszer egyik funkciója a környező hadszínterre vonuló hadseregek ellátási rendszereinek működtetése is volt. Ez a jelenség Európa egyéb területein, főleg Franciaország keleti határai mentén is megfigyelhető (PERJÉS G. 1961-1962; 1963). Így amikor a kor hadtudománya nagymérvű fellendülést mutat és élén a fortifikáció áll, akkor a metodizmus eddig kevés figyelemre méltatott vonását láthatjuk. Az erődítések felértékelődése, az államterek földrajzi átszervezése, a döntő ütközetek mellett a már megfogalmazott döntő várostromok (NAGY M. M. 2023a), az ezekhez fűződő területi átrendezésre irányuló mérsékelt külpolitikai szándékok nem utolsósorban a hadszíntér ellátási kérdései együtt jelentik a metodizmus hadtörténeti földrajzi témáját, amely mély geográfiai megközelítéssel vizsgálható.

IRODALOM

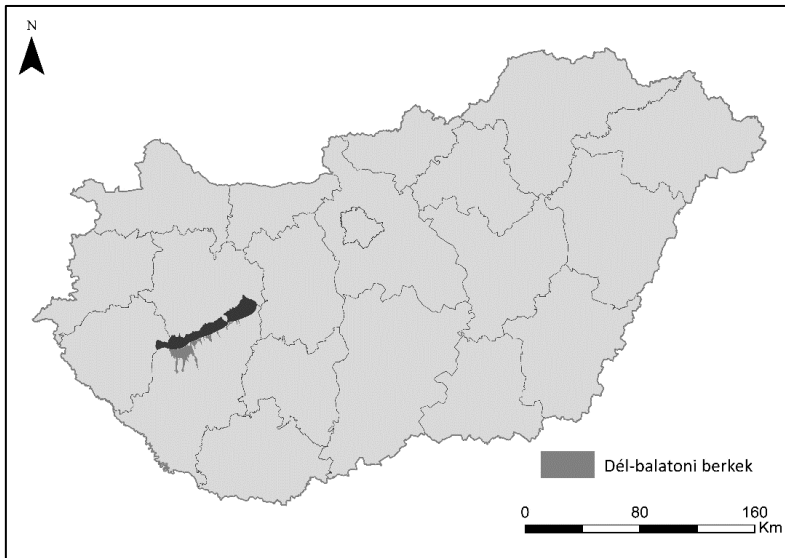
- BECK, H. (1973): Geographie: europäische Entwicklung in Texten und Erläuterungen. – Verlag Karl Alber, Freiburg-München, 510 p.
- CLAUSEWITZ, C. von (1832-1834): Hinterlassene Werke I-III. Band, Vom Kriege. – Ferdinand Dümmler, Berlin. 3 db.
- CLAUSEWITZ, C. von (1837a): Hinterlassene Werke IX. Band. Strategische Beleuchtungen mehrerer Feldzüge von Gustav Adolf, Turenne, Luxemburg und andere historische Materialien zur Strategie. – Ferdinand Dümmler. 272 p.
- CLAUSEWITZ, C. von (1837b): Hinterlassene Werke 10. Band. Strategische Beleuchtungen mehrere Feldzüge von Sobiesky, München, Friedrich dem Großen und dem Herzog Carl Wilhelm Ferdinand von Braunschweig und andere historische Materialien zur Strategie. – Ferdinand Dümmler, Berlin. 348 p.
- CLAUSEWITZ, C. von (2013): A háborúról. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 706 p.
- CHAUNU, P. (1971): A klasszikus Európa. – Gondolat Kiadó, Budapest. 414 p. + 104 t.
- CHAUNU, P. (1998): Felvilágosodás. – Osiris Kiadó, Budapest. 531 p.
- CHAUNU, P. (2001): A klasszikus Európa. – Osiris Kiadó, Budapest. 553 p.
- DELBRÜCK, H. (2000): Geschichte der Kriegskunst IV. Die Neuzeit: vom Kriegswesen der Renaissance bis zu Napoleon (Sonderauflage). – Nikol Verlagsgesellschaft, Hamburg. 640 p.
- FRIEDEL, E. (1991-1992): Az újkori kultúra története III-IV. (Barokk és rokokó, Felvilágosodás és forradalom). Holnap Kiadó, Budapest. 2 db.
- HUBATSCH, W. (1962): Das Zeitalter des Absolutismus 1600-1789. – Georg Westermann Verlag, Freiburg. XII + 254 p.
- JÄHNS, M. (1890): Geschichte der Kriegswissenschaften, vornehmlich in Deutschland. 2. Abteilung. XVII. und XVIII. Jahrhundert, bis zum Auftreten Friedrichs des Grossen 1740. – R. Oldenbourg, München- Leipzig. XXXIX + 900 p.
- KENNEDY, P. (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása: gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500-2000. – Akadémiai Kiadó, Budapest. XXII + 637 p.
- KISSINGER, H. (2008): Diplomácia. – Panem Könyvkiadó, Budapest. 957 p.
- NAGY M. M. (2018): A pozsareváci béke és a hatalmi tér. – Történeti Földrajzi Közlemények 6. 3-4. pp. 34-60.
- NAGY M. M. (2023a): „...a táj olyan, mint eddig volt...” :tájhasználat Lotharingiai Károly naplójában. – Történeti Földrajzi Közlemények 11. Különszám, pp. 102-115.

- NAGY M. M. (2023b): Clausewitz hadelmélete korunkban. – Hadtudomány 33. 2. pp. 30-46.
- NOWOSADTKO, J. (2002): Krieg, Gewalt und Ordnung: Einführung in die Militärgeschichte. – edition diskord, Tübingen. 299 p.
- PERJÉS G. (1963): Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélemezés és stratégia a XVII. század második felében (1650-1715) (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, új sorozat, 29.). – Akadémiai Kiadó, Budapest. 189 p.
- PERJÉS G. (1961-1962): A „metodizmus” és a Zrínyi-Montecuccoli vita I-II. – Századok 95. 4-5. pp. 507-535. 96. 1-2. pp. 24-45.

A DÉL-BALATONI BERKEK TÁJTÖRTÉNETI ELEMZÉSE A 18. SZÁZADTÓL NAPJAINKIG

NÉMETH GERGŐ – LÓCZY DÉNES – GYENIZSE PÉTER

A vizes élőhelyek ökológiai gazdagsága kiemelkedő, ugyanis a Föld felszínének mindössze 6%-át alkotják, de a biodiverzitás 40%-ával rendelkeznek, azonban az antropogén beavatkozások következtében térszűkítésük drasztikussá vált. Magyarország különösen érintett ebben a folyamatban, mivel zsugorodásuk hatalmas mértékű, 1700 óta 80%-kal csökkent a kiterjedésük. (*Fluet-Chouinard, E. et al. 2023*) Hazánkban a 17-18. századtól kezdve vetődtek fel komolyabb vízrendezési törekvések. Az integrált környezetátalakító munkák erősen megváltoztatták a társadalmi termelés földrajzi alapjait, illetve ökológiai feltételrendszerét (*Frisnyák S. 1996*). A 19-20. század fordulójára végérvényesen átalakult a tájak összetétele. A szocialista tervgazdálkodás is ezt a szemléletet vitte tovább, sőt, a korábnál még erőteljesebb hatást gyakorolt a környezetre, ahogy napjaink nagyüzemi mezőgazdasága is.

1. ábra. A mintaterület elhelyezkedése

Célunk, hogy a Dél-balatoni berkek példáján keresztül bemutassuk ezeket a változásokat (*1. ábra*), továbbá javaslatokat fogalmazzunk meg az élőhely-rehabilitáció elősegítése érdekében. A tájhasználati arányok meghatározása mellett fontosnak tartottuk a tájszerkezeti jellemzők kvantitatív elemzését is, melyet tájmetriai mutatók alkalmazásával végeztünk. Ezek az indexek releváns információkkal szolgálnak a tájmintázatra vonatkozóan és lehetővé teszik az objektív összehasonlítást térben és időben. Vizsgálatunkhoz a 18. század második felétől napjainkig terjedő időszakot választottuk, mivel ekkortól állnak rendelkezésre a térség egészére kiterjedő térképi állományok.

2. A KUTATÁSI TERÜLET ELHELYEZKEDÉSE ÉS TERMÉSZETFÖLDRAJZI JELLEMZŐI

Mintaterületünk a Balaton déli partvonalával párhuzamosan, nyugatról kelet felé keskenyedő sávban helyezkedik el (*1. ábra*). Összterülete 194,8 km². Tájföldrajzi besorolás szerint a Nagyberkek és a Fonyód-Kenesei parti sík kistájak alkotják (*Csorba P. 2021*). A berkek körvonalát a Második Katonai Felmérés csikozásos domborzatábrázolása segítségével, valamint a mocsaras területek elhelyezkedése alapján lokalizáltuk (*Németh G. et al. 2021*).

A Balaton geológiai értelemben rendkívül fiatal. A medencéjét kialakító tektonikai folyamatok eredményeképpen a középső-pleisztocén végén létrejött az elősüllyedéke, elszigetelt vízfoltokkal. A részmedencék összekapcsolódása 15-16 ezer évvel ezelőtt történt meg (*Mezősi G. 2011*). Később a berkeket az északi-északnyugati széljárás miatt a tó déli oldalán felhalmozódó rekesztőtűrzások elválasztották a nyílt vízfelszíntől. Ezekben pangóvízes, oxigénszegény környezet alakult ki, amelyben megindult a tőzegképződés (*Hahn Gy. 1984*).

A Péczely-féle osztályozás szerint a Dél-balatoni berkek nyugati területe a meleg-mérsékeltlen száraz, a keleti pedig a meleg-száraz éghajlati körzetbe sorolható. Az évi középhőmérséklet 11-12°C, az átlagos csapadékmennyiség pedig 550-650 mm, kelet felé fokozatosan csökken (*OMSZ*).

A Balaton és a Sió vízgyűjtője a Dunántúl legnagyobb hidrológiai egységei (*Károlyi Z.–Vázsonyi Á. 1973*). A berkeken számos természetes kisvízfolyás halad keresztül. A tó vízszintjét a vízrendezés során csökkentették, viszont a berkek területének jelentős része még napjainkban is a középvízszint alatt helyezkedik el, ezért a csatornahálózat karbantartása elengedhetetlen a mezőgazdasági művelés számára. A terület egyéb állóvizekben is bővelkedik, de ezek nagyrészt mesterséges létesítmények, például a Marcali-víztározó. Jelentősebb természetes nyílt vízfelszín a Fehérvízi-láp területén található.

A terület élővilága már csak foltokban őrizte meg eredeti állapotát, a berkek nagyrészt mezőgazdasági művelés alatt állnak. A vizes élőhelyek legjellegzetesebb társulásai a nádasok, zsombékosok, üde láprétek. Az őshonos fás társulások között szerepelnek a fűz- és égerlápok, valamint a tölgy-kőris-szil

ligeterdők. A berkek számos védett kétéltű-, hulló, valamint halfajnak jelentenek életteret, továbbá vízmadarak fontos fészkelőhelyeként szolgálnak.

3. MÓDSZEREK

A geoinformatikai eszközök és módszerek ma már lehetővé teszik a vizes élőhelyek hatékonyabb feltérképezését és nem csak a felszíni, de a felszín alatti vízmozgások modellezését egyaránt segítik. (Szabó L. et al. 2023; Hervai A. et al. 2018) Jelen kutatásunkban a tájhasználat múltbéli állapotáról az Első Katonai Felmérés (1783–1784), Második Katonai Felmérés (1856–1857), Harmadik Katonai Felmérés (1880–1882), 1941-es Katonai Felmérés, 1950–1952-es Katonai Felmérés, valamint az 1980–1989-es topográfiai térkép lapjai szolgáltak információval. Napjaink földhasználatára vonatkozóan a 2018-as CORINE vektoros adatbázisát használtuk.

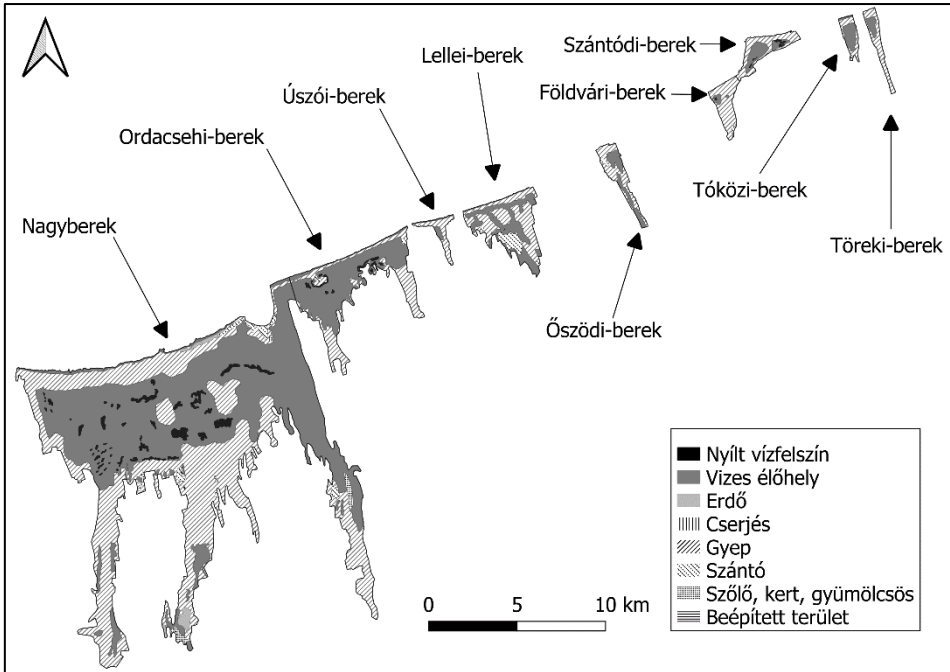
A raszteres térképek digitalizálását ArcGIS és QGIS környezetben, vizuális interpretációval végeztük. A jelrendszert egységesítettük, a méretaránykülönbségekből adódó problémát pedig generalizálással oldottuk meg. A CORINE nem biztosított megfelelő felbontást, ezért a részletgazdagság növelése érdekében irányított műholdképosztályozást hajtottunk végre 2020-as Sentinel-2 felvételek segítségével. Az volt a célunk, hogy a gyakori tájelemnek számító kisebb erdősávok is megjelenjenek a térképen. A generalizált réteget vektoros térképpé konvertáltuk, majd tovább finomítottunk rajta az 1000 m²-nél kisebb foltok leválogatásával. Az így kapott poligonokat egyesítettük a CLC 2018 adatbázis térképével. Az eredmény egy olyan vektoros adatbázis lett, amely alkalmas a számítások elvégzésére.

A tájmetriai mérésekhez az ArcGIS vLATE modulját használtuk, amely vektoros alapú feldolgozásra alkalmas eszköz. (*arcgis.com*) A vizsgálat során a táj szintű mérőszámok közül a Shannon-féle diverzitás (SHDI) (Shannon, C.–Weaver, W. 1949; Túri Z. 2015), az osztály szintűek közül pedig az Effective Mesh Size (hatékony rácsméret index, MESH) (Jaeger, J. 2000; Túri Z. 2015) változását elemeztük. Az SHDI a táji diverzitás feltérképezését segíti. Amikor egy tájban sokféle folt típus jelenik meg és eloszlásuk viszonylag egyenletes, nincsenek domináns elemek, akkor nagyobb SHDI érték várható. A magas hatékony rácsméret pedig kompakt, kevésbé fragmentált foltokra utal. Például ahol összefüggő szántóföldi parcellák jellemzők, ott a táji diverzitás alacsony, miközben magas a szántók rácsmérete. A mutatók értelmezése során fontos, hogy az adott táj növényföldrajzi jellegzetességeit figyelembe véve ítéljük meg a kapott eredményeket. Egy olyan térség esetében, ahol például zárt erdő az őshonos vegetáció és ez a folt típus dominál, kedvezőnek számít az alacsony SHDI és magas MESH, mivel a foltok érintetlenségét jelzi. Viszont egy mozaikos, ligeterdős területen a magas diverzitás és az alacsony rácsméret utal a természetközeli állapotra.

3. EREDMÉNYEK

Az Első Katonai Felmérés (1783–1784) tájhasználati térképéről szemmel láthatóan kirajzolódik a vizes élőhelyek dominanciája. Ekkor még a térség 72,9 %-át sorolhattuk ebbe a kategóriába. A nyílt vízfelszínnel borított területek aránya 2,5% volt. A mohácsi csata (1526) után stratégiai, védelmi okokból a vidék lakossága elrekesztette a Sió völgyét, ezáltal jelentős mértékben megemelve a Balaton vízszintjét, elárasztva ezzel a közeli berkeket. (Károlyi Z.–Vázsonyi Á. 1973) A beépítettség az alacsony népsűrűség miatt elenyésző volt. A földművelés csak korlátozottan, a magasabb térszíneken valósulhatott meg. Erre utal a szántók elhanyagolható, 0,3%-os kiterjedése. A gyepterületek meghatározó mennyiségben fordultak elő, a mintaterület ötödét alkották (20,3%). Az erdők 3,3%-os arányban voltak jelen. Megfigyelhető, hogy a legelső vizsgált időpillanatban még rendkívül egysíkú volt a táj szerkezete, melyet az SHDI alacsony értéke jelez. A MESH index eredményei arra utalnak, hogy a vizes élőhelyek rendeződtek a legnagyobb egységekbe. Lényegesen meghaladják a többi foltosztály értékét, mivel ebben az időszakban elhelyezkedésüket szinte teljes mértékben a természetföldrajzi adottságok határozták meg. A tájhasználati arányok változása a 4. ábrán, a tájmetriai mutatók eredményei az 5. ábrán szerepelnek.

A berkek tájhasználati a Második Katonai Felmérés (1856–1857) időszakában már jelentős változásokon ment keresztül a korábbi állapothoz képest. (2. ábra) Szembetűnő a vizes élőhelyek drasztikus csökkenése, a felmérés idején már csak 51,2%-os arányban voltak jelen. A visszaesés számos tényezőre vezethető vissza. 1821-ben leégett a siófoki malom, melyet már nem építettek újra, ezért megszűnt a létesítmény visszaduzzasztó hatása, így a tó vízszintje csökkent. (Károlyi Z.–Vázsonyi Á. 1973) Az 1850-es évektől egy szárazabb időszak kezdődött és a vasútépítés miatt mesterségesen is igyekeztek süllyeszteni a tó vízszintjét, amely 1862-ben elérte a mélypontját (Bendefy L. 1968). Az 1863-ban átadott Sió-zsilip megkönnyítette a vízleeresztést. (Károlyi Z.–Vázsonyi Á. 1973) A gyepek aránya 44,2%-ra nőtt, a vizes élőhelyek rovására. A szántók kiterjedése kis mértékben növekedett, 1,9%-ra. A beépítettség ekkoriban még mindig feltűnően alacsony volt. Az erdők részaránya alig haladta meg a fél százalékot (0,6%). Az SHDI mutató értéke 0,903, vagyis növekvő diverzitást jelez. Ebből arra következtethetünk, hogy a tájszerkezet egyre összetettebbé vált. A vizes élőhelyek voltak a legegységesebbek, a MESH mutató alapján továbbra is ezek alkották a legösszefüggőbb foltokat.

2. ábra. Tájhasználat a Második Katonai Felmérés korában

A Harmadik Katonai Felmérés (1880–1882) időszakában a korábbi folyamatokkal ellentétes irányú változásokat figyelhetünk meg, ugyanis a vizes élőhelyek kiterjedése megközelítette a 19. századi állapotot, a mintaterület 66,9%-át borították. Ezzel összefüggésben a nyílt vízfelszínnek részaránya is növekedett, 2,7%-ra, az 1871–1883 közti nedves időszaknak köszönhetően. (Károlyi Z.–Vázsonyi Á. 1973) A gyepek jelentős mértékben visszahúzódtak a korábbi időszakához képest. Részarányuk 22,4%-ra csökkent. A szántók térfoglalása erősödött, ekkor már az összterület 6,6%-át alkották, de továbbra is csak a magasabb fekvésű területeken jelentek meg. Az SHDI vizsgálatokor enyhén emelkedő tendenciát észlelhetünk (0,954). A MESH mutató vonatkozásában sem volt változás, továbbra is a vizes élőhelyek rendeződtek leginkább összefüggő, nagy egységekké.

Az 1941-es katonai felmérés térképén már szembevető változásokat figyelhetünk meg, amely a 20. század első évtizedeiben zajlott le. A táj arculatát a korábbiaktól eltérően már nem a vizes élőhelyek, hanem a gyepek uralták, a mintaterület felén fordultak elő ebben az időszakban. A szántók kiterjedése is megnőtt, 19,1%-ra. Az új vízrendezési koncepcióban kiemelt szerepet kapott a Nagyberekben húzódó Nyugati-övcatorna, amely összegyűjti és levezeti a Somogyi-dombság felől érkező vízfolyások vizét, vagyis a „külvizeket”. (Károlyi

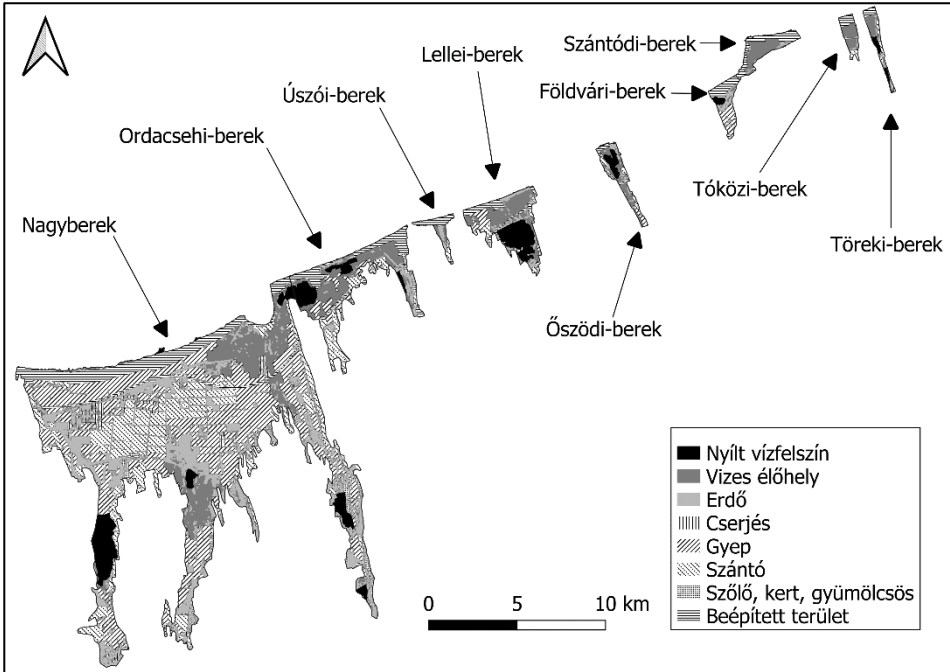
Z.–Vázsonyi Á. 1973) Az állóvizek kiterjedése stagnált, illetve kis mértékben csökkent, arányuk 2,4% volt. A szőlő, kert, gyümölcsös kultúrák részesedése nőtt, a Fonyód és Balatonkeresztúr közötti sávban kezdődő szőlőtelepítés következtében elérte a 3,4%-ot, ugyanis a homokturzás talaján nem élt meg a filoxéra. A part menti mezőgazdasági területek helyét fokozatosan átvették a települések, ekkoriban az ösztérület 3,7%-át alkották. A vízszintcsökkentés hatására lehetőség nyílt a tőzegtelepek kitermelésére, melyet leginkább helyben hasznosítottak fűtőanyagként. (Dömsödi J. 1976) 1941-ben a mintaterület 0,3%-án találkozhattunk tőzegtányakkal. A természeti környezet állapotára negatív hatást gyakorolt az erdők szinte teljes hiánya (0,04%). A SHDI a korábbi trendekhez hasonlóan növekedést mutatott, a tájmintázat sokkal heterogénebbé vált. A hatékony rácsméret index eredményei alapján ezúttal már a gyepek alkották a legnagyobb egységeket.

Az 1950-es évek elején a szántók térfoglalása tovább fokozódott, ekkor már a berkek negyedét (25,6%) alkották. A vizes élőhelyek aránya enyhén nőtt, illetve stagnált. Az állóvizek kiterjedése 1,5%-ra csökkent. 1949-ben megalakult a Balaton-Nagyberek Állami Gazdaság, amely a szántóföldi gazdálkodás fejlesztését tűzte ki célul. A kiszáradt, kotos talaj erózióját mezővédő erdősávok telepítésével sikerült visszafogni. (Temesi I. 1983) A szőlő, kert, gyümölcsös kultúrák kiterjedése 2,3%-ra csökkent, helyüket átvették a beépített területek, 4,7%-os aránnyal. Pozitív változásként értékelhető, hogy az erdők újra megjelentek, 2,7%-ra nőtt a kiterjedésük. Az SHDI mutató alapján a tájszerkezet diverzitásának gyarapodása tovább folytatódott.

Az 1980-as évek tájhasználatában a szántók kis mértékben visszaszorultak (22,8%-ra), a gyepek (45,2%), az állóvizek (5,9%) és az erdők (9,2%) növekedtek, míg a vizes élőhelyek aránya 10% alá zuhant. Pozitív fejlemény, hogy a Fehérvízi-láp területét 1977-ben védetté nyilvánították, majd a Ramsari Egyezmény részévé is vált. A beépített területek növekedése (8,9%-os részarány) tovább folytatódott. Az állami gazdaságban a szántóföldi művelést fokozatosan háttérbe szorították az állattartással szemben. Az erdők kiterjedésének növekedése mögött a nemesnyár ültetvények és fasorok telepítése állt. A halgazdálkodás is kiemelt jelentőségűnek számított. A szőlő, kert, gyümölcsös kultúrák kiterjedése minimálisra szorult vissza. A Shannon-féle diverzitás és egyenletesség enyhe növekedése folytatódott. A MESH mutató esetében továbbra is a gyepeké a vezető szerep, azonban releváns mértékben csökkent a rácsméretük.

Napjainkra a tájhasználat heterogénné, ezáltal kiegyenlítettebbé vált. (3. ábra) A szántók aránya 16,5%-ra csökkent, a vizes élőhelyek esetében pedig jelentős növekedést tapasztalhatunk, ezúttal a mintaterület 17,8%-át borítják. Az állóvizek is bővültek, 6,6%-os részesedéssel vannak jelen napjainkban. Az erdők aránya 15,8%-ra emelkedett, viszont számottevő részük invazív fajokból áll. A

cserjések aránya 1,7%. Ezek a változások az extenzifikáció irányába hatottak, mert a szántók és a legelők egy részét parlagon hagyták. A beépített területek tovább növekedtek, napjainkban a berkek 11%-át mesterséges foltok alkotják. A bővülés oka a fokozódó beépítés, illetve az M7-es autópálya építése. Az SHDI elérte a csúcstértékét (1,8), vagyis a vizsgált időkeresztmetszetben jelenleg a legdiverzebb a tájmintázat. Továbbra is a gyepeknek a legnagyobb a MESH mutatója, következésképpen megmaradtak a táj legdominánsabb elemeinek.

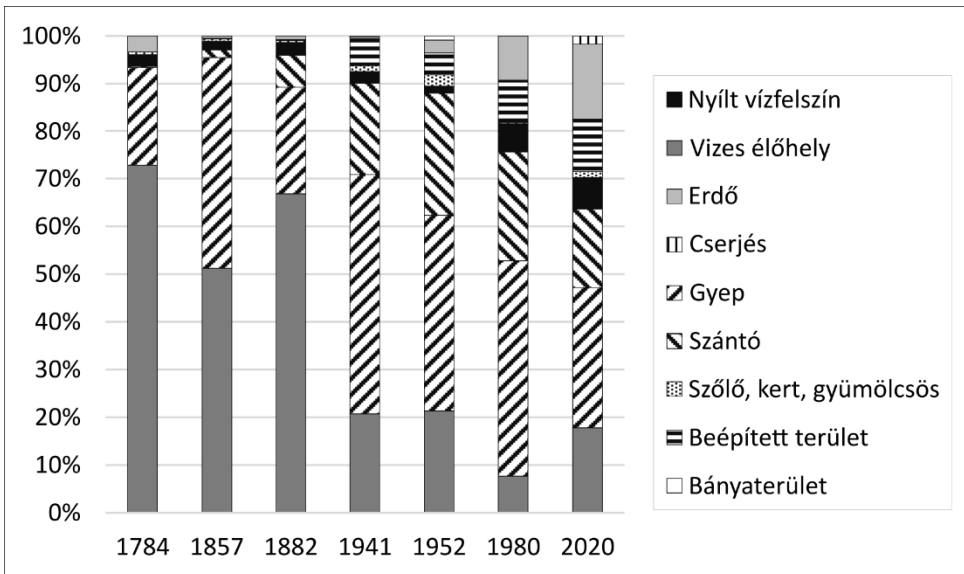
3. ábra. Tájhasználat napjainkban

4. ÉLŐHELYREHABILITÁCIÓS JAVASLATTÉTEL

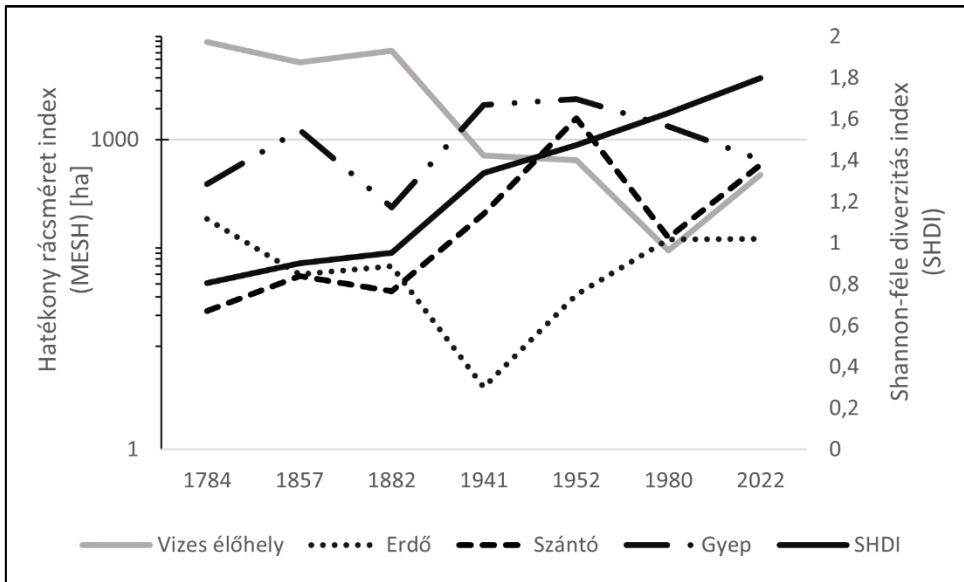
Az eredeti környezet újrateremtése nem valósítható meg az élőhelyrehabilitáció keretein belül, azonban lokálisan létrehozható a természeteshez hasonló élővilág. Véleményünk szerint nincs szükség a szabályozáskor beállított talajvízszint emelésére az egész térségben, de a vizes élőhelyek megóvása érdekében törekedni kell a vízvisszatartásra, ez pedig néhány csatorna elzárásával, zsilipek kialakításával valósítható meg, vagyis a hirtelen lezúduló nagy mennyiségű csapadék egy része tárolhatóvá válna. A parti sáv sűrű beépítettsége kedvezőtlenül hat a vízimadarak életkörülményeire, de új víztározók létrehozásával táplálékot és búvóhelyet biztosítanánk számukra.

5. ÖSSZEGZÉS

Az Első Katonai Felmérés idején a vizes élőhelyek uralták a tájat. A Balaton vízszintje magas volt, ezért a berkek tartósan víz alá kerültek. A Második Katonai Felmérésnél látható a vizes élőhelyek csökkenése, melyet természeti és társadalmi hatások egyaránt fokoztak. Ezzel egyidejűleg a gyepek kiterjedése növekedésnek indult. A 19. század második felében egy csapadékosabb periódus következtében átmenetileg nőtt a vizes élőhelyek és nyílt vízfelszínek aránya. Az 1941-es térkép azonban mélyreható változásokat jelzett, a gyepek és szántók expanziójának hatására a vizes élőhelyek, illetve az erdők részaránya zuhanni kezdett. Az 1950-es években az állami gazdaság tevékenysége nyomán ezek a tendenciák tovább folytatódtak. Az 1980-as években az erdők és gyepek részesedése emelkedett, de a vizes élőhelyek aránya csökkent. Napjainkra a táj heterogénné vált. Az extenzifikáció következtében a vizes élőhelyek és az erdők területfoglalása fokozódott. (4. ábra) Az utóbbi 250 év alatt tájszerkezet egyre diverzebbé vált, viszont ez a korábban egységes, természetes élőhelyek felbomlásából adódott. A 19. század végéig a vizes élőhelyek MESH indexe volt a legmagasabb, majd ezt követően a gyepek mutatója vált kiemelkedővé. (5. ábra)

4. ábra. A tájhasználati arányok változása a vizsgált időszakban

5. ábra. A hatékony rácsméret index (MESH) és a Shannon-féle diverzitás index (SHDI) változása

IRODALOM

- BENDEFY L. (1968): A Balaton vízszintjének változásai a neolitikumtól napjainkig. – Hidrológiai Közöny 48. pp. 257-262.
- CSORBA P. (2021): Magyarország kistájai. – Meridián Táj- és Környezetföldrajzi Alapítvány, Debrecen. 232 p.
- DÖMSÖDI J. (1976): Adatok a Nagyberék és környéke lápterületeinek hasznosításához. – Agrokémia és talajtan 25. pp. 115-130.
- FLUET-CHOUINARD, E. – STOCKER, B.D. – ZHANG, Z. et al. (2023): Extensive global wetland loss over the past three centuries. – Nature 614. pp. 281-286. <https://doi.org/10.1038/s41586-022-05572-6>
- FRISNYÁK S. (1996): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920). – Tér és társadalom 10. 1. pp. 43-58.
- HAHN GY. (1984): Magyarország tőzeg- és lápföldvagyona. – Földtani Kutatás 27. pp. 85-94.
- HERVAI A., CZIGÁNY SZ., NAGY G., HALMAI Á., PIRKHOFFER E. (2018): Talajnedvesség monitoring adatok 3 dimenziós numerikus modellezése ArcGIS környezetben. – In: Cserny T., Alpek B. L. (szerk.): Földtudományok

- és környezet – harmóniában. Magyarhoni Földtani Társulat, Pécs. 160 p., pp. 53-56., 4 p.
- JAEGER, J.A.G. (2000): Landscape division, splitting index, and effective mesh size: New measures of landscape fragmentation. – *Landscape Ecology* 15. pp. 115-130.
- KÁROLYI Z. – VÁZSONYI Á. 1(973): A Balaton és vízrendszere. – In: Ihrig D. (szerk.): *A magyar vízszabályozás története*. Országos Vízügyi Hivatal, Budapest. pp. 249-271.
- MEZŐSI G. (2011): A Dunántúli-dombság nagyobb tájföldrajzi egységeinek genetikai vázlata és természetföldrajzának néhány kérdése. – In: *Magyarország természetföldrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 299-304.
- NÉMETH G. – LÓCZY D. – GYENIZSE P. (2021): Long-term Land Use and Landscape Pattern Changes in a Marshland of Hungary. – *Sustainability* 13. 22.
- SHANNON, C. – WEAVER, W. (1949): The mathematical theory of communication. – University of Illinois Press, Urbana. pp. 379-423
- SZABÓ L. – BERTALAN L. – SZABÓ G. – SZABÓ SZ. (2023): Holtágak UAV-alapú felmérésének lehetőségei multispektrális kamera alkalmazásával. – In: Abriha-Molnár, Vanda Éva (szerk.) *Az elmélet és gyakorlat találkozása a térinformatikában XIV.: Theory meets practice in GIS*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. pp. 269-273., 5 p.
- TEMESI I. (1983): NAGY-BEREK Fehér-vízi láp. – *Tájak–Korok–Múzeumok Szervező Bizottsága és az Országos Környezet-és Természetvédelmi Hivatal*, Budapest. 1. p.
- TÚRI Z. (2015): A tájszerkezet geoinformatikai módszereinek elemzése alföldi mintaterületen. – *Debreceni Egyetem Természettudományi Doktori Tanács Földtudományok Doktori Iskola*, Debrecen. pp. 149-153.

Vector-based Landscape Analysis Tools (Extension for ArcGIS 10.8): V-LATE 2.0 (<https://hub.arcgis.com/content/69963ab422d04e649b64ac11cbadafed/about>)

Országos Meteorológiai Szolgálat: Magyarország éghajlata (https://www.met.hu/eghajlat/magyarorszag_eghajlata/)

VIZEK, ERDŐK, KASZÁLÓK, LEGELŐK ÉS A TERMÉSZETI TÁJ ÁTALAKÍTÁSA (10-19. SZÁZAD)

PALÁDI- KOVÁCS ATILLA

A Kárpát-medence ökológiai viszonyainak a legutóbbi évezred alatt végbement változásairól nem rendelkezünk korszerű összefoglalással, de egyes részletek már régen ismeretesek. Az Alföld régi vízrajzát a történeti, őstörténeti kutatásba is bevonták. GLASER Lajos 18-19. századi térképek adatait összegezve, megrajzolta a vízrendezések előtti Alföld vízrajzi térképét. Rámutatott arra, hogy az Alföldön az árterek és a mocsarak töltötték be azon néprések, törzsek közötti gyepük szerepét, melyek a vizek által közrefogott szárazulatokon megtelepedtek.¹ FRISNYÁK Sándor rámutatott, hogy a 10. század első felében a Felső-Tisza-vidéki magyar hatalmi központ települései, így a szabolcsi földvár is, a Bodrogek és a Rétköz ármentes felszínein, a *gorondokon* és folyóhátakon (Tiszahát, Szamoshát), a peremterületek magasabb térszínein helyezkedtek el.² A mai ország területének időszakosan vízzel borított térségei hatalmas kiterjedésűek voltak az ármentesítések előtt (*1. térkép*).³ BOGDÁNFFY szerint a lecsapolások előtt az Alföld 2/3-a volt mocsár, vízjárta hely és 1/3-a száraz.⁴ A 18. századi képet azonban csak bizonyos fenntartásokkal szabad visszavetíteni a középkorba, hiszen a századokon át folyó erdőirtásoknak nagy szerepe volt a vízlefolyás gyorsulásában, az árvizek előidézésében. Árvédelmi munkálatok, folyószabályozások, lecsapolások és öntözések előfordultak már a középkori Magyarországon is, a török háborúk és a hódoltság idején azonban csak a mesterségesen előidézett mocsarasodást, a várak körül létesített ingoványokat említhetjük, mint vízrendezési tevékenységeket.⁵ Az ország hidrogeográfiai képe a 18. század óta – a 20. századra -- gyökeresen megváltozott (*2. térkép*). Csak a 19. században kb. 2 millió hektárt

¹ Glaser L. 1939. 305-305. Felveti, hogy az árterek peremén épült szállások az Alföldön egyesítették a téli és a nyári szállások funkcióit.

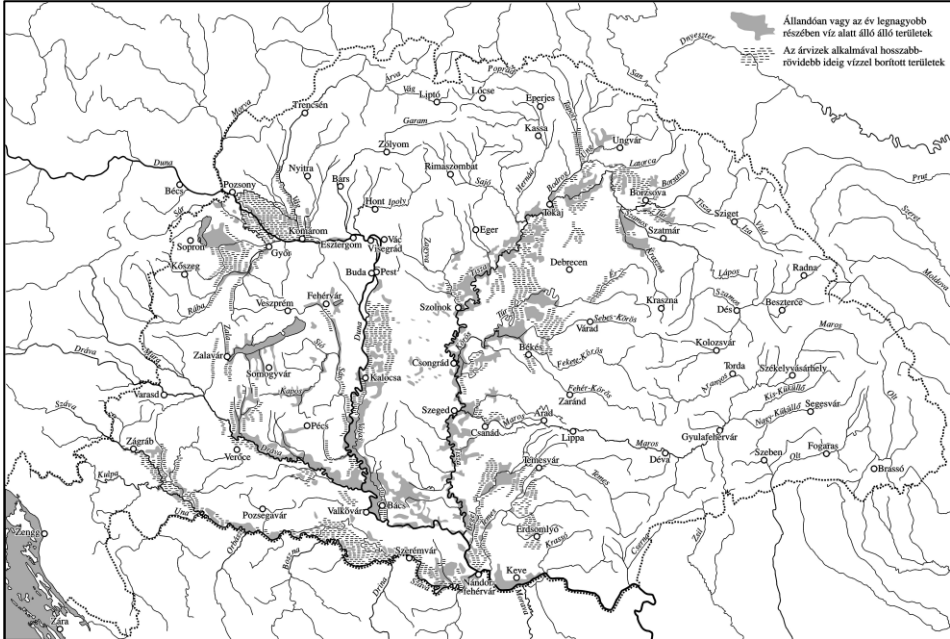
² Frisnyák S. 2012. 11.

³ Bulla B. 1962. 235-36, 260; Ihrig D. 1973. 14-15.

⁴ Bogdánffy D, 1925. 36.

⁵ Károlyi Zs. 1960. 64-765; Ihrig D. 1973. 39-45.

ármentesítettek, s több mint 6 000 km hosszú árvízvédelmi gátrendszert építettek ki.⁶

1. térkép. Az ország időszakosan és állandóan vízzel borított területei az ármentesítések előtt.

BAK B. 1997. 158. nyomán

Az első nagyszabású vízrendezés 1718-ban indult a Temes és a Béga mocsarainak lecsapolásával, a folyók szabályozásával. A Bánság vízrendezése állami pénzből Mercy kormányzó irányítása mellett folyt. A vízszabályozás azonban az ország más vidékein is megindult a helyi földesurak kezdeményezésére és pénzén. Példaként említhető a Kanyapta-mocsár kiszáritása abaúji földesurak összefogásával 1763-ban,⁷ továbbá a gyulai, a bodrogi, a Hanság-melléki, a Kis-Balaton és a Nagyberkek melléki parasztközösségek bozótirtó, mocsárlecsapoló tevékenysége.⁸ A 18. század végén a nagy uradalmak (Eszterházy, Festetics, Zichy) szintén jelentős vízszabályozó munkálatokba kezdtek. A 19. század elején a vízrendezés legteljesebb támogatója József nádor volt, aki az alsó- és a felső-uralomban Beszédes József tervei szerint

⁶ Bulla B. 1962. 260.

⁷ Ihrig D. 1973. 68-69; Korponay J. 1860. I. 258.

⁸ Károlyi Zs. 1960. 85; Takács L. 1978. 12-19; Takács Gy. 1986. 73-101.

komplex vízrendezést valósított meg.⁹ Ebben a korszakban olyan kitűnő tervezők, mérnökök munkálkodtak a vízügyi létesítmények, a lecsapolások megvalósításán, mint Kiss József (a Ferenc-csatorna tervezője és építője), a szegedi Vedres István és Beszédes József. Utóbbi irányításával az 1820-as években megvalósult a Kapos szabályozása, ami 25 000 hold hasznosítását eredményezte, továbbá a Nádor-csatorna és a Sió--Sárvíz szabályozása.¹⁰

A 19. századi folyószabályozások közül kiemelkedik a Tisza szabályozása, amit Széchenyi még 1846-ban indított el. Ez a munka aztán hosszú évtizedekig folytatódott, s méreteiben meghaladta a híres Pó és Loire völgyi szabályozásokat is (3 565 km töltéssel 4,5 millió kat. hold területet¹¹ ármentesítettek). Az 1850-1888 közötti évtizedekben a mocsár- és belvízlecsapolások főleg társulatok pénzén folytatódtak. Kiemelkedik a Körös-Berettyó vidékének, a Sárréteknek a lecsapolása, ami méreteiben meghaladta a korábbi bánsági vízrendezéseket is.¹² A Berettyó háromnegyed részben új, ásott medret kapott. A lecsapolás révén a szántó és a kert területe a vidék 149 községében 200 ezer holddal növekedett meg a nádasok, kaszálók, legelők rovására.¹³ A Bodrogekben a felgyülemelő belvizek 1880-ban már 70 ezer holdat veszélyeztettek, s az akkor meginduló vízmentesítés 1896-ig eredményesen folytatódott, a vízlevezető csatornák hossza megközelítette a 200 kilométert. Addig a Tisza két elhagyott medre (a Karcsa és a Tice) mellett számos tó, mocsár, rétság akadályozta a művelhető földek területének növelését.¹⁴ Előrehaladt a vízlecsapolás a Rétközben és az Ecsedi-lápon is. A Lónyay-csatorna 1882-ben készült el.¹⁵

A tolnai Sárköz ármentesítése, az árterületek feltöltése a 19. század végére fejeződött be. Ott a kaszáló rétek fél évszázad alatt kb. 2/3 résszel csökkentek.¹⁶

⁹ Károlyi Zs. 1960. 87-88.

¹⁰ T. Mérey K. 1962. 108-109; T. Mérey K. 1966. 354; Károlyi Zs. 1960. 113-116, 119. A Sárvíz csatorna több mint 52 ezer kat. hold területet vízmentesített, a Sió—Kapos szabályozása 64 500 kat. h földet tett szárazzá. A Balaton vízszintjének csökkenése 20 ezer kat. hold földet tett hasznosíthatóvá. L. még Ihrig D. 1973. 86-92.

¹¹ Károlyi Zs. 1960. 159, 163-64. A Tisza-szabályozás nagy nemzetközi elismerést szerzett az országnak. Tapasztalatait felhasználták a Mississippi szabályozásánál is.

¹² A történeti Magyarország hidrogeográfiájának topográfiai kérdéseire lásd Bak Borbála 1997-ben megjelent művét.

¹³ Gallatz J. 1896. I. 363; Károlyi Zs. 1960. 165-166.

¹⁴ Kiséry L. 1935. 4; Ihrig D. 1973. 309; Borsos. B. 2000. 32-35.

¹⁵ Kiss L. 1961. 159; Ihrig D. 1973. 299-307.

¹⁶ Andrásfalvy B. 1965. 43.

A Hanság lecsapolását már 1786-ban kezdték,¹⁷ de mint köztudott, ez a mocsár még az 1960 -70-es években is munkát adott az építőknek. Az ármentesítő munkálatok után megnövekedett a nyílt árterek (kb. 230 ezer hold), mint szénakaszálók és legelők jelentősége. Ilyen volt a drávaközi (20 ezer hold), a Szernye-vidéki (40 ezer hold), a bodrogi (10 ezer hold), a borsodi (80 ezer hold), a Szolnok alatti (20 ezer hold) ártér.¹⁸

2. térkép. Az 1920 utáni ország időszakosan és állandóan vízzel borított területei az ármentesítések előtt.

BULLA B. 1962. 235. nyomán

Miután a vízlecsapolás mindenütt a szántóterület bővítését szolgálta, alapjaiban érintette a magyar rétgazdaságot. Nemcsak a rétek, kaszálók területi csökkenése miatt, hanem a talajvíz szintjének, s egy-egy terület klimatikus viszonyainak megváltozása miatt is. A folyók gyorsan elvonuló árvizei nemcsak károkat okoztak, hanem értékes iszappal javították a réteket, melyeken bujábban nőtt a fű. A vízjárta területek az ország takarmányraktárjai voltak, amelyek az országos termékforgalomban fölös takarmányukkal és állatállományukkal vettek részt a lecsapolások, ármentesítések előtti korokban. A Fertő és a Hanság, meg a Mosoni-síkság falvai Bécsbe vitték fölös szénájukat, a Csallóköz, Szigetköz települései pedig a pozsonyi piacra, s néha még Pestre is. A *Szénatér* helynév arra

¹⁷ A kb. 30 km-es csatornát Eszterházy herceg építtette Hegedűs tervei szerint. Mérei Gy. 1948. 72-73.

¹⁸ Bogdánffy Ö. 1925. 47-48.

emlékeztet, hogy Pesten és Budán is kelendő áru volt a széna, amit dunai hajókon, szánokon, szekereken főként a Duna szigeteiről (Csepel-sziget, Szentendre-sziget) szállítottak e városokba.¹⁹

A hidrogeográfiai változásoknál nem kevésbé lényeges tárgyunkhoz a Kárpát-medence növénytakarójának ezeréves átalakulása. A domb- és hegyvidékek erdőtakarójának pusztítása, a művelt területeknek az erdők rovására történő terjeszkedése meglehetősen ismert történeti tény.²⁰ Az Alföld növényföldrajzi megítélésében azonban még mindig kísért KERNER nagy hatású elmélete, miszerint a pontusi steppék flóráját mutató *puszta*, a kelet-európai puszták legnyugatibb nyúlványa. BORBÁS Vince már 1900-ban megcáfolta ezt a tézist és „Ösmátra” elméletében kifejtette, hogy az alföldi flóra meghatározó elemei nem keletről, hanem a környező középhegységek flórájából származnak.²¹ SOÓ Rezső kimutatta, hogy a természetes növénytársulások életfeltételeit elsősorban a talajnedvesség szabja meg, nem az éghajlat, s ez a magyarázata annak, hogy az Alföld egységes éghajlatán belül olyan eltérő vegetáció-típusok alakulhattak ki, mint az *erdő*, a *láp* és a *puszta*. A mai pusztát – eltekintve a be nem erdősült futóhomoktól és a szikes (szódás) talajfoltoktól – emberi kéz teremtette.²² Az ősi, boreális-kori sztyepp foltokban maradt meg csupán, s az Alföld erdeinek pusztításával keletkezett legelők részben ezekről a foltokról, részben a közeli középhegységekből füvesedtek be. Az Alföld egykori erdősültségéről, akárcsak a pusztásodásáról gazdag adattárakat lehet felállítani. Tény, hogy még az Alföld legfátlanabb, legszárazabb részein is az ukrán erdős sztyepp övének megfelelő klíma található, s a Hortobágy, a Nagykunság másodlagos, kiirtott erdők helyén létrejött sztyepprétei követhetők nyugati irányban is a bécsi- és a cseh-morva medencén át egészen a Rajnáig.²³

Az alföldi legelők, kaszálók terjeszkedésének az erdők pusztulása volt az ára. Az Árpád-korban még az egész Nyírség egyetlen összefüggő erdő – mocsár - láp terület volt, melynek uralkodó faneme a tájnak nevet adó nyír és nem a tölgy, mint manapság. Debrecen 1460-ban még nem a nyírségi, hanem a hortobágyi erdőkből elégítette ki keményfa szükségletét. Egy évszázaddal később Oláh Miklós érsek már nagy rónáról, fahiánytól emlékezett meg.²⁴ KAÁN Károly

¹⁹ Paládi-Kovács A. 1979. 77-86. Gútáról (Komárom vm.) fahajókon úsztatták a szénát Pestre.

²⁰ Konkrét példának l. Wallner E. 1912. 36-42.

²¹ Jó tudománytörténeti áttekintést ad: Rapaics R. 1925. 79-81,

²² Soó R. 1931. 12-14.

²³ Az Alföld növénytársulásainak történeti alakulását napjainkig sokan vizsgálták. Összefoglalóan Soó R, 1959. 3-4; Bulla B. 1962. 310-214; Közli – Zólyomi B. nyomán – az ország vegetáció térképét (137. ábra).

²⁴ Idézi: Rapaics R. 1925. 97.

Debrecen példáján pontosan megrajzolta az újkori erdőpusztulás folyamatát. Mivel kaszálni csak gyér állású erdőben lehet, a magánbirtokok közelében az erdők előbb megritkulnak, Ahol az erdei kaszálás régen folyik, az erdő nagy fái tetejüktől lefelé lassan kiszáradnak, lombozatuk meggyérül. A sarjadzás nem pótolja a kiszáradt fákat, az elszigetelt facsoportok egészen kivesznek.²⁵

Az Alföld erdeinek sorsát a szarvasmarha-tenyésztés és –export 15. században kezdődő konjunktúrája pecsételte meg. Az erdőpusztítás méreteit a marhaállomány korabeli adatai jól érzékeltetik. Hiszen 1536-ban a debreceni Bíró Gáspár uram 10 ezer eladó ökrén kívül még további tízezrek nyúlták, pusztították. A marhakivitel évszázadokon át tartó konjunktúrája a puszták bővítését, legalábbis fenntartását kívánta meg, s útját állta falvakkal való újjátelepítésének. Egyébként az erdei legeltetés az erdélyi Mezőségeen is az erdő végleges kipusztulásához vezetett a 19. század elejéig, s az 1840-es években már nem volt tűzifa, s ugyanúgy szárított marhatrágyával tüzeltek, mint az Alföld jó részén.²⁶

Az Alföld ökológiai viszonyainak történeti változását – noha azok elég régen ismeretesek – egyes etnográfusok, őstörténeti érdeklődésű nyelvtudósok máig sem vették tudomásul, s a 20. századi száraz pusztákat vetítik vissza a honfoglalás korába. Pedig a nedves rétek és az erdők legalább olyan fontosak voltak, mint a száraz, füves térségek. Az erdei legeltető, kaszáló állattartásról – noha jelentősége évtizedek óta ismert – még mindig nem rendelkezünk elegendő etnográfiai anyaggal.²⁷

Az éghajlati tényező közül a rétgazdaságra a csapadék mennyisége gyakorolja a legdöntőbb hatást. A Kárpát-medence éghajlatán belül számos egymástól eltérést mutató éghajlati körzetet találunk. Az ország nyugati, délnyugati határvidékén az évi csapadék mennyisége eléri az 1000 mm-t, az Alföld szárazabb vidékein viszont csak 500-600 mm. Legkiterjedtebb az az alföldi körzet, amelynek nyugati határa a Sió mentén húzható meg, s így a Mezőföldet is magában foglalja.²⁸ A csapadékviszonyokkal függ össze, hogy a Dunántúl legnagyobb részén a rétek kétszeri kaszálása, az Alföldön viszont az egyszeri kaszálás volt rendszeresnek tekinthető. A klimatikus tényezők hatása a széna szárításának módozataiban is megmutatkozott. A klímaváltozások történeti alakulásáról sajnos kevés biztos adatot találunk. Kisebbs-nagyobb esős és aszályos periódusokról a 19. század eleje óta biztos ismereteink vannak, de a korábbi századok tartós klímaváltozásáról, azok kronológiájáról, földrajzáról inkább csak

²⁵ Kaán K. 1927. 21, 270, 279, 282.

²⁶ Barabás E. 1907. 81.

²⁷ Tálasi I. 1939; Paládi-Kovács A. 1965. 40-51; Andrásfalvy B. 1969; Andrásfalvy B. 1975. 400-409.

²⁸ Összefoglalóan: Bulla B. 1962. 201-210, 215-216.

feltevéseket ismerünk. Tény, hogy a hidrogeográfiai és a növényzeti változások (erdőpusztítás) tartósan megváltoztatták kisebb-nagyobb régiók mezoklimáját, s a helyi mikroklimákat. A Sárrétek, az Ecsedi-láp egykori mezoklimája a lecsapolásokkal együtt végérvényesen megváltozott.

RÉTHLY Antal hatalmas adatgyűjteményéből azt látjuk, hogy az ország legfőbb időjárás eseményei a középkorban is a nagy aszályok voltak, ritkábban a nagy esőzések. Megtudjuk, hogy 1276-1277-ben Magyarországon a nagy aszály miatt nem termett takarmány. Sopronban 1460-61-ben nagy szénahiány volt, a Fertő megkisebbedett, nádját takarmánynak használták. 1466-ban a Fertő csaknem kiszáradt, halat is a Balatonról kellett hozatni a városba. Szalma, széna és sarjú (!) is kevés termelt. Viszont 1482-ben, 1496-ban, 1513-ban feljegyezték a soproniak, hogy csapadékos év volt és bőségesen termelt takarmány is.²⁹ A szárazságok egyes években országos méretűek lehetnek. 1503-ban a nagyszebeniek minden szénája kisült, a Szeben patak elapadt, 1504-ben a soproni patakok is kiszáradtak, s olyan kevés szalma, széna és sarjú adódott, hogy a soproniak ősszel kénytelenek voltak az állataikat eladni.³⁰ ÉRKÖVY már az 1863-as aszály leírásakor rámutatott, hogy az 1793-tól számított 70 évből 22 többé-kevésbé ínséges esztendő volt.³¹ Hazánk kontinentális, szélsőségekre hajló éghajlata az elmúlt évezred folyamán alapjaiban aligha változott. A visszatérő aszályos években ember és állat egyaránt éhezett, a kiégett legelőkön tízezer számra hullottak el az állatok, s ami megmaradt, azt a tél tizedelte meg.³² Végül érdemes megjegyezni, hogy a tartós szárazság kontinentális méretű népmozgásokat, vándorlásokat idézett elő a történelem folyamán. A nyugat-ázsiai sztyeppén a 8. század derekán észlelhető népmozgások, amelyek a magyarság nyugatabbra tolódását is kiválthatták, egy tartós, nagy szárazság következményei. Ez készítette a magyarul *káliznak* nevezett népcsoport, a mohamedán hvárezmiek elköltözését az Aral-tó vidéki városaikból, az ősi Khorezmből a Volga torkolatánál fekvő kazár fővárosba, a hajdani Etilbe.³³

A sokak által hirdetett klímaváltozás és egyes kontinensek túlnépesedése napjainkban is egyre növeli az édesvíz-készletek értékét és tömeges migrációt, népvándorlást idéz elő.

²⁹ Réthly A. 1962. 39, 52-53, 55-56, 58-59.

³⁰ Réthly A. 1962. 59.

³¹ Érkövy 1963. XI.

³² A debreceni legelők elhagyott birkaállásain 4-500 juhcsontváz volt látható. a Nagykunságban közel 200 000 juhval és 25 000 szarvasmarhával csökkent az állomány az 1862-63. évi aszály után. L. Érkövy A. 1863. 2-3.

³³ Györffy Gy. – Zólyomi B. 1999. 21-25.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY B. (1965): A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században. Pécs.
- ANDRÁSFALVY, B. (1969): Wald-Viehhaltung in Südost Transdanubien, Bedeutung der Walweide im ungarischen Hirtenwesen. In: FÖLDES, I. (Red.): Viehwirtschaft und Hirtenkultur, pp. 391-401. Budapest, Akadémiai Kiadó
- ANDRÁSFALVY B. (1975): Duna mente népének ármenti gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Szekszárd. Tolna Megyei Levéltár
- BAK B. (1997): Magyarország történeti topográfiája. Budapest. MTA Történettudományi Intézet
- BARABÁS E. (1907): Maros-Torda vármegye... közgazdasági leírása. Budapest.
- BOGDÁNFY Ö. (1925): Az Alföld hidrológiája. Vízi munkálatok az Alföldön. In: MILLEKER, R. (szerk.) A debreceni Tisza István Tudományos Társaság Kiadványai, 1. pp. 1-72. Debrecen.
- BORSOS B. (2000): Három folyó között (1840-1910). Budapest, Akadémiai Kiadó
- BULLA B. (1962): Magyarország természeti földrajza, I. Budapest, Tankönyvkiadó
- ÉRKÖVY A. (1863): Az 1863. évi aszályosság a Magyar Alföldön. Pest
- FRISNYÁK S. (2012) Tájhasználat és tájformálás. A mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye honfoglalás és kora Árpád-kori földrajzi képe. In: Uő. Tájhasználat és térszervezés, Történeti földrajzi tanulmányok, pp. 9-19. Nyíregyháza - Szerencs
- GALLACZ J. (1896): Monográfia a Körös és a Berettyó érmentesítéséről. I. Nagyvárad
- GLASER L. (1939): Az Alföld régi vízrajza és a települések. Földrajzi Közlemények LXVII. pp. 297-307.
- GYÖRFFY Gy. – ZÓLYOMI B. (1994): A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: KOVÁCS L. (szerk.): Honfoglalás és régészet, pp. 13-37. Budapest, Balassi Kiadó
- IHRIG D. szerk. (1973): A magyar vízszabályozás története. Budapest
- Kaán K. (1927): A Magyar Alföld. Budapest
- KÁROLYI Zs. (1960): A vízhasznosítás, vízépítés és vízgazdálkodás története Magyarországon. Budapest
- KISÉRY L. (1935): Csonkamagyarországi Bodrogek. Budapest
- KISS L. (1961): Régi Rétköz. Budapest, Akadémiai Kiadó
- KORPONAY J. (1860): Abaúj vármegye monográfiája, I. Kassa

- MÉREI Gy. (1948): Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon, 1790-1848. Budapest
- MÉREY K. (T.) (1962): Somogy megye mezőgazdasága, 1790-1848. Kaposvár
- T. MÉREY K. (1966): Egy középnemesi uradalom gazdasági felmérése 1839-ben Somogy megyeében. Agrártörténeti Szemle X. pp. 332-362.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1965): A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és Hagyomány, VII. 214 p. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1979): A magyar parasztság rétgazdálkodása. 542 p. Budapest, Akadémiai Kiadó
- RAPAICS R. (1925): A Nyírség növényföldrajza. In: MILLEKER R. (szerk.): A debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismereti Bizottságának Kiadványai, I. pp. 73-115. Debrecen.
- RÉTHLY A. (1962): Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Budapest
- SOÓ R. (1931): A magyar pusztá fejlődéstörténetének problémái. Földrajzi Közlemények LXIX. pp. 1-14.
- TAKÁCS L. (1978): A Kis-Balaton és környéke. Kaposvár, Somogy megyei Levéltár
- TAKÁTS Gy. (1986): Somogyi pásztorvilág. Kaposvár, Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága
- TÁLASI I. (1939): A bakonyi pásztorkodás. Ethnographia L. pp. 9-39.
- WALLNER E. (1942): A Bakony erdőtakarójának pusztulása a XIX. században. Földrajzi Közlemények LXX. pp. 36-42.

HOGYAN NEM LETTEM FRISNYÁK SÁNDOR SZAKDOLGOZÓJA

RÁCZ LAJOS

1980 ősze minden szempontból sorsfordító időszak volt az életemben, a berettyóújfalui Arany János Gimnázium harmadikos (ma úgy mondanánk, hogy tizenegyedikes) diákja voltam, igazolt játékosként fociztam és kézilabdáztam, nem mellesleg a Partium irodalmi színpad tagja voltam, amelynek a vezetője Kiss Árpád, Halász Péter társulatának egykori színésze volt. Mindemellett nem vittem túlzásba a tanulást, ám egy alkalommal, amikor arról beszélgettünk a Szabó Pál Kollégiumban, hogy mihez kezdünk a gimi után, az egyik osztálytársam megjegyezte, ha nem veszik fel sehova, akkor elmegy dolgozni. Ekkor gondolkodtam el először azon, hogy a tanulmányi eredményeim ismeretében ez számomra is elég valószínű forgatókönyv. Valójában két tárgy iránt mutattam komolyabb érdeklődést, az egyik a történelem, amit Nagy Miklós tanár úr oktatott, a másik pedig a földrajz, amit pedig Csatári Bálint. Rendkívüli szerencsém volt, mivel 1982-ben a felvételi vizsgán csak a megpályázott szaktárgyak eredményei számítottak. Amennyiben a több tantárgyra kiterjedő felvételi pontszámítás rendszerét egy évvel korábban vezetik be, akkor engem a gimnáziumi tanulmányi eredményeim alapján sehova nem vettek volna fel. Földrajzból és történelemből egyaránt jó voltam, 1982-ben pedig két helyen indult ilyen szakpárral képzés: a szegedi József Attila Tudományegyetemen és a Bessenyei György Tanárképző Főiskolán Nyíregyházán. Mindkét helyre jelentkeztem, végül aztán felvettek a JATE-ra, ahol nagy hasznát vettem annak, hogy a történelem és a földrajz egyaránt érdekelt, viszont nem találtam olyan témavezetőt, aki ebben érdemben segíteni tudott volna, így lett a konzulensem a (gazdaság)történet oldaláról Gyimesi Sándor, a természetföldrajz területén pedig Mezősi Gábor. Ha Nyíregyházán kötök ki, nincs kétségem, hogy a témavezetőmet Frisnyák Sándornak hívták volna.

A szegedi egyetem elvégzése után az MTA Regionális Kutatások Központja kecskeméti Településkutató Csoportjánál kaptam egy hároméves pályázati szerződést, közvetlen munkahelyi főnököm egykori gimnáziumi földrajztanárom Csatári Bálint volt. Az idő tájt Enyedi György volt az RKK főigazgatója, néhányadmagammal szemrevételezett bennünket, és biztatásképpen megjegyezte, hogy nem a legokosabb emberekből lesznek a legjobb kutatók. Később még hozzáfűzte, hogy a kutatói pályához rossz tulajdonságok is kellenek, így az önzés, a korlátoltság és a csökönység. Ez nagyon megnyugtatóan

hangzott, mivel mindhárom tulajdonsággal rendelkeztem. Az 1990-es évek nagyjából egyharmadát külföldön töltöttem különféle ösztöndíjakkal Bernben, Párizsban és Brnban. Ekkor kerültem be a nemzetközi klímátörténeti, környezettörténeti és történeti földrajzi kutatás hálózatába, illetve áramába. 1996-ban talákoztam először személyesen Frisnyák Sándorral, előbb Gödöllőn, a Füleky György által szervezett tájtörténeti konferencián, majd pedig Nyíregyházán egy történeti földrajzi konferencián. Ekkorra természetesen már olvastam Frisnyák Sándor munkáit, ugyanakkor a személyes találkozás nyomán meglepő volt számomra a szerénysége és a személyiségének az integratív ereje. A szerencsi, majd később a sárospataki történeti földrajzi konferenciákra már személyre szóló meghívót is kaptam. Amikor pedig 2007-ben a Korall felkérésére leültünk megvitatni a honi történeti földrajz helyzetét, a nagy generációt Frisnyák Sándor és Beluszky Pál képviselték (Korall, 31.) Amikor a belga környezettörténeti társaság felkért a 2012-es namur-i konferenciáján a bevezető előadás megtartására, a modern magyar történeti földrajz megalapítóiként rájuk hivatkoztam. Pali már nincs közöttünk, de Sándor igen, Isten éltesse még sokáig.

A HATÁRKIJELÖLÉS SZERVEZETI KERETEI A XX. SZÁZADBAN

SUBA JÁNOS

A dolgozat azon szervezeteket mutatja be, a szervezeti felépítés és az általuk megoldandó feladat oldaláról, amelyek a XX. században a magyar határok kijelölését végrehajtották. A trianoni határvonal, majd a Felvidék visszacsatolását, valamint az 1947. évi párizsi békében újra kijelölt határvonalnak kijelölését, kitűzését, határkövekkel való állandósítását, a határvonal térképezését, a határokmányok elkészítését végezte el.

A határmegállapítás a jövőre nézve beállított kötelezettség, amikor két ország meghatározza a köztük lévő határt (delimitáció), azaz az állami hatáskörök térbeli érvényesítésének jogi és politikai rögzítése. Ez után a megvont határok térbeni megjelenítése és azok kitűzése következik (demarkáció), amelyet rendszerint az államok kétoldalú (néhány esetben többoldalú) bizottsága - a XIX-XX sz.-ban - a "határmegállapító bizottságok" hajtottak végre (Suba J. 1996a; 2002a). A demarkáció eredménye a határ messziről láthatóvá tétele (abornement), amely határjelekkel valósul meg. A határjelek megjelölik az államhatárok vonulatának minden változását, azok áthaladását a vízfolyásokon és minden, földrajzilag jelentős helyen. A határjelek alakját, méreteit és idomformáját a szerződésekben határozzák meg, az érdekelt államok vagy azok szervezetei által megkötött más közös dokumentumokban (Suba J. 2008).

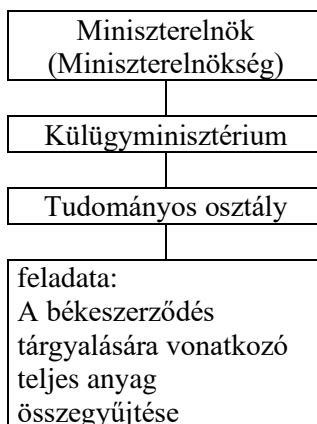
Így a térben megjelenő határ többszintű munkatevékenység eredményeként fogható föl, hiszen a békeszerződésekben leírt határ kijelölése igen összetett jellegű. A műszaki munkálatoknak elengedhetetlen előzménye az a bonyolult, összetett folyamat, amelynek során a magyar törvények, közé becikkelyezett békeszerződések számos áttételen keresztül megjelentek adott műszaki feladatként.

1.A TRIANONI HATÁRVONALAT KITŰZŐ HATÁRMEGÁLLAPÍTÓ BIZOTTSÁGOK (1921-25)

A békeszerződés megkötésével kapcsolatos előkészületek, és az ebből fakadó feladatok végrehajtására a magyar kormány már 1918 óta foglalkozott. A minisztertanács 1919. szeptember 30-i értekezletén elhatározta a *Béke előkészítő Iroda* felállítását. Az iroda két részből állt: A és B csoportból. Az „A” csoport az „elvi” csoport volt, mai szóhasználattal értékelő-elemző osztály volt, amely az érveket, ellenérveket sorakoztatta fel a felmerülő kérdések ellen és mellett. A „B”

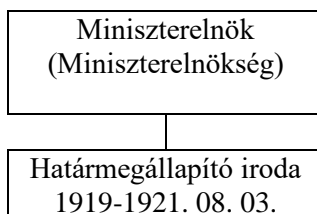
csoport az „operatív” munkát végző párizsi delegáció volt. A két csoport helyzete tarthatatlanná vált, hiszen az „A” csoport egyben konkurált a külügyi tárca (KüM) tudományos csoportjával, amely később beolvadt a KüM XIV. osztályába. A „B” osztály pedig beolvadt, illetve átszervezték feladatmódosítások után az országos Menekültügyi Hivatallá (Suba J. 1996a). A Külügyminisztérium már 1920. elején a békeszerződés tárgyalására vonatkozó teljes anyagnak gyűjtésére Cholnoky Jenő egyetemi tanár vezetése alatt egy tudományos osztályt állított fel. Ez az osztály a határkérdésre vonatkozó összes anyagot később az egyes magyar bizottságok között szétosztotta.

A Trianoni határmegállapítás szervezeti keretének fejlődése (1918)

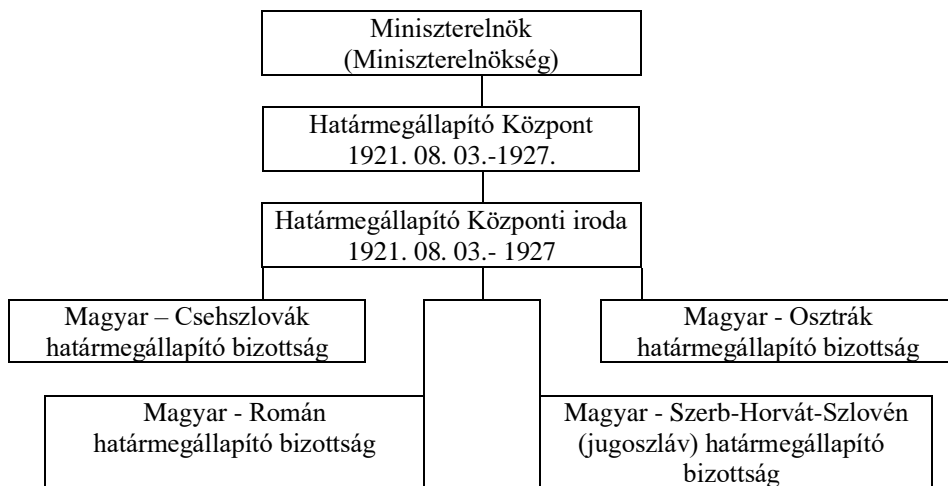
A békeszerződésből következő határkérdések ki- és feldolgozására, a határmegállapító munkálatok előkészítésére gróf Csáky Imre vezetésével egy "határmegállapító irodát" állított fel a magyar kormány. Ennek az irodának volt a feladata a szomszédos államokkal kapcsolatos és eldöntendő határkérdésekben a magyar érdekeket képviselni.

A Trianoni határmegállapítás szervezeti keretének fejlődése (1919-1921)

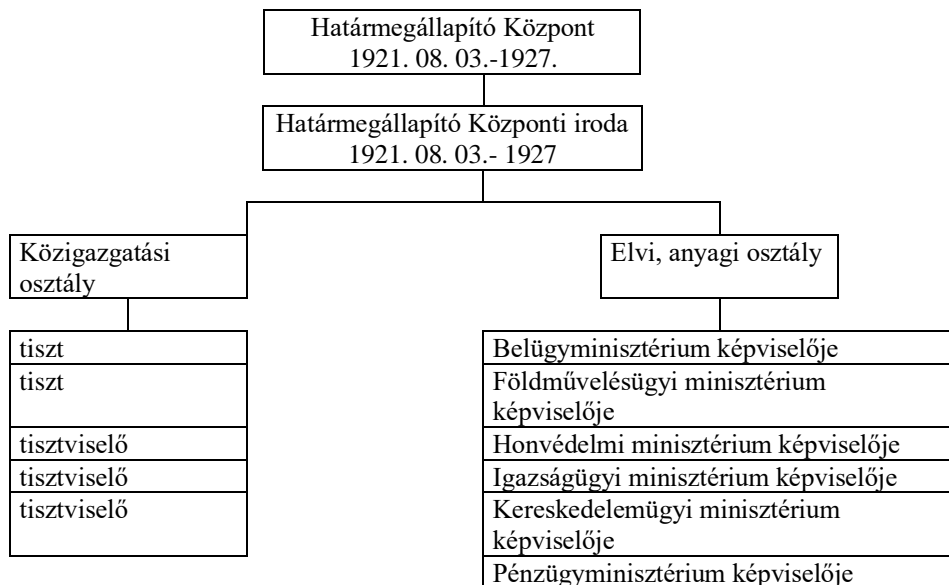
A határmegállapítást érintő elvi döntéseket a Miniszterelnök tartotta fent magának. A határmegállapító bizottságok anyagi ellátását pedig a Honvédelmi Miniszter és Pénzügyminiszter intézte, az egyes tárcák alkalomadtán történő bevonásával. 1921. augusztus 3-i Minisztertanácsi ülésen létrehozták a Miniszterelnöknek közvetlen alárendelve a *határmegállapító központot* (HMK), melynek vezetője gróf Csáky Imre külügyminiszter volt. A *négy határmegállapító bizottság* közvetlen alá rendeltségében volt (Suba J. 1996a; 2002a).

A Trianoni határmegállapítás szervezeti keretének fejlődése (1921- 1927)

A *határmegállapító központ* (HMK) irodája két részből állt: az első a közigazgatási osztály 2 tisztből és 3 tisztviseleből, a másik az elvi anyagi osztály, amely a belügyminisztérium, földművelésügyi-, honvédelmi-, igazságügyi-, kereskedelemügyi-, és pénzügyminisztérium egy-egy képviselőjéből állt. Az egyes tárcák képviselőit felhatalmazták a Központi Iroda és a képviselt tárcák között felmerült elvi, anyagi kérdések 24 órán belüli lebonyolításában. A HMK Iroda működését 1921. augusztus 13-án kezdte meg (Suba J. 1996a). Az így létrejött szervezetnek külső előzményei a következők voltak: A Nagykövetek Tanácsa 1921. június 21-én a párizsi magyar képviselőhöz intézett jegyzékében kijelentette, hogy haladéktalanul meg kell tenni az intézkedéseket a határmegállapító bizottságok megalakítására és csatolta az összes határmegállapító bizottságok számára (az 1920. július 22-én) kiadott utasításokat, és az 1921. június 3-án magyar határmegállapító bizottságok számára elfogadott pótutasításokat (Suba J. 1996a; 2002a).

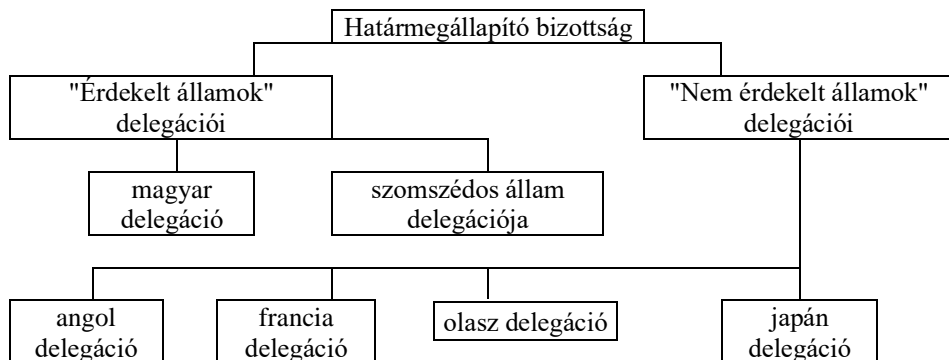
A Határmegállapító Központ szervezete (1921-1927)

Határmegállapító bizottságok (HMB)

A határmegállapító bizottságok úgynevezett "nem érdekelt" tagjai voltak az angol, francia, olasz és japán megbízottakból és megfelelő segédszemélyzetből álló delegációtagok. Az "érdekelt államok" delegációit a magyar delegáció és határszakaszonként az érdekelt államok delegációiból, (a csehszlovák, román jugoszláv, osztrák) delegációból állították fel (Suba J. 1994).

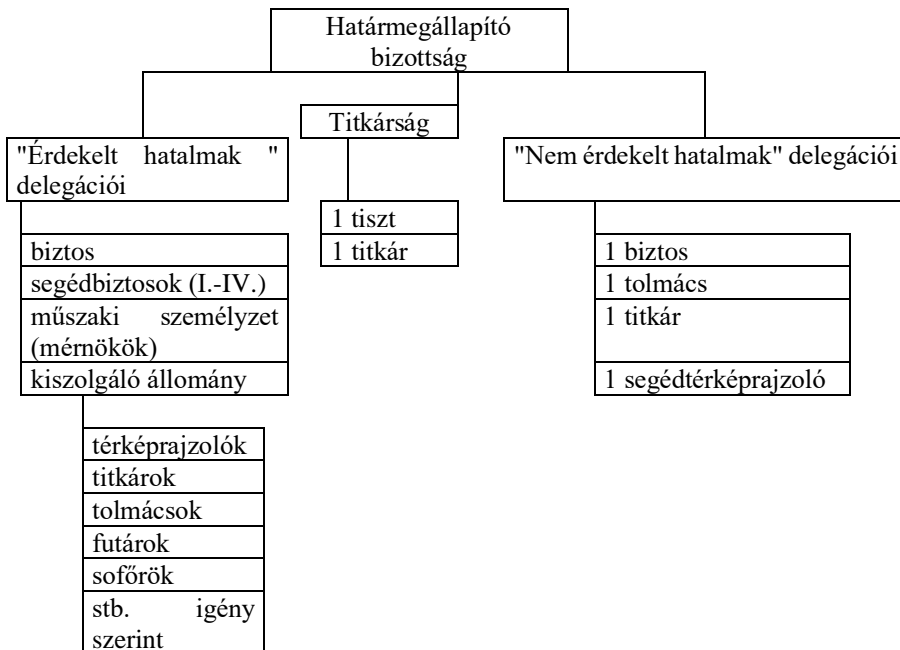
A határmegállapító bizottságok elvi felépítése I. (Delegációk)

Az "érdekelt hatalmak"- akiknek a határát megállapítják - delegációját, létszámát tételesen nem határozták meg, mivel a műszaki munkálatok végzése küldöttségükre hárult. Ez azt jelentette, hogy a határmegállapítás második fázisában a műszaki munkálatoknál a létszámemelés saját belátásukra volt bízva.

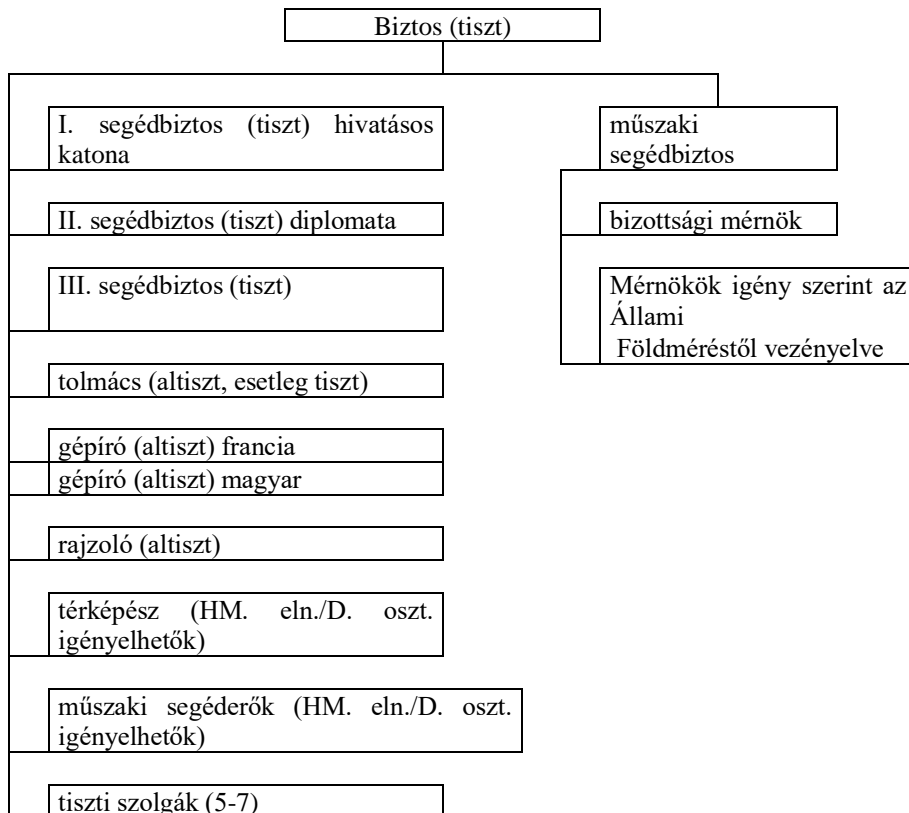
A magyar biztosok vezetése alatt segédbiztosokból, műszaki és irodaszemélyzetből állították össze az egyes bizottságok magyar delegációját. A katonatisztek mellett a külügyminiszter a külügyminisztérium állományából minden delegációba egy-egy képviselőjét rendelte ki. Ez alapján álltak fel a HMB-ok. Ez az állománytábla csak a politikai határmegállapítás időszakára volt érvényes. Ehhez jöttek még esetenként különböző minisztériumok szakértői is.

A határmegállapító bizottságok elvi felépítése II.

A műszaki munkálatoknál a műszaki delegáció (osztály) létszámát a tervek szerint duzzasztották fel. Ezen kívül a Honvédelmi Miniszter utasította a katonai kerületek, és vármegyei parancsnokságok határelőadóit, hogy a helyi jellegű gazdasági érdekek letárgyalása céljából álljanak a biztosok rendelkezésére. A HMB-ok munkáját megkönnyítve, a határszakaszt kellően ismerő tiszteket bocsátott ideiglenesen a bizottságok rendelkezésére (Suba J. 1996a; 2002a).

A magyar határmegállapító bizottságok elvi felépítése

Az állami földméréstől volt vezényelve a műszaki segédbiztos és a bizottság mérnöke. Feladata a rendelkezésre bocsájtott mérnökökkel a politikai határmegállapítás után a határvonal terepen való kijelölése kicövekelése, a határkövek, felállítás, és a szükséges geodéziai topográfia felmérések után az "Utastítások"-ban előírt térképek és határokmányok elkészítése. A pénzügyminisztérium, mint felügyeleti szerv koordinálta a mérnökök beosztását a különböző Határmegállapító Bizottságokhoz, és ügyelt arra, hogy munkájuk elvégzése után azonnal bevonuljanak az eredeti állomáshelyükre, mert ott is várt rájuk a munka. A vezényléseket minden évben újra szabályozták. A legkiválóbb mérnököket vezényelték a határvonalra (Suba J. 1996a; 2002a).

A trianoni határvonal összes ilyen munkálatát az Állami Földmérés személyzete végezte. Például: a 805 km hosszú magyar-csehszlovák határvonal kitűzését és felmérését 30 magyar és 30 csehszlovák mérnök két és fél év alatt

végezte el. Összesen 9188 határjelet (követ) helyeztek el és határoztak meg (SUBA J. 1997a).

Ezek alapján álltak fel a határmegállapító bizottságok magyar delegációi. Az delegáció felépítése, feladata és ügyrendje csak általános irányelvül szolgált a magyar delegációk felépítésére. Ezt a felépítést a tapasztalatok alapján a határmegállapító biztos - utasítás szerint - a helyi viszonyoknak megfelelően célnak megfelelően megváltoztathatta (*suba J. 2002b*).

A határkijelölés műszaki munkálatai és a határokmányok elkészítése 1925-ig tartott. A Határmegállapító Központot 1927-ben számolták fel (*Suba J. 1996a*). A határjelek időszakos karbantartására addig nem sikerült minden országgal megállapodást kötni.

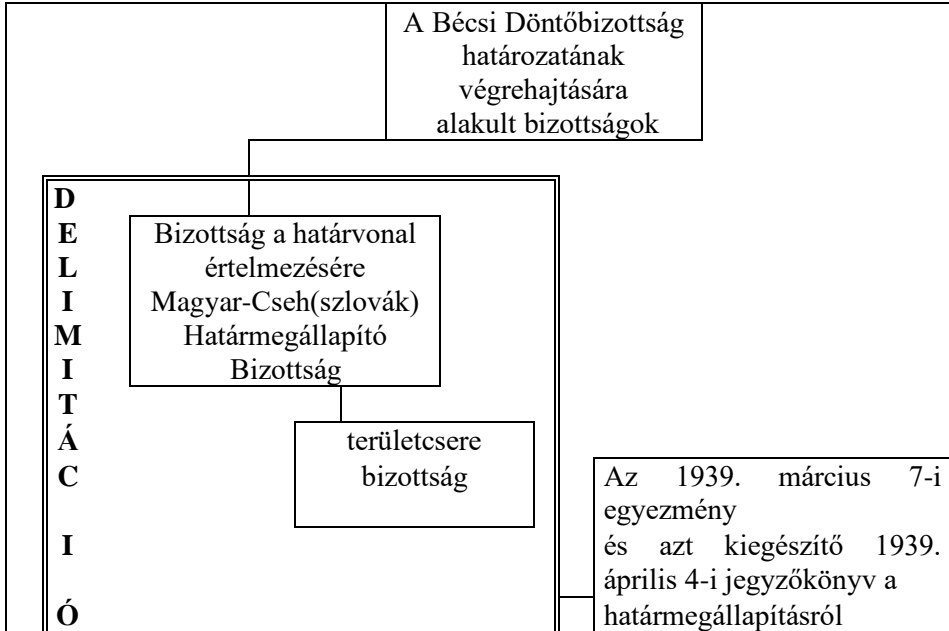
2. A HATÁRKIJELÖLŐ KÖZPONTI BIZOTTSÁG (1938-1940)

A szervezet felépítése példaként szolgált a Felvidék visszacsatolása után történő határkijelölő munkálatok során, amelyet a Határkijelölő Központi Bizottság irányított. Az 1938. november 2-i bécsi Döntőbírói Határozat 1. §-ában megállapított új határvonalat 1: 750 000 ma. térképen húzták meg. A világoszölddel meghúzott vonal pontosan követte az etnikai határokat. Kis méretarányánál fogva a térkép nem szabta meg egyértelműen minden határmenti község hovatartozását, ugyanis a vonal vastagsága a valóságban 750 méter széles sávot jelentett, hegyen-völgyön át (*Suba J. 1997b*).

A bécsi döntőbírói határozat végrehajtására alakult magyar-csehszlovák bizottságok közül *egy bizottság* foglalkozott a bécsi döntőbíróóság által megállapított határvonal értelmezésével és magyarázásával. Ennek a két fél által létrehozott közös albizottságnak - melyet *magyar-csehszlovák határmegállapító bizottságnak* is neveztek - feladata volt a határvonal részletes kitűzése is. A bizottság 1938. november 3-tól 1939. márciusáig ülésezett, és 25 ülésen döntött a határvonal részletes kitűzéséről, viszonylag fájdalommentesen, mindkét fél számára elfogadható módon. Tárgyalások közben a kölcsönös területcserék kérdése is felmerült. Megállapodtak, hogy a Határmegállapító Bizottság csak a területcsere-bizottság munkájának befejezése után folytatta munkáját. Ez után a bizottságok befejezték a végleges jegyzőkönyveket és megrajzolták a térképeket.

A végleges jegyzőkönyveket a kormányok elé terjesztették, hogy ennek alapján igazítsák ki a demarkációs vonalat, és ezután kerüljön sor a határmegállapodások formális nemzetközi egyezménybe foglalására. Ezt az egyezményt, amely az egész határt egységesen fogja megállapítani, a magyar politikusok véleménye szerint nem kell törvénybe cikkelyezni, hanem csak egyszerűen közzétenni, mint a bécsi döntőbírói határozat végrehajtásként létrejött megállapodást (*Suba J. 1997b; 2001*).

A határmegállapítás szervezeti keretének kiépülése a Felvidék visszatérése után I.

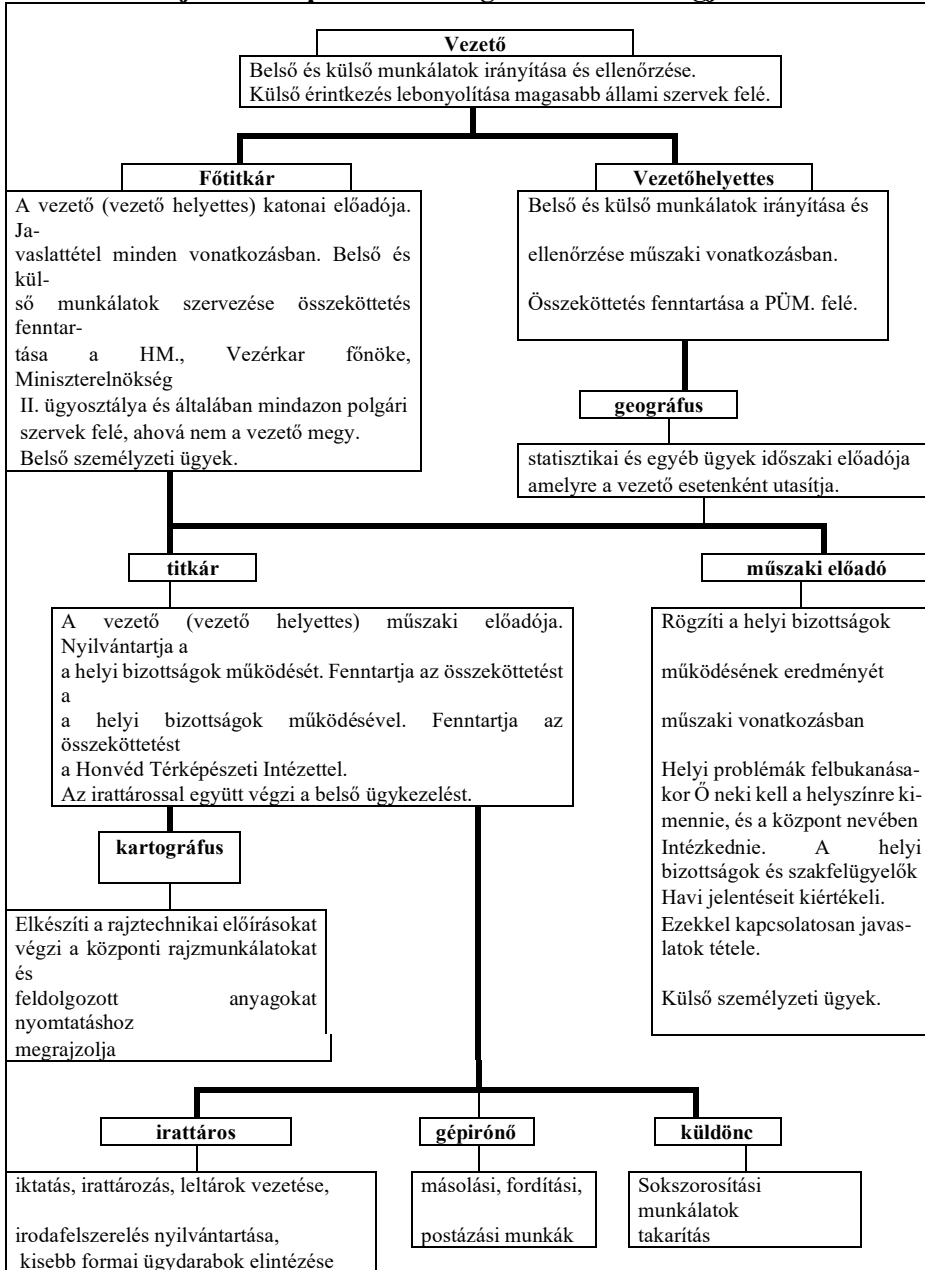
A bécsi térkép vonalának térképi és terepi értelmezése kapcsán 1939. március 7-én kötött végleges határegyezmény következtében Magyarország tiszta nyeresége 132 km² lett, 3 660 magyar és 1 263 szlovák lakossal (Suba J. 2001).

Határkijelölő Központi Bizottság (HKB)

A március 7-i és az ezt kiegészítő április 4-i jegyzőkönyv szerint a határoknak a helyszínen történő kijelölését a Határmegállapító Bizottság által felállítandó vegyes Helyi Bizottságoknak kellett végrehajtani. A Helyi Bizottságoknak joguk volt a határvonalon kisebb jelentőségű igazításokat foganatosítani, ha azt a helyi viszonyok, illetve a kisbirtokoknak az országhatárhoz viszonyított fekvése megkívánta.

A Bizottság vezetője Miniszterelnöknek, HKB. a Miniszterelnökség II. ügyosztályán keresztül Miniszterelnöknek (mellérendeltségi alapon végzett együttműködés) van alárendelve. A Határkijelölő Központi Bizottság (HKB.) rendszeresített szervezete 10 főből állt: vezető, vezető helyettes, főtitkár, titkár, műszaki előadó, geográfus, kartográfus, irattáros, gépirónő és a küldönc volt (Suba J. 2001).

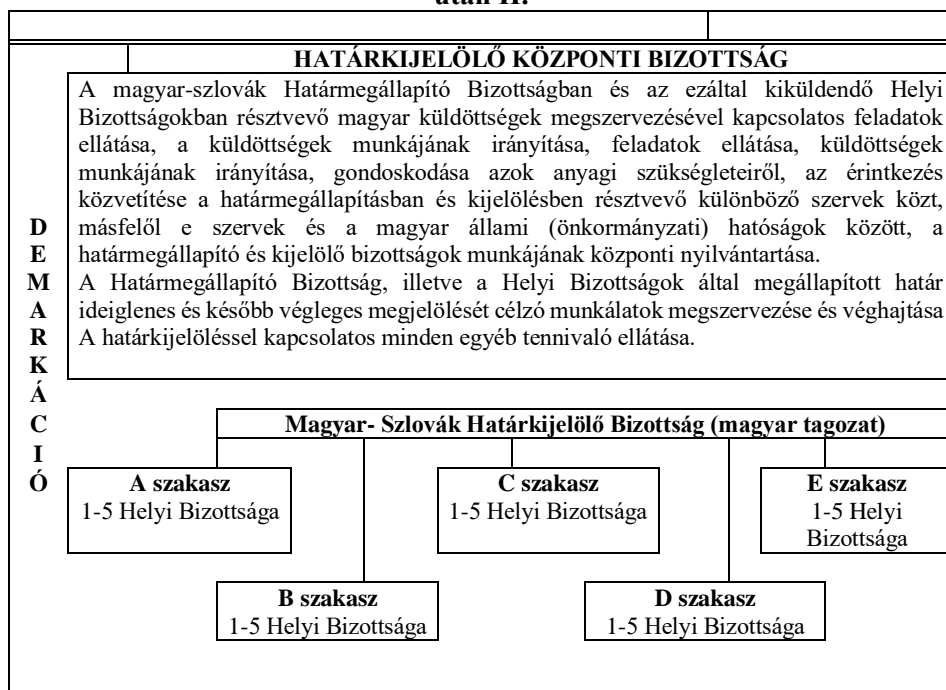
A Határkijelölő Központi Bizottság szervezete és tagjainak feladatai

Az országos határvonal kitűzésének műszaki munkálatai, a határvonal felmérése mindig az Állami Földmérés feladata volt. A műszaki munkálatokat a

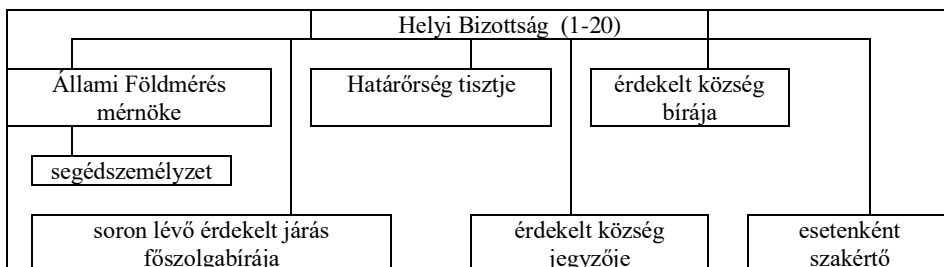
számítások szerint 45 magyar és 45 csehszlovák mérnök egy, esetleg másfél év alatt tudta volna elvégezni. Az Állami Földmérés rendelkezésre bocsátotta a szükséges mérnököket. A Határkijelölő Központi Bizottság a Dunától a lengyel határig terjedő határrészt 5 szakaszra és szakaszonként 4, azaz 20 alszakaszra osztotta. Ezért ennek megfelelően 5 szakasz-felügyelőséget és 20 helyi bizottságot állított fel.

A határmegállapítás szervezeti keretének kiépülése a Felvidék visszatérése után II.

A szakasz-felügyelőségek a m. kir. Állami Földmérés egy főtisztviselőjéből és a szükséges segédszemélyzetből álltak. A segédszemélyzet létszámát szakasz-felügyelőségek szerint a HKB. állapította meg. A helyi bizottságok az állami földmérés egy mérnökéből, a munkában soron lévő határszakaszon érdekelt járás szolgabírájából, a határország egy tisztjéből, az érdekelt község jegyzőjéből, bírájából és esetleg még más szakértőjéből álltak. Segédszemélyzetet szükség esetén a mérnök fogadhatott fel. (Suba J. 2002a).

A határkijelölő Központi Bizottság alszakaszonként működő Helyi Bizottságainak személyzete

Határkijelölő Központi Bizottság helyi bizottságai kataszteri térképek segítségével megállapították a részletes határvonalat (*Suba J. 2003-4*). A helytelenül megszállt részeknél a határt az esetek 90 %-ában helyesbítették. Ily módon például a szlovákoknak mintegy 1 100 kat. holdat adtak vissza. A kataszteri határok helytelen megszállását a Helyi Bizottságok csak ott nem helyesbítették, ahol ezek a területek más igények által is érintve voltak (*Suba J. 1997b*). A bizottság a határmenti munkálatokat október 31-ével beszüntette, a nem vitás határrészeket - ahol területi igények ne merültek fel - "félállandó jelleggel" - azaz karóval - kijelölte. A szlovák delegáció merevsége miatt azonban a határkijelölő munkálatok abbamaradtak, a tárgyalások szüneteltek. A tárgyalások eredménytelensége ellenére a többi bizottságban egyeztettek a kölcsönösen bejelentett magyar-szlovák határ menti igényeket, megállapodást kötöttek a műszaki vonatkozású kérdések rendezésére (*Suba J. 1997b; 2001*).

3. AZ 1947. ÉVI PÁRIZSI BÉKESZERZŐDÉS ÉRTELMEBEN VÉGZETT HATÁRKIJELÖLŐ MUNKÁLATOK SZERVEZETI KERETEI

A II. Világháború folyamán Magyarország határvonalának megjelölése egyrészt, háborús cselekmények, másrészt pedig természeti behatások következtében több helyen megsérült. A területgyarapodások során, az északi határszakaszon a határjeleket megfosztották határjel funkciójuktól (*Suba J. 2002c*). Így az volt a feladat, hogy a szomszédos országokkal egyetértésben olyan Vegyes Bizottságokat létesítsenek, amelyek az eredeti határvonalat régi állapotában, egyértelműen megjelölve helyreállítják. Ezért az országhatár műszaki helyreállítására részletes műszaki tervet és végrehajtási utasítást kellett kidolgozni a trianoni iratanyag műszaki adatainak felhasználásával, azok kiértékelésével (*Suba J. 2002a*).

Az Állami Földmérés *Országhatárt Rendező és Kijelölő Kirendeltsége* 1947. május 15-én kezdte meg a munkáját, dr. Hazay István Állami Földmérés vezetőjének irányításával. A "bizalmas jellegű helyszíni vizsgálat" során megállapították, hogy, a csehszlovák szakaszon kb. 2 250 határkö, a szovjet szakaszon kb. 450 határkö, a román szakaszon kb. 580, a jugoszláv szakaszon kb. 390, az osztrák szakaszon kb. 650 határkö, hiányzik (*Suba J. 2006a*). Megállapították, hogy azokon a határszakaszokon, ahol a határvonalat élő vízfolyás képezi, egyes helyeken a vízfolyás helyét megváltoztatva, a trianoni határ is megváltozott. Megállapítás szerint egyes helyeken a szomszéd államok a trianoni határtól eltérő vonalat tartanak megszállva. Ezeknek a kérdéseknek a rendezése a későbbiekben államközi tárgyalásokat igényelt.

A magyar-csehszlovák határ redemarkálására az 1947. évi párizsi békeszerződés végrehajtására (a békeszerződés I. rész 1. cikk d. pontja alapján) határrendező bizottság alakult, a "*Pozsonyi hídfő*" átadása és az új határvonal kijelölése magyar-csehszlovák bizottság által. Később egy másik bizottság is megalakult a magyar-csehszlovák határvonal redemarkálása, amely a *Magyar-Csehszlovák Vegyes Műszaki Bizottság* (M-CS VMB) nevet viselte. (*Suba J. 2002d*). Ennek feladatát vette át az Állami Határügyi bizottság 1948-1950 között.

Állami Határügyi Bizottság (1949-1950)

Hasonló feladatok merültek fel, mint a trianoni békeszerződésben megállapított határvonalakkal kapcsolatban 1921-25 között. Ezek a feladatok meghaladták az akkor működő HB-ok feladatkörét. Ezért a Minisztertanács *Állami Határügyi Bizottságot* (továbbiakban: AHB) létesített. Az AHB hatáskörébe tartozó feladatok: a szomszédos államok megfelelő szerveivel egyetértésben az államhatárok jelzésének felülvizsgálata, a határjelek helyreállításával kapcsolatos dologi és gazdasági jellegű tárgyalások lefolytatása, a természetes határvonalatok esetleges megváltoztatása, az elbirtoklásból adódó problémák letárgyalása, és végül jelentéktelenebb határkiigazítási ügyekben javaslattevés. Az AHB a miniszterelnök felügyelete alatt állt. A működésével kapcsolatos személyi és dologi kiadásokat a miniszterelnökség költségvetésében irányozták elő. Az AHB elnökét a kormány a miniszterelnök előterjesztésére nevezte ki. Az AHB elnökének Kiss Rolandot követnek és miniszternek nevezték ki. Az AHB az elnökből, titkárból, 8 állandó és 8 póttagból állt. A 8 állandó, ill. a 8 póttagot a Miniszterelnökség, a Külügy-, a Belügy-, a Pénzügy-, a Földművelésügyi-, az Igazságügyi-, a Honvédelmi-, és a Közlekedésügyi miniszter előterjesztésére a kormány nevezte ki 1949. januárjában. A miniszterelnök 1949. februárjában Körmendi Pál tanácsost kinevezte az AHB titkárává, és így az AHB megkezdte érdemi működését (*Suba J. 2002a*).

A szervezeti keretek kialakulásának bonyolultságát a VB megnevezések sokszínűségei mutatja. A magyar-román határszakaszon először a *X. számú magyar-román bizottság* foglalkozott a hiányzó határkövek pótlásával (Suba J. 2002a). Később ez "*A hiányzó határkövek pótlására létesített magyar-román Vegyesbizottság magyar (Állami Határügyi Bizottság) delegációja*" (M-R VB) néven szerepelt a hivatalos iratokban. Hiszen az AHB első feladatául tűzte ki a magyar-román határügyi egyezmény megkötését, abból a célból, hogy a békeszerződés rendelkezésének megfelelően helyreállítsa a régi trianoni határvonalat, és egyúttal szabályozza a határoszlopok és a határvonal megjelölésére szolgáló egyéb jelek védelmére, karbantartására és helyreállítására vonatkozó kérdéseket.

A magyar-szovjet határ redemarkációs munkálatait egy *Magyar-Szovjet Vegyesbizottság* (M-SZ VB) irányította. A M-SZ VB -i tárgyalások közben már megalakult az AHB, de a tárgyalásokba nem avatkozott be.

1950-ben a minisztertanács 250/1950. (X.7.) M.T. számú rendelete alapján az AHB megszűnt. Ezután az AHB feladatkörét a *külgyminiszter* látta el, amennyiben eljárása más miniszter feladatkörét is érintette, az illetékes miniszterrel egyetértésben járt el. Az AHB mellé szervezett titkárság személyzetét a rendelet hatálybalépésével a KÜM állományába helyezték át. A „határügyek” vezetését a KÜM apparátusa látta el (Suba J. 2002a).

A csehszlovák határszakasz esetében a *magyar-csehszlovák határvonal egyes szakaszainak rendezésére alakított Magyar-Csehszlovák Vegyesbizottság* (M-CS VB) alakult. A VB a magyar kormány által kinevezett 4 főből álló magyar tagozatból és a csehszlovák kormány által kinevezett 3 főnyi tagozatból állt. A VB feladata a magyar-csehszlovák határvonal részletes megállapításának megtárgyalása és keresztülvitele volt. A VB ülészeit a két ország által közösen megállapított helyén tartotta. Az ülés tartamát esetről esetre állapították meg. Akkor, ha a tárgyalandó kérdések sorrendjére vonatkozólag nem történt megegyezés, a sorrendet úgy határozták meg, hogy felváltva tárgyaljanak le egy magyar és egy csehszlovák javaslatot. A M-CS VB 1953. júl.13-i ülésén kijelölte a határvonalat (Suba J. 2002d).

A magyar-román országhatár helyreállításának munkálatai befejezése után – az 1949. június 22-i Nagyváradon aláírt határügyi egyezmény VII. cikk. 3. pontja szerint - összehívták a *Magyar- Román Határügyi Vegyesbizottságot*, (M-R HVB) hogy a helyreállítás kapcsán készült határokmányokat (határtérképek és határleírási jegyzőkönyvek) hitelesítsék. Ez a VB 1952. januárban ült össze (Suba J. 2003).

Magyar-Jugoszláv Vegyesbizottság létesítése határjelek pótlására és karbantartására (M- JU VB) 1953-ban történt meg. 1953. december 3-tól kezdődően felváltva Szabadkán és Szegeden történő tárgyalásokon, során rendezték a felmerült kérdéseket. A további felújításokra a Belgrádban 1956.

január 18-án aláírt egyezmény alapján került sor. Az egyezmény alapján végezték a felújításokat 1962-1963. és 1968-1970 között a vegyes technikai, illetve vegyes munkacsoportok (Suba J. 2006b).

Az osztrák határszakasz esetében 1957-58-ban történtek meg a tárgyalások a határon lévő határjelek felújítása és helyreállítása tárgyában. *Magyar-Osztrák Vegyesbizottság* alakult a határjel felújítási és helyreállítási munkálatokra, (M-O VB). A VB mindegyik tagozata 3-3 tagból állt. A VB tagozatai feladatának ellátására megfelelő számú szak- és segédszemélyzetet vehetett igénybe, amely nem haladhatta meg az 5-5 főt. A VB rendes üléseit negyedévenként felváltva Sopronban és Wiener-Neustadtban tartotta (Suba J. 2003).

A II világháború utáni remarkációs, demarkációs munkálatok során alakult ki határszakaszonként (viszonylatonként) a vegyes bizottságok rendszere. A vegyes bizottságokat bármely fél kérésére összehívhatják, hogy az aktuális problémákat megbeszéljék: határrend, határforgalom, határjelek karban tartása stb. Például a magyar-jugoszláv Vegyes Bizottság Zomborban 1971. december 17-én eldöntötte, hogy a geodéziai alapok hiányosságai miatt az egész határvonalon új felmérés kell végrehajtani, új geodéziai alaphálózat alapján és új határokmányok készüljenek. Ezt 1973-1979 között, két vegyes munkacsoporttal elvégezték (Suba J. 2006b).

Az 1996. évi Földmérési törvény (LXXVI. tv.) a nemzetközi szerződésekben és vonatkozó jogszabályokban előírt államhatárügyi földmérési feladatokat a központi földmérési szervezethez csatolta. Ennek értelmében a Földmérési Intézet (FÖMI) külön szervezete az Államhatárügyi Osztálya végzi az államhatár megjelölésével, új felmérésével, valamint a határjelek felújításával és karbantartásával kapcsolatos földmérési feladatokat.

IRODALOM

- SUBA J. (1994): Trianoni országhatár kitűzésének politikai és technikai kérdései IN.: "Háború, Forradalom, Trianon "Rendvédelem-történeti füzetek 1994. IV/5. szám 61.-64.p.
- SUBA J. (1996a): Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921-1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése) I -IV. 1996. Budapest. 1-1002 p. Doktori értekezés (kézirat.) ELTE BTK könyvtár
- SUBA J. (1996b): Magyarország határainak kijelölése az 1947. évi Párizsi békeszerződés alapján IN: "Háborúból Diktatúrába". Rendvédelem-történeti füzetek. VI. évf. / 7. szám. (szerk.: Dr. Óry Károly) Budapest 1996. 96-106.p
- SUBA J. (1997a): A magyar- csehszlovák határ helyszíni megállapítása és kitűzése 1921-1925 között. Limes 1997. 2. szám 29-41. p.

- SUBA J. (1997b): Terület-visszacsatolások határkijelölő munkálatai 1938-1941 között IN: "A két világháború közötti Magyar Királyság rendvédelme" Rendvédelem-történeti Füzetek V. évf./ 6. szám (szerk.: Dr. Óry Károly) Budapest 1997. 98-103. p.
- SUBA J. (2001): Határkijelölés a Felvidék visszatérése után (1938-1940) IN: "Kárpát medence vonzásában" Tanulmányok Polányi Imre emlékére (szerk.: Fischer F- Hegedüs K-Majoros I - Vonyó J.) Pécs 2001. 463- 482 p 598. p.
- SUBA J. (2002a): Magyarország államhatárának változásai 1867-1947 között (A Határmegállapító Bizottságok működése Magyarországon a XIX. XX. században.) Budapest Ph.D. értekezés
- SUBA J. (2002b): Egy határmegállapító bizottság anatómiája: a magyar-csehszlovák határmegállapító bizottság szervezete 1921- 1925. IN: "Ahol a határ elválaszt „Trianon és következményei a Kárpát-medencében. (szerk.: Pásztor Cecília) Balassagyarmat-Várpalota 2002. (560.p.) 199-224. p
- SUBA J. (2002c): A magyar-csehszlovák határszakasz határköveinek története 1938-ban IN: A Nógrád megyei Múzeumok évkönyve XXVI.(szerk.: Kapros Márta-Lengyel Ágnes-Limbacher Gábor) Balassagyarmat-Salgótarján 2002. (465.p.) 139-160 p.
- SUBA J. (2002d): A magyar-csehszlovák határ helyreállítása 1947-1953 között (történelmi áttekintés) IN: „Salgótarjáni Új Almanach II.” (szerk.: Szvircek Ferenc) Salgótarján 2002. (345.p.) 97-120. p.
- SUBA J. (2003): A határkijelölés humán faktorai a XIX-XX században Előadás a Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság által szervezett „A rendvédelem humán viszonyai” című nemzetközi konferencián 2003 nyarán Budapesten (megjelenés alatt).
- SUBA J. (2003-4): Az első magyar-szlovák határ leírása IN.: A Nógrád megyei múzeumok évkönyve 2003-2004 (XXVII-XXVIII kötet) (Szer: Mattis F – Bagyinszky Iné – Győriné Mojzses A.) Salgótarján 2003-2004. (339.p) 61-80.p.
- SUBA J. (2006a): A magyar-szovjet határ kijelölése, kitűzése IN: „Földrajz és Turizmus” Tanulmánykötet Dr. Hanusz Árpád 60 születésnapja tiszteletére (szerk.: Kókai Sándor) Nyíregyháza 2006.(396. p.) 299 - 311. p.
- SUBA J. (2006b): Magyarország déli határszakaszának története a XX. században IN: A Délvidék történeti földrajza A Nyíregyházán 2006.november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai. (Szerk: Dr. Kókai Sándor) Nyíregyháza. 2006. (314. p.) 239-249. p.
- SUBA J. (2008): Államhatárok- a földrajzi tér elválasztása IN: Geographia generalis et specialis Tanulmányok a Kádár László születésének 100. évfordulóján rendezett tudományos konferenciára Debrecen 2008. (szerk.: Szabó József, Demeter Gábor) 381-386. p.

PÁPAI VÁROS KÖZÉPKOR VÉGI ÉS OSZMÁN KORI FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

SÜMEGI PÁL – SÜMEGI GYULA – SÜMEGI BALÁZS PÁL –
HERMANN ISTVÁN

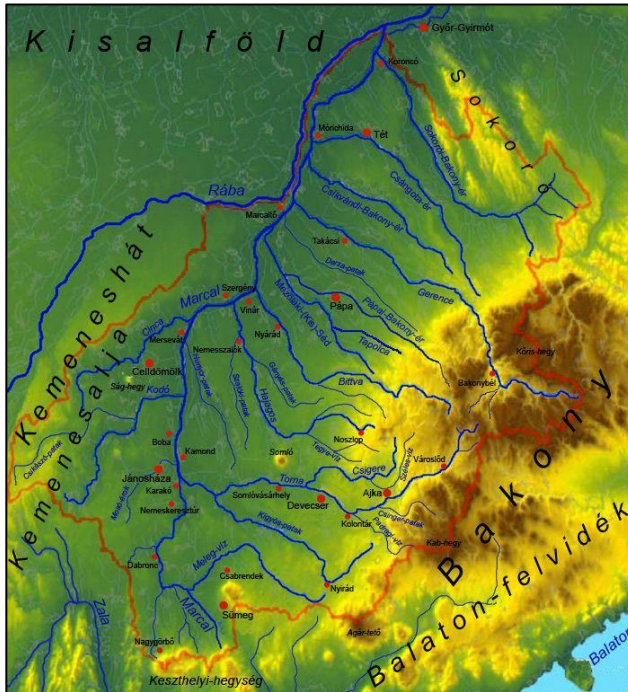
BEVEZETÉS

A 90 éves Frisnyák Sándor profeszort, a magyarországi történeti földrajzi kutatások jeles személyiségét kívánjuk köszönteni ezzel az írásunkkal. Az egykori pápai várat keleti irányból övező tó és láp helyén megteremtett Várkertben egy fúrás alakítottunk ki 2018 június 21-én, és a fúrás szelvényét környezettörténeti szempontból megvizsgáltuk. A fúrás kialakításánál alapvetőek voltak Pápa váráról kialakított térképek, történelmi források (*Pálffy, G. - Hermann, I. 1997*). Ugyanis ezek nélkül nem lehetett volna a pápai várhoz és városhoz kapcsolódó, a környezettörténeti vizsgálatokban alapvető üledékgyűjtő medencét megtalálni, és fúrással feltárni, de ezeket a forrásokat használtuk fel a vár 3D rekonstrukciójához is. A fúrás az északi szélesség 47° 19' 59,89" és a keleti hosszúság 17° 27' 59,24" fokán, megközelítőleg 147 méteres tengerszint feletti magasságban alakítottuk ki. A kialakítását követően 5 cm mintákat emeltünk ki és becsomagolva a szegedi Földtani és Őslénytani Tanszék, illetve saját környezettörténeti és geoarcheológiai laboratóriumába szállítottuk, ahol részletes környezettörténeti vizsgálatokat végezhetünk a mintákon. A mintasorozat vizsgálata alapján rekonstruálni akartuk a pápai vár előtti tó fejlődését és környezettörténetét, mindenek előtt választ kapva arra a kérdésre, hogy milyen korú is ez az emberi hatásra megszűnt tó.

VIZSGÁLT TERÜLET LEÍRÁSA

A vizsgálati terület a Magyar Kisalföld nagytáj, Marcali-medence középtáj és a Pápai-síkság kistájon belül (*1. ábra*), a parkosított pápai Várkert, az egykori pápai vár keleti előterében helyezkedik el. A történelmi térképek, a várat, a várostromot bemutató képek alapján a középkor végén a Tapolca-patak és a pápai Bakony-ér még a területen található tóba futottak össze (*2. és 3. ábra*). A 18. század kezdetén még fennmaradt a tavi rendszer (*4. ábra*). Viszont a 18. század második felében már szabályozták ezeket a patakmedreket, és két párhuzamosan futó mederbe terelték azokat (*5. ábra*), a várat keleti oldalról szegélyező tavat kiszárították, majd felparcellálták.

A pápai vár a területen található jégkori alámosott, szigetszerűen jelentkező hordalékkúp maradványfelszín peremén áll (5. ábra), amelyet a Bakonyból eredő patakok, mindenek előtt a Tapolca-patak és pápai Bakony-ér alakítottak ki még a pleisztocén (jégkor) geológiai időszak végén. Ezen jégkori hordalékkúpba vágódott be ez a két patak a jégkor végén, a Magyar Kisalföldön bekövetkezett neotektonikus süllyedés hatására, és a bevágódás nyomán szigetekre, sávokra osztották saját törmelékkúpjukat. Ekkor alakult ki a középkori vár és város keleti-északkeleti előterében található mélyebb felszín, ahol a várat és várost védő tavat létre hozták a középkor végén. A mélyedés a pleisztocén (jégkor) végén, vagy holocén (jelenkor) kezdetén a Tapolca-patak és Bakony-ér patak oldalazó kanyarfejlődésének eredményeként jött létre. Sajnos a kiszáritás és telkesítés, majd parkosítás, alagesővezés során az eredeti geomorfológiát megváltoztatták, bár ezek a morfológiai vonások a középkor végi és oszmán kori tavi és lápi-mocsári rétegekkel amúgy is fedettek lettek.

1. ábra. A Magyar Kisalföld, Marcali-síkság, Pápai-síkság viszonya
domborzati térképen (Forrás: <http://www.marcal.hu/>)

A vizsgált területen napjainkra mind a növényzet, mind a talajviszonyok teljes mértékben átalakultak az emberi hatások nyomán. Mégis a térségben végzett az utolsó 18 ezer év fejlődésére kiterjedő környezettörténeti elemzéseink nyomán a jelenkor (holocén) kezdetén egyértelműen fajgazdag tölgyesek, majd gyertyános – tölgyes, végül bükkal kevert gyertyános tölgyes erdők, keményfás ligeterdők és különböző barna erdei talaj típusok, a mélyebb részeken vízhatású (hidromorf) talajok borították a vizsgált terület felszínét.

2. ábra. Pápai vár 1597. évi visszafoglalásáról készített madártávlati rajz

(Forrás: <http://keptar.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=26349>)

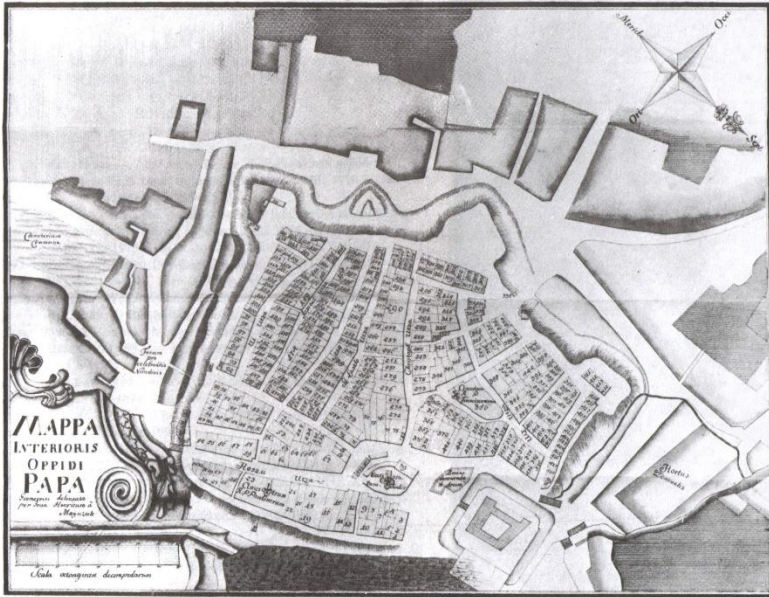
3. ábra. A pápai vár és a vár keleti oldalán lévő tó Georgius Houfnaglius 1617-ben készített metszetén

(Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/P%C3%A1pai_v%C3%A1r)

FELHASZNÁLT MÓDSZEREK

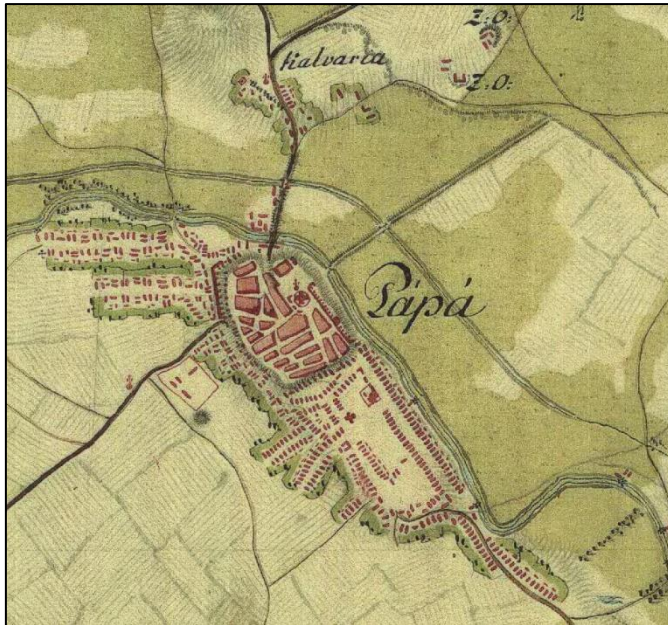
A fejlődéstörténeti elemzésünkben központi helyet foglalt el az antropogén (gödrök, kutak, árkok, cölöplyukak, sírhelyek) és természetes (tavi, morotvati, lápi) üledékgyűjtő rendszerek, és környezetük fejlődéstörténetének feltárása. Ugyanakkor a különböző üledékgyűjtő rendszerek feltáráshoz meg kell értenünk az üledékgyűjtő medencékben az üledék felhalmozódásának, a különböző ősmaradvány típusok beágyazódásának mechanizmusát, mert a környezettörténeti kutatásokban jelentős szerepet tölt be a lokális felhalmozódási környezet, a kis területű üledékgyűjtő medencék rekonstrukciója.

A vizsgálat alá vont terület, mint az egykori pápai várhoz és városhoz tatózó tavi-lápi terület üledécsapdaként gyűjtötték a környezetükből származó üledékes anyagokat, amelyek egymásra rakódva, réteggé alakulva térben és időben rögzíti az üledékgyűjtő rendszer környezetében egykor végbement változásokat. Így az üledékgyűjtő medencékben felhalmozódott rétegek feldolgozásával közelebb kerülhetünk a terület kialakulásának, fejlődésének és a tavi környezet időbeli változásának megajzolásához.

4. ábra. Pápa Maynzeck Henrik 1730-ban készült térképén (Forrás: Ifj. Hermann István: Szentmiklósi és óvári Pongrácz Gáspár pápai plébános városleírása a XVIII. század elejéről. Pápa, 1999, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=2251658>)

A különböző üledékgyűjtők a bennük megőrződött mikro- és makrofossziliákkal (növényi maradványok, virágporszemek, csiga-, és kagylóhéjak), magának az üledéknek az elemzésével lehetőséget teremtenek a vegetáció-, a talaj-, a faunafejlődés és az antropogén hatások helyi, valamint regionális léptékű vizsgálatára. Az egyik legpontosabb negyedidőszaki fejlődéstörténeti rekonstrukciós modellt az egykori környezet változásairól az üledékgyűjtő és vízgyűjtő rendszerének kapcsolatánál dolgozták ki. A modell lényege az, hogy egy üledékgyűjtő (például tó, láp vagy mocsár) medrét és vízgyűjtő területét lehatárolják a vízgyűjtő geomorfológiai, illetve geológiai adottságai, a természetes vízvázlatzó vonala, határai.

5. ábra. Pápa város és vár közvetlen környezete a szabályozott Tapolca és Bakony-ér patakok medreivel, M: 1:14 400

(Forrás: *Első osztrák katonai térkép, 1782 Arcanum Kiadó DVD anyaga*)

A vízgyűjtő területéről származó anyagok, a lejtők alapkőzetéből, talajokból lepusztult anyagok mosódhatnak be, szél által szállított por- és virágporszemek hordódhatnak és rakódhatnak le távoli területekről az üledékgyűjtőbe, illetve a tóban élt szervezetekből is jelentős mennyiségű üledék képződhet és halmozódhat fel (7. ábra). Természetesen a különböző távolságról (*allochton*) érkezett vagy helyben felhalmozódott (*autochton*) anyagok más és más léptékű ökoszisztémái változásról tanúskodnak, az üledékgyűjtő terület más és más távolságban lévő környezeti

tényezőjét reprezentálják. Így ugyan az ősköryezeti adatok egy-egy konkrét mintavételi hely (szelvény, fúráspon) üledékéből származnak, az ott felhalmozódott üledékek, ősmaradványok nem kizárólag egyetlen helynek, hanem a szélesebb értelemben vett üledékgyűjtő területén végbement folyamatoknak és az egykori környezetváltozásoknak őrzik meg a nyomait.

Az üledékgyűjtő területen felhalmozódott bizonyos anyagok (pl.: szél által szállított por, virágporszemek) szempontjából a tó, láp vagy mocsár medrének *befogási* területe nem azonos a vízgyűjtő területtel. A szél által szállított poranyag, virágporszem anyag elsősorban az általános légkörzéstől, széliránytól függ. A felszíni, areális erózióval lepusztult és felhalmozódott üledék behordódására viszont főleg a lejtő meredeksége, növényzeti borítása, a csapadék eloszlása és intenzitása hat. Ha ezeket a vizsgálatokat összekapcsoljuk paleobotanikai elemzésekkel, a növényzeti változásokról is információkat nyerhetünk, majd az üledékföldtani, geokémiai, malakológiai anyagokkal bővítve elemzésünket egyre teljesebb képet kaphatunk az üledékgyűjtő múltbeli környezetéről.

Az ősmaradványokat is magába foglaló üledékes öszlet szintén jelentős információkat hordoz az üledékgyűjtő rendszerről és a vízgyűjtő terület fejlődéséről. Az üledékben található finom eloszlású, azonosíthatatlan szervesanyag és a finom szemcse öszletelű szervesanyagok üledékföldtani, köztük geokémiai analízise lehetőséget adhat az egykori környezet pontosabb rekonstrukciójához. A tavi, lápi, mocsári üledékek geokémiai analízisének alapuló első üledékgyűjtő - vízgyűjtő környezeti rekonstrukciókat *Mackereth, F.J.H.* (1966) brit kutató végezte el.

Alaphipotézise szerint az üledék izzítási veszteség módszerrel meghatározott szervesanyag tartalma, a teljes kémiai feltárás során kapott Na- és K- tartalma összefüggésben van a tó vízgyűjtő területének eróziójával. *Mackereth, F.J.H.* (1966) szerint, ha az üledékgyűjtő vízgyűjtő területe növényzettel borított, akkor a felszíne stabil, az alapkőzet mélyen mállott és talaj borítja. Így a csepperózió, a felszíni vízleöblítés során, a szivárgó vizekben oldva elsősorban ionok, kolloidok szállítódnak az üledékgyűjtő rendszerbe, és a mállatlan szilikátszemcsék eróziója minimális.

Az üledékgyűjtőbe kerülő tápanyagok (pl.: kálium, nátrium, stb.) hatására az algák elszaporodnak és így az üledékgyűjtő medencében finom szemcsés, szerves anyagban dús detritusz jellegű tavi üledék halmozódik fel. Ha a vízgyűjtő felszínén a növényzeti borítás természetes (pl.: erdőégés) vagy mesterséges csökkenése következtében instabillá válik, akkor az erózió lepusztíthatja a vízgyűjtő talajréteget és az alapkőzet mállott, regolitnak nevezett részét is, így a mállás különböző fokán álló, illetve mállatlan szilikátszemcsék halmozódnak fel az üledékgyűjtőben. Az üledékföldtani és geokémiai elemzések felhasználhatók az egykori, növényzeti változások, antropogén hatásokra bekövetkezett talajtani változások rekonstrukciójára is, bár az üledékgyűjtőben felhalmozódott üledékes rétegek

kémiai összetételéből nem lehet automatikusan, rutinszerűen az egykori talajtani változásokra következtetni.

Ennek oka az, hogy az üledékgyűjtőbe kerülő szemcsék eredete nehezen állapítható meg, mert a szervesetlen anyagok között a bemosódó vagy eolikus úton behordódott, esetleg oldott formában szállítódó, de a tavi környezetben oldhatatlan csapadék formájában kiváló anyagok és az autochton komponensek keverednek. Ugyanakkor az üledék kémiai összetétele is megváltozhat a szingenetikus (üledékképződéssel egyidős) és posztgenetikus (üledékképződés utáni) diagenézis folyamatok révén.

A modell lényege az, hogy egy tó, láp vagy mocsár medrét és vízgyűjtő területét lehatárolják a vízgyűjtő geomorfológiai, illetve geológiai adottságai, a természetes vízvázlat vonala, határai. A vízgyűjtő területéről származó anyagok, a lejtők alapkőzetéből, talajából lepusztult anyagok mosódhatnak, szél által szállított por és virágporszemek hordódhatnak be és rakódhatnak le távoli területekről az üledékgyűjtőbe, illetve a tóban élt szervezetekből is jelentős mennyiségű üledék képződhet és halmozódhat fel az aljzaton. Ezek az anyagok információt hordoznak a múltbeli környezeti változásokról.

Így ugyan az őskörnyezeti adatok egy-egy konkrét mintavételi hely (szelvény, fúráspon) üledékéből származnak, de az ott felhalmozódott üledékek, ősmaradványok nem kizárólag egyetlen helynek, hanem a szélesebb értelemben vett üledékgyűjtő területén végbement folyamatoknak és az egykori környezetváltozásoknak őrzik meg a nyomait. Az eltérő származású anyagok egy helyen történő felhalmozódása azt jelenti, hogy az üledékgyűjtő térben is reprezentálja a vízgyűjtő, valamint a befogási területén végbement változásokat. Ugyanakkor a tavi, lápi vagy mocsári rendszerben található üledékrétegek felhalmozódása időfüggő esemény, ezért az üledékgyűjtő nemcsak a vízgyűjtő területen történt eseményeket gyűjti össze, hanem időben is rögzíti a felhalmozódott üledékek, és rétegek helyzetét. Az erózió, szállítás és akkumuláció nyomán felhalmozódott üledékek, az üledékgyűjtő rendszerek a térben és időben történő őskörnyezeti változásaikról egyaránt információkat tartalmaznak. A felhalmozódott anyagokon végzett radiokarbon vagy más kormeghatározási módszerek segítségével a vízgyűjtő területén bekövetkezett üledékképződés, lepusztulás és felhalmozódás sebességéről kaphatunk információkat.

Amennyiben a mikroléptékű (néhány hektáros) skálán történő környezeti változásokat akarjuk megvizsgálni, akkor olyan kisebb felületű, zártabb üledékgyűjtő rendszereket kell kiválasztani, amelyek döntően a lokális jelenségekről hordoznak információkat. Ilyen kisebb méretű, lokális üledékgyűjtőként fogható fel a pápai vár előterében kialakított mesterséges tavi – lápi rendszer is.

4 db radiokarbon (Accelerator Mass Spectrometry = AMS) vizsgálatot végeztünk a radiokarbon vizsgálatokat a seattlei DirectAMS és a debreceni

ATOMKI Hertelendi Ede Környezetanalitikai Laboratóriumában végeztették el, a legmodernebb Accelerator Mass Spectrometry (AMS) módszerrel. A minták előkészítés és mérések megfeleltek a *Molnár M.* (2006) cikkében leírtaknak. A fizikai mérések során megkapott uncal BP adatokat a calib 700 program segítségével számoltuk át naptári évekké. A konvencionális radiokarbon kor kiszámításánál feltételeztük, hogy az atmoszféra CO₂ tartalma és a kozmikus sugárzás hatására kialakuló fajlagos ¹⁴C aktivitása állandó. Ez azonban a különböző elemzések nyomán kiderült, hogy nem igaz, mivel a ¹⁴C (és persze a CO₂) mennyisége az időben változik. Így a fizikai mérések során megállapított „nyers” radiokarbon korokat ezért korrigálni kell oly módon, hogy a vizsgált minta kezdeti aktivitását az 1950-es érték helyett az atmoszféra múltbeli ¹⁴C aktivitásának megfelelő értékével azonosítjuk. Azaz a radiokarbon órát be kell igazítani. Az atmoszféra múltbeli radiokarbon koncentrációjának változását számos szerző mérte, gyakorlatilag ismert korú, vagy dendrokronológiailag dátumozott faévyűrűkön végzett mérések segítségével. A jelenleg általánosan elfogadott mérésorozatok eredményeit táblázatokban foglalták össze. A táblázatok tartalmazzák az ismert kort (naptári kor) és a fizikai módszerrel mért (uncal) radiokarbon kort. Ha ezeket egy olyan koordináta-rendszerben ábrázoljuk, amelynek az y tengelyén a mért radiokarbon korok, x tengelyén a hozzájuk tartozó naptári korokat tüntetjük fel, akkor megkapjuk az ún. „kalibrációs görbét”, azokat, amelyeket mi is felhasználtunk a pápai fűrasszelvényből vett minták radiokarbon alapú naptári korának megállapításához.

A naptári korként (kalibrált kor, esetünkben Krisztus utáni, ún. cal AD = After Day, azaz Jézus születése utáni, latinul Anno Domini évek) megadott radiokarbon kor azt jelenti, hogy a mért konvencionális radiokarbon kort, és az ahhoz tartozó valószínűségi függvény minden pontját összehasonlítjuk a kalibrációs görbével, és megnézzük, hogy ténylegesen milyen naptári kor tartozik ezekhez a pontokhoz. Így egy másik valószínűségi eloszlást kapunk, ami már nem szimmetrikus, tehát csak a határértékeket tudjuk megadni, vagyis azt, hogy szigma 1 (megközelítőleg 68,3% valószínűséggel), vagy szigma 2 (95,4% vagy a legújabb kalibrációs táblázatok szerint már ezt meghaladó valószínűséggel) eloszlás alapján milyen időintervallumba esik a minta naptári kora. Ennek nyomán adhatjuk meg a minták naptári korát, és ezzel a kalibrációs folyamattal határoztuk meg a pápai minták korát is (*1. táblázat*). A kalibráció során felhasznált valószínűségi függvény miatt nem egyetlen kort, hanem egy kor tartományt tudunk csak megadni az egyes mintavételi pontokra vonatkozóan. Így a kronológiánk időbeli trendet, jelentős valószínűséggel megadott történelmi korokat adnak meg a szelvényünkre vonatkozóan.

Az üledék rétegek színének leírásához a hazai és a nemzetközi talajtani és laza üledéktani vizsgálatoknál használatos Munsell Soil Color Charts-ot használtuk fel. Minden mintában a karbonát- és a szerves anyag tartalmat az

izzitációs eljárással határoztuk meg. Az üledékoszlop, a rétegsor megrajzolása során, a nemzetközi gyakorlatban elterjedt laza üledék kategóriákat és szimbólumrendszert használtuk fel. Ezeket a kategóriákat az üledékrétegek jellemzésénél szelvényábrákon közöljük. Valamennyi mintán MS2 Bartington műszerrel mágneses szuszceptibilitást (MS) mértünk. Minden mintán háromszor mértünk MS értékeket és a három mérés átlagát használtuk fel az üledék jellemzésére. A szedimentológiai vizsgálatokat 42 csatornás (0.0001 és 0.5 mm között mérő) Easy Laser Particle Sizer 2.0 lézerszedigráf műszerrel és Fritsch szitasorozattal végeztük el.

A pollenkoncentráció meghatározásához a *Lycopodium* spóratablettás módszert alkalmaztuk. A kémiai feltárás során kinyert pollendús szerves anyagot szilikonolajba ágyazva vittük tárgylemezre. Minimum 500 szárazföldi pollenszem kiszámolására törekedtünk, hogy statisztikailag értékelhető eredményt kapjunk, és valamennyi vizsgálat alá vont mintánál sikerült meghaladnunk a 500 teresztris virágporszemet. A mikroszkópi értékeléshez 600-1000 x nagyítást alkalmaztunk. A pollen-és spóraszemek meghatározását a szegedi Földtani és Őslénytani Tanszékén található pollenreferencia anyagot, valamint fényképes határozókönyvek alapján végeztük. Az egyes vegetáció típusokat, és indikátor elemeket, gyomvegetáció elemeit (*I.C.Prentice et al. 1996; I.C. Prentice – T. Webb III, 1998*) munkái nyomán rekonstruáltuk, illetve különítettük el.

A szerves anyagban dús rétegeken a szerződésen túlmutató makrobotanikai elemzéseket végeztünk. A vizsgálatok során a QLCMA módszer módosított változatát használtuk. A fúrásanyagból 10 cm-et átfogó, mintegy fél kilogramm anyagot használtunk fel malakológiai vizsgálatra. Összesen 12 minta állt rendelkezésre a quartermalakológiai vizsgálatok elvégzéséhez. A mintákat 0,5 mm-es átmérőjű szűrőszitákra helyezve, folyó csapvíz segítségével eltávolítottuk a földes elegyrészeket, így visszamaradtak a vízben oldhatatlan mészkiválások, göbecsek, vasa kiválások, valamint a Mollusca-héjak is. A sziták száradása után a mintákat szétválogattuk. Ezt követően határoztuk meg az előkerült héjakat.

A szedimentológiai, pollenanalitikai, és makrobotanikai alkotókat az üledékgyűjtő medencékből származó mintákban többváltozós statisztikai módszerekkel is értékeltük, hogy láthatóvá váljanak az egyes malakológiai zónák ökológiai-hidrológiai jellegzetességei. Az azonos mintákon végzett üledékes rétegeket jellemző szedimentológiai, szerves- anyag- és karbonáttartalom, makrobotanikai anyagon és virágporszemekeken végzett vizsgálatok eredményeit együttesen értékelve a Pápa és környékének környezettörténeti változásait komplex módon rajzolhattuk meg. A számítógépes feldolgozást a PSIMPOLL program (*K.D. Bennett 1992*) felhasználásával végeztük el.

VIZSGÁLATI EREDMÉNYEK

A geokronológiai vizsgálat eredménye

A 4 db radiokarbon (AMS) vizsgálatot a következő rétegekből kiemelt mintákon valósítottuk meg. A fekü patakhordalékból, 120-125 cm közötti mintából a terepen már kiemelt, csak mozgó – áramló vízben élő változékony tompa folyamkagyló (*Unio crassus*) héját használtuk fel (1. táblázat). A minta kora kalibráltan Krisztus utáni XIII. - XIV. századnak bizonyult (8. ábra). Ennek nyomán a patakhordalék felhalmozódásának utolsó fázisa a XIII. – XIV. században történhetett meg. A második kronológiai minta a patak hordalék szintjében húzódó fekü feletti tavi mészsizapos üledék horizontból szenülés nélkül fennmaradt tölgymaradványból készült (1. táblázat). A kalibrált minta kora Krisztus utáni XIV. - XVI. századnak bizonyult.

A harmadik kronológiai minta a tavi mészsizapos üledék horizont feletti eutróf tavi üledékben fennmaradt (90-95 cm közötti) szenülés nélkül fennmaradt tölgymaradványból készült (1. táblázat). A minta kora kalibráltan Krisztus utáni 16.-17. századnak bizonyult. Míg a legfelső, még bolygatatlan eutróf tavi – lápi – mocsári rétegből származó szenült famaradvány kora 14. – 20. század közötti kort adott 2 szigma megközelítéssel. Ennek nyomán a felszínközeli, de még tavi – lápi (mocsári) üledék legvalószínűbb kialakulásának kora a Krisztus utáni 17. – 18. századra tehető, figyelembe véve a 18. századi park kialakítást.

A rétegsorunk a 4 db radiokarbon (AMS) adat alapján a Krisztus utáni 13./14. századi patakhordalékból, a Krisztus utáni 14.-15. századokra tehető mezotróf tavi rétegekből, a Krisztus utáni 16. – 17. századtól a 18. századig fennmaradó eutróf tavi rétegekből és a Krisztus utáni 17. - 18. századokban még képződő eutróf tavi – lápi – mocsári idősorozatot alkotó üledékes rétegekből áll.

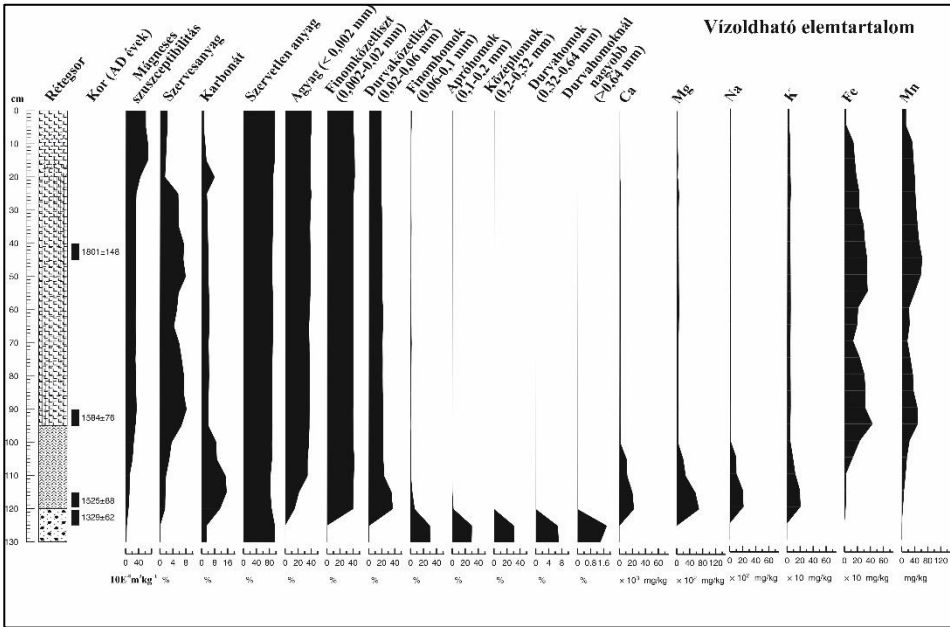
1.táblázat. A pápai Várkertben, az egykori tavi – lápi rétegsorban mélyített fúrás rétegsorból kiemelt mintákon végzett radiokarbon (AMS) mérések adatai és kalibrált korok

cm	minta	uncal BP év	+/-	1σ cal AD évek	2σ cal AD évek
40 - 45	szenült tölgy	195	23	1662 - 1949	1653 - 1949
90 - 95	nem szenült tölgy (famaradvány)	330	20	1500 - 1601	1488 - 1640
115 - 120	nem szenült tölgy (famaradvány)	410	21	1444 - 1447	1437 - 1614
120 - 125	<i>Unio crassus</i> kagylóhéj	665	30	1283 - 1384	1276 - 1391

Az üledékföldtani, geokémiai vizsgálat eredménye

Az üledékföldtani leírásokat és a vizsgálatok eredményeit alulról felfelé kronológiai sorrendben közöljük.

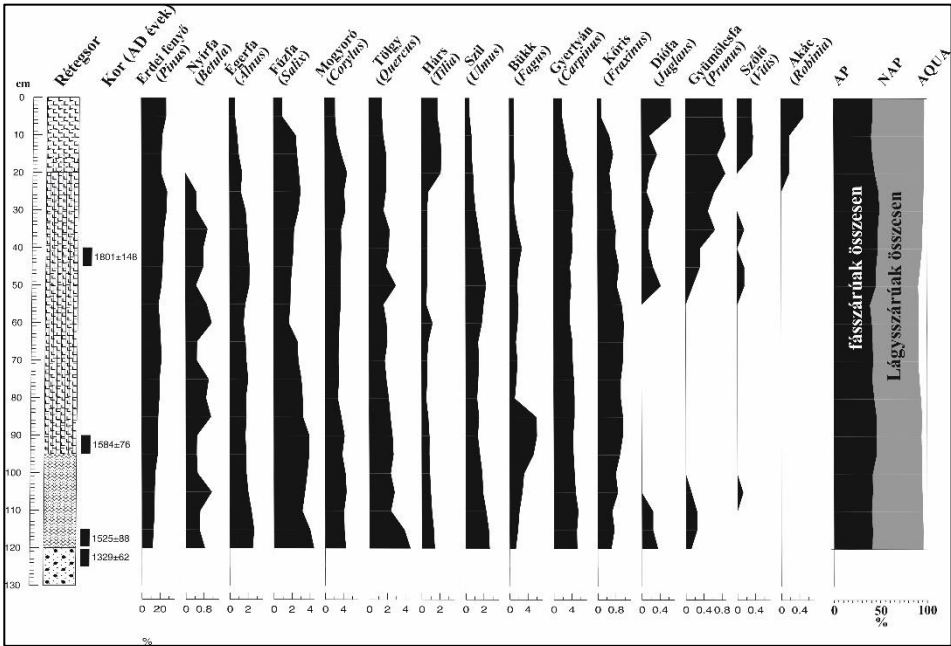
130 és 120 cm Fehéresszürke színű (Munsell színskála: 10 YR 6/1) kavicsos homok (Ga3G1), jellegzetes patakhordalék, amely a radiokarbon adatok alapján a Krisztus utáni 13.-14. században halmozódhatott fel. A patakhordalékból *Unio crassus* héjtöredék, valamint még a fúrás lemélyítése során kiemelt szinten mozgó vizet kedvelő *Valvata piscinalis* héjak is előkerültek. Ezt az üledékes szintben minimális szervesanyag, alárendelt karbonát-, és maximális szervesetlenanyag tartalom jelentkezett (6. ábra). A karbonáttartalom ebben a szintben elsősorban a karbonátos kavicsokból származhat, mivel szabad szemmel is jól látható homok- és kavicsfrakcióban egyaránt mészkő és karbonátos törmelék jelentkezett. Ennek nyomán a patak lehordási területén mészkő és talán dolomit kőzet kifejlődéssel számolhatunk. Vízdoldható elemtartalmat nem lehetett ebben a szintben mérni.

6. ábra. A fúrászelvény üledékföldtani vizsgálatának eredményei

120 és 100 cm között fehér árnyalatú barnászürke színű (10 YR 4/2), finoman laminált, jelentős karbonáttartalmú, agyagos kőzetliszt, tavi mésziszap és szerves anyaggal kevert mésziszap (Lc4 és Lc1Sh1Th1As1) horizont fejlődött

ki, igen jelentős vízdoldható Ca, Mg tartalommal. Valószínűleg ebben a tavi környezetben megtelepedő hínár vegetáció megjelenéséhez köthető a vízdoldható Na tartalom növekvő mennyisége (6. ábra). Az alárendelt Fe, Mn mennyiség alapján a tavi rendszer vize ekkor még közepes mennyiségű szervesanyaggal terhelt, mezotróf jellegű és jól átszellőzött lehetett. Ez a korai feltöltődési fázisban lévő tavi környezet a radiokarbon adatok alapján 14.-15. században alakulhatott ki és a területen a 16. – 17. századi ábrázolások nyomán egyértelműen két patak mesterséges elgátolásával, emberi hatásra alakulhatott ki a tavi rendszer.

7. ábra. A fűrészlelvény paleobotanikai vizsgálatának eredményei 1 Fűszárú növényzet

100 és 25 cm között feketésbarna színű (10 YR 3/1) jelentős szervesanyag tartalmú, enyhén karbonátos, az utólagos kiszáradás miatt bomlott szervesanyagot, rosszul határozható növényi törmelékkel tartalmazó agyagos kőzetliszt (Th1Sh2As1, Th1Sh1As2), eutróf tavi üledék, amely lágfoltokat, mocsaras szegélyzónát tartalmazhatott. A radiokarbon elemzések alapján 15. - 18. század között fejlődött ki, viszont a történelmi források, a terület lecsapolására vonatkozó térképek és adatok alapján legvalószínűbb kora ennek az eutróf tó – lág és mocsár állapotoknak a 16. századtól a 18. század végéig állhatott fenn. Ekkor fejlődött ki ez a rosszul átszellőzött, ennek következtében jelentős mennyiségű vízdoldható Fe, Mn tartalmú, szervesanyaggal terhelt, tömeges hínár

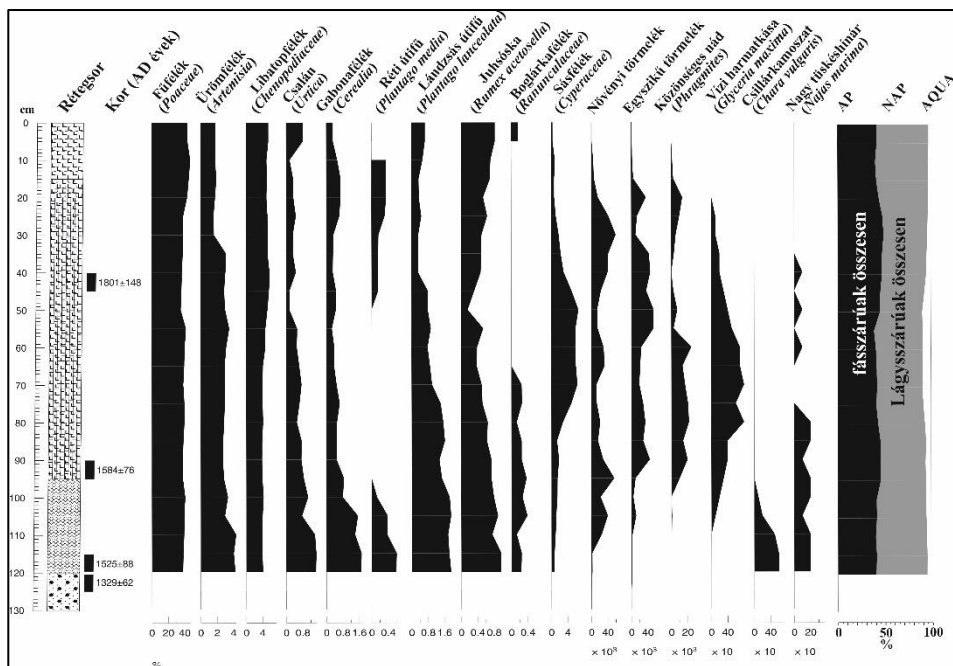
vegetációt tartalmazó eutróf tó. Az egykori gazdag hínár vegetációt a rétegben kimutatott jelentős mennyiségű vízdoldható Na tartalom is visszajelzi. A jelentős vízdoldható Ca, Mg nyomán a part menti üledékből származó bemosódásból származó üledék, illetve a tavat tápláló patakok vize, hordaléka oldott karbonátokban, és így vízdoldható Ca, Mg tartalomban gazdag lehetett.

A felszíntől 25 cm-ig egy emberi hatás alatt kifejlődött vízhatású talaj, egy anthrosol fejlődött ki. A kiszáritást követően, karbonát és agyag átrendeződés indulhatott meg a felszínközeli rétegben és az eutróf tavi üledék átalakult, talajosodott, valószínűleg mintegy 250 éve fejlődött ki. Az üledékes és a geokémiai paraméterek átalakultak a talajosodás során, szinte biztos, hogy a talaj B szintjének kifejlődésénél karbonát, vízdoldható Ca, Mg, Na átrendeződés történt. A jelentős mennyiségű vízdoldható Fe, Mn tartalom alapján az anthrosol (emberi hatásra kifejlődött talaj) kifejezetten magas talajvízállás során indult fejlődésnek. Ezt az állapotot szüntette meg a terület alagsövezése és talajvízszintjének csökkentése a 18. század második felében. Ennek nyomán a talaj fejlődése teljes egészében már emberi hatásra zajlik.

Pollenanalízis és makrobotanikai növénymaradványok, Mollusca héjak elemzése 130 és 120 cm között. Fehéresszürke színű, 13. - 14. századok között felhalmozódott patakhordalékból néhány nem szenült famaradvány, csiga- és kagylóhéj mellett nem került elő más csak néhány határozhatatlan növényi törmelék, közte egyszikű maradvány. Virágporszemet ez a szint nem tartalmazott. A minimális növényi maradvány nyomán a patak növényzeti környezetét nem lehetett rekonstruálni. A patak hordalék szintjéből csak áramló vizet kedvelő kerekcsigák csigafaj (*Valvata piscinalis*) és tompa folyami kagyló (*Unio crassus*) héjai és héjtöredékei kerültek elő.

120 és 100 cm közötti 14. - 15. században mezotróf tavi környezetben felhalmozódott tavi mészszap rétegből már jelentősebb, statisztikusan is értékelhető virágporszem anyag került elő (7. és 8. ábra). A pollenösszetétel alapján elszórta fák tartalmazó parkszerű, lágyszárúakkal, mindenek előtt fűfélékkel, gyomokkal (ürömfélékkel, libatopfélékkel, útifűfélékkel) fedett nyílt vegetáció fejlődött ki. Az emberi bolygatásra terjedő növények alapján utak és taposott, legeltetett terület húzódott a tavi rendszer peremén. Bár a pollenképben több fa- és cserje (tölgy, szil, köris, hárs, gyertyán, bükk, mogyoró, bodza) is megjelenik, de a makromaradványok jelenléte alapján csak fűzbokrok jelenhettek meg a tavi rendszer partján. A gabona pollenek aránya alapján ebben az időszakban a tavi üledékgyűjtő pollenbefogó területén fejlett szántóföldi alapú mezőgazdaság létezhetett. Az elszórta jelentkező nád, sás és gyékény maradványok nyomán a vízparton még nádas, gyékényes és sásos sávok, foltok jelenhettek meg. Az üledékben talált nagy tüskeshínár maradványok alapján a víz mélysége 1,5 méter lehetett, viszont a nád alárendelt mennyisége nyomán a legmélyebb részeken meghaladhatta a 2,0 métert. Valószínűleg a nád, gyékény,

a nagy tuskéshínár a tavi rendszer parti sávjában élhetett még a 14.-15. században kialakított tóban. A növényi maradványok alapján a meszes tavi környezet, amely szervesanyaggal még kevésbé terhelt (mezotróf) volt, egyértelműen kialakult a 14.-15. században. A malakológiai anyag összetétele, legfőképpen a sima tányérsiga (*Gyraulus laevis*), rácsos tányérsiga (*Gyraulus albus*) és gombcsiga (*Hippetutis complanatus*), héjainak a jelenléte alapján egyértelműen meszes, relatíve tiszta, szervesanyagban kevésbé szennyezett tavi környezet alakult ki ekkor a vizsgált területen. A kísérő Mollusca fauna összetétele, a nagy mocsárcsiga (*Lymnaea stagnalis*), hosszúcsápos csőröscsiga (*Bythinia tentaculata*), nagy tányérsiga (*Planorbarius corneus*), és tányérsiga (*Planorbis planorbis*), ajakos tányérsiga (*Anisus spirorbis*), borsókagylók (*Pisidium*) jelenléte nem mond ellent ennek a rekonstruált képnek, mivel ezek a csiga-, és kagylófajok igen változatos vízi környezetben képesek fennmaradni, közte mezotróf, karbonátos tavakban is.

8. ábra. A fűrészlelvény paleobotanikai vizsgálatának eredményei 2
Lágyszárú növényzet

100 és 25 cm közötti 16. - 18. században kifejlődött jelentős, de a kiszáradás miatt szétesett, bomlott szervesanyag tartalmú eutróf tavi üledékben igen erőteljes arányban jelentkezett a határozhatatlan szerves törmelék, közte az egyszikűek maradványai. Mindezek a ma már határozhatatlan növényi

maradványok az utólagos kiszáradás következtében alakultak ki. A határozható növényi maradványok között a nád, gyékény, sás, tavi káka, harmatkása, és az eutróf tavi állapot kezdetén még nagy tüskés hínár fajokat lehetett kimutatni. Ennek nyomán a tó vize ebben a fázisban másfél, maximum kétméter lehetett és szervesanyaggal telített volt. Nem zárható ki, hogy úszó növényi szigetek, vagy kisebb vízi növényzeti foltok tarkították a víz felszínét. A pollenösszetétel igen jelentős változása, hogy a fák aránya teljesen alárendelté vált és a gabonafélék aránya lecsökkent, viszont az állattartásra, taposásra – rágásra jellemző gyomok aránya megemelkedett. Ennek nyomán a pápai vár és város körüli gazdasági tér alapvetően megváltozott, a szántóföld irányából az állattartás felé mozdult el. A pollenelemzés nyomán a 16.-18. század között a bükk és gyertyán aránya megemelkedett a Pápa környéki erdőkben. Ez összefüggést mutat ebben az időszakban kialakult lehűléssel, a kislejégkor kialakulásával, de nem zárható ki az emberi hatás történő terjedés sem. Ugyanis a bükk- és a gyertyánfákból nyerhető ki a legjelentősebb mennyiségű szenült faanyag a boksagazdaságokban, amelynek fűtőértéke a barnaszénhez hasonló, ezért alapvető volt a kor, szénbázis előtti kovács- és hadiiparában. Ebben a szintben a malakológiai anyag összetétele alapvetően átalakult, meszes mezotróf környezetet jelző sima tányérsiga (*Gyraulus laevis*), rácsos tányérsiga (*Gyraulus albus*) és gombcsiga (*Hippeutis complanatus*) héjai eltűntek a rétegsorból. A Mollusca fauna összetételében a korábbi kísérő faunaelemek, a nagy mocsárcsiga (*Lymnaea stagnalis*), hosszúcsápos csőröcsiga (*Bythinia tentaculata*), nagy tányérsiga (*Planorbis corneus*), éles tányérsiga (*Planorbis planorbis*), ajakos tányérsiga (*Anisus spirorbis*), borsókagylók (*Pisidium*) domináltak. Ezek a csiga-, és kagylófajok szervesanyaggal terhelt, eutróf vizekben, sőt egyes elemei pocsolyákban is képesek megélni. A vízi Mollusca fajok mellett nedvességkedvelő (higrofil), vízparton élő csigafajok, mint borostyánkő csigák (*Succinea putris* és *Oxyloma elegans*), hasas kétélűcsiga (*Carychium minimum*) héjai is megjelentek, jellemezve az eutróf tavi rendszer vízparti, nedves környezetét.

A felszíntől 25 cm-ig emberi hatásra kifejlődött anthrosol (emberi hatású talaj) szintjében a virágporszemek száma drasztikusan lecsökkent, a vízi környezetre jellemző elemek teljes mértékben visszaszorultak. A makrobotanikai maradványok szinte teljes mértékben megszűntek, egyértelműen jelezve a szervesanyag szétesését, dezintegrálódását a talajosodás folyamán. A Mollusca faunában a vízi faunaelemek eltűntek, és csak néhány jelentős tűrőképességű, illetve higrofil szárazföldi csigafaj (harántfogú törpecsiga – *Vertigo angustior*, bordás gyepcsiga – *Vallonia costata*, sima gyepcsiga – *Vallonia pulchella*) jelzi, hogy magas talajvízállású, nedves, ártérre jellemző területen zajlott az emberi hatásra kialakult talaj (anthrosol) kifejlődése valószínűleg az utolsó 250-260 év során.

ÖSSZEFOGLALÁS

A radiokarbon vizsgálatokra alapozott geokronológia, a mágneses szuszceptibilitás mérések, a szemcseösszetéti, izzítási veszteségre alapozott szervesanyag, karbonát tartalom meghatározás, vízdoldható elemtartalom, pollenelemzés, makrobotanikai maradványok és Mollusca héjak vizsgálata alapján a következő környezettörténeti eseménysorozatot rekonstruáltuk a pápai vár előterében a középkorban létező mára már feltöltődött, telkesített tó rétegsorába, a pápai Várkertbe mélyítettünk 2018 júniusában.

1./A területen egy döntően kavicsos homokból álló, mészkő és dolomit morzsalékot, áramló vizet kedvelő (rheofil) csigákat és kagylókat tartalmazó patakhordalék akkumulálódott, amelynek utolsó fázisa a Krisztus utáni XII./XIII. századra tehető.

2./A patakhordalék tetejére meszes tavi karbonátos agyagos kőzetliszt, tavi mésziszap települt a Krisztus utáni XIV. – XV. század során. Az üledékföldtani paraméterek és az előkerült Mollusca fauna összetétele alapján a tó víz minősége mezotróf jellegű, a tó mintegy 1,5-2,0 méter mély lehetett. Nagy tuskéshínár, süllőhínár jelentkezhetett a tavi rendszerben, a vízparton gyékényes, nádas és sásos övezet, vagy foltok lehettek. A vízpart szárazföldi részén gyomokkal zsúfolt, lágyszárúakkal, mindenen előtt fűfélékkel borított térség alakulhatott ki, foltszerűen vagy sávosan fűzfákkal (7. és 8. ábra). A tavi üledékgyűjtő rendszer távolabbi több kilométer sugarú körzetében bükk, gyertyán, tölgy, szil, kőrisfákat, mogyoró és bodza cserjéket tartalmazó erdő zóna (7. ábra) és ezen túl jelentős gabonára alapozott szántóföldi földművelési zóna alakulhatott ki, a középkori mezővárosok körül kialakult Thünnen gazdasági övezeteknek megfelelően (*J.H. von Thünnen 1826*). A Tünnen gazdasági övezet központi részén, az ún. „*piac*” területén a pápai vár helyezkedett el (9. ábra).

Ezt támasztja alá a gabonapollenek arányának térbeli változására alapozott pollen adatbázisunk is (*Törőcsik - Sümegei, 2018*), mivel Pápa környezetében a várkerti pollenszelvény alapján a pápai várkert a középkori mezőváros gabonaövezetétől kicsit távolabb helyezkedhetett el. A vár és a város körül, különösen a mélyebb helyzetű, vízhatású alluviális talajokon kert- és tejelő szarvasmarha tartás alakulhatott ki *J.H. von Thünnen (1826)* német gazdaságtörténeti elemzése és a várkerti pollenkép alapján. Ezt kívülről erdő zóna övezhette Pápa városát, majd gabonaövezet és a legelő váltással jellemezhető háromnyomásos, klasszikus középkori gazdálkodási övezet fejlődhetett ki. Ezen két övezet nem különülhetett el élesen ebben a fejlődési szakaszban. Ugyancsak átmenettel fejlődhetett ki a külső állattartási övezet a három nyomásos gazdasági övezetből. A Thünnen körök ideális gazdasági teret feltételeznek és a vizsgálatok alapján a folyóvölgyek és a patak medrek mentén elnyúlt gazdasági övezetek fejlődtek ki. Ez utóbbi, a Malom és Bakony-ér patakok allúviuma mentén elnyúló gazdasági tér jellemezhetette Pápa középkori

mezőváros környezetét is (Törőcsik - Sümegi, 2018). Pápa városának gabonatermesztése, a várkerti fűrés gabonapollen aránya nyomán nem különült el a Magyar Kisalföldön a 14.-15. századi mezővárosok körül kialakult gabonatermesztéstől (10. ábra), jól illeszkedik a középkori kisalföldi 1500 – 2000 lakosra becsülhető lélekszámú településeken kialakult gabonatermesztéshez, és az ezt visszatükröző gabonafélék pollensarányához (10. ábra). Ugyanis a Krisztus utáni 14.-15. században a történelmi Magyarországra jellemző település, közte mezőváros és városfejlődés folyamat volt a legjelentősebb gazdaságot, közte a mezőgazdaságot, benne a földművelést irányító társadalmi trend (Major J. 1966, Kubinyi A. 1971, 1996, 2000, Frisnyák S. 1990, Benkő E. et al. 1997). Kiemelkedő jelentőségű lenne ennek az időhorizontnak az elemzése mivel ebből a középkor végi szintből már jelentős írásos forrásanyag áll a rendelkezésünkre (Szabó I. 1969). Így a környezettörténeti és az írásos anyagok összehasonlító elemzése igen jelentős előrelépést jelentene a pápai gazdasági tér fejlődésének modellezésére.

9. ábra. Pápa vár festmények nyomán készült 3D rekonstrukciója

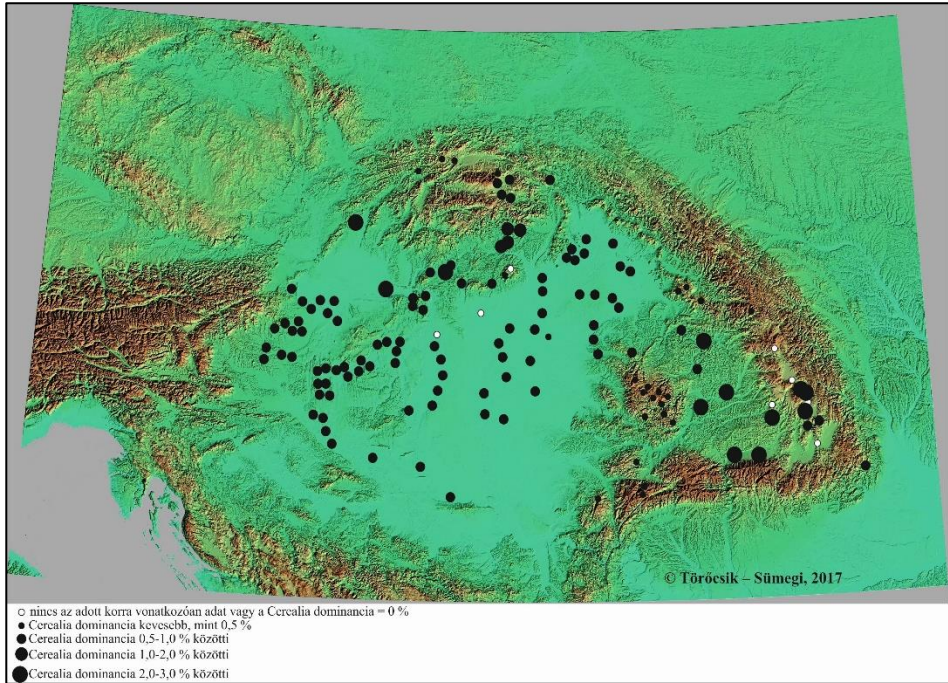
3./A folyóvízi rendszer átváltása tavi környezetté rendkívül gyorsan, néhány év, vagy évtized alatt játszódott le a kavicsos homok és a tavi mészszipap váltása alapján. Ilyen változások a természetben hegyomlások, völgyelzáródások nyomán alakulhatnak ki, de esetünkben egyértelműen mesterséges tavi rendszer kialakításáról van szó, amelyet a patakok visszagátolásával (a gát töltése az oszmán kori képeken világosan felismerhető), vizük felduzzasztásával értek el a 14.-15. században, azaz a pápai várat keleti irányból övező tó egyértelműen mesterséges eredetű.

4./A mezotróf, relatíve tiszta vízű, karbonátos tavi rendszer a szervesanyag tartalom, a makrobotanikai anyag és a Mollusca fauna alapján szervesanyaggal terhelt eutróf tóvá alakult a 16. században. Ezt a változást üledékbemosódás nyomán kialakult tavi rendszer eutrófizálódása is okozhatta, de a tavi rendszer tisztításának elmaradás is kialakíthatta. Ugyanis ennek nyomán úszó lágfoltok, nádas, gyékényes szigetek, sötét átlátszatlan víztest alakult ki a tóban, és ez kifejezetten kedvező lehetett védelmi szempontból. Így nem zárható ki, hogy a tavi rendszer szervesanyaggal telítődése és az eutróf tavi állapot kialakulása is emberi hatásra történhetett. Egészen pontosan hagyták, hogy ez az eutróf tavi állapot fennmaradjon, nem tisztították meg a mesterséges tavat. A mesterséges tó (9. ábra) tisztításán a víz leengedését és a felhalmozódott iszapréteg és szervesanyag kimerését értjük, amely a kor technikai szintjén lehetséges volt.

Az eutróf tavi állapot egészen a 18. századig maradt fenn. Az eutróf és lápos tavi állapot kifejlődésével párhuzamosan lecsökkent a gabonatermesztést jelző gabona pollenarány a várkerti szelvényben (8. ábra), de ez a jelenség nem csak a helyi gazdaságra jellemző, hanem a Magyar Kisalföld egészén, de szinte az egész Kárpát-medencében megfigyelhető az oszmán korban (10. ábra). A gabonapollenek arányának csökkenése a lecsökkent lakosságszámhoz, a háborús veszteségekhez kötődik, valamint a háborús körülmények közötti gazdasági váltáshoz kapcsolódik. Ugyanis a háborús bizonytalanságok miatt a növények termesztése az egész medencében visszaesett és a könnyebben mobilizálható állattartás került előtérbe. Ez utóbbi folyamatot felerősítette a Német – Római Birodalom városaival folytatott szarvasmarha kereskedelem (Tugya B. 2023; Szabó I. 1975; Vörös I. 2000, 2002, 2004). Valószínűleg a népesség szám csökkenése mellett a háborús körülmények közötti termelési kockázat növekedése, és a távolsági kereskedelem egyaránt szerepet játszott abban, hogy az állattarashoz kapcsolódó gyomok aránya megemelkedett, míg a gabona pollenek arány lecsökkent a pápai Várkert szelvényének 16. – 17. századi pollenképében (8. ábra), mind pedig a regionális pollenképben (10. ábra). Vagyis Pápa környékén is kialakult az oszmán kori gazdálkodási trend, a mezővárosi fejlődés átalakult, a középkor végi mezővárosi fejlődés során kialakult gazdasági övezetek (Thünnen körök) feloldódtak, és a külteljes állattartó övezet kiterjedhetett, elnyelhetette a szántóföldi övezetet, amely csak szórtan és alárendelten maradt meg az erdőövezetig kiterjedő állattartó övezetben.

5./A tavi üledékrendszer felszínközeli része a 18. századtól kezdődően a tó lecsapolása és telkesítése nyomán talajosodott és hidromorf talaj fejlődött ki a kiszáritás és vízelvezetés nyomán. Jelenleg ez a talaj alkotja a pápai Várpark talaját és folyamatosan fejlődik, egyre jelentősebb rétegfelfejlődésben jelentkezik. A talajosodás során a szervesanyag teljes mértékben szétesett, humin anyaggá alakult. A talajosodást a 20. század második felében végrehajtott alagcsövezés és

a park talajának kiszárítása felgyorsította és egy anthrosol – emberi hatásra kialakult és fejlődő talaj jött létre.

10. ábra. Pápa és környezetében kimutatható gabonatermesztés a pollen adatbázis (Töröcsik és Sümegi, 2018) adatainak és a pápai várkerti fúrásszelvény 16. - 17. századi gabona pollen dominancia nyomán

IRODALOM

- BENKŐ, E. - DEMETER, I. - SZÉKELY, GY. (1997): Középkori mezőváros a Székelyföldön. Erdélyi Tudományos Füzetek, 223. Kolozsvár,
- K.D. BENNETT (1992): PSIMPOLL - a quickBASIC program that generates PostScript page description files of pollen diagrams. INQUA Commission for the study of the Holocene: working group on data handling methods, Newsletter, 8, 11-12.
- FRISNYÁK, S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 213 p.
- KUBINYI A. (1971): A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi közlemények, 23, 58–78.

- KUBINYI A. (1996): A magyar várostörténet első fejezete. In: Fazekas Cs. (szerk.) Társadalomtörténeti Tanulmányok. *Studia Miskolcinsia* 2, Miskolc, 36–46.
- KUBINYI A. (2000): Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. *Dél – Alföldi Évszázadok*, 14, 5- 195.
- F.J.H. MACKERETH (1966): Some chemical observations on post-glacial lake sediments. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London B*, 250, 165-213.
- MAJOR, J. (1966): A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei. *Település-tudományi közlemények*, 18, 48–90.
- MOLNÁR, M. (2006): A szén és az idő: radiokarbon kormeghatározás. *Fizikai Szemle*, 2006/6.
- PÁLFFY, G. - HERMANN, I. (1997): A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597-1997. *Jókai Mór Városi Könyvtár kiadványa*, Pápa, 188 p.
- I.C. PRENTICE – J. GUIOT – B. HUNTLEY – D. JOLLY – R. CHEDDADI (1996) Reconstructing biomes from palaeoecological data: a general method and its application to European pollen data at 0 and 6 ka. *Climate Dynamics*, 12, 185–194.
- I. C. PRENTICE - T. WEBB III (1998): BIOME 6000: reconstructing global mid-Holocene vegetation patterns from palaeoecological records. *Journal of Biogeography*, 25(6), 997-1005.
- SZABÓ I. (1969): *Középkori magyar falu*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ I. (1975): *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- J.H. VON THÜNNEN (1826): *Der isolierte Staat*. Verlag von Gustav Fischer, Jena, 700 p.
- TÖRÖCSIK T. - SÜMEGI P. (2018): Pollen alapú növénytermesztési rekonstrukció a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás korában. In: SZÓNOKYNE ANCSIN, G. (szerk.) *Magyarok a Kárpát-medencében 3.: Tudományos Nemzetközi Konferencia, Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására, (Közép-európai monográfiák; 17.)*, 17-35.
- TUGYA B. (2023): Archeozoological data of the moat system of Sultan Suleiman's türbe. *Archeometriai Műhely*, 2023/XX/3, 227-241.
- VÖRÖS, I. (2002): Adatok az Árpád - kori állattartás történetéhez. In: BENDE, L. – LŐRINCZY, G. (szerk.) *A középkori magyar agrárium. Tudományos ülészak Ópusztaszeren. Ópusztaszer TK Kiadványa, Ópusztaszer*. 71-119.
- VÖRÖS, I. (2002): Török kori állatsontleletek Magyarországon. In: GERELYES, I. – KOVÁCS, GY. (szerk.) *A hódoltság régészeti kutatása. Opuscula Hungarica III.*, Budapest. 339-352.
- VÖRÖS, I. (2004): Adatok a Magyar szürkemarha és a rackajuh történetéhez. In: NOVÁK, L.F. (ed.) *Az Alföld gazdálkodása. Arany János Múzeum Közleményei*, X. Nagykőrös, 195-238.

FÖLDRAJZTANÁRI PORTFÓLIÓK ÉRTÉKELÉSÉNEK TANULSÁGAI AZ ESZTERHÁZY KÁROLY KATOLIKUS EGYETEMEN

SÜTŐ LÁSZLÓ – PAJTÓKNÉ TARI ILONA

BEVEZETÉS

Frisnyák Sándor Professzor Úr kötődése az Eszterházy Károly Katolikus egyetem jogelődjéhez fontos mérföldkő volt geográfusi pályafutásában. Nemcsak azért, mert itt szerezte meg földrajz-történelem szakos általános iskolai tanári diplomáját, hanem az akkori tanszékvezető, Udvarhelyi Kendoff Károly személye miatt is, akit Professzor Úr saját bevallása szerint példaképének tekintett (*Frisnyák S. 2003, Kókai S. 2004*). Udvarhelyi Kendoff Károly iskolateremtő földrajz szakmódszertani munkássága tehát a közös szál egyetemünk és Professzor Úr munkássága, geográfiai hitvallása között, ezért e szakmódszertani tanulmányal köszöntjük 90. születésnapja alkalmából!

A tanárképző főiskolák a kezdetektől gyakorlatorientáltan álltak a tanárjelöltek felkészítéséhez. Frisnyák Sándort 1968-ban nevezték ki a frissen alakult nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszékének élére. Saját tapasztalatainak és Udvarhelyi Kendoff Károly példájának köszönhetően felismerte azt a napjainkban is helytálló módszertani alapvetést, hogy sikeres földrajztanár-képzést csak jó minőségű szemléltető és kísérleti eszközök, gyűjtemények birtokában, sok gyakorlattal lehet folytatni, amelynek alapjait jól megválasztott munkatársaival együtt, vezetése első fél évtizedében megteremtette (*Kókai S. 2004, Boros L. – Kókai S. 2020*).

Ezt azért tartjuk fontosnak, mert az információs társadalom kialakulásával egyre többször felmerül a kérdés, hogy a szaktudományi ismeretek önmagukban elegendőek-e annak megállapításához mennyire lesz sikeres tanár valakiből. CSAPÓ B. (2003) a tanítás-tanulás kiemelkedő kutatója többek között azt írta az oktatás és az információs társadalom kapcsolatáról, hogy a tanulás feladata már nem a tudás memorizálása, hanem a tanulás képességének megtanulása. Ebben jelentős szerepe van a digitális kompetenciáknak, amelyek fejlesztését segítő IKT eszközök a földrajztanár-képzésben is megjelentek (*Pajtókné T.I. 2007, 2011*). A portfólió bevezetése a tanárképzés kimeneti követelményei közé (15/2006. (IV.3.) OM rendelet, 8/2013. (I.30.) EMMI rendelet) magába hordozta a lehetőségét annak, hogy a pedagógussá válás folyamatában megjelenjenek a tanári kompetenciák, a tanárjelöltek módszertani tudásának fejlődési íve.

Tanulmányunkban a földrajztanár jelöltek portfólióit vizsgáltuk meg. Nem törekedtünk teljes körű kutatásra, hanem az egyetemi portfólióértékelés nyilvános szempontrendszerére alapján fogalmaztunk meg néhány következtetést.

A TANÁRKÉPZÉSI PORTFÓLIÓ

A portfólió tanárképzésben történő bevezetése kapcsán több tanulmány született. Az egyik legtöbbet használt tankönyv FALUS I. – KIMMEL M. (2009) munkája, amely hazai és külföldi szerzők alapján kitér a portfólió fogalmára, típusaira, s a tanárképzésben betöltött szerepére. A tanárképzésben a portfólió definíciók közös eleme – melyet az idézett rendeletek is megfogalmaznak – a pedagógussá válás folyamatát igazoló dokumentumok gyűjteménye, amelyek tükrözik a jelölt pedagógus kompetenciáinak fejlődését, megismert tanítási módszereit, eszközeit, s ami kiemelkedően fontos elem minden szerzőnél az önreflexió megjelenése (*Falus I. – Kimmel M. 2009. Komló Cs. 2017*). A portfólió ma már általában elektronikus felületen jelenik meg (*Komló Cs. 2017*), amely elméletileg szélesebb körű lehetőségeket biztosít az önkifejezésre, a módszertani repertoár, a fejlődés bemutatására. Mindez akkor igaz, ha a portfólió készítése folyamatosan zajlik, az első egyetemi szakmai élményektől, tanulmányoktól kezdve, amelyekről folyamatosan készít reflexiókat. Csak így láthatja a tanárjelölt, s természetesen a vele kapcsolatban álló mentor, a szakmódszertanos oktató a tanárjelölt fejlődését, s csak így tanulhat az elkövetett hibákból, javíthatja hiányosságait (*Márton S. – Venter Gy. 2016*). Ha így alkalmazzuk, akkor munkaportfólióról beszélhetünk (HANÁK ZS. 2010), ahol a tanárjelölt a még nem kiforrott munkáit is bemutathatja és a mentorial, szakmódszertanossal közösen megvitatta tudja fejleszteni.

Az elektronikus portfólió ebből a szempontból különösen előnyös (*Komló Cs. 2017*), hiszen így könnyebb szerkeszteni a különböző munkaverziókat, megtenni az észrevételeket és egymás mellett lehet látni a munkaanyag javított verzióin keresztül a fejlődési szakaszokat. Ez tágabb teret hagy a tanítási módszerek, eszközök, ötletek kreatív bemutatására. Hiszen a jövő tanáraitól már az új információ megszerzésének, értelmezésének és a megszerzett tudás alkalmazásának tanításához szükséges kompetenciákat várjuk el, azaz a tanulás tanítását (*Csapó B. 2003*). Az értékelési portfólióban szükséges a tanítási folyamatot reprezentáló dokumentumtípusok körének bizonyos határok között kötött megjelenítése, mert ez biztosítja a szükséges szűkebb körű kompetenciák megbízható értékeléséhez, ez teszi lehetővé a portfóliók összevetését (*Falus I. – Kimmel M. 2009, Hanák Zs. 2010, Falus I. et al. 2011*). Tulajdonképpen az elektronikus portfólió felület biztosítja a fejlődési ívet bemutató munkaportfólió kereteit, amelyből a hallgató által leszárt dokumentumokkal végelegetett ún. értékelési portfólió biztosítja a szakmai

tudást és szakmódszertani-pedagógiai kompetenciákat egyaránt figyelembe vevő komplex értékelést.

A portfólió bevezetése óta eltelt idő alatt már többféle elemzés született a témában. HANÁK ZS. (2010) és munkatársai a portfólió bevezetéséhez kapcsolódóan vizsgálták a közoktatás valamennyi szintjén dolgozó – óvoda-pedagógustól a középiskolai tanárig – másoddiplomás képzésben résztvevő hallgatók portfólióit formai és tartalmi mutatók alapján, kérdőíves vizsgálattal felmérve az elkészítéshez kapcsolódó attitűdjüket is. FALUS I. (et al. 2011) és munkatársai a sztenderdek kidolgozását végezték el, HORVÁTH M. – MONGYI N. (2022) a megjelenő dokumentumtípusok részletes leírását adta. MÁRTON S. és VENTER GY. (2016) a Nyíregyházi Főiskolán történő bevezetés általános tapasztalatait fogalmazta meg a témában. Mindhárom tanulmányban kiemelten jelenik meg a reflexió szerepének bemutatása a pedagógiai helyzetleírás, a jelöltnek az ehhez kapcsolódó tevékenység elemzése, valamint a lezajlott folyamat önértékelése. KOMLÓ CS. (2017) doktori dolgozatában az Eszterházy Károly Egyetemen kritikai elemzésnek vetette alá a kutatáson alapuló szakirodalmi véleményeket, majd ezek alapján vizsgálta az elektronikus portfólió megértéséhez, használatához kapcsolódóan a tanárszakos hallgatói attitűdöket.

A VIZSGÁLT PORTFÓLIÓK HÁTTÉRADATAI, AZ ÉRTÉKELÉSI SZEMPONTJAI

Ismereteink szerint a földrajztanár szakos hallgatók portfóliójának értékeléséről még nem készült tanulmány, ezért érdekes adatokkal szolgálhat a későbbi kutatóknak. Pilot vizsgálatunkban ugyan nem alkalmazzuk az eddigi kutatások teljes szempontrendszerét, ugyanakkor igyekeztünk figyelembe venni azok módszertani elemeket és az értékelésben felhasználtuk az eddigi tapasztalatokat.

Vizsgálatunkban a 2021-22-es tanév második félévétől 4 félév alatt 24 földrajztanár szakos hallgató portfólióját értékeltük (*1. táblázat*). Csak azokat a munkákat vettük elemzés alá, amelyeket tanári záróvizsgára is magunk néztünk át.

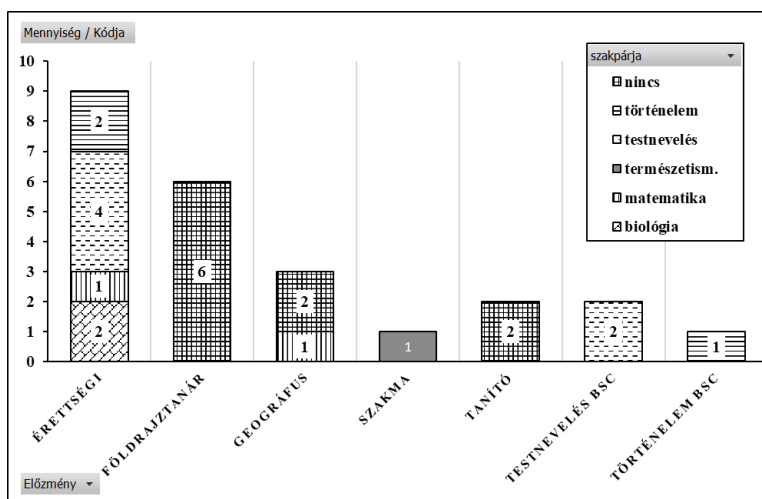
A nemek aránya a mintában 29%-61% a nő-férfi; 62,5-37,5% a levelezős, illetve a nappali tagozaton résztvevők aránya. Az 58% teljes képzési idejű hallgató 21%-a BSc-s előtanulmányai miatt rövidített, 6 féléves képzésben vett részt. Kíváncsiak voltunk, hogy a hallgatók portfólió készítésben nyújtott teljesítménye és a kötelező tanulmányokon túlmutató szakmai érdeklődése között van-e összefüggés, ezért háttérváltozónak felvettük az intézményi, illetve az OTDK részvételt is, amely a mintában jelentősnek mutatkozott (29%).

1. táblázat. A vizsgált földrajztanári portfóliók alapadatai (fő)

Végzés féléve	fő	neme		képzés jellege		képzési idő				TDK fő
		nő	férfi	lev.	nap.	2	5	6	10	
2023/24/1	3	2	1	3	0	1	1		1	1
2022/23/2	10	2	8	6	4	4	1	1	4	3
2022/23/1	1	0	1	1	0			1		
2021/22/2	10	3	7	5	5	3		1	6	3

(saját szerkesztés, adatforrás: eportfolio.uni-eszterhazy.hu)

Ha megnézzük a minta eloszlását a tanulmányi előzmények és a szakpár oldaláról, akkor a 37,5% nappali tagozatos hallgató estén a régi tanárképzés klasszikus szakpárosítása köszön vissza (testnevelés, történelem, biológia és 1 fő matematika), csak az egy-két évtizeddel ezelőttihez képest kisebb létszámban (1. ábra).

1. ábra. A vizsgált földrajztanárok előzmény szakja és szakpárja

(saját szerkesztés, adatforrás: eportfolio.uni-eszterhazy.hu)

A minta rövid ciklusú hallgatóinak zöme (40%) kétféléves képzésben középiskolai szintemelőt végző általános iskolai földrajztanár, 20% pedig geográfus. Utóbbi jelzi ugyan, hogy a diszciplináris mesterképzésben résztvevők egy része szívesen elvégzi a rövidített tanárszakot, de a beszélgetésekből kiderült, hogy elsődleges terveik szerint többségük geográfus szakemberként kíván elhelyezkedni. A teljes képzési időbe tartozó, de BSc alapoklevele miatt rövidítve végzők esetén is a hagyományosnak mondható testnevelés, történelem szakpár

figyelhető meg. Megjelentek a rövid ciklusú földrajztanár szakon a tanító végzettségű hallgatók (a teljes hallgatói létszámban a vizsgálati mintánál is nagyobb számban). Ez azért érdekes, mert a földrajz a tanítóképzésben a környezetismeret alapozó tárgyaként jóval kisebb óraszámában jelenik meg. A hallgatói beszélgetések alapján az egyetemünkről érkezőknél a *Tanító- és Óvóképző Intézet*től ápoltt jó szakmai kapcsolatok, közös terepgyakorlatok is hozzájárulnak a választáshoz, míg a más intézményből érkezőknél a tanítóképzés sokszínűsége, a környezeti nevelés iránti elkötelezettség áll a földrajztanár szak elvégzésének háttérében.

Vizsgálatunk alapját az értékelési portfólió nyilvános szempontrendszere adta (2. táblázat), melyet az egyetemi Pedagógusképző Központban működő *Szaktanársági és Innovációs Csoport* alakított ki. Ebben megjelennek a FALUS I. és munkatársai (et al. 2011) által ajánlott szakterület dokumentumok, minőségi változók, mint a pedagógus kompetenciák, kiemelve az IKT és a szaktárgyi kompetenciaterületeket, a reflexió, továbbá a kreatív alkotást is lehetővé tévő elemek (módszertani eljárások, egyéb dokumentumok).

2. táblázat. A portfóliók értékelési szempontrendszere az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem tanári szakjain

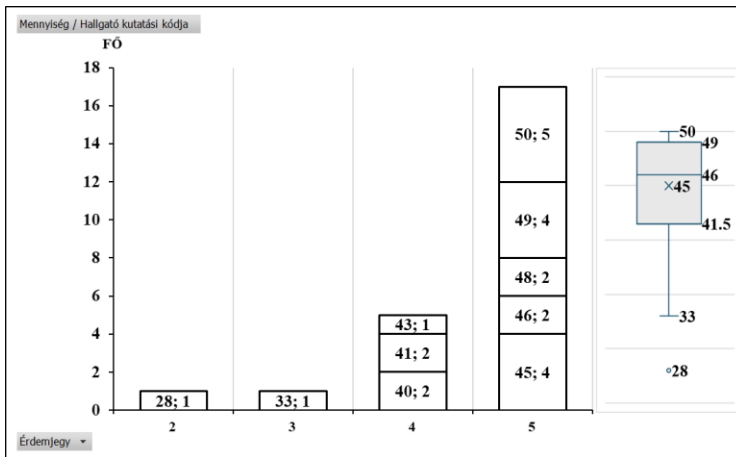
Értékelési szempontok	pontszám
A pedagógus kompetenciák, a korábbi hallgatói munkák és a képzéshez kapcsolódó tevékenységek reflexiója.	0-10
Hospitálási jegyzőkönyvek kidolgozottsága.	0-5
A tanításokhoz kapcsolódó dokumentumok (óratervezetek) szakszerűsége.	0-5
Egyéb dokumentumok szakszerűsége.	0-5
Módszertani eljárások változatos alkalmazása.	0-5
A pedagógiai mérési-értékelési tevékenységek.	0-5
IKT sajátosságok, dokumentumok és reflexió.	0-5
Szaktárgyi kompetenciák fejlődésének megjelenítése.	0-5
A portfólió technikai megvalósítása, tagolása, tartalmi elrendezése, formai megjelenítés	0-5
Összesen:	50

(adatforrás: eportfolio.uni-eszterhazy.hu)

Először áttekintettük az egyes szempontokhoz rendelt kvantitatív eredményeket, bizonyos szempontokhoz egyszerűen megadható alap változókat rendeltünk. Végül a háttérváltozók, a hallgatók személyes megismerése, valamint a portfóliók tartalmi ismerete alapján elemeztük a kapott eredményeket.

A PORTFÓLIÓK ÉRTÉKELÉSÉNEK EREDMÉNYEI

A portfóliók záróvizsgára történt értékelése szerint 71% ért el jeles, 21% jó eredményt, csak további 1-1 fő kapott elégséges, illetve közepes érdemjegyet, a jegyek átlaga 4,58 lett. A teljes minta 37,5%-a (a jeles eredményt szerzők több mint fele) maximális teljesítményt nyújtott, vagy csak egy pontot veszített. A medián is magas, 46 pont, az interkvartilis terjedelem 7,5 pont, a portfólió elkészítése során nyújtott teljesítmények a mintában magas szinten koncentrálnak (2. ábra). A minta tagozati arányához képest 3,5 % ponttal több nappali tagozatos hallgató ért el jeles eredményt (41%), ugyanennyivel kevesebb levelező tagozatos hallgató. A nemeket tekintve az összes nő jelest kapott, a gyengébb teljesítmény mind férfiakhoz kötődik. A kétféléves képzésben minden általános iskolai végzettségű földrajztanár kolléga jelest kapott, viszont mindkét geográfus jó érdemjegyet, annak alsó ponthatárán. Érdekeség, hogy mindkét tanító szakos hallgató jeles eredménnyel zárt. A 9 nappali tagozatos hallgató zöme (6 fő) jeles, 2 fő jó, 1 fő közepes eredménnyel készítette el portfólióját. Sok sztereotípiát él a közismereti tárgy tanításával kapcsolatos képességeikről a testnevelés szakpáros hallgatókkal kapcsolatban. Eredményeik valóban változatosabbak, de létszamarányuk is a legnagyobb, ugyanakkor többségük – a 6 fele kapott jelest, 1 fő jó érdemjegyet – jól elkészített portfólióval zárta az egyetemet.

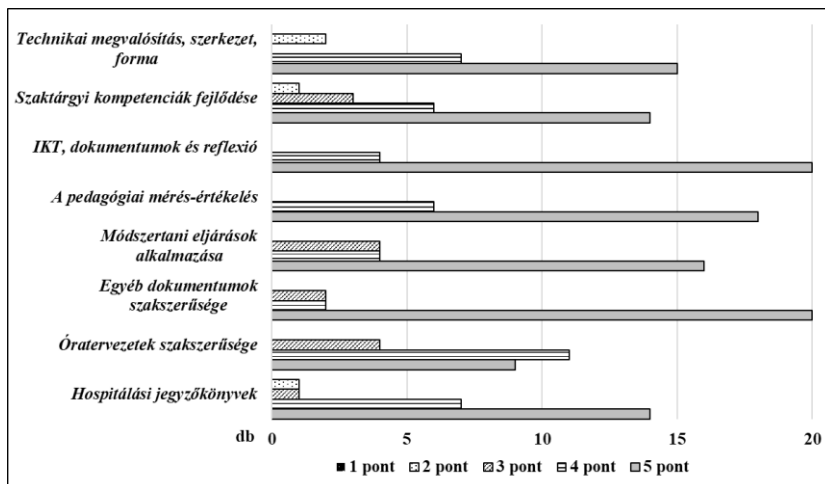

2. ábra. A vizsgált érdemjegye, összes pontszáma és pontok box-plot diagramja

(jelmagyarázat: összes pont; darabszám)

(saját szerkesztés, adatforrás: eportfolio.uni-eszterhazy.hu)

Ha az egyes szempontoknak való megfelelést értékeljük (3. ábra), akkor láthatjuk a többség jól teljesítette feladatát (5 pont). A sztenderd dokumentumok közül az óratervezet elkészítése sikerült legkevésbé (84%-os eredménnyel), a hospitálási jegyzőkönyvek (90%), mérési-értékelési és egyéb dokumentumok (95%) és az IKT kompetenciák fejlődését bemutató anyagok (97%) követték.

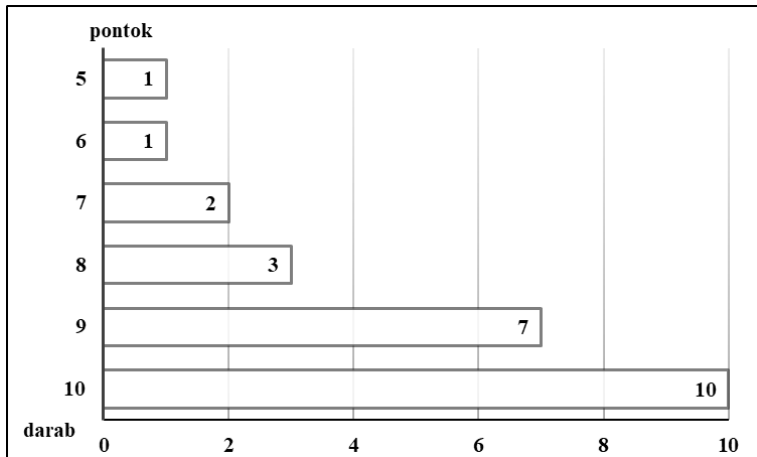

3. ábra. A portfólió értékelési szempontokra kapott pontszámok

(saját szerkesztés, adatforrás: eportfolio.uni-eszterhazy.hu)

Az óratervezetek összetettségük folytán inkább a minőségi mutatókhoz hasonló eredményt mutatnak. A szaktárgyi kompetenciák fejlődésének bemutatása (88%), a módszertani eljárások feldolgozása (90%) és a reflexiók (88%) kidolgozásában mutattak gyengébb teljesítményt (4 ábra). Ami érdekes, hogy a portfólió, mint komplex dokumentumgyűjtemény, sem állt szerkezetileg teljesen össze (89%) mindenkinél.

A tehetséggyondozás egyik legfontosabb szegmensét, az OTDK szereplést megnézve láthatjuk, hogy csak egy – a helyi forduló után tovább nem ment – hallgató kapott jó érdemjegyet (a többiek jelest).

4. ábra. A pedagógus kompetenciák és reflexiók értékelése
(saját szerkesztés, adatforrás: eportfolio.uni-eszterhazy.hu)

KÖVETKEZTETÉSEK

A portfóliók pontszáma alapján látható, hogy jelöltek alapvetően komolyan veszik a feladatot. Fontos a szakmódszertanosok, gyakorlóiskolai mentorok és a hallgatók közötti harmonikus együttműködés és szakmai kapcsolat, mert a szakmódszertani gyakorlatokon begyakorolt módszerek, bemutatott eszközök használatáról csak az iskolai gyakorlatokon lehet némi jártasságot szerezni. A munkák ismerte és a bevezetés óta szerzett tapasztalatok alapján elmondhatjuk, hogy a portfóliók záróvizsgára történt értékelése során adott magas pontszámok a jelentős befektetett munkát minősítik, s a szakmai pontatlanságokat támogató hozzáállással kevésbé pontozzuk le, inkább a feltáró beszélgetésekre, szóbeli és írásbeli szöveges visszajelzésekre helyezük a hangsúlyt a hibák kijavítása során. Egy pályáiv megrajzolása nem egyszerű feladat. Bár az elektronikus portfólió jó lehetőségeket kínál a gyűjtemény rendszerezésére, mégis előfordul, hogy a tanárjelöltek rendszerező képessége nem kapcsolódik össze teljes mértékben az IKT kompetenciájukkal, s a munka terjedelme, változatos dokumentumtípusai és anyagai túl nagy munkát jelentenek, mint azt az alacsonyabb technikai, formai pontszámok mutatják.

Az is látható az alacsonyabb pontszámú szempontok értékelése mögött (óratervezetek, szakmódszertan, szakmai kompetenciák, reflexió, hogy a minőségi mutatók teljesítése nehézséget okoz, nemcsak a pályakezdő nappalis hallgatóknak, hanem akár a tapasztaltabb kollégáknak is, mint azt HANÁK ZS. (2010) vizsgálati eredményei is alátámasztják. Ennek okát a fiatal tanárjelölteknél abban látjuk, hogy a szakmai-didaktikai elemek nem mindig állnak össze tudatos

egésszé. Az óra fő céljának az ismeretek átadását tartják, s kevésbé jelenik meg az egyes ismeretkörökhöz kapcsolható nevelési célok, képességek fejlesztése. A másoddiplomás kollégáknál ugyan megvan a pedagógiai-módszertani szakmai rutin, de többször előfordul, hogy kevésbé jó módszerek, munkaformák rögzültek. Mindezt alátámasztják a földrajztanárok módszertani kultúráját vizsgáló kutatások is (Homoki E. – Sütő L. 2011, Makádi M. 2011. Seres Z. – Makádi M. 2022, Simonyi S. R. – Homoki E. 2020). Ezek feloldását a portfólió készítéshez vezető gyakorlatok visszajelzései segíthetik.

Az óratervezetek és a zárótanítások tartalmi áttekintéséből két példával szeretnénk mindezt megvilágítani. A kompetenciák között rendszeresen megjelenik a természettudományos gondolkodás fejlesztése, ami a gyakorlatban viszont gyakran csak a természetföldrajzi ismeretanyagának szól, s nem a természeti törvényszerűségek diákok általi aktívan tevékenykedtető feltárásának. Másik példát az IKT eszközök használata jelenti. A magas értékelési pontszáma némiképp elfedi a valóságot. A hallgatók a tanári IKT kompetencián leggyakrabban a a Powerpoint szoftverben készített bemutatók elkészítését értik. Ugyanakkor egyre több olyan portfóliót látunk, ahol jó gyakorlatok jelennek meg az online platformok tanórai használatával kapcsolatban. Ezek erősítése fontos feladat az információs társadalom kihívásaira való felkészítés során (Homoki E. et al. 2023).

ÖSSZEGZÉS

A Frisnyák Sándor Professzor Urat köszöntő módszertani tanulmányunkban földrajztanári portfóliók értékelésének első eredményeit mutattuk be.

A portfóliókból még gyakran kirajzolódik, hogy a hallgatók a mennyiségi mutatók teljesítésében keresik a megoldást, a kreatív elemek, a minőségi többlet még keveseknél adódik hozzá a munkához. Legtöbb esetben a terepgyakorlatokhoz kapcsolódó beadandó anyagok, gyűjteményi munkák, önálló vizsgálódások, szakmai szervezések (jeles napok stb.) jelennek meg többletként, ami kiemeli a tantermi órától független tanulás-tanítás fontos szerepét a földrajztanárok képzésében.

Az eredményesebben elkészített portfólió egységek azt mutatják, hogy a külön féléves kurzussal rendelkező módszertani elemek (IKT, mérés-értékelés) jobban beépülnek a hallgatók kompetenciái közé, ezért kiemelkedően fontos, hogy legyen elegendő szakmódszertani és iskolai gyakorlat a jártasság megszerzéséhez.

Az eredmények alapján az is megfogalmazható, hogy a diszciplináris képzés és a tanárképzés nem teljesen kompatibilis egymással. Egy geográfus nem földrajztanár. A magas szintű szakmai tudás két féléves képzés során sem feltétlenül elegendő a tanárrá váláshoz, mert mind a tananyag, mind a tudástranszfer folyamata jelentősen eltér egymástól.

Az OTDK résztvevők portfólióiból látható, hogy a hallgatók nemcsak szakmai, hanem a tanári pályán is megállják a helyüket. Tehát a mentorált tehetséggondozás során megszerzett kvalitások bármely szakterületen kamatoztathatók.

A tanárképzésben jól látszik a portfólió haszna, nemcsak, mint értékelési módszer, hanem ha az egyetemünkön megújított tanárképzésnek megfelelően a belépéstől a fejlődési folyamatot reprezentáló gyűjtemény lesz, akkor jelentős mértékben hozzájárulhat a 21. századi tanári kompetenciák elsajátításához.

IRODALOM

- BOROS L. – KÓKAI S. (2020): Frisnyák Sándor helye és szerepe az általános iskolai földrajztanárképzésben. In: KÓKAI S. (szerk.): A történeti földrajz professzora: Frisnyák Sándor. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézet, MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság, MFT Nyírségi Osztálya, Nyíregyháza. pp. 75-89.
- CSAPÓ B. (2003): Oktatás az információs társadalom számára. – Magyar Tudomány XLVIII(CIX) 12. pp. 1478-1485.
- FALUS I. – KIMMEL M. (2009): A portfólió. Gondolat Kiadói Kör – ELTE BTK, Budapest. 172 p.
- FALUS I. – FELMÉRY K. – IMRE A. – KÁLMÁN O. – KIMMEL M. – KIRÁLY ZS. – KOTSCHY B. – MÉSZÁROS GY. – RAPOS N. – TÓKOS K. – VISI J. (2011): A pedagógussá válás és a szakmai fejlődés sztenderdjei. TÁMOP-4.1.2-08/1/B-2009-0002 13. alprojekt. – Eszterházy Károly Főiskola, Eger. 184 p.
- FRISNYÁK S. (szerk.) (2003): Udvarhelyi Kendoff Károly életműve. Tudomány- és Oktatástörténeti Tanulmányok 2. – Nyíregyházi Főiskola Természettudományi Főiskolai Kar Földrajz Tanszék, Nyíregyháza. 80 p.
- HANÁK ZS. (2010): A portfólió tanárképzésben és a közoktatásban történő alkalmazásának lehetősége egy vizsgálat tükrében. – Pedagógusképzés 8. (37). 2–3. pp. 101-110.
- HOMOKI, E. – SÜTŐ, L. (2011): A földrajz tantárgy megítélése - a hétköznapi földrajzelemek vizsgálata egy felmérés tükrében. – Földrajzi Közlemények 135. 2. pp. 135–145.
- HOMOKI E. – NYITRAI L. – CZAPNÉ MAKÓ Z. (2023): Online educational experiences in some majors of Eszterházy Károly University. – Acta Educationis Generalis 13. 2. pp. 82-95.
- HORVÁTH M. – MONGYI N. (2022): A tanári szakdolgozat sajátos formája: a portfólió. – In: KAPOS J. – SZŐKE-MILINTE E. (szerk.): Kutatási módszerek pedagógusjelölteknek, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bp. pp. 35-62.

- KÓKAI S. (2004): Frisnyák Sándor élete, tudományos pályája. – In. HANUSZ Á. (szerk.): Földrajzi környezet - történeti folyamatok : tanulmánykötet Dr. Frisnyák Sándor 70. születésnapja tiszteletére, Nyíregyházi Főiskola Természettudományi Főiskolai Kar Földrajz Tanszék, Nyíregyháza. pp. 11-26.
- KOMLÓ CS. (2017): A tanári mesterszakos hallgatók elektronikus portfóliójának vizsgálata az Eszterházy Károly Egyetemen. PhD disszertáció. Eszterházy Károly Egyetem Neveléstudományi Doktori Iskola, Eger. 202 p.
- MAKÁDI M. (2011): A földrajztanárok módszertani kultúrája. – Földrajzi Közlemények 135. 2. pp. 125–133.
- MÁRTON S. – VENTER GY. (2016): A portfólió mint a tanári mesterképzési szak értékelésének eszköze. – In. GARAI I. – VINCZE B. – SZABÓ Z.A. (szerk.): Hiteles pedagógia : Tanulmányok Golnhofer Erzsébet tiszteletére, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 70-78.
- PAJTÓKNÉ TARI I. (2007): Földrajztanítás az információs társadalomban. Iskolakultúra 17. 4. pp. 93-101.
- PAJTÓKNÉ TARI I. (2011): Az IKT kompetencia alkalmazása a földrajztanításban. Digitális Tankönyvtár, Budapest. 71 p.
- SIMONYI S. R. – HOMOKI E. (2020). Comparative analysis of the methods of teaching geography in different types of schools. – Journal of Applied Technical and Educational Sciences 10. 3. pp. 104–114.
- SERES Z. – MAKÁDI M. (2022): Változik-e a földrajztanítás módszertani kultúrája? – Iskolakultúra 32. 3. pp. 84–102.

15/2006. (IV.3.) OM rendelet az alap- és mesterképzési szakok képzési és kimeneti követelményeiről.

<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0600015.om&txtreferer=a1200283.kor>

8/2013. (I. 30.) EMMI rendelet a tanári felkészítés közös követelményeiről és az egyes tanárszakok képzési és kimeneti követelményeiről.

<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1300008.EMM>

A KISIPAR ÉS A KISKERESKEDELEM MÁRAMAROS MEGYÉBEN (1857-1910)¹

SZULOVSKY JÁNOS

Máramaros megye sokáig gyéren lakott térség volt, az öt koronaváros (Hosszúmező, Huszt, Máramarossziget, Técső, Visk) alapításával csupán a 14. században kezdődött a benépesítése (*Györffy Gy. 1998, 111–121*). A megye gazdasági jelentőségét alapvetően a sóbányáinak köszönhette. Az e térségben nagy mennyiségben kitermelt kősó a középkorban igen fontos termék volt, nemcsak ételek ízesítésére, hanem tartósításra is használták. A máramarosi sókészlet kibányászása királyi monopólium volt. A sóbányászok mellett a megye gazdaságához hozzátartoztak a kereskedők és az iparosok is, még ha nem is voltak túl sokan. Székhelyeik zömmel a városokban voltak – hosszú századokon át. A kézművesipar megyében művelt mesterségei meglehetősen szűk körre korlátozódtak. Miután a Helytartótanács 1725. december 13-án körrendeletben szólította fel a törvényhatóságokat, hogy tegyenek jelentést, területükön milyen kézművesekre lenne szükség, és milyen manufaktúrákat lehetne meghonosítani, 1726. jan. 16-án kelt válaszában Máramaros megye akként nyilatkozott, hogy nem kíván hegyei és sziklái közé kézműveseket, mert rutén és román lakói maguk készítik báránybőr öltözéküket (*Heckenast G. 1971, 324*).

III. Károly király 1726-ban kiadott egy Cseh- és Morvaországra vonatkozó rendeletet, melynek értelmében e két tartományában a zsidók számát akként korlátozták, hogy minden zsidó családban csak egy házasodó fiú kaphatott lakhatási jogot. Még napjainkban is vannak olyan szerzők, akik e körülményt nevezik meg legfőbb okául a zsidóság nagymértékű Magyarországra történő betelepedésének (pl. *Glück 2001, 625*), bár Grünvald Fülöp és Scheiber Sándor már 1963-ban a Magyar-Zsidó oklevéltár megjelent 7. kötetében a közreadott dokumentumok alapján írt bevezető tanulmányukban határozottan leszögezték, hogy ez nem tulajdonítható oly meghatározó mértékben a rendeletnek, már csak azért sem, mert a beáramlás már a 18. század elejétől folyamatosan kimutatható

¹ A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport kutatási programja keretében készült. Az Északkeleti-Felföld: tájak, népek, tevékenységek (895-1920) című konferencián 2022. június 24.-én Sárospatakon elhangzott előadás szerkesztett változata.

(Grünvald F. – Scheiber S.1963, 12). Mindenestre a 18. század második felétől másfél évszázad alatt fokozatosan létrejött Máramaros, Szatmár és Ugocsa vármegyékben a zsidó népességnek egy jelentős koncentrációja. Az új hazára lelő izraeliták akként integrálódtak a befogadó társadalomba, hogy „gyakorlatukhoz híven bérbeszedik a földesúri haszonvételek, regálék közül a pálinkaégetést, sörfőzést, italmérést, valamint az urasági malmokat” (Grünvald F. – Scheiber S.1963, 20).

A 18. század közepétől: kiterjedtebbé vált az iparosság is. Ezzel együtt, Máramaros falvaiban továbbra is erőteljes maradt az autarchiára törekvés. Még 1876-ban is ekként jellemezték a vidék magyar népét: „furni-faragni mind tud. A legtöbb minden gazdasági eszközeit maga készíti el. Házaikat maguk tanult mesteremberek nélkül tervezik ki s szépen fel is építik” (Szilágyi I. 1876, 264).

KISKERESKEDELEM

Egy 1876-ban megjelent mű írja Máramaros népéről: „Amire rendes foglalkozásaik mellett (földművelés, baromtenyésztés) szükségük volt, azt maguk állították ki, s igen kevés volt, amiért vásárt, boltost föl kellett volna keresniük” ” (Szilágyi I. 1876, 436). Fölöttébb tanulságos, ha Csató Tamásnak a magyar belkereskedelem történetéről írt munkája (Csató T. é.n.) adatai alapján áttekintjük 1857 és 1910 között az ezer lakosra jutó kereskedelmi foglalkozásuk arányának (H), illetve az országos összesből a megyében működő kereskedők ezrelékben kifejezett arányának (O) változásait (1. táblázat).

1. táblázat. A kereskedelmi foglalkozásuk sűrűsége (H) és az országos összesből való részesedése (O) Máramaros megyében 1857-1910 (ezrelékben)

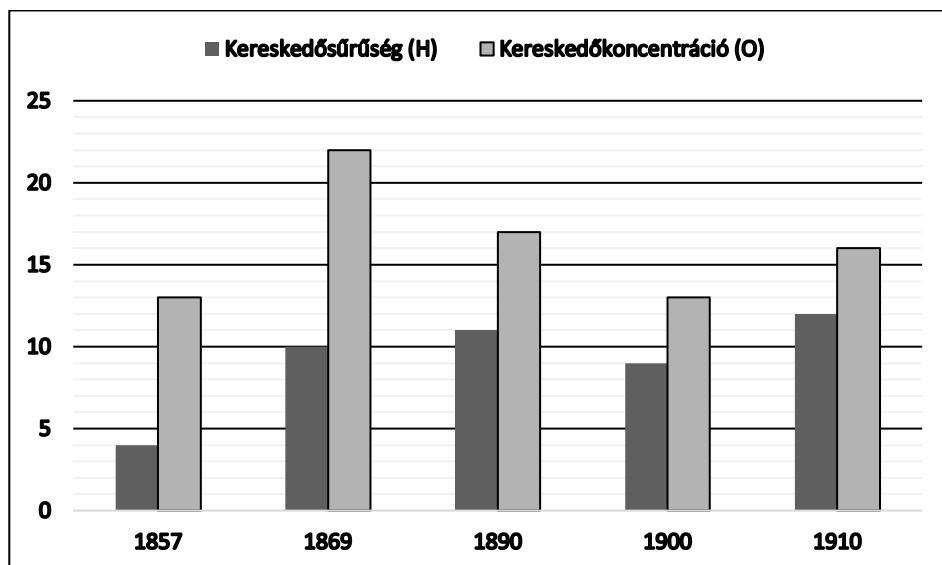
Év	Kereskedő-sűrűség (H)	Rangsor (H)	Kereskedő-koncentráció (O)	Rangsor (O)
1857	4	24	13	24
1869	10	10	22	12
1890	11	20	17	16
1900	9	37	13	23
1910	12	22	16	13

1857-ben ezer lakosra csupán még 4 kereskedő jutott, ezzel az országos rangsor 24. helyén állt. Az ország kereskedelmi foglalkozást üzöinek 13 ezreléke élt ekkor a megyében. 1869-ben a megye mintegy 220 ezer lakosára összesen 2124 kereskedő (1626 vállalkozó és 498 fő személyzet) jutott, ezáltal a kereskedősűrűség (H) 10-re nőtt, amivel az országos rangsor 10. helyére rukkolt

elő. Ez azt jelentette, hogy a kereskedők száma oly mértékben nőtt meg a megyében, hogy a kiegyezés után két esztendővel az országos összes kereskedőjének 2,2 százaléka (22 ezreléke) működött e tájon. Ez az arány a 12. helyre rangsorolta Máramarost a 63 megye közül. Bő két évtized múltán a megye mintegy 268 ezer lakosára 2833 kereskedelmi foglalkozású (köztük 111 házaló kereskedő és 118 ügynök és alkusz) jutott, tehát ezer lakosra vetítve 11-re emelkedett kereskedősűrűség (H). Ez az érték már csak a rangsor 20. helyére volt elég. A kereskedő-koncentráció aránya visszaesett 1,7%-ra, amivel a 16. helyen állt az országos rangsorban. Ez úgy zajlott le, hogy miközben 1867 és 1890 között Máramaros népessége 21,7 %-kal nőtt, addig a kereskedelemmel foglalkozók száma 33,4%-kal emelkedett meg. Ez idő alatt az izraeliták száma 71,4%-kal nőtt – a megye lakosságának túlnyomó többségét (mintegy háromnegyedét) kitevő görögkatolikusoknál csak 14%-os volt a növekedés. Mindez arra utal, hogy noha a zsidóság jelentős részt vállalt a kereskedelmi életben, más területeken is megpróbáltak érvényesülni. Feltűnő, hogy míg egy évtized során a századfordulóra Máramaros lakossága 14,1%-kal, s azon belül az izraeliták száma 24,1%-kal nőtt, s így az 1890. évihez képest a népességen belüli arányuk 16,8%-ról 18,1%-ra emelkedett, a kereskedelmi foglalkozásúak száma 2607 főre apadt, vagyis 8 százalékkal csökkent. Így az ezer lakosra jutó arány 9-re esett vissza, amivel a megyék rangsorában a 37. helyre csúszott vissza. A kereskedő-koncentráció 13 ezrelékre csökkent, ami a megyék sorában a 23. pozíciót jelölte ki a számára. 1910-re viszont az 1890. évihez hasonló helyet ért el mindkét viszonylatban: az ezer lakosra jutó kereskedelmi foglalkozásúak aránya tekintetében a 12 ezrelékes kereskedő-sűrűséggel még javított is azon, az országos összesből való 16 ezrelékes részesedéssel pedig megközelítette a korábbi szintet. Sajátos módon az utóbbi értékkel még jobb helyet is ért el, mint 1890-ben: a rangsor 13. pozícióját. E számok és arányok hullámozása azt mutatja, hogy a kiegyezés körüli évekre tehető a Máramaros megyei kereskedelem ugrás-szerű kibontakozása, amelyben jelentős szerepet játszott a térségbe betelepülő zsidóság. Jóllehet, létszámuk folyamatosan a megyei átlagot meghaladóan gyarapodott, s ezáltal a megye népességéhez viszonyított arányszámuk a korszakunkban folyamatosan nőtt, a kereskedők számának és jelenlétük különböző mutatóinak a visszaesése a századfordulón arra utal, hogy ezt megelőzően megindulhatott a kereskedők körében az ország más részeire történő áttelepedés, amelyet 1910-re követett az inga visszalendülése, a megüresedett helyeket a kereskedők újabb hulláma töltötte fel (*l. ábra*).

Ha a két különböző szempont szerinti rangsorra tekintünk, látható, Máramaros országos viszonylatban is a kereskedőkkel az átlagosnál lényegesen jobban ellátott térségek közé tartozott, különösen így volt ez a Felföld viszonylatában (erről bővebben: *Szulovszky J. 2020*). Ide kívánczik a szociológus, Leopold Lajos értékelése: a „csere belső tagozódása nálunk

egészségtelen, nincs mértéke s fejlődése elvtelen. Nemcsak azért, mert a kereskedelem a városok után épen a legszegényebb északkeleti vármegyékben (Máramaros, Ugocsa, Bereg, Ung) a legnépesebb és ma is gyarapodó, hanem a kereskedelmi munkakör nem csekély részének megokolatlansága, gazdasági feleslegessége miatt is” (Leopold L. 1917, 126).

1. ábra. A kereskedelmi foglalkozásúak Máramaros megyében 1857-1910 (ezrelékben)

A magyar orvosok és természetvizsgálók egyesületének 1876-ban Máramarosszigeten tartott nagygyűlése alkalmából SZILÁGYI István, a helyi református líceum tanára, az MTA tagja szerkesztésében megjelent *Máramaros vármegye egyetemes leírása* című kötet tájékoztatása szerint a kereskedéseknek ekkor 20 féle fajtája volt a megyében megtalálható 621 vállalkozó jóvoltából (Szilágyi I. 1876, 446-447).² 120 fővel a legnagyobb csoportot a közelebbi meghatározás nélkül említett kiskereskedők alkották, csaknem minden ötödik kereskedő közéjük tartozott (2. táblázat). Vélhetően a vegyeskereskedőkhöz és a szatócsokhoz hasonlóan élelmiszer, rövidáru és egyéb szükségleti cikkek árusításával foglalkozhattak. A második legnépesebb társaság a 90 fakereskedőké volt. Nem véletlenül, mivel a só mellett – amelyet a vasút kiépüléséig öt évszázadon át fatörzsekből ácsolt tutajokkal szállítottak le a Tiszán – a fa volt a másik fontos kereskedelmi cikke a megyének (Viga Gy. 1990, 191). A 19. század

² A kor gyakorlata szerint ide sorolták a gyógyszerészeket is, az általam közölt számok nem tartalmazzák a 12 patikust.

utolsó negyedében Debrecen éves faszükségletének egyharmadát is innen szerezték be (Balogh R. 2017, 46). KAÁN Károly 1903-ban publikált cikkében már egy régóta meglévő gyakorlatot írt le: „Nagyobb erdőtestek fatermésének szerződésszerű időtartamra és egy vevőnek való eladásánál a vállalkozó legtöbb esetben monopóliumot nyer a vidéken az egész fatermés vételére, és egyben a termelt anyagnak tetszése szerint való értékesítésére. így azután magánfeleknek, ha egyéb verseny nem befolyásolja, korlátlanul szabja meg az egységárat úgy a fűrészarunál, mint az építőanyagoknál”⁵⁶ (Kaán K. 1903, 1041-1042). A máramarosi erdők kitermelési jogáért a 19. század derekától kezdve lényegében az első világhétségig folyamatos jogi-gazdasági harc zajlott a közbirtokosságok és a vállalkozók között, illetve az állam és a kartellre törekvő vállalkozók között, ami meglehetősen bizonytalanná tette a korabeli fapiacot (Oroszi S. 2002, 2016, Balogh R. 2017, 46).

2. táblázat. Kereskedések Máramaros megyében 1876-ban

Kereskedés	Vállalkozók		Kereskedés	Vállalkozók	
	száma	aránya (%)		száma	aránya (%)
kiskereskedő	120	19,3	marha-kereskedő	20	3,2
fakereskedő	90	14,5	borkereskedő	16	2,6
vegyeskereskedő	52	8,4	fűszerkereskedő	15	2,4
üzér	50	8,1	szalonna-, zsírkereskedő	12	1,9
terménykereskedő	45	7,2	vas- és fűszerkereskedő	10	1,6
rőfőskereskedő	45	7,2	dohánytőzsde	7	1,1
szatócs	40	6,4	photogén ³ -kereskedő	6	1,0
lisztkereskedő	35	5,6	gyapjúkereskedő	4	0,6
bőrkereskedő	26	4,2	lókereskedő	4	0,6
tőzsér	22	3,5	könyvkereskedő	2	0,3

Egy 1876-ból származó leírás szerint a megye kereskedelmi élete szempontjából jelentősek voltak a nagy forgalmat lebonyolító máramarosszigeti, técsői és huszti marhavásárok, s a szigeti pünkösdi vásárt a lókereskedők a szomszéd országokból is felkeresték. (Szilágyi I. 1876, 447). Olybá tűnik, a 19. század 90-es éveit elején is legalább ennyire nagy súlya volt ezeknek az üzletágaknak. A lókereskedők száma ugyan csak eggyel szaporodott, azonban

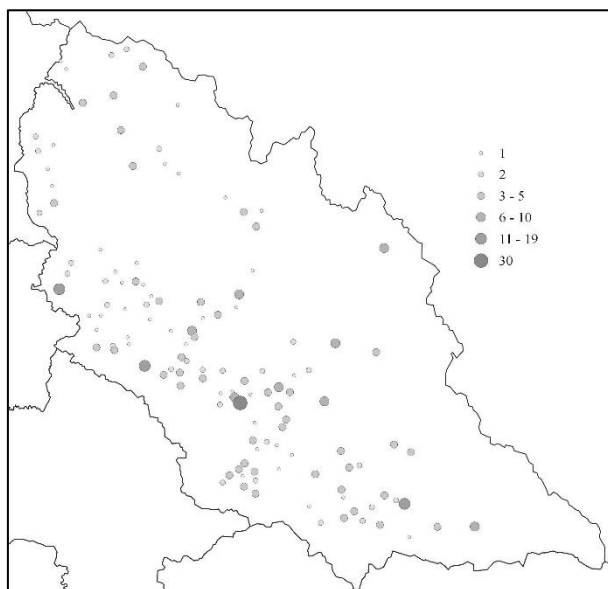
³ Palaolaj. Magas szerves anyag tartalmú üledékes kőzetekből bányászott nyerskőolaj fajta. Elsősorban fűtőanyagként, kenőanyagként, illetve lámpaolajként világításra használták.

míg 1876-ban még csak 20 marha-kerekedőről tudósítottak, 1892-ben a marhahízlalókkal együtt már 236 volt a marha-kereskedők száma. Továbbá figyelemre méltó, hogy másfél évtized múltán mennyire kiterjedésedett a kereskedelmi élet Máramarosban. Mind a kereskedések fajtáit, mind pedig a kereskedő vállalkozók számát tekintve jelentős gyarapodás történt (3. táblázat). A Jekelfalussy-féle címtár tanúsága szerint 1892-ben 1475 kereskedő 42 féle kereskedéssel foglalkozott, s rajtuk kívül még tízféle alkusz színesítette az üzleti világ palettáját (Jekelfalussy 1892).

3. táblázat. Kereskedések Máramaros megyében 1892-ben

Kereskedés	Vállalkozók		Kereskedés	Vállalkozók	
	száma	aránya (%)		száma	aránya (%)
Szatócs	466	31,59	Lókereskedő	5	0,34
Marhakereskedő, marhahízlaló	236	16,00	Szalonnakereskedő	5	0,34
Vegyestereskedő	140	9,49	Mészkereskedő	4	0,27
Fakereskedő	118	8,00	Posztókereskedő	4	0,27
Fűszer-, gyarmatárakereskedő	85	5,76	Regálebérlő	4	0,27
Bőrkereskedő	54	3,66	Gyapjúkereskedő	3	0,20
Rőfös és kézműáru kereskedő	50	3,39	Kalapkereskedő	3	0,20
Dohány és szivartózsde	41	2,78	Kereskedő k.m.n.	3	0,20
Lisztkereskedő	41	2,78	Cserépedénykereskedő	2	0,14
Gabonakereskedő	36	2,44	Edénykereskedő	2	0,14
Terménykereskedő	25	1,69	Szállító	2	0,14
Vaskereskedő	17	1,15	Ásványvízkereskedő	1	0,07
Borkereskedő	13	0,88	Baromfikereskedő	1	0,07
Ruhakereskedő	10	0,68	Cipő, csizma raktár	1	0,07
Vállalkozó k.m.n.	10	0,68	Élelmezési vállalkozó	1	0,07
Rövidárakereskedő	9	0,61	Élesztőkereskedő	1	0,07
Szeszkereskedő	8	0,54	Halkereskedő	1	0,07
Üvegkereskedő	8	0,54	Magkereskedő	1	0,07
Divatárakereskedő	7	0,47	Porcelánkereskedő	1	0,07
Gyümölcskereskedő	5	0,34	Sókereskedő	1	0,07
Könyvkereskedő	5	0,34	Tollkereskedő	1	0,07

Míg korábban a máramarosi kereskedők főként a városokban telepedtek meg, a 19. század utolsó harmadában egyre több faluban élt kereskedő is. 1892-ben a megye 160 településéből 128-ban működött valamilyen kereskedés (2. ábra). Bartha Miklós nevezetes, a 19. és a 20. század fordulóján papírra vetett, sok indulatot kiváltó Kazár földön című könyve szerint egy letelepedő zsidó – az ő sajátos „szóhasználatában: „kazár” – vállalkozó úgy számolt, hogy a „népből 14 essék 1 kazárra”, mert „14 ekzisztencia után meglehet élni, mert egyre-másra mindeniknek a keresményéből 20-20% elharácsolható” (Bartha M. 1901, 99). Természetesen a városokban nemcsak az alapellátást szolgáló boltok, hanem a speciálisabb profilú üzletek is megtalálhatóak voltak. Így Máramarosszigeten 30, Huszton 19, Felsővisón és Técsőn 12-féle kereskedés állt nyilvánvalóan nemcsak a helyi társadalom, hanem a tágabb környezetük népessége sajátosabb igényeinek a kielégítésére.

2. ábra. A különböző kereskedések száma Máramaros településein 1892-ben

KISIPAR

Jóllehet, a korabeli leírások, elbeszélő források sokszor más kútfők segítségével nem pótolható információkkal szolgálnak, bármennyire is megbízhatónak tűnnek, közléseiket szükséges fenntartásokkal kezelni, s ha csak mód van rá, ellenőrizni kell hitelességüket. Ugyanis nem mindig tudható, hogy mennyire friss egy adat, vajon nem egy korábbi megállapítást ismét-e meg az időközben számos tekintetben megváltozott körülmények közepette, vagy esetleg

mennyire pontosan tükrözik a szerző *benyomásai* a korabeli valóságot, hisz az egyes kijelentések megfogalmazását nem mindig előzte meg számszerűsíthető adatokon nyugvó tapasztalatszerzés. Így van ez a Máramaros vármegye egyetemes leírása című mű némelyik részénél is, például ahol sommás jellemzést adnak az ott lakó különböző etnikumokról. 1890-ben a mintegy 270 ezer főnyi népesség 45,7 %-nyi többségét a ruszinok (másként rutének, rusznyákok, rusznákok, kárpát-oroszok, kárpát-ukránok) tették ki, a 24,2 %-uk román, 17 %-uk német ajkúnak vallotta magát, s 12,5%-uk volt magyar anyanyelvű, tehát etnikailag színesség jellemezte, bizonyos hasonlóságok ellenére is egymástól eltérő tradicionális kultúrával és társadalommal. Nemcsak a magyarokról, hanem a németeket leszámítva a többi népcsoportról is az állt a leírásban, miszerint a „máramarosi orosz [=rutén], mint a román is, magakészítette faviskójában lakik” (*Szilágyi I. 1876, 277*), valamint hogy a „román lakházak fából építvék, s az ember a legtöbb esetben saját maga építi fel házát, minthogy rendes mesterember ritkán akad közöttük. Így a gazdálkodás mellett rendszeren ács és kerékgyártó munkához is értenek” (*Szilágyi I. 1876, 285*). Ehhez képest ugyanennek a könyvnek az adatai szerint arányát tekintve túlságosan sok volt a faiparral foglalkozó iparos: 96 ács a megye iparosainak 5,1%-át, 80 asztalos a 4,3%-át, a 60 kádár a 3,2%-át és az 52 kerékgyártó 2,8 %-át tették ki (*Szilágyi I. 1876, 438*). Ez annak fényében meglehetősen magasló érték, hogy ugyanekkor Moson megyében e szakmák aránya 2,1 % - 4,2% - 3,8 % - 1,7%, Zalában 0,6% - 4,6% - 2,7% - 2,1%, Baranyában pedig 0,9% - 4,8% - 3,8% - 2,1% volt. Vagyis az ácsok arányát tekintve messze, a kerékgyártó iparosok viszonylatában pedig számottevően megelőzte még a modernizáció terén előrehaladottabbnak tekintett térségeket is, de a másik két mesterség tekintetében sem mutatott különösebb lemaradást. Noha a megye németajkú lakosai kapcsán arról számol be a kiadvány, hogy ezek egy része „a kincstári jószágokon, sóaknában vannak alkalmazva, míg mások földművelést vagy egyéb kézműipart űznek” (*Szilágyi I. 1876, 297*), az utóbbiak nem lehettek olyan sokan, hogy csak nekik lehessen tulajdonítani ezeket a „versenyképes” arányokat. Ez alapján úgy tűnik, az életnek e területein ekkor már korántsem lehetett akkora mértékű az önellátásra való törekvés, mint azt a sommás leírás beállítja. Ezt a gyanút megerősíti, ha néhány pillantást vetünk a kötetben közölt további adatokra.

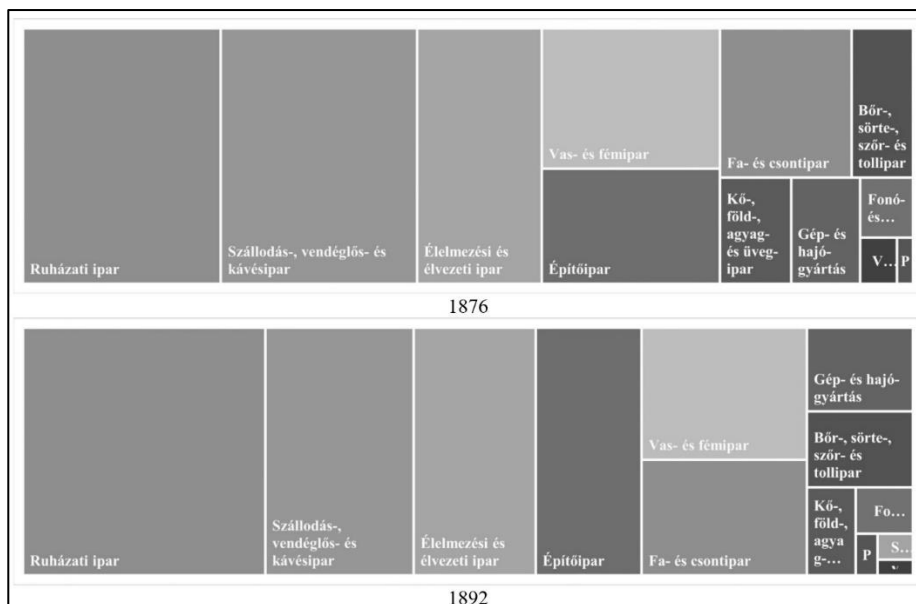
1876-ban a megyében 52 féle mesterséget és 1863 önálló iparost írtak össze. A legnépesebb mesterség kocsmárosoké volt (260 vállalkozó), amelyet a 180 molnár, 175 csizmadia és 162 kovács követett. A csizmadiák 9,4%-os aránya, illetve a 75 cipész 4%-os, a 80 férfiszabó 4,3%-os aránya is azt mutatja, volt számottevő igény a megyében jó néhány mesterség művelőjének a munkájára. A mesterségek rangsorában az ötödik helyet a 111 pálinkamérő foglalta el. Ha az utóbbiakhoz hozzáadjuk a kocsmárosok, valamint a 20-20 söráros és vendéglős mennyiségét, akkor látható, hogy az alkohol árusításával foglalkozó vendéglátó-

iparosok csoportja az összes iparosnak több mint egyötödét, 22,1%-át teszik ki. De nem az övék volt a legnagyobb létszámú foglalkozás-csoport: a 80 férfi szabó, 20 női szabó, 8 gubás, 30 szűcs, 6 paplanos, 1 kalapos, 3 sapkás, 75 cipész, 175 csizmadia, 16 borbély és fodrász révén összesen 414-en dolgoztak a ruházati iparban (vagyis hárommal többen, mint a vendéglátásban), ami 22,2%-os részesedést jelentett. A foglalkozási főcsoportok közül a harmadik helyen az élelmezési és élvezeti kisiparok álltak (14%), amelyet a 3 százalékkal lemaradva a vas- és fémipar (11%) követett. Ötödik és hatodik az építőipar (9%) és a fa- és csontipar (8,6%) állt.

A Jekelfalussy József által szerkesztett iparos és kerekedő címtár révén 1892-ből vannak összehasonlítható adataink. A bő másfél évtized során lényeges elmozdulások történtek úgy az egyes mesterségek (*ld. 1. sz. Függelék*), mint a foglalkozási főcsoportok szintjén (*4. táblázat, 3. ábra*).

4. táblázat. Az ipari főcsoportok száma és aránya Máramaros megyében 1876-ban és 1892-ben

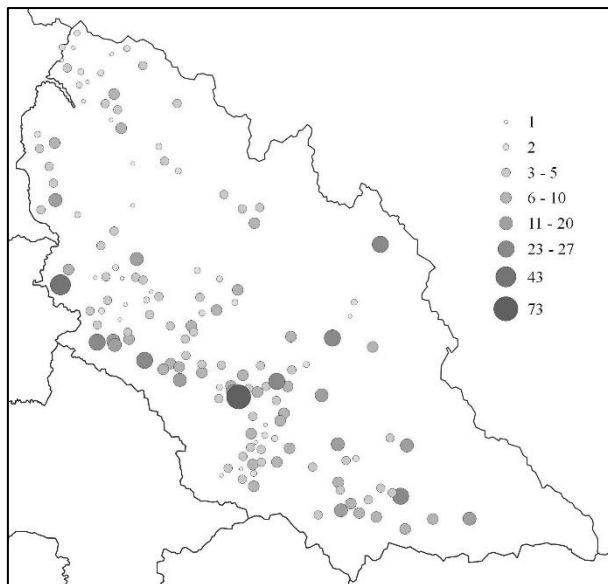
Főcsoport	Iparosok száma		Növekedés	Ipari főcsoport aránya (%)		
	1876	1892	%	1876	1892	Különbség
Ruházati ipar	414	657	58,7	22,2	27,2	5,0
Szállodás-, vendéglős- és kávéipar	411	402	-2,2	22,1	16,7	-5,4
Élelmezési és élvezeti ipar	261	331	26,8	14,0	13,7	-0,3
Vas- és fémipar	205	239	16,6	11,0	9,9	-1,1
Építőipar	168	287	70,8	9,0	11,9	2,9
Fa- és csontipar	161	209	29,8	8,6	8,7	0,1
Bőr-, sörte-, szőr- és tollipar	75	88	17,3	4,0	3,6	-0,4
Kő-, föld-, agyag- és üvepipar	62	47	-24,2	3,3	1,9	-1,4
Gép- és hajógyártás	60	97	61,7	3,2	4,0	0,8
Fonó- és szövőipar	26	29	11,5	1,4	1,2	-0,2
Vegyészeti ipar	14	6	-57,1	0,8	0,2	-0,5
Papírosipar	6	10	66,7	0,3	0,4	0,1
Sokszorosító- és műipar	0	10	n.a.	0,0	0,4	0,4

3. ábra. Az ipari főcsoportok aránya Máramaros megyében (1876 és 1892)

A ruházati ipar művelőinek a száma másfél évtized alatt csaknem 60%-kal nőtt, így nemcsak megőrizték, hanem jelentősen, 5%-kal növelték is az iparosokon belüli arányukat. Ez idő alatt a szállodás-, vendéglős- és kávési iparban dolgozók száma nem hogy gyarapodott, hanem 2,2%-kal csökkent. Így ugyan megtartotta a második helyét, ám 5,4%-kal visszaesett a részesedése. Jóllehet, az ételmezési és élvezeti kisiparból élők száma 26,8%-kal nőtt, ám mivel a két évmetszet között a kisiparosok száma ezt meghaladóan, 29,5%-kal gyarapodott, így az iparosokon belüli arányuk 0,3%-kal csökkent, a harmadik helyük viszont változatlan maradt. A negyedik és az ötödik helycserét történt: az építőipar 70,8%-os létszámnövekedéssel és csaknem 3%-os arányjavulással előre tört, mialatt a vas- és fémipar a művelőinek a megyei átlag alatti 16,6%-os bővülésével az iparoságon belüli részesedése visszaesett 1,1%-kal. A fa- és csontipar a megyei átlagot 0,3%-kal meghaladó gyarapodása 0,1%-os arány növekedést eredményezett, amivel megőrizte a hatodik helyét. A kisebb létszámú és ezzel együtt Máramaros gazdasági életében kisebb jelentőségű többi foglalkozási főcsoport körében nem történt különösebben említésre méltó változás a két évmetszet között.

Ami viszont mindenképpen fontos fejlemény, hogy 1892-ben nemcsak az önálló iparosok száma gyarapodott jelentősen, hanem a mesterségek köre is: immár 85 féle ipari foglalkozás művelője talált megélhetést Máramarosban. A megye 160 települése közül csupán 13 olyan akadt, ahol nem élt egyetlen iparos sem (4. ábra).

4. ábra. A kisiparosokkal rendelkező településeken előforduló mesterségek száma 1892-ben

A legtöbb, 73 féle kisipar természetesen a megyeszékhelyen, Máramaroszigeten működött. Huszt 43 különböző mesterséggel jelentősen elmaradt tőle, ám még így is kiemelkedett a mezőnyből, mivel a harmadik legnagyobb választékkal rendelkező Felsővisón csak 27 fajta volt jelen. Nem sokkal maradt el tőle Kőrösmező (25), Técső (24), Visk és Rahó (23-23). 11 településen volt 11 és 17 közötti szakma, 32 községben 6 és 10 között volt az előforduló mesterségek száma, 55 helység rendelkezett legalább 3, maximum 5 féle ipari szakmával, 24 településen csak kettő, 18-ban pedig csupán egyetlen mesterség művelője élt.

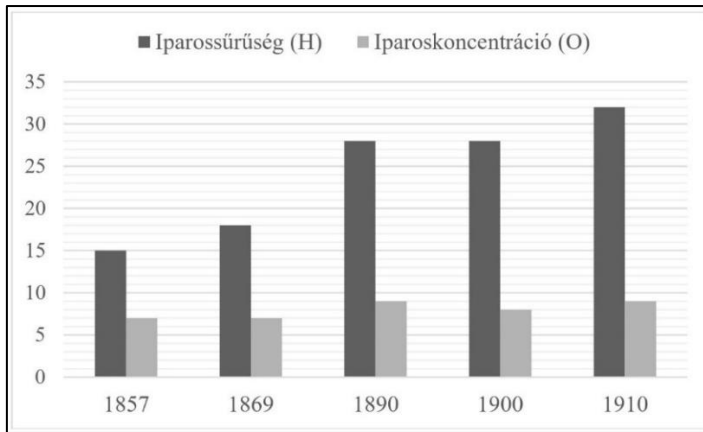
E másfél évtized során tehát jelentősen erősödött a kisipar jelenléte Máramarosban, ám ahhoz, hogy ezt igazán értékelni tudjuk, szükséges összevetni a tágabb környezetével, illetve az országos adatokkal. Ezt megnehezíti, hogy ugyan a korszakunk a statisztikai felvételek kibontakozásának és a módszerei folyamatos finomodásának az időszaka, azonban kellő mélységű foglalkozásstatisztika igazán csak 1900-tól áll rendelkezésre, s az első népszámlálásoknak még a megyei szintű adataiból sem különíthető el, hogy az iparon belül milyen mértékű volt a nagyüzem jelenléte. Így amikor azt szeretnénk megtudni, hogy hol állhatott országos viszonylatban Máramaros kisiparosokkal való ellátottsága, a teljes ipari foglalkozásuk megyei adatainak az összevetésével tudunk csak egy hozzávetőleges képet alkotni. Mivel egyrészt a nagyipar kibontakozása igazán

csak az 1890-es években indult meg, ennek torzító hatása főként csak az 1900-as és az 1910-es adatoknál érvényesülhetett.

A kiindulópontot jelentő 1857 évi népszámlálás adataihoz képest noha Máramarosban folyamatosan nőtt az ezer lakosra jutó ipari foglalkozásúak aránya (H), s így a korszak végére megduplázódott ennek értéke, a többi megye dinamikusabb fejlődése miatt mégis jelentős visszaesést látunk az e mutató alapján készült rangsorban: 1857-ben még a 48. volt, 1869-ben egészen lecsúszott a 61. helyre, 1890-ben három pozíciót javított, ám a századfordulóra megint csak a 60., s 1910-ben is csak az 59. helyre volt elég az ezer lakosra jutó 32 ipari foglalkozású. Sajátos módon ha azt vizsgáljuk, hogy a különböző évmetszetekben az ország összes ipari foglalkozásának mennyi ezreléke élt Máramaros megyében, csak lassú és minimális változást figyelhetünk meg, mire az 1857-es kezdő 7 ezrelékes értékről 1910-re 9 ezrelékre emelkedik e mutató. Előbb az iparos-koncentráció stagnálása mellett visszaesés következett be a rangsorban, majd a megyei iparosoknak az országos összesből való növekvő részesedése jól érzékelhető pozíció javulást hozott, amelyet egy minimális értékű visszaesés, majd pedig a végére növekvő iparoskoncentráció-érték mellett ismét lejjebb csúszás történt a megyék rangsorában.

5. táblázat. Az ipari foglalkozásúak sűrűsége (H) és az országos összesből való részesedése (O) Máramaros megyében 1857-1910 (ezrelékben)

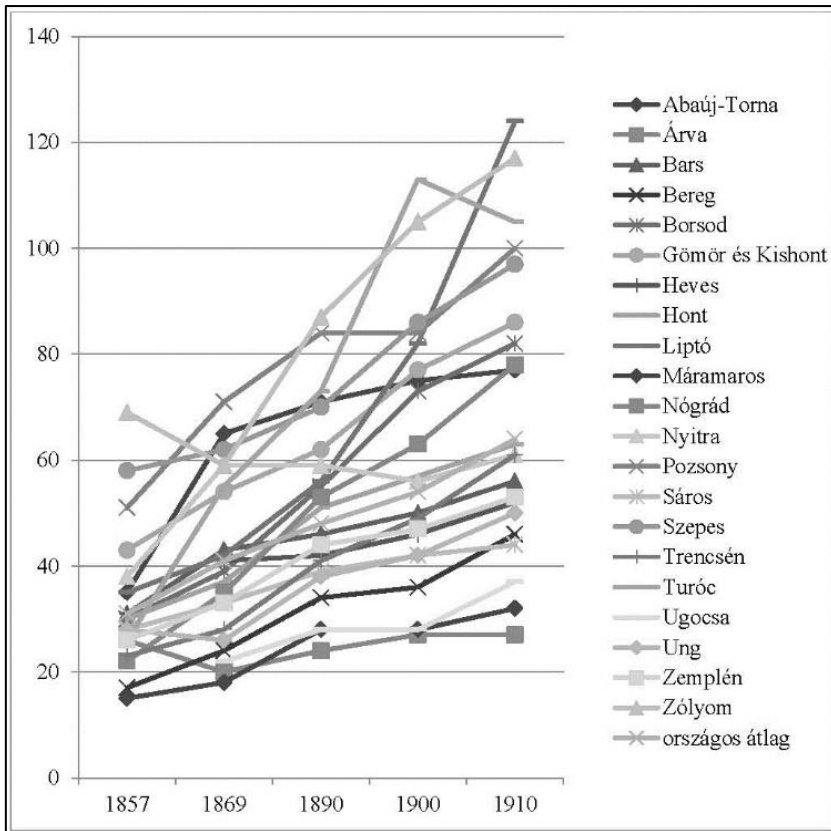
Év	Iparossűrűség (H)	Rangsor (H)	Iparos-koncentráció (O)	Rangsor (O)
1857	15	48	7	47
1869	18	61	7	49
1890	28	58	9	38
1900	28	60	8	39
1910	32	59	9	42

5. ábra. Az ipari foglalkozásúak Máramaros megyében 1857-1910 (ezrelékben)

6. táblázat. Az ezer lakosra jutó ipari foglalkozásúak aránya a Felföld megyéiben (1857-1910)

	1857	1869	1890	1900	1910
Abaúj-Torna	35	65	71	75	77
Árva	26	20	24	27	27
Bars	31	43	46	50	56
Bereg	17	24	34	36	46
Borsod	30	39	55	73	82
Gömör és Kishont	43	54	62	77	86
Heves	31	41	42	46	52
Hont	30	37	51	57	63
Liptó	35	42	56	82	124
Máramaros	15	18	28	28	32
Nógrád	22	35	53	63	78
Nyitra	38	59	59	56	61
Pozsony	51	71	84	84	100
Sáros	28	33	39	42	44
Szepes	58	62	70	86	97
Trencsén	23	28	41	49	61
Turóc	26	55	73	113	105
Ugocsa	nincs adat	22	28	28	37
Ung	28	26	38	42	50
Zemplén	26	33	44	47	53
Zólyom	69	59	87	105	117
Országos átlag	31	41	48	54	64

6. ábra Az ezer lakosra jutó ipari foglalkozásúak aránya a Felföld megyéiben (1857-1910)

Forrás: Szulovszky J. 2019, 347.

Ha a rendelkezésre álló adatainkkal kapcsolatos szükséges fenntartásokat nem feledve, összevetjük a többi megye adataival Máramarosét, a következő képet kapjuk. Miközben kétségtelenül javult a megye iparúzóinak száma és aránya, s úgy tűnhetett, hogy országos viszonylatban jelentősen elmozdult kiegyenlítődés irányába, ez azonban mégsem valósult meg, csupán csak ledolgozni tudott valamennyit az iparosokkal való ellátottságának hátrányaiból (6. táblázat, 6. ábra). Még Felföld viszonylatában is csak rész-sikert tudott felmutatni (Szulovszky J. 2019), mivel a tőkés viszonyok kibontakozása során a többi megye az iparos-sűrűség magasabb nívójáról indult. Így Máramaros iparos-ellátottságának javulásával csak Árva megyét tudta beérni és megelőzni.

7. táblázat. (Függelék) Kisiparok Máramarosban (1876, 1892)

Mesterség	1876	1892	Különbség (1892- 1876)	Növekedés/ csökkenés (%)
kocsmáros	260	302	42	16,1
vízi, száraz- és szélmolnár	180	113	-67	-37,2
csizmadia	175	146	-29	-16,6
kovács	162	170	8	4,9
pálinkamérő	111	26	-85	-76,6
ács	96	118	22	22,9
asztalos	80	148	68	85
ferfiszabó	80	186	106	132,5
cipész	75	256	181	241,3
tímár	68	78	10	14,7
mészáros	61	169	108	177
fazekas	60	32	-28	-46,7
kádár	60	31	-29	-48,3
kerékgyártó	52	74	22	42,3
kőműves	46	111	65	141,3
szűcs	30	23	-7	-23,3
lakatos	20	26	6	30
nőiszabó	20	14	-6	-30
vendéglős, szállodás	20	49	29	145
söráruló	20	0	-20	-100
borbély, fodrász	16	14	-2	-12,5
kötélgyártó	15	12	-3	-20
szappanos és gyertyamártó	14	6	-8	-57,1
pék	10	23	13	130
üveges	10	14	4	40
kéményseprő	10	8	-2	-20
szűrszabó, gubás	8	5	-3	-37,5
bádogos	7	24	17	242,9
takács	7	11	4	57,1
köszörűs	6	1	-5	-83,3

könyvkötő	6	10	4	66,7
hentes	6	9	3	50
paplanos	6	0	-6	-100
rézműves	5	6	1	20
órás	5	20	15	300
fűrészmester, fűrészmalomtulajdonos	5	5	0	0
szítás, rostagyártó	5	5	0	0
szíjgyártó	5	5	0	0
esztergyálos	4	3	-1	-25
cukrász	4	3	-1	-25
szobafestő	4	10	6	150
kosárfonó	4	0	-4	-100
gombkötő	4	0	-4	-100
arany-, ezüstműves	3	2	-1	-33,3
sapkakészítő	3	1	-2	-66,7
fésűs	3	0	-3	-100
puskaműves	3	0	-3	-100
késműves	2	1	-1	-50
kőfaragó, kőmetsző	2	12	10	500
nyerges	2	3	1	50
építőmester, építési vállalkozó	2	15	13	650
kalapos	1	5	4	400
gépész	0	1	1	
gép- és műlakatos	0	1	1	
ékszerész	0	4	4	
rézöntő	0	3	3	
kocsifényező	0	1	1	
kocsigyártó	0	1	1	
látszerész	0	1	1	
téglaletető és cserépetető tulajdonos	0	2	2	
pipagyártó	0	1	1	
erdőipari vállalat k.m.n.	0	3	3	
gőzfűrészteleptulajdonos	0	11	11	

vasúti talpfa-készítő	0	1	1	
aranyozó	0	2	2	
bőröndös	0	1	1	
kefekötő	0	1	1	
kelme- és ruhafestő	0	1	1	
kárpitos, díszítő	0	5	5	
ágyneműgyártó	0	1	1	
divatárusnő	0	5	5	
mosóintézet	0	1	1	
mézeskalácsos és viaszgyertyaöntő	0	1	1	
béltisztító	0	2	2	
túrógyár, sajt- és vajtermelő	0	5	5	
ásványvízforrástulajdonos	0	1	1	
szikvízgyártó	0	5	5	
hidépítő	0	4	4	
cserépfedő	0	1	1	
mázoló	0	3	3	
címfestő	0	2	2	
kútmester	0	1	1	
könyomda	0	2	2	
könyvnyomda	0	4	4	
fényképész	0	3	3	
himzőminta-előnyomó	0	1	1	
italmérő	0	13	13	
élelmezési vállalkozó	0	1	1	
kávéháztulajdonos	0	6	6	
kávémérő	0	1	1	
fürdős	0	4	4	

IRODALOM

- BALOGH R. (2017): Város, fa és modernitás Debrecenben 1880-1920. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv X-XI*. 2015-2016. Budapest, 2017, pp. 33–70.
- BARTHA M. (1901): *Kazár földön*. Budapest.
- GLÜCK J. (2001): Az erdélyi zsidóság útja (1918-1923) *Századok*, 153. évf. 3. sz. pp. 625–634.
- GRÜNVALD F. – SCHEIBER S. (1963): Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében. In: GRÜNVALD F. (szerk.): *Magyar-Zsidó oklevéltár 7. kötet, 1725-1748*. Budapest, MIOK, pp. 5–47.
- GYÖRFFY Gy. (1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Liptó, Máramaros, Moson, Nagysziget, Nógrád, Nyitra, Pest és Pilis megye*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HECKENAST G. (1971): Magyarország ipara 1726-ban. *Történelmi Szemle*, pp. 320–329.
- JEKELFALUSSY József (szerk.) (1892): Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KAÁN K. (1903): Faértékesítés a magyar hegyvidéken. *Erdészeti Lapok*, 42. pp. 1023–1044.
- LEOPOLD L. (1917): Színlelt kapitalizmus. In: *Elmélet nélkül. Gazdaságpolitikai tanulmányok*. Budapest, pp. 90–131.
- OROSZI S. (2016): A magyar erdőgazdálkodás képes története 1867-1918. Budapest, 2016.
- OROSZI S. (2002): Harc a Borsai erdők kitermeléséért. *Agrártörténeti Szemle*, 44. 1-2. sz. pp. 1–16.
- SZILÁGYI I. (szerk.) (1876): *Máramaros vármegye egyetemes leírása*. Budapest.
- SZULOVSKY J. (2019): Iparosok a Felföldön (1857-1910) In: *Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek. Tanulmányok Frisnyák Sándor professzor 85. születésnapjára*. Szerk. Tamás Edit – Kókai Sándor. Nyíregyháza–Sárospatak, 2019. pp. 341–354.
- SZULOVSKY J. (2020): Kereskedők a Felföldön 1892-ben. In: *Felföld: tájak, népek, tevékenységek (895-1920)*. Szerk. Tamás Edit – Kókai Sándor. Nyíregyháza–Sárospatak, 2020. pp. 98–120.
- VIGA Gy. (1990): *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon*. Miskolc.

A BODROGKÖZ NÉPESSÉGSZÁMÁNAK VÁLTOZÁSA 1869-2022 KÖZÖTT

TAMÁS EDIT

A Bodrogköz a Kárpát-medence ÉK-i régiójának egységes természeti tája. A Tisza, a Bodrog és a Latorca által határolt terület közigazgatási beosztása jobbára követte a folyók kijelölt határokat. 1920-ig három falu kivételével Zemplén vármegye része volt a terület.

Az 1869-es népszámlálás idején a Bodrogközi járáshoz 50 település tartozott, 39740 lakossal. (Ebben az összesítésben nem szerepelt a Sátoraljaújhelyi járáshoz tartozó Sáros-Kis-Patak mezőváros, és a három Szabolcs vármegyei falu.) Református többségű a terület (49,3%). A római katolikusok (24,0%) és görögkatolikusok (18,5%) közösségei a Felső-Bodrogközben jellemzőbbek. Az izraeliták aránya 8,1%, az evangélikusok száma elenyésző (59 fő) 1869-ben.

1. táblázat. Református többségű települések a Bodrogközben (fő és %)

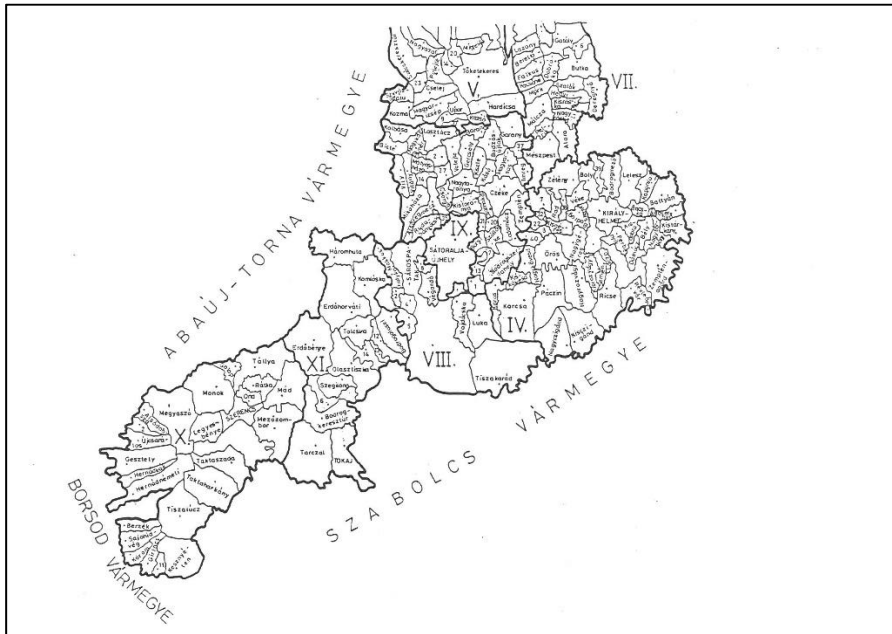
Település	1900	1941	1991	2001
Semjén	580 – 89,23%	706 – 90,9%	-	330 – 75,68 %
Kisgéres	1159 – 85,59%	1213 – 92,3 %	875 – 70,56%	
Kiskövesd	497 – 84,23%	570 – 87,1%	358 – 67,67%	
Kiscigánd	1502 -80,53%	4100 – 80,2%	-	2327 – 72,88%
Nagycigánd	1384 – 78,36%			
Örös	494 – 80,45%	574 - 745%	439 – 62,0%	
Révleányvár	440 – 61,53%	728 – 60%	-	366 – 57,54%

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A két legnépesebb település Lelesz (2169 fő) és Királyhelmece (1960 fő). A terület történelmi, vallási központja Lelesz mezőváros (a római katolikus lakosság aránya: 67,7%), Királyhelmece mezőváros közigazgatási központ (református 41,5%, római katolikus 30,8%, görögkatolikus 12,2%, izraelita 15,2%). A legnépesebb települések sora református alsó-bodrogközi községekkel folytatódott 1869-ben: (Zemplén)Agárd 1904 fő, Kiscigánd 1625 fő, (Tisza)Karád 1382 fő, Kisgéres 1293 fő, Pácin 1271 fő, Ricse 1184 fő,

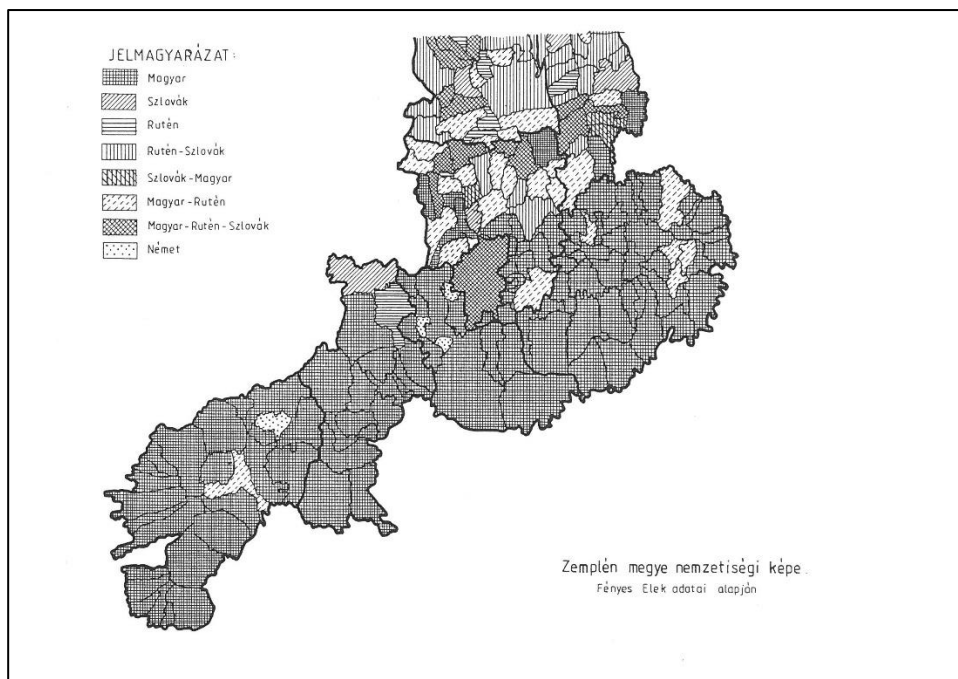
Nagycigánd 1177 fő, Bodrogszerdahely 1065 fő. Csupán Kisgéres és Bodrogszerdahely fekszik a később meghúzott országhatártól északra. Utóbbi lakói döntően görögkatolikusok (43,1%, római katolikus: 31,1%, református: 18,4%).

A legkisebb települések sorát (kettő kivételével) felső-bodrogi falvak alkották: (Bodrog)Szentmária 403 fő, Zalkod 392, Szomotor 381 fő, Szinyér 354 fő, Cséke 238 fő, Kisújlak 232 fő, Felsőberecki 223 fő, Bodrogszög 210 fő, Kaponya 197 fő, Pálfölde 147 fő. Cséke az egyik kivétel, görögkatolikus (60,1%) falucska, népes református falvakkal körülvéve. Zalkod római katolikus többségű (59,4%) szabolcsi település.

1. térkép. Zemplén vármegye déli járásai

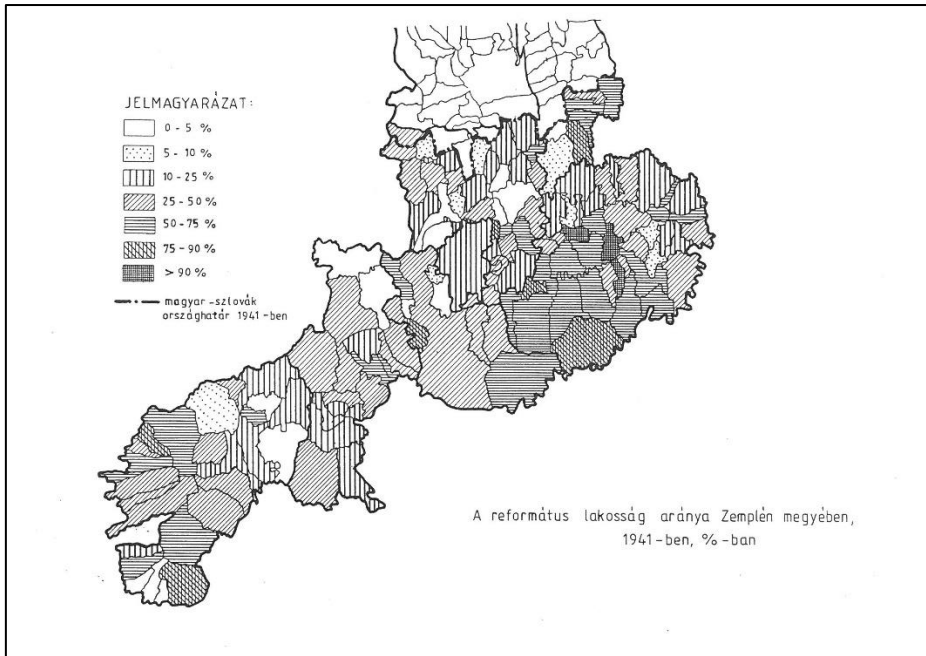
Az 1910-es közigazgatási beosztás szerint 43 település alkotta a Bodrogi járást. A Sárospataki járásból Bodroghalom (akkori nevén Luka), Vajdácska, Tiszakarád, Sárospatak hatalmas alsó határa és Kispaták településrésze a Bodrogi közben volt. A Sátoraljaiújhelyi járásból Alsóberecki, Bodrogszerdahely, Bodrogszög és Felsőberecki esett a Bodrog folyón túl. Vissz, Zalkod, Kenézli települése az 1950-es megyerendezésig Szabolcs vármegye Dadai felső járásához tartozott.

2. térkép. Zemplén megye nemzetiségi képe Fényes Elek adatai alapján

2. táblázat. Nagy lélekszámú református közösségek a Bodroghözben (fő és %)

Település	1900	1941	1991	2001
Nagykövesd	572 – 46,54%	592 – 51,8%	341 – 37,59%	
Nagygéres	676 – 71,61%	909 – 63,6%	497 – 51,13%	
Zemplénagárd	717 – 41,78%	907 – 44,6%	-	394 – 42,55%
Bodrogszentes	721 -76,78%	800 – 71,0%	552 – 58,97%	
Nagyrosvány	743 – 62,33%	972 – 68,5%	-	502 – 68,02%
Királyhelmece	832 – 36,12%	1105 – 29,4%	1275 – 15,97%	
Láca	841 – 69,44%	952 – 63,5%	-	275 – 63,8%
Pácin	950 – 60,16%	1319 – 55,3%	-	743 – 50%
Karcsa	1086 – 68,77%	1427 – 58,6%	-	1139 – 57,52%
Ricse	1390 – 78,93%	2309 – 67,1%	-	1226 – 65,42%
Tiszakarád	1720 – 72,9%	3151 – 67,1%	-	1764 – 69,45%

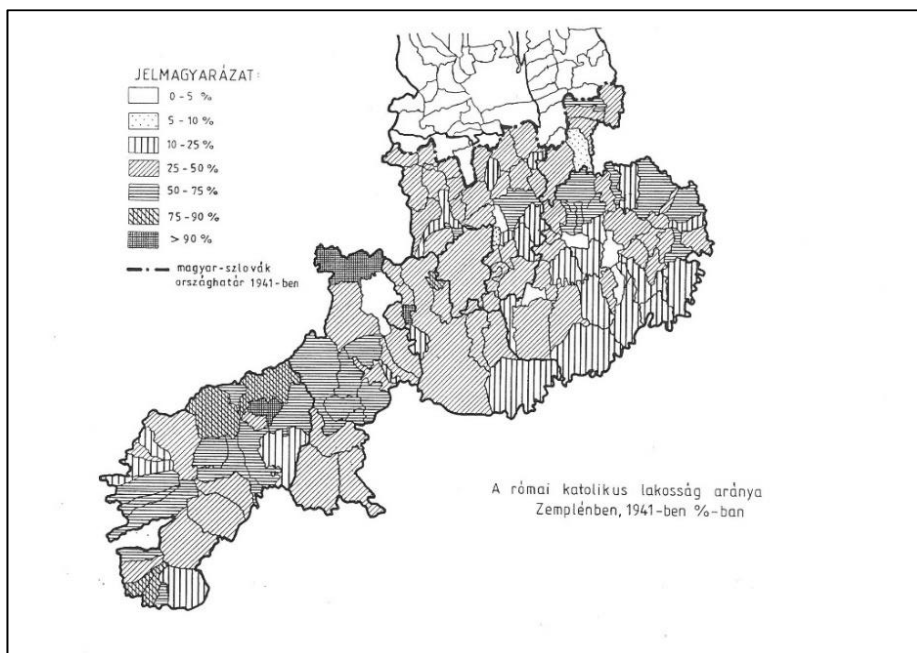
3. térkép. A református lakosság aránya Dél-Zemplénben, 1941-ben, %-ban

3. táblázat. Római katolikusok a Bodrogközben (fő és %)

Település	1900	1941	1991
Lelesz	1256 – 65,82%	1346 – 64,7%	1471 – 76,53%
Kaponya	114 – 57,86%		
Rad	329 – 65,14%	349 – 63,6%	299 – 53,2%
Véke	378 – 59,06%	370 – 67,8%	307 – 70,09%
Szolnocska	230 – 57,21%	259 – 64%	166 – 64,09%
Battyán	624 – 55,02%	697 – 58,3%	765 – 67,04%
Szentmária	272 – 54,29%	292 – 48,7%	321 – 53,32%
Szinyér	135 – 40,29%	212 – 57%	183 – 69,58%

4. táblázat. Nagy római katolikus közösségek a Bodrogközben (fő és %)

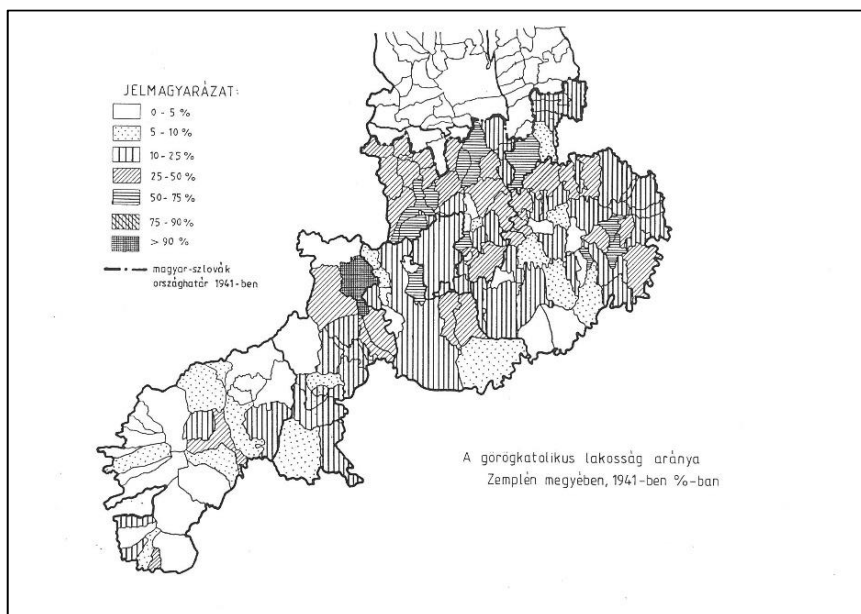
Település	1900	1941	1991	2001
Bodroghalom	211 – 20,6	575 – 28,1		361 – 25,77%
Zalkod	226 – 45,6%		-	166 – 53,9%
Karcsa	276 – 17,47%	619 – 25,4%	-	457- 23,08%
Zétény	349 -47,09%	451 – 52,8%	467 – 59,71%	
Perbenyik	355 – 27,71%	439 – 32,8%	322 – 34,88%	
Pácin	366 – 23,17%	639 – 26,8%	-	427 – 28,73%
Bodrogszerdahely	396 – 27,6%	763 – 37,3%	924 – 40,88%	
Viss	414 – 38,6%	632 – 51,1%	-	370- 459,8%
Nagytárkány	436 – 39,33%	812 – 5,6%	899-65,47%	
Kenézlő	576 – 39,9%		-	671 – 48,01%
Királyhelmece	765 – 32,82%	1320 – 35,1%	3239 – 40,58%	

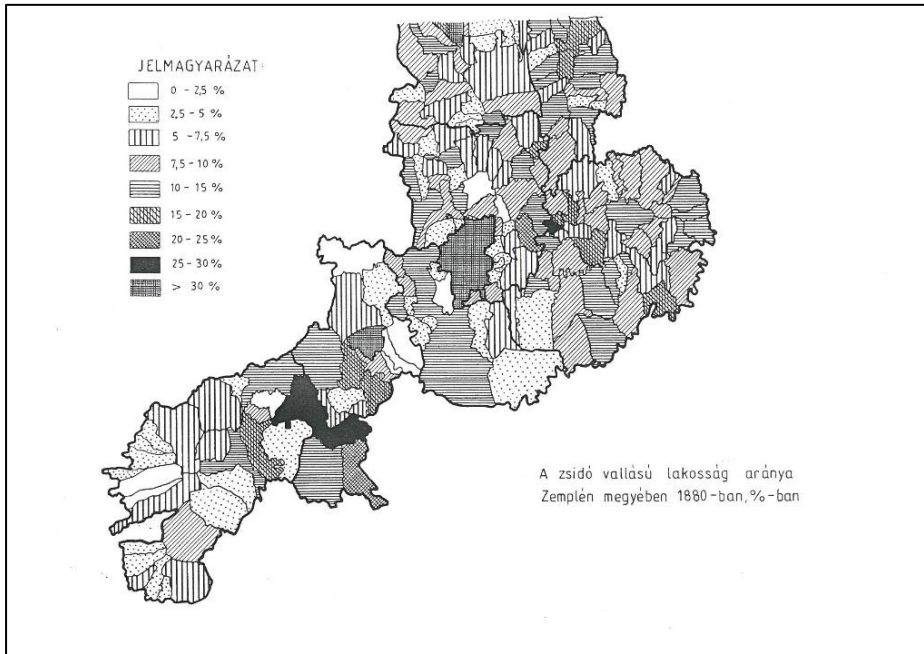
4. térkép. A római katolikus lakosság aránya Dél-Zemplénben, 1941-ben, %-ban

5. táblázat. Görögkatolikusok Bodroghözben (fő és %)

Település	1900	1941	1991	2001
Cséke (2001: Lácacséke)	165 – 66%	151 – 53,7%	-	67 – 15,54 %
Dámóc	460 – 63,18%	445 – 61,8%	-	169 - 38,58%
Kisdobra	329 – 77,23%	347 – 63,4%	200 – 55,09%	
Királyhelmece	227 – 9,85%	417 – 11,1%	716 – 8,97%	
Nagytárkány	270 – 24,39%	350 – 20,8%	102 – 7,42%	
Boly	306 – 41,51%	262 – 33,2%	157 – 22,33%	
Vajdácaska	309 – 25,0%	500 – 25,8%	-	457 – 32,78%
Bély	359 – 39,58%	427 – 39,3%	309 -24,66%	
Bodrogmező/ Leleszpolyán	394 – 47,64%	345 – 44,2%	244 – 52,36%	
Kenézlő	425 – 29,5%		-	348 – 24,95%
Bodrogszerdahely	603 – 42,0%	765 – 37,3%	529 – 23,4%	

5. térkép. A görögkatolikus lakosság aránya Dél-Zemplénben, 1941-ben, %-ban

6. térkép. A zsidó vallású lakosság aránya Dél-Zemplénben, 1941-ben, %-ban

6. táblázat. A legnépesebb és legkisebb települések a Bodroghözben 1900-ban

A legnépesebb települések és népességük száma	Legkisebb lélekszámú települések és népességük száma
(Tisza)Karád (Sárospataki j.) 2362 – növekvő	Kisdobra 426 – csökkenő
Királyhelmece 2295 – növekvő	Bodrogvécs 420 – növekvő
Lelesz 1921 – csökkenő	Szolnocska 402 – csökkenő
Kiscigánd 1865 – növekvő	Szinyér 335 – csökkenő
Nagyigánd 1766 – növekvő	Felsőberecki 320 – növekvő
Ricse 1761 – növekvő	Bodrogszög 281 – növekvő
(Zemplén)Agárd 1716 – csökkenő	Cséke 250 – növekvő
Karcsa 1579 – növekvő	Kaponya 197 – növekvő
Pácin 1579 – növekvő	Kisújlak 191 – csökkenő
Kenézlő 1442 – növekvő	Pálfölde 184 – növekvő

1869-et követően a Bodrogeköz legnépesebb települése, Lelesz csökkenő népességűvé vált. Az Alsó-Bodrogeköz nagy lélekszámú református települései ugyanakkor folyamatosan növelték népességüket. Lelesz 1900-ban harmadik, 1910-ben nyolcadik helyre csúszott vissza a sorrendben. Előbb Tiszakarád, Királyhelmece, majd Kiscigánd, Ricse, Nagycigánd, Karcsa, Pácin is megelőzte a népességszám tekintetében. Királyhelmece folyamatosan növelte népességét, de Tiszakarád gyors növekedésével nem tudott lépést tartani. 1890-től utóbbi került a legnépesebb települések élére. Szembeötlő a növekvő alsó-bodrogeközi községek között Zemplénagárd folyamatosan csökkenő népességszáma.

A legkisebb falvak köréből Zalkod kikerült a századfordulón. A továbbiakban két alsó-, és nyolc felső-bodrogeközi település alkotta a legkisebb települések körét. Ezen falvak többsége növelte népességszámát 1900-ig, de 1910-ben már döntő részük csökkenő lélekszámú lett. Az Alsó-Bodrogeköz legkisebb települése 1869-ben Felsőberecki volt. Kétszáz főt alig meghaladó lélekszámát a XX. század elejére háromszáz fölé növelte. Cséke lett az Alsó-Bodrogeköz legkisebb faluja.

7. táblázat. A legnépesebb és legkisebb települések a Bodrogeközben (1910)

A legnépesebb települések és népességük száma	Legkisebb lélekszámú települések és népességük száma
Tiszakarád 2857 – növekvő	Rad 440 – csökkenő
Királyhelmece 2725 – növekvő	Felsőberecki 360 – növekvő
Kiscigánd 1985 – növekvő	Szolnocska 352 – csökkenő
Ricse 1955 – növekvő	Szentmária 348 – csökkenő
Nagycigánd 1909 – növekvő	Szinyér 344 – növekvő
Karcsa 1857 – növekvő	Bodrogszög 276 – csökkenő
Pácin 1827 – növekvő	Cséke 206 – csökkenő
Lelesz 1821 – csökkenő	Kisújlak 198 – növekvő
(Zemplén)Agárd 1671 – csökkenő	Kaponya 164 – csökkenő
Bodrogszerdahely 1561 – növekvő	Pálfölde 152 – csökkenő

Az 1920-ban meghúzott határ az egységes természeti tájat ketté osztotta, a terület története két állam keretei között folytatódott. A Bodrogeköz északi része, mely sűrűbb településszerkezetű, gazdaságilag kedvezőbb helyzetű, normál nyomtávú vasút által érintett terület, a Csehszlovák Köztársaság része lett. Oda került a járási székhely, Királyhelmece, a pénzügyi központtal, a Tisza-

szabályozó Társasággal. A déli rész Magyarország keretein belül maradt, a határ által elzárva a terület központjától. Az ekkor létrejött Felső-, ill. Alsó-Bodrogköz Csehszlovákiában ill. Magyarországon is periférikus helyzetű.

A Sátoraljaújhelyi járás bodrogközi települései közül Bodrogszerdahely és Bodrogszög került Csehszlovákiához. A Bodrogközi járás 14 települése maradt Magyarország határain belül (ekkor még külön számolva Lácát, Csékét, Kis- és Nagycigándot), 29 Csehszlovákia része lett. A lakosság 51,2% került át Csehszlovákiához. A Bodrogköz római katolikus lakosságának 66,9%-a, a görögkatolikusok 58,6%-a, az izraeliták 66,6%-a az északi oldalon élt, a reformátusok 59,5% a magyar oldalon. A Felső-Bodrogköz lakosságának 33%-a római katolikus, 19,5%-a görögkatolikus, 41%-a református 1910-ben. Ugyanekkor az Alsó-Bodrogközben 17,1% római katolikus, 14,4% görögkatolikus, 63,3% református.

A Felső-Bodrogköz legnépesebb települései sorában Királyhelmece és Bodrogszerdahely továbbra is növekvő népességszámú. Utóbbi 1920-ra meghaladta Lelesz lélekszámát. A terület hagyományos katolikus vallási központjának lakosságszáma tovább csökkent, miként Perbenyiké és Kisgéresé is. A felső-bodrogközi települések lélekszáma nagyságrenddel kisebb, mint az Alsó-Bodrogköz legnagyobb települései. Kis-, és Nagycigánd 1923-as egyesülésével létrejött a Bodrogköz legnagyobb települése. Tiszakarád, Karcsa, Ricse növelte lakosságszámát.

1920-ban a Felső-Bodrogköz két legkisebb településének lélekszáma nem érte el a kétszáz főt (170, 181), két települése háromszáz fő alatti (230, 279) és az ötödik legkisebb falu is csak 315 lakost számlált. A kis falvak egy kivétellel növekvő népességszámúak. Az Alsó-Bodrogközben egy falu volt háromszáz fő alatt (Cséke 252), egy négyszáz fő alatt (a továbbra is növekvő létszámú Felsőborecki 377), két település hatszáz fő alatti (596, 550). Az ötödik legkisebb falu már csaknem hétszáz lakosú.

8. táblázat. A legnépesebb települések a Bodrogközben (1920)

A legnépesebb települések és népességük száma a Felső-Bodrogközben	A legnépesebb települések és népességük száma a Alsó-Bodrogközben
Királyhelmece 2853 – növekvő	Cigánd 3840 – csökkenő
Bodrogszerdahely 1677 – növekvő	Tiszakarád 2870 – növekvő
Lelesz 1672 – csökkenő	Karcsa 2068 – növekvő
Perbenyik 1343 – csökkenő	Ricse 2026 – növekvő
Kisgéres 1205 – csökkenő	Pácin 1819 – csökkenő

9. táblázat. A legkisebb települések a Bodroghözben (1920)

A legkisebb települések és népességük száma a Felső-Bodroghözben	A legkisebb települések és népességük száma a Alsó-Bodroghözben
Szinyér 315 – csökkenő	Karos 673 – növekvő
Bodrogszög 279 – növekvő	Alsóberecki 596 – növekvő
Kisújlak 230 – növekvő	Kisrosvágy 550 – csökkenő
Pálfölde 181 – növekvő	Felsőberecki 377 – növekvő
Kaponya 170 – növekvő	Cséke 252 – növekvő

Az 1941-es adatok az 1938-ban újraegyesült Bodroghözben növekvő lélekszámú településeket mutattak. A Felső-Bodroghözben Lelesz népessége 1910 után növekedett, a visszacsatláskor már 2000 főt meghaladó és népesebb, mint Bodrogszerdahely. A „lista” 4. és 5. helyére Nagytárkány és Nagygéres került fel. Az Alsó-Bodroghöz népes települései sorrendjében is változás történt. Ricse dinamikus növekedése folytán már háromezret meghaladó népességének száma. A Felső-Bodroghöz legkisebb települései is növekvő lélekszámúak a XX. század első felében, jelentősebb gyarapodás azonban csak Bodrogszög és Szinyér esetében történt. Az Alsó-Bodroghözben Cséke népességnövekedése elenyésző, Karos (820 fő) „kikerült” a sereghajtó sorból. Jól mutatja az Alsó-Bodroghöz falvainak nagyságát, hogy a legkisebbek sorában van Alsóberecki (772 fő), és Dámóc (720 fő) hétszáz főt meghaladó népességszámával.

10. táblázat. A legnépesebb települések a Bodroghözben (1941)

A legnépesebb települések és népességük száma a Felső-Bodroghözben	A legnépesebb települések és népességük száma a Alsó-Bodroghözben
Királyhelmec 3756 – növekvő	Cigánd 5114 – növekvő
Lelesz 2082 – növekvő	Tizsakarád 4694 – növekvő
Bodrogszerdahely 2049 – növekvő	Ricse 3441 – növekvő
Nagytárkány 1604 – növekvő	Karcsa 2435 – növekvő
Nagygéres 1430 – növekvő	Pácin 2387 – növekvő

11. táblázat. A legkisebb települések a Bodroghözben (1941)

A legkisebb települések és népességük száma a Felső-Bodroghözben	A legkisebb települések és népességük száma a Alsó-Bodroghözben
Szinyér 372 – növekvő	Alsóberecki 772 – növekvő
Bodrogszög 360 – növekvő	Dámóc 720 – csökkenő
Kisújlak 255 – növekvő	Kisrosvágy 550 – ua
Pálfölde 182 – növekvő	Felsőberecki 452 – növekvő
Kaponya 172 – növekvő	Cséke 281 – növekvő

12. táblázat. A Felső-Bodroghöz legkisebb településeinek lakosság száma (1869-2021)

Település	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1970	1990/ 1991	2001	2021
Szinyér	354	313	299	335	344	315	364	372	385	263	237	216
Bodrogszög	210	225	254	281	276	279	293	360	363	225	195	195
Kisújlak	232	193	187	191	198	230	247	255	1961: 327; 1964-ben Szomotorvécshöz csatolták			
Pálfölde	147	152	191	184	152	181	212	182	1943-ban Bodrogszentmáriához csatolták			
Kaponya	197	202	176	197	164	170	182	172	1942-ben Leleszhez csatolták			

A II. világháborút követően újra kettéválasztotta a határ a Bodroghözben. Az 1970-es adatok jól mutatják, hogy a Felső- és az Alsó-Bodroghöz népesedési folyamatai eltérőek a XX. század második felében. A Felső-Bodroghöz települései növekvő népességszámúak, utolérték, elhagyták a fogyó népességszámú alsó-bodroghözi falvakat. Ezt reprezentálja a legnagyobb és a legkisebb települések összehasonlítása is. A Felső-Bodroghözben változott a „sorrend” is. Továbbra is Királyhelmece városa a legnépesebb, sőt az egész Bodroghöz legnagyobb lélekszámú települése lett újra (lendületes fejlődése az ezredfordulóig megmaradt). A második helyen Bodrogszerdahely követi 1970-ben. Harmadik helyen találjuk a II. világháború után a Szovjetunió felé létrehozott átrakodóállomás, vasúti átkelő kiszolgálására megépült új települést,

Tiszacsernyőt. Az egyesítések révén (Bodrogvécs 1943-ben, Kisújlak 1961-ben) Szomotor került az ötödik helyre. Az alsó-bodrogi települések népességszökkenése jelentős 1941 és 1970 között. Cigándon 868 fővel laktak kevesebben 1970-ben, mint 1941-ben. Tiszakarádon ez a szám még nagyobb, 1448 fős a veszteség. Ricsén 759 fős a lakosság fogyása 30 év távlatában.

A Felső-Bodrogi három legkisebb települését az 1940-es, ill. az 1960-as években nagyobb helységekhez csatolták. Így eltűnt a statisztikákból Kaponya, Pálfölde és Kisújlak. Az Alsó-Bodrogi legkisebb települése, Cséke 1950-ben egyesült Lácával (1941: Laca: 1498 fő, Cséke: 281 fő). 1970-ben az egyesült Lácacséke lakossága 915 főt számlált, kimaradt a legkisebb falvak listájáról. A csökkenő lélekszámú Alsó-Bodrogi szembeötlő „eredménye”: az itteni kis falvak, a felső-bodrogi apró falvak népességszámának szintjére csökkentek le. Kiszorvagy a déli rész legkisebb faluja. Felsőberecki „megbízhatóan” tartja második legkisebb település helyét. Az Alsó-Bodrogi tanyák összevonásából létrejött falvak népesek ugyan, de nem sorolhatók a legnagyobb települések közé. Az 1948-ban alapított Tiszacsermely (korábban Tiszakarádhoz tartozott ez a rész) a következő évi statisztikában 1367 fővel jelent meg, aztán folyamatosan csökkent lakosságszáma. Györgyarló 1954-ben önállósodott (Sárospataktól), 1960-ban érte el népességszáma csúcsát (1325 fő), azóta folyamatosan veszít népességéből.

13. táblázat. A legnépesebb települések a Bodrogi (1970)

A legnépesebb települések és népességük száma a Felső-Bodrogi	A legnépesebb települések és népességük száma a Alsó-Bodrogi
Királyhelmece 5344 – növekvő	Cigánd 4246 – csökkenő
Bodrogszerdahely 2501 – növekvő	Tiszakarád 3246 – csökkenő
Tiszacsernyő 2238	Ricse 2682 – csökkenő
Lelesz 2180 – növekvő	Karcsa 2218 – csökkenő
Szomotor 1984 – növekvő	Kenézlő 1857 – csökkenő

1970 és 1990/91 között az Alsó-Bodrogihoz hasonlóan a Felső-Bodrogi is fogyó népességű területté vált. 1980 és 1990/91 között a Bodrogi egészen népessége 4682 fővel csökkent. Három kivételével, minden településen csökkent a népességszám, miközben a két legnagyobb lélekszámú dinamikus növekedett, egy stagnált (Alsóberecki: 1970: 779 fő, 1980: 772 fő, 1990: 780 fő). Tiszacsernyő növekedése csak a XX. század végén tört meg (1970: 2238 fő, 1980: 3801 fő, 1991: 4744 fő, 2001: 4645 fő). Királyhelmece a Bodrogi legnagyobb településeként, egyetlen városaként a XXI. század elejéig

növelni tudta népességét (1970: 5344 fő, 1980: 6358 fő, 1991: 7981 fő, 2001: 8031 fő).

14. táblázat. A legkisebb települések a Bodroghözben (1970)

A legkisebb települések és népességük száma a Felső-Bodroghözben	A legkisebb települések és népességük száma a Alsó-Bodroghözben
Kisdobra 583 – növekvő	Dámóc 742 – csökkenő
Ágcsernyő 568 – növekvő	Semjén 674 – csökkenő
Szolnocska 416 – növekvő	Zalkod 644 – csökkenő
Szinyér 385 – növekvő	Felsőberecki 396 – csökkenő
Bodrogszög 363 – növekvő	Kisrosvágó 370 – csökkenő

15. táblázat. Az Alsó-Bodroghöz legkisebb települései (1869-2022)

Évek	Kisrosvágó	Zalkod	Felsőberecki	Láca	Cséke	Dámóc
1869	468	392	223	769	238	751
1880	441	360	193	930	226	792
1890	419	402	272	1038	246	791
1900	450	496	320	1211	250	728
1910	577	586	360	1405	206	673
1920	550	704	377	1368	252	728
1930	525	789	406	1421	257	743
1941	550	868	452	1498	281	720
1949	571	946	430	1430		1041
1960	484	964	411	1272		1011
1970	370	644	396	915		742
1980	341	536	341	763		618
1990	244	377	303	539		469
2001	224	307	336	433		464
2011	170	254	295	365		392
2022	205	184	228	294		307

Az Alsó-Bodroghözben Cigánd lakosságszám csökkenése szembeötlő (-1020 fő). Tiszakarádon (-662 fő) és Ricsén (-747 fő) is jelentős volt a népesség fogyása 20 év alatt. A kis falvak sorában is hasonlót láthatunk: Dámóc (-272 fő), Semjén (-215 fő), Zalkod (-267 fő). Utóbbi esetben a lakosság 41,5%-kal csökkent. A Felső-Bodroghöz apró falvai között csak Kisdobra esetében beszélhetünk hasonló arányú (37,2%) csökkenésről.

Az alsó-bodrogi falvak lehetőségeit jelentősen korlátozta a XX. század elején létesült Bodrogi Gazdasági Kisvasút 1976-ban, illetve 1980-ban történt bezárása. A Királyhelmet Cigánddal összekötő szakaszt 1913-ban, a Sárospatakkal összekötő pályarészt 1914-ben adták át. 1927-ben Sátoraljújhelyen át a Hegyközzel, 1930-ban a balsai hídon át Nyíregyházával lett összekötöttes a személy- és a teherforgalomnak. Utóbbi a híd lerombolásával a II. világháború végén szűnt meg. A királyhelmeti összekötöttes a trianoni határ vágta el a déli résztől. A kisvasút egyik ága a tanyák mellett Györgytarló, Tizsakarád, Tizsacsermely, Cigánd, Ricse, Zemplénagárd (a határ meghúzása előtt Perbenyik, Királyhelmet) helységeket kötötte össze Sárospatakon át a normál nyomtávú vasúttal. A másik ága Viss, Kenézlő, Balsa településeket érintette.

16. táblázat. A legnépesebb települések a Bodrogi Közben (1990/91)

A legnépesebb települések és népességük száma a Felső-Bodrogi Közben	A legnépesebb települések és népességük száma a Alsó-Bodrogi Közben
Királyhelmet 7981 – növekvő	Cigánd 3226 – csökkenő
Tizsacsernyő 4744 – növekvő	Tizsakarád 2584 – csökkenő
Bodrogszerdahely 2252 – csökkenő	Karcsa 2033 – csökkenő
Szomotor 1648 – csökkenő	Ricse 1935 – csökkenő
Lelesz 1922 – csökkenő	Pácin 1551 – csökkenő

17. táblázat. A legkisebb települések a Bodrogi Közben (1990/91)

A legkisebb települések és népességük száma a Felső-Bodrogi Közben	A legkisebb települések és népességük száma a Alsó-Bodrogi Közben
Véke 438 – csökkenő	Dámóc 469 – csökkenő
Kisdobra 366 – csökkenő	Semjén 459 – csökkenő
Szinyér 263 – csökkenő	Zalkod 377 – csökkenő
Szolnocska 259 – csökkenő	Felsőberekci 303 – csökkenő
Bodrogszög 225 – csökkenő	Kisrosvágy 244 – csökkenő

Az 1990-ben bekövetkező változások a határ mindkét oldalán szerepet játszottak abban, hogy a településeken 2001-re mérséklődött a népesség csökkenése. A Felső-Bodrogi Közben minimális növekedést mutattak a statisztika

számai (+132 fő; 1991: 35.264 fő, 2001:35.396 fő), az Alsó-Bodroghközben 1990 és 2001 között 635 fővel csökkent a lakosság száma (1991: 23.583 fő. 2001: 22.948 fő). 2001-ben a Felső-Bodroghközben az öt legnépesebb település közül Királyhelmece (7981→8031), Bodrogszerdahely (2252→2459), Szomotor (1648→1679) lakosságszáma nőtt, Tiszacseryő (4744←4645) és Lelesz (1922←1900) veszített népességéből. A legkisebb települések között Bodrogszög (225←195), Szinyér (263←237), Szolnocska (259←258), Ágcsernyő (465←452) lakossága csökkent, Kisdobráé (366→372) nőtt. A további települések közül 1990 és 2001 között a Felső-Bodroghközben csökkent a lakosságszáma Bodrogszentesnek (936←914), Bodrogszentmáriának (599←578), Kiségesnek (1241←1149), Kiskövesdnek (529←485), Nagykövesdnek (903←848), Nagytárkánynak (1373←1344), Örösnek (708←696), Perbenyiknek (923←914), Radnak (562←561) és Vékének (438←434). Nőtt a lakosságszám Bacskán (575→597), Battyánban (1157→1201), Bélyben (1256→1353), Bodrogmezőn (Pólyán 466→517), Bolyban (703→730), Kistárkányban (1010→1054), Nagygyéresen (978→1005) és Zétényben (782→788).

A magyar oldalon a települések döntő részének csökkent a népességszáma. Közéjük tartozott az öt legnagyobb település is: Cigánd (3226←3193), Tiszakarád (2584←2540), Karcsa (2033←1980), Ricse (1935←1874), Pácín (1551←1486). Az öt legkisebb település között csökkent Kisrosvágy (244←212), Zalkod (377←308), Lácacséke (539←431) Dámóc (469←438), nőtt Felsőberecki (303→326) népességszáma. A további települések többsége is veszített népességéből: Bodroghalom (1453←1401), Karos (484←474), Kenézlő (1446←1395), Nagyrosvágy (856←738), Révleányvár (712←636), Semjén (459←436), Tiszacsermely (664←605), Viss (765←743), Zemplénagárd (977←926). Nőtt Alsóbereckiben (780→801), Györgyarlón (539→605), Vajdácskán (1190→1394) a lakosságszám.

18. táblázat. A legnépesebb települések a Bodroghközben (2001)

A legnépesebb települések és népességük száma a Felső-Bodroghközben	A legnépesebb települések és népességük száma a Alsó-Bodroghközben
Királyhelmece 8031 – növekvő	Cigánd 3193 – csökkenő
Tiszacseryő 4645 – csökkenő	Tiszakarád 2540 – csökkenő
Bodrogszerdahely 2459 – növekvő	Karcsa 1980 – csökkenő
Lelesz 1900 – csökkenő	Ricse 1874 – csökkenő
Szomotor 1679 – növekvő	Pácín 1486 – csökkenő

2001 után csökkenő a Bodroghköz népessége (Alsó Bodroghköz: 2011: 21110 fő, 2022: 19002 fő; Felső-Bodroghköz: 2011: 34411 fő, 2021: 33133 fő). Az Alsó-

Bodroglközben három település népessége növekvő 2011-ben: Kisrosvágy (252), Karos (494), Semjén (451). A Felső-Bodroglközben a települések majdnem felében nő a népességszáma: Ágcsernyő (486), Bacska (653), Battyán (1256), Bély (1447) Bodroglmező (535), Kisdobra (432), Kistárkány (1156), Nagygéres (1048) Nagytárkány (1425) Perbenyik (1033), Véke (514), Zétény (823) Bodroglszög (213). 2021-ben közülük már csak hat növekszik, köztük három nagy település: Bodroglszerdahely, Lelesz, Nagytárkány. A Felső-Bodroglköz két legnagyobb településének népességszám csökkenése jól látható. Az apró falvak csökkenő lélekszáma a Felső-Bodroglközben is megállíthatatlannak tűnik.

19. táblázat. A legnépesebb települések a Bodroglközben (2021/2022)

A legnépesebb települések és népességük száma a Felső-Bodroglközben	A legnépesebb települések és népességük száma a Alsó-Bodroglközben
Királyhelmece 7489 – csökkenő	Cigánd 2915 – csökkenő
Tiszacsernyő 3586 – csökkenő	Tiszakarád 2226 – csökkenő
Bodroglszerdahely 2277 – növekvő	Ricse 1653 – csökkenő
Lelesz 1889 – növekvő	Karcsa 1579 – csökkenő
Nagytárkány 1495 - növekvő	Pácin 1398 – csökkenő

A 2022-es statisztikai adatok csökkenő népességszámú Alsó-Bodroglközöt mutatnak. Országos átlagban az elmúlt 10 évben 3,4%-kal csökkent a lakosság száma Magyarországon. Vajdácán (-137 fő, 10,4%) Bodroglhalomban (-197 fő, -14,3%) Karcsán (245 fő, -13,4%), Pácinban (-50 fő, -3,5%), Nagyrosvágyon (-35 fő, - 5,5%), Lácacsékén (-35 fő, -10,6%), Dámócon (-55 fő, -15,2%), Zemplénagárdon (-169 fő, -21,4%), Ricsén (-77 fő, -4,5%), Tiszacsermelyen (-172 fő -30%), Györgytarlón (-65 fő, -11,7%), Kenézlón (-222 fő, -18%), Zalkodon (-24 fő, -11,5%), Vissen (-210 fő, -31,4%), Révleányváron (-37 fő, - 8,4%), Felsőberekiben (-36 fő, -13,6%), Alsóberekiben (-45 fő, -6,2%) és Tiszakarádon (-238 fő, -9,7%) az országos átlagnál nagyobb volt a népesség fogyása. Hasonlóan a 2011-es adatokhoz, 2022-ben is növekvő a népesség Karoson (+15 fő, 3%), Kisrosvágyon (+47 fő, 29,7%) és Semjénben (-21 fő, 4,7%).

Kenézlón, Révleányváron és Felsőberekiben az országos átlagnál (14,5%) kevesebb a 14 éven aluli népesség aránya. Zalkodon kiemelkedően magas (30,4%) a 65 év felettek aránya. Karoson (21,4%), Pácinban (21,7%), Kisrosvágyon (27,8%), Lácacsékén (29,9%), Semjénben (28,0%), Ricsén (23,5%) Cigándon (22,2%), Vissen (22,3%) és Tiszakarádon (21,2%) az országos átlagot jelentősen meghaladó a 14 éven aluliak aránya.

Az alsó-bodrogi települések 1941-1960 körül érték el népességük csúcspontját. Ricse és Tiszakarád 1941-ben, Pácín 1949-ben, Cigánd és Karcsa 1960-ban volt a legnépesebb. Cigánd (2004 óta város) lakosságszáma jelenleg 2948 fő (2023. jan. 1.), ez az adat hasonló az 1880-as évek adataihoz. Tiszakarád, Pácín és Ricse népességszáma az 1890-es évek adataihoz közelít. Karcán 2022-ben 1579-en éltek pontosan annyian, mint 1900-ban.

20. táblázat. Az Alsó-Bodrogköz legnagyobb lélekszámú települései

Évek	Kis-Cigánd	Nagy-Cigánd	Tiszakarád	Karcsa	Ricse	Pácín
1869	1625	1177	1382	855	1184	1271
1880	1422	1180	1498	966	1245	1212
1890	1743	1440	2169	1313	1490	1339
1900	1865	1766	2362	1579	1761	1579
1910	1985	1909	2857	1857	1955	1827
1920	1950	1890	2870	2068	2026	1819
1930	4725		3739	2342	2677	2169
1941	5114		4694	2435	3441	2387
1949	5217		3574	2575	3107	2598
1960	5220		3616	2640	3128	2493
1970	4246		3246	2218	2682	1837
1980	3772		2857	2125	2331	1701
1990	3226		2584	2033	1935	1551
2001	3193		2540	1980	1874	1486
2011	2963		2464	1824	1730	1448
2022	2915		2226	1579	1653	1398

21. táblázat. A legkisebb települések a Bodrogközben (2021/2022)

A legkisebb települések és népességük száma a Felső-Bodrogközben	A legkisebb települések és népességük száma a Alsó-Bodrogközben
Ágcsernyő 444 – csökkenő	Dámóc 307 – csökkenő
Kiskövesd 438 – csökkenő	Lácacséke 294 – csökkenő
Szolnocska 225 – ua.	Felsőberecki 228 – csökkenő
Szinyér 216 – csökkenő	Kisrosvágó 205 – csökkenő
Bodrogszög 195 – csökkenő	Zalkod 184 – csökkenő

Vannak ennél is szomorúbb adatok. A II. József-féle népszámlálás idején (1784-87) Bodrogmezőn 475-en éltek, ma 506-an lakják a falut. Dámócon 4 fővel élnek többen mint 1784-ben (303 – 307). Kaponyán 189-en laktak a XVIII.

század végén, a falu összevonásakor 1941/42-ben 172-en éltek. Kisrosvályon 195 főről 205 főre növekedett a lakosságszáma 238 év alatt. 1784-ben Lácán 244-en, Csékén 94-en, a mai Lácacsékén összességében kevesebben, 294-en laktak. Szinyéren az 1784-es 250 fős lakosság mára 216 főre csökkent. Hasonlót láthatunk Szolnocskán (ahol az egykori 235 fős falu, mára 225 főre csökkent) és Zemplénagárdon is (itt 667 főről 620 főre csökkent a lakosságszáma).

A Bodrogköz történelmi, kulturális hagyománya fontos része örökségünknek. Karos, Zemplén, Bodrogszentes, Bodrogszög, Nagykövesd, Karcsa, Lelesz, Pácin, Bély, Perbenyik, Nagytárkány, Királyhelme, Cigánd, Kisgéres nélkül nem írható meg a magyar történelem, nem adható tovább néprajzi örökségünk. Ennek megőrzése egyre nehezebb feladat a problémákkal küzdő települések csökkenő lakosságának. Az elnéptelenedő falvak felzárkóztatása sokak összefogásával, határon átívelő akarattal és jelentős beruházásokkal lehetséges?!

AZ ÁLLAMI ÉS ÖNKORMÁNYZATI KÖZÚTHÁLÓZAT KIÉPÍTETTSÉGI SZÍNVONALA ÉS HATÁSAI A TELEPÜLÉSEK ALAPELLÁTÁSÁRA¹

TINER TIBOR

BEVEZETÉS

Egy országon belül a közlekedési hálózat kiépítettsége (az egyes közlekedési ágazatok pályáinak irányai, sűrűsége és minősége) közvetlen hatással van a településhálózat különböző hierarchiaszintjein álló városok és falvak népességének alapellátási színvonalára, amelynek folyamatos biztosítása a társadalom és a gazdaság működésének létfeltétele, egyben a gazdasági fejlettség fokmérője is.

A világ viszonylag fejlett országaiban – közéjük tartozik hazánk is – az alapellátást szolgáló élelmiszereknek a fogyasztókhoz való eljuttatásában már több évtizede a háztól-házig (vagyis a raktártól az üzletig) szállítani képes közúti közlekedési ágazat a kulcsszerep, mivel ez az ágazat bonyolítja az élelmiszer-kiskereskedelem áruszállításainak csaknem egészét. (A vidéki lakosság esetében is főként közúti járművel történik a lakástól viszonylag távol fekvő élelmiszerüzletek megközelítése.)

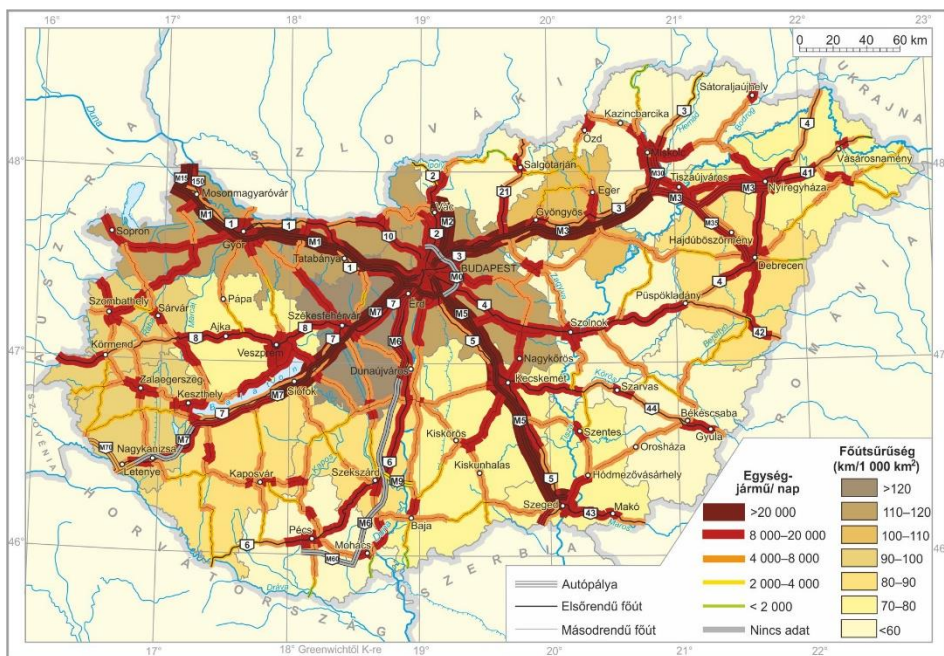
Az állami tulajdonú országos közutak és az önkormányzati tulajdonban levő helyi közutak állományának kiépítettségi mutatói, minőségük sajátosságai és mindenkori állapotuk fő jellemzői döntő módon meghatározzák a különböző méretű településekben működő, a lakossági alapellátást biztosító élelmiszerboltok elérhetőségi viszonyait, az abban megmutatkozó területi különbségeket.

I. A MAGYARORSZÁGI KÖZÚTHÁLÓZAT SZERKEZETI, MINŐSÉGI ÉS TERÜLETI JELLEMZŐI

Magyarország teljes *közforgalmi úthálózata* 206,6 ezer km (2017 december), ám ebből csak 32 ezer km a döntő részben állami kézben levő országos közúthálózat, amely tér-hierarchikusan tagolt. Gyorsforgalmi útjaink (autópálya, autótút) teljes hossza 1473 km, az I. és II. rendű főutaké együtt 6980

¹ A tanulmány „Az élelmiszer-ellátási láncok sérülékenysége” c. kiadványban (Szerk.: Sikos T. Tamás, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2019) megjelent könyvfejezet rövidített változata.

km (*Országos közúthálózat 2017*). A közútkezelő szervezetekhez tartozó közúthálózatból a gyorsforgalmi utak és a főutak összesen 28%-kal részesednek, viszont rajtuk bonyolódik a teljes magyarországi közúti gépjárműforgalom több mint 80%-a (*1. ábra*). A főutak aránya Fejér, Komárom-Esztergom és Pest megyében meghaladja a 30%-ot, ezzel szemben a perifériális helyzetű megyékben (Baranya, Békés, Nógrád) nem éri el a 20%-ot. Budapest tágabb térségének kiemelten jó főút-ellátottságát a megyei szintű főútsűrűség különbségei is jól érzékeltek (*1. táblázat*). A Budapestről sugar irányban kiinduló autópályáinkat (M1, M2, M3, M5, M6 és M7) fővárost délről és keletről elkerülő M0-ás körgyűrű szervezi egységes Budapest-központú hálózattá. A sugaras autópályákat egymással összekötni hivatott M8-as, ill. M9-es autópályából még alig néhány km készült el, amelyeknek viszont fontos szakaszai a Dunát Dunaújvárosnál, ill. Szekszárd közelében átvelő közúti Duna-hidak.

1. ábra. A megyék főútsűrűsége és a főutak forgalomterhelése, 2017.
(szerk. Tiner T.)

19 megyénből 15-nek a területén vezet jelentős hosszúságú autópálya-, ill. autót. (Békés, Jász-Nagykun-Szolnok és Nógrád megyét nem érintik gyorsforgalmi utak, Veszprém megyének csupán a délkeleti sarkát metszi az M7-es rövid szakasza.) A hiányzó gyorsforgalmi utak e négy megye települései

számára a többi megye településhálózatához képest kedvezőtlenebb főútvonalai elérhetőséget eredményeznek. A 18 vidéki megyeszékhely közül 7 (Békéscsaba, Eger, Kaposvár Salgótarján, Szolnok, Veszprém és Zalaegerszeg) nem érhető el közvetlenül autópályán, ill. autóúton. A gyorsforgalmi úthálózattal való rendelkezés, ill. az ilyen hálózatokhoz való közelség az egyes települések alapellátása szempontjából fontos közúti szállításmínőségi tényező, mivel az ezredforduló óta ezeken a – nagysebességű közúti árutovábbítást biztosító – közlekedési pályákon bonyolódik a hazai közúti járműforgalom több mint kétharmada (Erdősi F. 2005, Kocsis K. - Schweitzer F. 2011).

1. táblázat. A megyék főútsűrűség szerinti rangsora, 2017

Rang-sor	Megye	100 km ² -re jutó főutak hossza, km	Rang-sor	Megye	100 km ² -re jutó főutak hossza, km
1.	Komárom-E.	16,5	11.	Szabolcs-Sz.-B.	8,7
2.	Fejér	14,7	12.	Baranya	8,5
3.	Zala	13,2	13.	Bács-K.	8,1
4.	Győr-M.-S.	13,0	14.	Hajdú-B.	8,0
5.	Pest	12,9	15.	Somogy	7,7
6.	Heves	12,6	16.	Borsod-A.-Z.	7,4
7.	Tolna	11,6	17.	Jász-N.-Sz.	7,1
8.	Vas	11,1	18.	Nógrád	6,8
9.	Csongrád	9,8	19.	Békés	4,7
10.	Veszprém	9,8		<i>Országos átlag</i>	9,6

Forrás: A szerző számításai a Magyar Közút Nonprofit Zrt. 2018. adatai alapján.

Az állami kezelésű *mellékúthálózat* teljes hosszúsága megközelíti a 23,1 ezer km-t. A leghosszabb mellékúthálózattal természetesen a legnagyobb területű megyék (Borsod-Abaúj-Zemplén, Bács-Kiskun, Pest, Szabolcs-Szatmár-Bereg) rendelkeznek (*Országos közúthálózat 2017*). A mellékutak 4/5 része többirányú kapcsolatot teremtő összekötőút, 1/5-ük hálózati végpont településekbe (döntően aprófalvakba) vezető bekötőút. A bekötőutak aránya a mellékutak teljes hosszából a sok aprófalval rendelkező Nógrád és Baranya megyében kifejezetten magas (38, ill. 33%), a hegy- és dombvidéki felszínű megyékben (pl. Heves, Somogy, Veszprém, Zala megyék) is lényegesen magasabb (26–29%) az országos átlagnál (19,5%). Az állami kezelésű közúthálózatunk lényegében teljesen (99%-ban) aszfaltburkolatú. Ám a burkolat állapota főként a mellékúthálózaton siralmas, ahol az elhasználódott szakaszok aránya megközelíti a 70%-ot. A 176,6 ezer km-t elérő *önkormányzati úthálózatból* 55,8 ezer km (31,7%) található a települések belterületén, a többi 118,8 ezer km külterületi út.

Az önkormányzati kezelésű belterületi utak döntő hányada (83%-a) lakó- és kiszolgáló út, kisebb hányada (17%-a) gyűjtőút (*Országos közúthálózat 2017*).

A lakosság alapellátása szempontjából a belterületi önkormányzati utak hosszának és kiépítettségének van jelentősége, mivel a kiskereskedelmi boltok szinte teljes egészében a települések belterületén helyezkednek el. Az önkormányzatok kezelésében levő belterületi úthálózat útsűrűségi értékeit kiszámítva és nagyság szerinti sorrendbe állítva (*2. táblázat*) megállapítható, hogy e fajlagos úthálózati mutató értéke a sűrűn lakott és nagy kiterjedésű településekben gazdag Pest megyében a legmagasabb. Az alapellátást szolgáló élelmiszerszállítványok ily kiskereskedelmi boltokba való eljuttatásának belterületi úthálózati feltételei ebben a megyében jóval kedvezőbbek a többi 18 megyéhez képest

2. táblázat. A megyék rangsora az önkormányzati kezelésű belterületi utak sűrűsége szerint, 2017

Rang-sor	Megye	Belterületi utak 100 km ² -re jutó hossza, km	Rang-sor	Megye	Belterületi utak 100 km ² -re jutó hossza, km
1.	Pest	114,5	11.	Jász-N.-Sz.	52,3
2.	Komárom-E.	67,5	12.	Szabolcs-Sz.-B.	51,9
3.	Fejér	59,8	13.	Tolna	49,0
4.	Győr-M.-S.	59,7	14.	Csongrád	48,2
5.	Baranya	59,1	15.	Vas	47,9
6.	Borsod-A.-Z.	58,3	16.	Békés	45,6
7.	Heves	55,8	17.	Hajdú-B.	44,2
8.	Veszprém	53,9	18.	Somogy	43,2
9.	Nógrád	53,8	19.	Bács-K.	38,3
10.	Zala	52,5		<i>Országos átlag</i>	55,3

Forrás: A szerző számításai a Magyar Közút Nonprofit Zrt. 2018. adatai alapján.

Az országos átlagértékhez (55,3 km belterületi út/100 km²) képest sűrűbb belterületi önkormányzati úthálózattal rendelkeznek a Dunántúl északi felének megyéiben elhelyezkedő települések, tovább az aprófalvakban gazdag megyék közül Baranya, és Borsod-Abaúj-Zemplén megye. 50 km/100 km²-t meghaladó értéket mutatnak továbbá a szintén sok kis faluval rendelkező Nógrád és Zala megyék. Ebbe a kategóriába tartoznak a kevés számú, ám kiterjedt belterületi úthálózattal rendelkező település-állományú Jász-Nagykun-Szolnok 2017-ben az önkormányzati kezelésű úthálózatnak közel háromnegyede (73,5%-a) volt kiépítetlen, a települések belterületén a burkolt önkormányzati utak aránya – a folyamatos útkorszerűsítések ellenére – még 2017-ben sem érte el a 75%-ot. Az

adott évben a külterületi utak 95%-a kiépítetlen földút volt (*Közutak kiépítettsége, 2017*).

Miközben az önkormányzati kezelésű települési főutak kiépítettsége lényegében országszerte teljes (100% közeli), addig a települések mellékúthálózatának esetében ezek átlagos értéke városoknál 76%, a községekben 65%. Különbség van továbbá a mellékúthálózaton belül a gyűjtőutak, valamint a lakó- és kiszolgáló utak városi, ill. községi kiépítettségi szintjében is, az utóbbiak hátrányára. A gyűjtőutak kiépítettsége a városhálózat tagjainál kissé meghaladja a 90%-ot, ezzel szemben a községhálózatra vonatkozó érték nem éri el a 80%-os arányt. Még kedvezőtlenebb a helyzet a lakó és kiszolgáló utak kiépítettségére vonatkozóan, ahol a városok 76%-os értékével a községek 63%-os mutatója áll szemben.

A megyék szintjén az önkormányzati kezelésű belterületi úthálózat kiépítettségi mutatói főként a dél-dunántúli régió és három alföldi megye hátrányos helyzetét jelzik a többi megyéhez képest, és e téren – meglepő módon – Pest megye értéke sem éri el az országos átlagértéket (*3. táblázat*).

3. táblázat. A megyék rangsora az önkormányzati kezelésű belterületi utak kiépítettsége alapján, 2017

Rang-sor	Megye	Kiépített belterületi utak aránya, %	Rang-sor	Megye	Kiépített belterületi utak aránya, %
1.	Komárom-E.	78,1	11.	Nógrád	69,4
2.	Csongrád	77,9	12.	Somogy	68,3
3.	Fejér	77,5	13.	Hajdú-Bihar	67,2
4.	Szabolcs-Sz.-Bereg	76,3	14.	Pest	67,1
5.	Borsod-A.-Z.	74,4	15.	Békés	66,5
6.	Győr-M.-S.	74,3	16.	Jász-N.-Sz.	66,5
7.	Heves	72,5	17.	Tolna	66,4
8.	Zala	71,4	18.	Vas	64,9
9.	Bács-K.	71,1	19.	Baranya	62,8
10.	Veszprém	70,0		<i>Országos átlag</i>	70,6

Forrás: A szerző számításai a Magyar Közút Nonprofit Zrt. 2018. adatai alapján.

II. AZ ORSZÁGOS ÉS AZ ÖNKORMÁNYZATI KÖZUTAK FELADATAI AZ ÉLELMISZERBOLTOK ÁRUELLÁTÁSÁNAK BIZTOSÍTÁSÁBAN

A lakosság alapvető élelmiszerekkel történő ellátásának folyamatos biztosításában elsődleges szerepet játszanak a közúthálózati hierarchia egymásra

épülő minőségi szintjeit képviselő közutak a legfelső szintet képviselő autópályáktól a közúthierarchia legalsó lépcsőfokán álló bekötőutakig. A Magyarországon működő külföldi és hazai tulajdonban levő kiskereskedelmi boltláncok az alapellátást biztosító élelmiszerszállítványok fogyasztóhoz (kiskereskedelmi boltokhoz) történő eljuttatása ún. *terítő forgalom* keretében és három fázisban (berakodás, fuvarozás, kirakodás) valósul meg.

Az áruk berakodása az egyes kiskereskedelmi cégek saját raktárépületeiben történik meg. Az élelmiszerekkel megrakott közúti gépjárművek először a hazai *gyorsforgalmi úthálózat* valamely szakaszát veszik igénybe, majd nagy valószínűséggel a közúti hierarchia második lépcsőjét képviselő *I. és II. rendű főutakon* folytatódik ezen árucikkek fuvarozása. Ezt követően az élelmiszerszállító gépjárművek a közúthierarchia harmadik lépcsőjét képviselő *mellékúthálózat* részeit (összekötő- és bekötőutak) veszik igénybe, mivel a célállomások (alapvető élelmiszereket árusító kiskereskedelmi boltok) döntő hányada településeken átvezető összekötő utak mentén, vagy a település központjába vezető bekötőutakon helyezkedik el. Az élelmiszer-szállítás utolsó szakaszában a szállító járműveknek ezekhez a – valamely kiskereskedelmi láncához tartozó vagy önálló – boltokhoz való megérkezése után történik meg az alapellátást biztosító élelmiszerek kirakodása.

A *főutak menti települések* esetében igen gyakran nem kerül sor a közúthálózati minőségi rangsor alsóbb lépcsőfokain elhelyezkedő útfajták igénybevételeire, amelynek két fő oka lehet:

–A főúti csomópont szereppel rendelkező nagy- és középvárosokban a kiskereskedelmi boltok közel kétharmada önkormányzati kezelésű helyi út mentén vagy utcában működik. Ez azt jelenti, hogy a városba főúton beérkező élelmiszerszállítványok fuvarozása közvetlenül átkerül az önkormányzati úthálózatra.

–A főút menti kistelepülésekben (útifalvak) a kiskereskedelmi boltok szinte kizárólag a főút mentén működnek, esetükben még az önkormányzati utakat sem kell használnia az élelmiszereket odafuvarozónak.

Az ipari és más gazdasági hasznosítási céllal épült nagylétesítmények esetében kiemelten fontos szempont a megfelelő telephely kiválasztása (*Schweitzer F. - Tiner T. 1996*). Hasonló a helyzet a kiskereskedelmi láncok formájában működő, országszerte több száz üzletet fenntartó cégeknél is, ahol lényeges telephelyválasztási szempont a boltok minél kedvezőbb közúti elérhetősége mind a vásárlók, mind a boltok áruellátását illetően. Ennek érdekében e cégek lehetőség szerint igyekeznek minél több üzletüket a vásárlókat legjobban vonzó, nagy gépjármű-forgalommal terhelt városi főútvonalak mentén elhelyezni, kistelepülések esetén pedig a településen áthaladó I. vagy II. rendű főutak, vagy összekötőutak mentén telepíteni. Ez az érdeke a helyi

önkormányzatoknak is, amelyek igyekeznek támogatni településükön belül egy újonnan létesítendő kiskereskedelmi üzlet esetében a helyben lakók számára optimális helyszín kiválasztását (*Tiner T. 1996*).

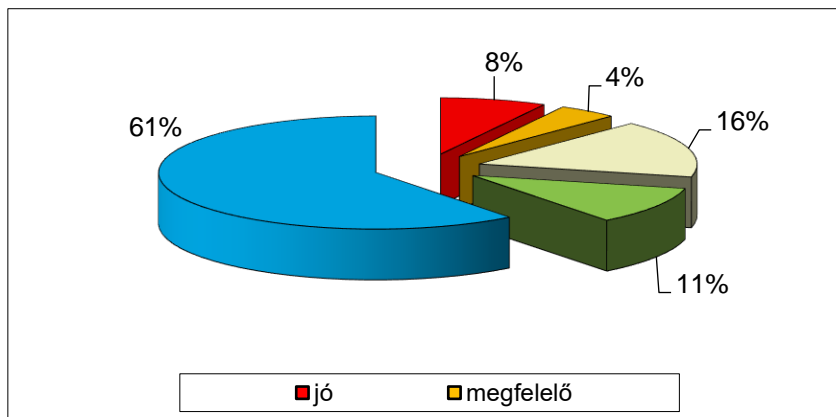
A több százszezres lakosságú nagyvárosokra viszont ez az üzletnyitási stratégia és gyakorlat már nem érvényes. Esetükben ugyanis a legnagyobb népességű városrészek lesznek az üzletek létesítésére legalkalmasabb helyszínek, függetlenül azoknak a főutaktól való távolságától. Felértékelődik viszont az ilyen városrészekben újonnan megnyitott boltok önkormányzati úthálózaton történő kedvező megközelíthetősége, ami jelentősen elősegíti az élelmiszer szállítmányoknak a lehető legrövidebb úton és minél rövidebb idő alatt történő odajuttatását.

A települések lakosságának alapellátása döntő részben a helyi úthálózatának döntő hányadát kitevő *önkormányzati kezelésű utak mentén fekvő települések* létesített kiskereskedelmi üzletekhez kötődik. Az ilyen boltoknak a főutaktól való viszonylag távoli fekvéséből következik, hogy az élelmiszeráru-szállítmányok hozzájuk gépjárművekkel történő eljuttatása (oda fuvarozása) során kivétel nélkül sor kerül – a közúthálózati hierarchia korábban említett három lépcsőjén túl – az önkormányzati mellékúthálózat (gyűjtőutak, lakó- és kiszolgáló utak) egyes szakaszainak igénybevételére. Ez az úthálózati szint a közút-hierarchia negyedik lépcsőfokának is tekinthető.

A magyarországi kisvárosokban és falvakban üzlethelyiséget fenntartó kiskereskedelmi üzletláncok (Tesco, Coop, CBA, Real, Spar, Penny Market, Lidl, Aldi) egységeik telepítési helyének kiválasztásánál messzemenően figyelembe veszik a bolttelepítésre kiválasztott térség, ill. település állami és önkormányzati úthálózatának kiépítettségét és az utak állapotát is. Következésképpen a kiskereskedelmi boltok kedvezőbb közúti elérhetőségének biztosításába nem csupán a főúthoz való lehető legközelebbi fekvés, vagy az üzlethez vezető közutak megfelelő kiépítettsége tartozik bele. Fontos követelmény az országos közúthálózat és az önkormányzati *úthálózat megfelelő fizikai állapota* is. Egy tönkrement, kátyús, bukkanókkal, gödrökkel teli alsórendű közúton való áruszállítás veszélyezteti az alapvető élelmiszerek minőségét, akadályozza károsodás nélküli eljuttatásukat a rendeltetési helyet jelentő kiskereskedelmi üzletbe.

A Magyar Közút Nonprofit Zrt. rendszeresen elvégzi a hazai mellékúthálózat burkolatállapot szerinti osztályozását, mégpedig a hagyományos ötös skálájú minősítéssel (jó, megfelelő, tűrhető, nem megfelel, ill. rossz burkolatállapotú mellékút). A vizsgálatok alapján megállapítható, hogy mellékúthálózatunk túlnyomó részén a burkolat állapota igen kedvezőtlen. Mindössze a hálózat 12,2%-a tartozik a jó vagy megfelelő kategóriába, és „tűrhető” minősítéssel is mellékútjainknak alig 16,4%-a rendelkezik (*Közutak burkolatállapota 2017*).

Következésképpen mellékútjaink közel 3/4 részének a burkolata rossz (61%), ill. nem megfelelő (11%) minőségű, ami igen kedvezőtlen feltételeket teremt több mint másfélezer, mellékúthálózati fekvésű településünk számára az alapvető élelmiszerek kiszállítására (2. ábra).

2. ábra. Az országos mellékúthálózat burkolatállapot szerinti megoszlása, 2017. (szerk. Tiner T.)

4. táblázat. A megyék rangsora mellékúthálózatuk „rossz” minősítést kapott burkolatállapot-mutatója szerint, 2017

Rang-sor	Megye	„Rossz” minősítésű mellékutak aránya, %	Rang-sor	Megye	„Rossz” minősítésű mellékutak aránya, %
1.	Pest	27,6	11.	Zala	67,8
2.	Veszprém	30,3	12.	Bács-Kiskun	68,0
3.	Baranya	49,8	13.	Borsod-A.-Z.	68,3
4.	Fejér	50,3	14.	Hajdú-B.	70,4
5.	Szabolcs-Sz.-B.	53,4	15.	Csongrád	70,6
6.	Somogy	56,0	16.	Vas	71,7
7.	Tolna	58,2	17.	Nógrád	74,1
8.	Heves	63,7	18.	Győr-M.-S.	76,4
9.	Békés	64,6	19.	Komárom-E.	83,8
10.	Jász-N.-Sz.	66,9		Átlag	60,3

Forrás: A szerző számításai a Magyar Közút Nonprofit Zrt. 2018. adatai alapján.

Az országos átlag mögött jelentős területi különbségek húzódnak, ezért célszerű megyei szinten is megvizsgálni a mellékúthálózat burkolatának állapotmutatóit. Elsősorban a kellő szállítási sebességgel történő élelmiszerek

kiszállítást kifejezetten akadályozó „rossz” minősítésű mellékutak jelenlétének arányát érdemes a megyék szintjén is tanulmányozni. A legrosszabb „osztályzatot” jelentő mutató arra a szomorú tényre hívja fel a figyelmet, hogy 19 megyénk közül 16-ban (megyéink több mint 4/5-ében) 50% felett van a „rossz” burkolatminősítést kapott mellékutak aránya (4. táblázat). Különösen a nagy gépjármű-forgalmat bonyolító autópályákhoz csatlakozó mellékútjaink állapota kedvezőtlen (pl. a Nyugat-Dunántúlon vagy a 100 ezernél több lakosú megyeszékhelyekhez vezető mellékutak esetében), ami felhívja a figyelmet az e téren fennálló, régóta hiányzó útfelújítások mihamarabbi elvégzésének szükségességére.

A fentiekből következik, hogy a települések *önkormányzatainak* kiemelt figyelmet kell fordítaniuk a legkritikusabb állapotú önkormányzati utak, útszakaszok útfelújításának tervezésére és a munkák megfelelő ütemezésére. A szükséges útrekonstrukciók elvégzése nagymértékben elősegíti a kiskereskedelmi üzletláncok bolti egységeihez való eljutás közúthálózati feltételeinek javulását.

III. A LEGMOSTOHÁBB ALAPELLÁTÁSÚ APRÓFALVAK MEGKÖZELÍTHETŐSÉGI GONDJAI

Lényegesen nagyobb figyelmet érdemelnek azok a települések – döntően 2000 lakos alatti kistalvok, ill. azon belül az 500 főt el nem érő állandó népességű és törpefalvok –, ahol a fentiekben felsorolt külföldi és hazai üzletláncok egyike sincs jelent a településen akár egyetlen kis területű élelmiszerbolttal sem.

Az átlagosnál lényegesen alacsonyabb szintű alapellátást ezekben a településekben (számuk 2017-ben meghaladta a 990-et, vagyis a magyarországi településállomány 31%-át), helyi kiskereskedők (kft-k, bt-k, egyéni vállalkozók stb.) igyekeznek gondoskodni a lakosság mindennapi élelmiszer szükségletének biztosításáról helyben fenntartott egy-egy kis alapterületű bolt (vegyesbolt) üzemeltetésével, vagy több kistelepülésre árut szállító mozgóboltok formájában. Ez a közel ezer település közúthálózati helyzetét illetően sincs kedvező helyzetben, több mint kétharmaduk az országos közúthálózat kedvezőtlenül alacsony sebességű közlekedést lehetővé tevő mellékúthálózatához tartozó összekötőutak, ill. bekötőutakon át kapcsolódik az országos gerinchálózathoz. A főutak elérési lehetősége aprófalvak esetében kedvezőbb, amelyek közel fekszenek egy-egy nagyobb városhoz, szemben a legközelebbi főúttól 10-15 km-re fekvő törpefalvak százaitól, amelyek lakossága számára a kedvezőtlen közúti elérhetőségi viszonyok fennállása miatt mindennapi gondot jelent a magasabb szintű alapellátást biztosító minőségi élelmiszerek beszerzése.

A Magyarországon működő külföldi és hazai kiskereskedelmi üzlethálózatok 2018. márciusi boltlistáinak feldolgozása után lehetőség nyílt a vizsgálati szempontok alapján legkedvezőtlenebb kiskereskedelmi helyzetűnek

ítélt települések méret-kategória szerinti statisztika besorolására. Az eredményekből megállapítható volt, hogy:

- a 200 főnél kevesebb lakosú falvak (420 mikrofalu) 60,5%-ában (254 település),
- a 200–500 fős kistelepülések (709 törpefalu) 47,7%-ában (338 település),
- az 500–1000 fős települések (651 aprófalu) 38,2%-ában (249 település), végül
- az 1000–2000 fős települések (635 kislefalu) 16,7%-ában (106 település) nem működnek üzletláncokhoz tartozó boltok.

Az egyes *megyék* szintjén vizsgálva a legkedvezőtlenebb helyzetű települések térszerkezeti jellemzőit, megállapítható, hogy az országon belül az ilyen falvak száma csupán Zala, Baranya, Veszprém, valamint Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben haladja meg a 100-at. Nem véletlenül, mert ezek a megyék nagy kiterjedésű aprófalvas térségeikről nevezetesek. Ezekben a megyékben a néhány száz fős, térben szórta elhelyezkedő aprófalvak lakossága olyan csekély vásárlóerővel rendelkezik, hogy jövedelmezőségi szempontból nem éri meg egyetlen üzletlánc számára sem, hogy boltot üzemeltessen közülük bármelyik kistelepülésben.

Viszonylag magas (40–75 közötti) az egyetlen üzletláncokhoz sem tartozó élelmiszer-, ill. vegyesboltokkal rendelkező települések száma Szabolcs-Szatmár-Bereg, Győr-Moson-Sopron, Nógrád, Somogy, Vas és Heves megyében is). Az előző megyecsoporthoz képest ebben a 6 megyében a 2 ezernél kevesebb lakosú falvak száma, ill. megyén belüli aránya egyrészt lényegesen alacsonyabb (5. táblázat), másrészt e kistelepülések jelentős része lényegesen közelebb fekszik az arteriális úthálózat egyes szakaszaihoz, mint az előző megyecsoport tagjai esetében. Már szerénynek mondható, de még mindig 20–30 közötti, üzletláncokhoz tartozó bolt nélküli település található Pest, Fejér és Tolna megyékben.

Az 5. táblázatból az is látható, hogy a 2000 lakosúnál kisebb falvak mekkora hányadában nincsenek üzletláncok által üzemeltetett élelmiszerboltok. A ragsor ebből a szempontból némileg eltér az abszolút mutató alapján adódótól. A legmagasabb (50%-ot meghaladó) az ilyen boltok aránya Veszprém, Zala és Heves megyében, de csaknem minden második, 2000 alatti lakosságú településből hiányoznak az üzletláncokhoz tartozó boltok Pest, Baranya és Fejér megyében is.

5. táblázat. A megyék „negatív” rangsora az üzletláncokhoz tartozó boltok nélküli, 2000 fő alatti települések száma alapján, 2018*

Rangsor	Megye	Települések száma	Részesedés a megye 2000 lakos alatti településeiből, %	Rangsor	Megye	Települések száma	Részesedés a megye 2000 lakos alatti településeiből, %
1.	Zala	131	53,4	8.	Somogy	48	21,3
2.	Baranya	130	46,2	9.	Vas	46	22,9
3.	Veszprém	112	57,4	10.	Heves	43	50,5
4.	Borsod-A.-Z.	109	36,2	11.	Pest	29	47,5
5.	Szabolcs-Sz-B.	75	46,1	12.	Fejér	28	46,2
6.	Győr-M.-S.	58	39,7	13.	Tolna	24	27,0
7.	Nógrád	49	41,9		<i>Átlag</i>	<i>71</i>	<i>42,6</i>

**A 10-nél kevesebb ilyen településsel rendelkező megyék nélkül.*

Forrás: A szerző számításai a Magyarországon működő külföldi és hazai kiskereskedelmi üzlethálózatok 2018. márciusi boltlistái alapján.

Lényeges összefüggés mutatható ki az üzletlánc nélküli kistelepülések megyék szerinti száma és az önkormányzati kezelésű belterületi úthálózat kiépítettségi foka között (6. táblázat).

A döntően viszonylag nagy (azaz 2000 fő feletti) lakosságszámú településekből álló megyékben nincs, vagy csak igen kevés számú az olyan falu, ahonnan teljesen hiányoznának az üzletláncok boltjai. Ezekben a megyékben az önkormányzati utak kiépítettsége is többnyire az országos átlagot meghaladó színvonalú. Az 5. táblázatban (is) szereplő megyékre vonatkozóan viszont megállapítható, hogy közülük több olyan is van, ahol a – lakosság alapellátása szempontjából kedvezőtlen helyzetű – kistelepülések önkormányzati kezelésű belterületi közútjai viszonylag alacsony szintű kiépítettséget jeleznek.

6. táblázat. Megye csoportok az önkormányzati belterületi utak kiépítettségi szintje és az üzletlánc nélküli kistelepülések száma szerint, 2017.

Útkiépítettség, %	Üzletláncokhoz tartozó boltok nélküli kistelepülések száma				
	-20	21-30	31-50	51-99	100-
76-	Csongrád, Komárom- Esztergom	Fejér	-	Szabolcs- Sz.-B.	-
71-75	Bács-Kiskun	-	Heves	Győr-M.- S.	Borsod- A.-Z., Zala
66-70	Békés, Hajdú-Bihar, Jász-N.-Sz.	Pest, Somogy, Tolna	-	Nógrád	Veszprém
-65	-	-	Vas	-	Baranya

Forrás: A szerző csoportosítása a Magyarországon működő külföldi és hazai kiskereskedelmi üzlethálózatok 2018. márciusi boltlistái, valamint a Magyar Közút Nonprofit Zrt. 2018. adatai alapján.

Az alapellátás szempontjából legkedvezőtlenebb helyzetű településcsoportok, településeknek az országon belüli területi koncentrációjának mértékéről árnyaltabb képet kapunk, ha elhelyezkedésüket a *járások szintjén* is feltárjuk. Megfelelő adatokkal kell ugyanis rendelkezünk arról, hogy az egyes megyéken belül mely járásokban található azok a falvak, ahol tömegesen hiányoznak az üzletláncokhoz tartozó kiskereskedelmi boltok. Természetesen azokat a megyéket érdemes részletesen megvizsgálni, ahol a tekintélyes nagyságú az ilyen települések száma.

Magyarország 174 járásából 128 olyan járás van, ahol legalább egy vagy több településen nincsenek jelen a kiskereskedelmi üzletláncok boltjai. A 128 járás 4/5 részében az ilyen települések száma 1 és 9 között mozog. Következésképpen a járások közül azokat érdemes vizsgálni, ill. elhelyezkedésük szerint rangsorba állítani, ahol viszonylag nagy számban találunk ilyen településeket.

Sorra véve előbb a 100-nál több, majd a 45-75 közötti kedvezőtlen alapellátottsági helyzetű települést magukban foglaló megyéket, felállítható egy járások alapján kialakított negatív rangsor (7. táblázat).

7. táblázat. A járások „negatív” rangsora az üzletláncokhoz tartozó boltok nélküli települések száma alapján, 2018*

Rang-sor	Települések száma	Járás	Megye	Rang-sor	Települések száma	Járás	Megye
1.	53	Zalaegerszegi	Zala	14.	15	Hegyháti	Baranya
2.	38	Lenti	Zala	15.	15	Kaposvári	Somogy
3.	34	Siklósi	Baranya	16.	15	Sátoraljaújhelyi	Borsod-A.-Z.
4.	32	Fehérgyarmati	Szabolcs-Sz.-B.	17.	14	Szentgottárdi	Vas
5.	26	Devecseri	Veszprém	8.	13	Marcali	Somogy
6.	21	Pécsi	Baranya	19.	12	Szikszói	Borsod-A.-Z.
7.	20	Nagykanizsai	Zala	20.	11	Csornai	Győr-M.-S.
8.	19	Pápai	Veszprém	21.	11	Gönci	Borsod-A.-Z.
9.	19	Rétsági	Nógrád	22.	11	Pásztói	Nógrád
10.	17	Tapolcai	Veszprém	23.	11	Vásárosnaményi	Szabolcs-Sz.-B.
11.	16	Körmendi	Vas	24.	10	Encsi	Borsod-A.-Z.
12.	16	Sümegei	Veszprém	25.	10	Pannonhalmi	Győr-M.-S.
13.	15	Balatonfüredi	Veszprém	<i>Együtt:</i>	474	–	–

*A 10-nél kevesebb ilyen településsel rendelkező járások nélkül.

Forrás: A szerző számításai a Magyarországon működő külföldi és hazai kiskereskedelmi üzlethálózatok 2018. márciusi boltlistái alapján.

A járási szintű adatokból két fontos területi jellemző is kiolvasható:

–Az ország területén 25 olyan járás van, ahol az üzletláncok által elkerült települések száma eléri vagy meghaladja a 10-et. Bennük összpontosul a kiskereskedelmi szempontból hátrányosnak tekinthető közel 1000 kistelepülés közel fele (47,2%-a). Ezen a 25 járáson 9 megye „osztozik”. Közülük a legtöbb Veszprém, ill. Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén található (5, ill. 4 járás), 3–3 járás Baranya, ill. Zala, további 2–2 Győr-Moson-Sopron, Nógrád, Somogy, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Vas megyében található.

–A járások negatív toplistáját Zala, Veszprém és Baranya megyei járások vezetik. Az élen álló Zalaegerszegi járásban az „üzletláncoktól mentes” települések száma meghaladja a félszázat. A 30-asok csoportjába két dunántúli és egy északkelet-magyarországi járás (Lenti, Siklósi, ill. Fehérgyarmati járás) tartozik, a legalább 20 ilyen településsel rendelkező három járás (Devecseri, Pécsi és Nagykanizsai járás) is mind dunántúli.

A fenti adatok jól érzékeltetik azt a jelenséget, hogy az üzletláncok terjeszkedésének komoly akadályai a főúthálózattól, valamint a legalább 10 ezres lakosságú városoktól viszonylag távol elhelyezkedő aprófalvak csoportjai, amelyek Magyarországon elsősorban Dél- és Közép-Dunántúlon, kisebb részben Észak- és Északkelet-Magyarország területén fordulnak elő a legnagyobb számban. (A táblázatban szereplő 25 járásból 17 a Dunántúlon található.) Nehezíti e kistelepülések helyzetét, hogy többségük csak keskeny, elhanyagolt, rossz fizikai állapotú alsórendű utakon, emiatt az elvárhatónál alacsonyabb utazási sebességgel közlekedő közúti szállítójárművel közelíthető csak meg, ami kedvezőtlenül hat az alapellátási igények kielégítésére szolgáló élelmiszerek közúti szállításának idejére és növeli a fuvarozási költségeket is.

Az aprófalvak népességszámának csökkenése további alapellátási gondokat generál. Ezt bizonyítja a bolt nélküli kistelepülések számának folyamatos emelkedése: 2003-ban még csupán 40 olyan település volt Magyarországon, ahol nem volt helyben egyetlen bolt sem, ez a szám 2016-ra a KSH nyilvántartása szerint a 219-re emelkedett.

V. ÜZLETHÁLÓZAT-PENETRÁCIÓ ELTÉRŐ MÉRETŰ ÉS KÖZÚTHÁLÓZATI HELYZETŰ TELEPÜLÉSEKEN

A lakosság élelmiszerekkel való minőségi alapellátásában kulcsszerepet játszó üzletláncok hálózatának eltérő méretére, ill. kiterjedtségére vonatkozóan összehasonlító vizsgálatokat célszerű végezni. A vizsgálatok településstatisztikai alapja a hazai településeknek a Központi Statisztikai Hivatal által meghatározott 7 méretkategóriája: 10 ezer lakos feletti, 5–10 ezer lakosú, 2–5 ezer lakosú, 1–2 ezer lakosú, 500–1 ezer lakosú, 200–500 lakosú, 200 lakos alatti település.

Az egyes üzletláncok vidéki térségekben való elterjedésének mértéke megfelelő vizsgálati módszerek alkalmazásával megállapítható, és a közöttük levő különbségek összehasonlíthatók. A nemzetközi és hazai szakirodalomban többféle módszer is megtalálható a gazdasági folyamatok térbeli terjedésének, ill. a kiskereskedelmi tevékenység területi törvényszerűségeinek feltárására (*Dawson, J. - Burst, S. 1998; Birkin, M. - Clarke, G. - Clarke, M. 2001; Dusek, L. 2003; Nagy E. 2005; Sikos T. T. 2007; Zsellér O. V. 2007*).

Jelen munkában a kiskereskedelmi üzletláncok ilyen szempontú összehasonlításra a korábbi kiskereskedelmi tárgyú elemzésekben már

alkalmazott ún. *penetrációs index (PEX)* mutató szolgál (Tiner T. 2010), amelynek segítségével meghatározható, hogy a különböző méretkategóriába eső települések hány százalékában van jelen legalább egy kereskedelmi egységgel a vizsgált üzletlánc. A PEX-értékeket az előzőekben felsorolt 8 üzletláncra vonatkozóan számoltuk ki. A penetráció mértékére vonatkozó vizsgálatot mind a 7 településkategóriára elvégeztük és a mutatók összehasonlítására alkalmas táblázatos formában ábrázoltuk (8. táblázat).

8. táblázat. Az üzletlánc hálózatokon kívüli településcsoportok penetrációs indexei, 2018

Településméret, lakos	Kiskereskedelmi üzletlánc							
	Tesco	Coop	CBA	Reál	Spar	Penny Market	Lidl	Aldi
10 000 felett	0,692	0,881	0,629	0,314	0,790	0,853	0,692	0,447
5 000 – 10 000	0,115	0,870	0,450	0,183	0,290	0,244	0,061	0,046
2 000 – 5 000	0,002	0,848	0,305	0,107	0,021	0,008	0,004	–
1 000 – 2 000	0,002	0,720	0,167	0,085	0,011	–	–	–
500 – 1 000	–	0,557	0,089	0,049	0,001	–	–	0,001
200 – 500	–	0,480	0,007	0,048	–	–	–	–
200 alatt	–	0,383	0,004	0,016	–	–	–	–

Forrás: A szerző számításai a Magyarországon működő külföldi és hazai kiskereskedelmi üzlethálózatok 2018. márciusi boltlistái alapján.

A táblázatból a PEX értékek alábbi sajátosságai olvashatók ki:

–A 10 ezernél nagyobb lakosságszámú, valamennyien főúthálózaton fekvő településekre vonatkozóan a Reál és az Aldi kivételével valamennyi üzletlánc PEX-értéke meghaladja a 0,500 értéket. Közülük is kiemelkedik a Coop és a Penny Market (PEX-értékeik 0,800 feletti), de nem sokkal marad el tőlük a Spar-üzletlánc sem, amelynek PEX-értéke megközelíti a 0,800-es értéket. Ebben a településkategóriában magas mutatóértékkel van jelen hipermarketjeivel a Tesco, valamint a Lidl üzletlánc (PEX-értékük egyaránt közel 0,700).

–Az 5–10 ezer lakosú, közel 88%-ban főútvonali kapcsolattal rendelkező településekben már egyértelműen a Coop üzletlánc boltjai dominálnak (0,850-hez közeli PEX értékkel). A Coop-ot rangsorban követő CBA és Spar üzletláncok értékei már nem érik el a 0,500-es, ill. 0,300-es értéket. A Penny Market, a Reál és a Tesco számára ebben a településkategóriában jelen lenni másodlagos fontosságú (PEX-értékeik 0,250 alattiak), a Lidl és az Aldi láncok pedig csak néhány üzlettel vannak jelen bennük.

–A 2–5 ezer fős, közel 62%-ban főút mellett fekvő településeket is a Coop uralja, bár e települések harmadában a CBA üzletek is jelen vannak. A Reál csak minden tizedik közepes méretű településben tart fenn boltot, a többi üzletláncnak csak néhány boltja található mutatóba.

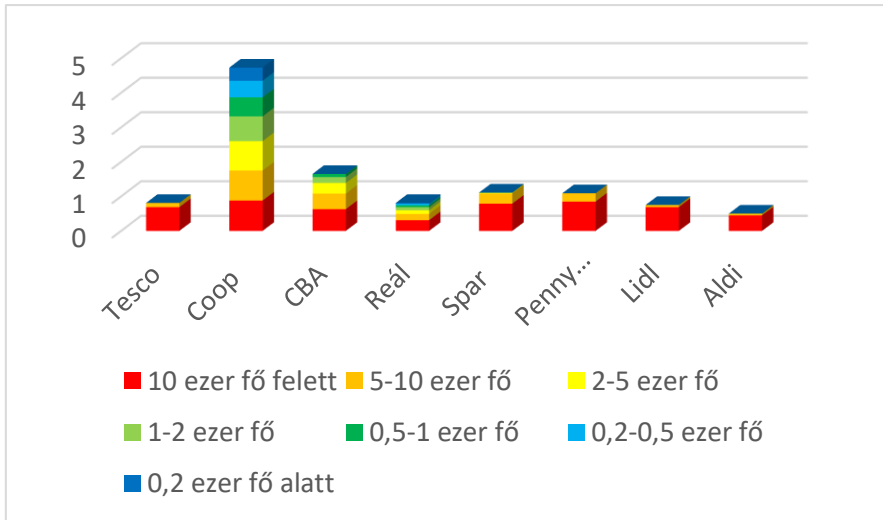
–Az 1–2 ezer lakosú, 43%-os arányban főútvonalai kapcsolattal rendelkező kistelepüléseknek már csak a kétharmadában vannak jelen üzletláncok, amelyek elsősorban a Coop boltállományába tartoznak (PEX-érték: 0,720). Körükben a CBA csak minden hatodik, a Reál csak minden tizenkettedikben üzemeltet boltot. A Sparnak csak néhány boltja működik ekkora méretű településekben. A 2150 lakosú Balatonföldváron üzletet működtet a Tesco is. (Nyilvánvalóan az balatoni üdülési szezon magas vásárlói forgalma éri meg a nemzetközi üzletlánc számára a kiskereskedelmi egység fenntartását.)

–Az 500–1000 lakosú aprófalvakból, amelyeknek bő egynegyede fekszik viszonylag közel valamelyik főúthoz, már fokozatosan szorulnak ki az üzletláncok. A legnagyobb hálózatu Coop minden második aprófaluban tart fenn boltot (PEX-érték: 0,557), a CBA viszont csak minden tizedikben, a Reál csupán minden huszadikban. Itt jegyzendő meg, hogy a Spar és az Aldi viszont 1–1 boltot üzemeltet az 580 állandó lakosú Balaton parti kompátkelőhelyen, Szántódon (Somogy megye), ahol ezek az üzletek lényegében a nyári idegenforgalmi főszezonban termelik ki a nyereséget.

–Az 200–500 lakosú, több mint 80%-ban mellékúthálózaton fekvő törpefalvak közül még csaknem minden másodikban jelen van a Coop. Rajta kívül már csak a Reál képviselteti magát, de csupán alig 3 tucat kisbolttal, ami igen alacsony PEX-értéket (0,048) eredményez. A CBA csupán szimbolikus mennyiségben van jelen ebben a településkategóriában.

–A legapróbb, 200 fős lakosságszám alatti, közel 93%-os arányban főúttól távol fekvő „mikroméretű” településekben már a Coop üzletlánc jelenléte is szerény, lényegében csak minden harmadik településen tart fenn 1–1 kisboltot (PEX-érték: 0,383). Rajta kívül a Reál 7, a CBA 2 kisbolttal (Pula és Zalamerénye községekben) képviselteti magát ebben a 420 „mikrofalut” tömörítő településkategóriában.

Elvégezve az egyes üzletláncokra vonatkozóan a PEX-indexek településméret szerinti összegzését (3. ábra), figyelemre méltó következtetésekre lehet jutni.

3. ábra. Az üzletláncok PEX-indexeinek összegzett értékei az eltérő méretű településekben való jelenlétük mértéke szerint, 2018.

(szerk. Tiner T.)

Az ábrából leolvasható értékek rávilágítanak arra a fontos jelenségre, hogy a Coop, mint az egykori ÁFÉSZ utódja, nem csak a nagyobb településeken, hanem a hátrányos közúthálózati helyzetű apró- és törpefalvas régiókban is rendkívül széles körű kiskereskedelmi bolthálózatot épített ki. Ez a szövetkezeti alapon szerveződött üzletlánc jelen van mikrofalvak jelentékeny hányadában is, bár a 200 főnél kevesebb lakosú településekben eladott alapvető élelmiszerekből származó üzleti haszna eltörpül a közepes, vagy annál nagyobb lakosságú településekben fenntartott boltjaiban megtermelt pénzben kifejezhető haszonhoz képest.

ÖSSZEGZÉS

Magyarországon a különböző méretű – és a közlekedési hálózat eltérő hierarchiasintű lineáris elemei által összekötött – települések lakossága az élelmiszer-alapellátás feltételeit illetően közel sincs azonos helyzetben. Az eltérő településhálózati fekvés által meghatározott, ill. befolyásolt közúthálózati helyzet egyrészt jutalmazza a közúti közlekedés gerinchálózatán vagy annak közelében elhelyezkedő településeket, másrészt bünteti a kiterjedt mellékúthálózat főutaktól távol fekvő összekötő útjai mentén elhelyezkedő településcsoportokat, ill. az összekötőutakhoz csupán egyetlen bekötőút segítségével kapcsolódni képes közúthálózati végpontokat, az ún. „zsáktelepüléseket”.

Következésképpen a lakosság alapellátása szempontjából előnyös helyzetben vannak a *nagy- és középvárosok*, ahol a kiskereskedelmi boltok közel kétharmada önkormányzati kezelésű helyi út mentén vagy utcában működik. A viszonylag nagy lakosságszámú városok esetében a főúton beérkező élelmiszer szállítmányok fuvarozása közvetlenül átkerül a – falvakéhoz képest lényegesen nagyobb méretű és kedvezőbb burkolati állapotú – helyi önkormányzati úthálózatra. Kedvező helyzetben vannak a főút menti kistelepülések is, ahol szinte valamennyi helyi kiskereskedelmi bolt a települést átszelő főút mentén települt, emiatt a gyakran kedvezőtlen műszaki állapotú és leromlott burkolatú önkormányzati utakat sem kell használnia az élelmiszereket odafuvarozónak.

Végeredményben levonható az a következtetés, hogy a kiskereskedelmi üzletláncok által elkerült település csoportokon belül – a kedvezőtlen közúti elérhetőségi viszonyok ellenére – a nagyobb lakosságszámú települések esetében a helyi önkormányzat lényegesen kedvezőbb helyzetben van a lakosság alapellátását érintő közúthálózat fejlesztési feladatok elvégzésében, mint az 1000 főt el nem érő aprófalvakban, amelyek többségében még ideiglenesen sem működik önkormányzati kirendeltség.

IRODALOM

- BIRKIN, M. - CLARKE, G. - CLARKE, M. (2001): Retail Geography: An Intelligent Network Planning. John Wiley, Chichester, 420 p.
- DAWSON, J. – BURST, S. (1998): European retailing: Dynamics restructuring and development issues. In: PINDER, D. (ed.): The New Europe. Economy, Society and Environment. John Wiley, Chichester, pp. 157-176.
- DUSEK T. (2003): A gravitációs modell és a gravitációs törvény összehasonlítása. Tér és Társadalom 13. évf. 1. pp. 41-57.
- ERDŐSI F. (2005): Magyarország közlekedési és távközlési földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 640 p.
- KOCSIS K. – SCHWEITZER F. szerk. (2011): Magyarország térképekben. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 248 p.
- NAGY, E. (2005): Retail restructuring and emerging spatial patterns of consumption: new aspects of development disparities in Hungary. In: BARTA, GY. et al. (eds.): Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition. Centre for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs, pp. 161-181.
- SCHWEITZER F. – TINER T. szerk. (1996): Nagyberuházások és veszélyes hulladékok telephely-kiválasztásának földrajzi feltételrendszere. Elmélet-Módszer-Gyakorlat 56. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 188 p.

- SIKOS T. T. (2007): A kereskedelmi komplexumok terjedése Szlovákiában. In: SIKOS T. T. (szerk.): A bevásárlóközpontok jelene és jövője. Selye János Egyetem Kutatóintézete, Révkomárom, Szlovákia, pp. 28-48.
- TINER T. (1996): Az államigazgatási-közigazgatási rendszer területi sajátosságainak hatásai a telephely kiválasztásra. In: SCHWEITZER F. – TINER T. (szerk.): Nagyberuházások és veszélyes hulladékok telephely kiválasztásának földrajzi feltételrendszere. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, pp. 90-91.
- TINER T. (2010): Kereskedelmi nagylétesítmények telephelyválasztási kritériumai Magyarországon. In: SIKOS T. T. (szerk.): Fenntartható fogyasztás és növekedés határai. Új trendek a kereskedelemben. Selye János Egyetem Kutatóintézete, Révkomárom, Szlovákia, pp. 69-86.
- ZSELLÉR O. V. (2007): A Reilly-féle gravitációs modell alkalmazása a telephelyválasztási döntéseknél. In: SIKOS T. T. (szerk.): A bevásárlóközpontok jelene és jövője. Selye János Egyetem Kutatóintézete, Révkomárom, Szlovákia, pp. 296-307.

Közutak burkolatállapota 2017. Magyar Közút Nonprofit Zrt., Budapest, 2018.

<http://internet.kozut.hu/Lapok/az-allami-kozuthalozat-fo-jellemzoi.aspx>

Közutak kiépítettsége 2017. Magyar Közút Nonprofit Zrt., Budapest, 2018.

<http://internet.kozut.hu/Lapok/az-allami-kozuthalozat-fo-jellemzoi.aspx>

Magyarország közigazgatási helynévkönyve 2017. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2018. https://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2017.pdf

Országos közúthálózat 2017. Magyar Közút Nonprofit Zrt., Budapest.

<http://internet.kozut.hu/Lapok/az-allami-kozuthalozat-fo-jellemzoi.aspx>

AZ ÁRUHÁZI KISKERESKEDELEM KIBONTAKOZÁSA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI MAGYARORSZÁGON²

TÖMÖRI MIHÁLY

1. BEVEZETÉS

A Kárpát-medencében az árucserre kialakulását és fejlődését alapvetően a társadalmi és területi munkamegosztás létrejöttével és elmélyülésével magyarázhatjuk (*Beluszky P. 2008, Bulla B. – Mendöl T. 1947, Frisnyák S. 1995, Süli-Zakar I. – Csüllög G. 2003*). Magyarországon a XIX. század utolsó harmadától gyorsultak fel azok a folyamatok (pl. mezőgazdasági keresők arányának csökkenése, urbanizáció), melyek eredményeképpen csökkent a gazdaság önellátó jellege és erősödött a kereskedelem szerepe (*Csató T. 1997*). E társadalmi, gazdasági változások eredményeképpen a kereskedelem hagyományos formáinak (piacok, vásárok, háló- és vándorkereskedelem) szerepe fokozatosan csökkent, miközben az árucserre modern formái (bolti kiskereskedelem, áruházak, fogyasztási szövetkezetek) egyre nagyobb jelentőségre tettek szert és fokozatosan vezető helyzetbe kerültek (*Beluszky P. 2008, Csató T. 1975*).

A jelen elemzés célja, hogy a szakirodalom és korabeli források, kiadványok áttekintése és feldolgozása alapján bemutassa az áruház, mint új kiskereskedelmi forma kialakulásának folyamatát a második világháború előtti Magyarországon. A tanulmány először ismerteti az áruház fogalmát, majd rövid betekintést nyújt az áruházi kiskereskedelem kezdeteibe és működési mechanizmusába. Ezt követően az áruházi kereskedelem magyarországi kibontakozása kerül bemutatásra a Párisi Nagy Áruház és a Corvin Áruház példáján keresztül, ami azzal indokolható, hogy a második világháború kitöréséig ez a két komplexum képviselte legplasztikusabban ezen értékesítési formát az országban. A tanulmány a következtetések levonásával zárul.

AZ ÁRUHÁZ FOGALMA

Az 1936-ban megjelent Új Idők Lexikona azt írja, hogy az „áruház, az olyan nagyméretű kereskedelmi vállalat, amely sokféle árut közvetlenül a

² A tanulmány a Nyíregyházi Egyetem Tudományos Tanácsa támogatásával valósult meg.

fogyasztóközönségnek ad el, készpénz ellenében. Jellemző rá, hogy sokféle, egymástól teljesen elütő üzletágot egyesít magában. Á.-akat csak nagy városokban tudnak fenntartani [...]” (Lyka K. 1963: 528).

Az ugyancsak 1936-os Új Lexikon szerint az áruház: „szakmához tartozó áruk, főleg tömegáruk nagybani bevásárlásával és kicsinybeni eladásával foglalkozik; az árucikkek benne szakmánként áttekinthetően csoportosítva található. Nagyszámú vevő és érdeklődő befogadására van építve. Az áruk részben üvegszekrényekben, részben asztalokra kirakva kínálóznak a vevőközönségnek, önálló épületekben helyezik el, elrendezésénél fontos szempont a tömegforgalom kényelmes lebonyolítása: a vevőközönségnek a keresett osztályba könnyen és gyorsan kell eljutnia, útközben azonban áttekintheti a többi osztályt is. Újabban kávéház, vendéglő, posta, utazási és menetjegyiroda stb. is helyet kapnak benne, hogy a közönség kényelmét szolgálják és ezzel is rászoktassák az [áruház] állandó látogatására. Tágas, világos árusítóhelyek, alkalmasan elhelyezett lépcsők, felvonók, mozgólépcsők csoportosulnak a központosan elhelyezett fedett udvar köré; raktárak, irodák, javítóműhelyek, alkalmazottak öltözőhelye stb. egészítik ki a helyiségek sorozatát [...]” (Juhász V. – Dormándi L. 1936: 287).

Az 1939. évi Fővárosi Közlöny 20. számában a következő meghatározást olvashatjuk: „A 33.340/1936. K. K. M. számú rendelet 1. §-a értelmében áruház az a kereskedelmi vállalat, amelyben több kereskedelmi szakmának az üzletkörébe tartozó s rendszerint külön üzletben árusított árucikkek, kerülnek közvetlen fogyasztók részére eladásra, s amely vállalat a helyisége nagyságánál az alkalmazottak számánál és a befektetett tőke nagyságánál fogva a fogyasztó közönséget kiszolgáló helybeli üzletek átlagos mértékét lényegesen meghaladja. A vállalatnak áruházi jellegét nem érinti az a körülmény, hogy üzlethelyisége nem egy, hanem egymással szomszédos több házban van, valamint azt sem, hogy az áruházhoz tartozóként mutatkozó egyes üzletágaknak (osztályoknak) más-más tulajdonosa vagy bérlője van” (Fővárosi Közlöny 1939: 493).

A fent idézett meghatározások alapján megállapítható, hogy az áruházak a bolti kiskereskedelem (állandó üzlethelyiségben folyó, közvetlenül a végső fogyasztónak értékesítő tevékenység) olyan nagy alapterületű létesítményei, amelyek gyakran önálló, akár kifejezetten erre a célra épített épületben üzemelnek, elsősorban nagyvárosokban helyezkednek el és sokféle termékcsoporthat kínálnak egymástól elkülönülő részlegekben. Az áruházak a nagy tömegben jelentkező fogyasztói igények gyors és kényelmes kielégítését teszik lehetővé egyrészt azért, hogy arra törekedjenek, hogy az épületek könnyen áttekinthető, tágas, világos terekkel rendelkezzenek, másrészt, hogy olyan kényelmi szolgáltatásokat és létesítményeket biztosítsanak a vásárlók számára, mint a vendéglátóhelyek, posta, utazási iroda, felvonó, mozgólépcső.

AZ ÁRUHÁZI MODELL KIALAKULÁSA, FEJLŐDÉSE

Az első áruházak (amelyek már túlmutattak a többféle olcsó árucikket kínáló nagyobb bazárokon) a XIX. század közepén Nyugat-Európában jelentek meg (*Sikos T. T. 2000*). Az első létesítmények az 1860-as években Párizsban nyitottak meg (Bon Marché, Louvre stb.), amit rövidesen újabban követtek Angliában, az 1880-as években pedig Németországban is. Az első világháború kitörésekor már majdnem minden európai fővárosban, illetve a fejlettebb országok más nagyvárosaiban is működtek áruházak (*Csató T. 1975*).

Az áruházak hamar népszerűvé váltak, főként a középosztálybeli vevők körében, ami elsősorban arra vezethető vissza, hogy sokféle árucikket kínáltak, egy helyen, alacsony árak mellett. Ez merőben különbözött a bolti kiskereskedelem hagyományos formáitól, ahol az üzletek rendszerint kis alapterületűek voltak és a modernizáció folyamatával párhuzamosan egyre inkább a specializáció (azaz egy-egy termékkör értékesítésére való szakosodás) jellemezte őket. A hagyományos kereskedelemhez viszonyított alacsonyabb árszínvonalat az tette lehetővé, hogy az áruházak nagy tételben szereztek be árucikkeket. A hagyományos kereskedelmi formákkal szemben az áruházakban fix árakkal találkozhattak a vevők, azaz megszűnt az alku lehetősége, ami mind az üzletmenetet mind a vásárlást kiszámíthatóbbá tette. A verseny részeként az áruházak időről időre árengedményeket is hirdettek (*Tomka B. 2011*).

Az áruházak nemcsak kedvezményes árakkal, hanem további újításokkal is igyekeztek versenyképességüket megőrizni, illetve növelni. Egyes országokban – köztük Magyarországon is – például olyan részlegek is létesültek, amelyek a katalógusok alapján levélben érkező megrendeléseket fogadták, majd a kívánt termékeket postai úton továbbították a vevők részére.

Az áruházak elsősorban a nagyvárosokban, azon belül is a jó forgalmi fekvéssel rendelkező helyeken (pl. városi közlekedési csomópontokban, főútvonalak mentén, pályaudvarok közelében) létesültek. Ez egyrészt azzal indokolható, hogy a városokban koncentrált az a jómódú középréteg, amely – legalábbis eleinte – az áruházak fő fogyasztói bázisát képezte, másrészt e komplexumok a kedvező közlekedéscsomópontokból fakadóan a vidékről érkező vásárlók keresletére is számíthattak (*Csató T. 1975*).

Bár az áruházak kezdetben a (felső) középosztály fogyasztói igényeit szolgálták, azonban a századfordulót követően egyre inkább arra törekedtek, hogy kiszélesítsék vásárlóik körét azáltal, hogy a kevésbé tehető vásárlói csoportokat (kispolgárság, munkásság) is megcélolták (*Gyáni G. 1997*).

Az áruházak nemcsak egy új, a korábbiaknál hatékonyabb értékesítési csatornát testesítettek meg, hanem paradigmaváltást hoztak a fogyasztás terén is, amennyiben egy olyan modern, polgári fogyasztói kultúra kibontakozásához járultak hozzá, amelyben a vásárlás már nem csupán a javak beszerzését jelenti, hanem egyben a szórakozás és élvezetszerzés egyik módját is (*Gyáni G. 1997*).

A kiskereskedelem erősödő koncentrációját a kisboltok tulajdonosai egyre fenyegetőbb veszélyként élték meg és mind többen gondolták úgy, hogy képtelenek versenyezni az új és egyre nagyobb formátumú kereskedelmi vállalkozásokkal. Tiltakozásaik eredményeképpen Franciaországban már 1880-ban, Bajorországban 1899-ben, Poroszországban pedig 1900-ban külön adóval sújtották az áruházakat (*Csató T. 1975*). Az áruházak a konkurenciától tartó magyarországi kiskereskedők ellenállását is kiváltották, akik főleg a dömpingár tisztességtelen alkalmazása miatt indítottak peres eljárásokat e komplexumok ellen. Nyomásgyakorlásuk hatására 1935-ben, a Gömbös-érában rendeletben szabályozták, hogy új áruházat vagy meglévő bővítését csak az állam engedélyezheti (*Gyáni G. 1997*).

AZ ÁRUHÁZI KERESKEDELEM FEJLŐDÉSE MAGYARORSZÁGON A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG

Nyugat-Európához képest Magyarországon később jelentek meg és lassabban is nyertek teret az áruházak, ami egyrészt a szűk középosztály szerény vásárlóerejére és az ebből fakadó korlátozott keresletre, másrészt a hazai befektetői tőke hiányára vezethető vissza (*Gyáni G. 1997, Tomka B. 2011, Vámos Gy. 1997*).

A folyamatos, de lassú fejlődést mutatja, hogy az országban még 1940-ben is mindössze nyolc áruház működött (*Sikos T. T. – Hoffmann I-né 2004*). Ráadásul a második világháborúig terjedő időszakban csak két olyan létesítmény (Párisi Nagy Áruház, Corvin Áruház) létezett a fővárosban, amelyeket szakmailag (azaz a textíliák, ruházati cikkek és ágyneműk mellett másfajta iparcikkeket is árusító) és a nemzetközi összehasonlítást is kiálló módon áruháznak lehetett nevezni (*Csató T. 1984*). Ugyanakkor a klasszikus nagyáruházak alacsony száma ellenére sem vonható kétségbe, hogy a két világháború közötti Magyarországon, nemcsak hogy létezett a fogyasztói kultúra, hanem gyorsan is terjedt (*Tomka B. 2011*).

Az áruházak építése Budapestre koncentrálódtott, ahol az 1890-es évektől az üzletbérház épülettípusa terjedt el, ami azt jelenti, hogy az alsóbb szinteken a kereskedelmi tevékenység, míg a felsőbb szinteken a lakófunkció kapott helyet. A fővárosban az első világháborút megelőző konjunkturális években több látványos áruház, üzletbérház (Párisi Nagy Áruház, Stern-, Fischer-, Kunz-, a Modern és Breitner áruházak, Árkád-bazár) is létesült (*Csáki T. 2017*).

Budapest első, modern értelemben vett áruházát, a Párisi Nagy Áruházat 1911-ben adták át, melynek előzménye a korai Párisi Nagy Áruház, amit Goldberger Sámuel Gottlieb óbudai textilgyáros nyitott meg 1892-ben a még csak éppen kiépült Kerepesi (ma Rákóczi) út és a Klauzál utca sarkán (*Sikos T. T. – Hoffmann I-né 2004, Szabó B. 2011*). Ez az áruház leginkább egy óriási szatócsbolthoz, bazárhoz hasonlított, melynek minden szintje tele volt

ruhaneműkkel, cipőkkel, kesztyűkkel, kalapokkal, függönyökkel, bútorokkal, szőnyegekkel, edényekkel, illetve órákkal (*Vértesy M. 1981*). Goldberger áruházi koncepciója – nagy tömegű beszerzés alacsony áron, kis árrés – sikeresnek bizonyult, az áruház nemcsak a fővárosi, hanem a vidéki vásárlók körében is hamar népszerűvé vált és az alkalmazottak száma a századfordulóra már elérte a 148-at. A lendület azonban nem tartott sokáig, mivel 1903. augusztus 4-én egy rövidzárlat miatt keletkezett tűzvész következtében az áruház és az árukészlet nagy része is megsemmisült. Goldberger azonban hamar talpra állt és a Nyugat-Európában szerzett tapasztalatai alapján úgy látta, hogy a jövő az áruházaké, ezért rövidesen hozzákezdett az áruház újranitásának megszervezéséhez. Az új Párisi Nagy Áruházat 1911-ben nyitotta meg az Andrassy úton az egykori Terézvárosi Kaszinó átépítésével. Az eredetileg 1882-ben épült háromszintes neoreneszánsz épületet egy reprezentatív, hatszintes áruházzá alakította át, hatalmas belső átriummal, üveg felvonókkal, tetősétánnyal.

Az első világháborút követő gazdasági válság következtében az áruház hanyatlásnak indult, 1923-ra pedig már csőd közeli helyzetbe került. Ezt a helyzetet azzal próbálták orvosolni, hogy a vállalkozást részvénytársasággá alakították, az osztályokat pedig bérlőknek adták ki üzemeltetésre. Ettől kezdve a Párisit már nem lehetett áruháznak nevezni, újra bazár jellegűvé vált és a középosztály helyett egyre inkább az alacsony jövedelmű rétegek igényeit szolgálta. Ennek ellenére az 1930-as évekre az áruház forgalma ismét fellendült és jövedelmezővé vált. Az áruház vezetését időközben Goldberger fiai vették át, akik egészen a német megszállásig irányították a vállalatot (*Sikos T. T. – Hoffmann I-né 2004, Szabó B. 2011*).

Amíg a Párisi Nagy Áruházat hazai tőkéből hozták létre, addig a Corvin Áruház – amelyet a hamburgi M. J. Emden Söhne cég 1922-ben részvénytársaságként alapított 1 millió pengő alaptőkével – 1926 márciusi megnyitásában a külföldi tőke játszott meghatározó szerepet. Az alapító cég révén a budapesti vállalatnál is meghonosodott a Németországban már jelentős hagyománnyal rendelkező áruház-üzemeltetési gyakorlat (*Csató T. 1984*).

Bár az 1911-ben megnyílt Párisi Nagy Áruház már korszerűnek számított, mégis a Corvin Áruház lett a főváros és egyben az ország első valóban modern, sikeres, nyugati mintájú áruháza. Az ötemeletes, 17 ezer négyzetméteres eladótérrel rendelkező komplexum – amely fél évszázadon át az ország legnagyobb áruháza is maradt – a Rákóczi úton, a Nemzeti Színház épülete mellett lévő telken épült fel (*Gyáni G. 1997*).

A kívülről egyemeletesnek látszó, klasszicizáló stílusú, díszes pilaszterekkel összefogott palotahomlokzat mögött négy emeletet alakítottak ki. Az áruházba belépőket egy kétszintes, benyúló balkonokkal tagolt üvegtetős csarnokrész fogadta. A központi terem mélyén impozáns szélességű lépcső vezetett az első emeletre, ahonnan kisebb melléklépcsőkön és felvonók

segítségével lehetett a többi szintet megközelíteni. Az alsó szinteken kaptak helyet az áruosztályok, a harmadik emeleten műhelyek voltak, a negyediken az irodák kerültek elhelyezésre, a lapos tetőkön pedig tágas teraszokat alakítottak ki (Csonató S. 2015).

Az áruház saját dekorációs műhellyel is rendelkezett, ahol iparművészek, festők és rajzolóok készítették a kirakatfestményeket, kirakatberendezéseket, plakátokat, illetve a sajtóban megjelenő reklámhirdetéseket. Az ő feladataik közé tartozott a feliratok, ártáblák és futófények, valamint az áruház külső és belső dekorációs elemeinek elkészítése (Csonató S. 2015, Világvárosi áruház, 1928).

A Corvin Áruház az 1930-as évek második felében érte el legnagyobb szervezeti kiterjedését. 1937-ben 40 osztály működött a falai között, amiből 34-ben árusítottak ruházati termékeket, míg három-három osztályon élelmiszereket és vegyes iparcikkeket forgalmaztak. Emellett a francia áruházak mintájára helyet kapott még benne egy ún. atelier, ahol a konfekcióipar termékeitől idegenkedő vásárlók kívánságait hatvan eladó és varrónő elégítette ki. A számos áruosztály mellett a komplexumban divatbemutatókat és képzőművészeti kiállításokat is rendeztek, valamint szimfonikus zenekari előadásoknak is részesei lehettek az áruházba betérők (Csonató S. 2015, Gyáni G. 1997, Világvárosi áruház, 1928).

A világháború, majd az összeomlás és az ezt követő évek tömegnyomora következtében megcsappant a középosztálybeli vásárlók száma és jelentősen visszaesett a fizetőképes kereslet. A Corvin Áruház úgy reagált erre a helyzetre, hogy bevezette az egypengős osztályt, ahol több ezer terméket egy pengőben megállapított fix áron lehetett megvásárolni (Csonató S. 2015, Gyáni G. 1997, Világvárosi áruház, 1928).

A Nagykörút és a Rákóczi út metszéspontjánál fekvő áruházépület, a Keleti és Nyugati pályaudvarok közelsége miatt a vidékről érkező vásárlók számára is könnyen megközelíthető, népszerű bevásárlási célpont volt, sőt a komplexumba még a határokon túlra került magyarlakta területekről is szép számban érkeztek vásárlók (Csonató S. 2015, Világvárosi áruház, 1928).

Ugyancsak a vidéken élő vásárlók célzását szolgálta, a más áruházakban is alkalmazott levélosztály (a levélben érkező megrendeléseket postai csomagküldés révén teljesítették), melynek hatékony működtetése a vidékre irányuló hirdetéseket is megkövetelte. A marketing személyesebbé tétele érdekében az újságokban közzétett hirdetések mellett megjelent az áruházi katalógusok postai terjesztése is (Gyáni G. 1997).

KÖVETKEZTETÉSEK

Magyarországon a modern kori kiskereskedelem szervezeti átalakulása, modernizációja, a bolti koncentráció folyamata Nyugat-Európával összehasonlítva késve indult meg és vontatottan haladt előre, ami az áruházak

hazai, gyakorlatilag csak Budapestre koncentráló történeti útjában is visszatükröződik (*Gyáni G. 1997*).

Az első áruházak az 1890-es években jelentek meg a fővárosban egyrészt annak köszönhetően, hogy fokozatosan kialakult egy olyan tőkeerős középállalkozói réteg, amely képes volt e komplexumok létesítéséhez szükséges beruházásokat finanszírozni, másrészt pedig erősödött az a középosztály, amely e létesítmények fontos fogyasztói bázisát képezte (*Csáki T. 2017, Gyáni G. 1997*).

Ugyanakkor a polgári középosztály viszonylag kis mérete és korlátozott vásárlóereje önmagában nem lett volna elegendő az áruházi kereskedelem megszilárdulásához, ehhez a kispolgárok és a jobban kereső ipari munkások keresletére is szükség volt, különösen az első világháborút követő dekonjunktúra időszakában (*Csató T. 1975, Gyáni G. 1997*).

Bár az áruházi kereskedelem lassan bontakozott ki, mégis plasztikusan tükrözte az országban zajló modernizációs folyamatokat és megeremtetten annak a polgári fogyasztói kultúrának az alapjait, amely majd a XX. század végén megnyíló nyugati mintájú bevásárlóközpontokban teljesedett ki igazán.

IRODALOM

- BELUSZKY P. (2008): Az árucseré formái és központjai Magyarországon. In: Beluszky P. (szerk.): Magyarország történeti földrajza II. kötet. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. pp. 51–72.
- BULLA B. – MENDÖL T. (1947): A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- CSÁKI T. (2017): Játékszer-áruház-építészet a budapesti Árkád-bazár, a vágó fivérek műve 1909-ből. Művészettörténeti Értesítő 66. 2. pp. 217–241.
- CSATÓ T. (1975): A belkereskedelem fejlődésének néhány főbb vonása a tőkés korszakban. Történelmi Szemle 18. 4. pp. 627–665.
- CSATÓ T. (1997): Kereskedelem és idegenforgalom. In: Kollega Tarsoly I. (szerk.): Magyarország a XX. században 2: Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. Babits Kiadó, Budapest. pp. 623–640.
- CSATÓ T. (1984): A külföldi tőke szerepe a magyar belkereskedelemben a két világháború között. Történelmi Szemle 27. 1–2. 258–268.
- CSONTÓ S. (2015): Áruház a kulisszák mögött. Budapest 38. 8. pp. 8–9.
- Frisnyák S. (1995): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- GYÁNI G. (1997): Középosztályi fogyasztási kultúra és az áruház. Budapesti Negyed. Lap a városról. 5. 2–3. pp. 101–126.

- SIKOS T. T. – HOFFMANN I. (2004): A fogyasztás új katedrálisai. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- SIKOS T. T. (2000): Marketingföldrajz. VÁTI, Budapest.
- SÜLI-ZAKAR I. – CSÜLLÖG G. (2003): A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. In: Süli-Zakar I. (szerk.): A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. pp. 17–46.
- SZABÓ B. (2011): A Párisi Nagy Áruház története – a Divatcsarnok átépítése 2007-2009. Építészfórum. Forrás: <https://epiteszforum.hu/a-parisi-nagy-aruhaz-tortenete-a-divatcsarnok-atepitese-2007-2009> (olvasva: 2024. 01. 26.)
- TOMKA B. (2011): Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség: Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VAMOS GY. (1997): Viharos váltás: határok nélkül? Új bevásárlóközpontok az átalakuló kiskereskedelemben. Vezetéstudomány 28. 11. pp. 45–50.
- VÉRTESY M. (1981): A Párisi Nagy Áruház. Budapest 19. 4. pp. 36–37.

Egyéb források

- JUHÁSZ V. – DORMÁNDI L. (szerk., 1936): Uj Lexikon. (1. kötet) Dante-Pantheon, Budapest. p. 287.
- LYKA K. (főszerk., 1936): Uj Idők Lexikona. (1-2. kötet) Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest. p. 528.
- Fővárosi Közlöny, 1939 (50. évfolyam, 1-27. szám) 1939-03-28 / 20. szám p. 493.*
- Világvárosi áruház. A Magyar Élet Képeskönyve, 1928. p*

A RÉTKÖZ VÍZSZABÁLYOZÁSÁNAK TÖRTÉNETE

VASS RÓBERT

A RÉTKÖZ HELYZETE, FELSZÍNFEJLŐDÉSE

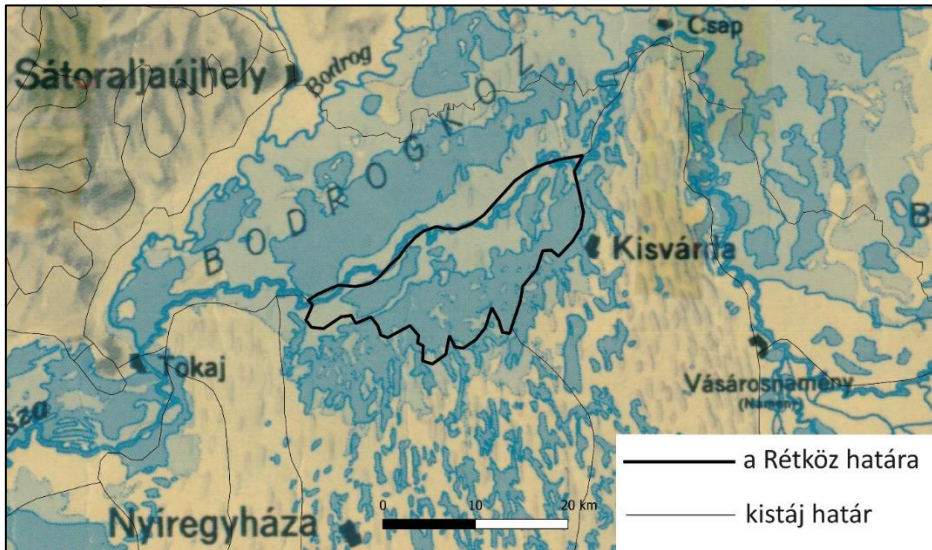
A Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében fekvő Rétköz területe 275 km² a Felső-Tisza vidék középtáj 9,6 %-át, míg az Alföld 0,5 %-át foglalja el (*Dövényi et al. 2010*). A kistáj genetikáját tekintve alluviális sík, az ÉNy-i részén fekvő hullámos homokbuckás maradványfelszín a nyírségi hordalékkúppal mutat rokonságot. A területet északról és nyugatról a Tisza határolja és egyben választja el a Bodrogtól, míg keletről és délről a Nyírség a Kisvárda-Demecser-Kemecse-Tiszakarád-Nagyhalász vonal mentén. Geológiai fejlődés tekintetben a Rétköz és a Bodrogtól egy egységnek tekinthető. A Tisza újholocénban történő bodrogtól megjelenéséig a két terület összefüggött (*Borsy 1969*). Tehát a Tisza amolyan tengelyfolyója a Bodrogtól és Rétköz által alkotott Zemplén-Szabolcsi-síkság kistájcsoportnak (*Csorba 2021*).

A területet a harmadidőszak végén a Kárpát-medence központi süllyedékét elfoglaló Pannon-tenger borította. Majd a Kárpátokból érkező vízfolyások deltaépítő tevékenysége következtében teljesen feltöltődött (Sümegey 1944, Rónai 1985, Borsy et al. 1989). Így a negyedidőszak elején a már szárazulattá váló, a Nyírséget és a Felső-Tiszavidéket is magába foglaló hordalékkúpon a fő felszínformáló tényező a folyóvíz lett. A Würm kezdetén szerkezeti mozgások következtében a Tisza és a Szamos elhagyta a nyírségi hordalékkúpot és az Érmellékre helyeződött át (*Borsy et al. 1989*). Ekkor a Rétköz rétegeit a Bodrogtól összetevő folyók építették. A terület keleti része élénkebb felszínű volt a szélbarázdák és a garmadák sorozata miatt. A nyugati, sekélyebb szélbarázdákkal jellemezhető területre löszös homok települt (*Borsy 1969*). A Würm közepén mintegy 45 ezer évvel ezelőtt a Felső-Tiszavidék süllyedni kezdett, míg Nyírség emelkedni (*Borsy et al. 1989*). A jelentős szerkezeti mozgások hatására a markáns változások álltak be a Rétköz felszínfejlődésében. A süllyedő területen a holocén elején jelent meg a Tisza és a folyóvízi denudációs folyamatok váltak uralkodóvá. Ennek eredményeként futóhomokterületek és a löszös térszínek jelentős mértékben csökkentek, valamint megindult a láposodás a folyóhátak mögötti területeken. A holocén folyamán a Tisza oldalazó eróziójával eljutott a Nyírség pereméig, létrehozva egy határozott eróziós peremet. Ezt követően kevésbé

beágyazott medrét sűrűn váltva ÉNy felé vándorolt. Jelenlegi futását a szubboreális fázisban vette fel (Borsy 1989).

A RÉTKÖZ ŐSVÍZRAJZA

A Rétköz a Bodrogköztől a szabályozások előtti természetes állapotában a Tisza mintegy 4 km széles mocsári erdősávja választotta el. A sekélyen bevágódott mederből, már a közepes méretű árvizek alkalmával is nagy kiterjedésű mocsaras területek kerültek előntésre a fokokon keresztül, ahol tartós vízborítással kellett számolni (Ihrig 1973, Andó 1979). Az apadás során fokokon jelentős mennyiségű víz vissza tudott áramlani az élő mederbe (1. ábra).

1. ábra. A Rétköz helyzete A Kárpát-medence víz borította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt. c. térképen.

A Rétköz területére északon Zsurk és Záhony között léptek ki a vizek, először előntve a Komoró és Fényeslitke közötti lapályt, majd a Rétközi-mocsarat. A másik, jelentősebb vízmennyiséget kivezető fok Szabolcsveresmart és Tizsakanyár között volt. Ennek vizei szintén elérték a Rétközi-mocsár vidékét. Ezt a víztestet a Nyírség északi lejtőjén összegyülekező folyások is táplálták. A széles, mocsaras galériaerdő okán a Tisza partján jóval kisebb település-sűrűséggel lehet találkozni, mint a beregi folyószakaszon (Vázsonyi 1973). Kedvezőbb telepítőtényezőt jelentettek a kisebb települések számára a mocsarak közötti, főként homokból felépülő halmok. A települések terjeszkedését azonban területi korlátok akadályozták. A mocsarak pereme felé kifutó szántók nagyon

kis kiterjedésűek voltak, míg a rétek és legelők legtöbbször, csak az év egy bizonyos szakaszában volt használhatók (Vázsonyi 1973). A folyótól inkább távolabb történő megtelepülés másik oka a Tisza jelentős középvonal eltolódása volt, ami gyorsan erodálhatta a szélesebb folyóhátakat is.

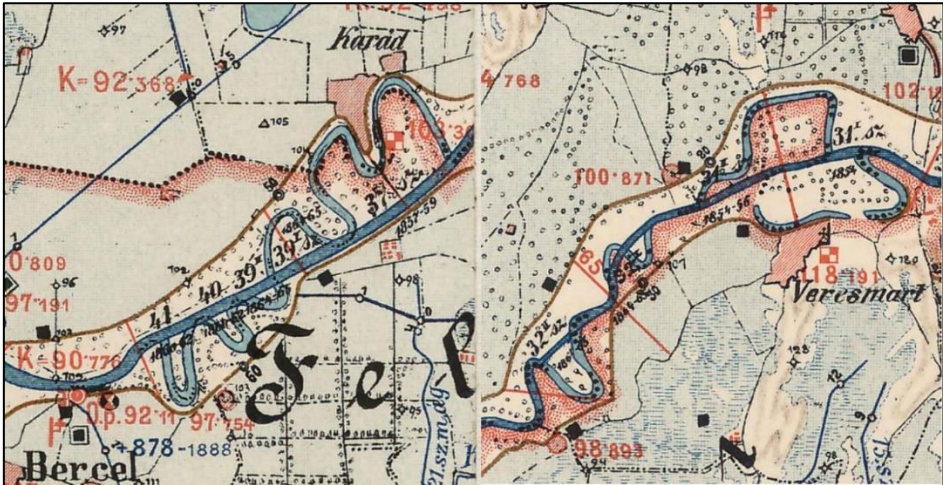
A RÉTKÖZ SZABÁLYOZÁSA, VÍZRENDEZÉSE

A Rétköz szabályozásának, - beleértve a mocsarak lecsapolását, közép -és nagyvízi meder kialakítását - első lépése a kiterjedt galériaerdők kivágása volt (Igrig 1973). A munkálatok időszaka csaknem egy évszázadot ölelt fel. Az ármentesítés, tehát a töltések építése és a középvízi meder szabályozása, azaz a mederátvágások egymással párhuzamosan folytak. A fő különbséget az jelentette ezek között, hogy az ármentesítés helyi feladat volt, melyet az 1846-ban alakult Felsőszabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat irányított, míg a kanyarulatátvágások feladata az államra hárult.

A töltésépítés már 1846-ban megindult a Zsurk és Gávavencsellő közötti szakaszon, de azt a szabadságharc félbeszakította. Ennek folytatása 1854-ben indult és 1859-re be is fejeződött (Vázsonyi 1973). A töltésépítést nehezítette az erősen meanderező folyó kanyarulatainak lekövetése és az, hogy a települések a töltéseken kívül maradjanak. A munkálatok gyorsítása érdekében, igyekeztek minél több esetben a természetes magaslatokat is felhasználni. A felsőbb szakaszokon kiépült töltések következtében az addig szétterülő és ellaposodó árvizek a rétközi szakaszon minden korábbinál magasabb szinten tetőztek, ami már az 1860-as árvíz alkalmával több helyen is töltésszakadáshoz vezetett (Vázsonyi 1973). A töltés kijavitása és magasítása ellenére 1864, 1865, 1867, 1869 és az 1881. éveken megismétlődtek a gátszakadással járó elöntések. Az újabb gátfejlesztési munkálatok eredményeként a töltések már képesek voltak ellenállni az 1888-as rendkívüli árvíznek is. A Rétköz ármentesítésekor említést kell tenni a Nyírség felől érkező vizeket összegyűjtő és a Tiszába vezető Lónyai-főcsatornáról is (Vázsonyi 1973). Mivel a Tisza visszaduzzasztja a Lónyai-főcsatornát így annak mindkét partján árvízvédelmi töltéseket kellett kiépíteni, melyek egyrészt védik a Rétközt a Tisza árvizeitől, és a Nyírség felől érkező vizektől is. Habár a Tisza töltése ellenállt az 1888-as árvíznek, de Lónyai-főcsatorna gátja több helyen is átszakadt, ezért azt 1890-ben ismét megemelték.

Az állami kézben lévő folyószabályozási munkálatok csak a szabadságharc után indultak meg a Nagytárkányi Osztálymérnöki Hivatal vezetésével (Vázsonyi 1973). Az 1854-ben kezdődött átvágások kézi erővel folytak a kisvíz szintjéig történő vezérárkok mélyítésével. Ezek pár évtized alatt főmederré formálódtak. A rétközi szakaszon a Vályi-féle vízrajzi felvételezés alapján összesen 11 db átvágást létesítettek, de ezek között voltak kettes és hármas kanyarulatok is (2. ábra). Az átmetszéseknek köszönhetően a folyó jelentősen kiegyenesedett,

hossza harmadával csökkent, esése és ezzel vízsebessége nőtt. A hullámtéren lévő holtmedrek mintegy kétharmada már teljesen feltöltődött (Vázsonyi 1973).

2. ábra. A rétközi Tisza szakasz átvágásainak helyzete Szabolcsveresmart és Tiszabercel települések mentén.

Forrás: Vályi Béla (1901)

A Rétköz vizeinek rendezéséhez elengedhetetlen volt az Lónyai-főcsatorna megépítése, amely a magasabban fekvő Nyírség felől szállította a vizeket. A Tisza árvédelmi töltései mögött összegyülekező csapadék -és szivárgóvizek felfogására csatornahálózatot építettek ki, melyeket előbb, fából, kőből, majd vasbetonból épült zsilipekkel kormányoztak (Vázsonyi 1973). A csatornák gravitációs úton nem voltak képesek levezetni a vizeket, ezért már a 19. század végén megkezdődött a szivattyútelepek építése. Emellett a kiépültek a főcsatornák, az első, másod, és harmadrendű mellécsatornák.

A csatornahálózat gerincét a Tiszabездédnél kezdődő és Tiszabercelnél végződő 53 km hosszú Belfő-csatorna adja. Az 1860-1870 között épült főcsatornával egyidejűleg kiépült a 22 nagyobb mellécsatorna is, összesen 160 km hosszúságban. Az 1884-ben Tiszabercelen épült gőzüzemű szivattyútelep 1 m³/sec kapacitását elégtelennek ítélték, ezért helyette 1896-ra egy összesen 6 m³/sec kapacitású szivattyútelep épült. A szivattyútelep 1968-ig folyamatosan működött, utoljára 1970-ben indították be, majd 1983-ban műemlékké nyilvánították (3. ábra). A múzeum kezelője a Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság. A belvízelvezetés hiányosságai miatt 1900-ra elkészült a Nagyhalász-Pátrohai-csatorna, mely a Lónyai-főcsatornát köti össze a Belfő-csatornával, mint övcsatorna. A folyamatosan bővülő övcsatornák hossza 1914-re már elérte a 267 km-t (Vázsonyi 1973).

A folyamatosan terjeszkedő mezőgazdasági parcellák miatt további területek lecsapolását kellett elvégezni, amely további csatornahálózat bővítést vont magával. Ennek eredményeként a Belfő-csatorna mentén a Kéterközi tanyánál $1,5 \text{ m}^3/\text{sec}$ teljesítőképességű átemelő telepet építettek, míg a Nagyhalász-Pátrohái-csatornára a Zúgó tanyánál egy $0,6 \text{ m}^3/\text{sec}$ teljesítményűt (Vázsonyi 1973). A Belfő-csatorna tehermentesítése érdekében Dombrádnál is épült egy szivattyútelep $2 \text{ m}^3/\text{sec}$ teljesítőképességgel. A szivattyútelepek építése mellett folyamatos volt a csatornák mélyítése és további mellécsatornák ásása. 1942-re a csatornahálózat teljes hossza elérte az 550 km-t. A csatornabővítések következtében jelentősen megnőtt az elvezetett víz mennyisége, amit 1943-ban újabb szivattyútelepekkel bővítettek. A Kéterközi telepen, a kornak megfelelően korszerű 2 db MÁVAG egységet telepítettek, míg Zúgói telepen 1 db-ot (Vázsonyi 1973).

3. ábra. Tiszaberceli szivattyútelep.

Forrás: Középkori Templomok Útja Egyesületet.

Fontos hatással van a Rétköz felszíni és felszín alatti vízháztartására a Tiszalöki duzzasztómű, mivel az egészen Dombrádig visszaduzzasztja a Tiszát. Ennek következtében akár 1200 tonnás uszályok is hajózhatónak ezen a szakaszon. A duzzasztó 1959-es üzembehelyezése óta a gravitációs vízvezetés lehetősége teljesen megszűnt, ezért Tiszabercelen egy újabb $0,5 \text{ m}^3/\text{sec}$ kapacitású szivattyútelep üzembehelyezése vált szükségessé (Vázsonyi 1973). A

utolsó jelentősebb beavatkozás 2007-ben történt a Lónyay-főcsatorna torkolati zsilipének építésével, amely összesen 11 település árvízi biztonságának megteremtését szolgálja, ami közel 100 km hosszú töltésszakasz rekonstrukcióját teszi szükségtelemmé (FETIVIZIG).

A szabályozásokat követően a Tisza Révleányvár és Tiszabercel közötti 40 km hosszú szakaszon határolja a Rétközt, mint annak fő vízfolyása. A Tisza dombrádi középvízhozama $337 \text{ m}^3/\text{sec}$, míg a nagyvízi $3670 \text{ m}^3/\text{sec}$. A kistájat délről a Belfő-csatorna 53 km-es hosszan övezi, melynek vízhozama a $20 \text{ m}^3/\text{sec}$ -ot is elérheti. Jelentősebb mesterséges vízfolyása még a 21 km hosszú Nagyhalász-Pátrohaj-csatorna, de a teljes csatornahálózat hossza meghaladja a 600 km-t (Dövényi 2010).

A Rétköz a Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság (FETIVIZIG) működési területéhez tartozik. A belvízrendezési szempontból külön egyéget képvisel a terület, mint Felsőszabolcsi (Rétközi) belvízrendszer. A belvízrendszer fokozottan belvízveszélyes, de egyes területei belvízzel erősen veszélyeztetettek. A Felsőszabolcsi belvízrendszer gerincét alkotó Belfő-főcsatorna a belvízelvezető hálózat főbefogadójaként vezeti el a káros belvizeket. A belvízrendszer egyetlen állandó tározója a Rétközi tó. A Belfő-csatorna területe három öblözetre osztható. Az egyes öblözetekbe a víz átvezetése zsilipeken át (vízkormányzással) történik. Árvízvédelmi szempontból a Rétköz a Felsőszabolcsi öblözet részét képezi

ÖSSZEGZÉS

A Felső-Tisza-vidékéhez tartozó Rétköz fejlődését a vízfolyások határozták meg. A 19. század derekán szervezeten meginduló folyószabályozási és ármentesítési munkálatok a folyó szinte akadálytalanul formálhatja a tájat fejlesztette a kanyarulatait. A szabályozásokkal 11 kanyarulat került átváltásra és több tíz kilométer hosszúságban épült árvízvédelmi töltés. A 19. század végén sorozatosan kellett erősíteni és magasítani a töltéseket, aminek eredményeként az 1888. évi rendkívüli árvíz gátszakadás nélkül vonult le. Az ármentesítés mellett rendkívül fontos volt a belvízzel erősen sújtott terület veszélyeztetettségének megszüntetése is. Ehhez több ütemben csaknem 600 km hosszú csatornahálózatot építettek. Az ezekben összegyülekező vizet szivattyútelepek segítségével juttatták a Tiszába, amely a belvizek végső befogadója. A szivattyúzás azért is különösen fontos mert a tiszalöki duzzasztás következtében gravitációs úton a vizek nem juthatnak el a befogadóba. A terület mind árvízvédelmi, mind belvízvédelmi szempontból a Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság kezelésében áll.

IRODALOMJEGYZÉK

- ANDÓ M. (1979): A magyarországi árvizeket előidéző időjárási helyzetek áttekintése. In: szerk: Kovács D. Árvízvédelem, folyó és tószabályozás, víziutak Magyarországon OVH, Budapest, 1979.
- BORSY Z. (1969): Felső-Tiszavidék. In: A Tiszai Alföld, Szerk: Pécsi M., Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 27-66.
- BORSY Z. –CSONGOR É. – FÉLEGYHÁZI E. (1989): A Bodroghköz kialakulása és vízhálózatának változásai. Alföldi Tanulmányok. 1989, 13. kötet, pp. 65-83.
- DÖVÉNYI Z. Magyarország kistájainak katasztere. (2010.)
- CSORBA P. (2021): Magyarország kistájai. 2010. Meridián Táj- és Környezetföldrajzi Alapítvány, Debrecen.
- IHRIG D. (1973): A magyar vízszabályozás története, OVH, Budapest, 1973
- RÓNAI A. (1985): Geologica Hungarica. Fasciculi Intituti Geologici Hungariae ad Illustrandum Notionnem Geologicam et Paleontologicam. Series Geologica, Tomus 21, 1985, Budapest, p. 446.
- SÜMEGHY J. (1944): A Tiszántúl. A Magyar Királyi Földtani Intézet kiadása, Budapest, 1944. p. 208.
- VÁLYI B. (1901): A Tiszavölgy vízszabályozási átnézeti térképe. I-II. szerk. és összeállította Vályi Béla, kir. főmérnök, Bécs, 1901.
- VÁZSONYI Á. (1973): A Tisza-völgy vizeinek szabályozása. In: szerk. Ihrig D. A magyar vízszabályozás története, OVH, Budapest, 1973. pp. 301-309.

<http://www.oroksegtura.hu/index.php> Középkori Templomok Útja Egyesületet.
<https://www.fetivizig.hu/>

TESSEDIK SÁMUEL MUNKÁSSÁGÁNAK TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI VONATKOZÁSAI

VERESEGYHÁZI BÉLA

A fény, a felvilágosodás százada, a 18. század egy teljesen új helyzetben lévő Magyarországra köszönt. A 150 évig három részre osztott ország a Habsburgok fennhatósága alá került, mint fegyverrel megszerzett birtok. Erdély ugyan külön közigazgatást kapott, de Magyarország Horvátországgal egyetemben az akkori Európa egyik legnagyobb birodalmának részévé lett. A századból hét évtized III. Károly és leánya, Mária Terézia uralkodása alatt telt el, I. és II. József rövid uralkodása között.

Amikor a felvilágosodás gazdasági elvei a korlátlan (abszolutisztikus) hatalmat élvező és gyakorló uralkodók jóvoltából megjelentek a felső szintű politikában, és hatni kezdtek a soknemzetiségű birodalomban, Magyarország az élet minden területén az újjáépülés-újjáépítés szakaszába lépett. A fejlődés alapja a népesség számának gyors emelkedése volt. A század elején mintegy négymillióan éltek a történelmi államterületen, az első népszámlálásra (1784-87) 8.556.161 főre emelkedett a számuk. Amint a történészek és a földrajzosok számtalan munkában megállapították már, ez a növekedés egyrészt az uralkodóház betelepítéseiből, másrészt a békekörülmények között engedélyezett és támogatott belső vándorlásokból (esetünkben a szlovák népesség Szarvasra költözése) származott. Mint e dolgozat egyes részeiben rámutatunk, ugyancsak fontos volt a növekedő születési és a csökkenő halálozási ráta között kinyíló olló is, ami a felvilágosodás elvei gyakorlati érvényesítésének eredménye volt (jobb életfeltételek, nagyobb termés, jobb hajlékok).

Megváltozott az országrészek népességi helyzete is. A felszabadító harcok közepette a hódoltsági részekben alig maradt meg néhány megfogyatkozott közösség, a régi településhálózat pedig jórészt megsemmisült. A népesség pótlásáról már esett szó, a falvak és mezővárosok újjáépítését és munkaerővel való betelepítését pedig a kormányzat által beiktatott új, Habsburg-hű nemesség irányította a gyakorlatban. Szarvas nagy szerencséjére 1716-ban Harrucken György báró lett az újjászerveződő Békés vármegye vezetője, a megye területe 80%-ának földesura, aki – majd utódai is e tisztségben – igen hozzáértően, és Tessedik kifejezésével élve „birtokait igen emberségesen igazgatta, a szorgalom áldásait hintette el ott, hol valaha szitkozódás és dologtalanság uralkodott. A

népesség szemmel láthatólag gyarapodott, az ínség eltűnt s a jólét oly gyorsan emelkedett, hogy a történet kevés ahhoz hasonló példát tud felmutatni”¹

Pedig a társadalmi és gazdasági fejlődést akadályozó korlátokat még a felvilágosult uralkodók vezetésével is nehéz volt megbontani. Bár az abszolutisztikus rendben a királyok rendeletekkel kormányoztak, s azok betartását és betartatását is ellenőrizték hivatalaik útján, ugyanakkor nem nélkülözhatték a feudális rendek támogatását sem. A megyei és alsóbb szinteken sok, a hagyományokhoz ragaszkodó nemes, hivatalnok akadályozhatta sokféle módon a rendeletek érvényesülését. Sok helyen sóhajtott fel eképpen Tessedik is: „Hová jutunk, ha a tudatlanság, a góg, irigység és rosszakarat nyíltan akadályozhatja a jót?”²

A 18. században még kevesen voltak olyan papok, tanítók, nemesek, akik megfelelő műveltséggel és tenni akarással, felkészült népnevelőként segíteni akartak helységük lakosságán. A kevesek egyike volt Tessedik Sámuel, aki 1767-ben került Szarvasra segédlelkésznek, s haláláig, 1820-ig olyan példaértékű munkát végzett, amilyenre még a következő évszázadban is csak kevesen voltak képesek. Hogy miért lehet személyével és munkásságával a történeti földrajzhoz kapcsolódóan is foglalkozni, az az Önéletrajzából és a Szarvasi nevezetességek című feljegyzés gyűjteményéből derül ki. Ezekben, elődje, Markovitz Mátyás munkáit is felhasználva (akiről Tessedik ezt írta: „Szarvas város érdemes papja, atyja és tanácsadója volt”), 1722-től 1805-ig feljegyezte a mezővárosban történt eseményeket, a mezőgazdasági újdonságok bevezetését, a népességgel kapcsolatos mutatókat, így a házasságokat, az újszülöttek és a meghaltak számát (évente). Ezekből a dokumentumokból beletekinthetünk a 18. századi Szarvas népességének mindennapjaiba. Itt-ott kritikai megjegyzéseivel látta el a történeteket, s nem csak minősítette az emberek cselekedeteit, de igyekezett javítani mind az előljárók, mind a helyi értelmiség erkölcssein.

A TERMÉSZETTEL KAPCSOLATOS MEGFIGYELÉSEI

Mint már utaltam rá, mind Markovitz Mátyás és fia János, mind Tessedik Sámuel gondosan feljegyezte az eltelt év legfontosabb természeti jelenségeit, időjárási anomáliáit és az ezekből keletkező károkat.³

Álljon itt néhány olyan érdekesség, amely bizonyára nem csak a szarvasiakat érintette:

¹ Tessedik Sámuel: Szarvasi nevezetességek. In: Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely: A parasztok állapotáról Magyarországon. Reprint, Gondolat Bp. 1979

² Tessedik Sámuel: Önéletírás. In: A parasztok állapotáról Magyarországon, Gondolat 1979. p. 106

³ Szarvasi nevezetességek. 1938

1734. Röviddel karácsony előtt egy este 8 és 9 óra között nagy tüzes golyó jelent meg a látóhatáron. Gyors repülésben haladt nyugatról keletre.

1738. augusztus 8-án oly heves orkán tombolt, mely nemcsak hogy a fél templomtetőt leszakította, de sok házat is erősen megrongált.

1740. Vízkerezt utáni negyedik vasárnapot megelőző szombaton olyan fényesség mutatkozott az égen, mintha világos nap lett volna, de hamarosan eltűnt... A tél csikorgó hideggel köszöntött be, s május elsejéig tartott, úgyhogy sok ezer állat megfagyott, s a Körösben a halak elpusztultak.

1746. A nyár rendkívül száraz volt: április 10-től június 5-ig nem esett: ez szénában nagy hiányt eredményezett... November 12-én földrengést éreztek.

1747. április 12-én a Tisza és a Maros között kegyetlenül zord télutó lépett fel, emberemlékezet óta hallatlan hófúvással.

1748. Sáskák lepték el Szarvast.

1768. Ebben az évben nagy szárazság volt.

1772. Emberemlékezet óta ez évben volt Szarvason a legerősebb jégverés.

1779. Nagy szárazság volt, kevés szénát arattak, a széna és a szalma ára rendesen felszökött.

1788. július 18-án délben, a déli harangszó után a villám belecsapott a rézzel fedett új toronyba, a tűzsugár a felső vasrúdba csapott, eloszlott a torony felső sisakján, a vasdróton az alsó kupolába ment, ott tüzes szisszenéssel eloszlott, s nem tett kárt a tetőszerkezetben, sem a harangozóban.

1795. Igen száraz nyár és rendkívül kemény tél után beálló szűk esztendő ez. Ínség az emberek között, s ínség a termelésben. Némelyik tanyán oly nagy rakásokban heverték ezen állatok (ti. a szarvasmarhák) hullái, hogy még több ezer kutya sem tudta e bűzlő dögöket elfogyasztani.

1801. Beyschlag megyei kirurgus úr a legjobb eredménnyel végzi az első tehénhimlőoltást.

1804. Ezen évben ... a folyók és a folyamok nyolc hónapig áradtak.

Tessedik feljegyezte a népességgel kapcsolatos eseményeket is, így évente a házasodások, az újszülöttek és a meghaltak számát is. Utóbbi kettőnek az alakulását mutatja az 1. ábra is. A korabeli népességszám alakulását nagyban befolyásolta az egészségügyi viszonyok helyzete. Tessedik Sámuel minden erejével és tudásával igyekezett a rábizott emberek megrögzült szokásait helyes irányba terelni. Fontosnak tartotta a tisztálkodást, a házak és a porták belső és külső rendjének kialakítását, erősen kárhoztatta a borozgatást, az alkoholfogyasztást, gondja volt az emberek öltözködésére is. Álljon itt egy rövid idézet:

„1768-ban ... a pokolvar annyira dühöngött Szarvason, hogy gyakran 5-6-7 ember feküdt nyomorultul e rettenetes betegségben ... okait alighanem az emberek életmódjában kereshetjük, mert azok étele többnyire szalonnából és kenyérből áll, lakásuk szűk, zsúfolt, ruhájuk legtöbbször csak egy rend öltözekből

áll, amely, ha soha, vagy nagy ritkán átváltják, piszoktól és a testnek kigőzölgésétől van átítatva, aminek persze természetellenesen kell hatnia a testre. Ehhez járul még a hajnak mindenféle zsiradékkal való ocsmány, erős bekenése...⁴

Szarvas a 16-17. században a török kezére jutott, akárcsak egész Békés és a szomszédos vármegyék is. A törökök 1566-ban foglalták el Gyulát, és berendezkedtek, s a vár és a város (mely szandzsákközpont is) egyike volt azon kevés településnek, ahol török városrész is volt, mindenféle boltokkal és más üzletekkel. Mellette délszláv és magyar népesség is élt, szintén külön városrészben. Szarvason kis palánkot húztak fel a törökök, hogy a Körösre támaszkodva, mintegy elővárként védjék a meghódított területet. A védelem biztosítása mellett Szarvas fontos vámmal rendelkezett, amelyik a Tiszántúl legnagyobb török vámösszegét szedte. Az 1567-es és az 1579-es defterekben egyaránt 80-80.000 akcse jövedelemről esett szó. Ezt a Körös-Maros közének legfejlettebb gazdasági ágazata, a szarvasmarhatartás tette lehetővé. Makó, Kutas, Nagyiratos, Simánd, Szénás, Bánhegyes, Bánkuta, Csaba, Csorvás, Derekegyház, Gerendás és más helységekről szarvasmarhák ezreit hajtották a dunai vámhelyeken (elsősorban Vácon) át Észak-Itáliába és a délnémet vidékekre. Az első fontos állomás éppen Szarvas volt. Azonban 1685-től 1722-ig megszűnt itt az élet, s kevés emlék maradt fenn a török időkből, erről Tessedik ennyit jegyzett meg 1734-ben: a tanulóiifjúságot még mindig egy törökfürdőben oktatják, mert a község szegény volt ahhoz, hogy rendes iskolaépületet emeljen.

Ami a település népességszámát illeti, arról 1770-nél szólt: ebben az évben 4783 főt számláltak össze Szarvason. A születések aránya 6,46 ezreléket, a halálozásoké 9,06 ezreléket tett ki. Ez az esztendő azonban az erős himlőjárárs éve volt, ez magyarázza a születéseknél magasabb halálozási számot. Több ilyen fordult még elő 1750 és 1805 között, amikor mindkét adatot feljegyezték a gondos lelkészek. Így 1755-ben, amikor majdnem egyforma a két számadat, 1758-ban, amikor csak annyit jegyzett fel Tessedik: „Ebben az évben haladta meg a halottak száma a születéseket, mert a himlőjárvány mintegy 200 gyermeket ragadott el.” 1762-ben ismét „dühöng” a himlő, 263 születés mellett 273 halálozás volt. 1764-ben ráadásul még „marhavész” is pusztított, a következő nagy járvány pedig 1770-ben volt, melynek során „némely napokon 8-10-12, sőt húsz gyermeket is temettek”. 1778-ban 388 újszülött jött világra, de 442-en haltak el gyermekek, fiatalok, öregek vegyesen himlőben. 1782, 1785, 1794 során voltak az utolsó olyan feljegyzések, melyek a születéseknél magasabb halálozásról adtak hírt. Különösen ez utóbbiban (1794) aratott a ragályos betegség, ez az esztendő volt az, amelyben a legtöbb halálozást jegyezték fel:

⁴ Szarvasi nevezetességek. In: A magyar néprajz klasszikusai. Szerk.: Ortutay Gyula p. 294

„1026 ember halt meg, ki közül 647-et a kínzó himlő ragadott el, mások máig is szenvednek e veszélyes járvány gonosz következményeitől”. Az első országos népszámlálás (1784-87) idején 5,31 ezrelékes születésszámot és 4,38 ezrelékes halálozási arányt regisztráltak.⁵

Tessedik Sámuel összefoglalta tapasztalatait, s „A parasztember Magyarországon – azaz micsoda és mi lehetne: egy jó rendbe szedett falunak rajzolatjával egyetemben” címmel adta ki. Célját a következőképpen fogalmazta meg: „Valamint minden magános és igen különféle betegségek ellen nincsen egy közönséges orvosság, úgy egy közönséges rendelés is az országnak minden tartományaiban uralkodó rosszat és szűkölködéseket el nem háríthatja.

„... a közönséges rendelések sokszor csak tetsző módok, melyek a nagyobb károkat rövid ideig megakadályozhatják ... de a rossznak a gyökere mindenkor bennmarad ... hogy a rossz mind gyökerestül együtt fundamentumból kiiktatódjék ... úgy tetszik nékem, lehetne és kellenék a községnek ... jó egyetértő rendtartás által ... haszonra fordítani...”⁶

Miután a korabeli falut (ó falunak nevezi) jellemzi, az általa elképzelt új falu jellemzőit is megadja, s ezeket táblázatba szerkesztve sorolja fel. A 26 pontban felsorolt jellemzések egy része kifejezetten a földrajz egyes területeiből fakadnak, vagy érintik. Az első pontban az utcákat, a másodikban a házakat veti össze, az utolsóban (26) ezek tisztátalanságát. Álljanak itt ezek a pontok szó szerint.⁷

Tulajdonságbeli (összehasonlítása) látatja az ó és új rendbe vett faluknak: Az összehasonlító táblázat 26 tétele a következő: 1. Az utcák, 2. A házak, 3. Az uraság és elsőség, 4. Templom és iskolának szolgálai, 5. A köznépnek szolgálai, 6. Az iskolák, 7. Lakók: a) szegény parasztok, b) gazdag parasztok, c) mesteremberek, d) gyermekek, e) cselédek, f) pásztorok, 8. Marha, 9. Selyem eresztés, 10. Méhek, 11. Idegen utazók, 12. Katonaság, 13. Kalmárok és kereskedők, 14. A betegek, 15. Koldusok, 16. Munkák, a) a község, b) házi munkások, I. a réten, II. a szántóföldön, III. vetés, a) a búza, b) az árpa, c) a köles, d) a kukorica, 17. Más szűkölködési a parasztnak, a) legeltető hely, b) itatókutak, c) kerti vetemények, d) fa, e) malmok, f) csapszék, g) baromfi, h) mindenre való gondviselés a gazdaságban, 18. Halotti eset, 19. Égés, 20. Ragadó nyavalyában, 21. Marha dög, 22. Szűk esztendő és drágaság, 23. Tolvajtság, 24. Elvesztett vagy eltévelyedett marha, 25. Processzusok, 26. Tisztátalanság.

⁵ Szarvasi nevezetességek. In: A magyar néprajz klasszikusai. Szerk.: Ortutay Gyula és Az első magyarországi népszámlálás. Szerk.: Danyi Dezső és Dávid Zoltán, pp. 22-23

⁶ Tessedik Sámuel: A parasztember Magyarországon. In: A magyar néprajz klasszikusai, szerk.: Ortutay Gyula p. 8

⁷ A parasztember Magyarországon. In: A magyar néprajz klasszikusai. Szerk.: Ortutay Gyula, pp. 237-256

Az ó faluban	Az új faluban
<p>1. Az utcák keskenyek, egyenetlenek, nevezetlenek, szeméttel és ganéjjal teljesek, imitt-amott döglött kutya s macska etc.</p>	<p>1. Az utcák. Széles, zsinórra épített, megnevezett, tiszta, árnyékos fákkal béültetett, melyek a vándorlóknak engesztelő hívességet, a lakóknak pedig még ezen felül hasznot és örömet okoznak.</p>
<p>2. A házak. Sokszor a parasztnak megátalkodása szerént keresztül-kasul legnagyobb rendetlenségben építetik. Az ember némely faluban esztendőök által lakhatik, és mégis némely házakra reá nem akadhat.</p>	<p>2. A házak. Itt a házak az épület-inspektornak rendelése szerént sorban építetnek, (számoztatnak), azért is könnyen ráakadhatni.</p>
<p>26. A tisztátalanság. Itt a házak és az utcák össze vannak keveredve, melytül a rendez szokott szem elijed. Itt a falunak a közepén és a végén bűdös sár és mocsár és tó vagyon, ellentmondhatatlan megmutatása a szorgalmatosság hiányosságának! ez a sok mérges betegségeknek kútfeje mind az emberek, mind a marhák között.</p>	<p>26. A tisztátalanság. Itt rendtartás, tisztaság mind gyönyörködteti a szívet és a szemet, még csak elmémben képzelem el az új falut, és máris tapsol a szívem annak jövendőbeli lételén.</p>

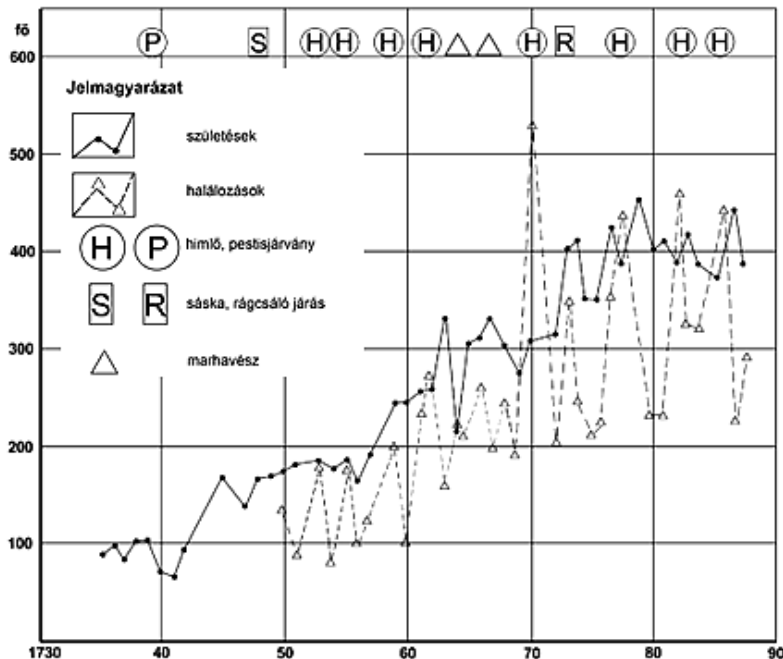
Termények, szolgáltatások neve	1767	1804
búza pozsonyi mérője	30-36 krajcár	2,3-3 forint
bor akója	1,15 forint	5-7 forint
marhahús fontja	2 krajcár	7,5 krajcár
disznóhús fontja	3 krajcár	9-10 krajcár
egy icce méz	15-20 krajcár	1 forint 22 garas
egy tehén ára	10-13 forint	50-80 forint
egy kocsló	18-22 forint	60-100 forint
egy hizott disznó	7-10 forint	30-50 forint
munkások napszáma	3-4 garas	17 garas (nyáron)
cselédbér	7-12 forint	15-30 forint
béresek bére	12-20 forint	30-60 forint
egy közönséges kocsi	8-12 forint	30-40 forint
nehéz ökrös kocsi	18-20 forint	100-120 forint
egy közönséges parasztház	12-20 forint	200-400 forint

Másodlelkésszé kinevezésének évében (1767) Tessedik feljegyezte némely termények, szolgáltatások árát csakúgy, mint a házak, szerszámok, szolgáltatások árait is. Ennek azért is fontos a jelentősége, mert 1804-ben, a napóleoni háborúk közepette ugyanilyen számadást készített, így a kor kutatója igen hasznos

ismeretekre tehet szert e négy évtized gazdasági életének jellemzésekor. Álljon itt néhány, a Tessedik által felírt és összehasonlítható adat közül.⁸

Általában 3-5-szörösére emelkedtek a megélhetés költségei Szarvas mezővárosában.

Mivel a békési tájak benépesítése – mai szemmel nézve – lassú folyamat volt, Szarvas határa a kákai, csáki, nagy-kondorosi, szénási, décsi és csejti pusztákkal nőtt meg, bár a „határ laposabb részét a víz gyakran járja, úgyhogy némelykor Túrig lehet csónakon menni.”⁹

1. ábra. Születések és halálozások száma Szarvason Tessedik Sámuel leírása alapján a 18. században

Tessedik Sámuel munkásságát a nép tudásának bővítése, az életkörülmények javítása, a tanítás határozta meg. Nagy erőfeszítéseket tett az iskolák állapotának javítására, a parasztok és általában a népesség tudatos gazdálkodásának fejlesztésére. Munkáját a Practico-Oeconomicum Institutum létrehozatala és igazgatása koronázta meg, melynek hatására sokat változott az

⁸ Tessedik Sámuel: Szarvasi nevezetességek. In: A magyar néprajz klasszikusai. Szerk.: Ortutay Gyula, pp. 290-292. illetve pp. 333-335

⁹ Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára IV. p. 69

emberek gondolkodása. Fényes Elek 1851-ben azt a tényt állapíthatta meg: „az Intézmény – fájdalom – régen elenyészett.”¹⁰

Maga Tessedik is - 1804-ben – 62 évesen még mindig ilyen „visszaéléseket” szeretne felszámolni Szarvason, mint az állatokkal való könyörtelen bánásmód, a széles, görbe, feneketlen utak, az iparosok, mesteremberek büntetlen csalásai és árdrágításai, a pálinkák mértéktelen fogyasztása, a betegek kuruzslók általi helytelen kezelése és még mások. Életútja a számtalan akadály ellenére az előre haladó tudós ember útja, aki tisztában volt munkája nehézségeivel, de ennek ellenére haláláig a meglévő viszonyok javításán dolgozott.

IRODALOM

- DANYI D. – DÁVID Z. (szerk.) (1960): Az első magyarországi népszámlálás (1784- 1787) Budapest
- EMBER GY. (1977): Az újratelepülő Békés megye első összeírásai. 1715-1730. Békés megyei Levéltár, Forráskiadványok 8. Békéscsaba
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geographiai szótára IV. Pest.
- TESSEDIK S. (1786): A parasztember Magyarországon micsoda és mi lehetne, egy jó rendbe szedett falunak rajzolatjával egyetemben. Fordította: Kónyi János, Pest
- TESSEDIK S. (1938): Szarvasi nevezetességek, azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája. Fordította: Dr. Nádor Jenő, Budapest
- TESSEDIK S. (1942): Önéletírás. Ford.: Zsilinszky Mihály. Sajtó alá rendezte s bevezetéssel ellátta: dr. Nádor Jenő, Szarvas.
- TESSEDIK S. és BERZEVICZY G. (1979): A parasztlakosság állapotáról Magyarországon. Gondolat. Budapest. A magyar néprajz klasszikusai (szerk.: Ortutay Gyula). Válogatta: Zsigmond Gábor

¹⁰ U.o.

UTAK A VÁROSBA (MISKOLC ÉS A HOZZÁ CSATOLT TELEPÜLÉSEK KAPCSOLATÁNAK VÁLTOZÁSAI A 18-20. SZÁZADBAN)

VIGA GYULA

I. A címben szereplő *utak*, a Miskolchoz csatolt falvak népének – görömbölyiek, hejőcsabaiak és szirmaiak – *úttjai* nem csak a piacozó falusiak városba járására, a falu – város kapcsolat legismertebb megnyilvánulására utalnak. Miskolc és a környező települések kapcsolatrendszerének történeti folyamata nem csupán az elmúlt évszázadok gazdasági érintkezéseinek történeti folyamata írható le, hanem a társadalom és a műveltség változásának jellemzői is. Kétségtelen azonban, hogy városértelmezések, a városi-központi funkciók, a vonzaskörzetek és a településhierarchia történeti változásának vizsgálata kapcsán a kutatások kiemelt szerepet tulajdonítanak a javak cseréjének, az árucserre szervező és generáló erejének. A Kárpát-medence városai a vásártartás jogával együtt születtek meg, de a feudáliskor és az újkor évszázadaiban folyamatosan bővülő vásárhálózat tágabb a városok körénél, és az újabb városkutatások sem csupán a városi joggal bíró településeket tartják központi szerepkörűnek (*Bácskai V. 2006., Beluszky P.–Győri R. 2004*). A középkor végére Magyarország területét sűrű vásár- és piachálózat fedte, aminek szövetében a földrajzi feltételek a – részben azok hatására kialakult – társadalmi-kulturális adottságokkal szervesültek. A horizontális mobilitás a jobbágy-parasztok létformájának is része volt, akik a középkor évszázadaiban is felkeresték a 10-35 km távolságra levő árucserre alkalmakat (*Kubinyi A. 1984, 1992, 1999*). A parasztnak piacra jutásának, javaik alkalmi értékesítésének lehetősége – nem azonos a piacra termeléssel – a későbbiekben is a rurális közösségek társadalmi helyzetének és életminőségének egyik meghatározója volt, aminek virágkora a 19. század második felének mélyre ható gazdasági és társadalmi változásaival következett be. A 19. század a vásárok virágkora is volt, de a század második fele hordta ki a hagyományos csere szerkezetének átalakulását is. A 20. századi városhálózatot viszonylagos állandóság jellemezte, abban egységben volt a folytonosság és a változás (*Prinz Gy.–Teleki P. 1937, Dankó I. 1975., Beluszky P. 1990*). Paradox módon, ezek a változások a paraszti társadalmat is átrendezték, és a piacra termelés a társadalmi arányaiban csökkenő falusi népesség egyes – hagyományos és újabban létrejött – csoportjainak létformájává és jellemzőjévé vált.

A történeti (és) földrajzi kutatásokban a piacközponti szerepkör, a kereskedelmi vonzaskör, valamint azok városképző és a településhierarchiára gyakorolt hatása akkor is központi rendező elv, ha a város fogalmát nem kötik szükségképpen a markáns vonzaskörzetek meglétéhez. Többségük azonban a piackörzetek kiterjedéséhez, a vidék ellátásában vállalt szerephez kapcsolja a városok hierarchikus pozícióját (*Gyimesi S. 1975., Bácskai V.–Nagy L. 1984., Kókai S. 1999.*) Amint a társadalomföldrajz jeles művelői megfogalmazták, a város a településállományon belül kialakult földrajzi munkamegosztás eredménye. A munkamegosztásban a központi szerepkört betöltő település, amelyben a városi alapfunkciók megfelelő mennyisége és minősége tömörült. Olyan településnek tartják, ahol a lakosság nem mindennapi igényeit kielégítő tevékenységek, intézmények koncentrálnak. Településhálózati helyzeténél fogva a város a csere, az érintkezés, a találkozás kítüntetett színtere a területi munkamegosztás által strukturált világban, amely szerepkörénél fogva a jelentős térszervező erővel rendelkezik. Kiemelkedő a város szerepe a cserében, a vidék cseréje főként a városban zajlik. Miskolc vonatkozásában meg kell jegyeznünk, hogy a megyeközpontok a városfejlődésben és a településhierarchiában önálló típust képviselnek (*Bácskai V. 2006., Beluszky P.–Győri R. 2003., Beluszky P.–Győri R. 2004.*)

II. A klasszikus 18-19. századi chorográfiákban Miskolc központi funkciókat ellátó településként jelenik meg, jellemzőjeként írták le az alföldi és a felföldi tájak jellegét egyesítő szerencsés fekvését. A gazdasági működését pedig szűkebb környékének településeivel organikus kapcsolatban, komplementer jelleggel mutatják be. Az újkori országismereti irodalomból is kihüvelyezhető, amit a későbbi kutatások árnyalt összefüggésekben mutattak be: az egykori mezőváros és szűkebb környékének térsége kontaktzóna, ami forgalomgyűjtő és -elosztóhelyként nem csupán az ezt kiszolgáló létformákat generálta, de alakította a tájak termékei közötti cserét, vagyis a különféle emberi közösségek javainak kiegyenlítődését is (*Gyulai É. 2004., 2005., Frisnyák S. 1999., 2021., Viga Gy. 2007, 2013.*) Egyszersmind olyan termelési és kulturális övezet, amelyik szerkezetében maga is formálódik a kapcsolatok történeti folyamatában. Miskolc és közvetlen környékének települései egyaránt kitétek voltak az érintkező tájak kiélése és az azt hordozó társadalmi csoportok változásainak, nem utolsósorban a mezőváros/város funkcionális és társadalmi átalakulásának.

A Miskolchoz kapcsolódó községek már a 18. század derekán is az egykori mezővárost jelölték meg gazdasági tevékenységük eredményeinek és munkaerőfeleslegük értékesítésének helyeként (*Tóth P. 1991., Kristóf A. 2019.*) Ennek egyik színterét a mezőváros hetivásárai (piacai) jelentették, amelyek a kis tételben való adásvételnek, vele a mezőgazdálkodó falusi és az urbanizálódó városi polgárság rendszeres találkozásának lehetőségét biztosították (*Bácskai V.–Nagy L. 1984.*) Ennek a gazdasági kapcsolatnak a jelentősége azzal együtt

növekedett, hogy a 19. század derekától Miskolc piactereinek kísérőjeként mind nagyobb számban jelentek meg az üzletek, amelyek a vásári-piaci napokon kívül is árusítottak. Miskolc és környéke feudalizmus időszakából örökölt kapcsolatrendszerét a 19. század második felétől minden korábbinál erőteljesebb hatások érték, és a városiasodó központ elvárásai és lehetőségei jelentősen átformálták a környező falvak létformáját és társadalmát is. A gazdasági és társadalmi mozgások bonyolultan összetett történeti folyamatról van szó – amint azt korábban részletesen is kifejtettem (Viga Gy. 2022a, 2022b) –, melynek során a 19. század utolsó harmadától a megszülető ipar és közlekedés, vele az urbanizálódó, lélekszámában is gyorsan gyarapodó Miskolc működése jelentős változásokat generált a környező falvak társadalmában,¹ létformáiban. Bátran állítható, hogy a város és falu polgárosodó kapcsolatában fokozatosan feloldódtak a gazdasági érintkezések hagyományos formái is (Gunst P. 1998). Ennek meghajtói között egyaránt fellelhetők a modernizáció általános következményei (például a mezőgazdasági népesség arányának fokozatos csökkenése és a faluból való elvándorlása), valamint a borsodi iparvidék, a miskolci agglomeráció kialakulásának regionális feltételei és hatásai, sőt, akár az egyes családok életstratégiájának lokális differenciáltsága, sokszínűsége is.

Amint *Lettrich Edit* megfogalmazta, az agrártársadalom idején jellemző város – vidék dichotómia helyett a foglalkozásváltás tömegessé válásával a város – vidék – kontinuum öltött testet. Az ország középső és északi részén kiterjedt népességfelhalmozó térségek jöttek létre, és azok magterületét alkotó nagyobb városokból kiindulva a városiasodás a fő közlekedő utak mentén terjedt, ami széles peremzónákat kialakítva mind kisebb területre szorította vissza a rurális térségeket (Lettrich E. 1978: 60., Ispán Á. L. 2020., Schwarcz Gy. 2021). Mind ezek a hatások együttesen formálják meg azt a kétlaki életformát, aminek meghajtói között egyaránt szerepelnek a táji kapcsolatok tradicionális formái és a 19. század végétől mind erősebben fellelhető egyéni törekvések. A generációk óta bejárt kereskedő utak is újabb formában hasznosulnak azonban, például a korábban periodikus alkalmi munkába járás rendszeressé válik, jószerével folyamatos lesz a városba való beköltözés, azzal párhuzamosan a falusi népesség újra töltődése az ugyancsak rurális térségekből, paraszti hagyományokkal érkezők folyamatos beköltözésével. Bizonyos értelemben paradoxon az 1950-es, 1960-as években kezdődő szakasz, Miskolc és a Sajó mente nehézipari központtá válásával, ami felerősíti az említett folyamatokat, ugyanakkor a városi ellátás megszervezése folyamatosan csökkenti a korábbi kiszolgált falusi, nem kis részben kétlaki csoportok gazdasági jelentőségét a városi népesség ellátásában.

¹ A gyáripar csak közvetett kapcsolatban áll a városodással, például az általa generált népességkoncentráció révén. Beluszky–Győri 2003, 236.

Bár a 19. század második felétől az urbanizáció egy irányba mutató tényezői fokozatosan feloldották vizsgált falvaink létformájának és társadalmának öröklött szerkezetét, a közös jellemzők mellett a kutatás számos specifikus vonást is körvonalazott.² A történeti néprajzi vizsgálatok tanulságaival leírható eltérések mellett, a Miskolchoz csatolást követően, az 1950-es, 1960-as években főként a falvak gazdasági szerepköre, a lakosság foglalkozásának szerkezete, az ingázásba való bekapcsolódás mértéke hívta életre a községek közötti különbségeket. Amint arra Beluszky Pál felhívta a figyelmet, az 1970-es évektől egészében csökkent annak jelentősége, hogy a lakosság a mezőgazdaságban vagy az iparban dolgozott, és gazdasági jellege egyre kevésbé jelölte ki helyét az életkörülmények, az életmód, a társadalmi tudat és a szociológiai viselkedésformák térségi rendjében. Ugyanakkor a falvak földrajzi fekvése, ellátottságának színvonala, dinamikus vagy stagnáló térséghez való kötődése köré csoportosulnak azok a jelenségek, amelyek mélyrehatóan megszabták egy-egy település jellegét, lakosságának társadalmi tagozódását és mindennapi életét (Beluszky P. 1979, 343-344).

III. A 19-20. század folyamán Miskolcot és térségét ért külső hatások sokféle változást generáltak mind a város, mind a környező falvak életében, amelyek újszerűek voltak és sem folyamatukban, sem hatásukban nem voltak automatikusak (Viga Gy. 2022a., 2022b). Az évszázadokon át alakított földrajzi könyvezet mellett a tájhasznosítás új elemei jelentek meg (szénbányászat, agyagbányászat, a mészkőfeldolgozás új formái, stb.), az ipar egyes elemei – településenként eltérő módon – benyomultak a mezőgazdálkodó térségekbe. A 19. század derekát követő évszázadban a város kiterjedése folyamatosan bővült, és térben mind közelebb került az érintett falvakhoz. Bár teljes területe érdemben nem változott, a belterület – a népesség növekedésével párhuzamosan – közel tízszeresére nőtt. A város határának kiterjesztése a 19. század végétől folyamatosan napirenden volt és a *Nagy-Miskolc* koncepció gyökerei is erre az időszakra nyúlnak vissza.³ Különösen a Hejőcsaba felé történt terjeszkedés volt erőteljes, és a korábban Mindszent települést is magának tudó falu egykori határának területén jött létre a Népkert, az Erzsébet kórház, a kettő közötti Agrár- vagy Tisztviselő-telep, valamint a Csabai kapu és a rendező pályaudvar között húzódó Otthon-, majd Mikszáth-telep is. A két település fokozatosan összenőtt. Az ugyancsak Hejőcsabához tartozó *Martintelep* 1935-ben a vármegyétől a

² A közigazgatásilag egyesített települések statisztikai adatai nehezen értelmezhetők, olykor kifejezett torzulásokat mutatnak. Enyedi 1977, 67. A népességszám 20. századi változásának területei jellemzőiről összegzően: Kocsis 2021, 22-31.

³ 1850-1912 között a bel- és külterület együttesen 9600 kh-ról 9280 kh-ra csökkent. Dobrossy–Olajos 2003: 205-206.

városhoz csatolták, mintegy két és félezres népességének zömét a közlekedés, leginkább Miskolc legnagyobb munkahelye, a vasút foglalkoztatta (*Dobrossy I.–Olajos Cs. 2003, 207-208*). Görömböly lakosságának növekedése ugyancsak a foglalkozás jelentős átalakulását tükrözi.

A társadalmi átalakulást a térbeli mobilitás is erősítette. Az 1910-ben indult Miskolc és Hejőcsaba között közlekedő villamosjárat Csabát fokozatosan Miskolc “külvárosává” tette, valamint időben és térben “közelítette” Görömböly népességét is a városi piacokhoz. A MÁV pályaudvar és a Diósgyőr vasgyári állomás között Hejőcsaba érintésével személyforgalom is zajlott a vasúton, ami a csabai és görömbölyi “gyáristákat” a munkahelyükre szállította. Mindez jelzi, hogy a közigazgatási egyesítést megelőző évtizedekben már mindinkább koherenssé vált Miskolc és a környező falvak kapcsolata,⁴ aminek legfontosabb meghajtója a népesség foglalkozásának változása volt.

**1. táblázat. A Miskolchoz csatolt falvak lélekszámának változása
(18. század vége – 20. század dereka)**

Év	Görömböly	Hejőcsaba	Szirma
1785	765	1.465	350
1828	1.054	2.685	655
1857	1.130	1.576	976
1870	1.175	1.542	1.114
1880	1.160	1.570	1.163
1890	1.482	1.808	1.315
1900	1.604	2.493	1.453
1910	1.840	3.190	1.545
1920	1.930	4.455	1.568
1930	2.296	6.356	1.794
1941	2.845	5.036	1.899

(*Magyarország történeti statisztikai helynévtára. 9. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. 150.*)

Miskolc népességének növekedése és társadalmának változása valamint városodása generálisan kihatott a környező falvak létformájára és társadalmára. A falvainkat is megérintette a rurális társadalom jobbágyfelszabadítást követő átalakulása, másrészt a miskolci lakosság ellátásának növekvő igényével

⁴ 1950. szeptember 1-jétől egy minisztertanácsi rendelet (5.205.21/1950.IX.9.) jelölte ki Miskolc határait, és határozta meg kerületeit. Ennek megfelelően a csatolt Hejőcsaba, Görömböly és Szirma a IV., hejőcsabai központtal működő kerület része lett. Vö. Dobrossy 2007, 219.

párhuzamosan viszont maga a város is tett lépéseket saját területén annak dinamizálására (például városi kertészet létrehozása, a vasgyár területén üzlethálózat kialakítása, stb.). A vizsgált falvak 18-20. századi gazdálkodásában és társadalmában is voltak hasonló és eltérő jegyek, amelyeknek megfelelően a közösségek – egy irányba mutató vonások mellett – részletekben eltérő módon rezonáltak a külső hatásokra.

A megelőző állapot egy irányba mutató tényezői közül meghatározó jelentőségű volt falvaink rossz birtokstruktúrája, amely a feudáliskorban is gyenge megtartó erőt jelentett, és mobilitást követelt a népesség egy részétől. Ez főként a munkaerő időszakos vándorlásában nyilvánult meg. Hasonlóan más bortertermő vidékekhez, a munkaerő időszakos koncentrációját a szőlő rendkívüli munkaigénye tette szükségessé. Lehetőségét az is biztosította, hogy a szőlőmunkák csúcspontjai lényegében elkerülték a szántóföldi munkák dömpingjét (*Viga Gy. 1990, 220*). Miskolc (és Görömböly) szőlői évszázadokon át jelentős munkaerőt akkumuláltak, a Miskolc környéki borsodi falvak mellett szőlőmunkára jártak ide dél-zempléniek is, de jelentős vonzást gyakoroltak a Miskolc környéki szőlők Dél-Gömör, a Sajó mente falvaira is (*Takács P.–Udvari I. 1998*). A szőlőkben végzett kétkezi munka elosztóhelye a miskolci piac volt, ahol a napszámra várók számára külön helyet biztosított a mezőváros. A gabona betakarításának időszakában falvainkból távolabbi alföldi vidékeken is munkát vállaltak, az alföldi aratás a 19. század végén az iparban végzett munka mellett is mobilizált csoportokat.

2. táblázat. A népesség foglalkozásának szerkezete 1930-ban

Település	Kereső		Mezőgazdaság							Ipar	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	10-50 kh	1-10 kh	1kh alatt	g.cseléd férfi	g.cseléd nő	Férfi	Nő
Görömböly	741	165	364	114	15	127	5	56	108	271	19
Hejőcsaba	1.972	337	245	38	6	55	7	49	98	852	51
Szirma	548	195	455	175	28	103	45	49	120	52	4

(*Magyar Statisztikai Közlemények 86. 72-73., 222-225.*)

Falvaink eltérő adottsága tükröződött területhasznosításukban is. Hejőcsabán és Görömbölyön nagy jelentősége volt a szőlőművelésnek, a szőlődombok a gyümölcsállománynak, zöldségeskerteknek, nem ritkán a kapásnövényeknek és kaszálónak is helyet adtak az emelkedő térszíneknek megfelelően. Hejőcsabán ezek a kertek a belsőségben is kialakultak a jobb gazdák nagyobb méretű telkei révén. Az iparban dolgozók 4-600 öles kerteket szereztek maguknak, amelyeken zöldség és némi gyümölcs is termett, a feleslegből piacra is jutott. A *kétlaki életmód* alapját leginkább ezek az apróbb parcellák biztosították. Az ipar fejlődésével mind nagyobb gazdasági jelentősége volt a kifejlődő zöldségkultúrának, amit szinte minden esetben szegényparaszrok és

zsellérek teremtettek meg. A kis földjük és családjuk munkaereje készítette őket a munkaigényes, de jelentős hasznot biztosító növények termesztésére. A kertészeti munka kezdetben főleg a nők tevékenysége volt, az áruterelés kialakulásával párhuzamosan kapcsolódtak bele a férfiak is. A nagyobb földterületet bíró parasztok gazdaságaiban akkor kapott nagyobb szerepet ez az ágazat, amikor már biztos piaca mutatkozott a termelvényeknek (*Kósa L.–Hoppál M. 1982*). Sajátos helyet foglalt el ebben a struktúrában Szirma gazdálkodása, ahol a jobbágyfelszabadítást követően a falu határának fele a Szirmay család birtokában maradt, a másik részén többnyire kiscsalló parasztok osztoztak, a népesség negyede földtelen zsellér volt. A 18. század derekától Szirma *káposztáját* ismerték már a miskolci piacon (*Tóth P. 1991*), a térség egyetlen pecifikus termelvényeként említik a források. A 20. század első felében egy falusoroló *petrezselymes* szirmaiakat említ. Az 1920-as években sárgarépát, petrezselymet, hagymát, salátát, uborkát értékesítettek a miskolci piacon. Növénytermesztésüket sajátos technikája segítette: a Sajó öntéstalaján szórva együtt vetették el a petrezselyem és a hónapos retek magját, velük gyakran a fejes salátáét is, majd a vetést a tenyészidejük rendjében ritkították. Felismerhető volt zöldségtermesztésükben a bolgár rendszerű, de öntözés nélküli eljárás mód is (*Rémiás T. 2010*): a bakhátra szántott talaj tetejére és lábához különféle növényeket ültettek.

3. táblázat A vizsgált falvak határa művelési ágak szerint, kh (1895)

Település	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nem művelt	Összes
Görömböly	1.705	282	534	396	523	1.389	276	5.107
Hejőcsaba	1.325	121	119	165	145	25	102	2.003
Szirma	1.321	133	204	-	238	82	93	2.071

(*Magyar Statisztikai Közlemények XV. (1897): 342.*)

A miskolciak és a vizsgált falvak idősebb generációinak emlékezetében egyfajta toposzként maradt meg a miskolci piacra gyalogosan *hátaló batyus asszonyok* képe. Mind Görömbölyről, mind Szirmáról csoportosan gyalogoltak be a városba, sokan még a villamosforgalom megindulása után is. Sokan házakhoz, állandó partnerekhez, értelmiségiekhez, tisztviselőkhöz, irodistákhoz hordták be a tejet, tejterméket, zöldséget, gyümölcsöt. Mellettük nem elhanyagolható falvaink fuvarossága, akik – sajátos vállalkozóként – jelentős szerepet vállaltak az áruforgalomba a piacok felé is.

4. táblázat Miskolc és a hozzá csatolt települések határa művelési ágak szerint (1948)

	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Művelésből kivett	Összes
Miskolc	4 687	752	776	412	1 229	34	1 610	9 500
Görömböly	1 916	320	254	214	499	1 409	267	5 120
Hejőcsaba	739	79	131	41	114	6	61	1 171
Szirma	1 604	93	58	3	250	11	123	2 123
Nagy-Miskolc	10 690	2 113	2 269	941	3 018	19 032	2 993	41 162

(Dobrossy (főszerk.) 2007: 337.)

A helyi ipar és a kereskedelem is jelentősen befolyásolta természetesen falvaink társadalmi jellegét, a borsodi iparvidéki kialakulása falvainkban is létrehozott kisebb ipari üzemeket. Hejőcsaba társadalmában a 19-20. században jelentős csoportot képviselt a zsidó kereskedők egyre gyarapodó rétege, azzal összefonódva a zsidó iparosság.⁵ A 19. század első harmadától Hejőcsaba a miskolci kereskedelmi tőke egyik központjává fejlődött, megőrizve mezőgazdasági jellegének néhány vonását (Dobrossy I. 2000). (A jelentős forgalommal bíró település piaccal és alkalmanként vásárral is rendelkezett.) A 19. század utolsó évtizedében téglagyár működött, és a Magyar Általános Kőszénbányák mészégető üzeme, a későbbi cementgyár elődje helyben is munkát biztosított. 1952-ben épült meg a cementgyár első épülete, ami a következő emberöltő során a Csabára való bevándorlás legfőbb meghajtója volt (Dobrossy I. 1995). Az iparba vándorlók jelentős része az Alföldről érkezett Csabára. Görömbölyön 1892-ben nyitották meg a Miskolci Gőztéglagyár Rt. helyi üzemét, ami 1950-ig működött 100 főt meg nem haladó létszámmal. A mezőgazdaságot elhagyók mellett, az ipari munkásság távolabbi, nem kis részben alföldi falvakból toborzódott (Szabadfalvi J 1998., 1999). Bár a jószerével homogén, közös származástudatot is örökítő görögkatolikus vallás jelentős összetartó erő volt, a csabaiakhoz hasonlóan, a korábban települt, magát őslakosnak vélt közösség Görömbölyön is elkülönítette magát az új telepeseektől. A „*se falu, se város, se munkás, se paraszt, se magyar tót*” társadalmi és kulturális státusza összetett

⁵ 1842/43-ban 2 bodnár, 6 fazekas, kalapos, kerékgyártó, 2 kovács, kötélgyártó, kőfaragó, kőműves, pipagyártó, posztós, 3 suszter, 2 szabó, szappanos, szíjgyártó, takács szerepel Csaba helység lakosainak és vagyonainak összeírásában. Miskolci Törvényszéki Iratok. Urbéri Törvényszék iratai, C-VII-1. 34. Az összeírás nagy számban lakóként rögzíti ezek nevét.

településtörténeti arculatot képviselt.⁶ Szirma legtovább homogén népességét legkésőbb bontotta meg a város közelsége, jóllehet a két háború között megkezdődött az iparba vándorlás. Helyben nem alakult ipari üzem, a női munkaerő munkába vándorlása onnan csak az 1950-es évektől indult meg (Valuch T. 2003).

Bár a vizsgált falvainkból a városba – az 1970-es évektől többnyire panellakásokba – költözött fiatal generáció egy ideig még *haza járt*, de nem kellett egy emberöltő, hogy magát már *miskolcinak* vallotta. Közülük sokan hétvégi kertet szereztek Miskolc külterületén, – például az eredetileg a görömbölyi határhoz tartozó *Pingyomon* –, ahol zöldséget, gyümölcsöt termesztettek, amiben – társadalmi jelentőségük mellett – szerepük volt a kialakult kertközösségeknek. Az 1990-es évektől teljesen megváltozott falvaink arculata is. Görömböly, Hejőcsaba és Szirma Miskolc elővárosává vált, és a városból való kiköltözés lett jelentősebb irány. A népesség korábbi mi tudata jórészt átalakult: a kitelepült értelmiségiek ma a közösségi szerveződés irányítói, s abba különböző módon beleépítik a lokális identitás hagyományos elemeit is.

*

Miskolc és szűkebb térségének példája tehát alkalmas annak a történeti folyamatnak a bemutatására, melynek során egyes települések földrajzi energiájuk révén, kiemelkedtek a környezetükből, míg mások jelentősége csökkent. Ez jelzi, hogy a lényegében változatlan földrajzi helyzetük mellett, főként a humán erőforrások, a változó emberi tevékenység és társadalom révén jutottak megváltozott pozícióba.

IRODALOM

- BÁCSKAI V. (1988): Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Akadémiai Kiadó. Budapest
- BÁCSKAI V. (2006): Néhány gondolat a városhierarchia dualizmuskori átalakulásáról. In: Győri Róbert – Hajdú Zoltán (szerk.): Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák. 11-24. Dialóg Campus. Pécs
- BÁCSKAI V.–NAGY L. (1978): Piackörzetek a XIX. század eleji Magyarországon. *Ethnographia* LXXXIX. 217-230.
- BÁCSKAI V.–NAGY L. (1984): Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Akadémiai Kiadó. Budapest

⁶ Szirma görögkatolikus lelkészének megfogalmazását idézi: Szabadfalvi 1999. (Kézirat)

- BELUSZKY P. (1979): Borsod-Abaúj-Zemplén megye falusi településeinek típusai (Településformáló folyamatok a megye falusi térségeiben) Földrajzi Értesítő XXVIII. 339-370.
- BELUSZKY P. (1990): A polgárosodás törékeny vára. Városhálózatunk a századforduló után, I. Tér és Társadalom. 4. 13-56.
- BELUSZKY P.–GYŐRI R. (2003): „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés.” Magyarország városhálózata a 20. század elején. Korall 11-12. 199-238.
- BELUSZKY P.–GYŐRI R. (2004): Fel is út, le is út... Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. században. Tér és Társadalom. 18. 1. 1-41.
- DANKÓ I. (1975): A vásárkutató néprajzi jelentősége. A Déri Múzeum Évkönyve. 281-304. Debrecen
- DOBROSSY I. főszerk. (2000): Miskolc története III/1-2. 1702-től 1847-ig. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Miskolci Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- DOBROSSY I. főszerk. (2003): Miskolc története IV/1-2. 1848-tól 1918-ig. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Miskolci Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- DOBROSSY I. (2007): Városfejlődés, városépítészet. In Dobrossy István (főszerk.): Miskolc története V/1-2. 1918-tól 1949-ig. 211-272. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Miskolci Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- DOBROSSY I.–OLAJOS CS. (2003): Városfejlődés, városépítészet. In Dobrossy István (főszerk.): Miskolc története IV/1-2. 1848-tól 1918-ig. 195-278. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Miskolci Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- ENYEDI GY. (1977): A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon. Földrajzi Értesítő XXVI. 67-85.
- FRISNYÁK S. (2021): A Miskolci-kapu és a tokaji átkelőhely. Történeti Földrajzi Közlemények, 9. 1-2. szám 302-311.
- GUNST P. (1998): A magyar agrártársadalom 1850-1914 között. In Gunst Péter (szerk.): A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. 163-207. Napvilág Kiadó. Budapest
- GYIMESI S. (1975): Városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Akadémiai Kiadó. Budapest
- GYULAI É. (2004): Bor és kenyér I. Miskolc-toposzk az újkori országismereti irodalomban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLIII. 355–385. Miskolc
- GYULAI É. (2005): Bor és kenyér II. Miskolc-toposzk az újkori utazási és honismereti irodalomban = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLIV. 189–220. Miskolc

- ISPÁN Á. L. (2020): A város vidéke. A falusi lakosság életmódváltozása az urbanizáció hatására. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet. Budapest
- KOCSIS K. (2021): A népesség száma és változása. In: Kocsis Károly (főszerk.): Magyarország nemzeti atlasza. Társadalom. 22-31. Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont – Földrajztudományi Intézet. Budapest
- KÓKAI S. (1999): Az Alföld vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 7. Nyíregyháza
- KÓSA L.–HOPPÁL M. (1982): Zöldségtermesztés. Ortutay Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon 5. 625-626. Akadémiai Kiadó. Budapest
- KRISTÓF A. (2019): Adalékok Miskolc és a környező települések kapcsolatrendszerének fejlődéséhez (1880-1980). Történeti Földrajzi Közlemények 7. 1-2. szám 90-105.
- KUBINYI A. (1984): A parasztság hétköznapi élete a középkori Magyarországon. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17. 221-231. Veszprém
- KUBINYI A. (1992): Költözés, helyváltoztatás, utazás a későközépkori Magyarországon. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2. 229-242. Tapolca
- KUBINYI A. (1999): Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVII. 49-518. Miskolc
- PRINZ GY. – TELEKI P. (1937): Magyar földrajz, második rész. A magyar munka földrajza. Magyar föld – magyar faj II. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest
- RÉMIÁS T. (2010): Tündérkertek a Sajó mentén. A felsőzsolcai bolgárkertészek történetéből. Dominium Könyvkiadó. Miskolc
- SCHWARCZ GY. (2021): Lokalitas, etnicitás, gazdaság. Életmód és Tradíció 19. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet. Budapest
- SZABADFALVI J. (1998): A görömbölyi téglagyár dolgozói vonzáskörzete. In Frisnyák Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. A Nyíregyházán 1998. április 1-3-án megtartott tudományos konferencia előadásai. 417-427. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza
- SZABADFALVI J. (1999): Gyerekmunka a görömbölyi téglagyárban 1922-1942 között. In Ujváry Zoltán (szerk.): Ünnepi kötet Szabó László tiszteletére. 185-190. Ethnica. Debrecen
- TAKÁCS P.–UDVARI I. (1998): Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából. III. Periférián Alapítvány. Nyíregyháza
- TÓTH P. (1991): A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőíves vizsgálatai – Borsod vármegye (1770). Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc

- VALUCH T. (2003): Változó idők – változó szokások. A tevékenység szerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában. In Ormos Mária (szerk.): Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domonkos 90. születésnapjára. 311-322. Osiris Kiadó, Budapest
- VIGA GY. (1990): Árucere és migráció Észak-Magyarországon. Ethnica. Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke – Herman Ottó Múzeum. Debrecen – Miskolc
- VIGA GY.. (2007): Gazdasági kapcsolatok hagyományos formái. A Felföld és a Magyar Alföld táji kapcsolatainak néprajza. Studia Folkloristica et Ethnographica 50. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke. Debrecen
- VIGA GY. (2013): A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza. A Felföld népeinek gazdasági kapcsolatai a 18-20. században. Miskolci Egyetemi Kiadó. Miskolc
- VIGA GY. (2022a): Történeti-néprajzi vázlat Miskolc és közvetlen környéke kapcsolati térszerkezetének változásáról. Történeti Földrajzi Közlemények 10. 1-2. szám 1-23.
- VIGA GY. (2022b): Falvak a városban. Miskolc és a hozzá csatolt települések kapcsolata a 19-20. században. Néprajzi Látóhatár XXXI. 75-92.

FÜGGELÉK

KIEGÉSZÍTŐ ADATOK FRISNYÁK SÁNDOR MŰVEINEK 2019-BEN MEGJELENT BIBLIOGRÁFIÁJÁHOZ¹

- (1) G. Csüllög – S. Frisnyák – L. Tamás: Historical landscape types in the Carpathian Basin from the 11th to 16th centuries. *Károly Kocsis* (Editor-in-chief): National Atlas of Hungary. Natural environment. Hungarian Academy of Sciences. Budapest, 2018. pp. 112-113, 116.
- (2) Tokaj-Hegyalja geográfus kutatója. A 80 éve Boros László köszöntése. In: *Nyíri P.* szerk. Széphalom 28. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. Sátoraljaújhely, 2018. pp. 413-416.
- (3) Száz éve született Moholi Károly főiskolai professzor. Közép-Európai Közlemények XI. évf. 1. pp. 191-193.
- (4) Frisnyák Sándor – Kókai Sándor 2019 Adalékok a Delibláti-homokpuszta és környéke tájtörténetéhez (Környezetgazdálkodás, 18. század – 20. század eleje). Történeti Földrajzi Közlemények 7. évf. 3-4. sz. pp. 37-69.
- (5) Településhelyek és tájhasználati sávok az Alsó-Hernád-völgyben. 2019. Történeti Földrajzi Közlemények 7. évf. 3-4. pp. 148-152.
- (6) A Szernye-mocsár. Ethnographia. 2020. 131. évf. 1. pp. 76-84.
- (7) Egy bodrogközi település, Pácin történeti tájhasználat. In: *Viga Gy.* szerk. Pácin. Fejezetek a község múltjából. Pácin, 2020. pp. 9-16.
- (8) Marjalaki Kiss Lajos, a tudós tanár. Szülőföldünk 38-39. Miskolc, 2020. pp. 12-17.

¹ Kozma Katalin: Frisnyák Sándor műveinek bibliográfiája. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza. 2019. 109 p.

- (9) Farkas József természettörténeti és honismereti munkássága. Szülőföldünk 38-39. Miskolc, 2020. pp. 198-199.
- (10) A Szernye-mocsár. Történeti Földrajzi Közlemények 8. évf. 1920. 1-2. sz. pp. 145-152.
- (11) Tóth József nyíregyházi kapcsolatai. In: *Dr. Szónokiné Ancsin G. – Dr. Kókai S.* szerk. Tóth József professzor a földrajztudomány mestere. Emlékkötet Prof. Dr. Tóth József 80. születésnapja alkalmából. Szeged-Nyíregyháza, 2000. pp. 55-60.
- (12) Frisnyák S. – Csüllög G. – Horváth G. 2021 Az Északkeleti Felföld (Ruténföld) történeti tájhasználat. Környezettörténeti vázlat, 895-1920. In: *Demeter G. – Pinke Zs. – F. Romhányi B. – Vadas A. – Bíró L.* szerk. Környezettörténet 3. Környezettörténeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományi források tükrében. Bölcsészettudományi Központ. Budapest, pp. 261-273.
- (13) Frisnyák S. – Csüllög G. 2020 Telkibánya történeti földrajza. Történeti Földrajzi Közlemények 8. évf. 3-4. pp. 29-41.
- (14) Csüllög Gábor történeti földrajzi munkássága. Történeti Földrajzi Közlemények, 2020. 8. évf. 3-4. sz. pp. 143-155.
- (15) Boros László (1937-2021). Földrajzi Közlemények 145. évf. 2. sz., 2021. pp. 188-189.
- (16) Kókai Sándor köszöntése. Történeti Földrajzi Közlemények 9. évf. 1-2. sz. 2021. pp. 1-2.
- (17) A Miskolci-kapu és a tokaji átkelőhely. Történeti Földrajzi Közlemények. 9. évf. 1-2. sz. 2021. pp. 302-311.
- (18) A Bodrogek történeti tájhasználat. Honismeret. 49. évf. 4. 2021. pp. 80-85.
- (19) Beluszky Pál – Frisnyák Sándor – Kocsis Károly – Mezei Gáspár: Települések a 11. század végén. In: *Kocsis K.* főszerk.: Magyarország Nemzeti Atlasza. Társadalom. Földtudományi Intézet, Budapest, 2021. pp. 102-103.

- (20) Beluszky Pál – Frisnyák Sándor – Kocsis Károly – Mezei Gáspár: Települések a 15. század végén. In: *Kocsis K. főszerk.*: Magyarország Nemzeti Atlasza. Társadalom. Földtudományi Intézet, Budapest, 2021. pp. 102-103.
- (21) Pál Beluszky – Sándor Frisnyák – Károly Kocsis – Gáspár Mezei 2021 Settlements at the end of the 11th century. *Károly Kocsis* (Editor-in-chief): National Atlas of Hungary. Society. Budapest, 102 p.
- (22) Pál Beluszky – Sándor Frisnyák – Károly Kocsis – Gáspár Mezei 2021 Settlements at the end of the 15th century. *Károly Kocsis* (Editor-in-chief): National Atlas of Hungary. Society. Budapest, 102 p.
- (23) Dr. Kókai Sándor, a Balassa Iván emlékérem 2021. évi díjazottja. Honismeret XLIX. évf. 6. pp. 124-125. 2021.
- (24) Egy felvidéki életkamra. Abaúj-Torna vármegye regionális szerkezete 1785-1920. Abaúj-Tornai Krónika. Helytörténeti magazin, 2021. pp. 61-71.
- (25) A Kárpát-medence földrajzi munkamegosztása. Történeti Földrajzi Közlemények 9. évf. 3. sz. 2021. pp. 116-123.
- (26) Frisnyák Sándor – Csüllög Gábor – Horváth Gergely 2021 Ruténföld történeti tájhasználat (környezettörténeti vázlat, 895-1920). Történeti Földrajzi Közlemények 9. évf. 4. sz. pp. 39-56.
- (27) A Hejő-völgy történeti tájrajza. Történeti Földrajzi Közlemények 9. évf. 4. 2021. pp. 173-183.
- (28) A Bódva-völgy történeti tájhasználat. Történeti Földrajzi Közlemények 10. évf. 1-2. 2022. pp. 68-83.
- (29) A Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztályának félévszázados története. Történeti Földrajzi Közlemények 10. évf. 1-2. 2022. pp. 176-182.
- (30) Farkas Gyula (1932-2021). Földrajzi Közlemények 146. évf. 1. pp. 79-80.
- (31) Az Északkeleti- és a Keleti-Kárpátok völgyi településeinek XVIII-XIX. századi tájhasználati modellje. Honismeret L. évf. 4. sz. 2022. pp. 80-85.

- (32) Frisnyák Sándor – Csüllög Gábor: A Felföld (Felvidék) történeti tájtípusai a középkor vége felé. In *Tamás E. – Kókai S.* szerk. Felföld: Tájak, népek, tevékenységek. Nyíregyháza-Sárospatak, 2020. pp. 23-33.
- (33) A Miskolci-kapu és a tokaji átkelőhely. In *Tamás E. – Kókai S.* szerk. Felföld: tájak, népek, tevékenységek. Nyíregyháza-Sárospatak, 2020. pp. 254-263.
- (34) Pusztai Tamás – Szörényi Gábor András – Frisnyák Sándor: Súlypontok a Hernád folyó jobb parti települések hálózatában – Kiemelkedő régészeti lelőhelyek a Miskolc-Kassa közötti M 30-as autópálya építését megelőző régészeti feltárásokon. In *Tamás E. – Kókai S.* szerk. Felföld: tájak, népek, tevékenységek. Nyíregyháza-Sárospatak, 2020. pp. 135-143.
- (35) A kilencvenéves Kormány Gyula életműve. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle. 57. évf. 2. szám. 2022. pp. 86-90.
- (36) Abaúji-Hegyalja történeti földrajza. Abaúj-Tornai Krónika 2. évf. 1. szám, pp. 4-13. 2022.
- (37) A Borsodi-Mezőség történeti tájhasználat. In: *Kókai Sándor – Gulyás Katalin* szerk.: Válogatott tanulmányok az Alföld történeti földrajza kutatásához. Damjanich János Múzeum, 2022. pp. 109-124.
- (38) A hetvenéves Viga Gyula professzor köszöntése. Honismeret 50. évf. 5. szám, pp. 115-118. 2022.
Másodközlés: *Tamás E.* szerk. Tájhasználat és térszerveződés a Kárpát-medencében (895-1920). Történeti Földrajzi Közlemények 2023, Különszám, pp. 221-224.
- (39) A Bódva-völgy történeti tájhasználat. In: *Mohácsi Endre* szerk.: Hat évtized a régióban. Ünnepi kötet Dr. Rémiás Tibor 60. születésnapjára. Nyíregyháza, 2022. pp. 73-82.
- (40) Pótfüzet a 2015-ben megjelent Geográfus életrajzok – Adalékok a magyar geográfia történetéhez c. könyvhöz. Nyíregyháza, 2022. 88 p.
- (41) A "Honismeret" szeretete. Honismeret, 2022. 50. évf. 6. pp. 129-131.
- (42) A Borsodi-Mezőség történeti tájhasználat. Történeti Földrajzi Közlemények, 2022. 10. évf. 3-4. szám, pp.41-54.

- (43) A Magyar Földrajzi Társaság Miskolci Osztályának megalakulása és működésének első korszaka (1957-1972). Történeti Földrajzi Közlemények, 2022. 10. évf. 3-4. szám, pp. 172-181.
- (44) Tokaj-Hegyalja történeti tájhasználata és térszerkezete (895-1920). Zempléni Múzsza 2023. XXIII. évf. 2. szám, pp. 5-15.
- (45) Abaújszántó történeti tájhasználata. Abaúj-Tornai Krónika. Helytörténeti magazin. 3. évf. 1. sz. 2023. pp. 4-11.
- (46) A Kárpát-medence földrajzi munkamegosztása. Honismeret, 51. évf. 4. szám, 2023. pp. 33-38.
- (47) Tokaj-Hegyalja történeti tájhasználata és térszerkezete (895-1920). Történeti Földrajzi Közlemények 11. évf. 1-2. szám, 2023, pp. 1-17.
- (48) A hetvenéves Dobány Zoltán életműve. Történeti Földrajzi Közlemények, 11. évf. 1-2. sz. 2023. pp. 165-169.
- (49) A Felső-Tisza-vidék történeti tájhasználata. In: *Tamás E.* szerk. Tájhasználat és tájszerveződés a Kárpát-medencében (895-1920). Történeti Földrajzi Közlemények, 2023. Különszám. pp. 65-77.
- (50) A tájhasználati struktúrák kialakulása a Kárpát-medencében (X-XV. század). In: *Lantos A.* szerk. Gyöngyök. Tanulmányok a 60 esztendő Romsics Imre tiszteletére. Kalocsa, 2023 pp. 103-112.
- (51) Az Abaúji-Hegyköz történeti tájhasználata (18-20. század). Abaúj-Tornai Krónika. Helytörténeti magazin. 2023/2. pp. 4-13.
- (52) Elhunyt Vitányi Béla, Tokaj-Hegyalja geográfus kutatója. Honismeret LII. évf. 1. 2024, pp. 114-116.

Összeállította:

SZABÓNÉ DR. KOZMA KATALIN (OSZK)

